

جایگاه سنت در قانونگذاری

مؤلف:

دکتر مصطفی سباعی

مترجم:

عبدالحکیم عثمانی

بازنگری و ویرایش:

محمد ابراهیم کیانی

عنوان کتاب: جایگاه سنت در قانونگذاری
مؤلف: دکتر مصطفی سباعی
مترجم: عبدالحکیم عثمانی
بازنگری و ویرایش: محمد ابراهیم کیانی
موضوع: حدیث و سنت - حجیت و جایگاه حدیث و سنت
نوبت انتشار: اول (دیجیتال)
تاریخ انتشار: دی (جدی) ۱۳۹۴ شمسی، ربیع الأول ۱۴۳۷ هجری
منبع:

این کتاب از سایت کتابخانه عقیده دانلود شده است.

www.aqeedeh.com

book@aqeedeh.com

ایمیل:

سایت‌های مجموعه موحدین

www.aqeedeh.com

www.mowahedin.com

www.islamtxt.com

www.videofarsi.com

www.shabnam.cc

www.zekr.tv

www.sadaiislam.com

www.mowahed.com

contact@mowahedin.com

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

فهرست مطالب

فهرست مطالب	أ
سخن ناشر	۱
مقدمه	۵
ملاحظات پیرامون کتاب ابوریه:	۶
مستشرقین در یک کلام	۲۵
چکیده‌ی دیدگاه بنده درباره کتاب ابوریه:	۳۲
بخش اول:	۵۰
فصل اول: معنای سنت و تعریف آن	۵۱
وجوب اطاعت از رسول خدا ﷺ در حیات ایشان:	۵۴
وجوب اطاعت از پیامبر ﷺ بعد از وفاتش:	۶۱
صحابه و کیفیت فراگیری سنت‌های رسول خدا ﷺ:	۶۳
علت عدم تدوین سنت در حیات رسول الله ﷺ و آیا چیزی از آن در زمان ایشان نوشته شد؟	۶۶
موضع صحابه در قبال حدیث، پس از وفات رسول خدا ﷺ:	۶۹
مسافرت صحابه برای فراگیری حدیث به شهرهای دور دست:	۸۱
فصل دوم: مباحثی پیرامون جعل احادیث	۸۵
جعل حدیث از چه زمانی شروع شد؟	۸۵
آغاز جعل احادیث در چه نسلی بود؟	۸۶
عوامل و مراکز جعل حدیث	۸۹
فصل سوم: تلاش‌های علما در برابر جریان جعل حدیث	۱۰۵

- اول: اسناد حدیث ۱۰۵
- دوم: کسب اعتماد لازم در باب احادیث ۱۰۷
- سوم: نقد راویان و بیان وضعیت آنان از لحاظ صدق و راستی یا کذب و دروغگویی ۱۰۸
- مهم‌ترین گروه‌هایی که احادیث‌شان پذیرفته نمی‌شود: ۱۰۸
- چهارم: وضع اصول و قواعدی فراگیر، به منظور تقسیم‌بندی حدیث و شناخت آن ۱۱۱

فصل چهارم: دستاوردها و نتایج تلاش‌های گسترده‌ی علمای حدیث.... ۱۲۳

- ۱- تدوین سنت ۱۲۳
- ۲- علم مصطلح حدیث..... ۱۲۸
- ۳- علم جرح و تعدیل ۱۳۰
- ۴- علوم حدیث ۱۳۴
- ۵- برخی از کتاب‌هایی که پیرامون احادیث ساختگی و جعل‌کنندگان حدیث نوشته شده است ۱۴۲
- ۶- برخی از کتاب‌هایی که پیرامون احادیث مشهور و متداول بر سر زبان‌ها تألیف شده است ۱۴۴
- اشاره: ۱۴۵

بخش دوم: شبهات وارده بر سنت در ادوار مختلف ۱۴۶

فصل اول: موضع اهل بدعت و خوارج در قبال سنت ۱۴۷

- نظریه خوارج: ۱۵۱
- نظریه جمهور: ۱۵۲

فصل دوم: موضع معتزله و متکلمین در قبال سنت ۱۵۷

فصل سوم: سنت و منکرین قدیمی حجت بودن آن ۱۶۷

فصل چهارم: سنت و منکرین جدید حجت بودن آن ۱۷۷

فصل پنجم: سنت و کسانی که منکر حجت بودن خبر واحد هستند. ۱۹۵

شبهات منکرین حجت بودن خبر واحد.....	۱۹۶
پاسخ شبهات فوق:	۱۹۷
دلایل حجیت اخبار «آحاد».....	۲۰۰
فصل ششم: سنت و خاورشناسان.....	۲۱۳
مروری بر اهداف خاورشناسان	۲۱۳
خلاصه دیدگاه گلدزیهر درباره سنت و شبهه افکنی وی در آن	۲۱۵
جایگاه امام زهری در تاریخ	۲۳۵
نام، ولادت و تاریخ زندگانی زهری.....	۲۳۵
بارزترین ویژگی‌های زهری	۲۳۶
شهرت علمی زهری	۲۳۸
ستایش علما از زهری به خاطر علم فراوانش	۲۳۹
جایگاه زهری در سنت	۲۳۹
آثار زهری در زمینه سنت	۲۴۰
دیدگاه علمای جرح و تعدیل درباره زهری	۲۴۲
کسانی که از زهری حدیث روایت نموده‌اند.....	۲۴۳
رد شبهات وارده بر زهری	۲۴۳
ارتباط زهری با اموی‌ها.....	۲۴۴
ماجرای (قبة الصخرة) و حدیث (لا تشد الرحال)	۲۴۷
ماجرای ابراهیم بن ولید اموی.....	۲۵۱
تحلیلی بر این سخن زهری که: (أکرهونا علی کتابة أحادیث).....	۲۵۲
رفت و آمد زهری به دربار سلطان	۲۵۴
زهری در رکاب حجاج ثقفی برای انجام مناسک حج	۲۵۴
زهری و آموزش فرزندان هشام	۲۵۵
پذیرفتن مقام قضاوت	۲۵۵
ادامه بررسی شبهات خاورشناسان.....	۲۵۹
۹- ایجاد تغییر و تحول در مسائل عبادی توسط اموی‌ها	۲۵۹

- جایگاه رجاء بن حیوه نزد محدثین: ۲۶۱
- ۱۰- ادعای گلدزیهر مبنی بر کذب صالحین و تدلیس محدثین ۲۶۳
- ۱۱- ادعای گلدزیهر مبنی بر اینکه تأیید احادیث، شکلی و ظاهری است ۲۶۷
- ۱۲- استدلال گلدزیهر به نقد ابن عمر رضی الله عنهما بر ابوهریره رضی الله عنه ۲۶۸
- ۱۳- صحیفه های مکتوب ۲۶۸

فصل هفتم: سنت و برخی از نویسندگان معاصر ۲۷۱

- خلاصه مبحث حدیث در کتاب فجر الإسلام ۲۷۱
- آیا جعل حدیث در زمان پیامبر صلی الله علیه و آله آغاز شد؟ ۲۷۳
- احادیث تفسیر ۲۷۷
- آیا امام بخاری رحمته الله، تمام احادیث صحیح را در کتابش جمع آوری نموده است؟ ۲۸۱
- آیا عبدالله بن مبارک انسان غافلی بوده است؟ ۲۸۵
- حدیث سد الأبواب ۲۹۱
- احادیث فضائل ۲۹۳
- احادیث ابوحنیفه ۲۹۴
- توجه بیش از حد مردم به سنت ۲۹۵
- عدالت صحابه ۲۹۸
- آیا صحابه یکدیگر را تکذیب می کردند؟ ۳۰۰
- اختلاف علما در زمینه جرح و تعدیل و پیامدهای آن ۳۰۴
- اصول نقد سند و متن ۳۰۷
- عمل به خبر واحد ۳۲۸
- شخصیت ابوهریره رضی الله عنه ۳۲۹
- ابوریه و کتابش (أضواء على السنة المحمدية) ۳۵۹

بخش سوم: جایگاه سنت در تشریح اسلامی ۴۰۹

فصل اول: سنت و کتاب الله ۴۱۱

- آیا سنت، یک منبع قانونگذاری مستقل است؟ ۴۱۴
- دلایل کسانی که به مستقل بودن سنت در قانونگذاری معتقدند ۴۱۷
- دلایل منکرین استقلال سنت در زمینه تشریح ۴۲۰

اختلاف نظر، بر سر استقلال یا عدم استقلال سنت در زمینه تشریح، اختلاف در
واژه هاست ۴۲۱

فصل دوم: قرآن چگونه حاوی سنت است؟ ۴۲۳

حکایات موجود در سنت: ۴۲۹

فصل سوم: نسخ سنت با قرآن و نسخ قرآن با سنت ۴۳۱

نسخ قرآن با قرآن ۴۳۱

نسخ سنت با قرآن ۴۳۱

نسخ قرآن با سنت ۴۳۳

زندگینامه ائمه اربعه و صاحبان کتب ششگانه حدیث ۴۳۷

امام ابوحنیفه (۸۰-۱۵۰ هجری) ۴۳۷

امام مالک (۹۳-۱۷۹ هجری) ۴۶۹

امام شافعی (۱۵۰-۲۰۴ هجری) ۴۸۰

امام احمد (۱۶۴-۲۴۱ هجری) ۴۸۲

امام بخاری (۱۹۴-۲۰۶ هجری) ۴۸۵

امام مسلم (۲۰۴-۲۶۱ هجری) ۴۸۸

امام نسائی (۲۱۵-۳۰۳ هجری) ۴۹۰

امام ابوداود (۲۰۲-۲۷۵ هجری) ۴۹۰

امام ترمذی (۲۰۹-۲۷۹ هجری) ۴۹۲

امام ابن ماجه (۲۰۷-۲۷۳ هجری) ۴۹۳

ضمیمه ۴۹۵

۱- بیابید راه نفوذ دشمن را مسدود نماییم ۴۹۵

۲- هرگز؛ هرگز ای دشمن خدا! با حق و حقیقت، بینی دشمن را به خاک می‌مالیم

..... ۵۰۰

سخن ناشر

إن الحمد لله نحمده و نستعينه و نستغفره و نعوذ بالله من شرور أنفسنا و من سيئات أعمالنا من يهده الله فلا مضل له و من يضلل فلا هادي له و نشهد أن لا اله الا الله وحده لا شريك له و نشهد أن محمداً عبده و رسوله، فان أصدق الحديث كتاب الله و خير الهدى هدى محمد ﷺ و شر الأمور محدثاتها و كل محدثة بدعة و كل بدعة ضلالة و كل ضلالة في النار؛ أما بعد:

بدون شك، سنت، دومین مصدر از مصادر قانونگذاری اسلامی است که پس از قرآن مجید، دومین جایگاه تشریح را به خود اختصاص داده است.

اهمیت سنت و جایگاه آن در تشریح اسلامی، از آنجا معلوم می‌شود که سنت، بیانگر داده های قرآن و شارح احکام آن است و انکار سنت به عنوان یکی از منابع تشریح، پیامدی جز انکار عملی بسیاری از اصول و احکام مسلم اسلام ندارد.

امت اسلامی، توجه ویژه‌ای به تبلیغ دین اسلام و حفاظت و حراست از آن مبذول داشته‌اند و در این میان تلاش‌های گسترده و خجسته‌ای در زمینه پاسداری از سنت نبوی به عنوان دومین اصل و منبع قانونگذاری اسلامی نموده‌اند. صحابه رضی الله عنهم در عرصه حفظ، فهم و تبلیغ سنت رسول اکرم صلی الله علیه و آله به نسلهای پس از خود، از هیچ کوششی دریغ نکردند؛ البته رسول خدا صلی الله علیه و آله در آغاز رسالتش، از نوشتن احادیث به خاطر اینکه با قرآن مخلوط نشود و التباس پیش نیاید، منع کرده، فرمود: «از من چیزی ننویسید. و هر کس بجز قرآن، چیزی نوشته است، باید آنرا از بین ببرد». اما با گذشت زمان و از بین رفتن احتمال التباس قرآن با حدیث، رسول اکرم صلی الله علیه و آله در آخر حیات خویش به صحابه اجازه داد تا احادیث را یادداشت کنند. چنانچه طبق روایت دارمی، به عبدالله بن عمرو بن عاص رضی الله عنه اجازه نوشتن داد. و طبق روایت صحیح بخاری، عبدالله بن عمر رضی الله عنهما احادیث آن حضرت صلی الله علیه و آله را یادداشت می‌کرد. همچنین در بخاری آمده است: هنگامی که فردی یمنی بنام ابوشاه در فتح مکه از صحابه خواست تا سخنرانی پیامبر صلی الله علیه و آله را بعد

از فتح مکه، برای وی بنویسند، آن حضرت ﷺ خطاب به صحابه فرمود: «برای ابوشاه بنویسید».

از آن پس تعدادی از صحابه، احادیث پیامبر ﷺ را می‌نوشتند؛ چنانچه برخی از آنان صحیفه‌هایی داشتند که احادیث پیامبر ﷺ را در آن‌ها نوشته بودند. البته با این حال سنت در قرن اول هجری به شکل عمومی تدوین نشد؛ بلکه سرآغاز تدوین سنت در قرن دوم هجری بود. گفتنی است همزمان با تدوین سنت که در نوع خود نهضت علمی بزرگی بود، جریان نقد و جرح و تعدیل نیز به عنوان یکی از زیرمجموعه‌های این حرکت خجسته علمی، آغاز گردید و علمای اسلام، بر اساس اصول و ضوابط دقیقی به نقد سند و متن روایات پرداختند و بدین سان جریان تدوین سنت، ضمن صیانت سنت از خطر نابودی، آن را از جعل و وضع حفاظت کرد و این منبع گرانبهای علم و معرفت اسلامی را با تمییز صحیح و حسن و ضعیف، برای همیشه تقدیم مسلمانان نمود.

در قرن سوم، جریان تدوین حدیث به کمال رسید و پویاتر از گذشته ادامه یافت. در این قرن، علمای بزرگ حدیث، مانند محمد بن اسماعیل بخاری، مسلم بن حجاج نیشابوری، ابوداود سجستانی، محمد بن عیسی ترمذی، ابوعبدالرحمن نسائی، و ابن ماجه قزوینی، کتب ششگانه حدیث را تألیف کردند.

از آنجا که فهم اسلام، بدون پذیرش سنت به عنوان یکی از منابع تشریح، امری محال و غیرممکن است، لذا دشمنان اسلام، همواره کوشیده‌اند تا اهداف شوم خود را از طریق شبهه افکنی در این اصل مهم، دنبال کنند و بدین ترتیب اسلام را از ریشه، هدف قرار دهند.

دشمنان اسلام، شبهه افکنی درباره سنت را از طرق مختلف دنبال نموده‌اند؛ از جمله اینکه گاهی، ثبوت سنت را انکار نموده و گاهی نیز ادعا کرده‌اند که سنت، حاوی مطالب سطحی و حتی مخالف عقل و تجربه‌ها و مشاهدات مسلم است و بدین ترتیب حجت بودن سنت را زیر سؤال برده‌اند. از این رو انجام پژوهش‌های دقیق و علمی برای پاسخگویی به شبهات مستشرقین و همچنین ایرادات وارده از سوی خودباختگان فکری و عقیدتی که مدعی علم و اسلامند، وظیفه‌ای بس مهم است که فراروی اهل علم و صاحبان قلم قرار دارد.

یکی از کارهای ارزنده‌ای که در دفاع از سنت انجام شده، پژوهش دکتر مصطفی سباعی در کتاب (السنة و مکانتها فی التشریح الإسلامی) می‌باشد.

انتشارات سنت احمد، در راستای انجام این وظیفه مهم، ترجمه فارسی این اثر را به خوانندگان گرامی تقدیم می‌کند. پژوهش استاد مصطفی سباعی در کتاب مذکور، توسط آقای عبدالحکیم عثمانی به فارسی ترجمه شده و اینک با ویرایش و بازنگری آقای محمد ابراهیم کیانی، تقدیم فارسی‌زبانان محترم می‌گردد.

و من الله التوفیق و لا حول و لا قوة إلا بالله

ناشر

مقدمه

الحمد لله رب العالمين والصلوة والسلام علي سيدنا محمد وآله و صحبه و حملة سنته والمدافعين عنها الي يوم الدين. اما بعد:

کتابی که پیش روی شما قرار دارد، در واقع رساله‌ای است که بنده برای اخذ درجه‌ی استادی در فقه، اصول و تاریخ قانونگذاری اسلامی در سال ۱۳۶۸ هـ.ق برابر با ۱۹۴۹ م تقدیم دانشکده‌ی شریعت (دانشکده الهیات) دانشگاه الازهر نمودم.

در آن زمان بنا بر عوامل متعددی از چاپش خودداری نمودم. از همه مهمتر اینکه بنده مطالب کتاب را در شرائط خاصی جمع‌آوری نموده بودم و از این رو برخی از مباحث کتاب خیلی مختصر و فشرده بود و دوست داشتم این قسمت از مطالب کتاب، بیشتر مورد بحث قرار بگیرد و زوایای بیشتری از آن، برای خوانندگان باز شود. علاوه بر این مطالب دیگری نیز مربوط به بحث مورد نظر وجود داشت که فرصت کافی برای برابم میسر نشده بود تا تحقیق کافی پیرامون آن مطالب انجام دهم. از آنجا که برخی از مباحث کتاب به صورت فشرده توسط برخی از مجلات علمی و اسلامی قاهره و دمشق^۱ و جاهای دیگر منتشر گردیده بود، خوانندگان زیادی درخواست چاپ آن‌ها را داشتند و بنده در پی فرصت مناسبی بودم تا بتوانم مباحثی را که نیاز به توضیح و تشریح بیشتری دارد، کامل نمایم؛ بدین جهت شروع کار را به تعویق انداختم تا اینکه کتاب (اضواء علي السنة المحمدية) نوشته‌ی محمود ابوریه وارد بازار کتاب شد. کتاب مزبور علاوه بر داشتن مطالب غیرعلمی و غیرتحقیقی، در باب سنت و راویان آن، حاوی مطالبی بود که در جای خود به نقد و بررسی آن‌ها اشاره خواهم کرد. از اینرو بسیاری از دوستان با توجه به نیاز شدید و شرائطی که فراهم شده بود، اصرار داشتند تا مباحث کتاب حاضر هرچه سریعتر چاپ و پخش گردد.

۱- در قاهره مجله الفتح زیر نظر استاد محب الدین الخطیب و در دمشق مجله‌ی المسلمون.

آنچه اینک تقدیم حضورتان می‌گردد، مباحثی است که قبلاً تهیه گردیده بود، به‌اضافه‌ی ملاحظات مختصری در مورد ابوهریره رضی الله عنه در پاسخ مطالبی که ابوریه در کتاب خود، پیرامون ابوهریره رضی الله عنه نوشته است.

امیدوارم صحت و سلامتیم دوباره ایجاب نماید تا به خواست خدای متعال بتوانم آرزوی همیشگی‌ام در این زمینه را به انجام برسانم.

ملاحظات پیرامون کتاب ابوریه:

۱- جایگاه سنت نبوی (حدیث) در اسلام و اثرات عمیق آن در فقه اسلامی از زمان رسول خدا صلی الله علیه و آله و صحابه و ائمه‌ی مجتهدین تا دوران تدوین فقه و مذاهب اسلامی، بر کسی پوشیده نیست. این سرمایه‌ی بزرگ، باعث شد که فقه اسلامی به مجموعه‌ی بزرگ قانونگذاری تبدیل شود که در سطح جهان، امت‌های گذشته و حال، به هیچ وجه نظیرش را نداشته باشند. برای کسی که با مباحث قرآن و سنت آشناست، کاملاً روشن است که سنت، آن‌چنان اثر عمیقی در گسترش دایره‌ی قانونگذاری اسلامی و عظمت و جاودانه ماندن آن دارد که بر هیچ یک از پژوهشگران فقه و کارشناسان مذاهب فقهی پوشیده نیست.

ذخیره‌ی عظیم قوانین اسلامی در سطح دنیا، دیدگان حقوقدانان جهان را به خود خیره کرده است و این شگفتی و تعجب، آن هنگام افزایش خواهد یافت که به عظمت قوانین اسلامی از طریق عرضه‌ی آن با روشی متناسب با نسل حاضر پی ببرند. دایره‌ی المعارف فقه اسلامی در دانشکده‌ی شریعت (دانشکده‌ی الهیات و معارف اسلامی) دانشگاه دمشق، در صدد تحقق همین هدف است. به هر حال ذخیره‌ی عظیم قوانین اسلامی در گذشته و حال، دشمنان اسلام را به تهاجم بر ضد سنت و زیر سؤال بردن حجت بودن و نیز جامع بودن آن و ایجاد شک و تردید در صداقت راویان حدیث اعم از بزرگان صحابه، تابعین و راویان بعدی، واداشته است.

دشمنان اسلام از منافقان عجم در عصر طلایی تمدن اسلامی گرفته تا مستشرقین و دست‌پروردگان تمدن غرب در عصر حاضر، در این هدف شوم، هماهنگ و همسو بوده و هستند. چهارده قرن می‌گذرد و هنوز این کوششهای نافرجام، ادامه دارد. قطعاً این تلاش‌های شوم تا زمانی که دشمنان کینه‌توز اسلام عزیز و حق، وجود داشته

باشند، ادامه خواهد داشت؛ همان دشمنانی که نور درخشان حق، چشمانشان را خیره ساخته است. آری؛ تلاش دشمنان اسلام با عصبیت و حسادت تمام، به منظور نابودی آنچه با قرآن و سنت ارتباط دارد و به قصد ارائه‌ی سیمایی زشت از پرچمداران اسلام اعم از رسول خدا ﷺ، صحابه و تابعین و سایر حاملان سنت و شریعت اسلامی، با هدف تحریف حقائق مربوط به تمدن و تاریخ تشریح اسلامی، پیوسته ادامه خواهد داشت. البته ما تردیدی نداریم که اینگونه نبردها بین اسلام و دشمنانش همانند گذشته به شکست دشمنان اسلام و برملاشدن اهداف شومشان خواهد انجامید و اسلام، همچون گذشته بسان کوهی استوار، در برابر طوفان شدید دسیسه‌ها، سربلند و ماندگار خواهد بود. زیرا نبرد اسلام با دشمنانش، نبرد حق و باطل، نبرد علم و جهل و نبرد نور و ظلمت می‌باشد و سنت الهی، این است که در چنین نبردهایی، پیروزی نهایی، از آن حق می‌باشد؛ چنانچه خدای متعال، می‌فرماید: ﴿بَلْ نَقْذِفُ بِالْحَقِّ عَلَى الْبَاطِلِ فَيَدْمَغُهُ فَإِذَا هُوَ زَاهِقٌ﴾ [الأنبياء: ۱۸]. «ما با تمام قدرت حق را بر باطل می‌کوبیم و حق، باطل را محو و نابود می‌گرداند، آنگاه باطل، از بین می‌رود».

۲- واقعاً جای تأسف است که گروهی از علما و نویسندگانی که در مسلمانی و صداقتشان جای تردیدی نیست، به دنبال دشمنان اسلام حرکت نمایند و فریب پدیده‌ی تحقیق علمی کاذبی را بخورند که مستشرقین و مورخین غربی، به منظور سرپوش گذاشتن بر مقاصد پلیدشان عنوان می‌کنند و بدین سان این فریب‌خوردگان مسلمان هدفی را تأمین می‌نمایند که مستشرقین یهودی و نصرانی و استعمارگران دنبال آن هستند؛ یعنی همان هدفی که چیزی جز اشاعه‌ی شک و تردید در مورد اسلام و حاملان آن، نیست. اینجاست که دشمنان اسلام و پیروان جاهل آنان، در تحقق هدفی واحد، با هم همگام می‌شوند. گفتنی است: غالباً یکی از چهار مورد ذیل، سبب فریفته شدن این دسته‌های فریب‌خورده، توسط مستشرقین و مورخین غربی شده است:

الف) عدم آگاهی از حقیقت میراث ارزشمند اسلامی و نیز ناآگاهی نسبت به منابع زلالش.

ب) فریفته شدن به سبک و اسلوب به اصطلاح علمی‌ای که همواره دشمنان و مغرضان مدعی آن هستند.

(ج) تمایل به شهرت و تظاهر به آزادی اندیشه و رهایی از تقلید؛ چنانچه بیشتر این فریفتگان، مدعی آن می‌باشند.

(د) اثرپذیری آنان از انحرافات فکری و تمایلاتی که جز در ورای پیروی از مستشرقین و نویسندگان غربی، قابل طرح نیستند.

۳- ابوریه کتاب (اضواء علی السنة المحمدية) را در چنین شرایطی به چاپ رساند. بنده کتاب مزبور را قبل از چاپ آن دقیقاً بررسی نمودم و متوجه شدم که وی در مواردی بر خلاف نظر جمهور محققین سلف، اظهار نظر نموده است و نظریاتش خارج از مصادر ذیل نمی‌باشد:

(الف) دیدگاه‌های پیشوایان معتزله که در کتاب‌هایشان نقل شده است.

(ب) دیدگاه‌های شیعیان افراطی.

(ج) دیدگاه‌های مستشرقین که در دائرة المعارف‌ها و کتاب‌های خود ذکر کرده‌اند.

(د) انحرافات فکری‌ای که سالیان دراز، با نویسنده همراه بوده است.

(ه) حکایاتی که در بعضی از کتاب‌های ادبی وجود دارد و در مورد صداقت و

جایگاه علمی نویسندگان آن‌ها، جای بحث و تأمل است.

آنچه نامبرده در کتابش از مصادر معتبر مراکز جهان اسلام نقل می‌کند، چندین احتمال و حالت دارد: یا اینکه مطلب نقل شده از چنین منابعی، در مبحثی غیر از آنچه ابوریه از آن بهره جسته، آمده است و یا واقعاً مطالب آن منبع، مورد قبول محققین بوده، اما هدفی که آن‌ها از طرح آن داشته‌اند، غیر از هدفی بوده که ابوریه آن را مطرح نموده تا چنین وانمود کند که با محققین، هم‌رأی و هم‌اندیشه است. وی، گاهی برخی از متون و عبارات را بصورت بریده و ناقص می‌آورد تا به هدف مورد نظرش در موضوع مطرح شده، برسد. چنانچه در مورد ابوهیرة رضی الله عنه این رویه را در پیش گرفته و نمونه‌اش را مشاهده خواهید کرد. ابوریه گاهی به آرا و اقوال برخی از علما استناد کرده که اساساً گفته یا دیدگاه معتزلی‌ها می‌باشد. ابوریه، در نقل چنین دیدگاه‌هایی به ذکر نام این دسته از علما اکتفا می‌نماید و مصدر اصلی را که معتزلی می‌باشند، بیان نمی‌کند. چنانچه در مورد ابن‌قتیبه چنین عمل نموده است.

با این وصف به این نتیجه می‌رسیم که منابع و دیدگاه‌های مورد استناد ابوریه، به هیچ عنوان مورد قبول صاحبان آن منابع نیست و دیدگاه آنان، بر خلاف چیزی است که ابوریه مطرح نموده است.

تناقض‌گویی ابوریه در موارد متعدد کاملاً روشن می‌باشد. به عنوان مثال: ابوریه، از یک سو عمر رضی الله عنه را متهم به غفلت، نسبت به کعب احبار می‌کند که از نزدیک شدن زمان قتلش خبر می‌دهد و از سوی دیگر به خاطر ایجاد شک و تردید در احادیث ابوهیره رضی الله عنه به تیزهوشی و خبرگی فوق‌العاده‌ی عمر، نسبت به روایات ابوهیره رضی الله عنه استدلال می‌نماید.

ابوریه، همچنین از یک سو ظاهراً نسبت به علماء، ائمه و محققین اظهار احترام و ادب می‌نماید و از سوی دیگر آن‌ها را در سبک تحقیق سنت به کوتاهی و غفلت در روشی متهم می‌کند که مورد پسند خودش قرار گرفته است. هیچ یک از شخصیت‌هایی مانند: شیخ الاسلام ابن تیمیه رحمته الله علیه، شیخ طاهر الجزایری، امام محمد عبده و سید رشیدرضا رحمهم الله که ابوریه برای تأیید افکار و نظریات خویش، از نام‌های آنان سوء استفاده نموده و مطالب و دیدگاه‌های شخصی خود را به آن‌ها نسبت داده است، قایل به آنچه که وی، مطرح نموده، نبوده‌اند و یقیناً آن‌ها از باورهای ابوریه، بویژه در مورد تهمت‌های ناروایی که به ابوهیره رضی الله عنه نسبت داده و نیز از نتایج خطرناکی که از تحقیقش برمی‌آید، بدور هستند.

قابل یادآوری است ابوریه در ثبت مراجع و منابع کتاب خود، به خاطر مهم جلوه دادن کتابش و بالابردن ارزش آن، منابعی در زمینه‌ی تفسیر، حدیث، فقه، علوم قرآنی و حدیث نام برده است که یک کلمه از آن‌ها هم در کتابش نقل نشده است. وی، در مواردی نیز به برخی از منابع تاریخی استدلال نموده است که از نظر محققین، در تحقیق سنت، راویان و علمای این فن، مورد اعتماد نیستند؛ همچنین برخی از منابع مورد استفاده در کتابش، کتاب‌هایی در زمینه‌ی ادبیات، زبان، نحو و شعر می‌باشند که هیچ ارتباطی با موضوع مورد بحث ندارند.

ذیلاً برخی از منابع و مصادر مورد اعتماد ابوریه را ذکر می‌کنیم تا میزان درستی ادعایش در مورد «تحقیق علمی» که همواره از آن دم می‌زند، روشن شود. خدای متعال، می‌فرماید: ﴿وَلَا تَأْكُلُوا مِمَّا لَمْ يُذْكَرِ اسْمُ اللَّهِ عَلَيْهِ وَإِنَّهُ لَفِسْقٌ وَإِنَّ الشَّيْطَانَ لِيُوحِيَ إِلَيْكُمْ لِيُحَدِّثَكُمْ﴾ [الأنعام: ۱۲۱]. «شیاطین، مطالب و سوسه انگیزی بطور مخفیانه به دوستان خود القا می‌کنند تا اینکه با شما منازعه و جدال نمایند».

منابع مورد استفاده‌ی ابوریه در کتابش، عبارتند از:

- ۱- تاریخ التمدن الإسلامی، نوشته‌ی جرجی زیدان.
 - ۲- دائرة المعارف الإسلامیة، نوشته‌ی جمعی از مستشرقین.
 - ۳- العرب قبل الإسلام، نوشته‌ی جرجی زیدان.
 - ۴- الحضارة الاسلامیة، نوشته‌ی کریمر.
 - ۵- السیادة العربیة، نوشته‌ی فلوتن.
 - ۶- حضارة الاسلام في دارالسلام، نوشته‌ی ابراهیم یازجی
 - ۷- تاریخ العرب المطول، نوشته‌ی: فیلیپ حتی، ادوار جرجس، جبرائیل جبور.
 - ۸- تاریخ الشعوب الاسلامیة، نوشته‌ی کارل بروکلمان
 - ۹- المسیحیة في الاسلام، نوشته‌ی قس ابراهیم لوقا
 - ۱۰- وجهة الاسلام، نوشته‌ی جمعی از مستشرقین.
 - ۱۱- العقیدة والشریعة في الإسلام، نوشته‌ی گلدزیهز.
- ابوریه، با این حال در آخر کتابش ادعا می‌نماید که مباحث کتابش را با دلایل و براهین قوی ثابت نموده و به مراجعی استناد نموده است که هیچ جای شک و تردیدی در مورد درست‌ی آنها وجود ندارد!
- اینک به نقد و بررسی منابع اصلی کتاب ابوریه می‌پردازیم که پیشتر در پنج مورد ذکر گردید:

ابوریه از پیشوایان معتزله به نام اندیشمندان جسور یاد می‌کند. در این کتاب در بحث مربوط به موضع معتزله درباره‌ی سنت می‌خوانیم که آنها، یا اساساً منکر سنت بودند و یا برای صحت سنت شروطی در نظر داشتند که هرگز تحقق‌شان امکان‌پذیر نبود. خلاصه اینکه پیشوایان معتزله بویژه آنان که صحابه را مورد طعن و تشنیع قرار داده‌اند، در باب دین و دیانت به قدری جسور و بی‌پروا بودند که یکی از آنها به نام «ثمامة بن اشرس» بیشتر کسانی را که برای ادای نماز به سوی مسجد می‌شتابند، به «اللاغ» تشبیه می‌نماید. این‌ها، بقدری متعصب و نژادپرست بودند که از عرب‌ها تنفر داشتند؛ چنانچه ثمامه به رسول خدا ﷺ بدین ترتیب جسارت نموده که گفته است: این

عرب را بنگرید که با مردم چکار کرد؟. با این وصف از چنین افراد کینه‌توز و بی‌نزاکتی، در رابطه با اصحاب[ؓ] چه انتظاری می‌توان داشت؟ و همچنین از این‌ها چگونه می‌توان توقع داشت که در مورد حدیث، دیدگاهی همچون دیدگاه امامان و محققان حدیث داشته باشند؟

معتزله، شدیداً تحت تأثیر فلسفه و منطق یونان، هند و ادبیات فارسی قرار گرفته بودند و بیشتر آنان، فارس بودند؛ از این رو می‌کوشیدند تا قرآن را با فلسفه‌ی یونان همسو نمایند. آنان، در این راستا بسیاری از احادیثی را که با فلسفه و عقل‌گرایی یونانی در تضاد بود، تکذیب نمودند و فلاسفه‌ی یونان را پیامبران عقل و اندیشه دانستند، آنچنان که گویا هرگز مرتکب خطا و اشتباه نمی‌شوند. دشمنان اصلی مسلمانان، که با علمای اسلام به کشمکش می‌پرداختند، همین‌ها بودند.

ابوریه، از این گروه به نام خردمندان و متفکران یاد می‌کند و آن‌ها را در مقابل محدثین و فقهایی همچون مالک، شافعی، بخاری، مسلم و ابن‌مسیب قرار می‌دهد.

خردمندان جسور از دیدگاه ابوریه، کسانی هستند که در طول تاریخ از قدرت ستمگران و حاکمان وقت، علیه ائمه‌ی اسلام استفاده نموده و سالیان درازی علمای حقانی را در سیاه چال‌ها، شکنجه کرده‌اند. بهره‌گیری ابوریه از نظریات این گروه در کتابش کاملاً روشن است. به خصوص در مواردی که مطالبی را از «تأویل مختلف الحدیث» ابن‌قتیبه نقل قول می‌نماید. اندکی تأمل در کتاب ابن‌قتیبه، روشن می‌سازد که ابن‌قتیبه، نخست نظریات پیشوایان معتزله علیه صحابه و محدثین را نقل کرده و سپس به رد آن‌ها پرداخته و کتابش را بر همین اساس نوشته است؛ اما ابوریه با بی‌انصافی تمام، نظریات ائمه‌ی اعتزال را به ابن‌قتیبه نسبت داده و نام این عمل را «تحقیق علمی» یا «حفظ امانت علمی» نهاده است!

پیش از آنکه رویکرد ابوریه در مورد استنادش به برخی از مصادر غیرمعتبر را بیش از این مورد نقد و بررسی قرار دهیم، دوست دارم اشاره‌ای به این نکته داشته باشم که ما، همواره با درد و حسرت فتنه‌های خونین پدیدآمده در میان علی و معاویه را می‌خوانیم و آثار و پیامدهای این وقایع تلخ را تا به امروز کاملاً درک می‌کنیم. من، شخصاً هیچ تردیدی ندارم که یهود و بسیاری از کسانی که از بابت غلبه‌ی اسلام بر سرزمین‌شان، کینه‌ی اسلام و مسلمانان را به دل گرفتند، نقش مهمی در ایجاد این فتنه‌ها داشتند. آن‌ها، همچنین برای دامن زدن به ۲ اختلافات مسلمانان و گسترش دادن دایره‌ی آن،

دسیسه‌های زیادی چیدند و برای این منظور، به جعل احادیث و ساختن روایات بی‌اساس دروغ پرداختند تا بدین‌سان به نقشه‌ی شوم خود دست یابند. من، شکی ندارم که جمهورمسلمانان، نسبت به کسانی که در قرآن کریم، از آنان تعریف شده و خداوند از آن‌ها اظهار رضایت نموده است، حق انصاف و ادب را رعایت نموده‌اند. زیرا به هیچ عنوان معقول به نظر نمی‌رسد که افرادی که خداوند متعال در باب هجرت و نصرت، از آن‌ها تقدیر به عمل آورده است، پس از وفات رسول خدا ﷺ، از دین برگردند و چنان وضعیتی پیدا کنند که برخی ادعا کرده‌اند و اصلاً چنین چیزی، شایسته‌ی دین خدا و مقام والای رسول خدا ﷺ نیست. چراکه پذیرش این ادعای بی‌اساس بدین معناست که آن جماعتی که در مکتب پیامبر ﷺ گرد آمده بودند، بیشتر شبیه رهنان و دزدانی بوده‌اند که هیچ‌گونه عاطفه و وجدانی نداشته‌اند! حال آنکه تاریخ صحیح، گواه است که بشریت، هیچ‌گاه و در هیچ عصری نظیر اصحاب پیامبر ﷺ را از لحاظ تقوا و سیرت نیک ندیده و نخواهد دید. آری؛ دنیا، گواهی می‌دهد که اسلام، بدست توانمند آن‌ها و با جهاد و فداکاری و هجرت و نصرت آنان در جهان انتشار یافته است.

هرچند درگذشته بر سر اینکه چه کسی سزاوار خلافت و رهبری امت اسلامی است، اختلاف نظر به وجود آمد، اما اینک که سال‌هاست امت مسلمان، زیر سیطره‌ی استعمارگران قرار گرفته، دیگر دلیلی برای تفرقه و اختلاف وجود ندارد. زیرا اکنون نه خلافت و حکومتی است که انگیزه‌ای برای اختلاف و تفرقه وجود داشته باشد و نه شرایط کنونی اجازه می‌دهد که دوباره پیامدهای اختلافات و تنش‌های گذشته را مورد بررسی قرار دهیم و احادیث ساختگی و موضوعی را که علیه صحابه و حاملان و مبلغان شرع و نخستین پرچمداران دین ساخته و پرداخته شده‌اند، باری دیگر مطرح شوند.

البته علمای شیعه و سنی بنا بر میل و رغبت جمهور مسلمانان، گامهایی در راستای تقریب مذاهب، برداشته‌اند و از این رو علمای اهل سنت عملاً در زمینه‌ی پژوهش‌های فقهی و از جمله فقه مقارن، فقه شیعه را با مذاهب دیگر مقایسه می‌نمایند؛ چنانچه در برنامه‌های درسی دانشگاه‌ها و نیز کتاب‌های برخی از کارشناسان فقهی، بدین نکته توجه شده است. بنده نیز از زمان شروع تدریس در دانشگاه، عملاً فعالیت‌های فرهنگی‌ام را به همین روش انجام داده‌ام.

واقعیت این است که برخی، گامی عملی در جهت تقریب مذاهب اسلامی برداشته‌اند و اگر احیاناً فعالیت‌هایی در این زمینه صورت گرفته، خیلی جزئی و در حد

جلسات و کنفرانس‌های تهی و نه چندان مفید بوده است. به همین سبب ناسزاگویی به صحابه، همچنان ادامه دارد و چه بسا عملکرد برخی بر خلاف گفته‌هایشان در باب تقریب مذاهب می‌باشد؛ بنابراین از یک سو با هياهو تمام موضوع تقریب مذاهب مطرح می‌گردد و از سوی دیگر کتاب‌هایی مملو از مسایل تفرقه‌افکن از قبیل ناسزاگویی به صحابه رضی الله عنهم چاپ و نشر می‌شود.

در سال ۱۹۵۳ میلادی برای دیدن شیخ عبدالحسین شرف‌الدین به خانه‌اش در شهر صور رفتم. تعدادی از علمای شیعه نیز آنجا بودند. در این دیدار مطالبی پیرامون ضرورت وحدت اهل سنت و اهل تشیع بیان شد و تأکید گردید که مهمترین عامل برای تحقق این مسأله‌ی مهم، رفت و آمد علمای دو طرف و چاپ کتاب‌هایی است که بیانگر وحدت و اخوت مسلمانان باشد. شیخ عبدالحسین، در این زمینه فردی جدی و صادق و نهایتاً تصمیم بر آن شد که نشستی با حضور علما، برای بررسی بیشتر این موضوع تشکیل شود.

بنده از نتیجه‌ی این ملاقات، خیلی خوشحال بودم و به همین سبب در بیروت نیز، پیرامون این موضوع با برخی از شخصیت‌های برجسته‌ی سیاسی، ادبی و تجاری ملاقات‌هایی داشتم؛ اما متأسفانه شرائط به‌گونه‌ای شد که نتوانستم روی این طرح بیشتر کار کنم.

پس از مدتی، متوجه شدم که شیخ عبدالحسین، شخصاً کتابی در مورد صحابی بزرگوار، ابوهریره رضی الله عنه نوشته است که مملو از ناسزاگویی به این بزرگوار می‌باشد. تا کنون موفق به بررسی این کتاب نشده‌ام. اما از طریق کتاب ابوریه به محتوای آن پی بردم. زیرا با توجه به مطالبی که ابوریه از کتاب عبدالحسین نقل می‌کند، معلوم می‌شود که هر دو در مورد ابوهریره رضی الله عنه نظر یکسانی دارند.^۱

۱- هنگام چاپ اول این کتاب، نوشته‌ی عبدالحسین شرف‌الدین به نام ابوهریره را در اختیار نداشتم، اما بعداً توانستم، نسخه‌ای از کتاب مذکور را بعد از چاپ دومش در حیات مؤلف بدست آورم. پس از مطالعه‌ی این کتاب مطمئن شدم که آنچه در این مقدمه در مورد آن قضاوت نموده بودم، نه اینکه بجا بود، بلکه کتابش به مراتب شدیدتر از آن بود که من تصور می‌کردم. مصنف مزبور نهایتاً در مورد ابوهریره رضی الله عنه به این نتیجه رسیده است که - العیاذ بالله - ابوهریره فردی منافق و کافر بوده و رسول خدا صلی الله علیه و آله از دوزخی بودن وی خبر داده است. بدون تردید وقتی که ابوریه، این چنین کتابی را می‌ستاید، حتماً خودش نیز به چنین نتیجه‌ای رسیده است! نعوذ بالله من الخذلان و سوء المصیر.

من از این طرز عمل عبدالحسین با توجه به وعده‌ای که داده بود، خیلی شگفت‌زده شدم و پی بردم که وی در اظهارات خویش پیرامون اینکه باید گذشته را فراموش کرد و برای تقریب مذاهب تلاش نمود، به هیچ وجه صادق نبوده است. البته همین رویکرد را بسیاری از افراد همچنان ادامه می‌دهند؛ چنانچه از یک سو در قاهره سرگرم برگزاری گردهمایی‌ها و پخش مجلات با ادعای تقریب مذاهب هستند و از علمای الازهر در این زمینه درخواست نوشتن مقاله می‌نمایند و از سوی دیگر در برخی از کشورها، هیچ اقدام عملی برای ایجاد وحدت و تقریب مذاهب انجام نمی‌دهند؛ بلکه همچنان مسایل تفرقه‌افکن از قبیل ناسزاگویی به صحابه‌ی رسول خدا ﷺ در کتاب‌هایشان مطرح می‌گردد و بر تصور نادرست و کاذبی که از سوی برخی در مورد یاران رسول خدا ﷺ مطرح می‌شود، اصرار می‌ورزند و آن را گسترش می‌دهند؛ گویا منظورشان از تقریب، تقریب دیگران به خود می‌باشد، نه تقریب مذاهب به یکدیگر.

عجیب‌تر اینکه چنانچه بحث یا موضوعی علمی در زمینه تاریخ سنت و مذاهب اسلامی با طرز تفکر آنان همسو نباشد، تلاش می‌کنند با بهانه قرار دادن مسأله‌ی تقریب، آن را رد و انکار نمایند و طرح این موضوع علمی را بر خلاف کوشش‌های مصلحین و مانع تقریب می‌دانند؛ درحالی که در مورد کتابی مانند کتاب عبدالحسین شرف‌الدین که یکی از بزرگوارترین صحابه از دیدگاه اهل سنت را مورد طعن و تشنیع قرار داده، هیچکس چیزی نمی‌گوید و آن را مانع وحدت و تقریب نمی‌داند!

البته نباید فراموش کرد که تنها کتاب «ابوهریره» نیست؛ بلکه کتاب‌های زیادی با کمال وقاحت علیه صحابه و بویژه در مورد عائشه‌ی صدیقه به چاپ می‌رسد که هیچ انسان باوجدان و منصفی، تحمل شنیدن و خواندن مطالب‌شان را ندارد. قطعاً این چنین کتاب‌هایی، پیامدی جز افزایش اختلافات بی‌مورد و شعله‌ور شدن آتش تفرقه ندارد.

کتاب ابوریه، هرچند مایه‌ی خشنودی برخی شده، اما در ردیف این کتاب‌هاست که در واقع، باب عداوت و نفرت را گشوده است.

بنده در نقد منابع مورد استفاده در کتاب ابوریه و نیز بررسی موضع سایر فرق اسلامی در مورد سنت، دو نکته را مد نظر داشته‌ام:

- ۱- نقد من، مبتنی بر مباحث علمی و تاریخی است و سخن از حقایق تاریخی زمانی که علمی و تحقیقی باشد، برای هیچکس ممانعتی ندارد.
- ۲- هدفم تصحیح اشتباهاتی است که از ابوریه در استناد به منابع سایر فرقه‌ها، سر زده است.

البته بحثی که در این کتاب پیرامون موضع سایر فرقه‌ها در مورد سنت مطرح شده، تحقیقی علمی است که به منظور تکمیل پایان‌نامه‌ی دکترا به دانشگاه تقدیم شد. از آنجایی که بنده، از هواداران نظریه‌ی تقریب مذاهب در این شرایط حساس هستم، هرگز قصد اسائه‌ی ادب و تحریک فرقه‌ی خاصی را نداشته‌ام. حتی زمانی که مسؤول یکی از نشریات از من خواست تا یک نسخه از کتابم را برای چاپ بعضی از مباحثش در اختیارش قرار دهم، بنده به وی یادآوری کردم که این بخش کتاب نیاز به توضیح و مقدمه دارد. اما پس از مدتی که بنده در بیمارستان بستری بودم، اطلاع یافتم که مجله‌ی مزبور بحث مربوط به موضع شیعه در مورد سنت را منتشر نموده است. انتشار این بحث تا حدودی بعضی از برادران را برآشفته و باعث شد در برخی از مجلات، این مبحث مورد نقد و بررسی قرار بگیرد. اینک نیز لازم به یادآوری است که مباحث کتاب پیش رویتان، مباحثی تاریخی و علمی می‌باشد که هر مورخ و نویسنده‌ای ناگزیر است در باب حدیث و مراحل تدوین آن، به طرح چنین مواردی بپردازد و قطعاً نویسنده‌ای که برای کتابش احترام قائل است، نمی‌تواند این موارد را نادیده بگیرد.

ما، ضمن محبتی که به علی مرتضی علیه السلام داریم، از جایگاه علمی و مقام والای وی در اسلام کاملاً آگاهیم و برای تمام ائمه‌ی اهل بیت و خاندان علی مرتضی علیه السلام احترام خاصی قائلیم و از آرزوهای دیرینه‌ی ماست که ای کاش همه‌ی مسلمانان، برای تحقق وحدت چنین محبت و رویکردی را در مورد صحابه می‌داشتند.

اینک از تمام علمای مخلص شیعه و سنی که ضرورت وحدت مسلمین را درک می‌کنند، می‌خواهم تا برای مبارزه با مشکلاتی که دامنگیر جهان اسلام شده، بویژه برای مقابله با تبلیغات انحرافی و مخربی که عقاید جوانان شیعه و سنی را بطور یکسان هدف قرار داده است، متحد شویم. رویدادهایی^۱ که امروز در کشورهای عربی در حال انجام است، این زنگ خطر را تأیید می‌نماید. برای تحقق وحدت، باید قبل از هر چیز به وضع اصول و زیرساخت‌های صحیح و عملی در زمینه‌ی تقریب بپردازیم، نه اینکه به

۱- اشاره به سال ۱۹۶۰، سال چاپ اول این کتاب است.

وحدت قولی یا ادعای وحدت بسنده نماییم. در این راستا تقدیر و تجلیل از یاران رسول خدا ﷺ در اولویت قرار دارد؛ چراکه دین خدا توسط آنان به ما رسیده و خدای متعال، به دست توانای آن‌ها، ما را از تاریکی‌ها به سوی نور، هدایت نموده است.

در مورد خاورشناسانی که ابوریه در کتابش به نظریات آن‌ها تکیه و اعتماد نموده است، بطور مختصر در کتاب پیش رویتان، مطالبی نوشته‌ام. البته زمانی این مطالب را به نگارش درآوردم که هنوز دانشگاه‌های اروپایی را از نزدیک مشاهده نکرده و شخصاً با شخصیت‌های علمی و برجسته‌ی آنان گفتگو و تبادل نظر ننموده بودم؛ به هر حال این فرصت، فراهم شد و توانستم از نزدیک با آن‌ها گفتگو نمایم و بدین ترتیب بیش از پیش به درستی مطالبی که در کتابم مبنی بر خطرات جدی آن‌ها نسبت میراث فرهنگی، فقهی و تاریخی‌مان نوشته‌ام، اطمینان یافتم و بیش از همیشه به عداوت و کینه‌توزی آن‌ها نسبت به اسلام، عرب‌ها و مسلمانان پی بردم. نخستین مستشرقی که برای اولین بار با وی ملاقات نمودم، پروفیسور «اندرسون» رئیس بخش قوانین مدنی در مرکز پژوهش علوم شرق و خاورشناسی دانشگاه لندن بود. او که فارغ‌التحصیل دانشکده‌ی الهیات دانشگاه کمبریج می‌باشد، یکی از فرماندهان سپاه انگلیس در جنگ جهانی دوم در مصر بوده و بنا به اظهار خودش، زبان عربی را در مدت یک سال در دانشگاهی امریکایی در قاهره توسط یکی از اساتید الازهر که هفته‌ای یک ساعت تدریس می‌کرده، فراگرفته است. وی، عربی عامیانه‌ی مصری را نیز در خلال مسئولیت نظامی خویش در مصر یاد گرفته بود. تخصص وی در علوم اسلامی به سخنرانی‌های عمومی برمی‌گردد که اغلب توسط استاد احمد امین، دکتر طه حسین و شیخ احمد ابراهیم در محافل عمومی ایراد می‌شده است. نامبرده، از این طرق که خودش، آن را تحقیقات عمیق و گسترده می‌دانست، به دریافت درجه‌ی پروفیسوری نایل شد و بلافاصله پس از پایان جنگ، به ریاست بخش قوانین مدنی در دانشگاه لندن رسید.

اینک قصد آن ندارم که به بیان نمونه‌هایی از تعصبات مستشرقین علیه اسلام پردازم. چراکه دکتر «حمود غرابه» مدیر مرکز فرهنگی اسلامی لندن موارد متعددی را برایم توضیح داد، اما به ذکر یک مورد از زبان شخص پروفیسور اندرسون بسنده می‌کنم که به محرومیت یکی از فارغ‌التحصیلان الازهر برای گرفتن مدرک دکترا اشاره نمود. اندرسون، می‌گوید: این فارغ‌التحصیل الازهر، برای گرفتن مدرک دکترا در رشته‌ی حقوق اسلامی از دانشگاه لندن، مقاله‌ی تحقیقی خود را پیرامون حقوق زن

در اسلام تنظیم نموده بود و در آن ثابت کرده بود که اسلام، حقوق زن را کاملاً رعایت کرده است. من، با تعجب از اندرسون پرسیدم: پس چه دلیلی وجود داشت که او، از گرفتن مدرک دکترا محروم شد؟ مگر شما مدعی آزادی اندیشه در دانشگاه‌هایتان نیستید؟

اندرسون جواب داد: او ادعا کرده بود که اسلام، به زن حقوق زیادی داده و برخی از آن‌ها را برشمرده بود. مگر او سخنگوی اسلام است و یا ابوحنیفه یا شافعی می‌باشد که چنین می‌گوید؟ نظریاتی که او درباره‌ی اسلام دارد، هیچ یک از فقهای گذشته نداشته‌اند! او، مردی است خودخواه که می‌خواهد بگوید: اسلام را بهتر از ابوحنیفه و شافعی، شناخته است!

این، سخن یک مستشرق است که هنوز زنده می‌باشد و از نعمت‌های الهی ارتزاق می‌نماید. اما دقیقاً اطلاع ندارم که آیا همچنان مشغول به کار است یا بازنشست شده است؟

در اسکاتلند از دانشگاه «ادنبره» دیدن نمودم. مستشرقی که در آنجا ریاست تحقیقات مربوط به اسلام شناسی را بر عهده داشت، یک روحانی مسیحی بود. با دیدنش پی بردم که اخلاق و برخورد نرمی دارد.

همچنین در اسکاتلند دانشگاه «گلاسکو» را نیز از نزدیک دیدم. مدیر گروه علوم عربی این دانشگاه، کشیشی بود که حدود بیست سال را در قدس به سرپرستی گروه‌های تبشیری مسیحی گذرانده بود و به همین سبب نیز به زبان عربی تسلط داشت. البته در سال ۱۹۵۴م در کنفرانس اسلام و مسیحیت در لبنان با وی ملاقات کرده بودم. در دانشگاه آکسفورد لندن با رئیس بخش تحقیقات علوم اسلامی و عربی ملاقات نمودم. وی، یهودی بود و به سختی به زبان عربی صحبت می‌کرد. وی، در جریان جنگ جهانی دوم عضو سازمان اطلاعات بریتانیا در لیبی بوده و عربی عامیانه را در لیبی فراگرفته بود. جای بسی تعجب است که تنها صلاحیت وی، برای احراز ریاست گروه علوم عربی و اسلامی در دانشگاه آکسفورد، توانایی تکلم به زبان عامیانه‌ی عربی بود! عجیب‌تر اینکه نام‌برده با این معلومات ناقص، آیات را از تفسیر کشاف علامه زمخشری برای دانشجویان تدریس می‌نمود!! بنده، مطمئن هستم که وی از فهم عبارات ساده‌ی عربی عاجز بود تا چه رسد به این تفسیر مهم و مشکل. همینطور

احادیثی از بخاری، مسلم و بخش‌هایی از فقه و منابع مهم حنفی و مالکی را نیز تدریس می‌نمود!

بنده، از وی پیرامون منابعی که در تحقیق درسهایش از آن‌ها استفاده می‌کند، پرسیدم. جواب داد: از کتاب‌های گلدزیهر، مرجلیوٹ و شاخت استفاده می‌کنم.

در دانشگاه کمبریج ریاست بخش علوم عربی و اسلامی به مستشرق معروف «آزیری» واگذار شده بود، درحالی که تخصص وی، فقط در زبان عربی بود و بس. نام‌برده شخصاً در گفتگویی که با هم داشتیم، اظهارنمود: ما مستشرقین در تحقیقاتمان از اسلام، دچار اشتباهات بسیاری می‌شویم و بهتر است که درچنین مباحثی وارد نشویم؛ زیرا شما مسلمانان عرب، نسبت به ما توانایی بیشتری در زمینه‌ی پرداختن به مباحث اسلام‌شناسی دارید.

در منچستر انگلیس با پروفیسور «روبسون» ملاقات نمودم. او در آن زمان مشغول مقایسه‌ی سنن ابی‌داوود بانسخه‌ی خطی آن بود. «روبسون» تألیفاتی در زمینه‌ی تاریخ حدیث دارد که در بیشتر موارد با نظریات مستشرقین تندرو موافق می‌باشد. خیلی مشتاق بودم که نادرستی تحقیقات مستشرقین را برایش خاطر نشان کنم؛ از این رو برای نقد نظریات «گلدزیهر» مباحثی را برایش تشریح نمودم و برخی از اشتباهات تاریخی و علمی گلدزیهر را برایش ثابت کردم، تنها پاسخش، این بود که اطلاعات مستشرقین کنونی نسبت به منابع اسلامی به مراتب قوی‌تر از مستشرقین گذشته امثال گلدزیهر است. زیرا امروزه تألیفات متعددی از مسلمانان که قبلاً ناشناخته بوده، چاپ و پخش شده‌اند.

من نیز به او گفتم: امیدوارم مباحث و مطالبی که پس از این ارائه می‌دهید، بیش از پیش با واقعیت و انصاف همراه باشد و در این زمینه رویکردی همچون «گلدزیهر» و «مرجلیوٹ» و... نداشته باشید.

در دانشگاه لیدن هلند، با مستشرق یهودی به نام «شاخت» ملاقات نمودم او، خاورشناسی است که دقیقاً رویه‌ی گلدزیهر را در زمینه‌ی ایجاد شک و شبهه در مورد حقائق اسلامی و نیز وارونه جلوه دادن مسایل اسلامی دنبال می‌نماید.

نخست با وی پیرامون اشتباهات عمدی گلدزیهر در تحریف متون و منابع مورد استنادش به بحث و گفتگو پرداختیم. وی، ابتدا انکار نمود. آنگاه من، نمونه‌ای از اشتباهات عمدی گلدزیهر را در بحث تاریخ سنت برایش تشریح نمودم؛ از آن جمله،

اینکه گلدزیهر با بی‌انصافی تمام سخن زهری را که گفته است: (انّ هؤلاء الأمراء اکرهونا علی کتابه الاحادیث) با حذف الف و لام در کلمه الاحادیث نقل کرده است. حذف این الف و لام، معنی را تغییر می‌دهد و چهره‌ی زهری را در تاریخ سنت خدشه‌دار می‌نماید. زیرا ترجمه‌ی عبارت اول این است: «همانا امرا ما را به نوشتن و جمع آوری احادیث واداشتند». اما ترجمه‌ی عبارت دوم، این است: «همانا امرا ما را به نوشتن احادیثی چند، مجبور کردند».

«شاخت» ابتدا تعجب نمود و سپس با مراجعه به کتاب گلدزیهر که در کتابخانه‌اش وجود داشت، متوجه شد که حق با من است و بی‌درنگ اشتباه گلدزیهر را پذیرفت. من افزودم که این، تنها اشتباه گلدزیهر نیست؛ بلکه در موارد دیگری نیز چنین اشتباهاتی را مرتکب شده است. شاخت، با شنیدن این سخنم برآشفته و گفت: شما خیلی بدبین هستید.

من در جوابش تجزیه و تحلیل گلدزیهر در مورد موضعگیری زهری در برابر عبدالملک بن مروان را خاطر نشان کردم و با دلایل و حقایق تاریخی اشتباه گلدزیهر در این زمینه را روشن ساختم. شاخت، این بار نیز به اشتباه گلدزیهر اعتراف نمود و گفت: مگر علما، از اشتباه معصوم هستند؟ گفتمی است: بنده، در این کتاب جریان موضعگیری زهری رحمته در برابر عبدالملک بن مروان را آورده و شرح داده‌ام.

من، ادامه دادم که گلدزیهر مؤسس مکتب «استشراق» یا خاورشناسی است و در تشریح و قوانین اسلامی، وقایع تاریخی را دخیل می‌داند. تعجب اینجاست که چرا وی با این وصف، اصول خود را در مورد زهری نادیده می‌گیرد و یا با چه دلیلی زهری را متهم می‌نماید که حدیث فضیلت مسجدالاقصی را به خاطر رضایت عبدالملک بر ضد ابن زبیر جعل نموده است؟ در حالیکه اولین ملاقات زهری با عبدالملک هفت سال پس از شهادت ابن زبیر بوده است.

اینجا بود که دیدم چهره‌ی شاخت متغیر گشت و از ناراحتی دستانش را به هم می‌مالید؛ من، بحثم را خاتمه دادم و خطاب به وی گفتم: اینگونه اشتباهات که اینک ما مسلمانان، آن‌ها را در حیات خودتان می‌خوانیم و شما اکنون آن‌ها را اشتباه می‌دانید، در گذشته توسط شما، به عنوان حقائق علمی نسل به نسل، مطرح شده است، اما امروزه امیدواریم که نقدهایمان را بر تحقیقات‌تان، قبل از اینکه بمیرید و پیش

از آنکه تحقیقاتان، حقائق علمی قلمداد گردد، ملاحظه کنید و اشتباهاتان را اصلاح نمایید.

گفتنی است: مستشرق مزبور در دانشگاه الازهر تحصیل کرده و کتابی نیز در زمینه‌ی تاریخ تشریح اسلامی دارد که به سبک استادش گلدزیهر، نوشته و مملو از تحریف و تلبیس است.

در دانشگاه «اسبلا» در سوئد با مستشرق کهن‌سالی به نام «نیبرج» ملاقات کردم؛ وی، همان کسی است که کتاب (الانتصار) ابن خیاط زیر نظرش به چاپ رسیده است. در ملاقاتی که با او داشتم، بحث مفصلی پیرامون مستشرقین و تألیفاتشان در مورد اسلام‌شناسی به میان آمد و محور بحث در این زمینه، گلدزیهر بود. پس از آنکه بنده برخی از اشتباهات گلدزیهر را برشمردم، «نیبرج» نیز بر عدم صداقت و حقانیت وی اعتراف نمود.

نیبرج در مورد گلدزیهر گفت: وی در گذشته از شهرت خاصی برخوردار بوده و کتاب‌هایش نیز برای مستشرقین به عنوان مرجع مورد قبول قرار گرفته است؛ اما اینک که کتاب‌های جدیدی در زمینه‌ی علوم اسلامی به چاپ رسیده است، نیاز چندانی به تحقیقات گلدزیهر به عنوان مرجع وجود ندارد و ظاهراً زمان گلدزیهر به پایان رسیده است.

در اثنای این مسافرت، علاوه بر دانشگاه‌هایی که نام بردم، دانشگاه‌های دیگری را نیز در بلژیک، دانمارک، نروژ، فنلاند، آلمان، سوئیس و پاریس از نزدیک مشاهده کردم و با مستشرقین و استادان این دانشگاه‌ها به بحث و تبادل نظر پرداختم. حقائق ذیل به عنوان نتیجه‌ی خاطرات و ملاقات‌هایی که با مستشرقین داشتم، تقدیم حضورتان می‌گردد:

۱- بیشتر مستشرقین، یا کشیش هستند یا استعمارگر و یا یهودی. به ندرت مستشرقی پیدا می‌شود که از این سه گروه نباشد.

۲- استشراق و فعالیت‌های خاورشناسی در دولت‌های غربی غیراستعماری نسبت به استشراقی که در دولت‌های استعمارگر وجود دارد، به مراتب ضعیف‌تر است.

۳- اغلب مستشرقین معاصر در کشورهای غیراستعماری از نظریات گلدزیهر باتوجه به برملاشدن اهداف نادرستش متنفرند.

۴- استشراق عموماً از کلیسا سرچشمه می‌گیرد و فعالیت‌های خاورشناسی در کشورهای استعمارگر با هماهنگی کلیسا و وزارت امور خارجه، انجام می‌شود.

۵- کشورهای استعمارگر مانند انگلیس و فرانسه همچنان بر ضرورت استشراق جهت نابود کردن اسلام و لکه‌دار نمودن چهره‌ی مسلمانان، اصرار می‌ورزند. در وزارت امور خارجه‌ی فرانسه دو مستشرق به نام‌های «بلاشیر» و «ماسینیون» به عنوان کارشناس مسایل مربوط به اعراب و مسلمانان مشغول کار هستند و چنانچه قبلاً بیان شد، استشراق، در دانشگاه‌های آکسفورد، کمبریج، ادنبر و گلاسکو، جایگاه ویژه‌ای دارد که مستقیماً زیر نظر یهودیان، انگلیس استعمارگر و مبلغین مسیحی اداره می‌شود.

بدیهی است که آن‌ها، تمام تلاش خود را بکار می‌برند تا کتاب‌های گلدزیهر، مرجلیو و شاخت، مراجع و منابع معتبر و مورد استفاده‌ی دانشجویان غربی و نیز دانشجویان عرب و مسلمان در دوره‌ی دکترا قرار بگیرند و اصولاً آن دسته از ترها و پایان‌نامه‌های دانشجویی را که بیانگر عدالت و انصاف اسلام و افشاگر توطئه‌های مستشرقین می‌باشد، تأیید نمی‌کنند.

دکتر محمد امین مصری فارغ‌التحصیل دانشکده‌ی اصول دین از دانشگاه ازهر، از مشکلات و موانعی برای توضیح داد که برای اخذ مدرک دکترا در رشته‌ی فلسفه از دانشگاه لندن، با آن مواجه شده بود؛ این مشکلات، از آنجا ناشی می‌شد که تحقیقی که انجام داده بود، تحقیقی علمی و منصفانه بود.

او در سال ۱۹۵۸م برای گرفتن مدرک دکترا در رشته‌ی فلسفه به لندن رفت و به محض اینکه از برنامه‌های درسی آنجا، به‌خصوص در بخش تحقیقات علوم اسلامی آگاه می‌گردد، با هاله‌ای از دسائس و توطئه‌های مستشرقین و در رأس آن‌ها «شاخت» در زمینه‌ی اسلام مواجه می‌شود و تصمیم می‌گیرد موضوع پایان‌نامه‌اش را به نقد و بررسی کتاب «شاخت» در زمینه‌ی اسلام اختصاص دهد.

وی، پروفیسور «اندرسون» را به عنوان استاد ناظر انتخاب می‌نماید و سعی می‌کند تا رضایتش را به منظور پذیرش موضوع تحقیقش، جلب نماید. اما مستشرق مذکور، به هیچ عنوان حاضر نمی‌شود که موضوع تحقیق دکتر محمد امین، نقد کتاب «شاخت» باشد و به شدت با انتخاب این تز، مخالفت می‌نماید. آقای محمد امین، از دانشگاه لندن ناامید می‌شود و برای ثبت نام به دانشگاه کمبریج می‌رود و آنجا نیز همین تز را

ارائه می‌دهد. استادان این دانشگاه نیز همانند پروفسور «اندرسون» موضوع تحقیق دکتر محمد امین را رد می‌کنند و نهایتاً با صراحت تمام به وی می‌گویند: اگر می‌خواهی موفق به اخذ مدرک دکترای شوی، باید موضوع دیگری انتخاب کنی و از نقد کتاب «شاخ» خودداری نمایی؛ زیرا دانشگاه، به هیچ عنوان با موضوع انتخابی شما موافقت نخواهد کرد.

سرانجام آقای محمد امین، ناگزیر می‌شود «معیارهای نقد حدیث از دیدگاه محدثین» را موضوع پایان‌نامه‌اش قرار دهد.

آنچه گذشت خلاصه‌ای بود از تحقیقاتی که شخصاً در مورد مستشرقین و بویژه درباره‌ی کتاب‌های گلدزیهر و نظریاتش، انجام داده بودم. در این کتاب نیز یک فصل را به نقد این مستشرق یهودی اختصاص داده‌ام تا پرده از گستاخی هدفمندش در زمینه‌ی تحریف حقائق و متون بردارم و روشن و واضح نمایم که وی، به قصد ایجاد شک و شبهه در منابع علمی مورد اعتماد از دیدگاه ائمه و محققان دینی، به منابعی استناد کرده که فاقد هر نوع ارزش علمی می‌باشند.

مهمترین مشکلی که دانشجویان چنین دانشگاه‌هایی با آن روبرو هستند، این است که برای تحقیق علوم اسلامی چاره‌ای جز استفاده از منابع نادرست آن‌ها، برای اخذ مدارک دانشگاهی ندارند و از آنجا که این دانشجویان، به زبان عربی تسلط ندارند و نمی‌توانند از منابع اصیل اسلامی استفاده کنند، ناگزیر می‌شوند مباحث کتاب‌های مستشرقین را به عنوان حقائق علمی بپذیرند.

از این رو دانشگاه‌های کشورهای عربی و اسلامی باید به فکر چاره برآیند و رشته‌هایی به زبان انگلیسی ایجاد نمایند تا بدین‌سان دانشجویانی که به دنبال اخذ مدرک مورد نظرشان هستند، وارد این دانشگاه‌ها شوند؛ طبعاً انجام چنین مهمی سبب می‌شود که تعداد زیادی از دانشجویان مسلمان از رفتن به دانشگاه‌های غرب منصرف شوند و در نتیجه از دسیسه‌های مستشرقین متعصب و استعمارگر مصون بمانند.

متأسفانه برخی از نویسندگان مسلمان، مانند دکتر احمد امین و دکتر علی حسن عبدالقادر نیز فریب مباحث مستشرقین بویژه گلدزیهر را خورده‌اند.

در مورد استاد احمد امین، در این کتاب مبحث خاصی را آورده و اشتباهات وی را بخاطر اعتمادش به نظریات گلدزیهر، متذکر شده‌ام؛ اما در مورد دکتر علی حسن عبدالقادر - مدیر مرکز فرهنگی اسلامی لندن در سال ۱۹۶۱م - ابتدا از حق جویی و

فضل و بزرگواریش تقدیر می‌کنم و سپس به بیان ماجرای می‌پردازم که بین من و او گذشت:

در نخستین درس وی که نشستیم، این عبارات را از او شنیدم: «امروز می‌خواهم تاریخ تشریح اسلامی را برایتان توضیح دهم، البته به روشی علمی که تا کنون در الازهر نیز معمول نبوده است؛ بنده، حدود چهارده سال در ازهر مشغول تحصیل بوده‌ام، اما هیچگاه اسلام را نشناختم و فقط زمانی که در آلمان مشغول تحصیل بودم، به حقیقت اسلام پی بردم». ما دانشجویان از این سخن استاد شگفت‌زده شدیم و باخود گفتیم: باید خوب دقت کنیم؛ حتماً استاد، نکته‌ی مهمی در مورد اسلام فراگرفته که تا کنون دانشگاه ازهر نیز از آن محروم بوده است!

استاد، درسش را در مورد تاریخ سنت نبوی، از کتابی که در دست داشت، به صورت ترجمه‌ی کلمه به کلمه شروع نمود. بعدها متوجه شدیم کتابی که استاد در دست داشته، کتاب «دراسات اسلامیه» اثر گلدزیهر بوده است.

استاد، در نقل عبارات کتاب گلدزیهر، اصل را بر این نهاده بود که این‌ها، حقائق علمی هستند و بدین ترتیب درسش را ادامه می‌داد و ما در مواردی که مطالب، اشتباه به نظر می‌رسید، با وی به تبادل نظر می‌پرداختیم تا اینکه به بحث زهری و جعل احادیث توسط وی برای امویها رسید.

من، با توجه به معلومات کمی که در مورد زهری به عنوان یکی از ائمه‌ی معتبر در زمینه‌ی حدیث و سنت داشتم و می‌دانستم که زهری، یکی از علمای مورد اعتماد در این زمینه می‌باشد، با استاد به مناظره پرداختم. استاد، حاضر نشد که از نظریاتش برگردد؛ لذا من، ترجمه‌ی مطالب کتاب گلدزیهر را از وی درخواست نمودم که حدود دو کاغذ بود. استاد باخط خود آن‌ها را ترجمه نمود و به من داد. از آن پس من برای تحقیق این موضوع و روشن شدن حقیقت اتهامی که گلدزیهر به امام زهری نسبت داده بود، رهسپار کتابخانه‌ها شدم و از تمام کتاب‌های خطی موجود در کتابخانه‌ی الازهر و دارالکتب المصریه، در مورد امام زهری یادداشت برداری نمودم. این تحقیق سه ماه طول کشید و من، در این مدت پس از پایان درسهای دانشکده تا اواخر شب مشغول تحقیق بودم. بعد از اینکه اطلاعات قابل توجهی بدست آوردم و کاملاً مطمئن شدم که گلدزیهر مستشرق، متون سلف را تحریف نموده است، موضوع را به اطلاع

دکتر عبدالقادر رساندم. او گفت: چنین چیزی به هیچ عنوان مکن نیست. زیرا مستشرقین بویژه گلدزیهر، افراد منصفی هستند که هرگز حقائق را تحریف نمی‌کنند. با شنیدن این پاسخ استاد، تصمیم قطعی گرفتم تا پیرامون این موضوع، بحثی را در دفتر انجمن (الهدایة الاسلامیة) برای شرکت‌کنندگان ارائه دهم.

انجمن، با ارسال دعوتنامه‌هایی، از علمای ازهر و دانشجویان آن، برای شرکت در جلسه دعوت به عمل آورد. در موعد مقرر، جمع زیادی از اساتید و دانشجویان و نیز شخص دکتر عبدالقادر، گرد هم آمدند و بنده از حضور ایشان در جلسه که آرزوی آن را داشتم، خیلی خرسند شدم و تصمیم داشتم در پایان جلسه، کاری کنم که حاضران، از دیدگاه دکتر عبدالقادر نیز اطلاع یابند.

محور اصلی بحثم، بررسی و نقد نظریات گلدزیهر در مورد امام زهری بود و تمام تحقیقاتم را در این زمینه برای شرکت‌کنندگان ارائه دادم و در پایان، بحثم را اینگونه به اتمام رساندم: این بود نظر بنده در مورد امام زهری رحمته الله علیه و همچنین نظر جمهور علما و محققین که تقدیم حضورتان گردید؛ اگر استادمان دکتر عبدالقادر در این مورد نظر خاصی دارد و به مطالب ارائه شده قانع نیست، منتظر اظهار نظر ایشان هستیم و تقاضا داریم تا نظریاتش را به سمع حاضرین برساند.

دکتر عبدالقادر که از ابتدا در جلسه حضور داشت، به جایگاه آمد و با صدای رسا چنین گفت: «من اعتراف می‌کنم که تا کنون امام زهری را نشناخته بودم و اینک ایشان را شناختم و هیچ اعتراضی به مباحث شما ندارم».

پس از پایان جلسه، به دفتر استاد سید محمد الخضر حسین رحمته الله علیه - رئیس انجمن مذکور و یکی از اساتید برجسته‌ی دانشگاه الازهر - رفتیم. استاد عبدالقادر در حضور استاد سید محمد الخضر حسین، به اینجانب چنین گفت: «بحث شما، دریچه‌ی جدیدی برای تحقیق مباحث مستشرقین گشود. اگر یک نسخه از آن را به من بدهید، می‌توانم آن را به برخی از مجلات علمی آلمان که بیشتر مباحث مستشرقین را دنبال می‌کنند بدهم و مطمئنم این بحث در محافل مستشرقین، پیامدهای مثبتی به دنبال خواهد داشت». من، از وی تشکر نموده و اظهاراتش را عبارات تشویقی یک استاد برای شاگردش تلقی نمودم.

پس از مدتی استاد، مرا به منزلش دعوت نمود. همانجا بود که تصمیم گرفتیم، در تعطیلات تابستان به اتفاق یکدیگر، کتاب گلدزیهر را ترجمه نموده و تحریفاتش را

روشن نماییم. اما در آن ایام یعنی ابتدای جنگ جهانی دوم، نیروهای انگلیس در قاهره مرا بازداشت کردند و بدین سان به مدت هفت سال از قاهره تبعید شدم. این بود ماجرای من با دکتر علی حسین عبدالقادر و همچنین انگیزه‌ی تألیف این کتاب که چاره‌ای جز بیان جزئیاتش نداشتم و آن را در واقع درسی برای شیفتگان مستشرقین می‌دانم.

ابوریه، یکی از کسانی است که در مورد تاریخ سنت نبوی به تحقیق برخاسته و از فردی چون گلدزیهر متأثر شده است.

امیدوارم ایشان مباحث این کتاب بویژه مطالبی را که در نقد اندیشه‌های وی و مستشرقین و استاد احمد امین مطرح نموده‌ام، با دیدی حق‌جویانه مورد بررسی قرار دهد.

همچنین امیدوارم از بسیاری از نظریاتش که کتاب (اضواء علی السنة المحمدية) را بر اساس آن‌ها نگاشته است، رجوع نماید. ان شاء الله.

مستشرقین در یک کلام

زمانی که جنگ‌های صلیبی با شکست مواجه گردید، اندیشه‌ی غرب، همچنان راه انتقام‌جویی از اسلام و مسلمانان را ادامه داد. نخستین روشی که غربیان برای این منظور انتخاب نمودند، نقد و بررسی اسلام بود. و از طرفی در پرتو این اندیشه که بر جوامع مسیحی غرب حاکم بود، اندیشه‌ی سیطره برکشورهای اسلامی، از راه زور و قدرت نیز بوجود آمد. به‌خصوص در شرایطی که اوضاع سیاسی، نظامی، اقتصادی و فرهنگی جهان اسلام، رو به وخامت نهاد؛ بدین سان غرب، کشورهای اسلامی را یکی پس از دیگری، مورد تاخت و تاز قرار می‌داد. هنوز تسلط غرب بر بیشتر کشورهای اسلامی تحقیق نیافته بود که تحقیقات غربی درباره‌ی اسلام و تاریخش، به قصد موجه نشان دادن سیاست‌های استعماری متجاوزان در مورد ملت‌های ستم‌دیده، افزایش یافت و سرانجام در قرن گذشته تحقیقات آن‌ها در ابعاد مختلف دینی، تاریخی و فرهنگی اسلام به پایان رسید. طبیعی بود که این تحقیقات، بنا به دو دلیل، همواره از حق و انصاف بدورباشند:

۱- تعصب دینی اروپاییان و فرماندهان نظامی اروپا؛ چنانچه هنگام ورود نظامیان صلیبی به بیت‌المقدس، در جریان جنگ جهانی اول، «لورد»، این‌چنین گفت:

«اینک جنگ‌های صلیبی به پایان رسید». آری؛ فقط از نظر نظامی چنین بود که لورد گفته بود، اما تعصب دینی در تألیفات و تحقیقات غربی‌ها، پیرامون اسلام هیچگاه از بین نرفته است و اگر افرادی هم که به‌ندرت به انصاف و عدالت اسلام و حقانیت رسول خدا ﷺ اذعان می‌کنند، کسانی هستند که خود را از تسلط و سیطره‌ی تعصب رهانیده‌اند؛ همچون «گوستاولوبون» نویسنده‌ی کتاب (تمدن عرب) که کتابش در نوع خود بهترین کتابی می‌باشد که تا کنون یک غربی، از روی انصاف در مورد اسلام گردآوری نموده است و همین باعث شده تا بسیاری از غربی‌ها، از وی در مجالس خویش به خوبی یاد نکنند.

گوستاولوبون، با آنکه یکی از بزرگ‌ترین مورخین و جامعه‌شناسان قرن نوزدهم می‌باشد، اما به خاطر انصاف و واقع‌نگری‌اش درباره‌ی اسلام، با واکنش منفی غربی‌ها بویژه فرانسوی‌ها مواجه شده است.

۲- قدرت مادی و علمی‌ای که غربی‌ها، در مدت دو قرن (قرن‌های هجده و نوزده) به آن دست یافتند، علما، مورخین و نویسندگان غربی را به‌شدت مغرور کرده و باعث شده تا ادعا کنند که غربی‌ها، بنیانگذار تمام تمدن‌های بشری هستند و اندیشه‌ی غربی، بر خلاف چیدمان فکری سایر ملت‌ها اندیشه‌ای صحیح، منطقی و دقیق می‌باشد. چنانچه در این میان اسلام را تفکری ساده و سطحی می‌پندارند؛ همانطور که یکی از مستشرقان به نام «جب» در کتابش (وجهة الاسلام) در مورد اسلام چنین نظریه‌ای ارائه نموده است. وی، در کتابش این هدف را دنبال کرده تا چنین وانمود کند که نظریات ارائه‌شده از سوی اسلام، جزئی و سطحی است، نه عمقی و فراگیر. نباید فراموش کرد که این قضاوت آنها، برخاسته از ضعف و عقب‌ماندگی و جهالتی است که در کشورهای تحت استعمار خویش مشاهده نموده‌اند.

در اوائل این قرن موازی با روابطی که میان غرب و جهان اسلام ایجاد شد، مبادلات فرهنگی نیز صورت گرفت. در این بحبوحه فرهیختگان و دانش‌پژوهان مسلمان، برای جستجوی میراث فرهنگی ما، به کتاب‌ها و متون پراکنده و نامنظم قدیمی روی می‌آوردند و از آنجا که این منابع، با منابع تهیه‌شده در غرب، از نظر تنظیم و تدوین، تناسب و هماهنگی نداشت، لذا پژوهشگران مسلمان، به نوشته‌های مستشرقین روی آوردند؛ چراکه مستشرقین، در مورد میراث فرهنگی ما و بررسی

منابع اسلام، از خود مهارت نشان داده بودند. آن‌ها با تلاشی گسترده و جدی، همراه با تعصب دینی و مقاصد استعماری که پیشتر به آن اشاره شد، توانستند میراث فرهنگی ما را چنان تهیه و تنظیم نمایند که نظر روشنفکران و محققان مسلمان را به خود معطوف نمایند؛ بویژه هنگام مقایسه‌ی این تحقیقات منظم و البته هدفدار با روش‌های معمول و پراکنده در کتاب‌های قدیمی ما. بدین ترتیب برخی از نویسندگان و فرهیختگان مسلمان، از تحقیقات گسترده‌ی مستشرقین شگفت‌زده شدند و چنین پنداشتند که آن‌ها، سخنی جز حقیقت نمی‌گویند. این پندار نادرست تا بدانجا در این خودباختگان فکری مسلمان، ریشه دوانیده که اگر مستشرقان، در موردی با ما اختلاف نظر داشته باشند، بطور قطع از آن‌ها جانبداری می‌کنند و حق را با آنان می‌دانند، البته با این ادعا که روش مستشرقان، روشی علمی و دقیق است!

از سوی دیگر محققین مسلمان به خود زحمت ندادند تا منابع تحقیقی مستشرقین را بازنگری نمایند. البته این سهل‌انگاری، برخاسته از چند دلیل بود؛ از جمله: دشوار بودن بررسی مصادر اسلامی و یا شتاب بی‌مورد در زمینه‌های پژوهشی تا نتیجه‌ی کار به اصطلاح علمی، خیلی زود نمایان گردد. علاوه بر این محور اصلی این تحقیقات، مباحثی بود که با آنچه در محافل علمی و دینی مسلمانان مطرح بوده است، در تعارض قرار داشت.

روزگاری، احساس حقارت و عدم اعتماد به نفس در برابر پژوهشگران غربی و تقدیر و تجلیل بیش از حد آن‌ها و عدم کمترین سوء ظنی به آنان، شدیداً محققین مسلمان را تحت تأثیر قرار داده بود. این روند تا آن زمان ادامه داشت که حرکت‌های سیاسی و اصلاحی در جوامع اسلامی پدید آمد و مرحله‌ی استقلال سیاسی مسلمانان از سیطره‌ی غرب مطرح گردید. زمانی که به ضرورت استقلال فکری خویش و نیز ارزش تمدن و میراث فرهنگیان پی بردیم، از موضع گذشته‌ی خود شرمند شدیم که چرا در شناخت عقیده، قانون و فرهنگمان به غربی‌ها، اتکا نمودیم؟! دامنه‌ی این آگاهی، به سرعت در مراکز فرهنگی اسلامی مسلمانان، گسترش یافت و پژوهشگران مسلمان در صدد جستجوی حقیقت و اهداف مستشرقان برآمدند و موضوع عدم اعتماد به مباحث مستشرقین و ضرورت عدم استناد به نظریات‌شان، توجه محققین مسلمان را به خود جلب نمود.

گرچه این حرکت، هنوز به تکامل و رشد واقعی خود نرسیده است، ولی همچنان ادامه خواهد داشت سرانجام روزی فرارسد که فرزندان و نسل‌های آینده‌ی مسلمان از بابت ساده اندیشی و فریفته شدن گذشته یا گذشتگان خود، نسبت به برخی از تحقیقات مستشرقین، شگفت زده شوند.

به زودی روزی فرا خواهد رسید که ما مسلمانان، به نقد و بررسی میراث فرهنگی غرب اعم از تمدن، دین و علم‌شان پردازیم. آری؛ روزی خواهد آمد که معیارهای مورد استفاده‌ی مستشرقین در نقد و بررسی فرهنگ اسلامی، توسط محققان مسلمان برای نقد عقائد، علوم و فرهنگ غرب مورد استفاده قرار بگیرد؛ آن زمان است که ضعف و ناکارایی فرهنگ و تمدن غرب برای جهانیان روشن خواهد شد. بنده گمان نمی‌کنم که مسلمانان، معیارهای مستشرقین در نقد قرآن و سنت را برای نقد کتاب‌های مقدس و علوم تاریخی و موروثی آن‌ها به کار برند، دیگر چیزی از کتاب‌ها و علوم‌شان به عنوان حقیقت و واقعیت باقی بماند.

من مطمئنم که اگر ما همان معیارها و اصولی را برای نقد دانشمندان، فرماندهان و شخصیت‌های افسانه‌ای غرب بکار گیریم که آن‌ها در نقد تاریخ و شخصیت‌های دینی مامسلمانان، بعنوان معیار و اصول نقد در نظر گرفته‌اند، در این صورت تمدن آنان، در تمام ابعادش در چنان هاله‌ای از ابهام و شک و تردید قرار خواهد گرفت که با تردیدها و شبهه‌های ایجادشده از سوی آن‌ها در مورد تاریخ و فرهنگ اسلامی، قابل مقایسه نخواهد بود و بدین‌سان پوچی تمدن‌شان برملا خواهد شد و رجال سیاسی و فرهنگی و ادیبان رنگ خواهند باخت و چهره‌ی واقعی و شخصیت تهی از ارزش و اخلاق و وجدان آنان، برای همه نمایان خواهد گشت.

اگر روش‌هایی از قبیل: جمع‌آوری اخبار غیرمعتبر، تحریف نصوص، تبدیل واقعیت‌ها به خرافات و شبهه‌افکنی و... که غریبان و مستشرقان، در تحقیقات و پژوهش‌های به اصطلاح علمی خود دنبال می‌کنند، روی میراث فرهنگی و علمی خودشان انجام گیرد، سیمایی بسیار زشت و مضحک از تمدن و رجال تاریخی آن‌ها بجا خواهد ماند و بدین‌سان خواهند دید که روش تحقیقی آنان در زمینه‌ی تاریخ و تمدن، وبال جان‌شان گردیده و خودشان را در چاهی مشاهده خواهند کرد که برای دیگران حفرکرده بودند.

آری؛ آن دوران که ما، برای شناخت علوم و تاریخمان به مستشرقین اعتماد می‌کردیم، گذشته است. اگر تا کنون از منابع ارزشمند خویش بی‌خبر بوده‌ایم، اینک زمان آن رسیده که جهالت و سهل‌انگاری را کنار بگذاریم. کاملاً روشن است که برای فهم مراجع و منابع اسلامی، اعتماد به گفته‌های کسانی که از لغت و ادبیات ما بیگانه هستند، هیچ توجیهی ندارد. بنابراین باید آن دسته از اعتقادات نادرست و سوءظن‌هایی را که مستشرقین متعصب، نسبت به دین خدا و علمای اسلام دارند، برای همیشه از محافل علمی بزدااییم و اکنون که گرد و غبار را از گنجینه‌های علمی خویش برطرف نموده و به بیداری و بالندگی به ارزش‌های اسلامی خود دست یافته‌ایم، باید بیش از همیشه به این مهم توجه داشته باشیم.

با این حال جای دارد کسانی که هنوز به بیگانگان و نظریات آن‌ها خوشبین و علاقمند هستند، این کتاب و امثال آن را که پرده از دسیسه‌های مستشرقین برداشته و چهره‌ی واقعی آن‌ها را معرفی کرده است، مطالعه نمایند.

البته ما، در عین حال که نسبت به تحریف‌گران و فریبندگانی همچون گلدزیهر، از خود شدت نشان می‌دهیم، تلاش منصفانه و علمی محققان و پژوهشگران بانصاف را در نشر کتاب‌های ارزشمند و قدیمی و نیز تحقیقات علمی‌شان ارج می‌نهمیم. زیرا علم، هیچگاه در انحصار ملت خاصی نبوده و اسلام، دین خدا برای تمام جهانیان است و درک و فهمش در انحصار هیچ قوم و ملتی نیست و هر کس، مجاز است به اندازه‌ی توانایی خویش در دریای بیکران آن غواسی نماید؛ اما مشروط به اینکه مخلصانه و منصفانه و بدور از انگیزه‌های نفسانی و تعصب حرکت کند.

اینک لازم می‌دانم بحث مربوط به مستشرقین را با مطلبی از «گوستاولوبون» به پایان برسانم که بیانگر رمز تهاجم دانشمندان غرب به میراث فرهنگی ما و نادیده گرفتن عظمت تمدن اسلامی است.

«گوستاولوبون» در کتاب (حضارة العرب) پس از بیان اثرات عمیق فرهنگ اسلامی عربی در غرب و پدیدآمدن تمدن نوین غرب، چنین می‌گوید: «با توجه به آنچه گذشت، این سؤال برای خوانندگان ایجاد می‌شود که چرا محققان و دانشمندان عصر که ظاهراً ندای آزادی اندیشه و تحقیق سر می‌دهند، اثرات عمیق اسلام و اعراب را در پدیدآمدن تمدن کنونی غرب، نادیده می‌گیرند؟

در پاسخ این پرسش که بارها برای خودم نیز پیش آمده است، یک جواب بیشتر ندارم و آن، اینکه تا کنون استقلال فکری ما، سطحی و ظاهری بوده است و در بسیاری از موارد از آزادی لازم فکری برخوردار نبوده‌ایم. از دیدگاه ما، انسان‌ها غالباً، دارای دو شخصیت هستند:

۱- شخصیت نوین و جدید که در ساختارش تحصیلات ویژه، فرهنگ و محیط خاص، نقش داشته است.

۲- شخصیت قدیمی و ناآگاهی که اندیشه‌اش در کردار پدران و گذشتگانش، خلاصه شده و دچار جمود و تاجر گردیده است. بیشتر مردم، چنین شخصیتی دارند و بر همین اساس اعتقادات مردم را تحت عناوین مختلف می‌پذیرند و بدین‌سان برخی از آرا و باورها در وجود افراد نهادینه می‌گردد و از آنجا که به‌ظاهر، پذیرش این افکار با آزادی صورت گرفته، مورد احترام قرار می‌گیرد.

واقعیت این است که پیروان محمد (ﷺ) به عنوان سرسخت‌ترین دشمنان اروپایی‌ها معرفی شده‌اند و این، در حالی است که نه تنها آن‌ها در زمان شارل مارتل و جنگ‌های صلیبی، ما را توان سلاح‌ها و توان نظامی خود نترسانده و یا پس از فتح قسطنطنیه تهدید نظامی نکرده‌اند، بلکه همواره ما را برتری تمدن خویش را به رخ ما کشیده و بدین‌سان بر ما غلبه یافته‌اند.

به هر حال این، تصور موروثی ما بر ضد اسلام و مسلمین است که با گذشت چندین قرن، جزئی از وجود و طبیعتمان گردیده و این تخیلات کینه‌توزانه نسبت به مسلمانان در وجودمان ریشه دوانیده است. همانطور که یهودی‌ها در دل خود، نسبت به ما کینه دارند.

اگر باورهای جدید و یک‌جانبه‌ی خود که یونان لاتین را تنها منبع علم و ادب می‌داند، بر باورهای موروثی خود بر ضد اسلام و مسلمانان بیفزاییم، آنگاه به آسانی علت انکار تأثیرات ریشه‌دار اعراب و مسلمانان بر تاریخ و فرهنگ اروپا را درک خواهیم نمود و بدین ترتیب خواهیم دانست که چرا برخی از دانشمندان غربی، پرداختن به موضوع نجات اروپای مسیحی از دوران توحش را توسط مسلمانان رانگ می‌دانند.^۱

۱- حضارة العرب. ترجمه ادیب بزرگوار استاد عادل زعیتر رحمته، ص ۶۸۸ چاپ دوم.

گوستاولوبون در توضیح سخنان خود به درآمیختن باورهای نادرست اروپا و تحقیقات جدید اشاره می‌نماید و سخنرانی «رینان»^۱ را در «سوربون» پیرامون اسلام به عنوان نمونه ذکر می‌کند و بیان می‌دارد که این شخص، در مورد اسلام به تناقض‌گویی دچار شده است؛ چنانچه رینان از یک سو به نقش ارزنده‌ی اعراب و مسلمانان، در زمینه‌ی پیشرفت علمی اعتراف می‌کند و از سوی دیگر اسلام را مانع پیشرفت علم و فلسفه می‌داند و معتقد است که روح جوامعی که در برابر اسلام، تسلیم شده‌اند، مرده است! رینان در عین حال سخنرانی خود را اینگونه به پایان می‌رساند: من، وارد هر مسجدی که شدم، در خود نوعی خشوع احساس نمودم و به لرزه افتادم و از اینکه مسلمان نیستم، تأسف خوردم.

حکایاتی که ابوریه از کتاب‌های ادبی نقل کرده، عجیب‌ترین چیزی است که تا کنون در یک تحقیق به اصطلاح علمی دیده‌ام. ابوریه با وقاحت تمام، آن دسته از روایات ائمه‌ی حدیث و امامان فقه و مجتهدین را که مورد پسندش نبوده، رد نموده و به کتاب‌هایی روی آورده است که اساساً موضوع آن‌ها تحقیق تاریخ رجال و سیرت راویان نیست؛ بلکه کتاب‌های صرفاً ادبی می‌باشد که برای سرگرمی مردم، حاوی حکایات و داستان‌هایی است که نقل مجلس مردم بوده است.

ابوریه این‌چنین کتاب‌هایی را انتخاب نموده و سپس برای زیرسؤال بردن سنت، به ذکر دلائل و شواهدی از کتاب‌های داستانی و ادبی پرداخته است! آیا این روش به اصطلاح علمی، غیر از آن روشی است که گلدزیهر دنبال می‌کرد و طی آن تمام احادیث مؤطا امام مالک را تکذب می‌نمود و بر عکس، مطالب کتاب (حیة الحیوان) را تأیید می‌کرد؟!

یکی از نکات بدیهی از دیدگاه آن دسته از علمایی که روش تحقیق آنان، بر خلاف روش تحقیق ابوریه می‌باشد، این است که نمی‌توان علم حدیث را از کتاب‌های فقه و علم تفسیر را از کتاب‌های لغت دریافت نمود؛ زیرا هر یک از رشته‌های مصادر و منابع مربوط به خودش را دارد که حقایق و قضایای آن را فقط می‌توان در آن منابع تحقیق نمود.

در تحقیق تاریخ نیز به هیچ عنوان نمی‌توان به مصادر غیرمؤثق و غیر قابل اعتماد روی آورد و اگر کسی بر خلاف اصول تحقیق، دست به چنین کاری بزند، عملش، فاقد

۲- محمد عبده در زمان خویش به رد آن پرداخت و با دلائل قاطع آن را جواب داد.

هرگونه ارزش علمی است و چنین فردی، در میان علما منزلت علمی ندارد. بنابراین در مورد ابوریه چگونه باید قضاوت کرد که در موضوعی بس مهم به کتاب‌هایی از قبیل: ثمارالقلوب ثعالی، مقامات بدیع الزمان همدانی و الحیلة ابی نعیم، استناد کرده است؟ حال آنکه کتابی همچون الحلیة، در موضوع رجال تصوف نوشته شده و حاوی مطالب نادرستی است و خود مؤلف نیز ادعا نکرده که کتابش، در موضوع تاریخ رجال، مرجع می‌باشد.

همچنین در مورد رویکرد ابوریه چه می‌توان گفت؟ اگر او آگاهانه این عمل را انجام داده و می‌دانسته که این، روش محققین نیست، پس با مستشرقین مغرض، همسو شده است و اگر ندانسته، چنین رویکردی داشته، پس چگونه عملش را «تحقیق علمی» نامیده در حالی که هزار سال می‌گذرد و تا کنون هیچ مسلمانی چنین جسارتی نکرده است؟!

ذکر مصادری که ابوریه در بررسی و استناد به آن‌ها دچار این لغزش بزرگ شده، گذشت. اما در مورد مصادر مؤثقی که وی، در فهرست مراجع و منابع کتابش از آن‌ها، نام برده است، قبلاً توضیح دادیم که وی، متون این دسته از منابع را تحریف نموده و قرائت شخصی خود را نام نویسندگان آن منابع مطرح نموده است! قطعاً چنین عملی، نه تنها قابل رشک نیست، بلکه خصلت بسیار زشتی می‌باشد و کم‌ترین نامی که می‌توان بر آن نهاد، فریبکاری است و به قول خودش که از امام شافعی نقل می‌کند: هر کس، برای یک بار هم مرتکب چنین عملی شود، دیگر سخنش قابل قبول نمی‌باشد. از این رو در مورد شخص ابوریه که بارها مرتکب چنین عملی شده، چه می‌توان گفت و آیا سخنانش قابل قبول می‌باشد؟

چکیده‌ی دیدگاه بنده درباره کتاب ابوریه:

۱- وی، معتقد است که سنت، در زمان پیامبر ﷺ تدوین نشده است و بنا به گفته‌ی جمهور علما، علتش، این بود که رسول خدا ﷺ از این عمل منع نمود و این، نکته‌ای است که تمام محققین در گذشته و حال بر آن اتفاق دارند.

۲- ابوریه، معتقد است که عدم تدوین سنت در زمان رسول خدا ﷺ باعث پدید آمدن اختلاف در میان مسلمین شده و اختلاف نیز سبب جعل احادیث

ساختگی گردیده است و بدین سان بزرگترین آسیبی که به اسلام رسید، از بین رفتن سنت‌های واقعی بود.

اگر اندکی دقت کنیم از این پندار ابوریه چنین برمی‌آید که عامل اصلی این خسارت، رسول خدا ﷺ بوده است. گویا اگر رسول خدا ﷺ از هوشیاری و فراست ابوریه در زمینه‌ی تحقیق علمی احادیث و سنت‌ها، برخوردار بود، چنین مشکلی پیش نمی‌آمد!! البته نمی‌توان یقین داشت که ابوریه به چنین نتیجه‌ی خطرناکی، معترف باشد. زیرا هیچ مسلمانی که به حقانیت رسول خدا ﷺ ایمان دارد، نمی‌تواند به خود چنین جسارتی بدهد.

۳- ابوریه، بر این باور است که سنت‌های صحیح گفتاری - هر چند با معیارهای شخص خودش منطبق باشد - آنقدر الزامی نیست که مسلمانان به عنوان دین به آن ملزم باشند. زیرا به اعتقاد وی، دین همان چیزی است که در قرآن و سنن عملی آمده است؛ چراکه قرآن، متواتر است و سنت عملی نیز حکم متواتر را دارد. درحالی که سنن قولی اینطور نیستند.

کاملاً روشن است که این نظریه، علاوه بر اینکه بسیار خطرناک و گستاخانه می‌باشد، مخالفت آشکاری با کتاب الله نیز هست و میراث فرهنگی و منابع قانونگذاری در اسلام را زیر سؤال می‌برد؛ از این رو به معنای عدم ثبوت عقیده و تشریح اسلامی، می‌باشد. بدون تردید هیچ مؤمنی که برای دین و کیان اجتماعی امت خویش احترام قائل است، هرگز چنین جسارتی نمی‌نماید.

اما در مورد آنچه وی به امام محمد عبده و شاگردش، علامه رشیدرضا نسبت داده، باید گفت: این دو بزرگوار، دارای نظریات خاصی بوده‌اند که نه ما، دیگران را به پذیرفتن آن‌ها ملزم می‌کنیم و نه چنین دیدگاه‌هایی، از مقام و منزلت و جهاد آن‌ها می‌کاهد.

محمد عبده بدون تردید یکی از برجسته‌ترین پیشگامان نهضت اصلاح در عصر حاضر است. او در زمان خود فیلسوف، زبان‌گویا، عقل‌اندیشمند و شمشیر بران اسلام علیه دشمنان یاهوگو اعم از غربی‌ها و استعمارگران بشمار می‌رفت و به حق نوری درخشان در برابر تاریکی و جمودی بود که در چند سده، بر جهان اسلام چیره گشته بود. اما با تمام این اوصاف، در باب حدیث، بضاعت چندانی نداشت و استناد به منطق و برهان را بهترین وسیله برای دفاع از اسلام می‌دانست و در استدلال‌هایش به منطق و فلسفه روی می‌آورد. امام محمد عبده با توجه به این دو ویژگی، در مورد سنت و

راویان حدیث و جایگاه سنت، دیدگاه‌هایی داشته که ابوریه از آن استفاده و به عبارت بهتر سوءاستفاده نموده تا بدین‌سان دیدگاه‌های مد نظر خود را که به میان بکشد و مطرح نماید.

چنین به نظر می‌رسد که سید رشیدرضا رحمته‌الله در ابتدا از نظریات استادش متأثر بوده است. رشیدرضا در آن زمان در باب حدیث، بضاعت چندانی نداشت، اما پس از آنکه با در گذشت استادش، پرچمدار نهضت اصلاح گردید و در مباحث فقه و حدیث و سایر علوم اسلامی غوطه‌ور شد و مرجع دینی بسیاری از مسلمانان دنیا گشت، در باب حدیث و علوم سنت به چنان مهارتی دست یافت که سرانجام یکی از پرچمداران سنت گردید و از آنجا که علمای اظهر، نسبت به کتاب‌ها و علوم سنت سهل‌انگاری کرده و بیشتر در مباحث فقهی، کلامی و لغوی تبحر یافته بودند، سید رشیدرضا رحمته‌الله سرآمدترین شخصیت علمی مصر در زمینه‌ی سنت و حدیث بود.

من، در آخر حیات رشیدرضا همواره او را درخانه‌اش ملاقات می‌کردم و از علمش در شریعت و فهمش در سنت، استفاده می‌نمودم. بنابراین با شناختی که از او دارم، به حق گواهی می‌دهم که وی، در تمسک به سنن گفتاری و همچنین در رد اقوال فقهی مخالف با حدیث، خیلی جدی و سرسخت بود. از این رو مطمئنم که اگر امروز زنده بود و کتاب ابوریه به دستش می‌رسید، نخستین کسی بود که در رد آن قلم‌فرسایی می‌کرد.

۴- «ائمه و فقهای که به تدوین حقوق و قوانین اسلامی پرداختند، صلاحیت بررسی احادیث و تشخیص صحیح و ضعیف را نداشتند و ادیبان و علمای علم کلام از معتزله به این شایستگی دست یافته بودند!» در مورد غیرت ابوریه نسبت به سنت و خداترسی وی در باب دین، فقط به نقل این نظریه‌ی وی اکتفا می‌کنم و نیازی به توضیح نمی‌بینم.

۵- ابوریه چنین می‌پندارد که: «صحابه، تابعین، فقها و ائمه‌ی حدیث، سیزده قرن کامل در مورد ابوهیره رضی‌الله‌عنه فریب خورده و هیچگاه به بی‌پروایی وی در جعل احادیث به خاطر جلب رضایت اموی‌ها پی نبرده‌اند».

گویا ابوریه به نکته‌ای دست یافته که هیچکس در طول تاریخ اسلام، متوجه آن نشده است! چه مسلمانان کم‌نصیب و بی‌بهره‌ای بوده‌اند که از نظریات درست [!] و دیدگاه‌های مهم ابوریه در این چند قرن محروم مانده‌اند!

نکته‌ی عجیب‌تری که از گفته‌های ابوریه برمی‌آید، این است که همه‌ی علما و ائمه‌ی حدیث در قرون گذشته، انسان‌های غافل و ساده‌لوحی بوده‌اند که در کتاب‌های خود به فردی حقیر، تن‌پرور و دروغگو که هدفی جز خوردن و زراندوزی نداشته است، اعتماد نموده‌اند! [العیاذ بالله]

۶- «عواملی همچون وجود احادیث جعلی و اضافه شدن احتمالی سخنان راویان به متن احادیث و نیز سایر موارد متعلق به حدیث از قبیل: شذوذ و اضطراب و روایت مفهومی، سنت را مورد شک و تردید قرار داده و منابع صحیح آن را از دایره‌ی اعتماد لازم بیرون آورده است».

چنین پنداری، یکی دیگر از نتایجی است که خواننده‌ی ناآگاه از سنت و علوم حدیث، از کتاب ابوریه می‌گیرد و این، همان هدفی است که پیوسته مستشرقین متعصب، آن را با تمام وجود دنبال کرده‌اند. با این حال ابوریه همچنان ادعا دارد که کتابش را به منظور دفاع از سنن قولی رسول خدا ﷺ نوشته و هیچ هدفی جز رضای خدا نداشته است!

من تاکنون نمی‌دانستم که تقویت یک چیز، با ایجاد شک و تردید در آن تحقق می‌یابد و خدمت شریعت از طریق توافق و همسویی با دشمنان اسلام و کسانی که برای نابودی اسلام می‌کوشند، ممکن می‌باشد! (اِنَّ اللهَ وَاَنَا الیه راجعون)

۷- ابوریه تمام احادیث و آثار صحیحی را که از کتاب‌های یهود و نصارا خبر داده، مورد تردید قرار داده و نتیجه می‌گیرد که در جعل این احادیث، دست یهود و نصاری در کار بوده است؛ وی، می‌گوید: «برخی از احادیث به نقل مطالبی از تورات می‌پردازد که اینک آن مطالب، در تورات وجود ندارد و این خود دلیلی است بر کذب این نوع احادیث».

بی‌تردید چنین پنداری، نادرست است. زیرا خداوند متعال در مورد تورات و انجیل و سایر کتاب‌های انبیاء گذشته، واضح و روشن سخن گفته است که در مجموع به این نتیجه می‌رسیم که:

۱- مبادی همه‌ی کتاب‌های آسمانی یکی است.

۲- بیشتر پیروان این ادیان در کتاب‌های آسمانی، تغییر و تحریف ایجاد کردند. چنانچه خدای متعال، می‌فرماید: ﴿يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَن مَّوَاضِعِهِ﴾ [المائدة: ۱۳]. یعنی: «آنان، سخنان (و مطالب تورات) را تحریف کردند».

قاعده‌ی کلی در چنین مواردی، این است که اگر صحت حدیثی در این موضوع ثابت شد، باید آن را به کتاب الله عرضه نمود؛ اگر با کتاب الله توافق داشت، درصحت آن حدیث هیچ تردیدی وجود ندارد و چنانچه آن حدیث با کتاب الله تعارض داشت - که در احادیث صحیح کمتر چنین موردی پیش می‌آید- می‌توان چنین حدیثی را نپذیرفت؛ هرچند رجال سندش قوی باشند.

علمای اسلام از زمان صحابه تا کنون در مورد چنین احادیثی به همین روش عمل نموده و با اهل کتاب نیز چنین برخوردی داشته‌اند.

اما ابوریه شیوه‌ی جدیدی ایجاد نموده و آن، اینکه هر حدیثی که از تورات و انجیل سخن گفته باشد، آن را دسیسه‌ی یهود و نصاری بر ضد اسلام می‌داند و به همین دلیل روایات ابوهیره^(ع) از کعب را مبنی بر اینکه به اسم رسول خدا^(ص) در تورات تصریح شده، رد نموده و تمام یهودیانی را که در زمان رسول خدا^(ص) یا پس از آن اسلام آوردند، متهم کرده است.

من، نمی‌دانم چگونه ابوریه با وجود را محقق می‌داند، چنین دیدگاهی را مطرح کرده است؟! زیرا قرآن، بر خلاف شیوه‌ی ابوریه در آیات متعدد، تصریح می‌کند که کتاب‌های یهود و نصاری، مؤید رسالت محمد^(ص) می‌باشند. چنانچه خدای متعال می‌فرماید:

۱- ﴿الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكْتُوبًا عِنْدَهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ﴾ [الأعراف: ۱۵۷]. یعنی: «کسانی که پیروی می‌کنند از فرستاده‌ی خدا (محمد مصطفی) پیغمبر امی (که خواندن و نوشتن نمی‌داند و وصف او را) در تورات و انجیل نگاشته می‌یابند».

۲- ﴿وَإِذْ قَالَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيَّ مِنَ التَّوْرَةِ وَمُبَشِّرًا بِرَسُولٍ يَأْتِي مِنْ بَعْدِي اسْمُهُ أَحْمَدٌ﴾ [الصف: ۶]. یعنی: «و خاطر نشان ساز زمانی را که عیسی بن مریم گفت: ای بنی اسرائیل! من، فرستاده‌ی خدا به سوی شما هستم و توراتی را که پیش از من آمده است،

تصدیق می‌کنم و به پیغمبری که بعد از من می‌آید و نامش، احمد است، مژده می‌دهم».

۳- ﴿وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ تَرَاهُمْ رُكَّعًا سُجَّدًا يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانًا سِيمَاهُمْ فِي وُجُوهِهِمْ مِنْ أَثَرِ السُّجُودِ ذَلِكَ مَثَلُهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَمَثَلُهُمْ فِي الْإِنْجِيلِ كَرَزَجٍ أُخْرِجَ شَطْرَهُ فَأَزَّزَهُ فَأَسْتَغَلَطَ فَأَسْتَوَى عَلَى سَوْفِهِ يُعْجِبُ الزُّرَّاعَ لِيَغِيظَ بِهِمُ الْكُفَّارَ﴾ [الفتح: ۲۹]. یعنی: «و کسانی که با او هستند، در برابر کافران، تند و سرسخت و نسبت به یکدیگر مهربان و دلسوزند؛ ایشان را در حال رکوع و سجده می‌بینی. آنان، همواره فضل خدای را می‌جویند و رضای او را می‌طلبند. این، توصیف آنان، در تورات است و اما توصیف ایشان در انجیل، چنین است که همانند کشتزاری هستند که جوانه‌های (خوشه‌های) خود را بیرون زده و آن‌ها را نیرو داده و سخت نموده و بر ساقه‌های خویش راست ایستاده باشد، بگونه‌ای که برزگران را به شگفت می‌آورد تا (بدین سان) کافران را به سبب (این پیشرفت و قوت مؤمنان) خشمگین کند».

این آیات، با صراحت تمام، بیانگر این مطلب است که اسم رسول خدا ﷺ در تورات و انجیل ذکر شده و وصف او و یارانش به صورت تمثیل و تشبیه در تورات و انجیل آمده است. بنابراین آیا اگر شخصی از اهل کتاب، مسلمان شده و روایتی را در این زمینه نقل نماید که نام رسول خدا ﷺ یا صفات و ویژگی‌های اصحابش در تورات آمده، مرتکب کار عجیبی شده است که عقلاً مورد قبول نباشد؟ آیا اگر مطالب این روایت و یا امثال آن، در تورات و انجیل امروزی یافت نشود، می‌توان استدلال کرد که اینگونه اخبار و روایات، جعلی هستند؟! یا عدم وجود این مطالب در تورات و انجیل، بیانگر تحریفی است که بنا به تصریح قرآن توسط یهود و نصارا، در آن‌ها صورت گرفته است؟

ابوریه در این میان چاره‌ای جز این ندارد که یکی از این دو رویه را در پیش بگیرد: یا به صحت تورات و انجیل فعلی معتقد باشد و آن دسته از روایات و آثار اسلامی را که بیانگر وجود مطالبی در تورات و انجیل هستند که اینک در آن‌ها وجود ندارد، تکذیب نماید و یا با اعتقاد به اینکه تورات و انجیل، تحریف شده‌اند، روایات و اخبار مذکور را تأیید کند. حال اگر ابوریه، مطالب چنین روایاتی را در تورات و انجیل ببیند و

این روایات را دسیسه‌ی یهود و نصارا بداند و یا به خاطر عدم وجود مطالب این روایات در تورات و انجیل، به دروغ بودن چنین روایاتی حکم نماید، رویه‌ای متناقض در پیش گرفته که نمی‌توان آن را تحقیق علمی نهاد؛ بلکه چنین رویه‌ای، جز لابلای‌گری و بی‌پروایی نیست.

وی علاوه بر انتقاداتی که به سلف صالح رحمهم الله در زمینه‌ی تحقیق احادیث وارد می‌کند، ضابطه‌ای کلی جهت جبران این کوتاهی‌ها و غفلت‌ها پیشنهاد می‌نماید و آن، اینکه حدیث باید با عقل سنجیده شود و هرگاه موافق عقل بود، پذیرفته گردد و هرگاه مخالف عقل بود، رد شود! البته نظریه‌ی سنجش احادیث با عقل، خود موضوعی است قدیمی که برخی از معتزله در قرون گذشته خواستار آن بودند و به همین جهت بسیاری از احادیث را صرفاً به خاطر اینکه از نظر آنان غیر عقلی بودند، رد می‌کردند. امروزه نیز مستشرقین و پیرو آن‌ها، محققینی همچون استاد احمد امین، چنین تفکری دارند.

ابوریه بدین منظور، تعدادی از احادیث صحیح را که به نظر وی با عقل سازگار نیست، ذکر کرده است. بنده، فصل جداگانه‌ای را به بررسی این موضوع اختصاص داده‌ام.

ابوریه، این نظریه را ملاک رد و یا قبول احادیث قرار داده و گفته است: اگر علمای گذشته، به این نکته پی می‌بردند، حتماً سنت را از بسیاری از ناخالصی‌ها حفاظت می‌کردند».

برای روشن شدن این مطلب باید از ابوریه پرسید: منظورتان از عقل چیست؟ آیا عقل، حد و مرز خاصی دارد؟ همچنین تا چه اندازه حدود عقل مورد اتفاق می‌باشد؟ اگر منظور از عقل، امور بدیهی است، باید گفت که این نکته، در تاریخ سنت، مورد توجه بوده و ائمه‌ی نقد حدیث، یکی از علائم حدیث جعلی را ناسازگاری آن با امور بدیهی دانسته و در مورد حدیث موضوع گفته‌اند: «یکی از نشانه‌های حدیث موضوع، این است که مفهوم آن، با امور بدیهی عقل و با مسائل قطعی دینی یا تاریخی یا پزشکی مخالف باشد». اما اینکه حدیث، باید با هر عقلی سازگار باشد، به هیچ عنوان درست نیست؛ زیرا درک بعضی از امور توسط عقل، نسبی است و فرهنگ و محیط و... در آن تأثیر داشته و به هیچ وجه تحت قاعده‌ی خاص و حد معینی نمی‌باشد. لذا چه بسا مسأله‌ای، از دیدگاه یک نفر، عجیب و غیرقابل درک باشد و همان مسأله، برای شخصی

دیگر طبیعی و کاملاً عادی باشد. به عنوان مثال: در گذشته صحرا نشینانی که هیچ اتومبیلی ندیده بودند، با شنیدن ویژگی‌های آن تعجب می‌کردند و می‌گفتند: چگونه امکان دارد یک آهن‌پاره، بدون طناب و نیروی کشنده‌ای، حرکت نماید. در حالی که در همان زمان برای شهرنشینان، وجود ماشین، امری طبیعی و عادی بود.

یک فرد صحرانشین تا آن زمان که رادیو را ندیده بود، به هیچ وجه حاضر نبود آنچه را که در مورد رادیو می‌گفتند، بپذیرد و برای نخستین بار که صدای رادیو را شنید، گمان می‌کرد که حتماً یک شیطان، از داخل آن صحبت می‌کند؛ چنانچه ممکن است یک طفل، چنین تصویری از رادیو داشته باشد.

علاوه بر این هیچ یک از دستورات اسلام، چنان نیست که عقل، امکان آن را محال بداند. البته در اسلام و در تمام ادیان آسمانی، مواردی مانند حشر و نشر، بهشت و دوزخ و پل صراط و مسایلی از این قبیل وجود دارد که تصور آن‌ها عقلاً محال است؛ ولی انسان مؤمن و مسلمان موظف است که به آن‌ها ایمان داشته باشد.

در اسلام دستیابی به دانش و یا باور قطعی، از سه طریق ممکن می‌باشد:

۱- خبر درستی که شنونده بر صدق و راستی خبردهنده، یقین داشته باشد؛ مانند: اخبار الهی در کتب آسمانی و اخبار انبیاء علیهم‌السلام.

۲- تجربه و مشاهده؛ البته در مواردی که با تجربه و آزمایش، می‌توان به حقیقت پی برد.

۳- راهنمایی عقل، در مواردی که خبر صحیح و تجربه، خلاف آن را ثابت نکند. آیه‌ی ذیل یکی از دلایل اعجاز قرآن می‌باشد که برای حصول علم و یقین، به هر سه مورد فوق اشاره نموده است: ﴿وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا﴾ [الإسراء: ۳۶]. یعنی: «از چیزی دنباله‌روی مکن که از آن، آگاهی نداری؛ چشم و گوش و دل، همه در مورد آن مورد پرس و جوی قرار می‌گیرند».

پس درستی یک خبر، از طریق سمع (شنیدن)، بصر (مشاهده و دیدن) و فؤاد (گواهی عقل سلیم و دل) محقق می‌شود و به ثبوت می‌رسد. این‌ها، عناصری هستند که منبع تمام علوم می‌باشند و هیچ علمی، منبعی غیر از این سه مورد ندارد. قرآن، هر علمی را که بر اساس این منابع نباشد، به عنوان علم قبول ندارد؛ بلکه آن را گمان، خیال و وهم می‌داند.

آن دسته از نصوص شریعت که مربوط به اصول عقیده می‌باشند، حتماً باید از طریق یقین قطعی، مطابق با واقعیت و همراه با دلیل به ثبوت برسند. مانند: ایمان به خدا و صفاتش، بعثت پیامبران، وجود ملائکه و بهشت و دوزخ. اما آنچه مربوط به فروع شریعت می‌باشد، برای ثبوت آن‌ها گمان غالب کافی است. زیرا اشتراط و لزوم علم به معنای مذکور، در اکثر آن‌ها محقق نمی‌باشد. این امر، برای محققین علوم دینی کاملاً واضح و روشن است.

در احادیثی که محققین صحیح دانسته‌اند، هیچ موردی وجود ندارد که از دیدگاه عقل، محال باشد. زیرا مطالب احادیث، یا مربوط به عقیده‌اند که لزوماً باید با قرآن موافق باشند و قبلاً تصریح نمودیم که در قرآن، موردی نیست که عقل به فساد، بطلان و یا محال بودن آن حکم نماید و یا مربوط به احکام شرعی مانند عبادات، معاملات، آداب و... هستند. هیچ یک از احادیث صحیح مربوط به احکام نیز با عقل در تعارض نمی‌باشد. همچنین موضوع برخی از احادیث، اخبار امت‌های گذشته، جهان غیب، حشر و نشر، بهشت و دوزخ و مسایل دیگری است که قابل بررسی و در دسترس نیستند. در اینگونه مباحث نیز موردی وجود ندارد که عقل به بطلان و محال بودنش حکم کند. البته مواردی وجود دارد که عقل توان درک آن‌ها را ندارد و به همین جهت آن‌ها را عجیب و غیرقابل درک می‌پندارد. اعتقاد به محتوای احادیث صحیحی که در این زمینه به ما رسیده و مفید قطع است، واجب می‌باشد و اگر از طریقی به ما برسد که مفید ظن غالب باشد، برای یک مسلمان شایسته نیست که به تکذیب و تردیدشان مبادرت ورزد.

با این توضیح پی می‌بریم که بسیاری از مردم، تفاوت آنچه را که عقل نمی‌پذیرد و آنچه را که عقل توان درک آن را ندارد، نمی‌دانند؛ از این رو در صدد انکار و تکذیب هر دو مورد می‌پردازند و این، در حالی است که آنچه برای عقل قابل درک نیست، به معنای محال بودن آن شیء نمی‌باشد؛ بلکه ناشی از عدم قدرت عقل و عدم توان درک است. پس تفاوت عمیقی بین آنچه محال است و آنچه قابل درک نیست، وجود دارد. از بررسی تاریخ و تحولات علمی و فکری چنین برمی‌آید که موارد زیادی در گذشته برای عقل غیرقابل درک بوده، اما امروزه کاملاً قابل درک و بلکه واضح شده‌اند. چه بسا مواردی که در گذشته، جزو محالات بشمار می‌رفته، امروزه جزو واقعیات و بدیهیات گردیده است و من، فکر نمی‌کنم، نیازی به آوردن مثال باشد. زیرا ما در عصری زندگی

می‌کنیم که انسان به کمک سفینه‌های فضایی به کره‌ی ماه رفته و اکنون در جستجوی یافتن حیات در فضا می‌باشد. بدیهی است که اگر انسانی، در قرون وسطی چنین اندیشه‌ای می‌داشت، همه، او را دیوانه می‌دانستند. گویا کسانی که در صحت و سقم احادیث، عقل را حاکم می‌دانند، تفاوت بین محالات و آنچه را که قابل درک نمی‌باشد، نفهمیده‌اند. از این رو آنچه را که در عقل کوچک‌شان نمی‌گنجد، نمی‌پذیرند و فوراً به تکذیب آن مبادرت می‌ورزند.

بدون تردید این طرز تفکر، نوعی بی‌احتیاطی و بی‌تدبیری است که از طرفی ناشی از انحراف فکری و فریبی می‌باشد که آن‌ها از عقل خود خورده‌اند و از سوی دیگر، برخاسته از سلطه‌ی عقل است. گفتنی است بسیاری از احادیث و مواردی که چنین افرادی، به تکذیب‌شان می‌پردازند، مربوط به اخبار امت‌های گذشته و یا امور غیبی است؛ حال آنکه این احادیث، از دیدگاه جمهور علما، صحیح می‌باشد.

به عنوان مثال یکی از روایات ابوهریره رضی الله عنه که ابوریه، آن را جهت تأیید ادعای خویش مبنی بر کذب ابوهریره رضی الله عنه ذکر نموده تا ابوهریره رضی الله عنه را متهم کند که او، برخی از اسرائیلیات را به رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم نسبت داده است، حدیث ذیل می‌باشد:

ابوهریره رضی الله عنه می‌گوید: رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم فرمود: (انَّ فِي الْجَنَّةِ شَجْرَةً يَسِيرُ الرَّاَكِبُ فِي ظِلِّهَا مِائَةَ سَنَةٍ) یعنی: «در بهشت درختی وجود دارد که سوار کار صدسال در سایه‌اش در حرکت است».

این حدیث، یکی از مواردی است که ابوریه ادعا نموده که غیر قابل فهم است و بخاطر اینکه راوی آن ابوهریره رضی الله عنه می‌باشد، آن را تکذیب نموده است؛ به گمان ابوریه، ابوهریره رضی الله عنه این حدیث را از کعب احبار شنیده و عمداً آن را به رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم نسبت داده است.

باید از ابوریه پرسید: در این حدیث چه چیزی قابل درک نمی‌باشد؟ آیا صرفاً وجود چنین درختی در بهشت قابل درک نیست؟ مگر بهشت از امور غیب نمی‌باشد و آیا ابوریه، شخصاً توانسته است امور مربوط به بهشت را از طریق غیر از آنچه خدا و رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم بیان داشته‌اند، درک نماید؟

مگر در این جهان موارد متعددی وجود ندارد که امروزه عظمت و وسعت‌شان توسط علم، کشف گردیده است؛ آن هم مواردی که در گذشته در هیچ عقلی نمی‌گنجید؟

مگر امروزه اخترشناسان کشف نکرده‌اند که خورشید، تقریباً یک میلیون برابر زمین است؟ و خورشید نیز یکی از میلیون‌ها ستاره‌ای است که هرکدام میلیون‌ها برابر بزرگتر از خورشید می‌باشد؟

مگر اخترشناسان کشف نکرده‌اند که در این فضای وسیع، ستارگانی وجود دارد که با گذشت بیش از یک میلیون سال نوری، هنوز هم نورشان به ما نرسیده است؟

آیا غیر از این است که عقل، مسایل علمی را صرفاً بدین خاطر می‌پذیرد که از طرف دانشمندان و کسانی به ما رسیده که موفق به کشف آن‌ها شده‌اند؟

واقعاً جای افسوس است که ابوریه چگونه اخبار و نظریات دانشمندان در مورد وسعت این جهان شگفت‌انگیز را که با هیچ عقل و خیالی قابل درک نیست، می‌پذیرد؛ اما در مورد سخن انسان برجسته‌ای که با وحی آسمانی در تماس است و علمش، برگرفته از علم خالق این جهان می‌باشد، شک و تردید می‌نماید. مگر صد سالی که ذکر آن در حدیث آمده است، از میلیون‌ها سال نوری بیشتر می‌باشد؟

متأسفانه مشکل ابوریه و هموعانشان، این است که در باب شریعت، عقل را خدای خویش قرار می‌دهند؛ اما در موارد دیگر، نیازی به تأیید عقل نمی‌بینند.

نمونه‌ی دیگری که ابوریه به انکار آن پرداخته، حدیثی از ابوهیریره رضی الله عنه می‌باشد که مسلم و بخاری، آن را روایت کرده‌اند: «بهشت و جهنم، با هم به مناظره پرداختند. دوزخ گفت: متکبرین و جباران وارد من می‌شوند. بهشت گفت: بندگان ضعیف و افتاده وارد من می‌شوند. خداوند خطاب به بهشت فرمود: تو، رحمت من هستی؛ بوسیله‌ی تو، به هر کس که بخواهم، ترحم می‌کنم و تو ای دوزخ! عذاب من هستی که بوسیله تو، هر کس را که بخواهم، عذاب می‌دهم و هر دوی شما، باید پرشوید». سپس رسول خدا صلی الله علیه و آله افزود: «دوزخ پر نمی‌شود تا اینکه خداوند، پایش را بر آن می‌گذارد؛ آنگاه دوزخ می‌گوید: بس است؛ بس است. در این هنگام دوزخ پر می‌شود».

علت اینکه چرا ابوریه، این دو روایت را قبول نمی‌کند، دقیقاً برای ما مشخص نیست. اگر بدین خاطر است که خداوند، پایش را در دوزخ قرار می‌دهد، باید گفت که نظیر این مورد در قرآن نیز آمده است. مانند: کلمه‌ی ید، وجه، عین و... دیدگاه علما

نیز در اینگونه موارد کاملاً مشخص است؛ علمای سلف این موارد را بدون هرگونه توجیه و تأویل پذیرفته و در عین حال ذات باری تعالی را از هر نوع شباهت به بشر منزّه می‌دانند و متأخرین نیز در این باب جهت اجتناب از اثبات مشابّهت خداوند متعال با مخلوق، اینگونه الفاظ را تأویل می‌نمایند؛ مثلاً می‌گویند: مراد از دست خدا، قدرت خداست.

اما اگر انکار ابوریه، بدلیل سخن گفتن بهشت و دوزخ است، پس تکلیف این سخن خدا چه می‌شود که خطاب به آسمان‌ها و زمین فرموده است: ﴿ثُمَّ أَسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ وَهِيَ دُخَانٌ فَقَالَ لَهَا وَلِلْأَرْضِ ائْتِيَا طَوْعًا أَوْ كَرْهًا قَالَتَا أَتَيْنَا طَائِعِينَ﴾ [فصلت: ۱۱]. یعنی: «چه بخواهید و چه نخواهید، پدید آیید؛ (آسمان و زمین) گفتند: فرمانبردارانه، پدید آمدیم». و اگر دلیل انکار، آمدن خداوند متعال است، باز هم در قرآن کریم نظیرش را داریم:

۱- ﴿وَجَاءَ رَبُّكَ وَالْمَلَكُ صَفًّا صَفًّا﴾ [الفجر: ۲۲]. یعنی: «و پروردگارت بیاید و فرشتگان صف‌صاف حاضر آیند».

۲- ﴿يَوْمَ نَقُولُ لِجَهَنَّمَ هَلِ امْتَلَأْتِ وَتَقُولُ هَلْ مِنْ مَزِيدٍ﴾ [ق: ۳۰]. یعنی: «روزی که به دوزخ می‌گوییم، آیا پر شده‌ای؟ و دوزخ، می‌گوید: مگر افزون بر این هم هست؟»

پس نتیجه می‌گیریم که قضاوت عقلانی محض در باب الوهیت و صفات خدا، دلیل سبک‌سری ابوریه می‌باشد. زیرا عقل‌گرایی محض در چنین مواردی برای فریب‌خوردگانی مانند ابوریه، جز اینکه به الحاد و سرگردانی آن‌ها می‌انجامد، نتیجه‌ی دیگری ندارد. زیرا وظیفه‌ی عقل، این است که فقط در چارچوبی بیندیشد که توان تفکر در آن را دارد.

عقلی که از درک رمز حیات در وجود انسان و از درک کامل بخشی از این جهان پهناور، عاجز است، چگونه می‌تواند به حقیقت این جهان، پی ببرد؟ آیا برای مورچه‌ای که در دامنه‌ی کوه‌های هیمالیا حرکت می‌کند، ممکن است ارتفاع و قطرو پهنای این کوه‌ها را درک کند؟! موضوع را از زاویه‌ای دیگر بررسی می‌نماییم:

فرضاً اگر مبنا قرار دادن عقل در تشخیص صحت و سقم احادیث درست باشد، سؤال اینست که کدام عقل را ملاک قرار دهیم؟ آیا عقل فلاسفه را؟ خود فلاسفه شدیداً با یکدیگر اختلاف دارند. چنانچه هر فیلسوف جدیدی که می‌آید، بسیاری از افکار فلسفی فیلسوفان گذشته رد می‌کند. آیا عقل ادیبان را ملاک قرار دهیم؟ این موضوع از توان آن‌ها نیز خارج است. چرا که بیشتر به نقل داستان‌ها و حکایات توجه دارند.

آیا عقل پزشکان و ریاضیدانان و هندسه‌دانان را مبنا قرار دهیم؟ این مسائل، هیچ ارتباطی به آن‌ها ندارد.

یا عقل محدثین را؟ ولی آن‌ها که مورد قبول شما نیستند و آنان را به ساده لوحی متهم می‌کنید.

آیا عقل فقهاء را؟ آن‌ها دارای دیدگاه‌های متعددی هستند. و به زعم شما، طرز فکر آنان نیز مانند طرز فکر محدثین است.

آیا عقل ملحدین را؟ اما آن‌ها، شما را بخاطر ایمان به خداوند، جاهل و نادان می‌پندارند.

آیا عقل کسانی را مبنا قرار دهیم که به وجود خداوند ایمان دارند؟ پس بیاید تا با گروه‌های مختلف این دسته آشنا شویم:

عده‌ای از آنان، معتقدند که خداوند در وجود انسان حلول می‌نماید و از این رو انسان نیز به مقام الوهیت می‌رسد! برخی از آن‌ها به «وحدة الوجود» یعنی یکی شدن خدا با مخلوق، معتقد می‌باشند و برخی معتقدند که خداوند، دارای سه جزء، در یک ذات است. عده‌ای اعتقاد دارند که گاو، موش و میمون نیز باید در عبادت مورد توجه قرار بگیرند.

شاید بگویند: ما می‌خواهیم عقل مؤمنینی را مبنا و ملاک قرار دهیم که به اسلام و وجود یک خدا باور دارند.

ما از ایشان می‌پرسیم: عقل پیروان کدامین مذهب را می‌پسندید و ملاک قرار می‌دهید؟ آیا عقل اهل سنت و جماعت را یا عقل معتزله را و یا عقل خوارج و فرقه‌های دیگر را؟

پس کدام عقل مورد پسند شما می‌باشد؟

شاید ابوریه معتزله را که به قول خودش، دارای عقل‌های جسوری می‌باشند، انتخاب می‌نماید! بنابراین به عنوان نمونه حدیثی را بررسی می‌کنیم که آن را بر اساس معیارهای عقلی معتزله رد نموده است؛ ابن‌قتیبه در کتابش (تأویل مختلف الحدیث) آورده است که معتزله، حدیث ذیل را نپذیرفته‌اند: (إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ تَوَفَّى وَ دَرَعَهُ مَرْهُونَةٌ عِنْدَ يَهُودِيٍّ بِأَصْوَاعٍ مِنْ شَعِيرٍ) یعنی: «پیامبر خدا ﷺ در حالی وفات نمود که زرهش در ازای چند صاع جو، در رهن (گرو) یک یهودی بود».

معتزله ادعاء نموده‌اند که این حدیث از دیدگاه عقل مورد قبول نمی‌باشد. سپس ابن‌قتیبه، بصورت خیلی ساده و قابل فهم، جواب‌شان را داده است. وی، همچنین تمام احادیثی را که معتزله رد کرده‌اند، بررسی نموده و در حد توانش، جواب داده است؛ یقیناً در مورد احادیثی که ابن‌قتیبه نتوانسته رفع شبهه نماید، علمای دیگر، جواب‌های معقول و مقبولی ارائه داده‌اند.

اینک یک مورد از برخورد ابن‌قتیبه‌ی محدث با یک معتزلی را ذکر می‌کنیم:

آن معتزلی گفت: حدیثی را از پیامبر ﷺ روایت نموده‌اید که انتهایش، ابتدایش را تردید می‌نماید و آن، این است: (إِذَا قَامَ أَحَدُكُمْ مِنْ مَنَامِهِ فَلَا يَغْسِمُ يَدَهُ فِي الْإِنَاءِ حَتَّى يَغْسِلَهَا ثَلَاثًا فَإِنْ أَحَدُكُمْ لَا يَدْرِي أَيْنَ بَاتَ يَدَهُ) یعنی: «وقتی یکی از شما از خواب بیدار می‌شود، دستش را در ظرف فرو نبرد؛ زیرا نمی‌داند که دستش در خواب به چه جاهایی اصابت نموده است».

معتزلی ادامه داد که اگر در آخر حدیث نیامده بود که (نمی‌داند دستش در خواب به چه جاهایی اصابت نموده است)، حدیث مورد قبول بود. چون بدیهی است هر کس می‌داند دستش، شب همانجا بوده که سایر بدنش، اعم از پاها، گوش‌ها و بینی‌اش، آنجا بوده است و نامناسب‌ترین قسمت بدن، شرمگاه آدمی می‌باشد؛ حال آنکه اگر کسی در بیداری، به شرمگاهش دست بزند، وضویش باطل نمی‌شود، تا چه رسد به اینکه در حالت خواب و ندانسته، دستش به آنجا اصابت کند. خداوند، هیچکس را به‌خاطر آنچه که به آن علم ندارد، مؤاخذه نمی‌کند. چه بسا انسان، در حالت خواب هذیان می‌گوید، زنش را طلاق می‌دهد و سخن کفرآمیزی بر زبان می‌آورد؛ اما به هیچ عنوان به‌خاطر انجام چنین اعمالی در حالت خواب، در دنیا و آخرت، مؤاخذه نمی‌گردد.

ابن قتیبه در پاسخ این شبهه می‌گوید: خردگرای مزبور، روی یک مورد انگشت گذاشته، اما از موارد زیادی غافل مانده است. گویا به خاطر ندارد که برخی از فقها، با استناد به این حدیث و احادیث دیگر، گفته‌اند: کسی که شرمگاهش را دست بزند، وضویش باطل می‌شود و باید مجدداً وضو بگیرد. اگرچه ما به این نظریه اعتقاد نداریم و برداشت ما از این حدیث، این است که منظور، شستن دست می‌باشد؛ از آن جهت که به موضع خروج نجاست، خورده است. لذا با این توضیح روشن گردید که هدف رسول خدا ﷺ از اینکه فرمود: (دستانش را قبل از فروبردن در آب بشوید)، نظافت و پاکیزگی می‌باشد. زیرا امکان دارد در اثنای خواب، دستانش به محل خروج نجاست خورده باشد. و اما اگر انسان بیدار، به جای آلوده‌ای دست بزند، بدیهی است که باید قبل از خوردن و آشامیدن و داخل کردن دست در ظرف، آلودگی را رفع نماید.^۱

این بود نمونه‌ای از عقل جسور و توانای معتزلی و از آن سو عقل ضعیف یک محدث! ضمناً لازم به یادآوری است که اصول بهداشتی، دیدگاه ابن قتیبه‌ی محدث را تأیید می‌کند، نه خردِ معتزلی را.

لازم می‌دانم که اینجا نظرم را درباره‌ی خود آقای ابوریه، البته با رعایت انصاف و بدور از هرگونه تحقیر، بیان کنم:

۱- قبل از هر چیز لازم می‌دانم، این ادعای ابوریه را تأیید کنم که در مقدمه و پایان کتابش گفته است: مباحث کتاب را برای دفاع از سنت رسول خدا ﷺ و حیثیت دین در برابر تحریفگران، جمع‌آوری کرده‌ام.. زیرا برای من به هیچ عنوان جایز نیست که صداقت نیت و صحت هدف و حسن نیتش را زیر سؤال ببرم؛ هر چند معتقدم که ابوریه، با وجود این نیت صادق، بحثش را در دایره‌ی خواسته‌های نفسانی خود، تنظیم نموده است که اگر از این دایره بیرون می‌آمد، حتماً با طرح مباحث کتابش، به نتایج دیگری می‌رسید.

۲- وی، یادآوری کرده که چندین سال، رنج و زحمت فراوانی برای جمع‌آوری مطالب کتابش و بررسی کتاب‌های منبع و نیز تحقیق روایات، متحمل شده است؛ قطعاً زحمت‌ها و تحقیقات علما، همواره سزاوار قدردانی است. اما ابوریه که خود، چنین ادعایی دارد، متأسفانه زحمات تمامی علمای سنت از عصر صحابه تا کنون را انکار و تحقیر نموده و آنان را از آن جهت که در پیراستن

۱- تأویل مختلف الحدیث، صفحه‌ی ۱۶۰-۱۶۲ با اختصار.

احادیث و جدا کردن سره از ناسره، کوتاهی نموده و عقل را در نقد احادیث، مبنا و ملاک عمل قرار نداده‌اند، مورد انتقاد قرار داده و تلاش‌های بی‌نظیر آن‌ها را در زمینه‌ی علوم حدیث که بخشی از فرهنگ درخشان و پرافتخار اسلام را تشکیل می‌دهد، نادیده گرفته و آنان را باعث و بانی ایجاد شک و تردید بیشتر، در حدیث دانسته است.

جای بسی شگفت و تعجب است که انسان، خدمات علمی علما در قرون گذشته را در زمینه‌ی علوم حدیث نادیده بگیرد؛ آن‌هم زحماتی که نمی‌توان در جهان نظیرش را یافت و سایر فرقه‌ها و ملت‌ها نیز به یک‌دهم آن نرسیده‌اند! ابوریه که در کتابخانه‌ی محل اقامت خویش با زیر و رو نمودن چند ورق، احساس خستگی می‌نماید و بر تمام علما و اندیشمندان، منت می‌گذارد و یا یادآوری می‌کند که در تألیف کتابش، زحمات زیادی متحمل شده، آیا درست که تلاش بی‌نظیر علمای حدیث و سنت را زیر سؤال ببرد؟ آن‌هم در حالی که این عمل وی، در برابر رنج‌های طاقت‌فرسایی که علمای حدیث در گذشته تحمل نموده‌اند، چیزی به نظر نمی‌رسد! چنانچه برخی از آن‌ها برای جمع‌آوری احادیث، هزاران کیلومتر راه را می‌پیمودند و به اقصی نقاط جهان اسلام با پای پیاده سفر می‌کردند و دهها سال با استفاده از نور شمع یا چراغ فتیله‌ای به تألیف و تحقیق می‌پرداختند؛ اما با این حال هرگز زحمت‌هایشان را به رخ مسلمانان نکشیده و بر آن‌ها منت نگذاشته‌اند و هدف‌شان، فقط رضای خدا بوده است. آیا این، انصاف و قدردانی از آن‌هاست که فردی همچون ابوریه آن‌ها را به کوتاهی و عدم انجام وظیفه در خدمت به اسلام، متهم نماید؟

۳- ابوریه از کتابش اینگونه تعریف می‌نماید: «این کتاب، تحقیق جامعی است که بر اساس قواعد علمی تهیه شده و در نوع خود، نخستین کتابی می‌باشد که تا کنون نظیرش پدید نیامده است». وی، می‌افزاید: بویژه آنکه برای مصنف، قبل از جمع‌آوری این کتاب، نمونه‌ای به عنوان الگو وجود نداشت و گذشتگان ما نیز در این زمینه راه همواری را ترسیم نکرده بودند تا ما آن را بییماییم». گویا باید این کتاب، هزارسال قبل نوشته می‌شد.

ناگفته پیداست که یکی از بارزترین صفات یک عالم، تواضع و فروتنی است؛ همچنین یکی از بدترین صفات یک عالم نزد خدا و مخلوق، تکبر و تفاخر به عملش می‌باشد. از لحاظ شرعی نیز فردی که به عملش تفاخر می‌نماید، اجرش را نابود

می‌کند. علمای گذشته، عادت داشتند در مقدمه یا آغاز آغاز تألیف‌شان، بدین نکته اذعان نمایند که ممکن است در نوشته‌شان، دچار خطا و لغزش باشند؛ آن‌ها، از خوانندگان در خواست می‌کردند که اشتباهات‌شان را به آنان یادآوری نمایند و برای آن‌ها استغفارکنند.

بنده نمی‌توانم پیرامون هدف مؤلف از تمجید و تعریف از کتابش چیزی بگویم؛ فقط به نقل جمله‌ای از ابن عطاءالله سکندری رحمته بسنده می‌کنم:

(لأن تصحب جاهلاً لا یرضی عن نفسه خیر لك من أن تصحب عالماً یرضی عن نفسه و أي علم لعالم یرضی عن نفسه و أي جهل لجاهل لا یرضی عن نفسه) یعنی: «اگر با جاهلی که از خود راضی نیست، مصاحبت و همنشینی نمایی، بهتر است از اینکه با عالمی مصاحبت نمایی که از خود راضی است. عالمی که از خود راضی است، چه علمی دارد؟ و جاهلی که از خود راضی نیست، چه جهلی دارد؟»

۴- ابوریه، در مورد کسانی که به حدس و گمان خودش، به رد کتابش خواهند پرداخت، سخنان تند و ناسزایی گفته است: چنانچه می‌گوید: «شاید کسانی که افکارشان، پوسیده و عقول‌شان، جامداست، به رد این کتاب بپردازند».

ابوریه، در پایان کتابش، پس از تفاخر به زحمت‌ها و تلاش‌های خویش، می‌گوید: «از اینکه قلب‌های شیوخ جهل و چارپایان عرصه‌ی کتاب، به درد آید، هیچ بیمی نداریم؛ همان کسانی که از غلبه‌ی حق بر علم جعلی خویش بیم دارند و از بابت بی‌رونق شدن بازار کالای فاسد و از تاریخ گذشته‌ی خویش که به وسیله‌ی آن، اموال مردم را می‌چاپند، نگران هستند و از اینکه نور دلایل حق، پرده از واقعیت آنان بردارد، احساس خطر می‌کنند. آری؛ ما، هیچ بیمی از اینگونه افراد نداریم. زیرا از دیدگاه ما چنین افرادی، هیچ ارزشی ندارند».

شما ملاحظه خواهید کرد که وی، در این کتاب به ابوهیرة رضی اهانت می‌کند و الفاظ تند و کلمات ناپسندی را در حق این صحابی گرامی بکار می‌برد؛ کلماتی که انسان‌های عادی و مردم کوچه و بازار هم‌از گفتن آن شرم دارند و حتی مستشرقین و یهود و نصاری نیز تا کنون چنین کلمات و واژه‌های زشتی را در حق این صحابی نگفته‌اند.

من نمی‌دانم آیا این، جزو اصول تحقیق علمی بی‌نظیر و نوین است که مدعی علم، باید بی‌ادب و بددهن باشد و بر مخالفینش، شدیداً بتازد؟

آنچه ما از رهنمودهای رسول خدا ﷺ به یاد داریم، این است که: (الحیاء من الإیمان و الإیمان فی الجنة و البذاء من الجفاء و الجفاء فی النار). یعنی: «حیا، جزو ایمان است و (جایگاه) ایمان، در بهشت می‌باشد. ناسزا گفتن، جزو جفا و بداخلاقی است و (جایگاه) جفا، در دوزخ می‌باشد».

نمی‌دانم؛ شاید ابوریه این حدیث را رد نماید. چراکه راویش، ابوهیره رضی الله عنه می‌باشد. از این رو به حدیث ذیل توجه نمایید که راویش، زید بن طلحه بن رکنه است: (انّ لكل دین خلقاً وخلق الاسلام الحیاء). یعنی: «هر دینی، دارای اخلاقی است و اخلاق اسلام، حیاست».

آنچه بیان شد، نقدی مختصر بر کتاب ابوریه بود؛ بنده، دوست داشتم با تفصیل بیشتری کتاب مزبور را نقد نمایم، اما بیماری و کسالتی که در این ایام بیش از پیش مرا رنج می‌دهد، وادارم نموده است تا به حقایق علمی در زمینه‌ی تدوین حدیث و تاریخ جمع‌آوری سنت بسنده کنم؛ چرا که پرداختن به موضوع تاریخ سنت، عملاً نقدی علمی بر کتاب ابوریه می‌باشد. همچنین، نوشته‌های سایر علما^۱ را در رد کتاب ابوریه، کافی می‌دانم.

از خدای متعال می‌خواهم که ما را به سوی حق، رهنمون سازد؛ بر آن ثابت‌قدم بدارد و ما را از لغزش و اشتباه دور بگرداند و برای ما راه نجات و هدایت را فراهم آورد.

مصطفی حسن سباعی

۱- در نقد کتاب ابوریه دو کتاب انتشار یافته است: الف) ظلمات ابی‌ریه أمام أضواء السنة المحمدية، تألیف: استاد شیخ محمد عبدالرزاق حمزه؛ این کتاب، کتاب ارزشمندی است که اگر عاری از الفاظ تند بود، ارزش بیشتری داشت.. ب) الأنوار الكاشفة لما فی کتاب أضواء السنة من الزلل و التضلیل و المجازفة، تألیف: محقق الشیخ عبدالرحمن بن یحیی المعلمی الیمانی.

بخش اول:

فصل اول: معنای سنت و تعریف آن

فصل دوم: مباحثی پیرامون جعل احادیث

فصل سوم: تلاش‌های علما در برابر جریان جعل احادیث

فصل چهارم: دستاوردها و نتایج تلاش‌های گسترده علمای حدیث

فصل اول:

معنای سنت و تعریف آن

سنت در لغت به معنای روش و شیوه است؛ چه پسندیده باشد و چه ناپسند. چنانچه در حدیثی همین مطلب بیان شده است: (من سنّ سنة حسنة فله أجرها وأجر من عمل بها إلی يوم القيامة) و من سنّ سنة سيئة فعليه وزرها و وزر من عمل بها إلی يوم القيامة^۱ یعنی: «کسی که شیوهی نیکی از خود بجای نهد، پاداش آن شیوه و پاداش کسانی که تا روز قیامت به آن عمل کنند، از آن اوست و کسی که شیوهی بدی به جای بگذارد، گناه آن و گناه کسانی که تا روز قیامت به آن عمل کنند، بر او خواهد بود».

همچنین در حدیثی دیگر آمده است که: (لتتبعن سنن من قبلکم شبراً بشبر و ذراعاً بذراع)^۲ یعنی: «شما وجب به وجب و ذراع به ذراع از گذشتگان پیروی خواهید کرد». سنت، در اصطلاح محدثین، به سخن، عمل، تأیید و یا وصفی از اوصاف ظاهری یا اخلاقی می‌گویند که از رسول خدا ﷺ نقل شده باشد؛ چه قبل از بعثت باشد و چه بعد از آن.^۳

اما در اصطلاح اصولیین: سنت عبارت است از سخن، عمل و تأییدی که از رسول خدا ﷺ نقل شده است.

سنت گفتاری: به سخنانی می‌گویند که رسول خدا ﷺ در مناسبت‌های مختلف در مورد تشریح احکام، بیان نموده است؛ مانند:

(إنّما الاعمال بالنیات)^۴ یعنی: «اعمال، به نیت‌ها بستگی دارند».

۱- مسلم از جریر بن عبدالله بجلی روایت نموده است.

۲- بخاری و مسلم از ابوسعید خدری رضی الله عنه روایت نموده‌اند.

۳- قواعد التحذیث ۳۵-۳۸ و توجیه النظر صفحه ۲.

۴- روایت بخاری و مسلم از عمر رضی الله عنه.

(البیعان بالخیار ما لم یتفرقا)^۱. یعنی: «فروشنده و خریدار، تا زمانی که از هم جدا نشده‌اند، اختیار فسخ معامله را دارند».

سنت عملی: به مجموعه‌ی افعال پیامبر ﷺ چه در مسایل عبادی و چه در مسایل غیرعبادی، سنت عملی گفته می‌شود که توسط صحابه رضی الله عنهم نقل شده است؛ مانند: روش نماز خواندن، مناسک حج، آداب روزه، قضاوت بر اساس شاهد و سوگند.

سنت تقریری: شامل اعمالی می‌شود که توسط صحابه، در حیات رسول خدا ﷺ انجام می‌گرفت و آن حضرت، از آن اعمال مطلع می‌شد؛ آنگاه با تأیید یا سکوت خویش، آن را تحسین و تثبیت می‌نمود.

چنانچه رسول خدا ﷺ در جریان غزوه‌ی بنی‌قریظه فرمود: (لا یصلین أحدکم العصر إلا فی بنی‌قریظه) یعنی: «هیچ یک از شما نماز عصر را نخواند مگر در محله‌ی بنی‌قریظه». بعضی، چنین برداشت کردند که باید نماز عصر را در بنی‌قریظه بخوانند و از این رو نماز عصر را تا بعد از مغرب به تأخیر انداختند؛ اما عده‌ای چنین برداشت نمودند که هدف رسول خدا ﷺ این بوده که هر چه سریع‌تر خود را به آنجا برسانیم. پس بهتر است نماز را سر وقتش بخوانیم و سپس به راهمان ادامه دهیم. هر دو گروه، با هم نزد رسول خدا ﷺ حاضر شدند. آن حضرت رضی الله عنه عمل هر دو گروه را تأیید نمود.

همچنین روایت است که برای رسول خدا ﷺ سوسماری آوردند؛ ایشان از آن نخورد؛ اما خالد بن ولید رضی الله عنه دستش را دراز کرد و از آن تناول نمود. از رسول خدا ﷺ پرسیدند: مگر حرام است؟ فرمود: خیر؛ ولی چون نزد ما معمول نیست، رغبتی به خوردن آن ندارم.

محدثین، در پاره‌ای از موارد سنت را بر حکمی اطلاق می‌کنند که با یکی از دلائل و مصادر شرع از قبیل: کتاب الله و سنت رسول الله ﷺ و حتی اجتهاد صحابه رضی الله عنهم به ثبوت رسیده باشد؛ مانند اجتهادشان در مورد جمع‌آوری قرآن و وادار ساختن مردم به یک شیوه‌ی قرائت و.... در مقابل این نوع سنت، بدعت قرار دارد. سنتی که در این حدیث بیان شده نیز، همین نوع سنت است: (علیکم بسنتی و سنة الخلفاء الراشدين

من بعدی).^۱ یعنی: «بر شماسست که سنت من و سنت خلفای راشدین را در پیش بگیرید».

سنت در اصطلاح فقها عبارت است از: آنچه غیر از فرض و واجب از پیامبر ثابت شده است. در این تعریف، سنت، در برابر واجب و احکام خمس می‌باشد. از دیدگاه برخی از آن‌ها، سنت، به هر چیزی اطلاق می‌گردد که در برابر بدعت باشد. چنانچه می‌گویند: طلاق سنت و طلاق بدعت.^۲

البته تفاوت اصطلاحات مزبور، ناشی از تفاوت اهدافی است که هر گروه، دنبال می‌کنند. علمای حدیث، بحثشان در مورد شخص رسول خدا ﷺ به عنوان امام و پیشوا می‌باشد که خداوند متعال، از وی به عنوان الگو و اسوه برای جهانیان یاد کرده است. بنابراین آن‌ها هر آنچه را که به رسول خدا ﷺ مربوط است، اعم از: سیرت، اخلاق، شمائل، اخبار، اقوال و افعال، نقل کرده‌اند؛ چه آن موارد، موجب حکم شرعی باشند و چه آن موارد، هیچ حکمی را ثابت نکنند.

علمای اصول، بحثشان در مورد رسول خدا ﷺ به عنوان قانونگذار است که قواعد و اصول قانونگذاری را برای مجتهدین پس از خود وضع نموده و اصول زندگی را برای مردم تشریح کرده است. بنابراین آن‌ها اقوال، افعال و تقریراتی را مورد توجه قرار داده‌اند که موجب احکام می‌باشند.

فقها، شخصیت رسول الله ﷺ را از این جهت مورد بحث قرار داده‌اند که هیچ یک از افعالش خالی از ثبوت حکمی شرعی نیست؛ از این رو در جستجوی یافتن حکم شرعی در باب افعال بندگان از نظر وجوب، حرمت و یا مباح بودن و... می‌باشند. در این بحث منظور ما از سنت همان اصطلاحی است که مورد توجه اصولیین می‌باشد. زیرا تعریف آن‌ها بیانگر حجت بودن سنت و جایگاه آن در تشریح اسلامی است. اگرچه احیاناً سنت را از جهت تاریخی و مفهوم عامی که مورد نظر محدثین می‌باشد نیز بررسی کرده‌ایم.

۱- الموافقات ۴/۶؛ ابوداود و ترمذی، حدیث را از عریاض بن ساریةؓ نقل کرده‌اند.

۲- ارشاد الفحول، صفحه ۳۱.

وجوب اطاعت از رسول خدا ﷺ در حیات ایشان:

صحابه ﷺ در زمان پیامبر ﷺ احکام شرع را از قرآن دریافت می کردند؛ واضح است که قرآن را مستقیماً از شخص از رسول اکرم ﷺ می آموختند. در مواردی که آیات قرآن، بصورت اجمالی و بدون تفصیل و همچنین بصورت مطلق و بدون قید نازل می شد، برای فراگیری احکام به صورت واضح و روشن، به رسول خدا ﷺ مراجعه می کردند؛ در این باره موارد زیادی را می توان نام برد؛ از جمله: در قرآن حکم نماز، به صورت مطلق و بدون تعیین تعداد رکعات و بدون مشخص نمودن اوقات و کیفیت آن ها آمده است؛ همچنین مسأله ی زکات بدون تعیین حد نصاب و مقدار و شروط آن آمده است. خلاصه اینکه در قرآن بسیاری از احکام، بدون بیان شذائط، مفسدات و ارکان آن ها آمده، حال آنکه اجرای این حکام بدون شناخت شرایط و ارکان و مسایل متعلق به آن، ممکن نیست. از این رو صحابه ﷺ ناگزیر بودند برای شناخت احکام، به رسول خدا ﷺ مراجعه نمایند.

همچنین بسا اوقات مسایل و حوادثی رخ می داد که در قرآن در مورد آن ها هیچ حکم صریحی نیامده بود؛ بنابراین صحابه ﷺ برای روشن شدن حکم اینگونه مسایل، به رسول خدا ﷺ مراجعه می کردند. زیرا رسول اکرم ﷺ از جانب پروردگارش وظیفه ی تبلیغ را بر عهده داشت و آگاهترین فرد نسبت به حدود و شریعت و شیوه ی اجرای آن بود.

خداوند متعال در کلام پاکش درباره ی وظیفه ی رسول خدا ﷺ نسبت به قرآن می فرماید: ﴿بِالْبَيِّنَاتِ وَالزُّبُرِ وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ﴾ [النحل: ۴۴]. یعنی: «و قرآن را بر تو نازل کرده ایم تا اینکه چیزی را برای مردم روشن سازی که برای آنان فرستاده شده است (یعنی احکام و شرایع دین را) و تا اینکه بیندیشند».

همچنین رسول خدا ﷺ وظیفه داشت که هنگام بروز اختلاف، به توضیح حق و بیان آن بپردازد؛ خدای متعال، در این باره می فرماید: ﴿وَمَا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ إِلَّا لِتُبَيِّنَ لَهُمُ الَّذِي اخْتَلَفُوا فِيهِ وَهَدَىٰ وَرَحْمَةً لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ﴾ [النحل: ۶۴]. یعنی: «ما، کتاب (قرآن) را بر تو نازل نکرده ایم مگر بدان خاطر که چیزی را برای مردم، بیان و

روشن نمایی که در آن اختلاف دارند و (نیز بدان خاطر که این کتاب) برای مؤمنان، هدایت و رحمت گردد».

خداوند در هر مو ضوع مورد اختلاف، مراجعه به حکم رسول خدا ﷺ را واجب گردانیده و فرموده است: ﴿فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّىٰ يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا يَجِدُوا فِي أَنفُسِهِمْ حَرَجًا مِّمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا﴾ [النساء: ۶۵]. یعنی: «اما، نه! به پروردگارت سوگند که آنان، مؤمن بشمار نمی آیند تا تو را در اختلافات و درگیری های خود به داوری نطلبند و سپس ملالی در دل خود از داوری تو نداشته و کاملاً تسلیم (قضاوت تو) باشند».

خداوند به ماخبر داده است که قرآن و حکمت بدان سبب به رسول خدا ﷺ داده شده اند که مردم را به احکام دینشان آگاه سازد: ﴿لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِّنْ أَنفُسِهِمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَزَكَّيَهُمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِن كَانُوا مِن قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ﴾ [آل عمران: ۱۶۴]. یعنی: «یقیناً خداوند، بر مؤمنان منت نهاد و تفضل کرد بدانگاه که در میانشان پیغمبری از جنس خودشان برانگیخت. (پیغمبری که) بر آنان، آیات او را می خواند و ایشان را پاکیزه می داشت و بدیشان کتاب و فرزاندگی می آموخت و آنان، پیش از آن در گمراهی آشکاری بودند».

نظر جمهور علما و مفسرین، این است که حکمت، غیر از قرآن و مربوط به اسرار دین و احکام شریعت می باشد که خداوند، رسولش را بر آن آگاه ساخته است. بسیاری از علما، از حکمت به عنوان سنت تعبیر می کنند. چنانچه امام شافعی رحمته می گوید: منظور از کتاب، قرآن و منظور از حکمت همانطور که بسیاری از اهل علم می گویند، سنت رسول خدا ﷺ است. چراکه در قرآن، بعد از نام کتاب، از حکمت سخن به میان آمده و خداوند متعال، خاطر نشان می سازد که با آموختن کتاب و حکمت به بندگانش، بر آنان منت گذاشته است.. ممکن نیست که در این آیه، منظور از حکمت، چیزی غیر از سنت باشد. زیرا در کنار کتاب آمده است. همچنین خداوند متعال، اطاعت از رسولش را بر مردم فرض گردانیده است.^۱

از کلام امام شافعی رحمته چنین برمی آید که وی، یقین و باور قطعی دارد که منظور از حکمت، سنت می باشد. زیرا کلمه‌ی حکمت، به کلمه‌ی کتاب، معطوف شده است. بنابراین مشخص می گردد که حکمت، چیزی غیر از کتاب است و آن را چیزی جز سنت، نمی توان دانست. زیرا در اینجا احسان خداوند نسبت به بندگانش بیان شده و خداوند جز با آنچه که حق و صواب است با چیز دیگری بر بندگانش منت نمی گذارد؛ از طرفی در این آیه، وجوب پیروی از حکمت بیان شده است. همانطور که وجوب پیروی از قرآن بیان گردیده است. مسلماً چیزی غیر از سنت که شامل احکام و تشریح اسلامی است، نمی تواند واجب الاتباع باشد.

بنابراین پس به رسول خدا صلی الله علیه و آله غیر از قرآن، چیز دیگری نیز داده شده که اطاعت از آن واجب است. چنانچه قرآن، در توصیف رسول خدا صلی الله علیه و آله می گوید: ﴿الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكْتُوبًا عِنْدَهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ يَأْمُرُهُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَاهُمْ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُحِلُّ لَهُمُ الطَّيِّبَاتِ وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَائِثَ وَيَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ وَالْأَغْلَالَ الَّتِي كَانَتْ عَلَيْهِمْ فَالَّذِينَ آمَنُوا بِهِ وَعَزَّرُوهُ وَنَصَرُوهُ وَاتَّبَعُوا النُّورَ الَّذِي أُنزِلَ مَعَهُ أُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ ﴿۱۷۷﴾ [الأعراف: ۱۷۷]. یعنی: «او، آنان را به کار نیک دستور می دهد و از کار زشت باز می دارد و پاکیزه ها را برای شان حلال می نماید و نا پاکي ها را بر آنان حرام می سازد و بند و زنجيرهای آهنين (و احکام طاقت فرسايي) را (که به سبب ارتکاب معاصی بر اهل کتاب واجب گشته بود) از ایشان برمی دارد».

از آنجا که الفاظ، عام است، تحلیل و تحریم رسول خدا صلی الله علیه و آله هم شامل آن دسته از احکامی می شود که منبعش، قرآن است و هم شامل بخشی می شود که منبعش وحی غیر قابل تلاوت می باشد.

ابوداود از مقدم بن معديکرب از رسول خدا صلی الله علیه و آله روایت نموده که فرموده است: (أَلَا إِنِّي أُوتِيتُ الْكِتَابَ وَ مِثْلَهُ مَعَهُ) یعنی: «به من کتاب و همانند آن (یعنی سنت) داده شده است».

آیه‌ی دیگری نیز بیانگر همین مطلب است: ﴿وَمَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا﴾ [الحشر: ۷]. یعنی: «چیزهایی را که پیامبر برای شما (از احکام

الهی) آورده است، اجرا کنید و از چیزهایی که شما را از آن بازداشته است، دست بکشید».

حداوند متعال، در بسیاری از آیات، اطاعت از رسولش را در کنار اطاعت خود آورده است: ﴿وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ﴾ [آل عمران: ۱۳۲]. یعنی: «و از خدا و پیغمبر اطاعت کنید تا مورد رحمت و مرحمت رار بگیرید».

همچنین به پذیرش فرمان رسولش دستور داده و فرموده است: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَجِيبُوا لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ إِذَا دَعَاكُمْ لِمَا يُحْيِيكُمْ﴾ [الأنفال: ۲۴]. یعنی: «ای مؤمنان! فرمان خدا را بپذیرید و دستور پیغمبر او را قبول کنید، هنگامی که شما را به چیزی دعوت کند که به شما زندگی می بخشد».

و نیز اطاعت از رسول الله ﷺ را به مثابه اطاعت از خود قراردادده است: ﴿مَنْ يُطِيعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ﴾ [النساء: ۸۰]. یعنی: «هر که از پیغمبر اطاعت کند، در حقیقت از خدا اطاعت کرده است». همچنین محبت با خدا را در اطاعت از رسول اکرم ﷺ دانسته و فرموده است: ﴿قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ﴾ [آل عمران: ۳۱]. یعنی: «بگو: اگر خدا را دوست دارید، از من پیروی کنید تا خدا، شما را دوست بدارد و گناهانتان را ببامزد».

خدای متعال، از مخالفت با رسول الله ﷺ، شدیداً بیم داده است: ﴿فَلْيَحْذَرِ الَّذِينَ يُخَالِفُونَ عَنْ أَمْرِهِ أَنْ تُصِيبَهُمْ فِتْنَةٌ أَوْ يُصِيبَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾ [النور: ۶۳]. یعنی: «آنان که با فرمان او مخالفت می کنند، باید از این بترسند که بلایی گریبانگیرشان گردد یا اینکه عذاب دردناکی به آنان برسد».

حتی به کفر کسی اشاره نموده که با دستور رسول الله ﷺ مخالفت می ورزد؛ چنانچه می فرماید: ﴿قُلْ أَطِيعُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْكٰفِرِينَ﴾ [آل عمران: ۳۲]. یعنی: «بگو: از خدا و از پیغمبر اطاعت کنید و اگر سرپیچی کنید، (به خدا و پیامبر ایمان ندارند و کافرند و) خداوند، کافران را دوست ندارد».

و برای مؤمنان مخالفت با دستورهای رسول الله ﷺ را بطور مطلق ناروا قراردادده و فرموده است: ﴿وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا مُؤْمِنَةٍ إِذَا قَضَى اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَمْرًا أَنْ يَكُونَ لَهُمُ

الْخَيْرَةُ مِنْ أَمْرِهِمْ وَمَنْ يَعْصِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالًا مُّبِينًا ﴿۳۶﴾ [الأحزاب: ۳۶].
یعنی: «هیچ مرد و زن مؤمنی، در کاری که خدا و پیغمبرش، داوری کرده (و آن را مقرر نموده) باشند، اختیاری در آن ندارند و (اراده و خواسته‌ی ایشان باید تابع حکم خدا و پیامبر باشد). هر کس هم از دستور خدا و پیغمبرش سرپیچی نماید، گرفتار گمراهی کاملاً آشکاری می‌گردد».

حتی اعتراض به داور قرار دادن رسول الله ﷺ را در موارد اختلافی، از علامات نفاق دانسته است: ﴿وَيَقُولُونَ ءَأَمِنَّا بِاللَّهِ وَبِالرَّسُولِ وَأَطَعْنَا ثُمَّ يَتَوَلَّى فَرِيقٌ مِّنْهُمْ مِّنْ بَعْدِ ذَلِكَ وَمَا أُولَئِكَ بِالْمُؤْمِنِينَ ﴿۴۷﴾ وَإِذَا دُعُوا إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ إِذَا فَرِيقٌ مِّنْهُمْ مُّعْرِضُونَ ﴿۴۸﴾ وَإِنْ يَكُن لَّهُمُ الْحَقُّ يَأْتُوا إِلَيْهِ مُذْعِنِينَ ﴿۴۹﴾ أَفِي قُلُوبِهِمْ مَّرَضٌ أَمْ ارْتَابُوا أَمْ يَخَافُونَ أَنْ يَحْيِفَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ وَرَسُولُهُ أَوْ لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ إِنَّهَا كَانَ قَوْلَ الْمُؤْمِنِينَ إِذَا دُعُوا إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ أَنْ يَقُولُوا سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ ﴿۵۱﴾﴾ [النور: ۴۷-۵۱]. یعنی: «(از جمله صفات منافقان، این است که دم از ایمان می‌زنند) و می‌گویند: به خدا و پیغمبر ایمان داریم و (از دستورات‌شان) اطاعت می‌کنیم؛ اما پس از این ادعا، گروهی از ایشان، (از شرکت در جهاد و از حکم شرع) رویگردان می‌شوند و آنان، در حقیقت مؤمن نیستند و هنگامی که به سوی خدا و رسولش فرار خوانده می‌شوند تا (پیامبر مطابق حکم خدا) در میان‌شان داوری کند، بعضی از آنان (نفاق‌شان، ظاهر می‌گردد و از قضاوت پیامبر) رویگردان می‌گردند. ولی اگر حق داشته باشند، (چون می‌دانند قضاوت به نفع آنان خواهد بود) در حالی به او می‌آیند که پذیرای حکم هستند. آیا در دل‌هایشان بیماری (کفر) است یا (در حقانیت قرآن) شک دارند یا می‌ترسند خدا و پیغمبرش، به آنان ستم کنند؟! مؤمنان، هنگامی که به سوی خدا و پیغمبرش فراخوانده شوند تا میان آن‌ها داوری کنند، تنها سخن‌شان، این است که می‌گویند: شنیدیم و اطاعت کردیم. و رستگاران واقعی، ایشان هستند».

و اجازه خواستن از رسول الله ﷺ را در حال حیاتش از لوازم ایمان قرار داده و فرموده است: ﴿إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ ءَامَنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَإِذَا كَانُوا مَعَهُ عَلَىٰ أَمْرٍ جَامِعٍ لَّمْ يَذْهَبُوا حَتَّىٰ يَسْتَأْذِنُوهُ إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَأْذِنُونَكَ أُولَئِكَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ

وَرَسُولِهِ فَإِذَا أَسْتَعْدَدْنَا لِبَعْضِ شَأْنِهِمْ فَأُذِّنْ لِمَنْ شِئْتَ مِنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿۶۲﴾ [النور: ۶۲]. یعنی: «مؤمنان واقعی، کسانی هستند که به خدا و پیغمبرش ایمان دارند و هنگامی که در کار مهمی (همچون جهاد) با او باشند، بدون اجازه‌ی وی (به جایی) نمی‌روند؛ کسانی که از تو اجازه می‌گیرند، آنان، واقعاً به خدا و پیغمبرش ایمان دارند. پس هرگاه از تو برای انجام بعضی از کارهایشان اجازه خواستند، به هر کس از ایشان که می‌خواهی، اجازه بده و از خدا برای آنان آمرزش بخواه. بی‌گمان خداوند، بخشایش‌گر و مهربان است».

ابن قیم رحمته می‌گوید: وقتی خداوند، اجازه خواستن از رسول‌الله صلی الله علیه و آله را برای رفتن به جایی از لوازم ایمان می‌داند، پس به‌طریق اولی، مسلمانان باید برای پذیرفتن نظریه و انتخاب منهج و مذهبی، از رسول‌خدا صلی الله علیه و آله اجازه بگیرند که این اجازه، بعد از وفات پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله از طریق مراجعه به سنت ایشان صورت می‌گیرد.^۱

بر کسی پوشیده نیست که اصحاب رضی الله عنهم، به رسول‌خدا صلی الله علیه و آله مراجعه می‌کردند تا برایشان آیات احکام قرآن را تفسیر نماید و نکات مشکل آن را توضیح دهد؛ مرجع حل و فصل اختلافات صحابه نیز شخص رسول‌الله صلی الله علیه و آله بود. صحابه، امر و نهی پیامبر صلی الله علیه و آله را بر خود لازم دانسته، در اعمال و عبادات و معاملات، از وی پیروی می‌نمودند؛ مگر در مواردی که عمل به آن‌ها مخصوص شخص رسول گرامی اسلام صلی الله علیه و آله بود.

آن‌ها، احکام، ارکان و کیفیت نماز را مستقیماً از آن حضرت فراگرفته و به این سخن پیامبر صلی الله علیه و آله پایبند بودند که فرموده است: (صلوا كما رأيتموني أصلي) یعنی: «نماز بخوانید همانطور که مرا دیدید نماز خواندم».

صحابه برای اجرای فرمان رسول‌خدا صلی الله علیه و آله مناسک و اعمال حج را از ایشان فرا می‌گرفتند؛ چراکه رسول‌خدا صلی الله علیه و آله فرموده است: (خذوا عني مناسككم)^۲

رسول اکرم صلی الله علیه و آله هرگاه اطلاع می‌یافت که یکی از یارانش به اعمال وی تأسی نجسته است، خشمگین می‌شد. چنانچه امام مالک در مؤطا از عطاء بن یسار روایت می‌کند که یکی از صحابه، زنش را نزد رسول‌خدا صلی الله علیه و آله فرستاد تا در مورد حکم بوسه زدن در حال

۱- اعلام الموقعین: ۵۸/۱.

۱- روایت بخاری از مالک بن حویرث

۲- روایت مسلم از جابر.

روزه سؤال نماید. ام سلمه رضی الله عنها به آن زن خبر داد که رسول خدا صلی الله علیه و آله این عمل را درحالی که روزه دار است، انجام می دهد. آن زن، نزد شوهرش بازگشت و از عمل رسول الله صلی الله علیه و آله به وی خبرداد. او گفت: من مثل پیامبر نیستم. خداوند، آنچه را بخواهد برای پیامبرش حلال می نماید. این سخن، به رسول خدا صلی الله علیه و آله رسید؛ ایشان شدیداً خشمگین شد و فرمود: «تقوا و خداترسی من از همه ی شما بیشتر است و نسبت به حدود الهی از همه ی شما داناترم»^۱.

همچنین زمانی که در صلح حدیبیه به یارانش دستور داد تا برای بیرون آمدن از احرام، موهایشان را بتراشند، اما صحابه در انجام این دستور درنگ کردند؛ لذا رسول خدا صلی الله علیه و آله ناراحت شد و ابتدا خودش، این چنین کرد و از احرام درآمد؛ بدین سان صحابه به آن حضرت اقتدا نمودند و از احرام درآمدند.

صحابه، آنچنان پیرو و فرمانبردار رسول خدا صلی الله علیه و آله بودند که هر چه آن حضرت انجام می داد، آن ها نیز انجام می دادند و هر آنچه، رسول خدا صلی الله علیه و آله ترک می کرد، آنان نیز ترک می نمودند، بدون اینکه علتش را بدانند و یا در مورد علتش سؤال کنند.

امام بخاری از ابن عمر رضی الله عنهما روایت می کند که رسول خدا صلی الله علیه و آله انگشتری از طلا ساخت. همه ی مردم به پیروی از ایشان چنین کردند؛ آنگاه رسول خدا صلی الله علیه و آله آن را انداخت و فرمود: «من، هرگز آن را نمی پوشم». صحابه نیز انگشترانشان را انداختند.

قاضی عیاض در کتابش «الشفاء» از ابوسعید خدری رضی الله عنه چنین نقل نموده است که رسول خدا صلی الله علیه و آله در حال نماز بود که ناگهان کفشهایش را بیرون آورد و در سمت چپش گذاشت. همه ی آنانی که شاهد ماجرا بودند، کفشهایشان را درآوردند. هنگامی که پیامبر صلی الله علیه و آله نمازش را به اتمام رساند، فرمود: چرا کفش هایتان را بیرون آوردید؟ گفتند: بخاطر اینکه شما کفش هایتان را بیرون آوردید. فرمود: جبرئیل علیه السلام به من خبر داد که کفش هایم آورده هستند.

ابن سعد در کتاب طبقات آورده است که پیامبر صلی الله علیه و آله در مسجد دو رکعت از نماز ظهر را خوانده بود که به وی دستور داده شد به سوی مسجدالحرام روی آورد. آن حضرت

۱- روایت مسلم از عمر بن ابی سلمه؛ امام شافعی، این روایت را در الرسالة مرسلأ از عطاء آورده است. (۴۰۴)

فوراً در اثنای نماز روی به مسجد الحرام نمود؛ صحابه نیز بی‌درنگ از وی اطاعت نمودند.^۱

ابوداود و ابن عبدالبر در کتاب «جامع بیان العلم و فضله» از ابن مسعود رضی الله عنه نقل نموده‌اند که وی، روز جمعه رسول خدا صلی الله علیه و آله را در حال ایراد خطبه می‌بیند؛ آن حضرت صلی الله علیه و آله می‌فرماید: «بنشینید». عبدالله بن مسعود که آن هنگام کنار درب ورودی مسجد بود، فوراً همانجا نشست. رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: ای عبدالله! جلوتر بیا.

خلاصه اینکه صحابه، قول، فعل و تقریر پیامبر صلی الله علیه و آله را حکم شرعی می‌دانستند و هیچکس در آن اختلاف نداشت. بنابراین آن‌ها برای توضیح دوباره، نزد رسول خدا صلی الله علیه و آله نمی‌رفتند، مگر در صورتی که احساس می‌کردند که فعل یا سخن رسول خدا صلی الله علیه و آله برخاسته از نظر شخصی یا مسأله‌ای دنیوی بوده است. چنانچه در غزوه‌ی بدر، حباب بن منذر پس از دستور پیامبر اکرم برای فرود آمدن لشکر، به آن حضرت مراجعه کرد و اظهار نمود که این مکان، از لحاظ استراتژیکی مناسب نیست.

همچنین در مسائل دینی‌ای که هنوز حکم آن‌ها نازل نشده بود و رسول خدا صلی الله علیه و آله بر اساس اجتهاد خود رأی صادر می‌کرد، آن‌ها مراجعه می‌نمودند و نظر خود را ارائه می‌دادند. چنانچه عمر بن خطاب رضی الله عنه نظر خود را در مورد اسیران بدر گفت. همچنین در مسأله‌ای که حکم آن، برای آن‌ها نامأنوس یا غیرقابل درک بود، توضیح می‌خواستند یا در مواردی که فکر می‌کردند، انجام عملی، مختص رسول خدا صلی الله علیه و آله است، از وی سؤال می‌نمودند. هرگاه رسول خدا صلی الله علیه و آله چیزی می‌فرمود که صحابه، آن را به معنای مباح بودن آن عمل می‌پنداشتند و یا انجام عمل دیگری را بهتر می‌دانستند، خود را ملزم به انجامش نمی‌دانستند. خلاصه اینکه جز در موارد یادشده، صحابه کاملاً تسلیم و آماده‌ی پیروی کامل از رسول خدا صلی الله علیه و آله و پایبندی به دستور و سنتش بودند.

وجوب اطاعت از پیامبر صلی الله علیه و آله بعد از وفاتش:

همانطور که بر اساس دستور خدا اطاعت و پیروی از پیامبر صلی الله علیه و آله در حیاتش برای صحابه واجب بود، بعد از وفات آنحضرت نیز، صحابه و سایر مسلمانان موظف به پیروی از ایشان بوده و هستند. زیرا نصوصی که اطاعت از پیامبر صلی الله علیه و آله را واجب گردانیده، عام و

فراگیر است و به زمان حیات پیامبر ﷺ یا به صحابه، مقید و منحصر نمی‌باشد. همچنین علت وجوب پیروی از رسول خدا ﷺ، هم صحابه و هم مسلمانان بعدی را شامل می‌شود که همان ایمان آوردن به پیامبری است که خدا اطاعتش را واجب گردانیده است. حال فرقی نمی‌کند که پیامبر، زنده باشد و یا رحلت کرده باشد.

پیامبر ﷺ پیروی از سنت‌هایش را بر مسلمانانی که او را ندیده‌اند، لازم گردانیده است. چنانچه زمانی که معاذ ﷺ را به یمن فرستاد، به وی فرمود: اگر مسئله‌ای برایت پیش آمد، چگونه حکم می‌کنی؟ معاذ ﷺ گفت: بوسیله‌ی کتاب الله حکم می‌نمایم. پیامبر ﷺ فرمود: اگر در کتاب الله نبود، چه می‌کنی؟ معاذ ﷺ گفت: بر اساس سنت رسول خدا ﷺ فیصله می‌کنم. پیامبر ﷺ فرمود: اگر در سنت هم نبود؟ معاذ گفت: با قیاس به کتاب و سنت، اجتهاد می‌کنم. پیامبر ﷺ به سینه‌ی معاذ ﷺ زد و فرمود: «خدا را سپاس که فرستاده‌ی رسول خدا ﷺ را به چیزی توفیق داد که رسول خدا ﷺ را راضی و خرسند می‌کند».^۱

همچنین در احادیث زیادی که تواتر معنوی دارند، به وجوب عمل به سنت‌های رسول خدا ﷺ تأکید شده است. یکی از آن احادیث، روایتی است که حاکم و ابن عبدالبر از کثیر بن عبدالله بن عمرو بن عوف از پدرش و او از جدش روایت نموده که رسول خدا ﷺ فرموده است: (ترکت فیکم أمرین لن تضلوا ما تمسکتما بهما کتاب الله و سنتی) یعنی: «در میان شما دو چیز بجای گذاشتیم؛ تا زمانی که به آن تمسک بجوید، گمراه نمی‌شوید: کتاب خدا و سنت من».

بیهقی به نقل از ابوهریره رضی الله عنه، و بخاری و حاکم نیز به نقل از ابوهریره رضی الله عنه از رسول خدا ﷺ روایت نموده‌اند که: «همه‌ی امتیان من، وارد بهشت می‌شوند، مگر کسی که امتناع ورزد». گفتند: ای رسول خدا! چه کسی امتناع می‌ورزد؟ فرمود: «کسی که از من پیروی کند، وارد بهشت می‌شود و کسی که از من نافرمانی کند، در حقیقت امتناع ورزیده است».

ابوعبدالله حاکم از ابن عباس نقل می‌کند که رسول خدا ﷺ در خطبه‌ی حجه الوداع فرمود: «شیطان از اینکه در سرزمین شما پرستش شود، ناامید شده است. اما در

۱- احمد، ابوداود، ترمذی، دارمی، بیهقی در مدخل و ابن سعد در طبقات و ابن عبدالبر در جامع بیان العلم و فضله؛ نگا: جامع بیان العلم (۲/۲۴).

مسایلی که شما، آن‌ها را ناچیز می‌شمارید، شیطان راضی شده است که از وی اطاعت شود. پس مواظب باشید. من، چیزی بین شما گذاشته‌ام که اگر به آن تمسک جویند، هرگز گمراه نمی‌شوید: کتاب الله و سنت رسول الله».

ابن عبدالبر به نقل از عرباض بن ساریه روایت نموده است که رسول خدا ﷺ نماز صبح را خواند، سپس ما را موعظه‌ای نمود که اشک چشم‌ها سرازیر شد و قلب‌ها تکان خورد. شخصی گفت: ای رسول خدا! گویا آخرین خطبه‌ی شما است؟! پس ما را سفارش کنید. فرمود: «بشنوید و اطاعت نمایید؛ اگرچه غلامی حبشی، امیرتان باشد. زیرا هر کس از شما که در آینده زنده باشد، شاهد اختلافات زیادی خواهد بود. پس سنت من و سنت خلفای راشدین را بر خود لازم بگیرید و با چنگ و دندان (و بطور کامل و بدون سستی) به سنت من و خلفا، متمسک شوید و از بدعت‌ها و مسایلی نوپدیدار پرهیز نمایید؛ زیرا هر بدعتی، گمراهی است».^۱

به همین دلیل نیز صحابه رضی الله عنهم به تبلیغ سنت همت گماشتند؛ چراکه سنت، نزد آن‌ها امانتی بود که باید آن را به نسل‌های آینده منتقل می‌نمودند. رسول خدا ﷺ نیز حاضران را به تبلیغ علم به نسل‌های آینده سفارش نمود. چنانچه فرمود: (رحم الله امرأاً سمع مقالتي فادأها كما سمعها و رب مبلغ أوعى من سامع)^۲ یعنی: «خداوند رحمت نماید شخصی را که سخن مرا شنید و آن را چنانچه شنیده بود، به دیگران رساند و چه بسا کسی که مطلب، به او ابلاغ می‌گردد، بهتر از شنونده، مطلب را دریابد».

صحابه و کیفیت فراگیری سنت‌های رسول خدا ﷺ:

پیامبر ﷺ در جمع یارانش حضور داشت و بین او و صحابه رضی الله عنهم هیچ فاصله‌ای وجود نداشت. رسول اکرم ﷺ در مسجد، بازار، خانه، سفر و حضر با آن‌ها بود و افعال و اقوال آن حضرت ﷺ کانون توجه صحابه بود؛ بدین‌سان رسول خدا ﷺ از آن زمان که خداوند،

۱- جامع بیان العلم: ۱۸۲/۲. ترمذی، ابوداود، احمد بن حنبل و ابن‌ماجه نیز این حدیث را روایت نموده‌اند.

۲- جامع بیان العلم: ۳۹/۱. ابن‌حبان در صحیحش و نیز ابوداود آن را روایت نموده‌اند. و ترمذی آن را حسن قرار داده است.

صحابه را به وسیله‌ی او هدایت نمود و از گمراهی و تاریکی به سوی هدایت و نور، رهنمون شد، محور زندگی دینی و دنیوی آنان شد.

علاقه‌ی صحابه به فراگیری اعمال و اقوال پیامبر ﷺ به درجه‌ای رسیده بود که برخی از آنان، حضور در مجلس ایشان را به صورت متناوب و پیاپی بر خود لازم کرده بودند. چنانکه بخاری از عمرؓ با سندی متصل چنین روایت می‌کند: من و همسایه‌ای که از انصار داشتم در جمع بنی‌امیه بن زید در قسمت شمال مدینه زندگی می‌کردیم. ما حضور در مجلس رسول خدا ﷺ را بین خود تقسیم کرده بودیم. یک روز او، در مجلس پیامبر ﷺ حاضر می‌شد و یک روز من، حاضر می‌شدم و بدین ترتیب اخبار و درس‌های مجلس رسول خدا ﷺ را به یکدیگر می‌گفتم.

این عملکرد صحابه، بیانگر آنست که دید صحابه، به رسول خدا ﷺ دیدی همراه با طلب و حسن اتباع بوده است. زیرا برای آن‌ها ثابت شده بود که فرمانبرداری و پیروی از آن حضرت ﷺ واجب است. به همین دلیل بود که قبایل دوردست، برخی از افرادشان را خدمت رسول الله ﷺ می‌فرستادند تا آن‌ها، احکام اسلام را از زبان پیامبر ﷺ فرا بگیرند و معلم‌وار به سوی قوم و قبیله‌ی خود بازگردند.

چه بسا اتفاق می‌افتاد که یک صحابی، مسافتی طولانی را صرفاً به خاطر پرس و جو درباره‌ی یک حکم شرعی می‌پیمود و سپس به خانه و کاشانه‌ی خود باز می‌گشت. چنانکه بخاری روایت می‌کند: زنی به عقبه بن حارث خبر داد که هم عقبه و هم همسر او را شیرداده است. عقبه فوراً از مکه رهسپار مدینه شد و حکم شرعی این مسأله را از رسول خدا ﷺ پرسید. پیامبر ﷺ فرمود: (کیف و قد قیل) یعنی: «چگونه می‌خواهی با او زندگی کنی حالا که چنین سخنی به میان آمده است؟» عقبه از زنش جدا شد و آن زن، با شخص دیگری ازدواج نمود.

صحابه معمولاً مسایل مربوط به زندگی زناشویی را از ازواج مطهرات سؤال می‌کردند؛ زیرا می‌دانستند که کسی همچون زنان پیامبر ﷺ از زندگی خصوصی ایشان اطلاعی ندارد. چنانچه پیشتر این روایت را ذکر نمودیم که یک صحابی، همسرش را برای پرس و جو در مورد حکم بوسه گرفتن روزه‌دار از همسرش، نزد ازواج مطهرات فرستاد و ام‌سلمه در پاسخش گفت: پیامبر ﷺ در حال روزه چنین عملی را انجام می‌داد.

همچنین خود زنان نیز خدمت ازواج مطهرات می‌رفتند و یا حتی بطور مستقیم پاره‌ای از مسایل ویژه‌ی بانوان را از رسول خدا ﷺ سؤال می‌کردند و اگر چنانچه حکم شرعی بگونه‌ای بود که رسول خدا ﷺ به صراحت نمی‌توانست به زنان پاسخ دهد، به برخی از همسرانش دستور می‌داد تا آن‌ها را تفهیم نمایند.

باری زنی خدمت رسول خدا ﷺ آمد و درمورد طهارت زن از حیض سؤال نمود. پیامبر ﷺ فرمود: «نخست با پارچه‌ای تمیز و خوشبو، خود را پاک کن». آن زن گفت: چگونه؟ پیامبر ﷺ دوباره همان سخن را تکرار کرد. آن زن متوجه منظور پیامبر ﷺ نشد. آنگاه رسول خدا ﷺ به عائشه رضی الله عنها دستور داد تا وی را تفهیم نماید. عائشه رضی الله عنها، آن زن را به گوشه‌ای برد و منظور رسول اکرم ﷺ را به او تفهیم کرد.^۱

طبعاً صحابه در باب آگاهی از اقوال و احوال رسول خدا ﷺ در یک سطح نبودند. بعضی از آن‌ها شهرنشین بودند و برخی هم بیابان‌نشین؛ عده‌ای بازرگان بودند و برخی نیز کارگر و کشاورز بودند و یا شغل‌های دیگری داشتند. عده‌ای از صحابه نیز فقط به عبادت و همراهی با رسول الله ﷺ مشغول بودند. برخی در مدینه سکونت داشتند و بعضی هم بیرون مدینه زندگی می‌کردند. روش آموزشی رسول خدا ﷺ به سبک کنونی نبود که در اوقات معینی کلاس عمومی برگزار نماید؛ بلکه چنین جلساتی به ندرت برگزار می‌شد، مگر خطبه‌های جمعه و عیدین.

بخاری از ابن مسعود رضی الله عنه روایت می‌کند که پیامبر ﷺ برای هدایت و ارشاد ما، هر چند روز یک بار را در نظر می‌گرفت تا دچار خستگی و دل‌سردی نشویم.

از اینجاست که مسروق، در مورد یاران رسول خدا ﷺ، می‌گوید: من با آن‌ها نشستم و آنان را مانند «غدیر» (محل تجمع آب) یافتم. غدیر یا برکه‌ی آب، انواع مختلفی دارد: برخی از برکه‌ها یک نفر را سیراب می‌کند و برخی دوفنر؛ پاره‌ای از برکه‌ها نیز ده نفر و یا صد نفر و برخی هم تمام اهل زمین را سیراب می‌نماید. طبعاً آن دسته از یاران پیامبر ﷺ که جزو پشگامان اسلام‌اند، مانند: خلفای راشدین و عبدالله بن مسعود و یا کسانی که بیش از دیگران همراه و همنشین پیامبر ﷺ بوده‌اند، مانند: ابوهریره و عبدالله بن عمرو بن عاص و... از نظر علمی بر دیگران پیشی گرفته‌اند.

۱- بخاری، مسلم و نسائی از عائشه رضی الله عنها.

علت عدم تدوین سنت در حیات رسول الله ﷺ و آیا چیزی از آن در زمان ایشان نوشته شد؟

تمام سیرت‌نگاران، محدثان و جمهور مسلمانان، اتفاق نظر دارند که قرآن، چنان مورد توجه پیامبر ﷺ و یارانش قرار گرفت که در سینه‌ها حفظ گردید و بر شاخه‌ها، سنگ‌ها و پوست‌ها نگاشته شد. از این رو زمانی که رسول خدا ﷺ وفات نمود، قرآن بطور کامل محفوظ و مرتب بود؛ هرچند در یک مصحف جمع‌آوری نشده بود. اما سنت، اینگونه نبود. هرچند سنت، یکی از مصادر و منابع تشریح اسلامی است، ولی هیچکس در اینکه سنت، بسان قرآن و به صورت رسمی تدوین نشد، اختلافی ندارد. شاید دلیلش، این باشد که رسول خدا ﷺ بیست و سه سال در جمع یارانش زندگی نمود و تدوین اقوال و افعال و رفتارهای آن حضرت ﷺ، در صحیفه‌ها و پوست‌ها، کار دشواری بود و باید تعداد زیادی از صحابه برای این کار وقت‌شان را فارغ می‌کردند؛ از سوی دیگر کاملاً روشن است که نویسندگان، در زمان رسول خدا ﷺ انگشت‌شمار بودند و از آنجا که قرآن، نخستین مصدر تشریح اسلامی و معجزه‌ی جاویدان رسول خدا ﷺ بود، لذا کتابت قرآن، توسط نویسندگان، ضروری‌تر به نظر می‌رسید تا قرآن، به صورت کامل و بدون اینکه حتی یک حرف آن ساقط شود، به نسل‌های بعدی انتقال یابد.

نکته‌ی دیگر اینکه عرب‌ها به خاطر بیسواد بودن‌شان، تنها بر حافظه‌ی خویش اعتماد می‌نمودند و از آنجا که قرآن به تدریج نازل می‌شد، حفظ آن، برایشان آسان بود. بنابراین اگر سنت که شامل بخش‌های متعددی از اقوال و افعال پیامبر ﷺ از زمان شروع رسالتش تا هنگام وفاتش می‌شود، همچون قرآن تدوین می‌شد، خوف آن می‌رفت که شاید سخنان معجزه‌آسای پیامبر ﷺ ناخودآگاه با قرآن مخلوط شود که این خود خطر بزرگی بشمار می‌رفت و برای دشمنان اسلام، دریچه‌ای به سوی شک و تردید می‌گشود.

با توجه به این موارد و آنچه که علما، بطور مفصل در مورد عدم تدوین سنت در زمان رسول خدا ﷺ نوشته‌اند، حکمت نهی رسول خدا ﷺ از کتابت حدیث در زمان حیاتش روشن می‌شود. امام مسلم از ابوسعید خدری رضی الله عنه نقل می‌نماید که رسول خدا ﷺ فرموده است: (لا تکتبوا عني و من کتب عني غیر القرآن فلیمحه). یعنی: «از من

چیزی ننویسید و هر کس، از من چیزی غیر از قرآن نوشته، آن را محو نماید و از بین ببرد».

البته این، بدان معنا نیست که در زمان رسول خدا ﷺ اصلاً چیزی از سنت نوشته نشده است. زیرا پاره‌ای از احادیث، به صورت غیررسمی نوشته شده و برخی از آثار صحیح حکایت از آن دارد که در زمان رسول خدا ﷺ مواردی از سنت به نگارش درآمده است. چنانچه بخاری رحمته در کتاب علم از ابوهریره رضی نقل می‌نماید که بنی‌خزاعه، در سال فتح مکه فردی از بنی‌لیث را به قصاص یکی از کشته شدگان خود، به قتل رساندند. این خبر به پیامبر صلی رسید؛ رسول خدا ﷺ بر مرکبش سوار شد و به ایراد خطبه پرداخت و فرمود: «خداوند، مانع وقوع خونریزی یا حمله‌ی فیل‌ها به مکه شد و رسول‌الله صلی و مؤمنان را بر اهل مکه غالب گردانید. بدانید که مکه، برای هیچکس قبل از من و بعد از من حلال نبوده و نیست و فقط بخشی از یک روز برای من حلال قرار داده شد و بدانید که از این به بعد (برای همیشه) حرام است؛ بنابراین نه خار آن کنده شود و نه درخت آن، قطع گردد و نه مال گمشده‌ی آن، برداشته شود، مگر به نیت اعلان و بازپس دادن به صاحبش و اگر کسی در آن کشته شود، اولیای دم، دو راه پیش روی دارند: یا دیه بگیرند و یا قاتل را قصاص نمایند». در این هنگام مردی یمنی، آمد و گفت: ای پیامبر خدا! این سخنان را برای من بنویس. رسول خدا ﷺ فرمود: (اُکتبوا لأبي شاة)^۱ یعنی: «برای ابی شاه بنویسید».

همچنین ثابت است که رسول خدا ﷺ نامه‌هایی به فرمانروایان و حکام شبه‌جزیره‌ی عرب نوشت و آن‌ها را به اسلام فرا خواند.^۲ همچنین به بعضی از امیران و فرماندهان دسته‌های اعزامی، نامه‌هایی می‌داد و می‌فرمود: تا به فلان مکان نرسیده‌اند، آن را نخوانند.

برخی از صحابه صحیفه‌هایی داشتند که آنچه را از پیامبر صلی می‌شنیدند، می‌نوشتند. مانند صحیفه‌ی عبدالله بن عمرو بن عاص که آن را (الصداقة) نامیده بود. امام احمد و بیهقی در (المدخل) از ابوهریره رضی نقل نموده‌اند که گفته است: «هیچکس

۱- این حدیث را بخاری، دارمی، ترمذی و امام احمد بن حنبل روایت کرده‌اند.

۲- مراجعه شود به طبقات ابن‌سعد: ۲۲/۲ - ۵۶.

نسبت به احادیث رسول خدا ﷺ از من آگاه‌تر نبود، مگر عبدالله بن عمرو که او می‌نوشت و من، نمی‌نوشتم».

کتابت عبدالله بن عمرو مورد توجه بسیاری از صحابه قرار گرفته بود تا آنجا که به او گفتند: تو، تمام سخنان پیامبر ﷺ را می‌نویسی؛ حال آنکه رسول خدا ﷺ ممکن است در حالت خشم و غضب سخنی بگوید که شاید جنبه‌ی تشریحی نداشته باشد. عبدالله بن عمرو نزد رسول خدا ﷺ رفت و موضوع را به ایشان گفت. پیامبر ﷺ فرمود: «از من بنویس؛ سوگند به ذاتی که جانم، در دست اوست، جز حق و حقیقت، از دهانم بیرون نمی‌شود».^۱

همینطور ثابت است که علی رضی الله عنه صحیفه‌ای داشت که احکام مربوط به دیه‌ی عاقله در آن نوشته شده بود. و نیز ثابت است که رسول خدا ﷺ به برخی از کارگزارانش نامه نوشت و مقدار زکات شتر و گوسفندان را معین نمود.^۲

علماء، در زمینه‌ی تطابق احادیث نهی و احادیثی که بر اذن کتابت حدیث دلالت می‌کنند، اختلاف نموده‌اند. اکثرأ معتقدند که نهی، منسوخ شده است. برخی هم بر این باورند که نهی در مورد افرادی بوده که احتمال اشتباه و در آمیختن قرآن با سنت، از سوی آن‌ها وجود داشته و اجازه‌ی نوشتن احادیث برای کسانی صادر شده که از این احتمال در امان بوده‌اند.

به نظر من در بین احادیث نهی و احادیث اذن، تعارضی حقیقی وجود ندارد. زیرا منظور از نهی، نهی از تدوین رسمی سنت بود، آنطور که قرآن تدوین گردید. و اجازه‌ی نگارش و تدوین، در رابطه با برخی از احادیث در شرایط خاص یا برای اصحاب خاصی بود که احادیث را صرفاً برای خود می‌نوشتند. با اندکی تأمل در حدیث نهی، همین نکته به ذهن می‌رسد. زیرا حدیث، عام است و تمام صحابه مورد خطاب قرار گرفته‌اند. البته نباید چنین برداشت نمود که اگر اجازه‌ی کتابت حدیث، در شرایط خاص یا برای افراد خاصی بوده است، پس حرمت نوشتن باید برای همیشه باقی بماند. زیرا اجازه‌ی پیامبر ﷺ به عبدالله بن عمرو و استمرار وی در کتابت تا زمان وفات رسول خدا ﷺ، دلیل این امر است که تدوین سنت، به شکلی غیررسمی و غیر از اسلوب جمع‌آوری

۲- ابن عبدالبر در جامع بیان العلم: ۷۶/۱.

۳- مرجع سابق.

قرآن، درست می‌باشد. چنانچه این مطلب با حدیثی که امام بخاری از ابن عباس روایت کرده است، تأیید می‌شود؛ ابن عباس می‌گوید: وقتی بیماری پیامبر ﷺ شدت گرفت، فرمود: «دفتری بیاورید تا برایتان مطالبی بنویسم که بعد از آن گمراه نشوید». اما عمر بدین دلیل که این کار، باعث زحمت پیامبر ﷺ می‌شد، در آن لحظه مانع این عمل گردید.

این مسأله، بیانگر این نکته می‌باشد که در نهایت، نوشتن، مجاز بوده است. برخلاف آنچه شیخ رشیدرضا گفته که ابتدا مجاز بوده و بعداً نهی شده است.^۱

موضع صحابه در قبال حدیث، پس از وفات رسول خدا ﷺ

قبلاً این روایت بیان گردید که رسول الله ﷺ فرموده است: (رحم الله امرءاً سمع مقالتي فادأها كما سمعها و رب مبلغ أوعى من سامع)^۲ یعنی: «خداوند رحمت نماید شخصی را که سخن مرا شنید و آن را چنانچه شنیده بود، به دیگران رساند و چه بسا کسی که مطلب، به او ابلاغ می‌گردد، بهتر از شنونده، مطلب را دریابد».

همچنین رسول خدا ﷺ فرموده است: (ألا ليلبلغ الشاهد الغائب)^۳ یعنی: «بدانید که فرد حاضر، باید به کسی که غائب است، برساند».

از سوی دیگر رسول خدا ﷺ مبلغان و راویان را به امانتداری در تبلیغ و پرهیز از دروغ گفتن، توصیه نموده و فرموده است: (كفي بالمرء كذباً أن يحدث بكل ما سمع) یعنی: «برای دروغگو بودن شخص، همین کافی است که هر چه می‌شنود، برای دیگران بازگو نماید».

صحابه ناگزیر بودند که سنت و امانت رسول الله ﷺ را به مسلمانان برسانند؛ بویژه اینکه در گوشه و کنار جهان اسلام پراکنده شده و مورد توجه تابعین قرار گرفته بودند. چنانچه تابعین، شدیداً در جستجوی اخبار و محل سکونت صحابه بودند و بدین منظور از راه‌های دور با تحمل مشقت‌های بسیار، خود را به آن‌ها می‌رساندند. این تلاش‌ها، در انتشار حدیث و انتقال آن به جمهور مسلمانان، تأثیر زیادی داشت.

۱- مجلة المنار: جلد ۱۰.

۲- جامع بیان العلم: ۳۹/۱. ابن حبان در صحیحش و نیز ابوداود آن را روایت نموده‌اند. و ترمذی آن را حسن قرار داده است.

۳- ابن عبدالبر در جامع العلم ۴۱/۱؛ [نگا: صحیح بخاری، شماره‌ی ۴۴۰۶؛ ویراستار]

البته صحابه از نظر قلت و کثرت روایت از پیامبر ﷺ، متفاوت بودند؛ به عنوان مثال زبیر، زید بن ارقم و عمران بن حصین از کسانی هستند که روایات اندکی نقل نموده‌اند. در روایتی آمده است که عبدالله بن زبیر به پدرش گفت: من، از شما نمی‌شنوم که از رسول خدا ﷺ همانند فلان و فلان روایت کنید. گفت: آری! من، هیچگاه از رسول خدا ﷺ جدا نشدم، اما از وی شنیدم که می‌فرمود: (من کذب علیّ فلیتوبوا مقعده من النار)^۱ یعنی: «هرکس بر من دروغ ببندد، جایگاهش را در دوزخ مهیا سازد».

ابن ماجه در سننش آورده است که به زید بن ارقم می‌گفتند: برای ما حدیث بگو، او در جواب می‌گفت: ما پیر شدیم و فراموش کردیم. نقل سخن از پیامبر ﷺ کار دشواری است.

سائب بن یزید می‌گوید: با سعد بن مالک از مدینه تا مکه همراه بودم. از وی یک حدیث هم نشنیدم که از پیامبر ﷺ نقل نماید.

انس بن مالک هرگاه از پیامبر ﷺ حدیثی نقل می‌نمود، در پایان از ترس آنکه مبادا مرتکب دروغ شده باشد، می‌گفت: (أو کما قال). یعنی: «یا سخنی همانند این را فرمود».

از این رو افرادی چون زبیر و زید بن ارقم و امثال‌شان، از خوف اینکه مبادا ندانسته مرتکب گناهی شوند که قصد آن را نداشته‌اند، سعی می‌نمودند تا کمتر از پیامبر ﷺ روایت کنند. و شاید هم به حافظه‌ی خویش چندان اعتماد نداشتند که بتوانند عین الفاظ پیامبر ﷺ را نقل نمایند. بنابراین از روی احتیاط، کم حدیث می‌گفتند.

علاوه بر این عمره رضی الله عنه نیز تمایل داشت که مردم، زیاد به روایت حدیث مشغول نشوند تا مبادا قرآن همیشه‌تازه را فراموش نمایند. زیرا مسلمانان شدیداً به حفظ، نقل و درک و فهم قرآن، نیازمند بودند.

شعبی از قرظة بن کعب روایت می‌کند که گفته است: به قصد عراق بیرون شدیم، عمره رضی الله عنه همراه ما تا «صرار» پیاده آمد، وضو گرفت و هر یک از اعضا را دو بار شست و

گفت: آیا می‌دانید چرا با شما آمدم؟ آن‌ها گفتند: آری؛ چون ما اصحاب رسول خدا ﷺ هستیم. عمرؓ گفت: شما نزد کسانی می‌روید که با خواندن قرآن، زمزمه‌ای همچون زمزمه‌ی زنبور عسل دارند. با بیان حدیث، آن‌ها را از قرآن بازندارید؛ قرآن را خوب بخوانید و کمتر، روایت کنید. بروید؛ من هم در اجر شما شریکم.

هنگامی که قرظه، به آنجا رسید، مردم از او خواستند تا برایشان حدیث بیان نماید، او در جواب گفت: عمرؓ ما را از این عمل نهی نموده است.^۱

برخی از صحابهؓ، به کثرت از پیامبر اکرم ﷺ حدیث روایت می‌نمودند؛ مانند ابوهریرهؓ که یکی از گنجینه‌های حدیث بشمار می‌رفت و با اخبار و احادیث، مجالس و دل‌های مردم را آراسته و مملو ساخت.

عبدالله بن عباس همواره در طلب حدیث نزد اصحاب بزرگ می‌رفت و برای این منظور انواع مشقت‌ها و مشکلات را تحمل می‌نمود.

ابن عبدالبر از ابن شهاب نقل کرده که ابن عباس فرموده است: بسا اوقات از یکی از صحابه به ما حدیثی می‌رسید که در صورت تمایل، می‌توانستم کسی را نزد او بفرستم تا بیاید و برایم، حدیث را نقل نماید؛ ولی این کار را نمی‌کردم، بلکه خودم نزد او می‌رفتم و در خانه‌اش منتظر می‌ماندم و چه بسا همانجا به خواب می‌رفتم تا اینکه بیرون می‌آمد و حدیث را برایم بازگو می‌نمود.^۲

آری؛ ابن عباسؓ بدین ترتیب برای جمع‌آوری حدیث، مشقت‌ها و مشکلات را تحمل نمود تا سرانجام احادیث موجود نزد صحابه را جمع‌آوری کرد و بدون اینکه بخل بورزد یا کوتاهی نماید، به نشر آن‌ها پرداخت. البته زمانی که جعل حدیث شروع شد، ایشان از بیان حدیث خودداری می‌نمود. امام مسلم در مقدمه‌ی کتابش روایتی ذکر کرده است که بشیر بن کعب نزد ابن عباسؓ رفت و شروع به بیان حدیث نمود. ابن عباسؓ به وی گفت: فلان و فلان حدیث را دوباره تکرار کن. او، احادیث مورد نظر را تکرار نمود و خطاب به ابن عباس گفت: نمی‌دانم، آیا تمام احادیثم را دانستی یا اینکه هیچ چیز از آن‌ها را ندانستی و فقط این را دانستی؟ ابن عباسؓ گفت: ما در آن

۱- جامع بیان العلم: ۱۲۰/۲.

۲- جامع بیان العلم: ۹۴/۱.

زمان که بر رسول خدا ﷺ افترا نمی‌بستند، از ایشان حدیث نقل می‌کردیم؛ اما هنگامی که مردم، به روایت هر چیزی روی آوردند، ما روایت حدیث را ترک نمودیم.

هرچند برخی از صحابه احادیث زیادی از پیامبر ﷺ روایت نمودند، اما این عمل، در زمان ابوبکر و عمر رضی الله عنهما کاهش یافت. زیرا روش این دو بزرگوار، بدینگونه بود که از یک سو مردم را به دقت و احتیاط در نقل احادیث وادار می‌ساختند و از سویی سعی می‌کردند تا توجه مردم، بیشتر به قرآن معطوف باشد.

از ابوهیره رضی الله عنه سؤال شد: آیا در زمان عمر رضی الله عنه بدین نحو حدیث بیان می‌کردی؟ گفت: اگر در زمان عمر رضی الله عنه همانند الآن، حدیث روایت می‌کردم، حتماً عمر رضی الله عنه مرا با تازیانه‌اش می‌زد.

در این قسمت، توضیح دو مبحث در مورد موضع عمر رضی الله عنه و دیگران در قبال روایت سنت، ضروری به نظر می‌رسد:

۱- آیا واقعاً عمر رضی الله عنه کسی از صحابه را به خاطر کثرت روایت حدیث زندانی کرده است؟

۲- آیا صحابه برای پذیرفتن حدیث از زبان یک صحابی، قایل به شرائطی بودند؟ اینک پرسش اول را پاسخ می‌دهیم:

مشهور است که عمر رضی الله عنه سه تن از صحابه‌ی بزرگ را به سبب کثرت روایت، حبس نمود که عبارتند از: عبدالله بن مسعود، ابودرداء و ابوذر رضی الله عنهم.

بنده، پیرامون این روایت، خیلی تحقیق نمودم، اما آن را در هیچ کتاب معتبری نیافتم. از طرفی دلایل جعلی بودنش نیز روشن است. زیرا ابن مسعود رضی الله عنه یکی از بزرگان صحابه و از پیشگامان مسلمان بود و نزد عمر رضی الله عنه مقام و منزلت والایی داشت؛ چنانچه زمانی که عمر رضی الله عنه، ابن مسعود رضی الله عنه را به عراق فرستاد، بر اهل عراق منت گذاشت و گفت: «در مورد عبدالله، شما را بر خویشتن ترجیح دادم».

عبدالله بن مسعود رضی الله عنه در زمان خلافت عمر رضی الله عنه، در عراق بود. ناگفته پیداست که عمر، ابن مسعود را به خاطر تعلیم دین و احکام آن، به عراق فرستاد؛ اغلب احکام، یا از قرآن استنباط می‌شوند و یا از احادیث رسول الله ﷺ... پس چگونه امکان دارد که عمر، فردی را زندانی نماید که او را برای تعلیم دین و احکام آن، به عراق می‌فرستد؟

البته ابودرداء و ابوذر رضی الله عنهما، از مكثرين^۱ روایت حدیث نیستند. در مورد ابودرداء رضی الله عنه که در شام مشغول تعلیم و تدریس احکام دین به مردم بود نیز می‌توان همان چیزی را گفت که در مورد ابن مسعود رضی الله عنه گفتیم.

آیا عمر رضی الله عنه از ابن مسعود و ابودرداء رضی الله عنهما می‌خواست که احادیث را کتمان نمایند و بدین سان برخی از احکام دین از مسلمانان، مخفی بماند؟

علاوه بر این ابوذر رضی الله عنه هرچقدر حدیث روایت کرده باشد، باز هم روایاتش به اندازه‌ی بخشی از روایات ابوهریره رضی الله عنه نیست. پس چرا عمر، ابوذر را حبس نمود، ولی از زندانی کردن ابوهریره صرف نظر کرد؟!

اگر گفته شود: ابوهریره رضی الله عنه در زمان عمر رضی الله عنه از خوف وی، زیاد روایت نمی‌نمود،

در جواب می‌گوییم: چرا همچنانکه ابوهریره از عمر رضی الله عنه می‌ترسید، ابوذر نترسید؟ خلاصه اینکه آن دسته از صحابه مانند: ابن عباس، ابوهریره، عائشه، جابر بن عبدالله و ابن مسعود رضی الله عنهم که به کثرت روایت حدیث، مشهور می‌باشند، هرگز از سوی عمر رضی الله عنه مورد تعرض قرار نگرفتند و یا زندانی نشدند؛ بلکه قضیه، دقیقاً بر عکس می‌باشد. چنانکه باری عمر به ابوهریره گفت: آیا همراه ما بودی زمانی که رسول خدا صلی الله علیه و آله در فلان مکان بود؟ ابوهریره گفت: آری؛ بودم و به یاد دارم که پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود: (من کذب علی متعمداً فلیتوبوا مقعده من النار). یعنی: «هرکس به من دروغی نسبت بدهد، جایگاهش را در دوزخ مهیا و آماده سازد». آنگاه عمر رضی الله عنه به ابوهریره رضی الله عنه گفت: حال که این حدیث را به یاد داری، برو و حدیث بیان کن.

بنابراین چگونه امکان دارد عمر رضی الله عنه فردی همچون ابوهریره رضی الله عنه را که بیش از سایر صحابه، حدیث روایت نموده، آزاد بگذارد و فردی چون ابن مسعود را که روایاتش، به مراتب کمتر از روایات ابوهریره هست، زندان نماید و یا افرادی چون ابودرداء و ابوذر را که جزو مكثرين نیستند، محبوس کند؟

مدتها در مورد این روایت شک و تردید داشتم و آن را از جهات متعدد مورد بررسی قرار می‌دادم تا اینکه در کتاب (الاحکام) از ابن حزم، این مطلب را خواندم: روایت شده که عمر رضی الله عنه، ابن مسعود، ابودرداء و ابوذر رضی الله عنهم را به خاطر روایت حدیث زندانی

۱- مكثرين، به آن دسته از صحابه گفته می‌شود که احادیث زیادی از رسول خدا صلی الله علیه و آله روایت کرده‌اند.

نموده است. سپس ابن حزم، بر این روایت به خاطر انقطاعی که در سند آن وجود دارد، خرده می‌گیرد و می‌گوید: ابراهیم بن عبدالرحمن بن عوف، راوی این حدیث، است و سماعش، از عمر ثابت نیست. بیهقی نیز با ابن حزم در این اشکال وارده موافقت نموده است. اما یعقوب بن شیبه و طبری و دیگران، سماع ابراهیم بن عبدالرحمن بن عوف را از عمر رضی الله عنه ثابت می‌دانند.

واقعیت، اینست که سماع وی از عمر رضی الله عنه ثابت نیست. زیرا ابراهیم بن عبدالرحمن بن عوف در سال ۹۹ یا ۹۵ هجری وفات نموده و ۷۵ سال داشته است؛ بنابراین در سال ۲۰ هجری، در اواخر خلافت عمر رضی الله عنه متولد شده است. در چنین سنی امکان ندارد که وی، از عمر فاروق رضی الله عنه چیزی شنیده باشد. بنابراین نمی‌توان روایتش را پذیرفت.

سپس ابن حزم می‌گوید: علاوه بر این، روایت مورد نظر ظاهراً کذب و جعلی به نظر می‌رسد. زیرا خالی از اتهام به صحابه نیست و این خود مسأله‌ی بزرگی است یا اینکه عمر رضی الله عنه با این عملش از حدیث و تبلیغ سنت نهی نموده و آن‌ها را به کتمان و انکار حدیث وادار کرده است که چنین عملی، مترادف با خروج از اسلام محسوب می‌شود؛ حال آنکه امیرالمؤمنین عمر رضی الله عنه از تمام این اتهامات، بدور بوده است و هیچ مسلمانی به خود جرأت نمی‌دهد که چنین اتهاماتی را بر عمر رضی الله عنه وارد کند. علاوه بر این اگر عمر، آن‌ها را بدون جرمی زندانی نموده باشد، شکی نیست که بر آن‌ها ظلم نموده است. پس آنانی که برای تأیید موضع خویش به چنین روایاتی، استدلال می‌کنند، ناگزیر باید یکی از این احتمالات را بپذیرند.^۱

آیا در زمان صحابه برای پذیرفتن حدیث، شرایطی وجود داشت؟

۱- حافظ ذهبی در تذکرة الحفاظ ذیل شرح حال ابوبکر رضی الله عنه می‌نویسد: ابوبکر رضی الله عنه نخستین کسی بود که برای قبول اخبار و روایات، جانب احتیاط را گرفت. سپس ذهبی از طریق ابن شهاب از قبیصه روایت نموده است که مادر بزرگ یک میت، برای گرفتن سهم میراث خود به ابوبکر رضی الله عنه مراجعه کرد. ابوبکر رضی الله عنه گفت: در کتاب خدا سهمی برایت نمی‌بینم و از پیامبر صلی الله علیه و آله نیز سراغ ندارم که در مورد جده چیزی گفته باشد. سپس ابوبکر در این باره از مردم سؤال نمود. مغیره رضی الله عنه برخاست و گفت: پیامبر خدا صلی الله علیه و آله یک‌ششم را به جده داده است. ابوبکر رضی الله عنه از

وی پرسید: آیا کسی با تو شهادت می‌دهد؟ محمد بن مسلمه رضی الله عنه بلند شد و شهادت داد. ابوبکر رضی الله عنه پذیرفت و سهم آن پیرزن (مادربزرگ) را از ترکه‌ی میت پرداخت نمود.

۲- همینطور از طریق جریری از ابی‌نضره از ابوسعید روایت شده که ابوموسی رضی الله عنه از پشت درب، سه مرتبه به عمر رضی الله عنه سلام گفت و چون به او اجازه‌ی ورود داده نشد، برگشت. عمر رضی الله عنه کسی را دنبال ابوموسی رضی الله عنه فرستاد؛ آنگاه از ابوموسی پرسید: چرا بازگشتی؟ گفت: از پیامبر صلی الله علیه و آله شنیدم که فرمود: اگر کسی از شما سه مرتبه سلام گفت و پاسخی نشنید، باید بازگردد. عمر رضی الله عنه گفت: برای این ادعایت شاهد بیاور و گرنه می‌دانم با تو چکارکنم.

ابوسعید رضی الله عنه می‌گوید: ما نشسته بودیم که ناگهان ابوموسی رضی الله عنه رنگ‌پریده آمد. از وی پرسیدم: چه شده است؟ ماجرا را برای ما بازگو کرد و پرسید: آیا کسی از شما این حدیث را شنیده است؟ ما گفتیم: آری! همه‌ی ما شنیده‌ایم. یک نفر را از میان آن جمع با ابوموسی رضی الله عنه نزد عمر رضی الله عنه فرستادند و او، این روایت را به اطلاع عمر رضی الله عنه رسانید.^۱

۳- از طریق هشام بن عروه بن زبیر از پدرش از مغیره بن شعبه روایت شده است که عمر رضی الله عنه از آن‌ها در مورد حکم سقط جنین (به تعدی) نظر خواست. مغیره رضی الله عنه گفت: پیامبر صلی الله علیه و آله به آزاد کردن یک غلام یا کنیز حکم نمود. عمر رضی الله عنه گفت: اگر راست می‌گویی، شاهد بیاور. راوی می‌گوید: محمد بن مسلمه شهادت داد که پیامبر صلی الله علیه و آله در این باره این چنین حکم نموده است.

۴- اسماء بن حکم فزاری می‌گوید: از علی رضی الله عنه شنیدم که فرمود: هرگاه من، از پیامبر صلی الله علیه و آله چیزی می‌شنیدم، به آن اندازه که خواست خداوند بود، از آن بهره‌مند می‌شدم و اگر کسی غیر از پیامبر صلی الله علیه و آله برایم حدیثی بیان می‌کرد، او را سوگند می‌دادم و چون سوگند یاد می‌کرد، حدیثش را باور می‌کردم. ابوبکر رضی الله عنه برایم حدیثی بیان نمود و او، در کلامش صادق بود؛ وی گفت: از پیامبر صلی الله علیه و آله

۱- روایت بخاری و مسلم از ابوسعید خدری رضی الله عنه.

شنیدم که فرمود: هر بنده‌ای که پس از ارتکاب گناه، آن وضو بگیرد و دو رکعت نماز بخواند و استغفار نماید، خداوند، گناه او را می‌بخشد».^۱

بعضی از محققین از این آثار، چنین استنباط کرده‌اند که روش ابوبکر و عمر رضی الله عنهما برای پذیرفتن حدیث، بدین شکل بوده که روایت کمتر از دو نفر را نمی‌پذیرفتند و روش علی رضی الله عنه در این زمینه سوگند دادن راوی بوده است. بسیاری از نویسندگان تاریخ تشریح اسلامی و تاریخ سنت، همین برداشت را داشته‌اند؛ همچنین تعداد زیادی از اساتید بزرگوار ما در دانشکده‌ی الهیات دانشگاه ازهر و نویسندگان تاریخ تشریح اسلامی، همین دیدگاه را دارند و در باب شروط ائمه برای عمل به حدیث، این‌ها را جزو شروط ابوبکر، عمر و علی رضی الله عنهم قرار داده‌اند.

باید گفت: پایه‌گذاری چنین اصل و نظریه‌ای با استناد به آثار فوق، یک اشتباه علمی است که با سایر آثار نقل‌شده از آن بزرگان، در تضاد می‌باشد. چنانچه ثابت است که عمر رضی الله عنه احادیثی را پذیرفته که راوی آن‌ها، فقط یک نفر بوده است. علی رضی الله عنه نیز بدون سوگند دادن راوی، روایت وی را قبول نموده است. از ابوبکر رضی الله عنه نیز چنین مواردی ثابت است؛ اینک نمونه‌ای از آن‌ها را بیان می‌کنیم:

۱- بخاری و مسلم از طریق ابن شهاب از عبدالله بن عامر بن ربیع روایت کرده‌اند که عمر رضی الله عنه رهسپار شام شد و چون به مکانی به نام «سرغ» رسید، به وی خبر دادند که در شام وبا شیوع پیدا کرده است. عبدالرحمن بن عوف رضی الله عنه به عمر رضی الله عنه خبر داد که رسول خدا صلی الله علیه و آله فرموده است: «هرگاه شنیدید که وبا، در سرزمینی شیوع پیدا کرده است و شما، در آن سرزمین بودید، به قصد فرار آنجا را ترک نکنید». (و چون عمر رضی الله عنه هنوز وارد شام نشده بود) از آنجا بازگشت. ابن‌شهاب می‌گوید: سالم بن عبدالله بن عمر گفته است: عمر رضی الله عنه بر اساس حدیثی که از عبدالرحمن بن عوف رضی الله عنه شنید، مردم را از آنجا برگردانید.

۲- همچنین روایت است که عمر رضی الله عنه می‌گفت: دیه از آن عاقله است و زن از دیه‌ی شوهرش ارث نمی‌برد تا اینکه ضحاک بن سفیان به وی خبر داد که

۲- تذکره الحفاظ: ۱/ ۶۰۲ و ۷ و ۱۰. این آثار را حاکم نیز در المدخل الی اصول الحدیث، صفحه‌ی ۳۴ ذکر کرده است.

رسول خدا ﷺ به وی نوشته است که سهم زن اشییم ضبی را از دیه‌ی شوهرش بپردازد. عمر ﷺ با شنیدن این حدیث، از نظریه‌اش برگشت.^۱

۳- باری عمر ﷺ فرمود: هرکس در مورد خونبهای جنین از پیامبر ﷺ چیزی شنیده است، او را به خدا سوگند می‌دهم که آن را برای ما بیان کند. حمل بن مالک بن نابغه برخاست و گفت: من، دو کنیز داشتم که با هم هوبودند، یکی از آنها، دیگری را زد و بدین ترتیب جنین آن کنیز سقط گردید. رسول خدا ﷺ خونبهای آن را، یک غلام یا کنیز تعیین کرد. عمر ﷺ گفت: اگر این روایت را نمی‌شنیدم، بگونه‌ای دیگر حکم می‌نمودم.^۲

۴- همچنین روایت است که عمر ﷺ از مجوس یاد کرد و فرمود: نمی‌دانم با این‌ها چکارکنم؟ عبدالرحمن بن عوف ﷺ گفت: از پیامبر ﷺ شنیدم که فرمود: «با آنها همچون اهل کتاب رفتار کنید».^۳

۵- بیهقی از هشام بن یحیی مخزومی روایت کرده که مردی از ثقیف، نزد عمر ﷺ آمد و در مورد زنی که زیارت خانه‌ی خدا را انجام داده و سپس معذور شده است، پرسید: آیا می‌تواند قبل از پاک شدن، برود؟ عمر ﷺ گفت: خیر. آن مرد گفت: رسول خدا ﷺ در این باره به من فتوایی غیر از فتوای تو داده است. عمر ﷺ برخاست و تازیانه‌ای به آن شخص زد و گفت: چرا در مورد مسأله‌ای از من سؤال می‌کنید و فتوا می‌گیرید که رسول خدا ﷺ پاسخ آن را داده است؟

۶- روایت شده که عمر ﷺ دیه‌ی انگشت بزرگ دست را ۱۵ شتر، دیه‌ی هر یک از انگشتان سبابه و میانی را ۱۰ شتر و دیه‌ی انگشت کوچک را ۶ شتر و نیز دیه‌ی انگشت مجاور انگشت کوچک را ۹ شتر تعیین کرد؛ اما هنگامی که نامه‌ی عمرو بن حزم برایش روایت شد که در آن آمده بود: رسول خدا ﷺ فرموده است: دیه‌ی هر انگشت ۱۰ شتر می‌باشد، عمر ﷺ از نظریه‌اش برگشت و به این حدیث عمل نمود. در بعضی از کتاب‌های اصول و نیز در «فتح الملهم

۱- الرسالة از امام شافعی صفحه‌ی ۴۲۶. احمد، ابوداود و ترمذی نیز این حدیث را آورده‌اند.

۲- الرسالة از امام شافعی صفحه‌ی ۲۲۷.

۳- الرسالة صفحه‌ی ۴۳.

شرح صحیح مسلم^۱ اثر شیخ الاسلام شبیراحمد عثمانی هندی^۱ چنین آمده است؛ اما از «الرسالة» امام شافعی، چنین به نظر می‌رسد که صحابه پس از شهادت عمر^{رضی الله عنه} به نامه‌ی آل عمرو بن حزم دست یافتند و به آن عمل نمودند و نظریه‌ی عمر^{رضی الله عنه} را در این باره ترک کردند.

۷- همچنین عمر^{رضی الله عنه} در مورد مسح بر موزه‌ها، به روایت سعد بن ابی وقاص^{رضی الله عنه} عمل نمود.^۲

۸- عمر^{رضی الله عنه} قصد داشت زن دیوانه‌ای را سنگسار نماید، اما وقتی او را از حدیث (رفع القلم عن ثلاثة) باخبر ساختند، حکم رجم را لغو نمود.^۳

این‌ها، مجموعه‌ای از روایات صحیحی است که توسط امامان بزرگ نقل شده و همه، بیانگر این مطلب است که عمر^{رضی الله عنه} احادیثی را که فقط توسط یک نفر، روایت می‌شد، بدون کوچک‌ترین تردیدی می‌پذیرفت؛ چنین روایاتی، به مراتب خیلی بیشتر از روایاتی است که عمر^{رضی الله عنه} از راوی آن‌ها شاهد خواسته است. از آنجا که عموم صحابه، روایت یک صحابی را می‌پذیرفتند، باید آن دسته از مواردی را که در این زمینه از عمر^{رضی الله عنه} نقل شده و بر خلاف رویکرد صحابه و حتی خلاف رویکرد خودش می‌باشد، تأویل کرد.

بازنگاهی به روایات مذکور نشان می‌دهد که روایت مغیره بن شعبه در مورد سقط جنین، از طریق حمل بن مالک نیز روایت شده و عمر^{رضی الله عنه} بدون تردید و بدون درخواست شاهد، این حدیث را پذیرفته است. فقط روایت اجازه خواستن ابوموسی^{رضی الله عنه} می‌ماند که عمر^{رضی الله عنه} از وی شاهد خواست؛ چراکه این روایت، در مورد مسأله‌ای بود که خیلی اتفاق می‌افتاد و ابوموسی^{رضی الله عنه} در این مورد مطلبی را روایت نمود که برای عمر^{رضی الله عنه} تازگی داشت؛ از این رو از ابوموسی^{رضی الله عنه} شاهد خواست تا این موضوع، برایش کاملاً مستند و ثابت شود و این، بیانگر حساسیت و احتیاط عمر^{رضی الله عنه} در نقل احادیث می‌باشد و در عین حال این عمل، هشداری برای آن دسته از صحابه بود که سن و سال کمی داشتند تا

۱- فتح الملهم جلد ۱ صفحه‌ی ۷.

۲- فتح الملهم: ۷/۱.

۳- الاحکام از ابن حزم ۱۳/۲.

ببینند که عمر رضی الله عنه با اصحاب بزرگواری چون ابوموسی و مغیره رضی الله عنهما در روایت حدیث اینگونه برخورد می‌کند؛ لذا باید در نقل احادیث احتیاط بیشتری در پیش بگیرند.

توجیه صحیح در مورد عملکرد عمر رضی الله عنه بیان شد و سخن عمر فاروق رضی الله عنه به ابوموسی رضی الله عنه نیز این توجیه را تأیید می‌کند که فرمود: «من، تو را مورد اتهام قرار نمی‌دهم؛ اما چون قضیه به حدیث پیامبر صلی الله علیه و آله مربوط است، باید تحقیق شود».

در روایتی آمده است: فردی بر عمر رضی الله عنه در مورد این عملش انتقاد نمود؛ عمر رضی الله عنه در پاسخ چنین فرمود: «خواستم موضوع، بطور کامل برایم روشن شود».

امام شافعی رحمته الله در کتاب الرسالة همین دیدگاه را مطرح کرده است. چنانچه پس از نقل روایاتی که عمر فاروق رضی الله عنه آن‌ها را بدون درخواست شاهد از راویان‌شان پذیرفته است، می‌نویسد: اما در مورد روایت ابوموسی رضی الله عنه، باید گفت که عمر رضی الله عنه، صرفاً از روی احتیاط چنین کرد و ابوموسی رضی الله عنه کاملاً مورد اعتماد بود. اگر کسی بگوید چه معلوم که ابوموسی رضی الله عنه نزد عمر رضی الله عنه مورد اعتماد بوده یا خیر، می‌گوییم: مالک بن انس از ربیع و دیگران روایت نموده است که عمر رضی الله عنه به ابوموسی رضی الله عنه گفت: من، شما را مورد اتهام قرار ندادم، اما از این نگران بودم که مبادا مردم، به جعل حدیث پردازند.^۱

آنچه گذشت مربوط به عمر رضی الله عنه بود؛ اما درباره‌ی ابوبکر رضی الله عنه جز یک مورد که قبلاً بیان شد، در هیچ مورد دیگری ثابت نیست که وی، از راوی، شاهد بخواهد. این یک مورد، به هیچ عنوان نمی‌تواند دلیلی بر این باشد که ابوبکر رضی الله عنه هیچ روایتی را که کمتر از دو راوی داشت، نمی‌پذیرف. مسایل متعددی به ابوبکر رضی الله عنه عرضه شد و ایشان نیز به سنت پیامبر صلی الله علیه و آله مراجعه نمود و در هیچ مسأله‌ای ثابت نیست که وی، در مورد حدیثی، گواه خواسته باشد.

رازی در کتاب المحصول چنین آورده است: ابوبکر رضی الله عنه در مورد مسأله‌ای میان دو نفر قضاوت نمود؛ بلال رضی الله عنه به ابوبکر رضی الله عنه گفت: رسول خدا صلی الله علیه و آله، در چنین مسأله‌ای، عکس قضاوت شما، حکم نموده است. ابوبکر رضی الله عنه بلافاصله از قضاوتش رجوع نمود.

۱- الرسالة صفحه ۴۳۴. ابن حزم عقیده دارد که ابتدا نظر عمر رضی الله عنه چنین بود، اما هنگامی که مورد انتقاد قرار گرفت، از آن به بعد خبر صحابی واحد را می‌پذیرفت. الاحکام: ۱۴۰/۲.

ابن قیّم روش ابوبکر رضی الله عنه را در قضاوت، بدین شکل نقل می‌کند که اگر حکم مسأله‌ای از ابوبکر رضی الله عنه سؤال می‌شد، نخست به کتاب الله مراجعه می‌نمود، اگر در قرآن، جواب آن را می‌یافت، بر همان اساس حکم می‌کرد و گرنه، به سنت مراجعه می‌نمود و اگر درباره‌ی آن مسأله حکم سنت را به یاد نمی‌آورد، از مردم سؤال می‌کرد: آیا سراغ دارید که پیامبر صلی الله علیه و آله در مورد چنین مسأله‌ای قضاوتی نموده باشد؟ اگر کسی در این مورد روایتی از رسول خدا صلی الله علیه و آله ارائه می‌داد، آن را می‌پذیرفت و گرنه، از بزرگان صحابه نظر می‌خواست؛ از این رو اگر درباره‌ی حکمی اتفاق نظر داشتند، بر همان اساس حکم می‌کرد.^۱

به هر حال در هیچ یک از این موارد ثابت نیست که ابوبکر رضی الله عنه از راویان حدیث گواه بخواهد، جز در مورد سهم جده (مادربزرگ) در میراث که به احتمال قوی از روی احتیاط و دقت نظر، بدینگونه عمل نموده است. زیرا هرچند بیشتر مسایل میراث، با نص قرآن بیان شده، اما مسأله‌ی بهره‌مند کردن مادربزرگ از سهم میراث، مسأله‌ای بود که در قرآن وجود نداشت. بنابراین احتیاط و باریک‌بینی بیشتری می‌طلبید. لذا این، بدان معنا نیست که شیوه‌ی ابوبکر رضی الله عنه برای پذیرش احادیث بدین منوال بوده که هیچ حدیثی را تا دو نفر روایت نمی‌کردند، قبول نمی‌نمود.

غزالی در کتاب المستصفی می‌گوید: رویکرد ابوبکر رضی الله عنه در مورد حدیث مغیره، برخاسته از دلیلی بوده است که می‌توان به این موارد اشاره کرد: یا بدین خاطر که تا آن زمان، کسی، در مورد وارث قرار دادن مادر بزرگ، اطلاع نداشته است و یا بدین سبب که ابوبکر رضی الله عنه، می‌خواست تشخیص دهد که این حکم، منسوخ شده است یا خیر و یا بدان سبب ابوبکر رضی الله عنه از مغیره، گواه خواست که بنا بر شهادت شخص دیگری، بر حکم مذکور تأکید نماید؛ شاید هم بدان سبب این کار را کرد که به دیگران بیاموزد تا با تساهل و سهل‌انگاری، به نقل حدیث نپردازند. لذا این موضع ابوبکر رضی الله عنه را باید بر یکی از این موارد حمل نمود. زیرا پذیرفتن خبر واحد توسط ابوبکر رضی الله عنه بدون هیچگونه درنگ و تردیدی ثابت است.^۲

۱- أعلام الموقعین: ۵۱/۱.

۲- المستصفی: ۱۵۴/۱.

اگر آنچه در مورد سوگند دادن راوی، توسط علی علیه السلام نقل شده، صحیح باشد، باید گفت که این رویکرد نیز از همین قبیل بوده است. چنانچه نویسنده‌ی کتاب المحصول نقل نموده که علی علیه السلام بدون سوگند دادن، روایت مقداد بن اسود رضی الله عنه را در مورد حکم مذی، قبول نمود. همچنین در روایت دیگری که از ابوبکر رضی الله عنه شنید، گفت: «ابوبکر، راست می‌گوید» و او را سوگند نداد. بنابراین معلوم می‌شود که این عمل علی نیز بر اساس قاعده‌ای کلی نبوده است.

خلاصه اینکه آنچه از طرز عمل ابوبکر، عمر و علی علیهم السلام صحیح و ثابت می‌باشد، این است که آنان، خبر راوی واحد را پذیرفته‌اند، مگر در حالات خاصی که وجود راوی دوم یا سوگند دادن راوی، ضروری به نظر رسیده است.

با توجه و تحقیقی که گذشت، نتیجه می‌گیریم که طرز عمل این سه صحابی بزرگوار در زمینه‌ی پذیرش روایات، همانند عملکرد سایر اصحاب می‌باشد و همگی در پذیرفتن حدیث، به خبر واحد بسنده نموده‌اند. در صفحات آینده نظریه‌ی امام شافعی و توضیحات بیشتری در مورد حجت بودن خبر واحد، خواهد آمد.

مسافرت صحابه برای فراگیری حدیث به شهرهای دور دست:

دوران خلافت ابوبکر و عمر رضی الله عنهما در حالی سپری شد که سنت، در سینه‌های اصحاب محفوظ بود و در گوشه و کنار جهان منتشر و پراکنده نشده بود. زیرا عمر رضی الله عنه به هیچ یک از صحابه - جز چند نفر که خروجشان از مدینه بنا بر مصلحت‌هایی لازم بود - اجازه‌ی کوچ کردن از مدینه را نمی‌داد. در مدینه نیز احادیث زیادی منتشر نشده بود. زیرا چنانچه قبلاً اشاره شد، سیاست عمر، بدین منوال بود که باید بیشتر به قرآن بیش از حدیث توجه شود تا مبدا مردم در روایت احادیث، دقت و احتیاط نکنند.

عثمان رضی الله عنه در دوران خلافتش به اصحاب اجازه داد تا به سایر شهرهای اسلامی کوچ کنند. از سوی دیگر نیاز مردم بویژه جوانان و افراد کم‌سن و سال به وجود صحابه افزایش یافت. زیرا بزرگسالان و کهنسالان، به تدریج کمتر می‌شدند. اینجا بود که صحابه‌ی جوان به فراگیری و جمع‌آوری احادیث از یاران کهنسال پیامبر صلی الله علیه و آله پرداختند. از این رو برخی برای فراگیری حدیث از برخی دیگر، رخت سفر بستند و به نقاط دور دست مهاجرت کردند. چنانچه امام بخاری در الأدب المفرد و نیز احمد و

طبرانی و بیهقی با الفاظ بخاری، حدیثی از جابر بن عبدالله رضی الله عنه روایت کرده‌اند؛ جابر رضی الله عنه می‌گوید: به من حدیثی از یکی از یاران پیامبر صلی الله علیه و آله رسید که خودم، آن را از رسول خدا صلی الله علیه و آله نشنیده بودم. بنابراین شتری خریدم، کجاوهم را بر آن بستم و سپس به مدت یک ماه، مسافتی را پیمودم تا به شام رسیدم. آنجا دیدم که صحابی مزبور، عبدالله بن انیس انصاری رضی الله عنه است. نزد وی رفتم و گفتم: در باب مظالم از تو حدیثی به من رسیده است؛ گویا آن را از پیامبر صلی الله علیه و آله شنیده‌ای؟ وی، گفت: من از رسول خدا صلی الله علیه و آله شنیدم که فرمود: (يُحْشِرُ النَّاسَ غُرْلًا بُهْمًا) یعنی: «مردم، بدون ختنه و بُهْم حشر می‌شوند». ما عرض کردیم منظور از (بهم) چیست؟ پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود: «یعنی هیچ چیزی همراه آنان نیست. ندادهنده‌ای، آن‌ها را ندا می‌دهد، بگونه‌ای که افراد دور، آن صدا را همانند افراد نزدیک، می‌شنوند: منم، جزا دهنده‌ی روز جزا؛ هیچیک از دوزخیان به دوزخ و هیچیک از بهشتیان به بهشت نمی‌رود که حقی بر گردن اوست تا آنکه توانش را از او بگیرم. نسزد که هیچیک از بهشتیان وارد بهشت شود و یکی از دوزخیان، از او شکایتی داشته باشد، مگر اینکه قصاصش را از او می‌گیرم؛ حتی اگر یک سیلی باشد». ما عرض کردیم: چگونه؟ حال آنکه ما، در حضور الهی برهنه، ختنه نشده و بدون هیچ چیزی حاضر می‌شویم؟ پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود: (بالحسنة و السيئة) یعنی: «با نیکی‌ها و بدی‌ها».

بیهقی و ابن عبدالبر از عطاء بن ابی‌رباح نقل نموده‌اند که ابویوب انصاری رضی الله عنه رخت سفر بست تا حدیثی را از عقبه بن عامر جهنی رضی الله عنه بشنود که شخص دیگری که آن را از پیامبر صلی الله علیه و آله شنیده باشد، نمانده بود.

وقتی ابویوب رضی الله عنه به منزل مسلمه بن مخلد انصاری رضی الله عنه امیر مصر رسید، مسلمه رضی الله عنه به استقبالش آمد و با او معانقه نمود و گفت: ای ابویوب! چه چیزی تو را واداشت تا به اینجا بیایی؟ ابویوب جواب داد: حدیثی از پیامبر صلی الله علیه و آله در باب «سترمؤمن» مرا واداشت تا اینجا بیایم. مسلمه رضی الله عنه گفت: آری؛ من نیز این حدیث را شنیده‌ام که پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود: (من ستر مؤمناً في الدنيا علي كرتبه ستره الله يوم القيامة) ^۱ ابویوب رضی الله عنه به محض

شنیدن این حدیث، به سوی مرکبش رفت و برآن سوار شد و به سوی مدینه حرکت نمود. هدایای مسلمه، زمانی به وی رسید که حال خروج از مرزهای مصر بود.

بدین ترتیب نشر و گسترش روایت احادیث شروع گردید. اصحاب پیامبر ﷺ بیش از گذشته مورد توجه قرار گرفتند. تابعین، شدیداً علاقمند شدند تا پیش وفات صحابه، آنان را ملاقات کنند و علوم و داشته‌های علمی آنان را فرا بگیرند. کافی بود یکی از یاران پیامبر ﷺ وارد یکی از شهرهای جهان اسلام شود؛ در آن هنگام تمام مردم شهر، با ازدحام و اشتیاق فراوان، پیرامونش جمع می‌شدند و با انگشت اشاره می‌کردند که او، یکی از یاران پیامبر ﷺ است.

برخی از صحابه، به کثرت روایت از رسول خدا ﷺ معروف بودند و دلیلش، یا قدمت مصاحبت و همراهی با آن حضرت ﷺ بود؛ مانند: عبدالله بن مسعود رضی الله عنه، یا ملازمت و خدمت؛ مانند: انس بن مالک رضی الله عنه، یا اطلاع از احوال خصوصی و خانوادگی پیامبر ﷺ مانند عائشه‌ی صدیقه رضی الله عنها و یا به‌خاطر توجه زیاد به احادیث و سنت‌های پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله؛ مانند: عبدالله بن عمر، عبدالله بن عمرو و ابوهریره رضی الله عنه. با آنکه عبدالله بن عمر و عبدالله بن عمرو، خردسال بودند و ابوهریره رضی الله عنه جزو مسلمانان دیرنگام بود، اما بخاطر توجه ویژه‌ای که به فراگیری و جمع‌آوری سنت داشتند، در این زمینه از دیگران سبقت گرفتند.

مردم در آن زمان بدون هیچ شک و تردیدی، احادیث را از صحابه دریافت می‌نمودند و برخی از صحابه نیز پاره‌ای از احادیث را برای سایر صحابه نقل می‌کردند و در این میان، یکدیگر را تکذیب نمی‌نمودند و یا تردیدی نداشتند.

قبل از وقوع فتنه، هیچ خبری از جعل احادیث و وجود کذابین و دروغگویان حدیث‌ساز نبود. وقوع فتنه در صفوف مسلمین، سرآغاز تحول زندگی دینی و سیاسی مسلمانان بود.

فصل دوم:

مباحثی پیرامون جعل احادیث

جعل حدیث از چه زمانی شروع شد؟

سال چهارم هجری، حد فاصلی است میان سنت خالص و بری از کذب و جعل و میان دورانی که جعل حدیث را به عنوان وسیله‌ای در خدمت اهداف سیاسی و تقسیمات داخلی قرار دادند. این، زمانی بود که اختلافات علی و معاویه به شکل جنگی تمام‌عیار درآمد و خون‌های زیادی ریخته شد و مسلمانان به گروه‌های متعددی تقسیم شدند.

البته جمهور امت، بر این باورند که در این اختلافات، حق با علی علیه السلام بوده است. اما گروه خوارج که قبلاً از هواداران سرسخت علی علیه السلام بودند، هم علی علیه السلام را مورد حمله قرار دادند و هم معاویه رضی الله عنه را. حتی پس از شهادت علی علیه السلام و روی کار آمدن معاویه رضی الله عنه، گروهی از خوارج دست به شورش زدند و خواستار حق خویش در خلافت شدند. بدین صورت رویدادهای سیاسی، سبب تقسیم بندی‌های حزبی و گروهی مسلمانان گردید و متأسفانه این تقسیم بندی‌ها، شکل دینی به خود گرفت و در پی آن مذاهب گوناگونی در اسلام پدید آمد. چراکه هر فرقه‌ای می‌کوشید تا با استدلال از قرآن و حدیث، موضع خود را تأیید نماید. طبیعی است که قرآن و سنت، همه‌ی آن‌ها را تأیید نمی‌کرد. بنابراین برخی از احزاب و گروه‌ها، به تأویل و توجیه نادرست آیات قرآن پرداختند و نصوص سنت را به‌گونه‌ای توجیه کردند که به هیچ عنوان با روح سنت سازگاری نداشت و رفته‌رفته کار، به جایی رسید که در برخی موارد احادیثی را جعل نمودند. بدین‌سان جعل احادیث آغاز گردید و احادیث صحیح با احادیث موضوع (ساختگی) در هم آمیخت.

نخستین موضوعی که جعل‌کنندگان احادیث، به جعل حدیث در آن موضوع پرداختند، بیان فضایل اشخاص بود. آن‌ها، احادیث زیادی را در باب فضائل ائمه و سران احزاب‌شان وضع نمودند. چنانچه اولین کسانی که به جعل احادیث پرداختند،

دوستداران افراتی علی مرتضی علیه السلام بودند. ابن ابی‌الحدید در شرح نهج‌البلاغه می‌گوید: در اصل کذب و دروغ‌بافی در احادیث فضائل، از سوی شیعه پدید آمد^۱. و افراد جاهل اهل سنت نیز در مقابل آنان به جعل حدیث پرداختند.

آغاز جعل احادیث در چه نسلی بود؟

هرگز بدین سادگی نمی‌توان در مورد اصحاب رسول الله صلی الله علیه و آله و کسانی که جان و مال شان را فدای پیامبر صلی الله علیه و آله نمودند و در راه اسلام، قوم و وطن‌شان را ترک کردند و ترس و محبت الله با رگ و پوست‌شان آمیخته بود، تصور نمود که آن‌ها به جعل حدیث پرداختند؛ هر چند انگیزه‌هایی برای این کار وجود داشت، اما آن‌ها، هنوز به یاد داشتند که رسول خدا صلی الله علیه و آله فرموده است: (إِنَّ كَذِبًا عَلَيَّ لَيْسَ ككَذِبِ عَلَيَّ أَحَدٍ وَ مِنْ كَذِبِ عَلَيَّ مَتَعَمِّدًا فَلْيَتَّبِعُوا مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ) یعنی: «افترا و دروغ بستن بر من، مانند افترا بر کسی دیگر نیست؛ هر کس، عمداً بر من افترا ببندد، باید جایگاهش را در جهنم آماده کند»^۲.

تاریخ صحابه، چه در عصر پیامبر صلی الله علیه و آله و چه پس از آن، گواه روشنی است بر اینکه آن‌ها، دارای چنان خشیت و تقوایی بودند که هرگز به خود جرأت نمی‌دادند بر خدا و رسولش افترا ببندند. آنان، شدیداً بر شریعت و احکام آن و نیز دفاع از آن و ابلاغش به انسان‌ها به همان شکلی که از پیامبر صلی الله علیه و آله دریافت نموده بودند، علاقمند و حریص بودند و در این راستا از هیچ فداکاری و تلاشی دریغ نمی‌کردند و با هر امیر و حاکمی و یا هر فردی که در او انحرافی از دین خدا می‌دیدند، مبارزه می‌نمودند و برای این منظور نه از مرگ می‌ترسیدند و نه از ملامت و سرزنش یا آزار کسی می‌هراسیدند.

به عنوان مثال روزی عمر فاروق رضی الله عنه در حال سخنرانی فرمود: ای مردم! در مهریه‌ی زنان، زیاده‌روی و افراط نکنید؛ اگر این عمل مورد پسند الله بود، پیامبر خدا صلی الله علیه و آله در انجام آن، سزاوارتر از شما بود.. زنی در برابر عمر رضی الله عنه ایستاد و در انظار تمام صحابه

۱- شرح نهج‌البلاغه (۱۳۴/۲).

۲- حدیث مشهوری است؛ برخی از علما معتقدند که این حدیث به حد تواتر رسیده و هفتاد صحابی آن را روایت نموده‌اند و بعضی هم گفته‌اند: بیشتر از هفتاد صحابی.. این حدیث در تمام کتاب‌های سنت آمده است.

گفت: آرام باش ای عمر! خداوند، این حق را به ما داده و تو، ما را آن محروم می‌کنی؟ مگر خداوند، نفرموده است: ﴿وَعَاتَيْتُمْ إِحْدَهُنَّ قِنطَارًا﴾ [النساء: ۲۰]. یعنی: «هرچند مال فراوانی، مهر یکی از آنان کرده باشید». عمر رضی الله عنه فوراً اعلام کرد که این زن، راست می‌گوید و من، اشتباه نموده‌ام.^۱

زمانی که ابوبکر رضی الله عنه تصمیم گرفت با مرتدین و مانعین زکات جهاد نماید، عمر رضی الله عنه در این زمینه به مناقشه با وی می‌پردازد و ضرورت جهاد با مانعین زکات را در نمی‌یابد؛ اما ابوبکر رضی الله عنه می‌گوید: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرموده است: (أمرت أن أقاتل الناس حتى يقولوا لا إله إلا الله فإذا قالوها فقد عصموا مني دماءهم وأموالهم إلا بحقها و حسابهم علي الله)^۲ یعنی: «من مأمورم با مردمان جهاد نمایم تا اینکه لا اله الا الله بگویند و چون این کلمه را گفتند، خون و اموالشان را در امان قرار داده‌اند، مگر به حقیقتش. و حسابشان، با خداست».

ابوبکر رضی الله عنه در ادامه می‌گوید: مگر پیامبر صلی الله علیه و آله در این حدیث نگفته است: (إلا بحقها) و یکی از این حقوق، زکات می‌باشد.

عمر رضی الله عنه با آنکه نخستین کسی است که در سقیفه‌ی بنی‌ساعده به بیعت با ابوبکر رضی الله عنه مبادرت ورزید و همواره به فضل و برتری وی اعتراف می‌نمود، اما محبت و احترام ابوبکر رضی الله عنه مانع از آن نشد که عمر رضی الله عنه در ممسأله‌ای که حق را با خود می‌دانست، با ابوبکر رضی الله عنه مجادله ننماید.

علی رضی الله عنه هنگامی که می‌بیند عمر رضی الله عنه دستور رجم زن حامله از زنا را صادر کرده است، فوراً به رد این حکم می‌پردازد و می‌گوید: (لئن جعل الله لك عليها سيلاً فإنه لم يجعل لك علي ما في بطنها سيلاً) یعنی: «اگر خداوند، تو را به کشتن این زن اجازه داده است، به کشتن آنچه در شکمش می‌باشد، اجازه نداده است».

بنابراین عمر رضی الله عنه از تصمیمش باز آمد و گفت: (لو لا علي لهلك عمر) یعنی: «اگر علی نبود، عمر هلاک می‌شد».

۱- این روایت را امام احمد در مسندش و اصحاب سنن از طریق محمد بن سیرین از ابی الجعفاء سلمی روایت نموده‌اند.

۲- روایت بخاری و مسلم از ابوهریره رضی الله عنه.

ابوسعید[ؓ] عمل مروان والی مدینه را که خطبه را بر نماز عید مقدم نمود، عملی خلاف سنت دانست و اعتراض کرد.

ذهبی در تذکره الحفاظ نقل نموده که حجاج بن یوسف، مشغول ایراد خطبه بود؛ این عمر[ؓ] در مقابلش ایستاد و گفت: ای دشمن خدا! خانه‌ی خدا را خراب نمودی و دوستان خدا را به قتل رساندی.

همچنین روایت شده است که باری حجاج، در خطبه‌اش گفت: ابن‌زبیر، کلام خدا را تغییر نمود. ابن‌عمر[ؓ] در جوابش گفت: دروغ می‌گویی؛ نه ابن‌زبیر[ؓ] می‌تواند کلام خدا را تغییر دهد و نه تو می‌توانی. حجاج گفت: تو پیرمرد خرفت و یاوه‌گویی هستی. ابن‌عمر[ؓ] گفت: اگر دوباره سخنانت را تکرار کنی، من نیز سخنم را تکرار می‌کنم.

در کتاب‌های تاریخ نظیر اینگونه روایات به کثرت وجود دارد و به‌طور قطع بیانگر این مطلب است که صحابه، دارای چنان جرأتی در بیان حق و دفاع از باورهای خویش بودند و حق، بگونه‌ای بر روابط و خویشاوندی آن‌ها غلبه یافته بود که امکان نداشت در راه هواهای نفسانی یا خواسته‌های دنیوی، حدیثی جعل کنند و آن را به رسول خدا^ﷺ نسبت دهند! بلکه آنان، قهرمان بودند و دروغ گفتن، کار انسان‌های ضعیف و ترسو می‌باشد. حتی اگر کسی چنین می‌کرد، بقیه ساکت نمی‌نشستند. وقتی آنان، در مقابل اجتهادات برخی از بزرگان قوم، می‌ایستادند، پس چگونه ممکن است در برابر جعل حدیث، ساکت نشسته باشند؟

در این مورد بهتر است به اظهارات خود صحابه[ؓ] مراجعه نماییم. بیهقی از براء[ؓ] چنین نقل نموده است: همه‌ی ما نمی‌توانستیم به‌خاطر مشغولیت‌هایی که داشتیم، احادیث پیامبر^ﷺ را بشنویم. مردم در آن زمان دروغ نمی‌گفتند. از این رو کسانی که احادیث پیامبر^ﷺ را می‌شنیدند، آن‌ها را برای غائبین نقل می‌نمودند.

بیهقی از قتاده[ؓ] نقل می‌کند که انس[ؓ] حدیثی را نقل نمود؛ فردی خطاب به وی گفت: آیا این سخن را از پیامبر^ﷺ شنیده‌ای؟ انس[ؓ] گفت: آری. یا اینکه گفت: من، این حدیث را از کسی شنیده‌ام که دروغ نگفته است. سوگند به خدا، ما هرگز دروغ نمی‌گفتیم و نمی‌دانستیم احادیث دروغین چیست.^۱

بنابراین جای هیچگونه تردیدی نیست که از صحابه، نه در عهد رسول الله ﷺ و نه پس از وفات وی، دروغی در باب نقل حدیث، سر نزده است. آن‌ها به یکدیگر اعتماد کامل داشتند و یکدیگر را تکذیب نمی‌کردند. اختلافاتی که با هم داشتند، چیزی جز اختلاف نظر در امور دینی نبود و هرکدام از آن‌ها، طالب حق بود و بس. اما دوران تابعین؛ شکی نیست که جعل حدیث در دوران بزرگان تابعین کمتر بود تا دوران تابعین کوچک. زیرا احترام مقام پیامبر ﷺ و نزدیکی با زمان صحابه و تدین و دینداری در آن زمان، بیشتر بود و اختلافات سیاسی نیز پیشینه‌ی چندانی نداشت. از این رو عوامل جعل حدیث در این دوران، نسبت به دوره‌های بعدی خیلی کمتر و محدودتر بود. همچنین در این دوره، یعنی در زمان کبار تابعین، وجود صحابه‌ی بزرگ و تابعین مشهور که در علم، دین، عدالت و آگاهی شهرت داشتند، عاملی برای از بین بردن توطئه‌های جعل‌کنندگان حدیث بود و اهداف شوم‌شان را بر ملا می‌کرد یا حداقل از فعالیت‌هایشان می‌کاست.

عوامل و مراکز جعل حدیث

قبلاً گذشت که اختلافات سیاسی پدیدآمده در خلافت عثمان رضی الله عنه و خلافت علی رضی الله عنه، عامل اصلی جعل حدیث بود. همچنین بیان کردیم که نخستین کسانی که به جعل حدیث پرداختند، مدعیان افراطی محبت علی رضی الله عنه بودند؛ بنابراین عراق، نخستین مرکز جعل حدیث بود. چنانچه امامان حدیث به این مسأله اشاره کرده‌اند؛ از جمله زهری که می‌گوید: «حدیث از اینجا که می‌رود، یک وجب است؛ اما وقتی از عراق برمی‌گردد، یک ذراع می‌باشد».^۱

امام مالک، عراق را کارخانه‌ی حدیث‌سازی می‌نامید.

گرچه در ابتدا فقط اختلافات سیاسی، عامل اصلی جعل احادیث بشمار می‌رفت، ولی بی‌تردید بعدها عوامل دیگری نیز به آن افزوده شد که سعی می‌کنیم به‌طور مختصر تمام انگیزه‌های جعل حدیث را بیان کنیم:

۱- ابن عساکر، نسخه خطی.

۱- اختلافات سیاسی:

هر یک از گروه‌های سیاسی، کم و بیش در جعل احادیث و نسبت دادن آن‌ها به رسول خدا ﷺ، نقش داشت. در این میان روافض، بیش از دیگران به این کار نادرست مبتلا شده بودند. چنانچه از امام مالک در مورد این‌ها سؤال شد؛ فرمود: با آن‌ها سخن مگو و از آنان روایت نکن. زیرا آن‌ها دروغ می‌گویند.^۱

قاضی شریک بن عبدالله که خود، شیعه‌ی میان‌روی بوده است، می‌گوید: من از هر کس حدیث نقل می‌کنم، جزاز روافض؛ زیرا آن‌ها احادیث را جعل می‌نمایند و این عمل را جزو دین می‌دانند.^۲

حماد بن سلمه می‌گوید: یکی از شیوخ روافض به من چنین گفت: ما بر سر هر موضوعی که به اجماع و اتفاق نظر می‌رسیدیم، آن را به عنوان حدیث، جعل می‌کردیم.^۳

امام شافعی می‌گوید: (ما رأیت فی أهل الأهواء قوماً أشهد بالزور من الرافضة)^۴ یعنی: «در بین اهل بدعت، هیچ قومی دروغگوتر از روافض ندیده‌ام».

از احادیث جعلی می‌توان به حدیث وصیت در غدیرخم اشاره نمود که خلاصه‌ی آن، چنین است: پیامبر ﷺ هنگام بازگشت از حجه الوداع صحابه را در مکانی به نام غدیرخم گرد آورد و دست علی علیه السلام را گرفت و در جمع حاضران گفت: (هذا وصی و أخي و الخلیفة من بعدی فاسمعوا له و اطیعوا) یعنی: این، وصی و برادر و خلیفه‌ی من است؛ پس از او حرف شنوی داشته باشید و از او اطاعت نمایید».

اهل سنت می‌گویند: شکی نیست که این حدیث، موضوع و ساخته و پرداخته‌ی روافض می‌باشد و ما، در جایش، موضوع بودن آن را توضیح خواهیم داد.

همچنین این حدیث نیز، موضوع و ساختگی است: (من أراد أن ینظر إلی آدم فی علمه و إلی نوح فی تقواه و إلی ابراهیم فی حلمه و إلی موسی فی هیبته و إلی عیسی فی عبادته، فلینظر إلی علی) یعنی: «هر کس، می‌خواهد علم آدم، تقوای نوح، بردباری ابراهیم، هیبت

۲- منهاج السنة ۱/۱۳۱.

۱- منهاج السنة.

۲- منهاج السنة.

۳- اختصار علوم الحدیث، از ابن کثیر، ص ۱۰۹.

موسی و عبادت عیسی را ببیند، باید به علی بنگرد». یا این حدیث: (أنا میزان العلم و علی کفتاه و الحسن و الحسین خیوطه و فاطمة علاقته و الأئمة منا عمود توزن فيه أعمال المحیین لنا و المبغضین لنا) یعنی: «من، ترازوی علم هستم و علی، دو کفه‌ی آنست و حسن و حسین، شاقول ترازو و فاطمه، آویز آن می‌باشد».

همچنین این حدیث: (حبُّ علی حسنة لا یضُرُّ معها سیئة و بغضه سیئة لا ینفع معها حسنة) یعنی: «محبّت علی، نیکی و حسنه‌ای است که با وجود آن، هیچ بدی و سیئه‌ای، ضرر نمی‌رساند و بغض و کینه‌ی علی، بدی و سیئه‌ای است که با وجود آن، هیچ نیکی و حسنه‌ای مفید نیست».

یا احادیثی که درباره‌ی فاطمه‌ی زهراء علیها السلام جعل نمودند؛ مانند این حدیث: (لما أسري بالنبي أتاہ جبرئیل بسفر جلة من الجنة فأكلها فعلمت السيدة خديجة بفاطمة، فكان إذا اشتاق الي رائحة الجنة شمَّ فاطمة) یعنی: «جبرئیل در شب معراج، یک میوه‌ی به، برای پیامبر آورد و آن حضرت، آن را خورد و خدیجه، به فاطمه باردار شد؛ از آن پس هرگاه رسول خدا صلی الله علیه و آله، مشتاق بوی بهشت می‌شد، فاطمه را می‌بوید». نشانه‌های ساختگی بودن این حدیث کاملاً آشکار می‌باشد. زیرا فاطمه قبل از معراج متولد شده و خدیجه نیز پیش از فرض شدن نماز وفات نموده است؛ همه، اتفاق نظر دارند که نماز در شب معراج فرض شده است.

اهل بدعت، همانطور که در فضیلت علی و اهل بیت علیهم السلام، احادیثی را جعل کردند، در مذمت و نکوهش صحابه رضی الله عنهم و بویژه شیخین و بزرگان صحابه نیز به جعل پرداختند. چنانچه ابن ابی‌الحدید می‌گوید: موارد نادرستی از قبیل فرستادن قنقد به خانه‌ی فاطمه و اینکه وی، فاطمه را با شلاق، طوری زد که بازویش ورم نمود یا این ادعا که عمر رضی الله عنه، درب خانه را به پهلوی فاطمه زده و فاطمه، داد و فغان سر داده و یا این داستان که عمر رضی الله عنه بر گردن علی رضی الله عنه طناب انداخت و آن را کشید و فاطمه پشت سرش فریاد می‌زد و فرزندانش حسن و حسین نیز می‌گریستند و امثال این موارد، هیچ ثبوتی ثبوتی ندارد. محدثین، به هیچ عنوان چنین روایت‌های بی‌اساسی را نقل نکرده‌اند؛ بلکه آن‌ها، بکلی از چنین ادعاهایی بی‌اطلاع بوده‌اند و صرفاً اهل بدعت، این گونه روایات را

نقل می‌کنند.^۱ اهل بدعت و مدعیان محبت علی علیه السلام، علاوه بر این، احادیثی را در مذمت و نکوهش معاویه رضی الله عنه جعل نمودند؛ مانند این حدیث: (اذا رأیتم معاویة علی منبری فاقتلوه) یعنی: «هرگاه معاویه را بر منبر من دیدید، او را به قتل برسانید».

همچنین در مذمت معاویه و عمرو بن عاص رضی الله عنهما این حدیث را جعل نمودند: (اللهم اركسهما في الفتنة و دعهما في النار دعا) یعنی: «بارخدايا! آن‌ها را در فتنه شکست بده و آنان را در آتش بینداز». بدین ترتیب اهل بدعت، تا توانستند به میل خود، احادیثی را جعل کردند و در این راستا از حد گذشتند. چنانچه خلیلی در کتاب «الارشاد» می‌گوید: اهل بدعت، در فضائل علی رضی الله عنه و اهل بیت، حدود سیصد هزار حدیث جعل نمودند.

هرچند این ادعا، مبالغه‌آمیز است، اما بیانگر کثرت جعل حدیث، توسط اهل بدعت می‌باشد. ناگفته پیداست که بیشتر این افراد، کسانی بودند که در قابل عده‌ای مسلمان‌نما، قصد ریشه‌کن کردن اسلام را داشتند و یا کسانی بودند که با وجود گرویدن به اسلام، هنوز از آثار بجای‌مانده‌ی ادیان گذشته‌ی خود، پاک نشده و با ذهنیتی آلوده به شرک که افترا بر پیامبر صلی الله علیه و آله را چندان مهم نمی‌دانستند و مانند کودکان و جاهلان، در بغض و محبت، هیچ اصلی را در نظر نمی‌گرفتند. آری؛ اگر این موضوع مورد توجه قرار نمی‌گرفت که اکثریت قریب به اتفاق جاعلان حدیث، چنین انسان‌هایی بوده‌اند، انسان، در بدو امر از این بی‌پروایی و گستاخی خطرناک مات و مبهوت می‌گردید. متأسفانه در مقابل آن‌ها، تعدادی از جاهلان اهل سنت نیز مقابله به مثل کردند و احادیثی را جعل نمودند؛ البته دایره‌ی جعل حدیث، در میان این‌ها، به مراتب کمتر و محدودتر بود. مانند این حدیث: (ما في الجنة شجرة إلا مكتوب علی ورقة منها لا اله الا الله محمد رسول الله، ابوبکر الصديق، عمر الفاروق، عثمان ذوالنورین).

یعنی: «هیچ درختی در بهشت نیست مگر آنکه بر برگ‌های آن نوشته شده: لا اله الا الله محمد رسول الله، ابوبکر صدیق، عمر فاروق، عثمان ذی‌النورین». همچنین برخی از هواداران سرسخت معاویه و اموی‌ها، احادیثی را جعل نمودند. مانند:

(الأمناء ثلاثة: أنا و جبريل و معاوية) یعنی: «امین‌ها، سه نفرند: من، جبرئیل و معاویه».

(انت مني يا معاوية و انا منك) یعنی: «ای معاویه! تو، از من هستی و من، از تو هستم».

(لاأفتقد في الجنة إلا معاوية فيأتي آنفاً بعد وقت طويل، فأقول: من أين يا معاوية؟ فيقول: من عند ربّي. يناجيني و أناجيه، فيقول: هذا بما نيل من عرضك في الدنيا) همینطور متعصبین و هواداران سرسخت عباسیان، در برابر حدیث جعلی وصایت علی علیه السلام، حدیث وصایت عباس علیه السلام را جعل نمودند و این سخن را به پیامبر صلی الله علیه و آله نسبت دادند که: (العباس وصيي و وارثي). شاید حدیث جعلی ذیل بهترین نمونه، برای بیان میزان افترای این گروه بر رسول خدا صلی الله علیه و آله باشد که می‌گویند: پیامبر صلی الله علیه و آله خطاب به عباس علیه السلام فرمود: (إذا كان سنة خمس و ثلاثين و مائة فهي لك و لولدك السفاح و المنصور و المهدي!) یعنی: «در سال یکصد و سی و پنج، خلافت، از آن تو و فرزندان سفاح، منصور و مهدی می‌شود»!!

آیا خوارج نیز حدیث جعل می‌نمودند؟

علماء، در مورد خوارج گفته‌اند که آنها، کمتر از سایر فرقه‌ها به جعل حدیث پرداخته‌اند. علتش، این است که آنان، کسی را که مرتکب گناه کبیره شود، کافر می‌دانند و یا چنانچه کعبی^۱ گفته است: آنان، بطور مطلق، کسی را که مرتکب گناه شود، کافر می‌دانند. بنابراین به خود جرأت نمی‌دادند که به راحتی مرتکب کذب و فسق شوند و در این میان، به زعم خود می‌کوشیدند تا جانب تقوا را رعایت کنند؛ اما با این حال، برخی از بزرگانشان، از جعل حدیث سالم نماندند. چنانچه از یکی از شیوخ خوارج چنین نقل شده است: این احادیث، دین هستند؛ پس بنگرید از چه کسانی دیتان را فرا می‌گیرید. ما، هرگاه مسأله‌ای را می‌پسندیدیم، آن را به صورت حدیث در می‌آوردیم.^۲

۱- الفرق بین الفرق صفحه ۴۵.

۲- سیوطی در اللآلی المصنوعة. ۴۸۶/۲. به نقل از مقدمه کتاب ابن جوزی به نام «الموضوعات».

عبدالرحمن بن مهدی می‌گوید: خوارج و زنادقه، این حدیث را جعل نمودند: (إِذَا أَتَاكُمْ عَنِّي حَدِيثٌ فَأَعْرَضُوهُ عَنِّي كِتَابَ اللَّهِ فَإِنَّ وَاوَقَّ كِتَابَ اللَّهِ فَأَنَا قَلْتُهُ....) یعنی: «هرگاه حدیثی، از من به شما رسید، آن را به کتاب خدا عرضه کنید؛ اگر با کتاب خدا، موافقت و مطابقت داشت، پس بدانید که من، آن را گفته‌ام...».

باید دانست: این، سخن نویسندگان و محدثان پیشین در زمینه‌ی حدیث می‌باشد؛ نه فرموده‌ی رسول خدا ﷺ. البته بنده، تا کنون حدیثی که توسط خوارج جعل شده باشد، ندیده‌ام و کتاب‌های زیادی پیرامون احادیث موضوع و ساختگی، مطالعه و بررسی نموده‌ام؛ ولی ندیدم که کسی از خوارج در ردیف کذابین و جعل‌کنندگان باشد. اما در مورد حدیث فوق که به یکی از شیوخ خوارج نسبت داده شده، برای من روشن نیست که این شیخ، چه کسی است؟ البته پیشتر از سخن حماد بن سلمه را آوردیم که این سخن را از یکی از شیوخ روافض نقل نمود. بنابراین بعید نیست، نسبتی که به شیخ خارجی داده شده، اشتباه باشد؛ بویژه در این حالت که به یک حدیث موضوع و خودساخته توسط خوارج دست نیافته‌ایم.

اما سخن عبدالرحمن بن مهدی در مورد حدیث مذکور که می‌گوید: این حدیث را خوارج و زنادقه جعل نمودند، باید بگوییم که صحت انتساب این نظریه، کاملاً برای من روشن نشده است. زیرا عبدالرحمن بن مهدی، دقیقاً توضیح نداده است که جعل‌کننده‌ی این حدیث چه کسی می‌باشد و این حدیث، در چه زمانی جعل شده است؟ آنچه تردید ما را بیشتر می‌کند، این است که وی، جعل این حدیث را به زنادقه نیز نسبت داده است. چگونه ممکن است زنادقه و خوارج در جعل این حدیث، اتفاق نموده باشند؟ واضح نیست که آیا در یک زمان به اتفاق هم این حدیث را جعل نموده‌اند یا خوارج، در این زمینه پیش‌قدم شده‌اند و یا بالعکس؟ همچنین غیر از هبدالرحمن بن مهدی، سایر افرادی که این سخن را گفته‌اند، تنها از زنادقه به عنوان عاملان جعل این حدیث نام برده‌اند.

شمس‌الحق عظیم‌آبادی می‌گوید: آنچه عده‌ای روایت می‌کنند که: (إِذَا جَاءَكُم الْحَدِيثُ فَأَعْرَضُوهُ عَنِّي كِتَابَ اللَّهِ فَإِنَّ وَاوَقَّ فَخَذُوهُ)، حدیثی بدون اصل و بی‌اساس

می‌باشد.^۱ زکریا الساجی از یحیی بن معین نقل کرده که وی گفته است: «این حدیث، توسط زنادقه جعل شده است». این سخن از خطابی نیز نقل شده است.^۲

بنابراین در این دو گفتار، هیچ نامی از خوارج به میان نیامده است. البته در صفحات آینده بیان خواهد شد که برخی، این حدیث را صرفاً ضعیف می‌دانند.

بنده، هر چه کوشیدم تا دلیلی علمی در زمینه‌ی جعل حدیث توسط خوارج بیابم، موفق نشدم. بلکه تمام دلائل علمی عکس این را ثابت می‌کند. زیرا خوارج چنانچه قبلاً بیان شد، مرتکب گناه کبیره و یا مرتکب گناه را کافر می‌دانند و دروغ، یکی از گناهان کبیره می‌باشد؛ بویژه وقتی آن را به رسول خدا ﷺ نسبت دهند.

مبرد می‌گوید:^۳ تمام گروه‌های خوارج از دروغگو و کسی که مرتکب گناهان آشکار می‌گردد، اجتناب می‌کنند. خوارج بر خلاف روافض، عرب‌های خالص بودند و زنادقه و شعوبی‌ها^۴ در صفوفشان نفوذ چندانی نکرده بودند. خوارج، در عبادت سهم بزرگی داشتند و انسانهایی شجاع و رک‌گو بودند هیچگاه تقیه نمی‌کردند. بنابراین قومی که دارای چنین صفاتی باشد، بعید به نظر می‌رسد که مرتکب دروغ شوند. اگر آنان، در رابطه با رسول خدا ﷺ مرتکب دروغ می‌شدند، خیلی راحت‌تر به حکام و طاغوت‌های زمان خود همچون زیاد و حجاج، دروغ می‌گفتند؛ حال آنکه از متون تاریخی چنین برمی‌آید که آنان، در برخورد با حکام، صراحت و صداقت داشته‌اند. بنابراین چه دلیلی وجود دارد که در زمان‌های بعدی مرتکب دروغ و افترا شده باشند؟

بنده، دوباره تکرار می‌کنم: مهم، این است که ما، دلیل روشنی داشته باشیم که دست داشتن آن‌ها در جعل حدیث را ثابت نماید و این، همان چیزی است که من تاکنون بر آن دست نیافته‌ام. حتی امام ابوداود رحمته الله علیه می‌گوید: در میان اهل هوا و بدعت، فرقه یا کسی نیست که حدیثش از خوارج، صحیح‌تر باشد.

ابن تیمیه رحمته الله علیه می‌گوید: «در میان اهل هوا و بدعت، هیچکس، راستگوتر از خوارج نیست».

۱- عون المعبود شرح سنن ابی داود ۳۲۹/۴.

۲- تذکره الموضوعات صفحه ۲۸.

۳- الکامل فی الادب المفرد ۱۰۶/۲.

۴- شعوبیه، جریانی قوم‌گرا بود که طرفدارانش، مخالف سلطه‌ی عرب بر غیرعرب بودند. (ویراستار)

وی، علاوه بر این در مورد خوارج می‌گوید: «آن‌ها، دانسته و از روی عمد، دروغ نمی‌گویند و به راستگویی معروفی هستند؛ حتی گفته شده که حدیث‌شان، صحیح‌ترین نوع حدیث بشمار می‌رود»^۱

۲- زندیقیت:

زندیقیت، یعنی تنفّر و بیزاری از اسلام به عنوان یک دین و دولت یا حکومت. بدیهی است که اسلام، امارت‌ها و حکومت‌های متعددی را کنار زد. حکومت‌هایی که از اساس برای به انحراف کشاندن عقاید ملت‌ها و به منظور خفت و خواری آن‌ها تشکیل شده بودند تا آنان را همواره تسخیر خواسته‌ها و خواهشات پلیدشان کنند و بدین‌سان هرگاه تمایل داشتند آن‌ها را به صحنه‌ی جنگ بکشانند؛ جنگ‌هایی که با انگیزه‌ی توسعه‌طلبی حکام و فرماندهان طراحی می‌شد.

از سوی دیگر مردم، در سایه‌ی اسلام، ارزش فرد، احترام به عقیده، آزادی اندیشه و نابودی خرافات، اوهام، افسانه‌ها و کهانت‌ها را مشاهده کردند و از این رو گروه گروه مسلمان شدند. قدرت سیاسی و نظامی اسلام، به حدی رسید که تصور اینکه حکام گذشته، دوباره بتوانند زمام قدرت را به دست گیرند و به آرزوهایشان دست یابند، از بین رفت. بنابراین آن‌ها، برای انتقام از اسلام، چاره‌ای جز این ندیدند که برای خراب کردن عقاید و زشت نشان دادن خوبی‌های اسلام و نیز به منظور تفرقه‌افکنی در میان مسلمانان و سربازان اسلام، دست به کار شوند. آنان، دستکاری در سنت را بهترین روش برای رسیدن به این هدف شوم‌شان دیدند و بدین‌سان، تحت لوای فرقه‌های باطل یا زهد و تصوف و یا فلسفه و منطق، به فعالیت پرداختند. آن‌ها، در تمام فعالیت هایشان، صرفاً به دنبال ایجاد خلل و شکاف در بنای استواری بودند که توسط رسول الله ﷺ ایجاد شده بود. اما خداوند متعال، پیشتر فیصله نموده بود که این بنای استوار، تا قیامت پابرجا و استوار باقی خواهد ماند و در برابر حوادث و دسیسه‌ها خواهد ایستاد و تیشه‌های خرابکاران که پایه و اساس این بنا را هدف قرار دهند، به سینه‌های خودشان باز خواهد گشت و نتیجه‌ای جز رسوایی و پشیمانی برایشان نخواهد داشت.

از آن دست احادیثی که آن‌ها به منظور خراب کردن دین و زشت نشان دادن دین به خردمندان و فرهیختگان جعل نمودند و قصد داشتند عقاید عموم مردم را به

درجه‌ای از سخافت و پستی برسانند که همواره مورد تمسخر ملحدان قرار گیرند، می‌توان به احادیث ذیل اشاره نمود:

(ینزل ربنا عشیة عرفة علی جمل اورق یصافح الרכبان و یعانق المشاة)

(خلق الله الملائكة من شعر ذراعیه و صدره)

(رأیت ربی لیس بینی و بینہ حجاب، فرأیت کل شیء منه حتی رأیت تاجاً مخصوصاً من

اللؤلؤ)

(ان الله اشتکت عیناه فعادته الملائكة)

(ان الله لما اراد ان یخلق نفسه خلق الخیل و اجراها فعرقت فخلق نفسه منها)

(ان الله لما خلق الحروف سجدت الباء ووقفت الألف)

(النظر إلی الوجه الجمیل عبادة)

(الباذنجان شفاء من کل داء)

بدین‌سان زنادقه، هزاران حدیث جعلی را در باب عقائد، اخلاق و حلال و حرام، جای دادند. یکی از آن‌ها در حضور «مهدی» اعتراف نمود که وی، شخصاً یکصد حدیث جعل نموده است که هم اکنون بین مردم رواج دارد. زمانی که عبدالکریم بن ابی‌العوجاء را برای اعدام می‌بردند، اعتراف نمود که چهار هزار حدیث جعل نموده و در آن‌ها، حلال را حرام و حرام را حلال نموده است.

برخی از خلفای عباسی، به وجود خطری که از ناحیه‌ی جریان زنادقه، کیان سیاسی اسلام را تهدید می‌کرد، پی بردند و از این رو به تعقیب و دستگیری زنادقه پرداختند و بعضی از آنان را به سزای اعمال‌شان رساندند. مشهورترین خلیفه‌ای که شمشیر ادب را بر زنادقه، برافراشت، مهدی عباسی بود؛ وی، برای این منظور، گروه خاصی تشکیل داد. این گروه، مسؤول پیگرد زنادقه اعم از شاعران، ادیبان و علمای شان بود.

مشهورترین زندیق‌هایی که در جعل حدیث دست داشتند، عبارتند از: عبدالکریم بن ابی‌العوجاء که توسط امیر بصره یعنی محمد بن سلیمان بن علی، به قتل رسید؛ بیان بن سمعان المهدی که خالد بن عبدالله قسری، او را کشت؛ محمد بن سعید که ابوجعفر منصور، وی را به قتل رساند.

۳- تعصبات نژادی، قومی، ملی و...:

چنانچه شعوبی‌ها این حدیث را جعل نمودند: (انّ الله إذا غضب أنزل الوحي بالعربية و إذا رضي أنزل الوحي بالفارسية) یعنی: «هرگاه خداوند، خشمگین می‌شود، وحی را به زبان عربی فرو می‌فرستد و چون خشنود و راضی می‌گردد، وحی را به زبان فارسی نازل می‌کند»!! برخی از جاهلین عرب در برابر این حدیث موضوع، اینگونه جعل نمودند: (انّ الله إذا غضب أنزل الوحي بالفارسية و إذا رضي أنزل الوحي بالعربية) یعنی: «هرگاه خداوند، خشمگین می‌شود، وحی را به زبان فارسی فرو می‌فرستد و چون خشنود و راضی می‌گردد، وحی را به زبان عربی نازل می‌کند»!!

همچنین کسانی که نسبت به امام ابوحنیفه تعصب داشتند، این حدیث را جعل نمودند: (سیکون رجل في أمّتي يقال له ابوحنيفة النعمان هو سراج أمّتي) یعنی: «شخصی در امت من، خواهد آمد که به او ابوحنیفه، نعمان، گفته می‌شود؛ او، چراغ امت من است»! نیز علیه امام شافعی، این حدیث را جعل نمودند: (سیکون في أمّتي رجل يقال له محمد بن ادریس هو اضرّ عليّ أمّتي من ابليس) یعنی: «در امت من، فردی خواهد آمد که به او محمد بن ادریس گفته می‌شود؛ ضرر و خطر او، برای امت من، بیش از ضرر و خطر ابلیس است»!!

احادیث دیگری نیز در فضیلت شهرها، قبائل و زمان‌ها جعل شده است. علما، اینگونه احادیث را به صورت دقیق از احادیث صحیح جدا نموده و آن‌ها را به عنوان احادیث موضوع مشخص کرده‌اند.

۴- وعظ و قصه‌پردازی:

وظیفه‌ی وعظ و بیان حکایات را اغلب، قصه‌پردازانی بر عهده داشتند که از خدا نمی‌ترسیدند. آنان، هدفی جز این نداشتند که در مجالس، شگفتی بیافرینند و مردم را به گریه وادارند. آن‌ها، داستان‌ها و حکایاتی دروغین جعل می‌نمودند و به پیامبر خدا ﷺ نسبت می‌دادند. ابن‌قتیبه، ضمن بیان عوامل فساد در حدیث، می‌گوید: عامل دوم، داستان‌سرایان بودند. آن‌ها برای جلب توجه عوام، مطالب را با احادیث منکر و موضوع بیان می‌کردند. معمولاً عوام و توده‌ی مردم، عادت دارند که در محفل قصه‌گویی می‌نشینند که قصه‌هایش عجیب و دور از عقل و رقت‌انگیز و اندوهبار باشد.

مثلاً هنگام توصیف بهشت می‌گویند: در آن، حورهایی هستند که از مشک و زعفران ساخته شده‌اند! در بهشت قصری وجود دارد که از هفتاد هزار قصر کوچک تشکیل یافته و هر یک از آن‌ها، دارای هفتاد هزار گنبد می‌باشد» و...^۱

یا می‌گویند: (من قال لا إله إلا الله خلق الله من كل كلمة طيراً منقاره من ذهب و ريشه من مرجان) یعنی: «کسی که لاله الا الله بگوید، خداوند، از هر کلمه‌اش پرنده‌ای می‌آفریند که منقارش، از طلا و پرش، از مرجان است».

بیشترین چیزی که مایه‌ی حیرت و تعجب است، جرأت و گستاخی این افراد در زمینه‌ی بستن افترا به رسول خدا ﷺ می‌باشد و متأسفانه اینگونه افراد اندک هم نیستند.

باری احمد بن حنبل و یحیی بن معین در مسجد الرصافه نماز می‌خواندند که یک قصه‌گو برخاست و چنین گفت: حدثنا احمد بن حنبل و یحیی بن معین قالوا: حدثنا عبدالرزاق عن قتاده عن أنس قال: قال رسول الله ﷺ یعنی: احمد بن حنبل و یحیی بن معین گفته‌اند: عبدالرزاق برای ما این حدیث را از قتاده از انس روایت کرده که رسول خدا ﷺ فرموده است: ... و سپس حدیث مذکور را بیان نمود و در این زمینه حدود بیست صفحه حدیث برای مردم بیان نمود. احمد بن حنبل و یحیی بن معین به یکدیگر نگاه کردند و گفتند: تو، این حدیث را روایت نموده‌ای؟ هر یک از آنان به دیگری گفت: به خدا سوگند این، نخستین باری است که این حدیث را می‌شنوم. هنگامی که سخنان واعظ تمام شد، یحیی بن معین به وی اشاره نمود تا نزدش برود. واعظ، گمان کرد که آن شخص، یعنی یحیی بن معین، قصد دارد به او هدیه‌ای بدهد؛ لذا نزد وی رفت. یحیی گفت: چه کسی، این حدیث را به تو گفته است؟ واعظ، گفت: احمد بن حنبل و یحیی بن معین.

یحیی گفت: من، یحیی هستم و این هم، احمد بن حنبل می‌باشد. ما، هرگز چنین حدیثی را از رسول خدا ﷺ نقل نکرده‌ایم؛ اگر می‌خواهی حدیث جعل نمایی، به دیگران نسبت بده، نه به ما.

واعظ گفت: من، همیشه از مردم می‌شنیدم که می‌گفتند: یحیی بن معین، مرد نادانی است، اما اینک این مطلب، برایم ثابت شد. یحیی گفت: چطور؟

گفت: مگر در دنیا فقط نام شما، یحیی و احمد است. من از سیزده نفر به نام‌های احمد بن حنبل و یحیی بن معین حدیث نوشته‌ام.^۱

متأسفانه این گروه از واعظان با وجود جهل‌شان به حدیث و گستاخی در زمینه‌ی جعل حدیث، مورد استقبال گرم توده‌ی مردم قرار گرفتند و علما، از ناحیه‌ی آن‌ها با مشکلات جدی و شدیدی مواجه شدند. سیوطی در کتاب تحذیر الخواص من اکاذیب القصاص می‌گوید: یکی از این قصه‌گویان در بغداد تشکیل جلسه داد و این آیه را تفسیر می‌کرد: ﴿عَسَىٰ أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَّحْمُودًا﴾ [الإسراء: ۷۹]. یعنی: «باشد که خداوند، تو را به مقام ستوده‌ای برساند».

آن قصه‌گو، در تفسیر این آیه می‌گفت: رسول خدا ﷺ در کنار خداوند بر عرش خواهد نشست.

این سخن به محمد بن جریر طبری رسید؛ وی، شدیداً برآشفته و به انکارش برخاست. تا آنجا که بر بالای درب منزلش نوشت: (سبحان من لیس له أنیس و لا له علی عرشه جلیس). یعنی: «پاک است آن ذاتی که همدمی ندارد و نیز بر عرش خویش همنشینی ندارد».

آنگاه عوام بغداد، علیه ابن جریر طبری چنان شوریدند که منزلش را بگونه‌ای سنگباران نمودند که در مقابل درب خانه‌اش تلی از سنگ ایجاد شد.^۲

۵ - اختلافات فقهی و کلامی:

برخی از مقلدان مذاهب کلامی و فقهی، برای تأیید مذهب‌شان، دست به جعل احادیث زدند. احادیثی از قبیل:

(من رفع یدیه فی الصلوة فلا صلوة له) یعنی: «کسی که در نماز رفع یدین کند، نمازش درست نیست».

۱- تحذیر الخواص من اکاذیب القصاص: از سیوطی.

۱- الاسلام و الحضارة ۵۵۹/۲.

(المضمضة و الاستنشاق للجنب ثلاثاً، واجب) یعنی: «سه بار مضمضه (گردانیدن آب در دهان) و سه بار استنشاق آب در بینی، برای جنب، واجب است».

(أمني جبريل عندالكعبة فجهر بـ «بسم الله الرحمن الرحيم») یعنی: «جبرئیل، کنار کعبه برایم امامت داد و بسم الله الرحمن الرحيم را بلند خواند».

(من قال: القرآن مخلوق فقد كفر) یعنی: «کسی که بگوید: قرآن، مخلوق است، کافر می‌باشد».

(كل من في السماوات و الأرض و ما بينهما فهو مخلوق غير الله و القرآن) یعنی: «تمام آنچه در آسمان‌ها و زمین و میان آن‌هاست، مخلوقند جز خدا و قرآن».

(و سيجيء أقوام من أمتي يقولون: القرآن مخلوق فمن قال ذلك، فقد كفر بالله العظيم و طلقت منه امرأته من ساعتها) یعنی: «افرادی از امت من در آینده، خواهند گفت: قرآن، مخلوق است.. هر کس چنین بگوید، به خدای بزرگ کفر ورزیده و همسرش بلافاصله از او جدا می‌گردد».

۶ - جهل و ناآگاهی نسبت به دین با وجود میل و رغبت به خیر و نیکی:

بسیاری از زهاد، عابدان و صالحین، جعل حدیث در باب ترغیب و ترهیب را خوب می‌دانستند و چنین می‌پنداشتند که با این عملشان به دین خدمت می‌کنند و مردم را به انجام عبادات و طاعات تشویق می‌نمایند.

علما، در برابرشان ایستادند و حدیث رسول خدا ﷺ را به آنان یادآوری کردند که فرموده است: (من كذب عليّ متعمداً فليتبوأ مقعده من النار) یعنی: «هرکس بر من دروغ ببندد، جایگاهش را در دوزخ مهیا سازد». آنان در پاسخ علما گفتند: نحن نكذب له ﷺ لا عليه یعنی: «ما به نفع پیامبر ﷺ حدیث می‌گوییم، نه علیه او». این عمل، ناشی از جهل، غفلت و غلبه‌ی خواهشات می‌باشد.

احادیث ذیل، نمونه‌ای از احادیث جعلی در این زمینه است:

حدیث فضائل سوره‌های قرآن؛ چنانچه نوح بن ابراهیم، خودش به جعل اینگونه احادیث اعتراف نمود و عذرش را این‌چنین بیان کرد که دیدم مردم از تلاوت قرآن

اعراض نموده و به فقه ابوحنیفه و مغازی ابن اسحاق روی آورده‌اند. لذا این احادیث را جعل نمودم.

یکی دیگر از این جعل‌کنندگان غلام خلیل است. وی، فردی زاهد، گوشه‌گیر و عبادتگزار و محبوب عموم مردم بود. حتی روز وفاتش تمام بازارهای بغداد، در سوگش تعطیل شد. با این حال شیطان، او را فریب داد؛ بدین صورت که وی، احادیثی را در فضیلت اذکار و اوراد جعل نمود. شخصی، به او گفت: این احادیث را از کجا آورده‌ای؟ گفت: این‌ها را جعل نمودم تا قلوب عموم مردم را نرم کنم.

۷- نزدیکی جستن به فرمانروایان و حکام:

در این زمینه می‌توان به عملکرد غیاث بن ابراهیم اشاره نمود؛ وی، نزد مهدی عباسی رفت؛ در آن هنگام مهدی، مشغول بازی با کبوتران بود. غیاث بلافاصله این حدیث مشهور را روایت نمود که: (لا سبق إلا فی نصل أو خف أو حافر)^۱ یعنی: «مسابقه، فقط با تیر یا شتر یا اسب انجام می‌شود». غیاث بن ابراهیم، برای خشنود ساختن مهدی، افزود: (أو جناح). یعنی: «یا کبوتر»!

مهدی، ده‌هزار درهم به وی داد و چون غیاث پشت کرد و رفت، مهدی گفت: شهادت می‌دهم تو بر رسول خدا ﷺ دروغ می‌بندی. و سپس دست‌ور داد تا کبوتران را ذبح نمایند.

نباید فراموش نمود که عوامل دیگری نیز در جعل حدیث مؤثر بوده است؛ مانند: تمایل به ذکر احادیث غریب چه از نظر سند و چه از نظر متن؛ تأیید فتوا؛ انتقام گرفتن از گروه خاصی، ترویج خوراکی‌ها یا لباس‌ها و عطرها یا بخصوصی. علما، در این زمینه موارد زیادی را با ذکر مثال بیان نموده‌اند.

بنابراین بطور خلاصه می‌توان مشهورترین گروه‌ها در جعل حدیث را بدین ترتیب نام برد:

- ۱- زنداچه. ۲- اهل هواء و بدعت. ۳- شعوبی‌ها. ۴- کسانی که به نژاد یا شهر یا امام خاصی تعصب داشته‌اند. ۵- پیروان و مقلدان متعصب مذاهب فقهی که از تدین و دانش کافی برخوردار نبودند. ۶- واعظان. ۷- زهاد و انسان‌های صالح، اما غافل. ۸-

۱- روایت امام احمد و صاحبان سنن اربعه و شافعی و حاکم؛ حاکم، آن را صحیح دانسته است.

درباریان متملق و چاپلوس. ۹- کسانی که به روایت احادیث غریب از لحاظ سند و متن، می‌بالیدند.

در پایان این مبحث یادآوری این نکته را ضروری می‌دانم که مدت‌ها مطلبی، ذهنم را به خود مشغول نموده بود و هنگام نوشتن این بخش از کتاب، مطلب مورد نظر، بیش از پیش برایم ثابت شد؛ منظور تساهل و سهل‌انگاری حکام در رابطه با جعل‌کنندگان حدیث می‌باشد که پیامدهای ناگواری رابه دنبال داشت. یقیناً اگر حکام، با عوامل جعل حدیث، با قاطعیت برخورد می‌کردند، احادیث دروغین تا این حد انتشار نمی‌یافت. بلکه خلیفه‌ای چون مهدی، ضمن اذعان به جعل حدیث توسط غیاث بن ابراهیم، ده‌هزار درهم به عنوان پاداش به او می‌بخشد و فقط دستور می‌دهد تا کبوتران را ذبح نمایند؛ چون سبب جعل حدیث شده بودند!

ای کاش مهدی، به جای ذبح نمودن کبوتران بی‌گناه، دستور ذبح آن کذاب را صادر می‌کرد که سزاوار مرگ بود، نه اینکه جیب وی را از بیت‌المال مسلمانان پر کند و او را رها نماید. این خلیفه، نسبت به کذابی دیگر به نام مقاتل بن سلیمان بلخی نیز سهل‌انگاری نمود و از وی گذشت. مقاتل گفته بود: اگر دوست داری برایت احادیثی در مورد فضیلت عباس و خاندانش جعل می‌کنم. مهدی گفت: نیازی به چنین احادیثی ندارم. مهدی عباسی، صرفاً به این سخن اکتفا نمود و هیچ واکنشی در برابر این کذاب، از خود نشان نداد! حتی در مورد هارون‌الرشید گفته شده که ابوالبختری کذاب، حدیثی را بدین مضمون جعل نمود. (انّ النبی ﷺ کان یطیر الحمام) یعنی: رسول خدا ﷺ کبوتر هوا می‌کرد! اما هارون‌الرشید جز اینکه به این قاضی خود بگوید: «از اینجا برو؛ اگر تو از قریش نبودی، از قضاوت برکنارت می‌کردم»، واکنش دیگری نشان نداد.

بدیهی است در صورت درستی این موارد، خلفای مذکور به‌خاطر این سهل‌انگاری مؤاخذه خواهند شد و باید پاسخگو باشند.

هرچند تعقیب و دستگیری زنداقه توسط خلفا، شایان ذکر است، اما باید توجه داشت که عامل اصلی برخورد شدید خلفا و حکام با زنداقه، صرفاً بدین خاطر نبود که زندیق‌ها، برای نابودی دین به جعل حدیث پرداختند؛ بلکه انگیزه‌ی اصلی تعقیب آنان توسط حکام، این بود که آن‌ها شورشیانی بودند که علیه حکومت و قدرت خلفا و حکام، قد علم نموده بودند. زیرا همین حکام در برخورد با کذابین و جعل‌کنندگان دیگر که

به خاطر ارضای آنها و نزدیکی به بارگاهشان، حدیث جعل می‌نمودند، تساهل و سهل‌انگاری نمودند و حتی یک‌دهم برخورد شدیدی را که با شورشیان نمودند، در برخورد با جعل‌کنندگان و چالوسان درباری، اعمال نکردند.

واعظان و داستان‌سرایان در حضور امرا و فرمانروایان، با احادیث جعلی و دروغین، مساجد را از جمعیت پرکرده بودند و دروغگویان زاهدنما، بدون احساس هیچ مانعی، به کارشان ادامه می‌دادند. اما خداوند متعال، امامان توانمند و آگاه را در شهرهای مختلف جهان اسلام برانگیخت تا اسلام برانگیخت تا اسلام و سنت پیامبر ﷺ را از تحریف و تبدیل حفاظت نمایند. بدون شک اگر نهضت علمی سلف صالح در زمینه‌ی صیانت و نگهداری از سنت‌ها و احادیث رسول الله ﷺ و مبارزه با جعل حدیث و جعل‌کنندگان به وجود نمی‌آمد، خیلی بعید بود که ما، به واقعیت و حقانیت این دین دست یابیم.

فصل سوم:

تلاش‌های علما در برابر جریان جعل حدیث

کسی که موضعگیری علما از زمان صحابه رضی الله عنهم تا دوران تدوین سنت را در برابر جریان جعل حدیث مطالعه نماید و تلاش‌های بی‌وقفه‌ی ایشان را در راه سنت و جدا کردن صحیح از غیر صحیح بررسی کند، ناگزیر بدین نکته اذعان می‌نماید که تلاش و کوشش آن‌ها در این راستا، در نوع خود بی‌نظیر بوده و تلاشی فراتر از آن امکان نداشته است. همچنین بدین نتیجه می‌رسد که روش منتخب آنان در نقد و بررسی، بهترین شیوه بوده است و بطور قطع می‌توان ادعا نمود که علما، نخستین کسانی بودند که قواعد و اصول نقد علمی را در باب اخبار و روایات بنا نهادند و تلاش‌هایشان در این زمینه، مایه‌ی افتخار و بالیدن نسل‌های بعدی اسلام، بر سایر امت‌هاست.

آری! این، فضل خداست که به هر کس که بخواهد، ارزانی می‌دارد.

اینک به اقداماتی اشاره می‌کنیم که در زمینه‌ی نقد و بررسی سنت صورت گرفت و دسیسه‌ی نابودی سنت را ناکام ساخت:

اول: اسناد حدیث

چنانچه قبلاً ملاحظه نمودید، صحابه‌ی رسول الله صلی الله علیه و آله پس از وفات آن حضرت صلی الله علیه و آله نسبت به یکدیگر در زمینه‌ی روایت حدیث، هیچ شک و سوءظنی نداشتند و تابعین نیز بی‌درنگ حدیث روایت‌شده توسط صحابی را بدون هیچ تردیدی می‌پذیرفتند تا اینکه دوران فتنه فرا رسید و عبدالله بن سبأ یهودی، دعوت شومش را بر اساس تفکر و اندیشه‌ای افراطی و با ادعای الوهیت علی رضی الله عنه آغاز کرد. از آن پس، دسیسه‌ها، بر ضد سنت به تدریج رشد نمود و افزایش یافت. در آن شرایط علمای صحابه و تابعین، در نقل احادیث دقت می‌نمودند و تنها احادیثی را روایت می‌کردند که راویان و طرق روایتشان مشخص بود و به راستی و ثقه بودن راویان، اعتماد داشتند. امام مسلم در مقدمه‌ی کتابش از ابن‌سیرین چنین نقل می‌کند: (لم یكونوا یسألون عن الاسناد، فلما

وقعت الفتنة قالوا: سمّوا لنا رجالكم، فينظر إلي أهل السنة فيؤخذ حديثهم و ينظر إلي أهل البدع فلا يؤخذ حديثهم) یعنی: «آن‌ها، نخست از اسناد سؤال نمی‌کردند؛ اما با پیدایش فتنه، گفتند: رجال حدیث را برایمان نام ببرید. بدین ترتیب دقت می‌شد اگر رجال حدیث، از اهل سنت بودند، حدیث‌شان پذیرفته می‌شد و اگر از اهل بدعت بودند، حدیث‌شان مورد قبول قرار نمی‌گرفت». این دقت نظر و باریک‌بینی از زمان صحابه‌ی کوچک^۱ شروع شد.

امام مسلم در مقدمه‌ی کتابش از مجاهد نقل می‌کند که بشیر عدوی نزد ابن عباس آمد و شروع کرد به نقل حدیث که پیامبر خدا ﷺ چنین و چنان گفته است. ابن عباس نه به او می‌نگریست و نه به احادیثش گوش می‌داد. بشیر به ابن عباس ﷺ گفت: من از رسول خدا ﷺ برای حدیث می‌گویم؛ چرا به احادیثم گوش نمی‌دهی؟ ابن عباس ﷺ گفت: زمانی بود که هرگاه از کسی می‌شنیدم که می‌گفت: پیامبر خدا ﷺ چنین گفته است، چشمانمان به سوی خیره می‌گشت و گوش‌هایمان منتظر شنیدن بود. اما از آن زمان که مردم، به نقل هر نوع حدیثی پرداختند، ما، فقط احادیثی را می‌پذیریم که طریق روایتش برایمان شناخته شده باشد.

تابعین نیز در زمان خود، برای پذیرش روایات، سند می‌خواستند؛ چرا که در آن زمان کذب و جعل، رواج یافت. ابوالعالیه می‌گوید: (كنا نسمع الحديث من الصحابة فلا نرضي حتي نركب إليهم فنسمع منهم) یعنی: «ما، حدیث را به نقل از صحابه می‌شنیدیم، اما تا آنگاه که خودمان نزد آن‌ها نمی‌رفتیم و حدیث را از خود صحابه نمی‌شنیدیم، راضی نمی‌شدیم».

ابن مبارک می‌گوید: (الإسناد من الدين و لو لا الإسناد لقال من شاء ما شاء) یعنی: «بیان سند روایات، جزو دین است و اگر اسناد نمی‌بود، هر کس، هر چه دلش می‌خواست، می‌گفت».

۱- منظور از صحابه‌ی کوچک، آن دسته از صحابه هستند که در دوران رسول خدا ﷺ سن و سال چندانی نداشتند.

ابن مبارک در جایی دیگر می‌گوید: (بیننا و بین القوم القوائم؛ یعنی الاسناد)^۱ یعنی: «آنچه میان ما و میان مردم، حاکم است، اسناد می‌باشد».

دوم: کسب اعتماد لازم در باب احادیث

این عمل با مراجعه به صحابه، تابعین و ائمه‌ی این فن انجام می‌گرفت. یکی از عنایات الهی نسبت به سنت پیامبرش این است که به تعدادی از صحابه و فقهای‌شان، عمر طولانی عطا فرمود تا مرجع علمی و راهنمای مردم باشند. زمانی که جعل حدیث رواج یافت، مردم به سوی این عده از صحابه می‌شتافتند و از آن‌ها در مورد آثار و روایاتی که در اختیارداشتند، نظر می‌خواستند. امام مسلم در مقدمه‌ی صحیحش از ابن ابی‌ملیکه نقل می‌نماید که در قالب نامه‌ای از ابن عباس خواستم که برایم کتابی بنویسد و موارد و نکاتی را (که در آن، اشکالی وارد است) از من پنهان نماید (و از نوشتن آن‌ها خودداری کند).. ابن عباس رضی الله عنه گفت: آدم خوب و باشعوری است؛ مواردی را برایش انتخاب می‌نمایم و پاره‌ای از موارد را از او پنهان می‌کنم. آنگاه قضاوت‌های علی رضی الله عنه را خواست و شروع نمود به انتخاب برخی از آن‌ها؛ وی، در مواردی می‌گفت: (والله ما قضي بهذا علي إلا أن يكون قد ضل) یعنی: «سوگند به خدا علی رضی الله عنه چنین حکمی نکرده مگر اینکه در گمراهی بوده باشد». [به عبارتی علی رضی الله عنه، انسان گمراهی نبوده که این چنین قضاوت کند؛ لذا این حکم، جزو قضاوت‌های علی نیست].

به همین دلیل تابعین و بلکه برخی از صحابه، برای شنیدن حدیث از راویان ثقه و مورد اطمینان، ناگزیر می‌شدند مسافت‌های طولانی را بیمایند؛ چنانچه پیشتر جریان مسافرت جابر بن عبدالله به شام و ابویوب به مصر را بازگو کردیم.

سعید بن مسیب می‌گوید: من در جستجوی یک حدیث، چندین شب و روز راه می‌رفتم.^۲

باری شعبی برای یک نفر، حدیثی از پیامبر خدا صلی الله علیه و آله نقل نمود و سپس گفت: (خذا بغیر شیء قد کان رجل یرحل فیها دونها الی المدینة)^۱ یعنی: «این حدیث را بدون هیچ زحمت و تردیدی فراگیر؛ مردم برای کمتر از این، به مدینه مسافرت می‌نمودند».

۱- مقدمه صحیح مسلم ۱/۱۰۱.

۲- جامع بیان العلم ۱/۹۴.

بشر بن عبدالله حضرمی می‌گوید: من، در جستجوی یک حدیث، از شهری به شهر دیگر مسافرت می‌نمودم.^۲

سوم: نقد راویان و بیان وضعیت آنان از لحاظ صدق و راستی یا کذب و دروغگویی

این بخش، دارای مباحث مفصلی است که از طریق آن، علما توانستند احادیث صحیح را از احادیث جعلی و نیز احادیث قوی را از احادیث ضعیف، تشخیص دهند؛ آنان، در این زمینه به بهترین نحو، به وظیفه‌ی خود عمل کردند. آن‌ها، حالات راویان را بررسی نمودند و در مورد زندگانی، تاریخ، سیرت و تمام خصوصیات آشکار و پنهان شان تحقیق کردند و در این مسیر از ملامت هیچ ملامت‌گری نهراسیدند و هیچ عاملی، آنان را از جرح راویان و بیان خصوصیاتشان باز نداشت.

به یحیی بن سعید قطان گفتند: نمی‌ترسی که فردای قیامت کسانی که احادیث آن‌ها را ترک نموده‌ای، از توشکایت کنند؟ گفت: اگر این‌ها، خصم من باشند، بهتر است از اینکه رسول خدا ﷺ خصم من باشد و بگوید: چرا دروغ‌ها را از احادیثم نزدودی؟ محدثین در این باب اصولی وضع نمودند تا بر اساس آن مشخص گردد که از چه کسانی حدیث روایت شود و از چه کسانی روایت نشود یا روایات چه کسانی نوشته شود و احادیث چه کسانی نوشته نشود.

مهم‌ترین گروه‌هایی که احادیثشان پذیرفته نمی‌شود:

۱- کسانی که بر رسول خدا ﷺ افترا می‌بندند؛ به اتفاق اهل علم، حدیث کسی که بر رسول خدا ﷺ افترا می‌بندد، پذیرفته نمی‌شود. چنانچه همه اتفاق نظر دارند که دروغ بستن بر رسول خدا ﷺ از گناهان کبیره می‌باشد. البته در مورد اینکه این عمل، کفر است یا خیر، اختلاف نظر وجود دارد. برخی به کفر چنین فردی اعتقاد دارند و برخی، قتلش را واجب می‌دانند. در مورد توبه‌اش نیز اختلاف نظر وجود دارد که آیا توبه‌اش پذیرفته می‌شود یا خیر؟ احمد بن حنبل و ابوبکر حمیدی استاد امام بخاری، بر این باورند که هیچگاه توبه‌اش پذیرفته نمی‌گردد؛ اما امام نووی معتقد است که توبه‌اش پذیرفته می‌شود و پس از آن،

۲- مرجع سابق ۹۲/۱.

۳- مرجع سابق ۹۵/۱.

روایتش نیز همانند شهادتش، قابل قبول می‌باشد و حکم کفری را دارد که اسلام می‌آورد.

ابوالمظفر سمعانی می‌گوید: دروغ کسی که در مورد یک حدیث، ثابت شود، تمام احادیث گذشته‌اش از اعتبار ساقط می‌گردد.

۲- کسانی که معمولاً دروغگو باشند، اگرچه دروغشان در باب حدیث به ثبوت نرسیده باشد.

تمام علمای حدیث اتفاق دارند، که اگر یکبار از کسی، دروغی سرزند و دروغش، به ثبوت برسد، احادیثی که روایت کرده، از اعتبار ساقط می‌شود. امام مالک رحمته می‌گوید: از چهار نفر علم، فرا گرفته نمی‌شود: * فردی که به جهالت و سبک‌سری مشهور است؛ هرچند بیش از همه، علم داشته باشد. * کسی که در سخن گفتن با دیگران مرتکب دروغ شود؛ اگرچه دروغی را به رسول خدا صلی الله علیه و آله نسبت نداده باشد. * اهل هوا و هوس و کسی که دیگران را به هواها و خواسته‌های نفسانی خود فرا می‌خواند. * شیخی که دارای فضل و عبادت است، اما از محتوای احادیثش چیزی نمی‌داند.

جمه‌ور علما، بر این باورند که اگر دروغگو، توبه کند و صداقتش محرز شود، توبه‌اش پذیرفته می‌گردد. اما ابوبکر صیرفی، می‌گوید: کسی که روایتش، به علت دروغگویی وی مورد جرح واقع شده باشد، نمی‌توان به خاطر اظهار توبه بر او اعتماد کرد.

۳- اهل بدعت و هواهای نفسانی: تمام علما اتفاق نظر دارند که حدیث صاحب بدعتی که بدعتش کفر آمیز باشد، پذیرفته نمی‌شود. همین طور کسی که دروغ را درست می‌داند، اگرچه با بدعتش به درجه‌ی کفر نرسیده باشد. اما اگر دروغ را روا نمی‌داند پس باید دید که آیا به سوی بدعت فرا می‌خواند یا خیر؟ حافظ ابن کثیر می‌گوید: در گذشته و حال پیرامون این مسئله اختلاف نظر وجود داشته است؛ باور بیشتر علما بر این است که باید میان بین بدعت‌گزاری که به بدعتش فرا می‌خواند و بدعتی‌ای که به بدعت فرا نمی‌خواند، تفاوت قایل شد.

از امام شافعی نیز چنین گفتاری نقل شده است. ابن حبان هم اتفاق نظر علما را نقل کرده و گفته است: استدلال نمودن به احادیث اینگونه افراد، نزد تمام ائمه جائز نیست و در این مورد اختلافی سراغ ندارم.

اما ظاهراً ادعای ابن حبان درست نیست؛ زیرا امام بخاری از عمران بن حطان خارجی روایتی نقل کرده است. عمران بن حطان، یکی از بزرگ‌ترین داعیان خوارج می‌باشد و از عبدالرحمن بن ملجم نیز تعریف نموده است.

همچنین از امام شافعی نقل شده است که: شهادت اهل بدعت را می‌پذیرم، جز فرقه‌ی خطاییه از روافض را؛ زیرا آن‌ها معتقدند که می‌توانند برای موافقان خود، شهادت دروغ بدهند.^۱

امام عبدالقادر بغدادی در کتاب الفرق بین الفرق آورده است: امام شافعی در نظریه‌اش پیرامون قبول شهادت اهل بدعت، تجدید نظر نمود و معتزله را نیز مستثنی کرد.^۲

به نظر من، آن‌ها روایت اهل بدعت را که موافق با بدعتشان باشد، رد می‌نمایند. همچنین اگر راوی از گروهی باشد که در جعل حدیث به نفع خواهشات خود مشهورند، روایتش را نمی‌پذیرند. چنانچه روایات روافض را رد کردند و روایات برخی از شیعیان را که به صداقت و امانت شهرت داشتند، پذیرفتند. مانند مبتدعی همچون عمران بن حطان که به جواز کذب معتقد نیست؛ لذا روایتش را پذیرفته‌اند.

۴- زنداغه، فاسقان و غافلانی که خود نمی‌دانند چه روایت می‌کنند و سایر کسانی که صفات ضبط، حفظ، عدالت و فهم در آن‌ها دیده نمی‌شود.

حافظ ابن کثیر می‌گوید: راوی مورد قبول، کسی است که مورد اعتماد باشد و آنچه را که روایت می‌کند، بفهمد و مسلمان، عاقل و بالغ باشد و آن دسته از مظاهر فسق و سایر مواردی که در مروت و شخصیت پسندیده‌ی فرد را زیر سؤال می‌برد، در او یافت نشود. همچنین باید فردی آگاهی باشد، نه فراموشکار؛ چنانچه با لفظ روایت می‌کند، باید حافظ باشد و اگر با معنی روایت می‌کند، معنی را فهمیده باشد. اگر یکی از این شروط، در راوی وجود نداشته باشد، روایتش پذیرفته نمی‌گردد.^۳

۱- اختصار علوم الحدیث. صفحه ۱۰۷

۲- الفرق بین الفرق صفحه ۱۰۳

۳- اختصار علوم الحدیث. صفحه ۹۸

- باید برای پذیرش روایت برخی از راویان، توقف کرد؛ مهمترین آن‌ها عبارتند از:
- ۱- کسی که علما، در مورد جرح و تعدیل وی اختلاف نظر دارند.
 - ۲- کسی که اشتباهات وی زیاد بوده و با امامان مورد اعتماد مخالفت نموده باشد.
 - ۳- کسی که زیاد فراموشکار باشد.
 - ۴- کسی که در اواخر عمرش اختلال حواس پیدا کرده است.
 - ۵- کسی که حافظه‌اش، خراب شده باشد.
 - ۶- کسی که بدون تحقیق، هم از راویان ثقه و قابل اعتماد و هم از راویان ضعیف، حدیث روایت کرده است.

چهارم: وضع اصول و قواعدی فراگیر، به منظور تقسیم‌بندی حدیث و شناخت آن

آن‌ها، احادیث را بر سه نوع تقسیم نمودند: صحیح، حسن و ضعیف.

تعریف حدیث صحیح: حدیث صحیح، حدیثی است که شخصی عادل و دارای حافظه، آن را با سندی متصل از کسی چون خود، نقل نماید تا اینکه به رسول الله ﷺ برسد؛ به شرط اینکه روایتش، شاذ و مردود و دارای علتی نباشد که در صحت آن، خدشه وارد کند.^۱

قید اتصال سند بدین خاطر است که انقطاع سند نداشته باشد. اگر صحابی، از سند افتاده باشد، حدیث مرسل می‌شود و حدیث مرسل نزد جمهور محدثین قابل استناد نیست. البته فقها در رابطه با حدیث مرسل اختلاف نظر دارند.

تعریف حدیث حسن: در تعریف حدیث حسن اختلاف نظر وجود دارد. چنانچه ابن‌صلاح می‌گوید: از آنجا که حدیث حسن، بین صحیح و ضعیف قرار دارد، تعریف دقیق آن نزد بیشتر حدیث‌شناسان، با مشکل مواجه شده است.

سپس ابن‌صلاح حدیث حسن را اینگونه تعریف می‌کند: حدیث حسن، بر دو نوع است: یکی اینکه در سندش شخصی وجود دارد که وضعیتش مشخص نشده است؛ البته از فراموشکاری که زیاد اشتباه کرده و یا از کسانی که متهم به دروغ شده‌اند، نیست و متن حدیث یا نظیر آن، از طریق دیگری نیز روایت شده است.

دوم اینکه راوی از کسانی باشد که به صداقت و امانت، مشهورند؛ ولی در حفظ و استواری، به درجه‌ی راویان حدیث صحیح نرسیده است و آنچه را تنها روایت می‌کند، منکر شمرده نشود و متن روایتش نیز شاذ و علت‌دار نباشد.^۱

البته باید توجه داشت که در میان محدثین قرن اول و دوم، اصطلاحی به نام حدیث حسن وجود نداشت؛ بلکه این اصطلاح، در زمان امام احمد و بخاری پدید آمد و سپس شهرت یافت.

تعریف حدیث ضعیف: حدیث ضعیف، حدیثی است که ویژگی‌های حدیث صحیح و حسن در آن وجود ندارد. بنابراین آن را ضعیف می‌گویند. این ضعف، یا ناشی از سند حدیث است و یا ناشی از متنش.

یکی از انواع حدیث ضعیف، حدیث مرسل می‌باشد؛ مرسل، به حدیثی می‌گویند که تابعی، آن را بدون ذکر نام صحابی به رسول خدا ﷺ نسبت داده است.

فقها، در مورد حجت بودن حدیث مرسل اختلاف نظر دارند؛ اما محدثین اتفاق نظر دارند که به آن عمل نمی‌شود.

امام مسلم در مقدمه‌ی صحیحش می‌گوید: از دیدگاه ما و سایر علمای حدیث، روایت مرسل، حجت نیست.

حافظ ابو عمرو بن صلاح می‌گوید: آنچه در مورد عدم حجت بودن حدیث مرسل و حکم ضعفش بیان کردیم، نظریه‌ی جماعت حفاظ حدیث و ناقدان روایات می‌باشد که در تصانیف خود نوشته‌اند.

بی‌تردید این رویه‌ی محدثین، بیانگر نهایت احتیاط دذ دین خدا و حفظ سنت رسول خدا ﷺ می‌باشد. آن‌ها با وجود اتفاق نظر در مورد عدالت و راستی صحابه، معتقدند که حدیث مرسل، از نوع احادیث ضعیف می‌باشد؛ روشن است که در مرسل، جز صحابی کسی دیگر از سند ساقط نشده است و احتمال اینکه صحابی، از تابعی روایت کرده باشد، خیلی ضعیف به نظر می‌رسد و اگر چنین حالتی وجود داشت، صحابی آن را بیان می‌نمود.

پس اگر چنانچه تابعی مورد اعتماد، نام صحابی‌ای را ساقط کرده باشد، در حالی که همه‌ی صحابه عادل بوده‌اند، چه خدشه‌ای بر حدیث وارد می‌شود؟ باید گفت: جز

احتیاط و محکم‌کاری دلیل دیگری برای این کار وجود ندارد و احتیاط و محکم‌کاری، رویه‌ی علمای امت در این زمینه بوده است.

یکی دیگر از انواع حدیث ضعیف، حدیث منقطع می‌باشد. حدیث منقطع، حدیثی است که در سندش نام فردی غیر از صحابه افتاده و یا فردی مبهم در سندش وجود داشته باشد.

همچنین یکی از انواع حدیث ضعیف، حدیث معضل می‌باشد: روایت معضل، روایتی است که در سندش نام دو راوی یا بیشتر بیان نشده باشد؛ مرسل تبع تابعی که روایتش را به پیامبر ﷺ نسبت می‌دهد، از نوع احادیث معضل است. حدیث شاذ نیز جزو احادیث ضعیف به‌شمار می‌رود: امام شافعی می‌گوید: حدیث شاذ، حدیثی است که فردی ثقه آن را روایت نموده، اما بر خلاف روایت دیگران است و باید در پذیرفتن چنین حدیثی توقف نمود. حفاظ حدیث، حدیث شاذ را اینگونه تعریف نموده‌اند: حدیثی است که یک سند بیشتر ندارد و فردی ثقه یا غیرثقه آن را روایت کرده است. اگر توسط شخص ثقه و قابل اعتمادی نقل شده باشد، باید در پذیرفتن آن توقف نمود و قابل احتجاج نیست و اگر حدیثی، تنها توسط فرد غیرثقه‌ای نقل شده باشد، رد می‌شود و پذیرفته نمی‌گردد.

تعریف امام شافعی بهتر به نظر می‌رسد؛ زیرا از آنجا که بسیاری از روایات توسط یک شخص ثقه روایت شده، باید بنا بر تعریف دوم، در پذیرش احادیث زیادی توقف نمود. در حالی که امام مسلم می‌گوید: زهری، نود حدیث را به تنهایی روایت نموده و این احادیث را کسی جز او روایت نکرده است.

همچنین حدیث منکر؛ حدیث منکر، حدیثی است که فردی غیرعادل و غیرضابط به تنهایی روایت کرده است؛ احادیث منکر، پذیرفته نمی‌شوند.

نیز حدیث مضطرب؛ حدیث مضطرب، حدیثی است که روایات آن در متن یا سند با هم متفاوت باشند. اما از آن جهت که از لحاظ صحت و روایت راویان ثقه، همسان هستند، ترجیح یکی از این روایات، ممکن نباشد. چنین حدیثی، حدیث ضعیف به‌شمار می‌رود؛ البته اگر اختلاف در اسم راوی یا اسم پدرش یا نسبش باشد و خود راوی ثقه باشد، چنین حدیثی، جزو احادیث صحیح محسوب می‌گردد.

حدیث موضوع و نشانه‌های آن

علما همچنانکه برای شناخت احادیث صحیح، حسن و ضعیف، اصولی را در نظر گرفتند، به منظور تشخیص احادیث موضوع نیز اصول و قواعدی را وضع نموده و علایمی را ذکر کرده‌اند که با در نظر گرفتن آن‌ها می‌توان حدیث موضوع و ساختگی را تشخیص داد. پیشتر طبقات جعل‌کنندگان حدیث و انگیزه‌های این عمل را بیان نمودیم. اینک به بیان علایم و نشانه‌هایی می‌پردازیم که بیانگر موضوع بودن یک حدیث می‌باشد؛ این علایم بر دو نوع است: ۱- نشانه‌های مربوط به سند؛ ۲- نشانه‌های مربوط به متن.

نشانه‌های مربوط به ساختگی بودن سند

مهمتری علایمی که بر اساس آن، می‌توان به ساختگی بودن سند یک روایت پی برد، عبارتند از:

۱- راوی، کذاب و معروف به دروغگویی باشد و حدیث مورد نظر، از طریق هیچ فرد ثقه‌ای روایت نشده باشد. علمای جرح و تعدیل، برای شناخت کذابین و تاریخ شان تلاش‌های گسترده‌ای نموده و چنان وضعیت آن‌ها را مورد تحقیق و بررسی قرار داده‌اند که هیچ یک از راویان کذاب از قلم‌شان نیفتاده است.

۲- خود واضع به جعل و وضع حدیث اعتراف نماید؛ مانند ابوعصمت نوح بن ابی‌مریم که به جعل حدیث در فضائل سوره‌ها، اعتراف نمود یا همچون عبدالکریم بن ابی‌العوجاء که به جعل چهارهزار حدیث اعتراف کرد و اقرار نمود که با جعل آنها، حلال را حرام و حرام را حلال می‌کرده است.

۳- اینکه راوی از شخصی روایت نماید که ملاقاتش با آن شخص ثابت نشده و یا تولد راوی پس از وفات آن فرد باشد یا اینکه شخص مورد نظر، اصلاً به آن شهر و مکانی که راوی، ادعای سماع از او را نموده، وارد نشده باشد. چنانچه مأمون بن احمد هروی، ادعای شنیدن حدیث از هشام بن عمار را نمود؛ حافظ ابن‌حبان از وی سؤال نمود: چه زمانی وارد شام شدی؟ گفت: در سال ۲۵۰ هجری. ابن‌حبان گفت: اما هشام بن عمار که تو از وی روایت می‌کنی، در سال ۲۴۵ هجری وفات نموده است!

عبدالله ابن اسحاق کرمانی نیز ادعا کرد که از محمد بن ابی‌یعقوب حدیث، شنیده است؛ اما سرانجام ثابت شد که محمد بن ابی‌یعقوب، هفت سال قبل از تولد عبدالله بن

اسحاق وفات نموده است. محمد بن حاتم کشی نیز ادعای سماع حدیث از عبد بن حمید را داشت. ابوعبدالله حاکم گفت: این آقا سیزده سال پس از وفات عبد بن حمید، از وی حدیث شنیده است!

در مقدمه‌ی مسلم آمده است: باری معلى بن عرفان ضمن نقل یک روایت گفت: (حدیث ابووائل، قال خرج علينا ابن مسعود بصفین) یعنی: ابن مسعود در جنگ صفین نزد ما آمد.. ابونعیم یعنی فضل بن دکین گفت: مگر ابن مسعود رضی الله عنه پس از مرگش، دوباره زنده شد؟ زیرا ابن مسعود رضی الله عنه در سال ۳۲ یا ۳۳ هجری یعنی در دوران خلافت عثمان رضی الله عنه وفات نموده است.

در چنین مواردی تاریخ از اهمیت خاصی برخوردار است؛ بویژه تاریخ تولد، اقامت، مسافرت‌ها، شیوخ و وفات راویان. از این رو علم طبقات و دانستن تاریخ زندگانی نسل‌های مختلف، دانشی مستقل است که ناقدین حدیث، به هیچ عنوان از آن بی‌نیاز نیستند. چنانچه قاضی حفص بن غیاث می‌گوید: اگر به یکی از راویان، مشکوک هستید، با شمارش سال‌ها وی را بسنجید. یعنی سن خودش و سن کسانی را که از آن‌ها روایت می‌کند، محاسبه نمایید. سفیان ثوری می‌گوید: وقتی راویان از دروغ، کار گرفتند، ما نیز از تاریخ کار گرفتیم.

۴- در پاره‌ای از موارد، ساختگی بودن حدیث، از حالات راوی و انگیزه‌های وی، مشخص می‌شود. مانند آنچه حاکم از سیف بن عمر تمیمی نقل می‌کند که گفته است: ما، نزد سعد بن طریف بودیم که پسرش از مکتب‌خانه آمد و گریه می‌کرد. پدر پرسید: چرا می‌گریی؟ گفت: معلم، مرا زده است. سعد گفت: امروز آن‌ها را رسوا خواهیم کرد. آنگاه حدیثی را بدین مضمون بیان کرد: (حدثني عكرمة عن ابن عباس مرفوعاً! معلوم صيانكم شراركم، أقلهم رحمة للیتیم و أغلظهم علي المسکین) یعنی: «معلمان فرزندانان، بدترین شما هستند؛ به یتیمان کمتر شفقت و مهربانی می‌ورزند و با مساکین تندخو هستند». و مانند: حدیث (المهريسة تشد الظهر) یعنی: «هلیم، کمر را محکم می‌کند». راوی این حدیث موضوع، محمد بن حجاج نخعی می‌باشد که هلیم فروش بوده است.

نشانه‌های مربوط به ساختگی بودن متن

نشانه‌های مربوط به ساختگی بودن متن یک روایت، زیاد است؛ از جمله:

۱- رکیک بودن الفاظ به‌گونه‌ای که انسان آگاه به زبان و ادبیات عرب، به‌راحتی درک نماید که هیچ فرد فصیح و بلیغی، چنین الفاظی را بر زبان نمی‌آورد چه رسد به رسول خدا ﷺ که از همه فصیح‌تر بوده است.

حافظ ابن حجر می‌گوید: این زمانی است که راوی، به صراحت مدعی باشد که این الفاظ، عین الفاظ رسول خدا ﷺ است. ابن دقیق العید می‌گوید: محدثین در بسیاری از موارد با در نظرگرفتن اموری که مربوط به روایت است، به ساختگی بودن آن پی می‌برند؛ علتش، این است که آن‌ها با تجربه‌ی زیادی که در زمینه‌ی حدیث دارند، به چنان استعداد و روحیه‌ی دست یافته‌اند که می‌توانند تشخیص دهند آیا این عبارت از رسول خدا ﷺ است یا خیر. بلقینی می‌گوید: این مطلب را می‌توان از این مثال فهمید که اگر فردی، سال‌ها در خدمت کسی باشد و بداند چه چیزهایی مورد پسند آن شخص است و از چه چیزهایی خوشش نمی‌آید، سپس کسی در حضورش ادعا نماید که فلانی، از فلان چیز خوشش نمی‌آید، شخص خدمتگزار، فوراً تشخیص می‌دهد که این آقا، راست می‌گوید یا دروغ.

۲- خرابی در معنا بدین صورت که با بدیهیات عقلی در تضاد باشد و امکان تأویلش نیز وجود نداشته باشد؛ مانند: این روایت که: «کشتی نوح هفت بار گرد کعبه طواف نمود و در مقام ابراهیم دو رکعت نماز ادا کرد!» یا مفهوم روایت با اصول اخلاقی و مفاهیم و ارزش‌های اسلامی در تعارض باشد؛ مانند: (جور الترك و لا عدل العرب) یعنی: «ظلم ترک، به از عدالت عرب». یا اینکه مفهوم روایت، عامل فساد و شهوترانی باشد؛ مانند: (النظر إلى الوجه الحسن يجلي البصر) یعنی: «نگریستن به چهره‌ی زیبا، روشنی چشم را می‌افزاید». یا اینکه بر خلاف اصول و یافته‌های قطعی پزشکی باشد؛ مانند: (الباذنجان شفاء من كل داء) یعنی: «بادمجان، مایه‌ی شفا و بهبودی برای هر بیماری و مرضی است». یا اینکه با کمال تقدیس و تنزیه خداوند بر اساس عقل سلیم، در تعارض باشد؛ مانند: (إن

الله خلق الفرس فأجراها فعرقت فخلق نفسه منها) یعنی: «خداوند، اسب را خلق نمود و سپس آن را به حرکت درآورد و از عرق آن، ذات خویش را آفرید»!!
 یا اینکه با شواهد قطعی تاریخ یا با سنت‌ها و قوانین الهی در نظام هستی و وجود انسان، در تضاد باشد؛ مانند این روایت که قد و قامت عوج بن عنق، سه‌هزار ذراع بوده است و زمانی که نوح عليه السلام، او را از عذاب الهی و غرق شدن ترساند، گفت: مرا در این کاسه‌ات (یعنی کشتی) سوار کن. وی، آنقدر بلند بود که سیلاب طوفان نوح، تا برآمدگی پایش هم نرسید!! او، دستش را در اعماق دریا فرو می‌برد و ماهی برمی‌داشت و آن را زیر حرارت خورشید نگه می‌داشت و کباب می‌نمود! همچنین این روایت که رتن هندی، ششصد سال، عمر کرد و با رسول خدا صلى الله عليه وآله ملاقات نمود.

یا اینکه روایت، مشتمل بر خرافات و اوهامی باشد که معمولاً انسان‌های عاقل از پذیرفتن آن خودداری می‌نمایند؛ مانند: (الدیک الأبيض حبیبی و حبیب حبیبی جبریل) یعنی: «خروس سفید، دوست من و دوست حبیبم جبریل است»! و مانند: (إتخذوا الحمام المقاصيص فإنها تلهي الجنة عن صبيانكم) یعنی: «کبوتران کاکل‌دار پرورش دهید تا جنها را از فرزندانان فراری دهند». خلاصه اینکه هر روایتی که عقل سلیم، آن را نپذیرد، پذیرفته نمی‌شود.

ابن جوزی رحمته الله می‌گوید: چه خوب گفته‌اند که هر روایتی که با عقل سلیم در تضاد باشد و اصول و آثار، آن را نقض نماید، یقین بدان که موضوع و ساختگی است.
 امام رازی در کتاب المحصول می‌گوید: هر حدیثی که وهم باطلی ایجاد نماید و قابل توجیه نباشد، آن حدیث، کذب و ساختگی است.

۳- مخالفت با نص قرآن، به‌گونه‌ای که قابل توجیه و تأویل نباشد. مانند: (ولد الزنا لا يدخل الجنة إلی سبعة أبناء) یعنی: «ولد الزنا، تا هفت پشت وارد بهشت نمی‌شود»! بدیهی است که این عبارت با نص قرآن در تضاد است؛ چنانچه خداوند متعال، می‌فرماید: ﴿وَأَزْرَةٌ وَرِزْرٌ أُخْرَىٰ﴾ [الأنعام: ۱۶۴]. یعنی: «هیچکس، گناه دیگری را بر دوش نمی‌کشد». گفتنی است: این حدیث موضوع، برگرفته از تورات است.

همچنین حدیثی که بر خلاف سنت صریح و متواتر باشد. مانند: (إذا حدثتم عني بحدیث یوافق الحق فخذوا به حدثت به أو لم أحدث) یعنی: «هرگاه حدیثی از من برای شما نقل شد که با حق موافق بود، آن را بپذیرید، چه من آن را گفته باشم و چه نگفته باشم».

این روایت، با این حدیث متواتر در تعارض است که: (من کذب علی متعمداً فلیتبوأ مقعده من النار). یعنی: «هرکس به من دروغی نسبت بدهد، جایگاهش را در دوزخ مهیا و آماده سازد».

یا اینکه حدیث، مخالف اصول برگرفته از قرآن و سنت صحیح باشد؛ مانند: (من ولد له ولد فسماه محمداً کان هو و مولوده فی الجنة) یعنی: «کسی که صاحب فرزندی شود و نامش را محمد نهد، خودش و فرزندش، بهشتی هستند». و مانند: (آیت علی نفسی ألا أدخل النار من اسمہ محمد أو احمد) یعنی: «من سوگند خورده‌ام کسی را که اسمش، محمد یا احمد باشد، وارد دوزخ نکنم». بدیهی است که چنین احادیثی، با اصول قطعی قرآن و سنت در تضاد می‌باشد. زیرا نجات انسان، صرفاً به ایمان و اعمال شایسته بستگی دارد، نه به نامها و القاب.

یا اینکه حدیث، مخالف اجماع باشد؛ مانند: (من قضي صلوات من الفرائض فی آخر جمعة من رمضان کان ذلك جابراً لكل صلوة فاتته من عمره إلی سبعین سنة) یعنی: «هرکسی که چند نماز فرض فوت شده را در آخرین جمعه‌ی رمضان بخواند، تا هفتاد سال، جبران نمازهای فوت شده‌اش، محسوب می‌شود». کاملاً روشن است که این حدیث، با این اجماع امت در تضاد می‌باشد که هیچ عبادتی، جبران نماز فوت شده را نمی‌نماید.

۴- مخالفت حدیث با حقایق معروف زمان پیامبر ﷺ؛ مانند: حدیث وضع جزیه بر اهل خیبر و رفع هر نوع مشقت و تکلیف از آنها. و نیز شهادت سعد بن معاذ رضی الله عنه و کتابت معاویه بن ابی سفیان رضی الله عنه در همین تاریخ؛ این، در حالی است که جزیه، در سال خیبر مشروع نبوده است و آیه‌ی جزیه، پس از سال تبوک نازل گردیده است. همچنین سعد بن معاذ رضی الله عنه نیز پیشتر در غزوه‌ی خندق

وفات نموده و معاویه در سال فتح مکه مسلمان شده است. بنابراین حقایق تاریخی، این حدیث را کاملاً رد نموده و موضوع بودنش را ثابت می‌نماید. همچنین روایت انس رضی الله عنه که می‌گوید: (دخلت الحمام فرأيت رسول الله صلى الله عليه وسلم جالساً و عليه مئزر، فهممت أن أكلمه فقال: يا أنس إنما حرمت دخول الحمام بغير مئزر من أجل هذا) یعنی: «من، وارد حمام شدم؛ پیامبر صلى الله عليه وسلم را دیدم که آنجا نشسته بود و ازاری بر تن داشت؛ خواستم با وی صحبت کنم؛ فرمود: ای انس! بدین جهت ورود به حمام بدون ازار، حرام شده است».

کاملاً روشن است که از نظر تاریخی ثابت نشده که رسول خدا صلى الله عليه وسلم وارد حمام شده باشد؛ زیرا در آن زمان در حجاز چنین حمامهایی وجود نداشته است.

۵- موافقت حدیث با مذهب راوی، در صورتی که راوی، فردی متعصب و تندرو باشد؛ مانند: اینکه یک دوستدار افراطی اهل بیت، در فضائل اهل بیت، حدیثی را روایت نماید یا یکی از مرجئه، در مورد «ارجاء» حدیثی روایت کند. همچون روایت حبه بن جوین که می‌گوید: از علی رضی الله عنه شنیدم که می‌گفت: (عبدت الله مع رسول الله صلى الله عليه وسلم قبل أن يعبد أحد من هذه الامة خمس سنين أو سبع سنين) یعنی: «من، با پیامبر خدا صلى الله عليه وسلم پنج یا هفت سال قبل از آنکه کسی از این امت، خدا را عبادت کند، عبادت نمودم». ابن حبان می‌گوید: حبه از مدعیان افراطی و متعصب محبت علی رضی الله عنه است و در روایت حدیث، ضعیف می‌باشد.

۶- اینکه حدیث مشتمل بر امری باشد که باید از طرق مختلف روایت می‌شد. به عنوان مثال روایت، بیانگر این باشد که در جمع زیادی بیان شده است؛ اما در عین حال مشهور نیست و فقط از یک طریق روایت شده است؛ مانند حدیث غدیرخم. علما، می‌گویند: یکی از نشانه‌های ساختگی بودن این روایت، این است که در آن تصریح شده که این حدیث، در حضور جمع زیادی از صحابه بیان شده است و سپس در زمان به خلافت رسیدن ابوبکر رضی الله عنه همگی، بر کتمان آن اتفاق نموده‌اند. ناگفته پیداست که چنین عملی، خیلی بعید به نظر می‌رسد؛ بنابراین از آنجا که این روایت، تنها از طریق روافض روایت شده و بر خلاف دیدگاه جمهور مسلمانان است، خود، دلیلی روشن بر دروغ بودن این حدیث می‌باشد.

ابن تیمیه رحمته الله علیه می‌گوید: نقل حدیث در مورد خلافت علی رضی الله عنه نیز از همین نوع روایات است. ما مطمئنیم که این حدیث، به دلایل زیادی موضوع می‌باشد. زیرا هیچکس، به سند صحیحی برای نرسیده است، چه رسد به اینکه این حدیث، متواتر باشد. حتی با وجود انگیزه‌های متعدد برای بیان آن، به صورت مخفیانه هم روایت نشده است. این، در حالی است که روز تعیین خلیفه در سقیفه ی بنی ساعده نظریات متعدد و مشورت‌های متفاوتی ارائه گردید. بدیهی است در بحبوحه‌ی شهادت عمر رضی الله عنه، زمانی که شورا تشکیل شد و نیز در زمان شهادت عثمان رضی الله عنه که مردم در مورد خلافت علی رضی الله عنه اختلاف نظر داشتند، باید چنین حدیث مشهوری توسط بیشتر مسلمانان بیان می‌شد؛ بویژه در آن شرایط حساس که استناد به این حدیث، یک ضرورت گریزناپذیر بود. همه می‌دانیم که واقعیت، عکس این است؛ یعنی عدم وجود و بیان چنین حدیثی.^۱

ابن حزم می‌گوید: ما، در این مورد، هیچ روایتی از هیچکس سراغ نداریم، مگر یک روایت واهی که راویش، فرد مجهول و ناشناخته‌ای است و از شخصی به نام ابوالحمررا نقل شده؛ حال آنکه چنین فردی هرگز در تاریخ وجود نداشته است.

ابن ابی‌الحدید می‌گوید: اخبار و احادیث زیادی در این باب نقل شده است؛ اگر کسی با دید انصاف آن‌ها را بررسی نماید، درمی‌یابد که هیچ نص صریح و قطعی‌ای که شک و شبهه‌ای در آن نباشد، وجود ندارد. چنانچه برخی، می‌پندارند که رسول خدا صلی الله علیه و آله خلافت علی را با نص صریح بیان نموده و مسلمانان را به فرمانبرداری و حرف‌شنوی از وی دستور داده است. بی‌تردید اگر کسی با دیدی منصفانه به وقایع پس از وفات رسول خدا صلی الله علیه و آله بنگرد و آن‌ها را مورد ارزیابی قرار دهد، قطعاً پی خواهد برد که چنین حدیثی، وجود نداشته است.^۲

۷- معمولاً حدیثی که بیانگر پاداش بسیار بزرگ برای عملی کوچک و یا وعید شدید برای گناهی صغیره است، موضوع و ساختگی می‌باشد. چنانچه بیشتر واعظان و داستان‌سرایان، به خاطر نرم کردن دل‌های مردم و برانگیختن احساساتشان و یا به دست آوردن دل‌های آنان، چنین روایاتی را نقل می‌کنند؛ مانند این روایت: (من صلی الضحی کذا و کذا رکعة أعطي ثواب سبعین نبیاً)

۱- منهاج السنة ۴/۱۱۸.

۲- شرح نهج البلاغة ۱/۱۳۵.

یعنی: «کسی که چندین رکعت، نمازچاشت بخواند، به او ثواب هفتاد پیامبر داده می‌شود».

همچنین مانند این روایت که: (من قال لا إله إلا الله خلق الله تعالى له طائراً له سبعون ألف لسان لكل لسان سبعون ألف لغة يستغفرون له) یعنی: «کسی که لا اله الا الله بگوید، خداوند متعال، پرنده‌ای برای او می‌آفریند که دارای هزار زبان است و هر زبان دارای هزار لغت می‌باشد و همگی برای وی استغفار و طلب مغفرت می‌کنند».

آنچه گذشت، مهمترین اصول و قواعدی است که علمای حدیث، برای نقد و بررسی احادیث و شناخت صحت و سقم آن‌ها در نظر گرفته‌اند. بدین سان واضح گردید که علمای حدیث، بر خلاف پندار بسیاری از مستشرقین و پیروان آنان، فقط به نقد سندها مشغول نشده‌اند؛ بلکه متن احادیث را نیز مورد توجه قرار داده‌اند. چنانچه در پرتو مطالب گذشته پی بردیم که آنها، در زمینه‌ی نشانه‌های مربوط به تشخیص حدیث موضوع، چهار مورد را در رابطه با سند و هفت مورد را مربوط به متن، در نظر گرفته و علاوه بر این ذوق و توانایی فنی را نیز در نقد احادیث و تأیید یا رد آن‌ها دخالت داده‌اند؛ از این رو در نقد احادیث چنین عباراتی بکار برده‌اند: (هذا الحديث عليه ظلمة؛ متنه مظلم؛ ینکره القلب و لا تطمئن له النفس) یعنی: «این حدیث دارای تیرگی است» یا «متنش، تاریک است» یا «دل به آن مطمئن نمی‌شود»...

بنابراین جای شگفت نیست که ربیع بن خثیم بگوید: «برخی از احادیث، همچون روز، روشن و نورانی‌اند که بدین وسیله می‌توانی آن‌ها را بازشناسی و بعضی از احادیث نیز همانند شب، تاریک و بی‌فروغند و بدین سان می‌توان آن‌ها را باز شناخت»^۱.

ابن جوزی می‌گوید: پوست بدن طالبان علم و دانش‌پژوهان، از حدیث منکر و بی‌اساس به لرزه در می‌آید و قلبشان از آن متنفر می‌شود.

در صفحات آینده ضمن بررسی شبهات مستشرقین و امثال‌شان، این موضوع را بیشتر مورد بررسی قرار خواهیم داد.

فصل چهارم:

دستاوردها و نتایج تلاش‌های گسترده‌ی علمای حدیث

با تلاش‌های موفقی که علمای حدیث انجام دادند، اصول سنت که دومین مصدر تشریح اسلامی است، استحکام یافت و مسلمانان، نسبت به احادیث پیامبرشان مطمئن شدند و سنت از هرگونه دستبرد و تحریفی، پاک گردید و احادیث صحیح و حسن از احادیث ضعیف و موضوع جدا شد و بدین ترتیب خداوند متعال، شریعتش را از دستبرد مفسدین و توطئه‌ی دسیسه‌گران و زندق‌ها حفاظت نمود. و مسلمانان به نتایج ارزنده‌ی این نهضت عظیم و مبارک دست یافتند؛ مهمترین دستاوردهای این نهضت خجسته، به شرح ذیل می‌باشد:

۱- تدوین سنت

قبلاً بدین نکته اشاره کردیم که سنت در زمان رسول خدا ﷺ همانند قرآن، به صورت رسمی، تدوین نشد. بلکه صرفاً در سینه‌ها محفوظ بود و یاران پیامبر ﷺ آن را به صورت شفاهی به نسل پس از خود، یعنی تابعین انتقال دادند. اگر چه در زمان پیامبر ﷺ پاره‌ای از احادیث به قید تحریر در آمد، اما بدون تردید سنت، در آن دوران سینه به سینه می‌گشت و بدین‌سان سنت، در دوران صحابه جز در موارد اندکی تدوین نیافت. البته یک بار عمر فاروق رضی الله عنه به فکر تدوین سنت افتاد، اما دوباره منصرف شد. چنانچه بیهقی در مدخل به نقل از عروه بن زبیر، چنین آورده است: عمر رضی الله عنه تصمیم گرفت احادیث را بنویسد. در این باره با یاران پیامبر رضی الله عنه مشورت نمود. آن‌ها نیز موافق بودند؛ آنگاه عمر رضی الله عنه به مدت یک ماه استخاره نمود و نهایتاً چنین گفت: من تصمیم گرفتم احادیث را بنویسم، اما به یاد اقوام قبل از شما افتادم که کتاب‌هایی نوشتند و به آن‌ها روی آوردند و کتاب خدا را پشت سر انداختند. سوگند به خدا هرگز حاضر نیستم که کتاب خدا را با چیزی مشتبه نمایم.^۱

یقیناً عذری که عمر رضی الله عنه برای صحابه بیان کرد، با توجه به شرایط مسلمانان در آن زمان، کاملاً موجه بود. زیرا مردم، گروه‌گروه اسلام می‌آوردند و قرآن، برایشان تازگی داشت؛ از این رو لازم بود همگی به حفظ، مطالعه و تلاوت قرآن روی بیاورند تا قرآن، اساس عقیده و حامی و محافظ آن در برابر هر نوع انحراف باشد.

این روش همچنان ادامه داشت تا آنکه فتنه به وقوع پیوست و جعل و دروغ در احادیث رواج یافت. به همین سبب بزرگان تابعین و نسل‌های بعدی، برای مبارزه با جریان جعل حدیث، پیا خاستند و کوشش‌های گسترده‌ای در این زمینه انجام دادند. نخستین بخش این تلاش‌ها، متوجه تدوین سنت برای حفاظت سنت از ضایع شدن یا کم شدن از آن و یا اضافه شدن بر آن بود.

بیشتر روایات، حاکی از آن است که عمر بن عبدالعزیز رضی الله عنه نخستین فرد تابعی بود که به فکر جمع‌آوری و تدوین سنت افتاد؛ وی، به استاندار و قاضیش ابوبکر بن حزم در مدینه پیام فرستاد: (أنظر ما كان من حديث رسول الله صلى الله عليه وسلم فإكتبه فإني خفت دروس العلم و ذهاب العلماء) یعنی: «بنگر؛ احادیث پیامبر صلى الله عليه وسلم را بنویس که من از بابت ناپدید شدن علم و از میان رفتن علما بیم دارم». همچنین از وی خواست تا احادیثی را که نزد عمره بنت عبدالرحمن انصاری (۹۸هـ) و قاسم بن محمد بن ابی‌بکر (۱۰۶هـ) وجود دارد، بنویسد.

چنین به نظر می‌رسد که عمر بن عبدالعزیز رضی الله عنه، تنها ابن حزم را موظف به انجام این مهم نساخت؛ بلکه نظیر این نامه را به عموم علمای برجسته و والیان خود در تمام شهرها ارسال نمود. چنانچه ابونعیم در تاریخ اصفهان، آورده است: عمر بن عبدالعزیز به تمام مناطق چنین نوشت: (أنظروا إلی حدیث رسول الله صلى الله عليه وسلم فاجمعوه). یعنی: «احادیث پیامبر صلى الله عليه وسلم را بنویسید و جمع‌آوری نمایید».

بدین ترتیب عمر بن عبدالعزیز، آرزوی جدش عمر بن خطاب رضی الله عنه را که دوست داشت، احادیث پیامبر صلى الله عليه وسلم را جمع‌آوری نماید، برآورده ساخت.

ابن حزم دستور عمر بن عبدالعزیز را اجرا نمود و احادیث عمره و قاسم را نزد وی فرستاد؛ اما وی، تمام احادیث موجود در مدینه را جمع‌آوری نکرد و به جای او امام محمد بن مسلم بن شهاب زهری [۱۲۴هـ] این مهم را انجام داد. او، یکی از علمای بزرگ و برجسته در زمینه‌ی سنت در عصر خویش بود؛ او، همان کسی است که عمر

بن عبدالعزیز به یارانش دستور می‌داد تا در مجلس وی حاضر شوند و دلیلش را چنین مطرح می‌کرد که: روی زمین کسی وجود ندارد که همچون او، از سنت آگاهی داشته باشد. امام مسلم رحمته الله درباره‌ی زهری می‌گوید: او، دارای نود حدیث است که کسی غیر از او، این احادیث را روایت ننموده است. بسیاری از ائمه و پیشوایان علمی در مورد زهری گفته‌اند: اگر زهری نبود، بسیاری از احادیث از دست می‌رفت؛ این در حالی است که افرادی چون حسن بصری وجود داشتند. چنین به نظر می‌رسد که تدوینی که به دست زهری انجام گرفت، غیر از آن چیزی بود که به دست افرادی همچون: بخاری، مسلم، احمد و سایر محدثان انجام گرفت. تدوین زهری عبارت بود از جمع‌آوری تمام شنیده‌هایش از پیامبر صلی الله علیه و آله بدون ترتیب ابواب علمی و چه بسا با اقوال صحابه و فتاوای تابعین مخلوط بود. البته این، امری طبیعی و عادی در آغاز هر عملی می‌باشد.

بنابراین، زهری نخستین کسی است که اساس تدوین سنت را در کتاب‌های خاص به وجود آورد. پیش از آن تعدادی از علمای تابعین، از نوشتن حدیث به خاطر ایجاد ضعف در قوت حافظه، ممانعت می‌کردند. حتی خود زهری نیز در ابتدا از نوشتن احادیث خودداری می‌نمود تا اینکه از سوی عمر بن عبدالعزیز مأمور انجام این کار بس مهم شد. در صفحات آینده پیرامون این موضوع، با تفصیل بیشتری سخن خواهیم گفت.

تدوین سنت، در نسل پس از زهری، گسترش یافت. نخستین کسانی که به جمع‌آوری احادیث پرداختند، عبارتند از:

در مکه: ابن جریج (۱۵۰هـ) و ابن اسحاق (۱۵۱هـ).

در مدینه: سعید بن ابی‌عروبه (۱۵۶هـ)، ربیع بن صبیح (۱۶۰هـ) و امام مالک (۱۷۹هـ).

در بصره: حماد بن سلمه (۱۶۷هـ).

در کوفه: سفیان ثوری (۱۶۱هـ).

در شام: ابوعمرو اوزاعی (۱۵۷هـ)

در واسط: هشیم (۱۷۳هـ).

در خراسان: عبدالله بن مبارک (۱۸۱هـ)

در یمن: معمر (۱۵۴هـ)

در ری: جریر بن عبدالحمید (۱۸۸هـ). همچنین سفیان بن عیینه (۱۹۸هـ)، لیث بن سعد (۱۷۵هـ) و شعبه بن حجاج (۱۶۰هـ) نیز به تدوین و جمع‌آوری احادیث پرداختند.

همه‌ی این‌ها، معاصر یکدیگر بودند. از این رو مشخص نیست که کدامین آن‌ها قبل از دیگران به تدوین سنت، پرداخته است. روش این بزرگان در تدوین سنت چنین بود که احادیث پیامبر ﷺ را با اقوال صحابه و فتاوی‌ای تابعین جمع‌آوری می‌نمودند و مسائل متعددی را در یک باب گرد می‌آوردند.

حافظ ابن حجر می‌گوید: آنچه گذشت، منوط به جمع احادیث در ابواب بود. اما شعبی، نخستین کسی بود که احادیث شبیه به هم را در یک باب گرد آورد. زیرا از او روایت شده که گفته است: این باب بزرگ، در بحث طلاق است.^۱

قرن سوم فرا رسید. این قرن، درخشان‌ترین دوران تدوین سنت به‌شمار می‌رود. زیرا از وجود ائمه‌ی حدیث و تألیفات ماندگار آن‌ها برخوردار بود. در این قرن گردآوری احادیث به شیوه‌ی مسانید شروع شد؛ این شیوه‌ها عبارت است از:

جمع‌آوری تمام روایات یک صحابی علی‌رغم موضوعات متعدد، در یک باب. نخستین کسانی که این شیوه را بکار گرفتند، عبارتند از: عبدالله بن موسی عبسی کوفی، مسدد بصری، اسد بن موسی و نعیم بن حماد خزاعی.

پس از آن‌ها، حفاظ حدیث آمدند و امام احمد رحمته‌الله مسند مشهورش را تألیف نمود. همین شیوه را اسحاق بن راهویه و عثمان بن ابی‌شیبه انتخاب نمودند. روش این گروه، چنین بود که صرفاً احادیث پیامبر ﷺ را جمع‌آوری نمودند و از تدوین اقوال صحابه و فتاوی‌ای تابعین خودداری کردن؛ گفتنی است: این دسته از علما، احادیث صحیح و غیرصحیح را با هم جمع‌آوری و تدوین می‌کردند و این مسأله، طالبان حدیث را با مشکل مواجه ساخت. زیرا جز کسانی که در این موضوع مهارت داشتند، دیگران نمی‌توانستند احادیث صحیح را تشخیص دهند و کسانی که از ملکه‌ی تشخیص برخوردار نبودند، به یکی از ائمه‌ی حدیث مراجعه می‌نمودند و اگر این فرصت برایشان فراهم نمی‌شد، وضعیت حدیث از لحاظ صحت و سقم، همچنان نامعلوم باقی می‌ماند.

این موضوع باعث شد تا امام‌المحدثین محمد بن اسماعیل بخاری (۲۵۶هـ) در تدوین حدیث، شیوه‌ی جدیدی برگزیند و صرفاً احادیث صحیح را جمع‌آوری نماید. چنانچه برای این منظور کتاب مشهورش یعنی الجامع الصحیح مشهور به صحیح بخاری را تألیف نمود و شاگردش امام مسلم بن حجاج قشیری (۲۶۱هـ) نیز به پیروی از وی کتاب صحیحش را تألیف کرد. این دو بزرگوار، برای دسترسی آسان طلاب حدیث به احادیث صحیح، زحمت‌ها و سختی‌های فراوانی متحمل شدند. پس از این دو امام بزرگوار، تعداد زیادی از آن‌ها پیروی نمودند و کتاب‌های متعددی نوشتند که مهمترین‌شان عبارتند از: سنن ابی‌داوود (۲۷۵هـ)، سنن نسائی (۳۰۳هـ)، جامع ترمذی (۲۷۹هـ) و سنن ابن‌ماجه (۲۷۳هـ). این بزرگان چنانچه عادت محدثین می‌باشد، تمام روایات ائمه‌ی پیش از خود را در تألیفات خود نقل کرده‌اند.

آنگاه قرن چهارم فرا رسید؛ علمای این قرن، چیزی جز روایات اندکی که جای مانده بود، بر روایات محدثان قرن سوم نیفزودند؛ بدین سان بیشتر تلاش این گروه، جمع‌آوری روایاتی بود که گذشتگان آن‌ها گرد آورده بودند.

مشهورترین محدثان این زمان عبارتند از:

۱- امام سلیمان بن احمد طبرانی (۳۶۰هـ) که معجم سه‌گانه‌اش را تألیف نمود؛ یعنی: الف) المعجم الکبیر: وی، در این کتاب روایات هر صحابی را به‌صورت جداگانه‌ای نقل نموده و اصحاب را نیز به ترتیب حروف الفبا ذکر کرده است. این کتاب، شامل پانصد و بیست و پنج هزار حدیث می‌باشد. ب) الاوسط. ج) الاصغر. وی، در این دو کتاب روایات هریک از اساتید خود را جداگانه آورده و هر یک از آن‌ها را به ترتیب حروف الفبا نام برده است.

۲- دارقطنی (۳۸۵هـ) که سنن مشهورش را تألیف نمود.

۳- ابن‌حبان بستی (۳۵۴هـ)

۴- ابن‌خزیمه (۳۱۱هـ)

۵- طحاوی (۳۲۱هـ).

بدین ترتیب تدوین و جمع‌آوری سنت و جدا کردن روایات صحیح از ضعیف، کامل گردید و علمای قرون بعدی، جز تدوین مستدرکات، عمل دیگری انجام ندادند؛ مانند: مستدرک ابوعبدالله حاکم نیشابوری (۴۰۵هـ) وی، در این کتاب احادیثی را آورده که به نظرش دارای شرایط امام بخاری و مسلم هستند، اما آن دو بزرگوار این احادیث را

در کتاب‌هایشان نیاورده‌اند. علما، بخشی از این احادیث را پذیرفته و بخشی را هم نپذیرفته‌اند که از مشهورترین این علما می‌توان علامه ذهبی رحمته الله علیه را نام برد.

۲. علم مصطلح حدیث

یکی از نتایج و دستاوردهای این حرکت مبارک، تدوین قواعدی است که علما، در اثنای مبارزه با جریان جعل احادیث، مشخص نموده‌اند؛ قواعدی که بر اساس آن حدیث را به سه نوع تقسیم نمودند. چنانچه در ابتدای کتاب گذشت. بدین ترتیب بود که علم مصطلح حدیث پدید آمد. علمی که برای تصحیح روایات، ضوابط علمی را وضع نمود. این قواعد، صحیح‌ترین اصولی است که در طول تاریخ برای تأیید روایات و اخبار در نظر گرفته شده است و علمای بزرگوار رحمهم‌الله نیز نخستین کسانی هستند که این اصول را بر پایه‌ای علمی وضع نمودند و این عمل را چنان کامل انجام دادند که آیندگان خود را از چنین تحقیقی بی‌نیاز ساختند.

لازم به یادآوری است که علمای حدیث و سایر علمای سلف در رشته‌های دیگر مانند: تاریخ، فقه، تفسیر، لغت، ادبیات و... بر اساس همین روش علمی پیش رفتند. از این رو تألیفات علمی در ابتدا دارای سندهای متصل بودند؛ حتی کتاب‌های علما را شاگردان‌شان با سند متصل نسل در نسل نقل می‌کردند. به عنوان مثال: اینک ما در مورد کتاب صحیح بخاری، هیچ شکی نداریم که تألیف امام بخاری می‌باشد. زیرا این کتاب از امام بخاری با سندی متصل نسل به نسل نقل شده و این، امتیازی است که تألیفات امتهای دیگر از آن محرومند و حتی کتاب‌های مقدس‌شان نی‌زازچنین مزیتی برخوردار نیستند.

یکی از علمای معاصر تاریخ، کتابی در باب اصول روایت، تألیف نموده است. وی در این کتاب بر اصول علم حدیث تکیه نموده و اذعان کرده که این روش، بهترین روش علمی، برای تصحیح اخبار و روایات می‌باشد. نویسنده‌ی مزبور در بخش ششم کتابش تحت عنوان (عدالت و ضبط) پس از تأکید بر وجوب تحقیق در زمینه‌ی عدالت، راستی و امانتداری راوی، می‌گوید: «واقعاً آنچه علمای حدیث، صدها سال پیش، بدان دست یافته‌اند، جای شگفت و تقدیر دارد. به منظور قدردانی از این دقت علمی و با اعتراف به مقام والای آن‌ها در این زمینه، برخی از نصوص و نوشته‌های آنان را عیناً برایتان

بازگو می‌نماییم». وی، سپس به نقل سخنان امام مالک، امام مسلم، امام غزالی، قاضی عیاض و ابی‌عمر بن صلاح پرداخته است.

علم مصطلح حدیث یا اصول حدیث، علمی است که از تقسیم حدیث به سه نوع صحیح، حسن و ضعیف و نیز تقسیم هر یک از انواع سه‌گانه‌ی حدیث، به اقسام دیگر سخن می‌گوید و به بیان شرایط مطلوب راوی و روایت و همچنین علل، اضطرابات و شذوذی می‌پردازد که در احادیث پدید می‌آید؛ در این علم، موضوعات دیگری نیز مورد بحث قرار می‌گیرد؛ از جمله: آنچه که احادیث به سبب آن مردود و یا موقوف می‌شوند و نیز بیان کیفیت سماع، پذیرش، حفظ و انتقال حدیث و همچنین آداب محدث و طالب حدیث و....

نخستین کسی که در این زمینه، مباحثی را تدوین نمود، علی بن مدینی استاد امام بخاری بود. بخاری، مسلم و ترمذی نیز در این زمینه در رسائلی خاص، مطالبی پراکنده بیان نموده‌اند. اما نخستین کسی که در این رشته‌ی علمی دست به قلم برد و تمام ابواب و مباحث اصول حدیث را جمع‌آوری نمود، قاضی ابومحمد رامهرمزی (۳۶۰هـ) نویسنده‌ی کتاب المحدث الفاصل بین الراوی و السامع بود. البته وی، تمام مباحث این علم را در کتابش بصورت فراگیر نیاورده است. آنگاه حاکم ابوعبدالله نیشابوری [درگذشته به سال ۴۰۵هـ] آمد و کتاب معرفة علوم الحدیث را تألیف نمود؛ این نیز به‌طور کامل مرتب و پیراسته نبود. پس از آن ابونعیم اصفهانی (۴۳۰هـ) آمد و روی کتاب حاکم کار کرد و مواردی را هم برای آیندگان بر جای نهاد. سپس خطیب ابوبکر بغدادی (۴۶۳هـ) آمد و کتابی تحت عنوان الکفایة پیرامون اصول روایت و کتابی تحت عنوان الجامع لأدب الشیخ و السامع درباره‌ی آداب روایت نوشت. آنگاه قاضی عیاض (۵۴۴هـ) آمد و کتاب الإلماع را با استفاده از کتاب‌های خطیب بغدادی، به نگارش درآورد.

سپس شیخ حافظ تقی‌الدین ابوعمر عثمان بن صلاح شهرزوری دمشقی (۶۴۳هـ) آمد و کتاب مشهورش مقدمة ابن‌صلاح را بر شاگردانش در مدرسه‌ی اشرفیه‌ی دمشق دیکته کرد. این کتاب، شامل بیشتر مباحثی است که در کتاب‌های قبل از وی به صورت پراکنده آمده است. علمی پس از ابن‌صلاح، در قابل نثر و نظم به شرح این کتاب پرداختند. مانند: الفیة عراقی و شرحش توسط علامه سخاوی و

التقريب علامة نووى و شرح آن از علامه سيوطى تحت عنوان التدريب و كتابهاى معروف ديگر.

حافظ ابن كثير دمشقى (۷۷۴هـ) نیز در كتابى به نام اختصار علوم الحديث به صورت مختصر به بررسى علم حديث پرداخته است.

از آن پس تألیفات متعددى نگاشته شد که مهمترینشان عبارتند از: الفیه، حافظ عراقى (۸۰۶هـ)؛ نخبة الفكر في مصطلح الأثر، علامه ابن حجر؛ توجیه النظر از علامه شيخ طاهر الجزائرى و قواعد التحديث از قاسمى دمشقى.

۳- علم جرح و تعديل

يکى ديگر از نتايج اين تلاشهاى مبارک، پديد آمدن علم جرح و تعديل يا به عبارتى علم ميزان الرجال است. اين علم، دانشى است که در آن از احوال راويان، امانت، اعتماد، عدالت و حفظ و حافظه‌ى آنان يا بر عکس در مورد کذب، غفلت و فراموشى آن ها، مى‌شود. اين دانش، در نوع بسيار ارزنده مى‌باشد و از اين نهضت مبارک و تلاش گسترده‌ى علما در زمينه‌ى تدوين سنت سرچشمه گرفته است و نظير اين دانش، در تاريخ امتهاى ديگر يافت نمى‌شود. آنچه سبب پديد آمدن اين علم گرديد، اشتياق وافر علما براى اطلاع از احوال راويان به قصد تمیيز و شناسايى احاديث صحيح از ضعيف بود.

آن‌ها خود راويان معاصر خود را مى‌آزمودند و در مورد آن‌ها تحقيق مى‌کردند و اين تحقيق را در مورد راويان غيرمعاصر خویش انجام مى‌دادند. چه بسا از آن‌ها در مورد برخى از راويان سؤال مى‌شد و آن‌ها نیز با صراحت و قاطعيت تمام، نظر خود را ابراز مى‌نمودند. زیرا اين عمل‌شان، دفاع از دين و سنت رسول خدا ﷺ بود.

بارى به امام بخارى گفتند که برخى از مردم تحقيقات تاريخيات را مورد انتقاد قرار داده‌اند، چراکه آنان، اين عمل را مترادف غيبت مى‌دانند. بخارى در پاسخ گفت: (انما روينا ذلك رواية و لم نقله من عند أنفسنا و قد قال النبي ﷺ: بئس احوالعشيرة) يعنى: «آنچه ما مى‌گوئيم بر اساس روايت است و از نزد خود و خودسرانه چيزى نگفته‌ايم؛ رسول خدا ﷺ نیز در مورد شخصى فرمود: (فلانى، آدم بدى است)». البته سخن گفتن در مورد تأييد و يا رد راويان، از زمان صحابه‌ى کوچک آغاز شده بود؛ از صحابه

می‌توان: ابن عباس (۶۸هـ)، عبادہ بن صامت (۳۴هـ) و انس بن مالک (۹۳هـ) و از تابعین افرادی مانند: سعید بن مسیب (۹۳هـ) شعبی (۱۰۴هـ)، ابن سیرین (۱۱۰هـ) و اعمش (۱۴۸هـ) را نام برد که پیرامون اوضاع و احوال راویان، سخن می‌گفتند. این موضوع پیوسته ادامه داشت و فردی به نام شعبه (۱۶۰هـ) که خیلی دقیق بود و تنها از افراد مورد اعتماد روایت می‌کرد، به تحقیق حال راویان پرداخت. امام مالک رحمته (۱۷۹هـ) نیز همین رویه را در پیش گرفت.

مشهورترین علمای جرح و تعدیل در قرن دوم، عبارتند از: معمر (۱۵۴هـ)، هشام دستوائی (۱۵۴هـ)، اوزاعی (۱۵۷هـ)، ثوری (۱۶۱هـ)، حماد بن سلمه (۱۶۷هـ) و لیث بن سعد (۱۷۵هـ).

پس از این‌ها، گروهی دیگر مانند: عبدالله بن مبارک (۱۸۱هـ)، فزاری (۱۸۵هـ)، ابن عیینه (۱۹۸هـ) و وکیع بن جراح (۱۹۷هـ) پا به این عرصه گذاشتند.

از مشهورترین علمای این طبقه یحیی بن سعید قطان (۱۹۸هـ) و عبدالرحمن بن مهدی (۱۹۸هـ) را می‌توان نام برد که جرح و توثیق این دو، نزد علما حجت بود. سپس گروهی دیگر از ائمه‌ی این فن پا به عرصه نهادند؛ مانند: یزید بن هارون (۲۰۶هـ)، ابوداود طیالسی (۲۰۴هـ)، عبدالرزاق بن همام (۲۱۱هـ) و ابوعاصم النبیل ضحاک بن مخلد (۲۱۲هـ).

آنگاه تألیف در بخش جرح و تعدیل آغاز گردید؛ نخستین کسانی که در این موضوع لب به سخن گشودند و مطالبی نگاشتند، عبارتند از: یحیی بن معین (۲۳۳هـ)، احمد بن حنبل (۲۴۱هـ)، محمد بن سعد کاتب واقدی و صاحب الطبقات (۲۳۰هـ) و علی بن مدینی (۲۳۴هـ). پس از این‌ها امام بخاری، مسلم، ابوزرعه، ابوحاتم و ابوداود سجستانی آمدند.

تا اواخر قرن ۹ هجری، طبقات مختلفی از علما در این فن، قد علم نمودند و به تألیف و تحقیق در این باره پرداختند؛ به‌گونه‌ای که به‌راحتی می‌توان در تألیفات این بزرگان، نام و بیوگرافی هرکسی را که نامش در کتاب‌های حدیث موجود است، بررسی نمود.

برخی از کتاب‌های جرح و تعدیل، تنها به ذکر ثقات و راویان مورد اعتماد اکتفا نمودند؛ مانند: کتاب الثقات تألیف ابن حبان بستی، کتاب الثقات در چهار جلد، نوشته‌ی ابن قطلوبغا (۸۸۱هـ) و نیز کتاب الثقات نوشته‌ی خلیل بن شاهین (۸۷۳هـ).

برخی از کتاب‌های جرح و تعدیل، فقط ضعفاء را ذکر کرده‌اند. مانند امام بخاری، نسائی، ابن حبان، دارقطنی، عقیلی، ابن جوزی و ابن عدی که کتاب‌هایی در این زمینه نگاشتند یا همانند کتاب الکامل فی الضعفاء نوشته‌ی ابن عدی که بهترین کتاب در این زمینه می‌باشد. وی، در این کتاب تمام راویانی را که به نحوی درباره‌ی آنان سخنی گفته شده، نام برده است؛ اگرچه برخی از آن‌ها جزو رجال صحیحین نیز هستند. وی، همچنین برخی از ائمه‌ی بزرگوار را نیز آورده است. زیرا برخی از دشمنان‌شان در حیات‌شان در مورد آن‌ها سخنانی گفته‌اند. علامه ذهبی، کتاب میزان الاعتدال را از همین کتاب ابن عدی برگرفته است.

برخی از این کتاب‌ها، هم راویان ضعیف و هم راویان ثقه را ذکر کرده‌اند. چنین کتاب‌هایی در زمینه‌ی جرح و تعدیل زیادند و مشهورترین آن‌ها تواریخ سه‌گانه‌ی امام بخاری است که التاریخ الکبیر، به ترتیب حروف الفبا و الاوسط و الصغیر، به ترتیب سال زندگانی افراد، تدوین شده است. کتاب الجرح و التعدیل از ابن حبان، الجرح و التعدیل از ابن ابی حاتم رازی و نیز الطبقات الکبری از ابن سعد، جزو همین کتاب هاست. بهترین کتاب در این زمینه، کتاب التکمیل فی معرفة الثقات و ضعفاء و المجاهیل از ابن کثیر می‌باشد. وی، در این کتاب، ضمن جمع کتاب‌های التهذیب علامه مزّی و میزان علامه ذهبی، مطالبی را نیز افزوده است. بدین سان کتاب ابن کثیر، مفیدترین کتاب برای هر محدث و فقیهی می‌باشد.^۱

ائمه‌ی بزرگوار که به جرح و تعدیل راویان پرداختند، در معیارهای نقد خویش نسبت به راویان، در یک سطح نیستند؛ برخی، سخت‌گیر، برخی آسان‌گیر و برخی هم میانه‌رو هستند.

از علمای سخت‌گیر در این زمینه می‌توان افراد ذیل را نام برد: ابن معین، یحیی بن سعید قطان، ابن حبان و ابوحاتم رازی.

ترمذی، حاکم و ابن مهدی در این زمینه آسانگیر بوده‌اند؛ احمد، بخاری و مسلم نیز در جرح و تعدیل راویان، میانه‌رو بوده‌اند. به همین دلیل است که در مورد برخی از راویان، نظرات و دیدگاه‌های متفاوتی وجود دارد. زیرا از نظر بعضی مورد تأیید و از نظر

۱- البته برخی، ایشان را از متساهلین می‌دانند.

برخی دیگر، مردود می‌باشند. علتش، این است که هر یک از امامان، معیارهای خاصی در نقد افراد راویان داشته است. در پاره‌ای از موارد از یک امام، دو نظریه‌ی متفاوت در مورد یک فرد نقل می‌شود؛ به عنوان مثال روزی یک فرد از نظر یک امام، مورد تأیید بوده و چند روز بعد همین فرد، از نظر امام مزبور، مردود اعلام شده است و چه بسا عکس این حالت نیز اتفاق افتاده است.

یکی از عوامل اختلاف در جرح و تعدیل، اختلاف گرایش‌های فقها در اجتهاد می‌باشد. مثلاً تنش و اختلاف نظر اهل حدیث و اهل رأی با یکدیگر معروف و مشهور است. از این رو برخی از اهل حدیث، بعضی از ائمه‌ی اهل رأی را جرح نموده و آن‌ها را جزو ضعفاء دانسته‌اند. این اظهار نظر، صرفاً برخاسته از گرایش اجتهادی است که با گرایش اجتهادی اهل حدیث هماهنگ نمی‌باشد.

در این مورد می‌توان به نقد بسیاری از ائمه‌ی محدثین بر یکی از بزرگ‌ترین امامان در تاریخ فقه اسلامی، یعنی ابوحنیفه رحمته‌الله اشاره نمود. نام برد. برخی از محدثین، این امام بزرگوار را با وجود تقوا، زهد و جایگاه والایش، جرح نموده‌اند. این مطلب را در عبارت ابوبکر خطیب، در کتاب تاریخ بغداد، در شرح حال امام ابوحنیفه به وضوح می‌توان مشاهده نمود. این نوع اظهار نظرها صرفاً برخاسته از مسلک فقهی وی می‌باشد که بر تعداد زیادی از محدثین و حتی بر ائمه‌ی ایشان پوشیده مانده است. تعصب برخی از اهل حدیث، آن‌ها را بر آن داشت تا امام ابوحنیفه را به چیزی متهم نمایند که هرگز مورد تأیید تاریخ نمی‌باشد. شاید این تفاوت گرایش‌ها و دیدگاه‌های ناقدین، ناشی از شدت یا تساهل در زمینه‌ی نقد باشد. همین نکته، برخی از علما را بر آن داشت تا هیچ جرحی را بدون توضیح نپذیرند. چراکه ممکن است منشأ جرح، تعصب ناقد باشد، نه واقعیت و حقیقت. علامه ابن کثیر دمشقی رحمته‌الله می‌گوید: به خلاف جرح که بدون توضیح پذیرفته نمی‌شود. زیرا مردم، در مورد عوامل فسق، نظریات متفاوتی دارند و چه بسا کسی که به جرح می‌پردازد، مورد خاصی را در نظر می‌گیرد و براساس آن، راوی را جرح می‌نماید؛ در حالی که در حقیقت یا از دیدگاه دیگران، آن مورد، دلیل فسق یا جرح نیست. بنابراین در جرح افراد، بیان سبب شرط است.^۱

لطیفه‌ای در این باره آورده‌اند که از شخصی سؤال شد: چرا حدیث فلانی را ترک کردی؟ جواب داد: وی را دیدم که سوار الاغ بود؛ بنابراین حدیثش را ترک کردم!

از فردی درباره‌ی صالح مری پرسیدند؛ گفت: صالح، قابل اعتماد نیست. زیرا روزی نزد حماد بن سلمه از وی یاد شد و حماد، بلافاصله بینی‌اش را گرفت. دقت کنید. چگونه برخی، با دلایلی سست و واهی که هیچ ارتباطی با عدالت و ثقه بودن ندارد، جرح می‌نمودند. اما واقعیت این است که چنین عملکردی، تنها از کسانی سر زد که دانش کافی در زمینه‌ی جرح نداشتند و یا در این رشته، همچون کودک ناتوان بودند. بی‌تردید ائمه‌ی این فن، یعنی کسانی که بر جزئیات این فن آگاهی داشته‌اند، به هیچ عنوان مرتکب چنین قضاوت‌های ظالمانه و نقدهای خنده‌آور نشده‌اند.

۴. علوم حدیث

علاوه بر آنچه بیان شد، رشته‌های دیگری از علوم نیز در جریان تحقیق اصول و مصادر سنت و در پی مطالعات و فعالیت‌های حدیث‌شناسی و روایت حدیث و دفاع از آن، پدید آمد؛ چنانچه ابو‌عبدالله حاکم در کتاب معرفة علوم الحدیث به پنجاه و دو علم و نووی در کتاب التقریب به شصت و پنج علم اشاره نموده‌اند.

اینک به مهمترین فعالیت‌ها و رشته‌های علمی در زمینه‌ی علوم حدیث می‌پردازیم تا میزان دقت علمای حدیث در نقد و تحقیق سنت و حفاظت از آن نمایان گردد:

۱- شناسایی صداقت و میزان اعتبار محدث و صحت اصول وی و اسانیدی که متناسب با سن و مسافرت‌های وی باشد و نیز غفلت و تساهلش در امور شخصی یا علمی و اصول و ضوابطش؛ چنانچه حاکم بدین نکته اشاره نموده و گفته است: یکی از مواردی که یک پژوهش‌گر و طالب حدیث، باید آن را رعایت نماید، این است که نخست پیرامون احوال خود محدث تحقیق نماید که آیا وی، به توحید معتقد است یا خیر و آیا خود را ملزم به اطاعت از انبیاء علیهم‌السلام می‌داند؟ همچنین دقت نماید که آیا محدث مزبور، عقایدی خرافی دارد که در صدد تبلیغ آن‌ها باشد یا خیر؟ زیرا به اجماع ائمه‌ی مسلمین، نمی‌توان از کسی حدیث روایت کرد که مردم را به بدعت فرا می‌خواند. سپس باید سن و سالتش را بررسی نماید و دقت کند که آیا با توجه به سنی که دارد، سماعش از شیوخی که از آن‌ها روایت می‌نماید، ممکن است یا خیر؟ زیرا برخی از راویان را

مشاهده نمودیم که با در نظرگرفتن سن و سال آن‌ها، ملاقات‌شان با شیوخی که به نقل حدیث از آنان پرداخته‌اند، ناممکن بود.

آنگاه کتاب‌ها و نسخه‌هایی را که از آن‌ها روایت می‌کنند، بررسی نماید که آیا این کتاب‌ها، قدیمی هستند یا جدید؟ زیرا برخی، در این زمان جماعتی کتاب‌ها را می‌خرند و سپس از آن‌ها روایت می‌کنند. گروهی نیز شنیده‌های خود را با دست خویش در کتاب‌های قدیمی می‌نویسند و سپس روایت می‌نمایند. اگر کسانی که در این علم، سررشته ندارند، از این افراد چیزی بشنوند، به سبب عدم برخورداری از دانش کافی، معذور به شمار می‌روند؛ اما اهل فن با توجه به آگاهی و تجربه‌ای که دارند، اگر از چنین افرادی روایت کنند، این کار باعث جرح و اسقاط‌شان می‌شود، مگر اینکه دوباره توبه نمایند.

۲- شناخت احادیث مسند: حاکم می‌گوید: خود این بخش نیز علمی گسترده است. زیرا ائمه‌ی مسلمین در مورد استدلال از حدیث غیرمسند، اختلاف نظر دارند.

حدیث مسند آنست که محدث، حدیثی را از شخصی روایت نماید که سماعش از آن ثابت باشد و نیز سماع آن شخص، از فردی که از او روایت نموده ثابت باشد تا اینکه به رسول خدا ﷺ برسد.

۳- شناخت آثار موقوف: مثالش مانند حدیثی است که حاکم از مغیره بن شعبه روایت می‌کند که وی گفت: (کان أصحاب رسول الله ﷺ یقرعون بابه بالأظافیر) یعنی: «یاران پیامبر ﷺ، با دست درب خانه‌اش را می‌زدند». حاکم پس از روایت این حدیث می‌گوید: کسی که اهل علم نباشد، چنین می‌پندارد که این حدیث، حدیث مسندی است. زیرا نام رسول الله ﷺ در آن ذکر شده است؛ حال آنکه این حدیث، مسند نیست؛ بلکه موقوف به یک صحابی است که یک عمل همتایان خود را نقل کرده و هیچکس، این فعل را به رسول الله ﷺ مسند نموده است.

۴- شناخت مراتب و درجات صحابه: حاکم، صحابه‌ی رسول الله ﷺ را به دوازده طبقه و گروه تقسیم نموده است؛ نخستین طبقه، کسانی هستند که در دوران

- مکی دعوت اسلام مسلمان شدند و آخرین شان، اطفال و کودکانی هستند که روز فتح مکه یا در حجه الوداع (واپسین حج پیامبر) آن حضرت ﷺ را دیدند.
- ۵- شناخت روایات مرسلی که در مورد استدلال به آنها، اختلاف نظر وجود دارد: باید گفت که این بخش از علم حدیث، بسیار مشکل است و تنها کسانی که در این علم مبارک تبحر دارند، به نتایج درستی در این زمینه دست می‌یابند و موفق می‌شوند.
- ۶- شناخت حدیث منقطع: منقطع، غیر از مرسل است. کمتر کسی در بین حفاظ حدیث پیدا می‌شود که تفاوت مرسل و منقطع را دریابد. حاکم، حدیث منقطع را به سه قسم تقسیم نموده و برای هر یک مثالی آورده است:
- الف) در سند حدیث، دو فرد مجهول وجود دارند؛ بدین صورت که نه نامشان، ذکر شده است و نه شناخته شده‌اند.
- ب) در سند حدیث، فردی باشد که نامش ذکر نشده، ولی از طریقی دیگر، شناخته شده است.
- ج) در سند حدیث، قبل از رسیدن سلسله‌ی راویان به تابعی، راوی‌ای باشد که سماعش از کسی که از او روایت نموده، ثابت نباشد. چنین حدیثی نیز منقطع است نه مرسل.
- ۷- شناخت اسانید مسلسل: این بخش از علم حدیث نیز نوعی سماع ظاهری است که عاری از شبهه می‌باشد و دارای چندین نوع است. زیرا تسلسل سند، معمولاً با لفظ خاصی هنگام روایت حدیث بیان می‌شود. مثلاً تمام راویان هنگام روایت می‌گویند: (حدثنا) یا (سمعتہ یقول) یا (شهدت علی فلان أنه قال). در پاره‌ای از موارد نیز تسلسل سند با فعل خاصی انجام می‌گیرد که هر یک از اسانید روایت، آن را هنگام بیان حدیث، نسبت به شاگردش انجام می‌دهد؛ مانند حدیثی که تسلسل سند آن از طریق مصافحه صورت می‌گیرد.
- ۸- شناخت احادیث معنعن: این نوع احادیث به اجماع ائمه‌ی حدیث، در صورتی که راویان از انواع تدلیس پرهیز کرده باشند، متصل شناخته می‌شوند.
- حاکم، در این مورد حدیث جابر بن عبدالله را مثال می‌زند و سپس می‌گوید: این حدیث را مصری‌ها، اهل مدینه و اهل مکه روایت کرده‌اند و معتقد به تدلیس نیستند. بنابراین نزد ما تفاوتی ندارد؛ چه سماع‌شان را ذکر بکنند و چه نکنند، حدیث‌شان پذیرفته می‌شود.

۹- شناخت روایات معضل: معضل، حدیثی است که فاصله‌ی بین راوی و پیامبر ﷺ بیش از یک نفر باشد. البته معضل، غیر از مرسل است. زیرا مرسل، صرفاً روایات تابعین را شامل می‌شود، نه دیگران را.

۱۰- شناخت مدرج: مدرج، عبارتست از روایتی که با سخن رسول الله ﷺ چیزی از سخنان صحابه درآمیخته باشد.

حاکم، برای بیان این نوع، روایت عبدالله بن مسعود را به عنوان مثال ذکر کرده که رسول خدا ﷺ دستش را گرفت و تشهد نماز را به او آموزش داد و فرمود: (إذا قلت هذا فقد قضيت صلاتك إن شئت أن تقوم فقم و إن شئت أن تقعد فاقعد). یعنی: «زمانی که این را گفتم، اگر قصد قیام داشتی، پس بایست و اگر قصد نشستن داشتی، بنشین».. حاکم می‌گوید: از (إذا قلت) تا آخر، از سخنان عبدالله بن مسعود ﷺ می‌باشد که در این حدیث درج شده است. وی، برای اثبات این ادعا، به حدیثی استدلال کرده که از طریقی دیگر روایت شده است که راوی آن، پس از نقل تشهد نماز، می‌گوید: آنگاه عبدالله بن مسعود ﷺ گفت: (إذا فرغت من هذا فقد قضيت صلواتك... الخ).

۱۱- شناخت تابعین: این بحث خود شامل علوم زیادی است. زیرا تابعین، دارای طبقات مختلفی هستند و اگر انسان از این علم غافل باشد، به‌سختی می‌تواند صحابه و تابعین را از یکدیگر تشخیص دهد. هم‌چنین نمی‌تواند تابعین و تبع تابعین را بشناسد و آن‌ها را از هم تشخیص دهد.

حاکم، به بیان پانزده طبقه از تابعین پرداخته و در نخستین طبقه، کسانی را برشمرده که با عشره‌ی مبشره ملاقات کرده‌اند؛ مانند: سعید بن مسیب، قیس ابن ابی حازم؛ آخرین طبقه‌ی تابعین از بصره کسانی هستند که با انس بن مالک ﷺ ملاقات نموده‌اند و از کوفه کسانی که با ابن ابی‌وفی ﷺ ملاقات کرده‌اند؛ از مدینه آنان که با سائب بن یزید ﷺ ملاقات نموده‌اند و از مصر آن‌هایی که با حارث بن جزء ﷺ دیدار کرده و از اهل شام کسانی که با ابوامامه‌ی باهلی ﷺ ملاقات کرده‌اند.

۱۲- شناخت فرزندان صحابه: کسی که از این بخش آگاهی نداشته باشد، روایات بی‌شماری بر وی مشتبه می‌شود. در این میان نخستین کسانی که یک محدث، باید آن‌ها را بشناسد، فرزندان رسول خدا ﷺ می‌باشند. سپس شناخت فرزندان صحابه‌ی بزرگ و فرزندان سایر صحابه و نیز شناخت فرزندان تابعین و

تبع تابعین و ائمه‌ی مسلمین ضروری است. گفتنی است: این مسأله خود، علمی گسترده و مفید است.

۱۳- شناخت علم جرح و تعدیل: جرح و تعدیل، به عنوان دو علم جدا و مستقل، از اهمیت زیادی برخوردارند. چنانچه حاکم در این مورد سخن گفته و صحیح‌ترین سندها و همچنین واهی‌ترین و ضعیف‌ترین آن‌ها را ذکر نموده است.

۱۴- شناخت حدیث صحیح و غیرصحیح: البته این، غیر از علم جرح و تعدیل است. زیرا با آنکه در سند پاره‌ای از روایات، فردی وجود ندارد که مورد جرح واقع شده باشد، اما با این حال در شمار احادیث صحیح قرار نگرفته‌اند. حاکم، برای مثال روایت ابن عمر رضی الله عنهما را با سند متصل بیان کرده که رسول خدا صلی الله علیه و آله فرموده است: (صلوة اللیل والنهار مثنی مثنی والوتر رکعة من آخر الیل).

حاکم می‌گوید: تمام کسانی که در سند این روایت قرار دارند، ثقة و مورد اعتمادند، اما وجود (نهار) در این روایت، وهمی بیش نیست. وی، مثال دیگری نیز در این مورد ذکر کرده و آن، حدیثی است که عائشه رضی الله عنها می‌گوید: (ما عاب رسول الله صلی الله علیه و آله طعاماً قط إن اشتهاه أکله و إلا ترکه). یعنی: «هیچگاه رسول خدا صلی الله علیه و آله از غذایی عیب نگرفت؛ اگر غذایی را دوست داشت، آن را تناول می‌نمود و گرنه از آن نمی‌خورد».

حاکم می‌گوید: اگرچه ائمه و ثقات، این حدیث و سند آن را یکی پس از دیگری نقل کرده‌اند، اما در واقع سند آن متعلق به حدیث دیگری است که می‌گوید: (ما ضرب رسول الله صلی الله علیه و آله بیده امرأة قط و ما انتقم لنفسه...) یعنی: «هیچگاه رسول خدا صلی الله علیه و آله هیچ زنی را کتک نزد و هیچگاه به خاطر خودش انتقام نگرفت...». بخاطر وهمی که توسط یکی از راویان صورت گرفته است، آن حدیث را با این سند ذکر کرده‌اند. من، نهایت تلاشم را به کار گرفتم تا موضع وهم را پیدا نمایم، اما به نتیجه‌ای نرسیدم. ولی گمان غالبم بر این است که این وهم، از سوی علی بن حیان بصری صورت گرفته است؛ هرچند وی، راستگو و مقبول می‌باشد.

سپس حاکم ادامه می‌دهد و می‌گوید: حدیث صحیح، فقط با روایت شناخته نمی‌شود؛ بلکه فهم، حفظ و کثرت سماع نیز لازم است.

در چنین مواردی به‌خاطر روشن نشدن علل مخفی، باید از اهل فن و کارشناسان نظر خواست؛ مانند اینکه حدیثی با سندی صحیح یافت شود، اما در صحیحین نباشد. لذا ضروری است که برای روشن شدن علتش با کارشناسان این علم، تبادل نظر شود.

۱۵- شناخت فقه حدیث: این بخش نیز از دستاوردها و نتایج علم حدیث می‌باشد و اساس شریعت را تشکیل می‌دهد. حاکم، اسامی تعدادی از ائمه‌ی حدیث را که علاوه بر روایت حدیث، فقه آن را نیز مورد بررسی قرار داده‌اند، ذکر کرده است؛ مانند: ابن شهاب زهری، عبدالرحمن بن عمرو، اوزاعی، عبدالله بن مبارک، سفیان بن عیینه، احمد بن حنبل و تعدادی دیگر.

۱۶- شناخت احادیث ناسخ و منسوخ: حاکم، مثال‌های متعددی از احادیث ناسخ و منسوخ را ذکر کرده است.

۱۷- شناخت احادیث مشهور: حاکم، می‌گوید: حدیث مشهور، غیر از حدیث صحیح می‌باشد؛ وی، مثال‌های زیادی در این مورد بیان کرده است.

۱۸- شناخت حدیث غریب: حدیث غریب، دارای چندین نوع می‌باشد. برخی از احادیث غریب، صحیحند؛ حدیث صحیح غریب، حدیثی است که تنها توسط یک راوی ثقة نقل شده باشد. نوع دیگر، غرائب شیوخ است. چنانکه حاکم بعنوان مثال حدیث (لا یبیع حاضر لباد) را ذکر کرده و گفته است: این، حدیث غریبی از مالک بن انس از نافع می‌باشد....

۱۹- شناخت احادیث مفرد: حدیث مفرد، بر سه قسم است:

الف) شناخت سنت‌های رسول‌الله ﷺ که تنها اهل یک شهر، آن‌ها را از صحابه روایت نموده‌اند. مانند: اهل کوفه یا اهل مدینه بدین صورت که از اول سند تا آخر آن، همه اهل کوفه یا اهل مدینه باشند.

ب) حدیثی که یکی از ائمه در روایت آن متفرد می‌باشد؛ یعنی تنها توسط یکی از امامان، نقل شده است.

ج) احادیثی که مربوط به اهل مدینه است، اما یک نفر از مکی‌ها در روایت از آن‌ها متفرد می‌باشد.

۲۰- شناخت مدلسین: مدلسین، کسانی هستند که طوری حدیث بیان می‌کنند که معلوم نیست خود، شنیده‌اند یا خیر؟ حاکم می‌گوید: در میان تابعین و تبع

تابعین تا امروز، تعدادی از مدلسین وجود دارند؛ وی، پس از شش نوع از انواع تدلیس را با ذکر مثال بیان نموده است.

۲۱- شناخت علل حدیث: شناخت علل حدیث، در ذات خود علمی مستقل است که جدا از بحث صحیح و سقیم و جرح و تعدیل می‌باشد.

حاکم می‌گوید: حدیث از جهاتی دارای علت می‌گردد که هیچ ارتباطی با جرح ندارد؛ زیرا حدیث مجروح و خدشه‌دار، کاملاً ساقط است. اما حدیث دارای علت، در روایات ثقات، بسیار دیده می‌شود، چنانچه حدیث را با وجود علت بیان می‌کنند و علت حدیث از دیدشان مخفی می‌ماند. آنچه در چنین احادیثی ملاک می‌باشد، حفظ، فهم و شناخت است، نه چیزی دیگر.

حاکم سپس به بیان ده نوع از احادیث معلول پرداخته و برای هر نوع، مثالی آورده است.. وی، برای شناخت احادیث معلول، قواعد و اصولی را بیان نکرده و تنها به بیان پاره‌ای از احادیث معلول و علت آن‌ها بسنده نموده است.

باید گفت که غالباً علل بدینگونه پدید می‌آید: بوسیله‌ی تداخل حدیثی در حدیثی دیگر یا اتهام وهم به راوی و اتصال حدیثی که مرسل بوده است.^۱

۲۲- شناخت سنن متعارض: برخی از احادیث یک موضوع، با هم در تعارض قرار دارند؛ در این میان، پیروان مذاهب، به یکی از احادیث متعارض استدلال و عمل می‌نمایند. حاکم، تعدادی از احادیث متعارض را که به ثبوت رسیده‌اند، به عنوان مثال ذکر کرده است. مثلاً برخی از احادیث صحیح، بیانگر این است که رسول خدا ﷺ حج مفرد گزارده و احادیث صحیح دیگری، دال بر این است که رسول اکرم ﷺ حج تمتع انجام داده و بعضی از احادیث بیانگر این است که رسول خدا ﷺ حج قران گزارده است. بر اساس این احادیث، امام احمد بن حنبل و ابن خزیمه احادیث تمتع را ترجیح داده‌اند و امام شافعی احادیث مفرد بودن حج پیامبر ﷺ را و امام ابوحنیفه نیز معتقد است که رسول اکرم ﷺ حج قران گزارده است..

۱- ابن ابی حاتم رازی کتابی در باب علل حدیث دارد که در این زمینه کتاب بی‌نظیری است؛ این کتاب بیانگر آگاهی و حساسیت ائمه حدیث نسبت به شائبه‌هایی است که امکان داشت در سنت نفوذ نماید.

۲۳- شناخت احادیث که هیچگونه معارضی ندارند: حاکم در این مورد مثال‌های متعددی را ذکر کرده است.

۲۴- شناخت الفاظ زائد فقهی که توسط یک راوی در حدیث، آمده است: چنین احادیثی، بسیار اندک است و کمتر کسی از اهل فن بر این قسم احاطه داشته است. حاکم در این مورد مثال‌هایی را ذکر کرده که یکی از آن‌ها حدیث ابن مسعود رضی الله عنه است که می‌گوید: من از رسول خدا صلی الله علیه و آله پرسیدم: (أَيُّ الْعَمَلِ أَفْضَلُ؟ قَالَ: الصَّلَاةُ فِي أَوَّلِ وَقْتِهَا، قُلْتَ: ثُمَّ أَيُّ؟ قَالَ: الْجِهَادُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ، قُلْتَ: ثُمَّ أَيُّ؟ قَالَ: بَرُّ الْوَالِدَيْنِ). یعنی: برترین عمل، چیست؟ فرمود: «نماز اول وقت». گفتم: سپس چه عملی؟ فرمود: «جهاد در راه خدا». گفتم: سپس چه عملی؟ فرمود: «نیکی به پدر و مادر».

حاکم می‌گوید: این حدیث، صحیح و محفوظ است. جماعتی از ائمه‌ی مسلمین، این حدیث را از مالک بن مغول و همینطور از عثمان بن عمر نقل کرده‌اند. اما لفظ اول وقت را غیر از بندار بن بشار و حسن بن مکرم که هر دو، ثقه و فقیه هستند، کسی دیگر روایت نکرده است.

۲۵- شناخت دیدگاه‌های محدثین: حاکم، موارد و اقوال زیادی از ائمه‌ی حدیث را نقل نموده که بیانگر دیدگاه‌هایی است که برخی راویان، خود را به آن نسبت داده‌اند تا بدین‌سان مردم، در این آن موارد آگاهی لازم را داشته باشند.

۲۶- شناخت اشتباهات موجود در متن روایات: بسیاری از ائمه و محدثین در این باره دچار اشتباه شده‌اند. حاکم رحمته الله مثال‌های متعددی در این مورد ذکر کرده است.

۲۷- شناخت اشتباهات موجود در سند روایات: در این مورد نیز حاکم مثال‌های متعددی ذکر کرده است.

حاکم رحمته الله علاوه بر مواردی که بیان گردید، اقسام دیگری از علوم را نیز ذکر کرده که اغلب، مربوط به ثبت اسامی، انساب، سال‌ها، قبائل، معاصرین، کنیه‌ها و حرفه‌ی راویان، می‌باشد. همین امر، دلیل دقت زیاد و اهتمام ویژه نسبت به این دسته از علوم است.

۵. برخی از کتاب‌هایی که پیرامون احادیث ساختگی و جعل‌کنندگان حدیث نوشته شده است

گذشتگان این امت، عادت داشتند که هرگاه در حدیثی متوجه کذبی می‌شدند و دروغگویان را می‌شناختند، اسامی آن‌ها را در مجالس علناً بیان می‌کردند و می‌گفتند: فلانی، کذاب است؛ از وی حدیث روایت نکنید. فلانی، زندیق است یا فلانی، قدری است و....

تعدادی از راویان، به کذب و جعل حدیث شهرت یافتند؛ از جمله:

أبان بن جعفر نمیری: وی، سیصد حدیث را به امام ابوحنیفه نسبت داده؛ حال آنکه امام ابوحنیفه رضی الله عنه یکی از آن‌ها را هم روایت نکرده است.

ابراهیم بن زید أسلمی: وی از امام مالک احادیثی را روایت نموده است که هیچ اصل و اساسی ندارد.

احمد بن عبدالله جویباری: هزاران حدیث در تأیید کرامیه جعل نمود.

جابر بن یزید جعفی: سفیان، درباره‌اش می‌گوید: از جابر حدود سی هزار حدیث شنیدم، اما هرگز جائز نمی‌دانم که حتی یکی از آن‌ها را روایت کنم؛ گرچه در مقابل، مال‌های هنگفتی به من بدهند.

محمد بن شجاع ثلجی: وی، در باب تشبیه، احادیثی را جعل نمود و آن‌ها را به اهل حدیث نسبت داد.

نوح بن ابی‌مریم: او، در باب فضائل قرآن برای هر سوره، احادیثی جعل نمود.

حارث بن عبدالله اعور، مقاتل بن سلیمان، محمد بن سعید مصلوب، محمد بن عمر واقدی، ابراهیم بن محمد بن ابی‌یحیی اسلمی، وهب بن وهب قاضی، محمد بن سائب کلبی، ابوداود نخعی، اسحاق بن نجیح ملطی، عباس بن ابراهیم نخعی، مأمون بن ابی‌احمد هروی، محمد بن عکاشه‌ی کرمانی، محمد بن قاسم طایکانی، محمد بن زیاد یشکری و محمد بن تمیم فریبی، از دیگر راویانی هستند که به جعل حدیث شهرت یافتند.

علما، احادیث موضوع را نیز مورد بررسی قرار دادند و برای آگاهی عموم، آن‌ها را در مجموعه‌های خاصی جمع‌آوری نمودند. مشهورترین این کتاب‌ها عبارتند از:

۱- الموضوعات، اثر حافظ ابی‌الفرج جوزی [درگذشته‌ی سال ۵۹۷هـ.]. وی، در این کتاب تمام احادیثی را که به ساختگی بودنشان معتقد است، اگرچه در صحاح هم

باشند، جمع‌آوری نموده است. او، دو حدیث از مسلم و یک حدیث از بخاری، ۳۸ حدیث از مسند احمد، ۹ حدیث از سنن ابی‌داود، ۳۰ حدیث از ترمذی، ۱۰ حدیث از نسائی، ۳۰ حدیث از ابن‌ماجه، ۶۰ حدیث از مستدرک حاکم و احادیثی از دیگر کتاب‌های سنن را در این مجموعه، به عنوان احادیث موضوع آورده است.

البته برخی از علما، مانند عراقی و ابن‌حجر، دیدگاه حافظ ابوالفرج جوزی را در خصوص مسند امام احمد مورد بررسی قرار داده و علامه سیوطی به‌طور عام در کتابش به نام *التعقبات علی الموضوعات* و در اختصاری که بر کتاب ابوالفرج جوزی تحت عنوان *اللائئ المصنوعة*، انجام داده، جز در موارد اندکی، بیشتر دیدگاه‌های ابوالفرج جوزی را به عنوان موضوع بودن احادیث مورد اشاره‌اش پذیرفته‌اند؛ اما در رابطه با آنچه که در مورد حدیثی از مسلم و حدیثی از بخاری و نیز احادیثی از امام احمد گفته، با وی مخالفت نموده‌اند.

۲- المغنی عن الحفظ و الكتاب، اثر ابی‌حفص عمر بن بدر موصلی [در گذشته‌ی سال: ۶۲۶هـ.]. وی، در این کتاب به ذکر ابوابی بسنده کرده که در مورد آن‌ها، هیچ حدیث صحیحی به ثبوت نرسیده است. به عنوان مثال در این باب که (ایمان، کم و زیاد می‌شود و عبارتست از قول و عمل)، می‌گوید: در این مورد هیچ حدیثی به صحت نرسیده است. گفتنی است: علمای پس از وی، او را نیز مورد نقد قرار داده‌اند.

۳- الدر الملتقط فی تبیین الغلط، اثر علامه صغانی رضی‌الدین ابوالفضل حسن بن محمد بن حسین، [درگذشته‌ی سال: ۶۵۰هـ.]. این کتاب، نیز مورد تنقد و بررسی سایر علما قرار گرفته است.

۴- تذکرة الموضوعات، اثر ابوطاهر مقدسی (۵۰۷هـ.). وی، در این کتاب احادیثی را آورده است که کذابین، مجروحین، ضعفا و متروکین، آن‌ها را روایت کرده‌اند.

۵و۶- اللآلی المصنوعة فی الأحادیث الموضوعة، تألیف امام سیوطی که در واقع گزیده‌ی کتاب موضوعات ابن جوزی می‌باشد و در مواردی نیز با ابن جوزی در موضوع قرار دادن برخی احادیث، به مخالفت پرداخته است. *التعقبات علی الموضوعات*، یکی دیگر از آثار علامه سیوطی می‌باشد که در آن به جمع‌آوری آن دسته از احادیث موضوع پرداخته که ابن جوزی رحمته، آن‌ها را ذکر نکرده است.

۷- تذكرة الموضوعات، تألیف محمد بن طاهر بن علی فتنی (۹۸۶هـ). وی، همچنین رساله‌ای پیرامون جعل‌کنندگان حدیث و ضعفاء به ترتیب حروف الفبا، ضمیمه‌ی این کتاب کرده است.

۸- الموضوعات، نوشته‌ی شیخ علی قاری حنفی (۱۰۱۴هـ).

۹- الفوائد المجموعة فی الأحادیث الموضوعة، از امام شوکانی [درگذشته‌ی سال: ۱۲۵۰هـ].

۱۰- رساله‌ای از امام صنعانی. وی، بیشتر احادیثی را که بر سر زبان قصه‌گویان و واعظان زمانش بوده، ذکر کرده و در پایان اسامی ضعفاء و متروکین مشهور را هم نوشته است.

۱۱- اللؤلؤ المرصوع فیما لأصل له أو بأصله موضوع، تألیف محمد بن ابی‌المحسن قواقجی حسنی مشیشی ازهری. که در طرابلس، به دنیا آمده و در اواخر سال ۱۳۰۵ هجری در مصر وفات نموده است.

۶- برخی از کتاب‌هایی که پیرامون احادیث مشهور و متداول بر سر زبان‌ها تألیف شده است

۱- اللآلی المنثورة فی الأحادیث المشهورة، تألیف زرکشی (۷۹۴هـ). علامه سیوطی، این کتاب را تحت عنوان الدرر المنتثرة فی الأحادیث المشتهرة مختصر نموده است.

۲- المقاصد الحسنة فی الأحادیث المشتهرة علی الألسنة، تألیف علامه سخاوی (۹۰۲هـ).

۳- كشف الخفاء و الإلباس فیما یدور من الأحادیث علی ألسنة الناس، تألیف عجلونی (۱۶۲هـ). وی، از کتاب علامه سخاوی استفاده نموده است.

۴- تمییز الطیب من الخبیث فیما یدور علی ألسنة الناس من الحدیث، تألیف ابن‌بدیع شیبانی [درگذشته به سال: ۹۴۴هـ].

۵- أسنی المطالب فی أحادیث مختلفة المراتب، تألیف شیخ محمد الحوت بیروتی. وی، از کتاب تمییز الطیب استفاده نموده است.

از خلال مطالبی که بیان شد، خلاصه‌ای از مراحل سیر سنت و دسیسه‌ها و تحریفاتی که سنت، با آن‌ها مواجه گردید و نیز تلاش گسترده‌ی علما در راستای

حفاظت سنت، تقدیم حضورتان شد. به‌راستی هر انسان منصفی، چاره‌ای جز این ندارد که چنین تلاش‌های ارزنده‌ای را قدر نهد و بپذیرد که زحمات گذشتگان ما، برای حفاظت و صیانت از سنت، فوق‌العاده بوده است. خداوند متعال، بهترین پاداش‌ها را نصیب این علمای زحمتکش بفرماید..

اشاره:

در شرایطی که سنت، در معرکه‌ی شدیدی وارد شد و سرافراز و پیروز گردید، کاملاً طبیعی است که جراحتهای محدودی نیز بر آن وارد شود؛ اما این جراحتهای، به هیچ عنوان در کیان، قدرت و بالندگی آن تأثیری نگذاشت.

سنت، در ادوار مختلف یکی از مصادر تشریح و قانونگذاری به‌شمار می‌رفت. اما با این حال از سوی برخی فرقه‌ها و گروه‌های اسلامی، با خصومت و ایجاد شبهه‌تانی مواجه شد که در فصل‌های بعد با تفصیل در این مورد سخن خواهیم گفت. (ان شاءالله)

بخش دوم:

شبهات وارده بر سنت در ادوار مختلف

فصل اول: موضع اهل بدعت و خوارج در قبال سنت

فصل دوم: موضع معتزله و متکلمین در قبال سنت

فصل سوم: سنت و منکرین قدیمی حجت بودن آن

فصل چهارم: سنت و منکرین جدید حجت بودن آن

فصل پنجم: سنت و کسانی که منکر حجت بودن خبر واحد هستند

فصل ششم: سنت و مستشرقین

فصل هفتم: سنت و برخی از نویسندگان معاصر

فصل اول:

موضع اهل بدعت و خوارج در قبال سنت

در زمان رسول خدا ﷺ هیچیک از صحابه تردیدی نداشت که دستور پیامبر ﷺ واجب الاتباع می‌باشد و آن حضرت ﷺ به سوی تمامی انسان‌ها مبعوث شده است؛ همه‌ی صحابه می‌دانستند که وظیفه دارند پیام رسول خدا ﷺ به تمام مردم و به نسل‌های آینده برسانند.

تاریخ، گواه است که آن‌ها در حیات رسول الله ﷺ نسبت به یکدیگر نگاه شبه‌آمیز و خصمانه‌ای نداشتند؛ بلکه با یکدیگر روابطی صمیمی و برادرانه داشتند و یک عقیده و یک هدف، رابطه‌ی آنان را با یکدیگر برقرار نموده و محبت پیامبر ﷺ قلب تمام آن‌ها را با هم جمع کرده بود.

خداوند متعال، درباره‌ی روابط برادرانه‌ی صحابه رضی الله عنهم می‌فرماید: ﴿مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ تَرَاهُمْ رُكَّعًا سُجَّدًا يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانًا سِيمَاهُمْ فِي وُجُوهِهِمْ مِنْ أَثَرِ السُّجُودِ ذَلِكَ مَثَلُهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَمَثَلُهُمْ فِي الْإِنْجِيلِ كَزَرْعٍ أَخْرَجَ شَطْئَهُ فَكَازَرَهُ فَاسْتَغْلَظَ فَاسْتَوَى عَلَى سُوقِهِ يُعْجِبُ الزُّرَّاعَ لِيغِيظَ بِهِمُ الْكُفَّارَ وَعَدَّ اللَّهُ الَّذِينَ ءَامَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْهُمْ مَغْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا﴾ [الفتح: ۲۹]. یعنی: «محمد ﷺ رسول خدا است و کسانی که با وی هستند، بر کفار تند و سرسخت و با همدیگر مهربان و دلسوزند. ایشان را در حال رکوع و سجود می‌بینی؛ آنان، همواره فضل خدا را می‌جویند و رضای او را می‌طلبند. نشانه‌ی ایشان بر اثر سجده در پیشانی‌هایشان نمودار است.»

همچنین درباره‌ی انصار رضی الله عنهم می‌فرماید: ﴿حِبُّونَ مَنْ هَاجَرَ إِلَيْهِمْ وَلَا يَجِدُونَ فِي صُدُورِهِمْ حَاجَةً مِمَّا أُوتُوا وَيُؤْثِرُونَ عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ﴾ [الحشر: ۹]. یعنی: «دوست می‌دارند کسانی را که به سوی آنان هجرت کرده‌اند و در دل‌های خود

در مقابل آنچه به مهاجران داده شده، احساس و رغبت نیازی نمی‌کنند و ایشان را بر خود ترجیح می‌دهند؛ هر چند که خود، سخت نیازمند باشند».

صحابه رضی الله عنهم در محبت و همیاری با یکدیگر، نمونه و بی‌نظیر بودند. اختلاف‌شان جز احقاق حق، انگیزه‌ی دیگری نداشت. هرگاه با یکدیگر اختلاف می‌نمودند، به محض اینکه حق، برایشان آشکار می‌گردید، بی‌درنگ به حق متمسک می‌شدند. آن‌ها در اختلافات‌شان بهترین انسان‌ها از نظر اخلاق، آداب و حفظ حرمت‌ها بودند. همدیگر را تکذیب و متهم نمی‌کردند؛ به برتری کسی که در اسلام آوردن بیش از دیگران سابقه داشت، اذعان می‌نمودند و احترام کسی را که در راه دعوت به بذل و بخشش شهرت داشت، نگه می‌داشتند؛ نسبت به یکدیگر در خیر و برکتی که از جانب الله به آن‌ها عنایت می‌شد، حسد نمی‌ورزیدند. آری؛ برایشان برخورداری از خیر بزرگی که همگی در آن شریک بودند، کافی بود؛ منظورم همین خیر بزرگ است که آنان، یاران پیامبری بزرگوار و داعیان شریعتی استوار بودند و خداوند متعال، آن‌ها را از گمراهی به سوی هدایت رهنمون گردید و بدین‌سان آن‌ها، سعادت‌مندترین و بهترین انسان‌ها شدند.

پس از وفات رسول خدا صلی الله علیه و آله نخستین اختلافی که بین صحابه روی داد، در مورد خلافت بود. معمولاً جاه‌طلبی و ریاست و اختلاف نظر بر سر به قدرت رسیدن، یکی از مهمترین انگیزه‌ها و عوامل خصومت و اختلاف است، اما سخنان صحابه در جریان انتخاب خلیفه و استدلال هر یک از آنان و نهایتاً توافق آن‌ها و نیز خویشتنداری و کنترل نفس، حسن اراده، عفت کلام و تلاش یکایک آنان برای احقاق حق، یکی از شگفتی‌های روزگار را به ثبت رساند که در تاریخ پارلمان‌های عصر حاضر نیز نمی‌توان نظیرش را یافت چه رسد به آن دورانی که امت‌ها، از اصل شورا بی‌خبر بودند و ملت‌ها در انتخاب زمامداران و حکام خود، هیچ نقشی نداشتند.

در منابع صحیح تاریخی آمده است که پس از وفات رسول خدا صلی الله علیه و آله انصار، در سقیفه‌ی بنی‌ساعده برای تعیین جانشین پیامبر صلی الله علیه و آله جمع شدند. بزرگان مهاجرین که در رأس‌شان ابوبکر، عمر و ابو عبیده رضی الله عنهم بودند، نزد برادران انصارشان رفتند و با کمال ادب و احترام، به دلایل و سخنان انصار رضی الله عنهم گوش فرا دادند. سپس ابوبکر رضی الله عنه رأی خویش و سایر مهاجرین را بیان کرد و حق انصار را در نصرت اسلام، دفاع از رسول خدا صلی الله علیه و آله، پناه دادن مهاجرین و استقبال از آن‌ها، خاطر نشان ساخت و آنگاه بدون هرگونه خودپسندی و غرور، به بیان فضیلت مهاجرین پرداخت و افزود که عرب‌ها، جز

از قریش از کسی دیگر به راحتی اطاعت نخواهند کرد و نیز توضیح داد که اگر امیر و خلیفه‌ی مسلمانان، از اوس تعیین شود، خزرجی‌ها بر او می‌شورند و اگر از خزرج تعیین شود، اوسی‌ها به خلافتش تن نمی‌دهند. سرانجام سران انصار از نظریه‌ی خود مبنی بر تعیین امیز از میان انصار منصرف شدند و پیشنهاد دادند که یک نفر از مهاجرین و یک نفر از انصار به عنوان امیر تعیین شوند. آنگاه مهاجرین، این نکته را برای‌شان توضیح دادند که چنین کاری، به صلاح اسلام و مسلمانان نیست؛ زیرا چنین کاری، سرآغاز ضعف و نابودی است.

سپس ابوبکر رضی الله عنه به حاضرین پیشنهاد داد تا با عمر یا ابوعبیده بیعت کنند. عمر رضی الله عنه بلافاصله به ابوبکر گفت: «تو، از من بهتری». ابوبکر رضی الله عنه گفت: «ولی تو، از من قوی‌تری». سپس عمر رضی الله عنه گفت: قوت و توان من، با فضیلت تو همراه است و آنگاه دست ابوبکر رضی الله عنه را گرفت و با وی بیعت نمود و تمام مهاجرین نیز با ابوبکر بیعت کردند و سپس انصار با ابوبکر رضی الله عنه بیعت کردند. بدین ترتیب انتخاب خلیفه به اتفاق کسانی که در سقیفه حاضر بودند، با بیعت ابوبکر به پایان رسید و پس از آن همه‌ی مسلمانان، با وی بیعت نمودند.

بدین ترتیب مسأله‌ی انتخاب خلیفه خاتمه یافت و این مشکل بزرگ، بدون ریختن حتی یک قطره و یا پیدایش دودستگی و تفرقه و خصومت و درگیری، حل و فصل گردید و به اتمام رسید.

هرگاه چنین مواردی از تاریخ صحابه مورد مطالعه قرار گیرد، تصویری روشن از ادب و تفاهم آنان نسبت به یکدیگر و نیز یکدلی و رابطه‌ی مستحکم و تعاون و همیاری و اخوت آن‌ها نمایان می‌شود.

در دوران خلافت ابوبکر و عمر و ابتدای خلافت عثمان، زندگی مسلمانان به همین شکل ادامه داشت، بدین صورت که درکارهای خیر با یکدیگر نهایت تعاون و همکاری را داشتند و زیباترین صورت‌های خیرخواهی را نسبت به یکدیگر انجام می‌دادند. و در مسایل تشریعی در دقیق‌ترین مفاهیم و البته به بهترین شکل با یکدیگر اختلاف نظر داشتند و هیچ نوع رابطه‌ای، آن‌ها را از اظهار و اعلان حق باز نمی‌داشت. صراحت و رک‌گویی، جزو خصلت‌های عرب‌ها بود که نه نفاق در آن راه داشت و نه مکر و فریب و در عین حال درآداب معاشرت و هم‌زیستی، از آن چنان ادب و فرهنگی برخوردار بودند که نه سنگدلی، در آن جایی داشت و نه خشونت و تندگویی. بدور از هرگونه تکبر و

غرور، همچون برادران حقیقی، با یکدیگر همکاری و تعاون داشتند و در اطاعت و حرف‌شنوی چون سربازی بودند که به هیچ عنوان سرکشی نمی‌نماید. آنان، برای بنای دولت جدید و به نتیجه رساندن دین و آیین نوین و ایجاد امتی نمونه، نهایت دقت نظر، وسعت علم، تلاش بی‌وقفه و استفاده از هر وسیله‌ی ممکن را به کار می‌بردند تا اینکه در اواخر خلافت عثمان رضی الله عنه، فتنه‌ای بزرگ روی داد و دشمنان خدا از جمله یهود و غیر عرب‌هایی که تظاهر به اسلام نموده بودند، در بین مسلمانان نفوذ نمودند. این فتنه‌ی بزرگ در نهایت به شهادت خلیفه‌ی سوم انجامید و سپس خلیفه‌ی چهارم نیز به طرز مشابهی به شهادت رسید و پس از آن معاویه رضی الله عنه روی کار آمد.

از آن زمان به بعد، با تظاهر به حب علی رضی الله عنه، زبان طعن بر ضد یاران رسول الله صلی الله علیه و آله گشوده شد؛ حال آنکه صحابه، همان کسانی هستند که پایه‌های دین اسلام را با تمام توان و با تقدیم خون‌ها و جان‌هایشان بنا نهادند. آری؛ برخی، زبان طعن بر ضد اصحاب پیامبر صلی الله علیه و آله گشودند تا بدین‌سان بعض و عداوت خویش را خالی نمایند. از سوی دیگر خوارج نیز قد علم نمودند و تمام صحابه‌ی موجود در آن زمان را به دلیل اینکه به تصور آن‌ها با امر خدا مخالفت کردند، تکفیر نمودند؛ زیرا خوارج، هر آن عملی را که به گمانشان، مخالف امر خدا باشد، کفر می‌دانند.

اما جمهور امت در مورد اختلافات صحابه، موضع میانه‌ای اتخاذ نمودند. جمهور امت، معتقدند که خلفای ثلاثه در مورد خلافت از علی رضی الله عنه سزاوارتر بوده‌اند و علی رضی الله عنه نیز در این مورد از معاویه رضی الله عنه سزاوارتر بوده است. کسانی که خلفای قبل از علی رضی الله عنه را قبول دارند و همچنین علی رضی الله عنه را نسبت به معاویه رضی الله عنه تأیید می‌کنند، خود را ملزم به رعایت ادب و احترام نسبت به تمام صحابه از جمله معاویه رضی الله عنه می‌دانند. آن‌ها، هر یک از صحابه را که دچار اشتباه شده، معذور و مجتهد خطاکار می‌دانند. زیرا به هر حال یاران پیامبر صلی الله علیه و آله به‌خاطر اسلام در مقاطع مختلف آزموده شده و در به اهتزاز در آوردن پرچم اسلام بر ما برتری داشته‌اند؛ آنان، در راه دفاع از رسول الله صلی الله علیه و آله و شریعت اسلام، آن‌چنان فداکاری نمودند و آن‌چنان ادب و احترامی نسبت به رسول اکرم صلی الله علیه و آله داشتند که این وظیفه را فراروی ما مسلمانان می‌نهد درباره‌ی همه‌ی آن‌ها حسن ظن داشته و معتقد باشیم که آن‌ها مجتهدانی بوده‌اند که انگیزه‌ای جز یافتن حق نداشته‌اند و بنا بر حدیث پیامبر صلی الله علیه و آله هر حاکم و مجتهدی که اجتهاد نماید و حکم درستی صادر نماید، دو

پاداش، به او می‌رسد و هر مجتهدی که در اجتهادش به خطا رود، مستحق یک اجر می‌باشد.^۱

یقیناً اگر اختلافات صحابه در میان خود صحابه‌ی بزرگوار و تابعین محصور می‌ماند، حتماً اختلافات مزبور، همچنان از حسن ادب و احترام متقابل همراه با اظهار حق و صراحت لهجه، برخوردار می‌بود؛ اما توطئه‌های دشمنان اسلام و نفوذشان در میدان اختلاف، سخنان و مسایل بی‌اساسی را در تاریخ این دسته از اصحاب اضافه نمود که هرگز آن‌ها نسبت به یکدیگر چنین جسارتهایی روا نمی‌داشتند.

متأسفانه این سخنان دروغ و روایات جعلی، نزد برخی گوش‌هایی شنوا یافت و بلکه نخستین کسانی که علیه صحابه و در فضیلت علی علیه السلام، احادیثی، جعل نمودند و آن‌ها را در مجالس تکرار کردند به اعتراف سایر محققین، کسانی بودند که ادعای حب علی علیه السلام را داشتند؛ چنانچه پیشتر سخن ابن ابی‌الحدید، در این باره بیان شد.

نظریه خوارج:

به هر حال اختلافات صحابه سبب شد تا خوارج و برخی دیگر از اهل بدعت، نسبت به صحابه، دیدگاهی غیر از دیدگاه جمهور مسلمانان داشته باشند.

تمام فرقه‌های خوارج، همه‌ی صحابه را قبل از وقوع فتنه عادل و درستکار می‌دانند، اما علی علیه السلام، عثمان رضی الله عنه، اصحاب جمل و عمرو بن عاص رضی الله عنه و ابوموسی اشعری رضی الله عنه و نیز کسانی را که به رأی این دو یا یکی از آن‌ها رضایت دادند، همه را تکفیر می‌نمایند و از این رو احادیث جمهور صحابه را پس از وقوع فتنه نمی‌پذیرند.

دیدگاه دیگری که از سوی سایر اهل بدعت، در مورد صحابه وجود دارد، دیدگاه کسانی است که معتقدند اصحابی مانند: ابوبکر، عمر، عثمان و تمام کسانی که در کنار آن‌ها بودند، از دین برگشتند. این عده از اهل بدعت، بر عائشه، طلحه، زبیر، معاویه، عمرو بن عاص و سایر کسانی که به زعم آن‌ها در غصب خلافت علی رضی الله عنه دست داشتند، خرده می‌گیرند و آنان را شدیداً رد می‌کنند.

واقعیت، این است که آن‌ها، تمام صحابه جز تعداد اندکی که به گمان آنان، ولایت علی رضی الله عنه را پذیرفتند، رد می‌نمایند. چنانچه برخی از آن‌ها، این تعداد اندک را صرفاً پانزده نفر می‌دانند.

۱- نگا: صحیح بخاری، حدیث شماره‌ی ۷۳۵۲.

به هر حال، پایه و اساس این دیدگاه و مذهب، بر طعن صحابه استوار است و به همین سبب نیز آنان، احادیث جمهور صحابه را رد نمودند و تنها آن دسته از احادیث را پذیرفتند که از پیروان علی علیه السلام نقل شده است؛ آن هم مشروط به اینکه از طریق ائمه‌ای که به عصمت آنان، اعتقاد دارند، روایت شده باشد.

اصل کلی این مذهب، این است که هر کس، ولایت علی علیه السلام را قبول نداشته باشد، به وصیت رسول الله صلی الله علیه و آله خیانت نموده و با ائمه‌ی حق در افتاده است و قابل اعتماد نمی‌باشد. البته یک گروه از این مذهب با جمهور آنان در این نظریه به مخالفت پرداخته‌اند. این گروه، زیدی‌ها هستند که به برتری علی علیه السلام بر ابوبکر و عمر رضی الله عنهما اعتقاد دارند و در عین حال خلافت شیخین را نیز درست می‌دانند. این‌ها میان‌رو هستند و در مسائل فقهی نیز با ما فاصله‌ی چندانی ندارند.

نظریه جمهور:

جمهور مسلمانان به عدالت تمام صحابه معتقد می‌باشند، چه قبل از بروز فتنه و پس از آن؛ چه کسانی که در جریان فتنه قرار گرفتند و چه آنان که از قرار گرفتن در جریان فتنه مصون ماندند. بدین ترتیب جمهور مسلمانان، روایت راویان عادل و ثقه را از تمام صحابه می‌پذیرند؛ البته روایات آن دسته از راویانی را که خود را پیرو علی می‌دانسته‌اند، رد می‌کنند و در این میان تنها روایات شاگردان عبدالله بن مسعود رضی الله عنه را می‌پذیرند؛ چراکه آن‌ها به خود اجازه نمی‌دادند تا همچون سایر مدعیان پیروی از علی علیه السلام، از زبان علی علیه السلام حدیث جعل نمایند.

یکی از پیامدهای این اختلاف دیدگاه‌ها درباره‌ی صحابه، این بود که سنت، یعنی همان مصدری که توسط ائمه و ناقدین حدیث از عصر صحابه تا دوران جمع و تدوین آن، جمع‌آوری شده بود، از سوی این دسته از اهل بدعت که صحابه را قبول نداشتند، مورد تهاجم قرار بگیرد و آن‌ها، احادیث جمهور بویژه احادیثی را موضوع و دروغ قلمداد کنند که در فضیلت صحابه روایت شده است. لذا این گروه، تنها روایاتی را می‌پذیرند که از طریق ائمه‌ی معصوم روایت شده یا با روایات خودشان موافق باشد. از این رو آن‌ها، احادیثی را موضوع و ساختگی قلمداد کردند که نزد جمهور، از بالاترین طبقات حدیث بشمار می‌روند. به عنوان مثال حدیثی را رد نمودند که امام بخاری آن

را روایت نموده است مبنی رسول خدا ﷺ، دستور داد تمامی درهایی را که به مسجد باز می‌شد، ببندند، جز درب خانه‌ی ابوبکر را.

به گمان آن‌ها، این حدیث با حدیث دیگری که می‌گوید: رسول خدا ﷺ دستور داد: (تمام درهای مشرف به مسجد را ببندید، جز درب خانه‌ی علی را)، در تعارض است. آنان، احادیث ساختگی را صحیح جلوه دادند؛ مانند: حدیث غدیر خم.

این حدیث که تقریباً زیربنای این مذهب را تشکیل می‌دهد و در واقع زیرساخت و پایه و اساس اصلی کینه‌ورزی آنان نسبت به اصحاب ﷺ می‌باشد، نزد ما هیچ ثبوتی ندارد و بلکه از دیدگاه ما، جعلی است. ما معتقدیم که برخی بدعتیان افراطی، این حدیث را به منظور توجیه نا سزاگویی‌های خود به یاران پیامبر ﷺ، جعل نمودند. قبلاً بیان گردید که اصول نقد حدیث نزد جمهور، به کذب و جعلی بودن این حدیث حکم نموده است.

من معتقدم که هیچ انسان منصف و بی‌طرفی در این مورد چاره‌ای جز پذیرش دیدگاه جمهور را ندارد. زیرا عقل نمی‌پذیرد که جمهور صحابه، دستور و وصیت آشکار رسول ﷺ را به اتفاق پنهان نمایند. چراکه آن‌ها، برای نشر دین و ادای کامل احکامش، آن‌چنان مشتاق بودند که از اظهار حق، حتی در برابر زمامداران‌شان هیچ باکی نداشتند؛ آن هم در مورد مسایل جزئی مانند موضوع مهریه‌ی زنان و... پس چگونه امکان دارد صحابه، به وصیتی بی‌اعتنایی کرده باشند که پیامبر ﷺ همه‌ی آن‌ها را به انجام آن سفارش نموده و خلیفه‌ی بعد از خود را تعیین کرده باشد؟! بدیهی است مخالفت عمدی با دستور پیامبر ﷺ، فسق و عصیان است و اعتقاد به صحت چنین مخالفتی، کفر می‌باشد. بنابراین چگونه امکان دارد تمام صحابه دروغ بگویند و همگی دستور پیامبر ﷺ در مورد جانشینی و وصایت علی ﷺ را کتمان نمایند و در زمره‌ی فاسقان و کفار قرار بگیرند؟! از این رو چگونه می‌توانیم به شریعتی که از طریق آن‌ها به ما رسیده است، اعتماد داشته باشیم؟ آیا اصلاً زیننده‌ی رسول خدا ﷺ هست که دارای چنین یاران کذاب و مکاری باشد؛ بگونه‌ای که همه‌ی آن‌ها، بر کتمان حق اتفاق نمایند و با وصی پیامبر ﷺ دشمنی کنند؟

خوارج نیز در برابر سنت، موضعی شبیه این دسته از اهل بدعت اتخاذ کردند. خوارج، اگرچه مانند این‌ها از روی تقیه به گناه زشت دروغ بستن بر پیامبر ﷺ، مبتلا

نشوند، اما در مواضع متعدد با جمهور به مخالفت پرداختند و به همین سبب نیز احکام عجیبی از آن‌ها نقل شده است؛ مانند: ازدواج هم‌زمان با یک زن و عمه یا خاله‌اش؛ و انکار حکم رجم موجود در حدیث. البته خاستگاه پیدایش چنین باورهایی در میان خوارج، بنا به گفته‌ی برخی از نویسندگان، جهالت خوارج نسبت به دین و گستاخی آنان در برابر خدا و حلال دانستن حرمت الهی نیست، بلکه علتش، همان اعتقادی است که آن‌ها نسبت به راویان شرکت‌کننده در فتنه و یا پس از فتنه داشتند مبنی بر اینکه روایاتشان قابل قبول نیست.

واقعاً مصیبت بزرگی است که تنها بدین خاطر که صحابه در اختلاف علی و معاویه دخالت نمودند، عدالت همه را ساقط نماییم و احادیث‌شان را رد کنیم و حکم کفر و فسق‌شان را صادر نماییم. بنابراین خطر این گروه و فساد رأی آن‌ها کمتر از سایر اهل بدعت نیست.

اگر مدار پذیرش روایت و اعتماد بر آن، صداقت و امانت صحابه می‌باشد و در صداقت و امانت آنان شکی نیست و دروغ، به هیچ عنوان با طبیعت، دین و تربیت‌شان سازگار نبوده، پس نظریات و اشتباهات سیاسی آن‌ها چه اهمیت و دخالتی در این مسأله دارد؟ این قضیه عیناً مانند این است که حاکم یک کشور، در جریانی ملی از خود صلاحیت نشان دهد و در برابر استعمار، با قلم، جان و مالش به مبارزه برخیزد، اما به خاطر اینکه قیادت یک حزب را بر عهده داشته یا با رهبر یک حزب دیگر مخالف بوده، تمام اقدامات درست و کارنامه‌ی خوبش، از سوی مخالفان حزبی انکار گردد و از لیست رهبران ملی جدا شود. از نظر تاریخ، چنین روشی نادرست است. پس دیدگاه خوارج و سایر اهل بدعت، بر ضد صحابه از این جهت که در پاره‌ای از موضعگیری‌های سیاسی با علی علیه السلام موافق نبودند، به طریق اولی نادرست است. انکار خوبی‌های عموم مردم و وارد کردن خدشه بر آنان، درست نیست؛ لذا چگونه می‌توان بدین راحتی بر یاران رسول الله صلی الله علیه و آله خرده گرفت و فضایل آنان را که صادقانه در خدمت اسلام و پیامبر صلی الله علیه و آله بودند، انکار نمود؛ حال آنکه اگر آن‌ها نبودند، ما در تاریکی‌ها سرگردان می‌ماندیم و هرگز راه درست را پیدا نمی‌کردیم و هدایت نمی‌یافتیم.

خلاصه اینکه سنت صحیح، از ناحیه‌ی خوارج و نیز از سوی اهل بدعت با مشکلاتی جدی مواجه گردید. چرا که دیدگاه‌های گستاخانه‌ی خوارج و اهل بدعت در مورد صحابه، اثرات عمیقی در پیدایش اختلافات آرا در فقه اسلامی و ایجاد شبهات در

باب سنت، به جای نهاد که در مبحث شبهات مستشرقین و پیروان آنها، بخشی از این اثرات شوم را مورد بررسی قرار خواهیم داد.

فصل دوم:

موضع معتزله و متکلمین در قبال سنت

دیدگاه علما در مورد موضعگیری معتزله در قبال سنت متفاوت است؛ آیا آنها مانند جمهور، به حجت بودن هر دو نوع سنت یعنی متواتر و آحاد اعتقاد دارند؟ یا حجت بودن هر دو نوع را انکار می‌نمایند؟ و یا سنت متواتر را حجت می‌دانند، ولی حجت بودن آحاد را انکار می‌نمایند؟

آمدی از ابوالحسین بصری معتزلی نقل می‌نماید که وی عقلاً قایل به تعبد و وقوع حکم با خبر واحد می‌باشد.^۱ آمدی، از جبائی و جماعتی از متکلمین نقل نموده که عقلاً تعبد با خبر واحد، جائز نیست.^۲

علامه سیوطی در التدریب^۳ از ابوعلی جبائی نقل نموده که وی، قائل به خبر واحد نمی‌باشد مگر اینکه راوی عادل دیگری، با آن همراه شود یا ظاهر کتاب و یا ظاهر خبر دیگری با آن توافق داشته باشد و یا عملی باشد که در بین صحابه عمومیت داشته و یا عده‌ای از اصحاب به آن عمل کرده‌اند. این مطلب را ابوالحسین بصری در کتاب المعتمد نقل نموده است.

استاد ابونصر تمیمی می‌گوید: ابوعلی جبائی بطور مطلق قایل به پذیرش خبر واحد نبوده و تنها روایتی را می‌پذیرفته که تعداد راویان آن، چهار نفر بوده است.

ابن حزم می‌گوید: تمام مسلمانان، قایل به قبول خبر واحد ثقه از رسول خدا ﷺ بودند و در این اعتقاد تمام فرقه‌ها اعم از اهل سنت، خوارج، شیعه و قدریه با هم اتفاق داشتند تا اینکه متکلمین معتزله، پس از گذشت یک قرن به مخالفت این اجماع

۱- الاحکام ۷۵/۲.

۲- الاحکام ۶۸/۲.

۳- صفحه‌ی ۱۷.

پرداختند. عمرو بن عبید، روایات حسن را می‌پذیرفت و بر اساس آن‌ها فتوا می‌داد. این نکته، بر کسی که کمترین دانشی در این زمینه دارد، مخفی نیست.^۱ ابن حزم در جایی دیگر تصریح می‌کند که معتزله، بطور مطلق منکر حجیت خبر واحد هستند؛ وی، می‌گوید: تمام معتزله و خوارج بر این باورند که خبر واحد، موجب علم نیست و می‌گویند: درست نیست بر اساس آنچه که امکان کذب و خطا در آن وجود دارد، حکمی صادر گردد و یا بر اساس آن، حکمی به خدا و رسولش نسبت داده شود.^۲

ابن قیم در أعلام الموقعین می‌گوید: معتزله، نصوص صریح و محکم سنت را که در باب شفاعت وجود دارد، با آیات متشابهی مانند: آیه‌ی ۴۸ سوره‌ی مدثر، رد نموده‌اند.^۳ خداوند عز و جل در این آیه می‌فرماید: ﴿فَمَا تَنْفَعُهُمْ شَفَاعَةُ الشَّافِعِينَ﴾ [المدثر: ۴۸]. یعنی: «دیگر شفاعت شفاعت‌کنندگان، بدیشان سودی نمی‌بخشد».

چنانچه مشاهده نمودید، برداشت‌های فوق در مورد دیدگاه معتزله در مورد خبر واحد متفاوت می‌باشند و حکم صریحی از آن‌ها بدست نمی‌آید. مناسب دیدم تا به کتاب‌های کلام مراجعه کنم و ببینم علمای ملل و نحل، از معتزله چه نقل کرده‌اند. نهایتاً متوجه شدم که امام ابومنصور بغدادی، نویسنده‌ی المواقف و امام رازی، از یکی از فرقه‌های معتزله به نام نظامیه نقل نموده‌اند که آن‌ها، منکر حجت بودن حدیث متواتر هستند و نمی‌پذیرند که متواتر، مفید علم می‌باشد و معتقدند که خبر کذب نیز می‌تواند به تواتر برسد و امکان اجماع و اتفاق نظر امت بر خطا وجود دارد؛ امام رازی، علاوه بر این می‌گوید: نظامیه، منکر حجت بودن خبر واحد نیز هستند.

از آنجا که نظامیه، یکی از بیست و دو فرقه‌ی معتزله می‌باشد و موضع‌شان در برابر سنت، برخاسته از موضع آن‌ها نسبت به صحابه است، لازم دیدم تا کلام امام ابومنصور بغدادی متوفی (۴۲۹هـ) در کتابش الفرق بین الفرق را در رابطه با این گروه مبنی بر نظریه‌ی آن‌ها در مورد صحابه و نیز دیدگاه بزرگان‌شان را در مورد سنت، نقل کنم.

۱- الاحکام از ابن حزم ۱/۱۱۴.

۲- الاحکام ۱/۱۱۹.

۳- اعلام الموقعین ۲/۲۲۱.

ابومنصور بغدادی پس از بیان مسایل مورد اتفاق فرقه‌های معتزله در باب عقائد، به بیان موارد اختلافی آن‌ها پرداخته و قبل از همه، از فرقه‌ی واصلیه شروع نموده است.

● واصل بن عطاء متوفی (۱۳۱هـ)

امام ابومنصور بغدادی درباره‌ی واصل بن عطاء می‌گوید: واصل با ارتکاب بدعت سومی، از جماعت سلف کناره‌گیری نمود. بدین صورت که او، نظریه‌ی مردم زمان خود را در مورد علی علیه السلام و یارانش و همچنین درباره‌ی طلحه، زبیر، عائشه و سایر اهل جمل متفاوت دید؛ خوارج بر این باور بودند که طلحه، زبیر، عائشه و پیروانشان در روز جمل به‌خاطر جنگ‌شان در برابر علی، کافر شدند و علی در جنگ جمل و نیز در جنگ صفین تا قبل از پذیرش حکمیت برحق بود، اما پس از جریان حکمیت علی علیه السلام نیز کافر گردید!

اهل سنت و جماعت بر این باور بوده و هستند که هر دو گروه، در جنگ جمل مسلمان بودند؛ البته علی علیه السلام در جنگ جمل، برحق بود و اصحاب جمل در رویارویی با علی علیه السلام اجتهاد کردند و به خطا رفتند و این خطا، دلیل کفر و فسق آنان نیست؛ لذا روایتشان رد نمی‌گردد. از این رو اهل سنت معتقدند که شهادت دو نفر عادل از هر یک از این فریقین می‌تواند حکمی را ثابت نماید.

اما واصل بن عطاء، نظریه‌ی دیگری بر خلاف دو نظریه‌ی فوق ارائه نمود و چنین تصور نمود که یکی از آن دو گروه، فاسقند، اما مشخص نیست که کدامین گروه، فاسقند و امکان دارد فساق از جمع یاران علی باشند؛ مانند: حسن، حسین، ابن عباس، عمار، ابویوب انصاری و سایر یاران علی در روز جمل! و نیز ممکن است گروه مقابل، فاسق باشند؛ مانند: عائشه، طلحه، زبیر و سایر اصحاب. واصل بن عطاء می‌گفت: اگر گواهی علی و طلحه یا علی و زبیر یا فردی از یاران علی و فردی از اصحاب جمل، در مورد مسأله‌ای معمولی به من برسد، بر اساس شهادت آن‌ها حکمی صادر نمی‌کنم. چرا که من مطمئنم یکی از آن دو فاسق می‌باشد؛ همانطور که اگر یکی از دو طرف ملاحظه، نزد شهادت بدهند، شهادت‌شان را نمی‌پذیرم. زیرا مطمئناً یکی از آن دو، فاسق می‌باشد. اما اگر هر دو گواه، از یک گروه باشند، شهادت‌شان را می‌پذیرم؛ فرقی نمی‌کند که از کدامین گروه باشند.^۱

● عمرو بن عبید:

ابومنصور درباره‌ی عمرو بن عبید هستند، چنین می‌گوید: عمرو بن عبید، یک قدم از واصل جلوتر گذاشته و معتقد است که دو طرف درگیر در جنگ جمل، فاسق می‌باشند و شهادت و گواهی هیچ یک از آن‌ها قبول نمی‌شود.

البته قدری‌ها (معتزله) پس از واصل و عمرو در این مسأله اختلاف نظر بیشتری پیدا کردند. چنانچه نظام، معمر و جاحظ در مورد هر دو گروه در روز جمل، نظریه‌ی واصل را دارند و حوشب و هاشم الاوقص می‌گویند: رهبران و فرماندهان‌شان نجات یافته‌اند، اما پیروان‌شان، هلاک شدند.^۱

● ابوالهذیل:

ابومنصور، درباره‌ی هذیلیه می‌گوید: آن‌ها پیروان ابوالهذیل محمد بن هذیل معروف به علاف (۲۲۷ تا ۲۳۵هـ) می‌باشند. کفریاتش به قدری است که تمام فرقه‌های امت چه پیروانش در اعتزال و چه دیگران حکم کفرش را داده‌اند. چنانکه سرآمدان اعتزال همچون مراد، جبائی و جعفر بن حرب، هر یک کتابی در تکفیرش نوشته‌اند. امام عبدالقادر برخی از نظریات فاسد وی را اینگونه ذکر کرده است: فضیحت ششم، این گفتار اوست که: استدلال از طریق اخبار در مورد آن دسته از آیات و معجزات انبیا که با حواس قابل درک نیست و نیز در موارد دیگری که این چنین هستند، با کمتر از بیست نفر که یکی از آن‌ها یا بیشتر، بهشتی باشند، ثابت نمی‌گردد. با اخبار کفار و فاسقان، هرچند به حد تواتر برسند - یعنی به اندازه‌ای که اتفاق‌شان بر کذب، محال باشد - تا زمانی که یک بهشتی در بین آن‌ها نباشد، چیزی ثابت نمی‌شود. وی، معتقد است که با کمتر از چهار نفر، هیچ حکمی، ثابت نمی‌گردد و با خبر بیش از چهار تا بیست نفر، گاهی می‌توان به یقین دست یافت و گاهی یقین و قطعیت، ثابت نمی‌شود. خبر بیست نفر که یکی از آن‌ها بهشتی باشد، موجب علم یقین است. وی، در این مورد که خبر بیست نفر، حجت است، بدین آیه استدلال نموده است: ﴿إِنْ يَكُن مِّنْكُمْ عَشْرُونَ صَادِقُونَ يَغْلِبُوا مِائَتِينَ﴾ [الأنفال: ۶۵]. یعنی: «هرگاه بیست نفر شکیبا از شما باشند، بر دویست نفر غلبه می‌کنند».

وی، در ذیل این آیه می‌گوید: قتال کفار، تنها زمانی جایز است که تعداد مسلمانان به بیست نفر رسیده باشد. نویسنده‌ی کتاب الفرق در ادامه به نقل از عبدالقادر می‌گوید: ابوالهذیل با شرط قرار دادن بیست نفر و اینکه یکی از آن‌ها بهشتی باشد، برای استدلال به اخبار وارده، هدفی جز این نداشته که اخبار روایات نقل شده در مورد احکام شرعی را تعطیل نماید. همچنین منظورش از وجود یک فرد بهشتی، کسی است که با وی در بدعتش یعنی اعتزال، قدر و فنای مقدرات الهی هم‌عقیده باشد. زیرا از نظر وی، کسی که چنین عقیده‌ای نداشته باشد، مؤمن نیست و از بهشت محروم خواهد بود. گفتنی است قبل از ابوالهذیل، هیچکس دیگری، به چنین بدعتی معتقد نبوده است.^۱

● نظام:

سپس ابومنصور، به بیان نظریه‌ی نظامیه، یعنی پیروان ابواسحق ابراهیم بن یسار معروف به نظام پرداخته و چگونگی نفوذ افکار و آرای زنادقه و فلاسفه در عقیده‌ی را توضیح داده و از چند و چون انحراف و فساد عقیده‌ی آنان سخن گفته است. نظام، به قصد انکار نبوت رسول خدا ﷺ، تمام احادیثی را که در مورد معجزات پیامبر ﷺ از قبیل: شق القمر، تسبیح سنگریزه‌ها در کف دست رسول خدا ﷺ و فوران آب از میان انگشتانش را انکار نموده است.

وی، همچنین فروع اسلام را مسایلی اضافی دانسته است؛ هرچند صراحتاً در زمینه‌ی رد فروع اسلام، جسارت و گستاخی نکرده، اما طرقی را که مایه‌ی ثبوت فروع دین هستند، رد نموده است. بدین جهت وی، به انکار حجیت اجماع و قیاس در فروع پرداخته و نیز اخباری را که موجب علم ضروری نمی‌باشند، انکار نموده است. این، درحالی است که نظام، از اجماع صحابه در فروع کاملاً اطلاع داشته و از این رو باید در قیامت به این تناقض‌گویی خویش پاسخ دهد.

وی، فتاوای بزرگان صحابه و تمام فرقه‌های امت اعم از اهل رأی، اهل حدیث، خوارج، شیعه و نجاریه^۲ را زیر سؤال برده است.

۱- صفحه‌ی ۷۷.

۱- نجاریه پیروان حسین بن محمد نجارمی باشند که وی خودش از یاران بشرمسیسی بود. وبا نظام به مناظره پرداخت، اما موفق نشد و درحوالی سال ۲۳۰ وفات نموده (فرق ۱۲۶).

سپس امام بغدادی می‌افزاید: بیشتر معتزله، نظام را تکفیر نموده و فقط تعداد اندکی، از وی پیروی کرده‌اند؛ مانند: اسواری، ابن حایط، فضل حدثی و جاحظ. هرگند در پاره‌ای از کفریاتش با وی به مخالفت پرداخته‌اند. به هر حال بیشتر شیوخ معتزله مانند ابوالهذیل، جبائی، ارسکافی و جعفر بن حرب، به کفر نظام فتوا داده‌اند. امام بغدادی به بیان فضیحت‌های وی پرداخته و در بیان فضیحت شانزدهم وی گفته است: وی، می‌گوید: امکان دارد خبر متواتر با وجود نامحدود بودن راویان و اختلاف انگیزه‌ها و اراده‌های‌شان، دروغ باشد. این، درحالی است که وی، خبر واحد را موجب علم قطعی دانسته است! از این رو بسیاری از اهل سنت و نیز برخی از هم‌مرامانش از لحاظ اعتزال، حکم کفرش را داده‌اند.

در فضیحت هفدهم می‌گوید: نظام، معتقد است در هر عصر و زمانی، این امکان وجود دارد که امت، بر خطا اجماع نماید. بنابراین بر اساس این پندار وی، نباید هیچگاه بر اجماع این امت، اعتماد نمود. زیرا ممکن است بر خطا اجماع نمایند. از آنجا که برخی از احکام شرعی، برگرفته از اخبار متواتر و برخی از احکام، برگرفته از اخبار واحد و برخی نیز برگرفته از اجماع و قیاس و اجتهاد می‌باشند و ابواسحاق ابراهیم بن یسار -نظام- منکر همه‌ی این موارد است، لذا روشن می‌شود که وی، هدفی جز ابطال احکام شرعی بوسیله‌ی باطل نمودن طرق اثبات آن‌ها، نداشته است.

وی در فضیحت بیست و یکم می‌گوید: نظام که برخی از گمراهی‌هایش را نقل کردیم، در مواردی بر اخبار صحابه و تابعین از بابت فتوای آن‌ها از روی اجتهاد، خرده گرفته است.

جاحظ در کتاب المعارف و در کتاب مشهورش تحت عنوان الفتیاء می‌گوید: نظام، علمای حدیث را به‌خاطر نقل روایات ابوهریره، مورد طعن قرار داده و در مورد ابوهریره گفته است که او، دروغ‌گوترین مردم می‌باشد!

وی، همچنین شخصیت عمر فاروق را مورد طعن قرار داده و چنین پنداشته که عمر فاروق رضی الله عنه روز حدیبیه در دینش دچار تردید شد و روز وفات پیامبر صلی الله علیه و آله نیز چنین حالتی به او دست داد و پس از آن نیز فاطمه را مورد ضرب و شتم قرار داد و میراث هوو را هم منع نمود.

وی، علاوه بر این تبعید نصر بن حجاج توسط عمر را، مورد نقد قرار داده و نیز گفته است: عمر، بدعت نماز تراویح را ایجاد نمود و مردم را از حج تمتع بازداشت و نکاح غیرعربها را بر عربها تحریم نمود.

همینطور عثمان را مورد طعن قرار داده که وی، حکم بن عاص را در مدینه پناه داد و ولید بن عقبه را کارگزار کوفه کرد و او، در حالت مستی برای مردم امامت داد. وی، در مورد خرده گیری بر عثمان گفته است که عثمان، سعید بن عاص را با چهل هزار درهم در نکاحی که انجام داده بود، کمک نموده است. نظام، در مورد علی گفته است: روزی از علی درباره ی الاغی پرسیدند که به وسیله ی گاوی کشته شده بود؛ علی گفت: در این باره اجتهاد می کنم. نظام، پس از نقل این ماجرا می گوید: علی کیست که بخواهد با اجتهاد خود حکمی صادر نماید؟

وی، عبدالله بن مسعود نیز خرده گرفته که در مورد بروع بنت واشق گفت: با نظر خودم اجتهاد و حکم می کنم؛ اگر درست باشد، از جانب الله است و اگر اشتباه باشد، خطای من می باشد.

همچنین او را در این روایتش که پیامبر ﷺ فرموده است: (السعيد من سعد في بطن أمه و الشقي من شقي في بطن أمه)، تکذیب نموده است.

وی، عبدالله بن مسعود رضی الله عنه را در مورد روایت انشقاق قمر و رؤیت جنها نیز تکذیب می نماید و می گوید: آن دسته از صحابه که بنا بر اجتهاد و نظر خود حکم نموده اند، یا تصور می کردند که اینگونه فتوا دادن جائز است و یا از حرام بودن صدور حکم بنا بر رأی و نظر شخصی، اطلاعی نداشتند و می خواستند به عنوان رؤسا و سرآمدان مذهب مطرح شوند و از این رو نظریات خود را ابراز نمودند!

نظام، بدین صورت اصحاب را به ترجیح خواهشات بر مقتضای دین، متهم نموده است.^۱

امام بغدادی در ادامه می افزاید^۲: نظام با نسبت دادن جهل و نفاق به صحابه ادعا نموده که بزرگان صحابه - العیاذ بالله - طبق نظر وی برای همیشه دوزخی هستند. زیرا از نظر نظام، کسی که نسبت به احکام دین جاهل باشد، کافر است و کسی که

۱- الفرق بن الفرق ۸۹-۹۰.

۲- صفحه ی ۱۹۲.

بدون دلیل، اختلافی ایجاد نماید، منافق، کافر، فاسق و فاجر می‌باشد و بدین‌سان همه‌ی صحابه را دوزخی می‌پندارد!

آنچه گذشت، مطالبی بود که امام ابومنصور بغدادی ذکر کرده و شهرستانی نویسنده‌ی الملل و النحل در اکثر موارد، با وی موافقت نموده است.

با این توضیحات، روشن گردید که برخی از معتزله مانند واصل، درباره‌ی عدالت صحابه از زمان وقوع فتنه به بعد شک و تردید دارند و بعضی از آن‌ها مانند عمرو بن عبید، صحابه را فاسق می‌پندارند و یا برخی از آنان مانند نظام، بزرگان صحابه را به کذب، جهل و نفاق متهم می‌کنند. چنین دیدگاهی در مورد صحابه، مستلزم آنست که احادیث روایت‌شده از طریق این گروه از صحابه، مردود می‌باشند.

این موضعگیری تند معتزله در مورد سنت که بر خلاف عقیده‌ی جمهور مسلمین است، اثرات و پیامدهای عمیقی در ایجاد تنش میان سرآمدان معتزله و علمای اهل سنت، به دنبال داشت که در پی آن، دوگروه علیه یکدیگر اتهاماتی را تدارک دیدند؛ معتزلی‌ها، محدثین را متهم نمودند که اکاذیب و اباطیل را روایت می‌کنند و از روایات چیزی نمی‌فهمند و در این باب نکاتی را ذکر نمودند که از برخی از عوام اهل حدیث ثابت است، نه از سرآمدانشان. محدثین نیز ائمه‌ی اعتزال را به فسق، فجور و بدعت و نوآوری در دین متهم نمودند.

ابن قتیبه در کتاب تأویل مختلف الحدیث و نیز بغدادی در الفرق بین الفرق آورده‌اند: نظام، می‌گوید: طلاق با الفاظ کنایه واقع نمی‌شود و کسی که با زنش با ذکر بطن (شکم) و فرج (شرمگاه) اظهار نماید، اظهار صورت نمی‌گیرد و خواب اگر با حدث نباشد، وضو را نمی‌شکند و کسی که نماز فرض را عمداً ترک نماید، قضایش درست نیست. چنانچه ابن قتیبه، در مورد نظام می‌گوید: او، فردی بداخلاق بوده و صبح و شام را در مستی و باده‌گساری می‌گذرانده و از وی اشعاری در مدح شراب نقل شده است.^۱

از ثمامه بن اشرس که جریان نظریه‌ی خلق قرآن را رهبری می‌نمود، نقل می‌کنند که وی، در زمان مأمون، مردم را دید که از بیم فوت شدن نمازشان، به سوی مسجد

جامع می‌شتابند. او، خطاب به همراهش گفت: این الاغ‌ها و گاوها را ببین.. و سپس افزود: این مرد عرب با این‌ها چکار کرده است؟! منظورش، رسول خدا ﷺ بود. هرچند آنچه ابن‌قتیبه و بغدادی از رؤسای اعتزال، نقل نموده‌اند، نظریه‌ی دشمن علیه دشمن است، اما تا حدودی در این باره که آن‌ها، از ارتکاب محرمات خودداری نمی‌نمودند و چندان دیانتی نداشته‌اند، صحیح است. جاحظ که خود یکی از ائمه‌ی معتزله می‌باشد، در کتاب المصاحك آورده است:

روزی مأمون، سوار اسب بود؛ چشمش به ثمامه افتاد که مست و مدهوش، در گل و لای افتاده بود. به وی گفت: تو ثمامه هستی؟ او، گفت: بلی. مأمون گفت: شرم و حیا نداری؟ ثمامه گفت: خیر! بخدا سوگند خیر. مأمون گفت: لعنت خدا بر تو باد. همچنین نقل می‌کنند که روزی غلام ثمامه به وی گفت: برخیز و نمازت را بخوان. ثمامه توجهی نکرد. سپس غلام گفت: وقت، تنگ است؛ بلند شو، نمازت را بخوان و سپس استراحت کن. او، گفت: اگر مرا به حال خودم بگذاری، راحت‌ترم.^۱

به هر حال تنش محدثین و معتزله در حال گسترش بود تا اینکه فتنه‌ی اعتقاد به خلق قرآن در سال ۲۱۸ هجری که مأمون پرچمدار آن بود، به وقوع پیوست و حکومت، رسماً مردم را مجبور به پذیرش این عقیده می‌ساخت. محدثین، در آن زمان به دفاع از حق پرداختند و در برابر اعتراضات، تهدیدات و حتی زندان‌ها و قتل‌ها استقامت نمودند. شکنجه و حبسی که امام سنت یعنی امام احمد بن حنبل رحمته در مدت ۱۳ سال، بارزترین دلیل برای شرایط سختی است که دامنگیر علمای اهل سنت گردید تا اینکه در سال ۲۳۲ هجری متوکل، خلافت را به عهده گرفت و جانبداری خویش از اهل سنت را اعلام نمود و بدین ترتیب مشکلات علما تا حدودی کاهش یافت و محدثین از جایگاه خاصی برخوردار شدند و قدرت معتزلی‌ها روز به روز ضعیف‌تر می‌شد و به تدریج از بین رفتند.

البته با تأسف فراوان، این تنش، دو پیامد بد و خطرناک به دنبال داشت: الف) خللی که توسط رؤسای معتزله نسبت به حریم و جایگاه صحابه به وجود آمد، این فرصت را برای مستشرقین فراهم نمود که بتوانند صحابه‌ی بزرگوار را زیر سؤال ببرند و بر آن‌ها خرده بگیرند و با استناد به دروغ‌های نظام و امثالش و نیز زبان درازی

های وی و سایر معتزله، جرأت پیدا کنند تا صحابه را به کذب و بازیچه قرار دادن دین، متهم نمایند و برخی از نویسندگان مسلمان نیز در این زمینه، از مستشرقین پیروی کردند که در بحث عملکرد احمد امین و برخی دیگر از مدعیان مغرور علم، این مطلب روشن خواهد شد.

ب) بیشتر معتزلی‌ها در فقه پایبند مذهب امام ابوحنیفه بودند؛ حتی یکی از چهره‌های بارز معتزله به نام بشر مریسی، در فقه، مقلد امام ابویوسف بود، اما هنگامی که در مورد خلق قرآن اظهار نظر نمود، امام ابویوسف وی را ترک کرد.^۱ با پیدایش اختلاف و تنش در میان محدثین و اهل اعتزال، محدثین تمام کسانی را که معتقد به خلق قرآن بودند، جرح نمودند و این باعث شد تا برخی، عده‌ای از یاران ابوحنیفه رحمته را به دلیل اینکه اهل رأی بودند، جرح نمایند. حتی خود امام ابوحنیفه نیز در امان نماند و او را به اعتقاد خلق قرآن، متهم کردند؛^۲ در حالی که آنچه، افراد مورد اعتماد از وی نقل کرده‌اند، غیر از این می‌باشد. چنانچه محمد بن حسن شاگرد امام ابوحنیفه می‌گفت: «هر کس، پشت سر یک معتزلی، نماز بخواند، باید نمازش را اعاده نماید». از امام ابویوسف در مورد معتزله سؤال کردند؛ جواب داد: «آنان، زندق هستند».^۳

بدین ترتیب پاره‌ای از ترکش‌های معرکه، به برخی از ائمه‌ی مسلمین که هیچ دخالتی در قضیه نداشتند، اصابت نمود و اگر دخالت سه تن از خلفای بنی‌عباس نبود، این تنش، تا این حد بالا نمی‌گرفت.

۱- الفرق بین الفرق صفحه‌ی ۱۲۴.

۱- تأنیب الخطیب صفحه‌ی ۵۲.

۲- الفرق بین الفرق صفحه‌ی ۱۰۳.

فصل سوم:

سنت و منکرین قدیمی حجت بودن آن

هنوز قرن دوم هجری فرا نرسیده بود که سنت، از ناحیه‌ی کسانی که حجت بودنش را به عنوان یکی از مصادر تشریح قبول نداشتند، دچار چالش شد. همینطور از سوی کسانی که حجیت اخبار آحاد و یا احادیث و سنت‌های مستقل را انکار می‌کردند، با مشکلاتی جدی مواجه گردید.

تا آنجا که ما سراغ داریم، نخستین کسی که از چنین مذاهب و دیدگاههایی سخن به میان آورده است، امام شافعی رحمته می‌باشد. وی، در کتاب الأم در یک فصل خاص که در واقع مناظره‌اش با یکی از منکرین حجیت حدیث می‌باشد، در این باره به تفصیل سخن گفته است. همچنین امام شافعی رحمته در کتاب الرسالة بحث مفصلی پیرامون حجت بودن خبر آحاد آورده است.

و اینک مناظره‌ی امام شافعی:^۱

امام شافعی می‌فرماید: یکی از کسانی که معتقد به نپذیرفتن روایات است، خطاب به من گفت: تو خود، عرب هستی. قرآن نیز به زبان عربی نازل شده و یقیناً نسبت به قرآن از من آگاهتری. در قرآن فرائضی وجود دارد که اگر کسی در مورد یکی از آنها به جهت التباس شک نماید، از وی درخواست توبه می‌نمایی؛ اگر توبه کرد، او را می‌بخشی و گرنه، حکم قتلش را صادر می‌کنی؛ حال آنکه قرآن کریم می‌گوید: ﴿تَبَيَّنَّا لِكُلِّ شَيْءٍ﴾ [النحل: ۸۹] یعنی: «قرآن، توضیح و بیان هر چیزی است».

پس چگونه برای تو و دیگران جائز است تا در موردی که خداوند، آن را فرض نموده است، بگویند: این، امر عام است و این، امر خاص یا بگویند: این، امر وجوبی است و این، امر اباحه (مباح بودن). اغلب، در مواردی که احکام متفاوت است، آنها را مستند به روایاتی می‌نمایند که از یک راوی به نقل از دیگری، می‌آورد تا اینکه آن را

۱- جماع العلم همراه با الأم (۲۵۰/۷) در باب حکایة قول الطائفة التي ردت الأخبار كلها.

به رسول خدا ﷺ می‌رسانید. این، در حالی است که من، شما و هم‌مراعاتان را تا کنون بدین‌سان دیده‌ام که با هر کس ملاقات نموده و صداقت و حفظش را تأیید کرده‌اید، او را از اینکه مرتکب خطا و فراموشی شود، تبرئه نمی‌کنید و از این رو این سخن، به‌کثرت در گفته‌هایتان دیده می‌شود که: «فلانی، در فلان حدیث، این اشتباه را کرده و فلانی، در حدیث، این اشتباه را»؛ اگر کسی، یکی از احادیثی را که شما با آن حکم حلال بودن و یا حرام بودن چیزی را ثابت کرده‌اید، زیر سؤال ببرد و بگوید: پیامبر ﷺ چنین نگفته است، شما از چنین فردی درخواست توبه نمی‌کنید و فقط به این سخن اکتفا می‌کنید که: سخن بدی گفته‌ای؛ آیا جواز است بین اخبار کسانی که شما، اخبارشان را در ردیف قرآن قرار می‌دهید و با استناد به آن، به جواز و عدم جواز حکم می‌کنید، اینگونه تفاوت قائل شوید؟

امام شافعی می‌گوید: آنچه ما، با این اخبار ثابت می‌کنیم و بر اساس آن، به صدور حکم و فتوا می‌پردازیم، مبتنی بر علم یقین است، یعنی بوسیله‌ی خبر صادق و قیاس. البته هر چند با همه‌ی آن‌ها حکم صادر می‌کنیم، ولی مراتب آن‌ها فرق می‌کند. مثلاً یک حکم بر اساس اقرار یا بینه یا با انکار سوگند و یا با سوگند طرف مقابل ثابت می‌شود؛ اینجا باید توجه داشت که اقرار از بینه قویتر است و بینه، از سوگند قویتر می‌باشد. بنابراین اگرچه ما احکام را بر اساس این اخبار ثابت می‌کنیم، ولی مراتب آن‌ها متفاوت است و به اعتبار قوت با یکدیگر فرق دارند.

منکر حدیث گفت: با توجه به اینکه شما با در نظر داشتن پاره‌ای از شرائط، اخبار و روایاتشان را می‌پذیرید، اگر کسی این اخبار را نپذیرفت، چه دلیلی برایش دارید؟ به عنوان مثال از آنجا که در اخبارشان امکان توهم وجود دارد، من هیچ یک از اخبارشان را نمی‌پذیرم، مگر اینکه همچون کتاب الله که برایش شاهد می‌آورند و در مورد آن هیچ شکی وجود دارد، در این مورد نیز شاهد بیاورند.

امام شافعی رحمته می‌گوید: من در جوابش گفتم: کسی که به زبان قرآن و احکام الهی، علم داشته باشد، علم و آگاهی، او را بر آن می‌دارد تا سخنان انسان‌های صادق را که چیزی را به رسول خدا ﷺ نسبت می‌دهند، بپذیرد.

آنگاه امام شافعی این آیه را تلاوت نمود: ﴿هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِّنْهُمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ﴾ [الجمعة: ۲] یعنی: «خدا،

ذاتی است که از میان درس‌نخواندگان، پیغمبری را برانگیخته و به سویشان گسیل داشته است تا آیات خدا را برای ایشان بخواند و آنان را پاک بگرداند. او، بدی‌شان کتاب (قرآن) و حکمت می‌آموزد. آنان، پیش از آن، واقعاً در گمراهی آشکاری بودند». منکر حدیث گفت: منظور از کتاب در آیه را می‌دانیم که کتاب الله است، اما منظور از حکمت چیست؟

امام شافعی می‌گوید: من، گفتم: منظور از حکمت، سنت رسول خدا ﷺ است. آن فرد گفت: شاید منظور از کتاب، قرآن، به صورت اجمال و منظور از حکمت، احکام آن باشد؟

من گفتم: منظورت، این است که خداوند متعال، فرائضی مانند نماز، زکات و حج را به صورت اجمال در کتابش بیان فرموده و کیفیت آن‌ها را بر زبان پیامبرش تشریح نموده است.

خصم گفت: این احتمال، وجود دارد.

گفتم: اگر اعتقادات، همین باشد، پس منظور، همان سنت‌های رسول خدا ﷺ است که هیچ راهی برای دسترسی به آن جز از طریق اخبار وجود ندارد. خصم گفت: شاید منظور از آوردن واژه‌ی حکمت، همان کتاب باشد که برای تأکید تکرار شده است.

گفتم: به نظر شما وقتی دو واژه مانند کتاب و حکمت، پشت سر هم ذکر شده باشند، آیا بهتر است که یک چیز قلمداد شوند یا دو چیز؟

گفت: هر دو احتمال می‌رود؟

گفتم: هر احتمالی که واضح‌تر است، باید مد نظر قرار بگیرد. ضمناً در قرآن کریم دلایلی وجود دارد که بر خلاف گفته‌ی شماست. چنانچه خدای متعال، می‌فرماید:

﴿وَأَذْكُرَنَّ مَا يُتْلَىٰ فِي بُيُوتِكُنَّ مِنْ آيَاتِ اللَّهِ وَالْحِكْمَةِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ لَطِيفًا خَبِيرًا﴾ [الأحزاب: ۳۴] یعنی: «و آیات خدا و سخنان حکمت‌انگیز (پیامبر) را که در خانه‌هایتان خوانده می‌شود، یاد کنید؛ بی‌گمان خداوند، دقیق و آگاه است» از این چنین برمی‌آید که دو چیز در خانه‌هایشان خوانده می‌شد.

گفت: تلاوت قرآن را می‌پذیرم، اما حکمت، چگونه خوانده می‌شود؟

گفتم: منظور از تلاوت و خواندن، نطق به آن است و سپس ادامه دادم و گفتم:

قرآن می‌گوید: ﴿فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّىٰ يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا يَجِدُوا فِي

أَنْفُسِهِمْ حَرَجًا مِّمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا ﴿۱۵﴾ [النساء: ۶۵]. یعنی: «اما نه! به پروردگارت سوگند که آن‌ها مؤمن نمی‌شوند تا تو را در اختلافات و درگیری‌های خود به داوری نطلبند و سپس ملالی در دل خود از داوری تو نداشته و کاملاً تسلیم (قضاوت تو) باشند».

همچنین می‌فرماید: ﴿مَنْ يُطِيعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ﴾ [النساء: ۸۰]. یعنی: «هرکه از پیغمبر اطاعت کند، در حقیقت از خدا اطاعت کرده است».

و نیز می‌فرماید: ﴿فَلْيَحْذَرِ الَّذِينَ يُخَالِفُونَ عَنْ أَمْرِهِ أَنْ تُصِيبَهُمْ فِتْنَةٌ أَوْ يُصِيبَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾ [النور: ۶۳]. یعنی: «آنان که با فرمان او مخالفت می‌کنند، باید از این بترسند که بلایی، گریبانگیرشان گردد یا اینکه عذابی دردناک، به آنان برسد».

گفت: با این وصف، پس منظور از حکمت چیزی جز سنت نیست و اگر موضوع همچون گفته‌ی برخی از یاران ما باشد که خداوند، به ما دستور داده تا در برابر دستور رسول خدا ﷺ که همان قرآن است، تسلیم شویم، کسی که تسلیم رسول الله ﷺ نشود، مسلماً به عدم تسلیم در برابر حکم خدا، محکوم است.

گفتم: خداوند متعال، پیروی از دستور رسول الله ﷺ را نیز فرض گردانیده و فرموده است: ﴿وَمَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا﴾ [الحشر: ۷]. یعنی: «چیزهایی را که پیغمبر (به عنوان حکم خدا و سنت خود) به شما داده است، اجرا نمایید و از چیزهایی که شما را از آن باز داشته است، بازآید».

گفت: آری؛ کاملاً واضح است که باید از دستورات رسول الله ﷺ اطاعت نمود و از آنچه که باز داشته، بازآمد.

گفتم: در این شکی نیست که بر ما و گذشتگان و آیندگان، یک چیز فرض شده است.

گفت: این را هم می‌پذیرم.

گفتم: پس آیا برای ادای این فریضه، یعنی اطاعت از اوامر رسول الله ﷺ برای تو و پیشینیان و نیز برای کسانی که در آینده می‌آیند و پیامبر ﷺ را ندیده‌اند، جز اینکه از اخبار و روایات استفاده کنند، راه دیگری وجود دارد؟

آنگاه امام شافعی، مسائلی در مورد نسخ قرآن با قرآن را به وی یادآوری نمود که فهم این مطالب، جز از راه خبر امکان‌پذیر نیست.

آن شخص، گفت: دلایل شما در اثبات قبول اخبار روایت شده از رسول الله ﷺ کاملاً درست است و بدین ترتیب از باورهای نادرست گذشته‌اش، رجوع نمود و به حق روی آورد و سپس از امام شافعی، درباره‌ی عام و خاص قرآن سؤال نمود.

امام در جوابش گفت: زبان عربی، زبانی گسترده است. بسا اوقات مطلبی، به صورت عام بیان می‌شود، حال آنکه مراد، خاص است. در این زمینه مثال‌های متعددی در قرآن وجود دارد که عام، بوسیله‌ی اخبار و روایات تخصیص شده‌اند. مثلاً نماز بر عموم مکلفین فرض است، اما زنان معذور، از آن مستثنی شده‌اند. زکات بطور عموم در تمام اموال فرض است، اما برخی از اموال تخصیص یافته‌اند و نیز وصیت برای والدین، با آیه‌ی تقسیم ارث، نسخ شده است. همچنین حکم ارث بردن از پدران، مادران و فرزندان به طور عام بیان شده است، ولی کافر از مسلمان، غلام از آزاد و قاتل از مقتول، بصورت خاص، مستثنی شده‌اند. تمام این تخصیص‌ها و استثناها، از طریق سنت ثابت می‌باشند.

او گفت: من خودم همیشه خلاف این را می‌گفتم تا اینکه به بطلان مذهب کسانی که منکر حجیت سنت هستند، پی بردم. گفتم: چگونه؟ گفت: مردم در این مورد دو نوع نگرش دارند: گروهی معتقدند که در مورد آنچه کتاب خدا سخن گفته است، هیچ حدیثی را نباید پذیرفت. از این رو با مشکلات بزرگی روبرو شده‌اند. مثلاً می‌گویند: با خواندن حداقل نماز که دو رکعت در هر زمانی می‌باشد، به امری که در مورد نماز آمده است، عمل کرده‌اند. همچنین با پرداخت کمترین مقدار مالی که می‌توان آن را زکات نامید، به امری که در مورد زکات آمده است، عمل نموده‌اند.

و عده‌ای می‌گویند: حدیث فقط در مواردی پذیرفته می‌شود که در کتاب خدا پیرامون آن چیزی سخنی به میان نیامده است. این‌ها، چیزی از ناسخ و منسوخ و خاص و عام نمی‌فهمند. من می‌دانم که هر دوی این دیدگاه‌ها، باطل و نادرست می‌باشند، ولی خودم قانع نشده‌ام که چگونه شما یک حرام قطعی را با دلیل غیرقطعی حلال می‌شمارید؟!

امام شافعی گفت: نظر شما درباره‌ی این مرد که نزد من نشسته است، چیست؟ آیا ریختن خون و تعرض مالش حرام است؟

گفت: بلی، چنین است. امام گفت: اگر دو نفر گواهی دهند که او، کسی را به قتل رسانده است، آن وقت چه می‌گویی؟ گفت: او را به قصاص مقتول می‌کشم.

امام گفت: آیا احتمال نمی‌دهی که آن دو گواه دروغ گفته باشند؟
گفت: بلی. امام گفت: چگونه خون و مالی را که قطعاً حرام بود، با دلیل غیرقطعی حلال ساختی؟ گفت: چون به من شرعاً دستور داده شده که گواهی گواهان را بپذیرم.
امام گفت: آیا در قرآن آمده که گواهی دو نفر را در مسأله‌ی قتل بپذیری؟ گفت: خیر، ولی از مفهوم آن چنین استدلال کردم. امام گفت: غیر از این است که تو، به گواهی گواهان اعتماد نمودی؟ لذا این را بدان که ما در مورد راویان حدیث، حساسیت بیشتری نسبت به گواهان داریم تا کاملاً به صداقت آن‌ها مطمئن شویم.
آنچه بیان شد، مختصری از مناظره‌ی امام شافعی با یکی از منکرین سنت بود و اینک به ملاحظاتی پیرامون این مناظره توجه کنید:

۱- امام شافعی بیان نکرد که گروهی که تمام اخبار را رد می‌کردند، چه کسانی بودند و نیز فردی را که با ایشان به مناظره پرداخت، نام نبرد.

از عبارت شیخ خضری در کتاب تاریخ التشریح الإسلامی چنین برمی‌آید که منظور امام شافعی گروه معتزله بوده است. شیخ خضری در کتابش می‌گوید: امام شافعی، شخصی را که با وی مناظره نمود، برایمان معرفی نمود و تاریخ نیز در این مورد چیزی نقل نکرده است. البته امام شافعی در مناظره‌ای که با اصحاب رأی [یعنی کسانی که معتقد به رد اخبار بخصوصی هستند] کرده، تصریح نموده است آنان که معتقد به رد تمام احادیث می‌باشند، منسوب به بصره هستند و بصره، مرکز جریان علم کلام بود که مذاهب معتزله و بزرگان و نویسندگان آنان، در آنجا قد علم نمودند. آنان، در خصومت‌شان با اهل حدیث مشهورند و بعید نیست که صاحب این نظریه، یعنی کسی که با امام شافعی مناظره نمود، از آن‌ها باشد. به نظر من نیز این نظریه قابل تأیید است. زیرا در کتاب تأویل مختلف الحدیث اثر ابی‌محمد عبدالله بن مسلم بن قتیبه (۲۷۶هـ) دیده‌ام که شیوخ معتزله در برابر اهل سنت، علیه صحابه و مفتیان بزرگ به کثرت زبان درازی نموده‌اند.

خضری، نتیجه می‌گیرد که در زمان امام شافعی از طرف متکلمین، هجوم گسترده‌ای علیه اهل سنت شکل گرفته بود. بیشتر متکلمین در بصره بودند و یقیناً

کسی که با امام شافعی مناظره نموده، از این گروه بوده است.^۱ به نظر بنده نیز این نتیجه‌گیری خضری درست به نظر می‌رسد.

۲- نباید تردید داشت که انکار سنت برخاسته از وجود شک و تردید در طرق روایت آن و احتمال خطا و وهم از جانب راویان و وجود کذابین و جعل‌کنندگان بوده است. به همین دلیل برخی ضمن عدم اعتماد به سنت، معتقدند که باید به قرآن بسنده کرد. آن هم نه بدین خاطر که احادیث، مجموعه‌ی اقوال، افعال و تقریر رسول خدا ﷺ می‌باشند. زیرا هیچ مسلمانی، چنین جسارتی روا نمی‌دارد و از هیچ فرقه و گروه اسلامی چنین چیزی نقل نشده است. شکی نیست که چنین نظریه‌ای مترادف با رد احکام قرآن و رد اجماع صحابه و مسلمین است. البته چنین نظریه‌ای را به برخی از اهل بدعت افراطی نسبت داده‌اند. برای روشن‌تر شدن این مطلب، به گفته‌های علما در این زمینه توجه نمایید:

امام شافعی در ابتدای کتاب جماع العلم از کتاب الأم می‌گوید: از هیچ فردی که خود را به علم نسبت دهد و یا مردم، او را عالم بدانند، نشنیدم که با این مطلب مخالفت نماید که: خداوند، اتباع و پیروی از دستورات رسول الله ﷺ و تسلیم شدن در برابر اوامرش را فرض گردانیده است و هیچ سخن و دیدگاهی جز در پرتو کتاب الله و سنت رسول الله ﷺ قابل قبول نیست و قبول خبر رسول اکرم ﷺ بر ما و آیندگان فرض است؛ آری، همه جز یک فرقه، همین دیدگاه را دارند که به زودی درباره‌ی آن‌ها توضیحات لازم را خواهم داد. این فرقه، همان فرقه‌ای است که امام شافعی رحمته نظریاتشان را بیان نمود و با آن‌ها به مناظره پرداخت.

بنابراین شکی نیست که مدار انکار احادیث، پاره‌ای از شبهات پیرامون ثبوت اخبار است و بس.

ابن حزم می‌گوید^۲: ما معتقدیم که قرآن، نخستین و اساسی‌ترین منبع تشریح اسلامی است و با اندک توجهی به قرآن، می‌بینیم که خداوند متعال، اطاعت از پیامبر ﷺ را بر همه‌ی ما فرض گردانیده است. چنانچه در توصیف پیامبرش می‌فرماید:

۱- تاریخ التشریح الإسلامی، ۱۹۷.

۱- الإحکام (۹۶/۱)

﴿وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ ۗ إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ﴾ [النجم: ۳-۴]. یعنی: «و از روی هوا و هوس سخن نمی گوید؛ آن (چیزی که با خود آورده و آنچه با شما در میان می نهد) جز وحی و پیامی نیست که (از سوی خدا به او) وحی می گردد».

باید گفت: وحی بر دو نوع است:

الف) وحی متلو (قابل تلاوت) که همان کتاب معجزه آسا یعنی قرآن است.
 ب) وحی غیرمتلو (غیرقابل تلاوت) و آن، عبارت است از اخبار وارده از رسول الله ﷺ که توضیح دهنده ی قرآن می باشد. چنانچه الله ﷻ می فرماید: ﴿لِئُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ﴾ [النحل: ۴۴]. یعنی: «تا برای مردم آنچه را که به سوی آنان نازل شده است، تبیین نمایی».

این مطلب نیز به وضوح بیان شده است که اطاعت از هر دو نوع وحی، واجب می باشد. چنانکه الله ﷻ می فرماید: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ﴾ [النساء: ۵۹]. «ای مؤمنان! از خدا و از پیامبر و از کارداران مسلمان خود اطاعت نمایید».

در این آیه مسلمانان به اطاعت از اصول سه گانه موظف شده اند؛ این اصول سه گانه، عبارتند از:

اصل اول: ﴿أَطِيعُوا اللَّهَ﴾ یعنی قرآن.

اصل دوم: ﴿وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ﴾ یعنی اخبار و روایات ثابت شده از پیامبر ﷺ.

اصل سوم: ﴿وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ﴾ یعنی اجماع امت.

ابن حزم در ادامه می گوید: از این رو برای انسان مسلمان و معتقد به توحید، جایز نیست که هنگام بروز اختلاف به اصلی غیر از قرآن و سنت رسول الله ﷺ مراجعه نماید. چون خروج از حکم کتاب و سنت، فسق و کفر است.

ابن حزم در جایی دیگر می گوید^۱: اگر کسی بگوید: جز آنچه در قرآن است، چیزی دیگر را نمی پذیرم، به اجماع علمای امت کافر است و چنین شخصی در باب نماز مکلف می باشد که فقط دو رکعت نماز در روز بخواند؛ زیرا این، کمترین چیزی است که نام نماز بر آن اطلاق می شود و حداکثر آن محدودیتی ندارد و چنین فردی، کافر، مشرک،

مهدورالدم و مباح‌المال می‌باشد و این نظریه در مورد برخی از افراطیان بدعتی نیز صدق می‌کند که به اجماع امت کافر هستند.

علامه سیوطی می‌گوید: برخی، منکر استدلال به سنت هستند و اکتفا به قرآن را لازم می‌دانند و معتقدند که نبوت، از آن علی است و جبرئیل در نزول قرآن به رسول خدا ﷺ، مرتکب اشتباه شده است.^۱

۳- بر اساس آنچه شافعی، حکایت کرده، خلاصه‌ی استدلال منکرین حجیت انواع اخبار، این است که قرآن، برای بیان تمام مسایل نازل شده و از آنجا که در اخبار و روایات، احکامی وجود دارد که در قرآن موجود نیست، لذا سنت که ظنی الثبوت است، با قرآن که قطعی الثبوت می‌باشد، تعارض پیدا کرده است و قطعاً ظنی الثبوت، در برابر قطعی الثبوت اعتبار ندارد. همچنین اگر خبر یا روایتی، تأییدکننده احکام قرآن باشد، در واقع از قرآن اطاعت می‌شود، نه از آن خبر یا روایت؛ اما اگر خبر یا روایتی، بیان‌کننده مجملات قرآن باشد، پس گویا قرآن را که منکر یک لفظ آن نیز کافر می‌شود، با چیزی ظنی که منکر آن کافر نمی‌شود، تبیین کرده ایم و این، کار معقولی نیست.

شاید این پرسش ایجاد شود که این گروه، احادیث متواتر را بخاطر قطعی بودن می‌پذیرند، پس چرا امام شافعی، آن‌ها مطلقاً را در زمره منکرین حدیث ذکر کرده است؟

در جواب باید گفت که آن‌ها، اخبار متواتر را نیز قطعی نمی‌دانند. زیرا به زعم آنان، اخبار متواتر از طریقی بیان شده‌اند که اخبار آحاد این طرق، ظنی بوده است. بنابراین به پندار آنان، در اخبار متواتر نیز احتمال کذب می‌رود.

۴- خلاصه جواب امام شافعی:

الف) خداوند متعال، اتباع پیامبر اکرم ﷺ را بر همه ما واجب گردانیده است و این وجوب، همه جانبه، عام و برای همه زمان‌ها است؛ چه برای زمان خود رسول الله ﷺ و چه برای کسانی که در ادوار بعدی و پس از آن حضرت می‌آیند. ناگفته پیداست که عمل به این واجب شرعی یعنی اتباع از رسول خدا ﷺ برای کسانی که رسول الله ﷺ را ندیده‌اند، تنها از طریق پذیرفتن اخبار و روایات ممکن می‌باشد. بنابراین نتیجه

می‌گیریم که خداوند متعال ما را به پذیرفتن اخبار و روایات ملزم ساخته است. زیرا آنچه که واجب بدون آن انجام نمی‌گیرد، واجب است.

ب) پذیرفتن اخبار برای شناخت احکام قرآن، لازم و گریزناپذیر است. زیرا شناخت ناسخ و منسوخ در قرآن، منوط به مراجعه به سنت می‌باشد.

ج) در میان تمام گروه‌ها و حتی فرقه‌هایی که معتقد به قبول اخبار هم نمی‌باشند، پاره‌ای از احکام مورد اتفاق وجود دارد که شناخت آن‌ها تنها به وسیله سنت ممکن می‌باشد.

د) در شریعت اسلام، تخصیص حکم قطعی با دلیل ظنی ثابت است. بعنوان مثال: در مسأله شهادت یا گواهی دادن در زمینه جان و مال، گواهی دو نفر، پذیرفته می‌گردد؛ حال آنکه حرمت مال و جان، قطعی است و گواهی دادن، ظنی می‌باشد. (ه) هرچند در اخبار، احتمال خطا و کذب وجود دارد، اما این احتمال پس از دقت در عدالت راوی و مقایسه روایتش با روایات محدثین دیگر، مشخص می‌شود، بویژه زمانی که روایت مزبور با نص کتاب الله یا سنت رسول الله ﷺ تقویت گردد؛ در این صورت احتمال وجود خطا یا کذب در روایت، کاملاً از بین می‌رود. برعکس شهادت دو نفرکه وجود چنین احتمالی در آن به مراتب قوی‌تر است.

فصل چهارم:

سنت و منکرین جدید حجت بودن آن

در این عصر نیز عده‌ای از افراد بی بهره از این علم مبارک، به انکار حجیت آن برخاسته‌اند. چنانچه مجله المنار که زیر نظر مرحوم سید رشیدرضا بود، در شماره ۷ و ۱۲ سال نهم، مقاله‌ای تحت عنوان (الاسلام هو القرآن وحده) از دکتر توفیق صدقی منتشر ساخت.

خلاصه شبهاتی که توفیق صدقی بر سنت وارد کرده بود، عبارتند از:

۱- خداوند متعال می‌فرماید: ﴿مَا فَرَّطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ﴾ [الأنعام: ۳۸]. یعنی: «ما در کتاب، هیچ چیز را فروگذار نکرده ایم». همچنین می‌فرماید: ﴿وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تَبْيِينًا لِكُلِّ شَيْءٍ﴾ [النحل: ۸۹]. یعنی: «قرآن را بر تو نازل کردیم که بیان کننده هر چیز است».

از این آیات چنین برمی آید که قرآن، مشتمل بر تمام امور و احکام دین می‌باشد و تمام این امور را بطور کامل بیان نموده است؛ از این رو برای توضیح بیشتر، نیازی به سنت و غیره وجود ندارد و گر نه، گویا قرآن، ناقص است و نمی‌تواند مدعی تبیین هر چیز باشد. در نتیجه خلاف فرموده الهی ثابت می‌شود که این، محال است.

۲- خدای متعال می‌فرماید: ﴿إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ﴾ [الحجر: ۹]. در این آیه خداوند متعال، اعلام نموده که خود، حفاظت قرآن را برعهده گرفته؛ حال آنکه حفاظت سنت را تضمین نکرده است. بنابراین اگر سنت نیز مانند قرآن حجت و دلیل بحساب می‌آمد، خداوند حفاظت آن را بر عهده می‌گرفت.

۳- همچنین اگر سنت حجت بود، حتماً رسول خدا ﷺ به کتابت آن دستور می‌داد و صحابه رضی الله عنهم و تابعین به جمع آوری و تدوین آن همت می‌گماشتند و بدین سان سنت، از دستبرد و خطا محفوظ می‌ماند و قطعیت آن تثبیت می‌شد. اما

از آنجا که اینک سنت، ظنی است، نمی‌توان بدان آن استدلال کرد. زیرا خداوند متعال می‌فرماید: ﴿وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا﴾ [الإسراء: ۳۶]. یعنی: «از چیزی دنباله روی مکن که از آن ناآگاهی»... همچنین می‌فرماید: ﴿إِنْ تَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ﴾ [الأنعام: ۱۴۸]. «شما فقط از پندارهای بی‌اساس پیروی می‌کنید».

علاوه بر این از پیامبر خدا ﷺ ثابت است که از کتابت حدیث نهی می‌کرد و حتی دستور داد احادیث مکتوب را نابود کنند؛ صحابه رضی الله عنهم و تابعین نیز در مورد احادیث چنین رویکردی داشته‌اند. چنانچه حاکم به نقل از عائشه رضی الله عنها روایتی آورده است که ابوبکر رضی الله عنه پانصد حدیث مکتوب را سوزاند و گفت: ترسیدم که من بمیرم و احادیثی به جای بگذارم که منسوب به فردی امین و مورد اعتماد است، اما در واقع او چنین نگفته باشد.^۱

زید بن ثابت رضی الله عنه نیز در حضور معاویه رضی الله عنه به همین شکل عمل نمود. معاویه رضی الله عنه از وی حدیثی را خواست و زید رضی الله عنه آن حدیث را برایش خواند. سپس معاویه رضی الله عنه دستور داد تا آن حدیث را بنویسند، اما زید رضی الله عنه گفت: پیامبر خدا صلی الله علیه و آله به ما دستور داده است تا احادیثش را ننویسیم و سپس زید رضی الله عنه، آن نوشته را نابود کرد.

عمر رضی الله عنه نیز باری اراده نمود تا سنن را جمع‌آوری نماید، اما از این کار منصرف شد و گفت: من می‌خواستم سنن را به صورت مکتوب درآورم، اما به یاد پیشینیان افتادم که کتاب‌هایی نوشتند و شدیداً به آن‌ها متمسک شدند، بگونه‌ای که کتاب الهی را ترک نمودند. سوگند به خدا من کتاب خدا را با هیچ چیز دیگری مخلوط نمی‌کنم.

علی رضی الله عنه نیز از کسی که مقداری حدیث نوشته بود، خواست تا آن‌ها را محو نماید.

ابن مسعود رضی الله عنه هم صحیفه‌ای را که از طرف وی نوشته بودند، نابود کرد.

تعدادی از تابعین نیز به نام‌های علقمه، عبیده، قاسم بن محمد، شعبی، نخعی، منصور، مغیره و اعمش، نوشتن حدیث را ناپسند می‌دانستند تا اینکه با گذشت زمان، خطا و نسیان زیاد شد و تحریف و تغییر در سنت نفوذ کرد؛ از آن به بعد بود که سنت.

۱- علامه ذهبی، این حدیث را در «تذکره الحفاظ (۵/۱)» آورده و سپس گفته است: فهذا لا یصح.

مکتوب و تدوین شد. لذا چنین تدوینی، همراه با شک و تردید بوده و قابل اعتماد نیست.

۴- همچنین روایاتی از پیامبر خدا ﷺ نقل شده که بیانگر عدم حجت بودن سنت می‌باشد. از آن جمله اینکه: (إِنَّ الْحَدِيثَ سَيْفُشَا عَيْيَ فَمَا أَتَاكُمْ يُوَافِقُ الْقُرْآنَ فَهُوَ عَيْيٌ وَ مَا أَتَاكُمْ عَيْيٌ، يَخَالِفُ الْقُرْآنَ فَلَيْسَ مَيْيٌ). یعنی: «احادیث زیادی از من رواج می‌یابد، آنچه موافق قرآن بود، از من است و آنچه مخالف قرآن بود، از من نیست».

بنابراین اگر سنت، حکم جدیدی را ثابت کند، آن حکم، موافق قرآن نیست و اگر سنت ثابت کننده حکمی نباشد، بلکه صرفاً برای تأکید باشد، در این صورت عین قرآن است.

این حدیث نیز بیانگر حجت نبودن سنت می‌باشد: (إِذَا حَدَّثْتُمْ عَيْيَ حَدِيثًا تَعْرِفُونَهُ وَ لَا تَنْكُرُونَهُ قَلْتَهُ أَوْ لَمْ أَقُلْ، فَصَدَقُوا بِهِ، فَإِنِّي أَقُولُ مَا يَعْرِفُ وَ لَا يَنْكُرُ وَإِذَا حَدَّثْتُمْ عَيْيَ حَدِيثًا تَنْكُرُونَهُ قَلْتَهُ أَوْ لَمْ أَقُلْ، فَلَا تَصَدَقُوا بِهِ فَإِنِّي لَا أَقُولُ مَا يَنْكُرُ وَ لَا يَعْرِفُ) یعنی: «اگر از طرف من روایتی برایتان نقل شد که قابل شناخت بود، نه قابل انکار، آن را بپذیرید. چه من گفته باشم و چه نگفته باشم. زیرا من همیشه چیزی می‌گویم که قابل شناخت باشد. و اگر حدیثی از طرف من برایتان بیان شد که برایتان قابل شناخت نبود، آن را نپذیرید. چه من گفته باشم و چه نگفته باشم؛ زیرا من، سخنی نمی‌گویم که قابل شناخت نباشد».

از این حدیث چنین برمی‌آید که آنچه به پیامبر ﷺ نسبت داده می‌شود، باید به آنچه نزد مسلمین با توجه به احکام قرآن قابل پذیرش هست، عرضه شود؛ بنابراین سنت نمی‌تواند، حجت باشد.

همینطور این حدیث که: (إِنِّي لَا أُحِلُّ إِلَّا مَا أَحَلَّ اللَّهُ فِي كِتَابِهِ وَ لَا أُحَرِّمُ إِلَّا مَا حَرَّمَ اللَّهُ فِي كِتَابِهِ) یعنی: «همانا من، چیزی را حلال نمی‌کنم مگر آنچه را که خداوند، در کتابش حلال نموده و چیزی را حرام نمی‌گردانم مگر آنچه را که خداوند، در کتابش حرام کرده است». و در روایت دیگری آمده است: (لَا يَمْسُكُنَ النَّاسَ عَلِيَّ بَشِيءٍ فَإِنِّي لَا أُحِلُّ لَهُمْ إِلَّا مَا أَحَلَّ اللَّهُ وَ لَا أُحَرِّمُ إِلَّا مَا حَرَّمَ اللَّهُ). یعنی: «مردم از جانب من به چیزی

چنگ نزنند. زیرا من، تنها چیزی را حلال می‌کنم که خدا حلال نموده و تنها چیزی را حرام می‌نمایم که خدا، حلال کرده است».

این بود خلاص ۲۵ شبهاتی که دکتر صدقی بر حجت بودن سنت وارد کرده است؛ بدون تردید هیچ پژوهشگری، در ضعف و نادرستی این شبهات تردیدی ندارد، ولی ما توضیحات لازم را برای روشن شدن حقیقت بیان می‌کنیم و اینک پاسخ شبهه اول: باید توجه داشت که قرآن کریم مشتمل بر اصول دین و قواعد احکام می‌باشد که به پاره‌ای از آن‌ها، تصریح شده و بیان برخی نیز به رسول خدا ﷺ موکول گشته است. از آنجا که خداوند متعال، پیامبرش ﷺ را برای بیان احکام دین فرستاده و اطاعت از وی را بر همه واجب گردانیده است، بنابراین بیان رسول خدا ﷺ در باب احکام به منزله بیان قرآن می‌باشد. با این وصف احکام شریعت چه برگرفته از کتاب باشند و چه برگرفته از سنت یا برگرفته مواردی همچون اجماع و قیاس که مبتنی بر کتاب و سنتند، همه، احکام قرآن بشمار می‌روند؛ چرا که بوسیله نص و یا با دلالت نص، ثابت هستند. از این رو بین حجیت سنت و تبیان بودن قرآن، هیچ منافاتی وجود ندارد.

امام شافعی رحمته الله می‌گوید: انسان، با هر مشکلی که مواجه شود، در کتاب الله راه حل و راهکاری برای آن وجود دارد. چنانکه خداوند عز وجل می‌فرماید: ﴿كَيْتَبُ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ لِتُخْرِجَ النَّاسَ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِ رَبِّهِمْ إِلَى صِرَاطٍ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ﴾ [ابراهیم: ۱]. ترجمه: «کتابی است که به سوی تو فرستاده ایم تا مردم را به توفیق پروردگارش از تاریکی‌ها به سوی نور و روشنایی بیرون بیاوری، به راه خدای چیره و ستوده».

همچنین خدای متعال می‌فرماید: ﴿وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ﴾ [النحل: ۴۴]. ترجمه: «و قرآن را بر تو نازل کردیم تا برای مردم آنچه را به سوی آنان فرستاده شده است، تبیین نمایی و تا اینکه آنان، اندیشه کنند».

و نیز می‌فرماید: ﴿وَوَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تَبْيِينًا لِكُلِّ شَيْءٍ﴾ [النحل: ۸۹]. ترجمه: «و کتاب را بر تو نازل کردیم که بیان کننده هر چیز است».

کلمه بیان، واژه‌ای دارای معانی متعددی است که مشتمل بر اصول و فروع بسیاری می‌باشد و به مجموعه دستوراتی که خداوند در قرآن به بندگانش داده است، بیان نامیده می‌شوند. مثلاً:

۱- یک نوع بیان این است که خداوند، احکام را بصورت اجمالی بیان نموده است. مانند تمام فرائض از قبیل: نماز، روزه، زکات، حج و نیز این حکم که فواحش ظاهری و باطنی را حرام کرده است یا همانند نصوصی که در مورد زنا، شراب نوشی، گوشت حیوان خودمرده و گوشت خوک و یا مانند بیانی که در مورد وضو آمده است.

۲- گاهی منظور از بیان، تثبیت فرائضی است که کیفیت‌شان از زبان رسول خدا ﷺ روشن گردیده است. مانند: تعداد رکعات نماز و احکام زکات و وقت آن و غیره.

۳- گاهی منظور از بیان، سنت‌هایی است که رسول خدا ﷺ به آن‌ها دستور داده است؛ البته بدون اینکه در مورد آن‌ها در قرآن نصی وجود داشته باشد. از آنجا که خداوند متعال، اطاعت از رسول الله ﷺ را در کتابش فرض کرده، لذا هر کس، از پیامبر ﷺ اطاعت کند و حکم آن حضرت را بپذیرد، در واقع از الله اطاعت کرده و حکم الله متعال را پذیرفته است؛ زیرا اطاعت از پیامبر ﷺ، از سوی الله ﷻ فرض شده است.

۴- بیان، شامل اجتهاد نیز می‌شود که خداوند بر بندگان فرض گردانیده است.^۱ پاسخ شبهه دوم:

حفاظتی که خداوند متعال تضمین نموده، مختص قرآن نیست؛ بلکه منظور، شریعت و دینی است که پیامبر اکرم ﷺ از جانب خدا آورده است و تفاوتی نمی‌کند که قرآن باشد یا سنت. چنانچه در این آیه می‌فرماید: ﴿فَسْأَلُوا أَهْلَ الدِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ﴾ [النحل: ۴۳]. یعنی: «اگر نمی‌دانستید، از اهل ذکر پرسید».

منظور از ﴿أَهْلَ الدِّكْرِ﴾ علما هستند؛ یعنی کسانی که به دین خدا و شریعت اسلام آگاهی دارند. بدون تردید همانطور که خداوند کتابش را حفظ نمود، از سنت رسول الله ﷺ نیز به وسیله ائمه و محدثین بزرگ، محافظت فرمود. آن‌ها، عمر خود را وقف تعلیم و تعلم حدیث و شناسایی صحیح و ضعیف آن کردند و به برکت زحمات آنان، سنت رسول الله ﷺ به مثابه مکتبی محفوظ در آمد که مصادرش تدوین شده است.

تمام علما و در رأس‌شان امام شافعی رحمته تصریح نموده‌اند که سنن، نزد اکثر اهل علم موجود است؛ بدین صورت که اگر تمام علوم نبوی موجود در نزد علما یکجا جمع شود، تمام سنن را در برمی‌گیرد.^۱

ما بر این باوریم که بدون تردید هیچ یک از سنت‌های پیامبر صلی الله علیه و آله در باب نماز، حج، روزه، معاملات و فرائض ضایع نشده و تمام افعال و اقوال پیامبر صلی الله علیه و آله جمع آوری و تدوین گردیده است، اگرچه طرق وصول‌شان متفاوت می‌باشد.

ابن حزم می‌گوید: هیچ یک از اهل لغت و شریعت اختلاف ندارند که هر آنچه از جانب الله نازل می‌شود، ذکر منزل است و یقیناً تمام وحی، در حفاظت خدای متعال قرار گرفته و محفوظ می‌باشد و قطعاً هر آنچه که خداوند متعال، حفاظتش را بر عهده بگیرد، آن چیز، از نابودی و از تحریف شدن و نفوذ باطل محفوظ می‌ماند.

سپس ابن حزم به رد نظریه‌ای می‌پردازد که می‌گوید: مراد از ذکر در آیه شریفه، فقط قرآن می‌باشد. ابن حزم می‌گوید: این، ادعایی بی اساس و بدون دلیل است؛ زیرا ذکر، اسمی عام می‌باشد که بر هر آنچه از جانب خدا باشد، اطلاق می‌شود.

همچنین خداوند متعال می‌فرماید: ﴿وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ﴾ [النحل: ۴۴].

بنابراین رسول خدا صلی الله علیه و آله مأموریت داشته که قرآن را برای مردم بیان نماید. در قرآن مجملاتی همانند: نماز، زکات، حج و غیره وجود دارد که جزئیاتشان برای ما تنها از زبان رسول خدا صلی الله علیه و آله بیان شده است و چنانچه بیان پیامبر صلی الله علیه و آله در باب این مجملات، غیر محفوظ بوده و ناسالم باشد، استفاده از نصوص قرآن باطل می‌شود و در نتیجه اکثر احکام فرض شده، محکوم به بطلان می‌گردد و هدف شریعت پوشیده می‌ماند!!^۲

پاسخ شبهه سوم:

اینکه پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله به کتابت احادیث دستور نداده و بلکه از نوشتن سنت نهی نموده، دلیل عدم حجیت حدیث نمی‌باشد؛ بلکه چنانچه در بحث کتابت و تدوین سنت بیان نمودیم، در آن زمان با توجه به شمار اندک صحابه رضی الله عنهم، مصلحت در آن بود که تمام توان و نیرویشان را صرف نوشتن قرآن نمایند. همچنین مسلمانان به خاطر جلوگیری

۱- الرسالة: صفحه ۴۳.

۱- الإحکام: ۱/ ۱۲۱.

از درآمیختن غیرقرآن با قرآن و جلوگیری از ضایع شدن کتاب خدا، به حفظ کتاب الله توجه بیشتری می‌کردند. پیشتر توضیح دادیم که نهی واردشده در زمینه کتابت حدیث، بر خودداری از کتابت حدیث به صورت رسمی و همانند قرآن، بوده است و گر نه نوشتن احادیث، در زمان پیامبر ﷺ ثابت می‌باشد؛ بدین صورت که هر کس، به نوشتن حدیث برای خود می‌پرداخت و کتابت حدیث، به صورت رسمی انجام نمی‌شد. بدون تردید ثبوت حجیت سنت، منوط به کتابت آن نیست که گفته شود: اگر حجت بودن سنت مورد نظر بود، حتماً پیامبر ﷺ به کتابت حدیث دستور می‌داد. زیرا حجیت سنت با امور دیگری همچون: تواتر، نقل روایان ثقه از رجال ثقه و از طریق نوشتن نیز ثابت می‌شود. حتی جمع آوری قرآن در زمان ابوبکر رضی الله عنه صرفاً بر اساس نوشته‌ها نبود؛ بلکه هر آیه‌ای باید تا حد تواتر از صحابه ثابت می‌شد. باید توجه داشت که صحت انتقال از طریق حفظ، کمتر از صحت آن از طریق کتابت نیست. خصوصاً در مورد قومی همچون عرب‌ها که به قوت حافظه شهرت داشتند و در این مورد عجائبی از آن‌ها نقل شده است. بسا اوقات یک عرب، قصیده‌ای را یک بار می‌شنید و تمام آن را حفظ می‌نمود. چنانچه در مورد ابن عباس رضی الله عنه روایت شده که وی، در یک جلسه، تمام قصیده عمر بن ابی ربیع را حفظ کرد.^۱

برخی از آنان در یک جلسه، احادیثی را می‌شنیدند و بدون جا انداختن یک حرف، تمام آن‌ها را حفظ می‌نمودند. چنانچه ابن عساکر به نقل از زهری آورده که عبدالملک، نامه‌ای به اهل مدینه نوشت و آن‌ها را بخاطر موضعگیری مخالف در حادثه ابن زبیر سرزنش نمود. این نامه در دو طومار بود. این نامه طولانی برای عموم مردم در مسجد خوانده شد. سعید که دیر رسیده بود، خواست از محتوای نامه باخبر شود؛ لذا بدین منظور متن نامه را از شاگردانش سؤال نمود و آن‌ها نیز جوابش را دادند، اما سعید کاملاً مطمئن نشد تا اینکه زهری خطاب به وی گفت: ای ابومحمد! آیا می‌خواهی به تمام مطالب نامه دست یابی؟ گفت: بلی. راوی می‌گوید: سپس زهری تمام نامه را از حفظ خواند.^۲

۱- جامع بیان العلم: ۱ / ۶۹.

۱- تاریخ ابن عساکر در شرح حال زهری، نسخه خطی

امثال این موارد از امام شافعی و دیگران نیز نقل شده است. بنابراین اعتماد آن‌ها بر حافظه‌شان، اساس آن چیزی بود که از رسول خدا ﷺ نقل می‌کردند و آن را مورد بررسی قرار می‌دادند. به همین دلیل اعتماد به حافظه برای طالب علم و پژوهشگر مفیدتر است تا اعتماد به کتابت. بدین سبب بزرگوارانی که دکتر صدقی، نام آن‌ها را ذکر کرده، کتابت حدیث را ناپسند می‌دانستند تا حافظه و استعداد شگفت آور، ضعیف نشود و آن‌ها بر کتابت اعتماد نکنند.

حافظ ابن عبدالبر پس از ذکر نظریه برخی از صحابه رضی الله عنهم و تابعین در مورد کراهت کتابت، می‌گوید: کسانی که در این باب نظرشان را ذکر کردیم، آن‌ها در واقع نظریه جمهور عرب‌ها را دارند. زیرا عرب‌ها به قوت حافظه شهرت داشتند و از حافظه‌هایی قوی برخوردار بودند. افرادی همچون: ابن عباس، ابن شهاب، نخعی، قتاده و غیره که کتابت را ناپسند دانسته‌اند، به قوت حافظه شهرت یافته بودند و فقط به شنیدن اکتفا می‌کردند. مگر این ابن شهاب نیست که می‌گوید: من دستانم را بر گوش‌هایم می‌گذارم تا مبدا سخنان رکیک بشنوم. سوگند به خدا، چیزی در این گوش‌ها داخل نشده است که دوباره فراموش شود.

از شعبی نیز چنین مواردی منقول است. این‌ها، همه عرب بودند. رسول خدا ﷺ نیز فرموده است: (نحن أمة أمية لا نكتب و لا نحسب) یعنی: «ما ملتی امی و درس نخوانده هستیم، نه می‌نویسیم و نه می‌شماریم». مشهور است که عرب‌ها از حافظه بسیار قوی و خوبی برخوردار بودند.^۱

بدیهی است اگر تقوا و زهد به چنین حافظه‌ای اضافه شود، سبب می‌گردد تا باز هم نگرانی و دقت نظر وجود داشته باشد که مبدا در اخبارشان وهم و اشتباهی رخ داده باشد و این، همان چیزی است که ابوبکر رضی الله عنه را بر آن داشت که صحیفه احادیث را بسوزاند؛ البته اگر این واقعه صحّت داشته باشد و گر نه ذهبی می‌گوید: «چنین به نظر می‌رسد که این واقعه، صحت ندارد».^۲

اما اجتناب برخی از آن‌ها از بیان حدیث، به خاطر شدت احتیاطشان در دین بوده است که مبدا چیزی را به اشتباه به پیامبر صلی الله علیه و آله نسبت دهند. چنانچه زبیر رضی الله عنه به این

۱- جامع بیان العلم: ۱/ ۶۵.

۲- تذکره الحفاظ: ۵/۱.

مطلب تصریح نموده است. اما آنان که از حافظه‌ای قوی برخوردار بوده‌اند، بدون تردید و دودلی به روایت و بیان حدیث پرداخته‌اند؛ مانند: ابن عباس، ابن مسعود و ابوهریره رضی الله عنهم.

زید بن ثابت رضی الله عنه راضی نبود که از زبان وی حدیثی نوشته شود؛ وی، علتش را چنین بیان کرده است: «شاید هر حدیثی که من برایتان می‌گویم، عیناً همان چیزی نباشد که من بیان کرده‌ام».

بنابراین خودداری برخی از آن‌ها از کتابت و روایت احادیث، صرفاً بخاطر احتیاط و تقوا در دین بوده است.

البته اخبار و روایات حاکی از کتابت احادیث توسط صحابه رضی الله عنهم و تابعین به حد تواتر معنوی رسیده و این مسأله، بر پژوهشگران و جویندگان حق پوشیده نیست. برای کسب اطلاعات بیشتر در این مورد به کتاب جامع بیان العلم اثر ابن عبدالبر و کتاب تقیید العلم اثر خطیب مراجعه کنید.

اما اینک به بررسی این نظریه می‌پردازیم که می‌گوید: تدوین سنت به تأخیر افتاده است؛ بنابراین اعتماد به صحّت آن از بین رفته و از این رو حدس و گمان در آن راه یافته است و در دین خدا نمی‌توان بر اساس حدس و گمان حکم نمود.

این سخن کسانی است که از کوشش‌ها و تلاش‌های گسترده علما در زمینه مبارزه با تحریف و جعل احادیث، اطلاعی ندارند. زیرا از عصر صحابه رضی الله عنهم تا پایان قرن اول یعنی زمانی که زهری به دستور عمر بن عبدالعزیز سنت را تدوین نمود، سنت اغلب، از راه حفظ و ضبط و احیاناً از راه کتابت، سلسله‌ای متصل به هم بوده و هیچ انقطاعی در آن راه نیافته است. بنابراین جای هیچ شک و تردیدی وجود ندارد. البته علما به بیان و پاکسازی احادیث جعل شده توسط دشمنان پرداختند و بدین سان هیچ تردیدی در زمینه سنت به جای نگذاشتند. از این رو اطمینان انسان در مورد سنت به درجه یقین می‌رسد. البته با این حال در مورد احادیث آحاد نمی‌گوییم که آن‌ها احادیث قطعی و مفید علم یقین هستند. اگر چه برخی از علما گفته‌اند: که احادیث آحاد هم مفید علم یقین هستند، اما ما می‌گوییم: احادیث آحاد، مفید علم ظنی هستند و کمتر کسی، این را نمی‌پذیرد.

لذا برخی همچنان خرده می‌گیرند و می‌گویند: اعتماد به ظن و گمان، در احکام دین جایز نیست.. باید توجه داشت که این حکم مربوط به اصول دین است؛ یعنی اصولی که انکار و شک در آن کفر است؛ مانند: وحدانیت خدا، صدق رسالت، نسبت قرآن به رب العالمین و نیز ارکان اسلام یعنی نماز، زکات و غیره که جزو لاینفک دین هستند.

اما احکام فرعی، چنین نیستند و برای اثبات آن‌ها، «ظن»، کافی است. علاوه بر این مدعی فوق نمی‌تواند ثابت کند که تمام احکام دین، قطعی هستند. زیرا احکامی که از خود قرآن اخذ شده‌اند و قطعی هستند، نسبت به احکام برگرفته از اجتهاد مبتنی بر قرآن، به مراتب کمتر می‌باشند و قرآن، شامل عام و خاص، مطلق و مفید، مجمل و مبین است و چنین مواردی، قطعیت را تضعیف می‌نماید و این امری مسلم و مورد قبول در اصول می‌باشد.

پاسخ شبهه چهارم:

اینک به بررسی احادیثی می‌پردازیم که دکتر صدقی در باب عدم حجیت سنت ذکر کرده بود:

حدیث اول: (إن الحدیث سیفشو عنی) تا آخر آن:

بیهقی در مورد این حدیث گفته است: این حدیث را خالد بن ابی کریمه از ابوجعفر از رسول الله ﷺ روایت می‌کند؛ خالد، مجهول و ناشناخته است و ابوجعفر، صحابی نیست. لذا این حدیث، منقطع می‌باشد.^۱

امام شافعی در مورد این حدیث می‌گوید: این، روایتی منقطع از فردی مجهول است و ما اصلاً چنین روایتی را نمی‌پذیریم.^۲

این حدیث از طریق حسین عبدالله نیز روایت شده است؛ ابن حزم در مورد حسین بن عبدالله می‌گوید: حسین بن عبدالله از درجه اعتبار ساقط است و متهم به زندیق بودن می‌باشد.^۳

بیهقی در جایی دیگر می‌گوید: حدیثی که در مورد عرضه نمودن حدیث بر قرآن، روایت شده، روایت باطل و نادرستی است. زیرا بطلان این حدیث از خود آن ثابت

۱- مفتاح الجنة: صفحه ۱۵.

۲- الرسالة: صفحه ۲۲۵.

۳- الإحکام لابن حزم: ۷۶/۲.

می‌شود. بدین دلیل که اگر ما، بنا به آنچه که در همین روایت آمده، آن را به قرآن عرضه کنیم، در قرآن چنین موردی را نمی‌بینیم که به عرضه نمودن احادیث به قرآن دستور داده باشد.^۱

این بود نظر علما درباره این حدیث. البته به این نکته باید توجه داشت که اگر ردّ حدیث فوق بنا بر بیان علمای حدیث از جهت سند باشد، پس چاره‌ای جز پذیرفتن نظریه آن‌ها نیست. اما همه اهل علم بر جعلی بودن این روایت اتفاق نظر ندارند و عده‌ای، صرفاً آن را ضعیف دانسته‌اند. چنانچه از نظریه امام شافعی و بیهقی معلوم گردید. اگر ردّ این حدیث از جهت متن باشد، باید توجه داشت که این حدیث با الفاظ مختلف روایت شده است. در اکثر روایات چنین آمده است: (فما وافق فاقبلوه و ما خالف أو لم یوافق فردّوه).

این نص، متضمن مطلبی نیست که مقتضی ضعف آن شود. گرچه عبدالرحمن بن مهدی می‌گوید: «این حدیث، ساخته و پرداخته خوارج و زندیقان است». چنانچه قبلاً بیان نمودیم، علما، اتفاق نظر دارند که از علائم وضع حدیث، آنست که مخالف کتاب و سنت قطعی باشد. از این رو اگر حکم حدیثی، مخالف احکام کتاب الله باشد و امکان تأویل آن نیز وجود نداشته باشد، چنین حدیثی به اتفاق علما، ساختگی می‌باشد.

با این توضیح مگر حدیث مورد بحث که منکرین برای عدم حجیت حدیث از آن استدلال می‌کنند، غیر از آن نکته‌ای را گفته که علما، درباره‌اش اتفاق نظر دارند؟ اگر الفاظ حدیث، بدینگونه بود: (فما وجدتموه فی کتاب الله فاقبلوه و ما لم تجدوه فی کتاب الله فردّوه). یعنی: «هر آنچه را که در کتاب یافتید، بپذیرید و آنچه را که در قرآن نیافتید، رد کنید». در این صورت خیلی راحت بطلان حدیث مورد نظر ثابت می‌شد. زیرا بسیاری از احادیث، احکامی را ثابت می‌کنند که به اتفاق اهل علم، این احکام در قرآن وجود ندارند؛ اما با این حال چنین احادیثی، پذیرفته شده و به آن عمل شده است.

خلاصه اینکه به اتفاق اهل علم، سنت‌های صحیح، مخالف کتاب الله نیستند و اگر حدیثی، دربردارنده احکامی باشد که با کتاب الله در تضاد است، به اتفاق علما چنین حدیثی، مردود می‌باشد.

ابن حزم می‌گوید: در احادیثی که صحت آن‌ها محرز است، هیچ موردی یافت نمی‌شود که با قرآن تضاد داشته باشد.

محمد بن عبدالله بن مسره می‌گوید: حدیث بر سه قسم است:

۱- حدیثی که موافق قرآن باشد و استدلال به آن فرض است.
 ۲- حدیثی که شامل مسأله‌ای باشد که در قرآن وجود ندارد؛ پذیرفتن این نوع حدیث نیز فرض است.

۳- حدیثی که با قرآن در تضاد باشد؛ چنین حدیثی، مردود و غیر قابل قبول است. علی بن احمد یعنی ابن حزم در جایی دیگر می‌گوید: به هیچ عنوان حدیثی وجود ندارد که هم صحیح باشد و هم مخالف قرآن؛ تمام اخبار و روایات شرعی، یا مضاف و منسوب به قرآن می‌باشند و یا معطوف بر آن و در واقع مفسر مجملات قرآن هستند.^۱ پس اگر متن حدیث اینطور باشد که: (هر آنچه را که با قرآن موافقت نداشت یا با قرآن، در تضاد بود، نپذیرید) در این صورت نباید این حدیث را موضوع بدانیم.

بنده هنگامی که نظریه امام شاطبی را درباره این حدیث، مشاهده نمودم، به این نظریه که نیازی به ردّ حدیث فوق نیست، اطمینان پیدا کردم. خلاصه سخن شاطبی چنین است: حدیث، نوعی وحی از جانب خدا است و امکان ندارد که با کتاب الله در تناقض باشد. آری؛ امکان دارد سنت، دارای حکمی باشد که نه با کتاب موافق باشد و نه مخالف. چه بسا قرآن در مورد حکمی، چیزی نگفته باشد. اما اگر دلیلی بر خلاف آن حکم وجود داشته باشد، در این صورت موافقت حدیث با کتاب الله ضروری است. بنابراین حدیث مذکور، چه از نظر سند صحیح باشد و چه نه، از لحاظ معنا، درست است.^۲

بدین ترتیب در حدیث مورد بحث هیچ دستاویزی برای دکتر صدقی وجود ندارد که بر اساس آن. در حجت بودن سنت، شبهه وارد سازد؛ حتی اگر سند حدیث صحیح باشد.

۱- الإحکام: ۸۰/۲ - ۸۲.

۲- الموافقات: ۲۱/۴.

اما حدیث دوم: (اذا حدثتم عَنِّي حديثاً تعرفونه و لا تنكرونه قلته أو لم أقل، فصدقوا به، فأني أقول ما يعرف و لا ينكر و إذا حدثتم عَنِّي حديثاً تنكرونه قلته أو لم أقل، فلا تصدقوا به فأني لا أقول ما ينكر و لا يعرف) یعنی: «اگر از طرف من روایتی برایتان نقل شد که قابل شناخت بود، نه قابل انکار، آن را بپذیرید. چه من گفته باشم و چه نگفته باشم. زیرا من همیشه چیزی می‌گویم که قابل شناخت باشد. و اگر حدیثی از طرف من برایتان بیان شد که برایتان قابل شناخت نبود، آن را نپذیرید. چه من گفته باشم و چه نگفته باشم؛ زیرا من، سخنی نمی‌گویم که قابل شناخت نباشد».

این روایت، ضعیف است؛ ابومحمد بن حزم در این باره می‌گوید: حدیثی است مرسل و یکی از راویان آن به نام اصبع، مجهول می‌باشد.

در این حدیث جمله‌ای آمده که بیانگر کذب و نادرستی این روایت می‌باشد؛ این جمله که: (قلته أو لم أقل، فصدقوا به) یعنی: «چه من آن را گفته باشم و چه نگفته باشم، شما آن را تصدیق کنید».

امکان ندارد که رسول خدا ﷺ اجازه دهد که از زبان وی سخن دروغی نقل شود. زیرا خودش فرموده است: (من كذب علي متعمداً فليتبوأ مقعده من النار) یعنی: «هرکس به عمد، سخن دروغی به من نسبت دهد، جایگاهش را در دوزخ فراهم نماید».

سپس ابن حزم می‌گوید: عبیدالله بن سعد که یکی از راویان این حدیث می‌باشد، کذاب مشهوری است. یکی از دروغهایش همین است که این سخن را به رسول خدا ﷺ نسبت می‌دهد که: «چه من آن را گفته باشم و چه نگفته باشم، شما آن را تصدیق کنید». چگونه می‌توانسخنی را به پیامبر ﷺ نسبت داد که آن حضرت نگفته است؟! آیا کسی جز انسان کذاب، زندق، کافر و نادان، به خود جرأتی می‌دهد که چنین سخنی را به پیامبر ﷺ نسبت دهد؟^۱

بیهقی می‌گوید: ابن خزیمه گفته است: صحّت این حدیث، جای بحث دارد و نزد یحیی بن آدم در سند و متن این حدیث آنقدر اختلاف وجود دارد که موجب اضطراب و آشفتگی آن شده است. چنانچه برخی از راویان، ابوهیره رضی الله عنه را در سلسله راویان ذکر

می‌کنند و بعضی نیز ابوهیره را ذکر نمی‌کنند و حدیث را به صورت مرسل روایت می‌نمایند.^۱

البته حدیث فوق از طرق قابل قبولی نیز روایت شده است؛ ولی در این طرق، جمله (قلته أو لم أقله) وجود ندارد.

نهایت نکته‌ای که این حدیث، بر آن دلالت دارد، این است که یکی از نشانه‌های درستی حدیث، آنست که با نکات وارده در شریعت توافق داشته باشد. در غیر این صورت امکان کذب و دروغ در آن وجود دارد و این، نکته‌ای است که ما هم به آن اعتقاد داریم. لذا این مطلب، به هیچ عنوان نمی‌تواند دلیل عدم حجیت سنت باشد.. اما حدیث سوم: (إني لا أحل إلا ما أحل الله في كتابه ولا أحرم إلا ما حرم الله في كتابه).

علامه سیوطی می‌گوید: شافعی و بیهقی این حدیث را از طریق طاووس روایت کرده‌اند. و امام شافعی گفته است: این حدیث، منقطع است.

بدون شک رویکرد پیامبر ﷺ در قبال حلال و حرام به همین شکل بوده و چنین مأموریتی نیز داشته است؛ ما شهادت می‌دهیم که پیامبر ﷺ مطابق دستور الله ﷻ عمل کرده است.

بیهقی می‌گوید: اگر لفظ (في كتابه) در این روایت، صحیح باشد، منظور چیزی است که به صورت وحی بر رسول خدا ﷺ نازل شده و وحی بر دو نوع است: ۱- وحی متلو (قابل تلاوت)؛ ۲- وحی غیر متلو (غیر قابل تلاوت).^۲

معلوم می‌شود که بیهقی «کتاب» را چیزی عامتر از قرآن می‌داند. چنانکه در حدیثی از رسول خدا ﷺ نیز «کتاب»، به معنایی عامتر از قرآن اطلاق شده است؛ آنجا که پیامبر ﷺ خطاب به پدر یک زانی فرمود: (والذي نفسي بيده لأقضين بينكما بكتاب الله، أما أن الغنم والخادم ردّ عليك و أن امرأتك ترجم إذا اعترفت).

۲- مفتاح الجنة: ۱۹.

۱- مفتاح الجنة صفحه ۱۹.

ترجمه: «به خدا سوگند که میان شما با کتاب خدا حکم می‌کنم. گوسفند و خادم را به تو برمی گردانیم و اگر زن به زنا اعتراف نمود، رجم می‌شود». گفتنی است: پدر آن زناکار، با شوهر زن زناکار با پرداخت گوسفند و خادم صلح نموده بود. علاوه بر این اگر از کتاب الله، همان معنایی در نظر گرفته شود که ابتدا به ذهن می‌رسد یعنی قرآن، باز هم اشکالی پیش نمی‌آید. زیرا آنچه را پیامبر ﷺ حلال یا حرام نماید، باید اجرا نمود؛ چراکه قرآن، به اطاعت از رسول خدا ﷺ داده و از نافرمانی ایشان نهی نموده است.

اما روایت (لا یمسکن الناس علیّ بشیء...):

امام شافعی می‌گوید: این روایت، مربوط به طاووس است و حدیثی منقطع می‌باشد. علاوه بر این اگر ثابت هم باشد، بدین معنا است که برای مردم جائز نیست که بگویند: پیامبر ﷺ دست به تحریم و تحلیل چیزهایی می‌زند که در قرآن وجود ندارد و بدیهی است که پیامبر ﷺ به بیان و تبلیغ شرع می‌پردازد؛ لذا تنها چیزی را حلال می‌نماید که در شریعت الهی حلال شده نیز چیزی را حرام می‌کند که در شریعت الهی حرام گشته است.

بدین ترتیب روشن گردید که برخی از احادیث مورد استناد دکتر صدقی، از دیدگاه علمای حدیث، ثبوت ندارند و برخی نیز از دیدگاه علما ثابتند؛ اما در آن‌ها برای دلیلی وجود ندارد که ادعای مدعی را ثابت نماید و این در حالی است که احادیث صحیحی وجود دارد که بر خلاف نظریه صدقی، حجیت سنت را ثابت می‌کند. چنانچه امام شافعی این حدیث پیامبر ﷺ را نقل نموده که فرموده است: (لا ألفین أحدکم متکئا علی أریکة یأتیه الأمر من أمری مما أمرت به أو نهیت عنه فبقول: لأدری ما وجدنا فی کتاب الله اتبعناه)^۱ یعنی: «نیایم کسی از شما را که بر متکایی تکیه زده باشد و مسأله‌ای که من، بدان امر نموده و یا از آن نهی کرده‌ام، بر او عرضه شود و او بگوید: من نمی‌دانم؛ آنچه در کتاب خدا بیابیم، می‌پذیریم و از آن پیروی می‌کنیم».

همچنین حاکم، با سند خود از مقدم بن معدیکرب چنین روایت نموده است که: (حرم النبی ﷺ اشیاء یوم خیبر، منها الحمار الأهلّی و غیره. فقال رسول الله ﷺ: یوشک أن یقع الرجل منکم علی أریکة یحدث یحدیثی فبقول: بینی و بینکم کتاب الله. فما

۱- الرسالة: ۴۰۳. روایت: ابوداود، ابن ماجه، ترمذی و احمد.

وجدنا فيه حلالاً استحللناه و ما وجدنا فيه حراماً حرماناً و إن ما حرم رسول الله ﷺ
 كما حرم الله (یعنی: «رسول خدا ﷺ روز خیبر چیزهایی از جمله الاغ اهلی و غیره را
 حرام کرد و سپس فرمود: کسی از شما پیدا می‌شود که بر متکا تکیه زده و درباره
 سخنان و احادیث من صحبت کند و چنین بگوید که: میان ما و شما، کتاب خداست؛
 پس آنچه را در قرآن حلال یافتیم، آن را حلال می‌دانیم و آنچه را در آن حرام یافتیم،
 آن را حرام می‌دانیم. همانا آنچه رسول خدا ﷺ حرام کرده، مانند آن چیزی است که
 خداوند، حرام نموده است.»).

خلاصه اینکه مسلمانی که از دین خدا و احکام شریعت شناخت کافی داشته باشد،
 هرگز منکر حجیت سنت نمی‌شود و نمی‌گوید: اسلام یعنی فقط قرآن. زیرا بیشتر
 احکام شریعت توسط سنت به ثبوت رسیده و اغلب احکامی که در قرآن وجود دارد،
 مجمل و قواعد کلی می‌باشند. به عنوان مثال در کجای قرآن آمده که باید در شبانه
 روز پنج نوبت نماز خواند؟ و همچنین تعداد رکعات نماز، مقدار زکات، جزئیات مناسک
 حج و سایر احکام و معاملات، در کجای قرآن آمده است؟

ابن حزم رحمته الله می‌گوید: از کسی که چنین دیدگاه تهی و پوچی دارد، می‌پرسیم: در
 کجای قرآن آمده که نماز ظهر، چهار رکعت و یا مغرب، سه رکعت است و رکوع، سجده،
 قرائت و سلام، باید با چنین و چنان کیفیتی انجام شوند؟ همچنین بیان کیفیت زکات
 طلا و نقره، گوسفند، شتر، گاو و نیز نصاب زکات، بیان اعمال حج از وقوف عرفه تا
 مزدلفه، رمی جمرات، چگونگی احرام و آنچه در احرام باید از آن اجتناب نمود،
 خوردنیهای حرام، کیفیت ذبح حیوان، قربانی، احکام حدود، احکام بیع، بیان ربا،
 بریدن دست دزد، احکام شیرخوارگی، احکام طلاق، احکام سوگند و نذر و سایر مسائل
 فقهی در کجای قرآن بیان شده اند؟

مگر نه اینکه در قرآن صرفاً اشاراتی در این موضوعات وجود دارد که اگر فقط
 مجملات آن در نظر گرفته شود، کیفیت عمل به آن‌ها مشکل و بلکه نامشخص خواهد
 بود؟ مرجع ما برای پاسخگویی در تمام این موارد، روایاتی است که از رسول خدا ﷺ به
 ما رسیده است. اجماع نیز در این زمینه مرجع مسائل اندکی می‌باشد؛ از این رو برای
 شناخت احکام و مسایل دین باید به حدیث مراجعه نمود. اگر فردی اعتقاد داشته باشد
 که: غیر از قرآن چیز دیگری را نمی‌پذیرم، چنین فردی کافر است و اگر شخصی، صرفاً

به مواردی که مورد اتفاق تمام امت می‌باشد، اعتقاد داشته باشد و موارد اختلافی برگرفته از نصوص را ترک نماید، چنین فردی به اجماع امت، فاسق است.

فصل پنجم:

سنت و کسانی که منکر حجت بودن خبر واحد هستند.

اخبار و روایات از دیدگاه علمای حدیث بر دو نوع است:

۱- متواتر: به احادیثی گفته می‌شود که توسط جمعی از راویان عادل و مورد اعتماد، از جمعی همچون خودشان نقل شده و این سلسله تا رسول خدا ﷺ ادامه داشته باشد.

۲- آحاد: به احادیثی گفته می‌شود که یک یا دو نفر از یک یا دو نفر روایت کرده‌اند تا به رسول خدا ﷺ برسد. به عبارت دیگر: به احادیثی اطلاق می‌گردد که تعداد راویانش به حد متواتر نرسیده باشد.

احناف معتقد به نوع سوم به نام احادیث «مشهور» هستند؛ مشهور که به احادیثی اطلاق می‌گردد که در ابتدا آحاد بوده‌اند ولی در قرن دوم و سوم متواتر شده‌اند؛ مانند: حدیث: (انما الأعمال بالنیات).^۱

علماء اتفاق نظر دارند که حدیث متواتر، مفید علم و عمل است و در حجیتش هیچ اختلافی نیست و تنها کسانی حجت بودن خبر متواتر را انکار می‌کنند مکه از اساس منکر حجیت سنت می‌باشند. چنانچه قبلاً بیان شد. اما خبر آحاد نزد جمهور، حجت و موجب عمل است، اگر چه «مفید ظن» می‌باشد.

رازی در کتاب المحصول مدعی اجماع صحابه بر این نظریه شده است.^۲ برخی از علما همچون: امام احمد، حارث بن اسد محاسبی، حسین بن علی کرابیسی، ابوسلیمان خطابی و به قولی امام مالک^۳ نیز معتقدند که اخبار آحاد، قطعی و موجب علم و عمل می‌باشند. هر دو فریق، دلایلی دارند که در کتاب‌های اصول به تفصیل ذکر شده است. نکته مهم در این مبحث، این است که همه آن‌ها خبر واحد را حجت و

۱- التحریر و شرح آن: ۲/ ۲۳۵.

۱- المحصول (خطی).

۲- الإحکام از ابن حزم ۱/ ۱۰۸

موجب عمل می‌دانند. برخی از علمای اهل بدعت همچون قاسانی و ابن داوود، حجیت خبر واحد را رد کرده‌اند.^۱ در کتاب التحریر این نظریه به اهل بدعت و ابن داوود نسبت داده شده است. از گفتار ابن حزم چنین استنباط می‌شود که معتزله نیز منکر حجت بودن خبر واحد هستند.^۲

امام شافعی در الرسالة و الأم تصریح نکرده که منکر حجیت کیست؟ هرچند از سخنانش چنین برمی‌آید که وی، از بصره بوده است. البته امکان دارد که آن شخص، معتزلی بوده، همانطور که ممکن است از اهل بدعت باشد. چرا که بصره در دوران امام شافعی مرکز حرکت‌های فکری و علمی بود که مشهورترین شخصیت‌های فرق و مذاهب اسلامی آن دوران، آنجا جمع می‌شدند.

شارح مسلم^۳ و شارح المختصر چنین نقل کرده‌اند، که اهل بدعت و نیز اهل ظاهر، چنین اعتقادی داشتند. البته نسبت این اعتقاد به اهل ظاهر، عجیب به نظر می‌رسد. زیرا از کتاب‌های ابن حزم و روایات علما چنین بر می‌آید که آن‌ها در این مورد با جمهور، هم عقیده هستند.

شبهات منکرین حجت بودن خبر واحد

۱- خداوند متعال می‌فرماید: ﴿وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ﴾ [الإسراء: ۳۶].

یعنی: «از چیزی دنباله روی مکن که از آن ناآگاهی».

و نیز می‌فرماید: ﴿وَإِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئًا﴾ [النجم: ۲۸]. یعنی: «ظن و

گمان، (هیچکس را) از حق بی‌نیاز نمی‌گرداند».

بدیهی است که طریق اخبار آحاد، طریقی ظنی است؛ زیرا احتمال خطا و نسیان در راوی وجود دارد. از این رو هر روایتی که چنین باشد، نمی‌تواند قطعی و مفید استدلال باشد.

۳- الاحکام از آمدی: ۱/۱۶۹.

۴- الاحکام: ۱/۱۳۳.

۵- ۱۳۱/۲.

۲- اگر چنانچه عمل به خبر واحد در فروع جائز است، باید در اصول و عقائد نیز جائز باشد. در حالی که همه اتفاق دارند که عمل به خبر واحد در اصول و عقائد جائز نیست. لذا در فروع نیز نباید جائز باشد.

۳- باری رسول خدا ﷺ در نماز عشاء، سر دو رکعت سلام داد و در این زمینه سخن ذی الیدین را نپذیرفت تا اینکه ابوبکر، عمر و سایر کسانی که در نماز شرکت داشتند، او را تصدیق نمودند. بنابراین اگر خبر واحد حجت بود، پیامبر خدا ﷺ بی درنگ سخن او را می‌پذیرفت.

۴- از تعدادی از صحابه رضی الله عنهم عدم عمل به خبر واحد نقل شده است. چنانچه ابوبکر رضی الله عنه خبر مغیره رضی الله عنه را در مورد میراث مادر بزرگ نپذیرفت تا اینکه با خبر و گواهی محمد بن مسلمه رضی الله عنه تأیید گردید.

همچنین ابوبکر و عمر رضی الله عنهما خبر عثمان رضی الله عنه را در مورد اجازه پیامبر صلی الله علیه و آله مبنی بر بازگشت حکم بن عاص، نپذیرفتند. علی رضی الله عنه خبر ابوسنان اشجعی را در مورد مفوضه نپذیرفت. همچنین علی رضی الله عنه جز سخن ابوبکر رضی الله عنه خبر کسی دیگر را قبول نمی‌کرد، مگر اینکه آن فرد را سوگند می‌داد.

عائشه رضی الله عنها نیز خبر ابن عمر رضی الله عنهما را در مورد عذاب شدن میت به سبب گریه خانواده اش، رد نمود.^۱

پاسخ شبهات فوق:

خلاصه پاسخی که علما به شبهات فوق داده‌اند، به شرح ذیل است:

پاسخ شبهه اول:

چنانچه قبلاً ذکر کردیم نپذیرفتن خبر ظنی در باب اصول دین و قواعد عامه است، نه در فروع و جزئیات. زیرا در فروع و جزئیات، چاره‌ای جز عمل به اخبار ظنی نیست. بدیهی است که برداشت مجتهدین از نصوص قرآن متفاوت می‌باشد و از این رو نظریات متعددی وجود دارد و هیچ یک از مجتهدین، به صحت اجتهاد خود یقین ندارد؛ اما با این حال در مورد وجوب عمل به اجتهاد آنان اجماع شده است؛ آن هم در حالی که این اجتهادات، ظن و گمانهایی بیش نیستند.

۱- الإحکام از آمدی: ۹۴/۱ و ۱۷۵/۱-۱۷۶ و التقرير: ۲۷۲/۲-۲۷۳.

از سوی دیگر حجیت خبر آحاد، ظنی نیست، بلکه قطعی است. زیرا از زمان صحابه رضی الله عنهم تاکنون، اجماع بر قطعی بودن خبر آحاد ثابت است و اختلاف منکرین حدیث، بر این اجماع تأثیری ندارد. زیرا اختلاف آنان معتبر نمی‌باشد. بنابراین عمل به خبر آحاد عمل به دلیل قطعی است نه ظنی که اجماع می‌باشد.^۱

پاسخ شبهه دوم:

امت، بر این اجماع کرده‌اند که استنباط اصول دین و عقائد، از طریق ظنی به هیچ وجه جائز نمی‌باشد؛ اما در فروع چنین نیست.

پاسخ شبهه سوم:

توقف پیامبر صلی الله علیه و آله در مورد خبر ذوالیدین بدین جهت بود که امکان داشت، ذوالیدین دچار توهم و اشتباه شده باشد. زیرا او، تنها کسی بود که از میان جمع کثیری که آنجا حضور داشتند، به سلام دادن پیامبر صلی الله علیه و آله در دو رکعت اول پی برد و یا آن را بازگو کرد. هرگاه در خبر واحد احتمال توهم باشد، باید در پذیرش آن توقف و درنگ نمود و چون دیگران با ذوالیدین هماهنگ شدند، احتمال توهم از بین رفت و پیامبر صلی الله علیه و آله نیز به موجب خبرش عمل نمود.

پاسخ شبهه چهارم:

آنچه به صورت قطعی و بدون تردید از صحابه رضی الله عنهم ثابت شده، این است که آن‌ها به خبر واحد عمل می‌کردند و این رویکرد آنان، به تواتر رسیده است. در مواردی که آن‌ها از پذیرفتن خبر واحد، خودداری نمودند، صرفاً بدین خاطر بوده است که آن‌ها در آن خبر دچار توهم و تردید شده‌اند؛ نه اینکه آن‌ها نمی‌خواستند به خبر واحد عمل کنند. به عنوان مثال، موردی که منکرین حجیت خبر واحد، ذکر کرده‌اند، مبنی بر اینکه ابوبکر رضی الله عنه خبر مغیره رضی الله عنه را در مورد میراث جده نپذیرفت، در واقع بدین سبب بود که ابوبکر رضی الله عنه می‌خواست، این خبر، کاملاً تأیید شود. چراکه پذیرش این موضوع، به تصویب یک قانون شرعی منجر می‌شد و از این رو باید احتیاط لازم صورت می‌گرفت. لذا هنگامی که محمد بن مسلمه رضی الله عنه شهادت داد که این حدیث را از رسول خدا صلی الله علیه و آله شنیده

۱- الإحکام از آمدی: ۱۶۹/۱. الإحکام از ابن حزم: ۱۱۴/۱.

است، ابوبکر^{رضی الله عنه} در پذیرش خبر مغیره^{رضی الله عنه} تردید و درنگ نکرد. عمر^{رضی الله عنه} نیز به همین دلیل خبر ابوموسی^{رضی الله عنه} را نپذیرفت و این، در واقع درس ارزنده‌ای برای تازه مسلمانان و نسل‌های آینده بود تا در مورد احادیث پیامبر^{صلی الله علیه و آله} دقت نمایند.

به همین سبب عمر^{رضی الله عنه} به ابوموسی^{رضی الله عنه} گفت: «من تو را متهم نمی‌کنم؛ اما سخن، سخن پیامبر^{صلی الله علیه و آله} است (و نباید در این زمینه سهل انگاری کرد)».

لذا با استناد به چنین مواردی نمی‌توان به عدم حجیت خبر آحاد استدلال نمود. زیرا تأیید خبر یک صحابی، توسط صحابی دیگر، نمی‌تواند موجب عمل باشد و با این تأیید، خبر آن صحابی از «واحد بودن» در نمی‌آید؛ هر چند دو یا سه نفر دیگر با او همراه شوند. در صفحات آینده معنای این موضوع بررسی می‌گردد که صحابه^{رضی الله عنهم} از یکدیگر سؤال می‌کردند، یکدیگر را رد می‌نمودند و در زمینه اجتهاد در دین خدا و دقت در احادیث رسول الله^{صلی الله علیه و آله} که باید بدون هر نوع اشتباه و توهم، نقل شود، همدیگر را تخطئه می‌نمودند و اشتباهات یکدیگر را گوشزد می‌کردند.

آمدی در این باره می‌گوید: «اخباری را که آنان نمی‌پذیرفتند و یا در مورد آن توقف می‌نمودند، بخاطر مصلحت‌هایی بود که ایجاب می‌کرد؛ مثلاً: معارض آن وجود داشت یا شرط لازم دیده نمی‌شد ... عدم پذیرش پاره‌ای از روایات از سوی صحابه، هرگز بدین خاطر نبود که آن‌ها اینگونه اخبار را حجت نمی‌دانستند».^۱

اینک که شبهات منکرین حجیت خبر واحد را بیان نمودیم و به پاسخ آن‌ها پرداختیم، به دلایل ثبوت حجیت اخبار آحاد می‌پردازیم و این نکته را مورد بررسی قرار می‌دهیم که عمل به خبر واحد صحیح، واجب می‌باشد و برای مسلمان به هیچ عنوان جائز نیست که با آن مخالفت ورزد.

علمای اصول، دلایل زیادی را نقل کرده‌اند که برخی از این دلایل، جای بحث و نقد دارند.^۲

۱- الإحکام: ۱/۱۷۷.

۲- نگا: کتاب الإحکام آمدی: ۷۵/۲. تقریر شرح تحریر: ۲۷۲/۲ و نیز حاشیه شرح اسنوی بر منهج:

بنده، در این زمینه نظریات امام شافعی رحمته را از کتاب الرسالة مفصلاً نقل می‌نمایم. زیرا به نظر من، امام شافعی، نخستین کسی است که در این موضوع بحث نموده و علمای پس از او، از نظریات وی استفاده نموده‌اند.

دلایل حجیت اخبار «آحاد»

امام شافعی رحمته در کتاب الرسالة تحت عنوان (الحجة في تثبيت خبر الواحد) می‌گوید: اگر کسی خواهان دلایل حجیت خبر واحد اعم از نص یا دلالت آن و یا اجماع باشد، در جوابش می‌گوییم:

۱- رسول خدا صلی الله علیه و آله فرموده است: (نضرالله عبداً سمع مقالتي فحفظها و وعها و أداها، فربّ حامل فقه غير فقيه و ربّ حامل فقه إلي من هو أفقه منه).^۱ یعنی: «خداوند، شاد و باطراوت گرداند آن بنده‌ای را که سخن من را بشنود، سپس آن را حفظ نماید و آن را نگه دارد و به دیگران برساند. چه بسا حاملین فقه که خود فقیه نیستند و چه بسا حاملین فقه که فقه را به فقیه‌تر از خود می‌رسانند».

از این فرموده پیامبر صلی الله علیه و آله درباره حفظ و رساندن سخنانش، معلوم می‌شود که آن حضرت صلی الله علیه و آله به رساندن امری دستور داده که بر شنوندگان، حجت می‌باشد. زیرا بیشتر سخنان پیامبر صلی الله علیه و آله، یا بیانگر حلالی است که باید انجام شود و یا بیان کننده حرامی که باید از آن اجتناب کرد و یا حدی که باید قائم گردد و یا مالی که باید از ستمکار گرفت یا به مظلوم و صاحب حق بازپس داد و یا نصیحتی در مورد امور دنیا یا آخرت می‌باشد. همینطور از حدیث فوق معلوم می‌شود که بسا اوقات فقه، توسط غیر فقیه‌ی ابلاغ می‌گردد که آن را حفظ دارد، اما آن را بخوبی نفهمیده است؛ دستور پیامبر صلی الله علیه و آله به ملازمت و همراهی با جماعت مسلمانان، حاکی از آن است که اجماع مسلمانان حجت می‌باشد.

۱- [نگاه: سنن ترمذی، کتاب العلم، باب ما جاء في الحث على تبليغ السماع، شماره (۲۵۸۰)، (۲۵۸۱) و (۲۵۸۲)؛ سنن ابی داود کتاب العلم، باب فضل نشر العلم، (۳۱۷۵)؛ سنن ابن ماجه، (۲۲۶)، (۲۲۷) و (۳۰۴۷) در کتاب المناسك؛ سنن دارمی، باب الإقتداء بالعلماء (۲۳۰)، (۲۳۱) و (۲۳۲). همچنین ر.ک: مسند احمد (۳۹۴۲)، (۱۶۱۳۸)، (۱۶۱۵۳) و (۲۰۶۸).. (ویراستار)]

۲- رسول خدا ﷺ فرموده است: (لألفين أحدكم متكئا علي أريكته يأتيه الأمر من أمري، مما نهيت عنه أو أمرت به فيقول: لا ندري! ما وجدنا في كتاب الله اتبعناه) یعنی: «نیابم کسی از شما را که بر متکایی تکیه زده باشد و مسأله‌ای که من، بدان امر نموده و یا از آن نهی کرده ام، بر او عرضه شود و او بگوید: من نمی‌دانم؛ آنچه در کتاب خدا بیابیم، می‌پذیریم و به آن عمل می‌کنیم».

ابن عیینه می‌گوید: «محمد بن منکدر» این حدیث را برایم به صورت مرسل از رسول خدا ﷺ نقل کرده است. این حدیث، حجت بودن اخبار روایت شده از پیامبر ﷺ را ثابت می‌نماید و بیانگر آنست که مسلمانان موظفند به اخبار و روایات وارد شده از رسول اکرم ﷺ عمل کنند. حتی اگر برای آن حدیث در کتاب الله حکمی صادر نشده باشد.

۳- از مالک از زید بن اسلم از عطاء بن یسار روایت است که شخصی روزه دار، زنش را بوسید. پس از آن بشدت نگران شد. لذا زنش را فرستاد که در این مورد پرس و جو نماید. آن زن، نزد امه سلمه رضی الله عنها رفت و از او در این مورد پرسید؛ ام سلمه رضی الله عنها گفت: رسول خدا ﷺ در حال روزه، این کار را می‌کند. آن زن، نزد شوهرش برگشت و گفته ام سلمه رضی الله عنها را برایش بازگو کرد. آن مرد، بیشتر نگران شد و گفت: ما، همانند رسول خدا ﷺ نیستیم؛ خداوند، برای پیامبرش هر آنچه را که بخواهد، حلال و جائز می‌گرداند. زن دوباره نزد ام سلمه رضی الله عنها رفت؛ این بار رسول خدا ﷺ نیز تشریف داشت. آن حضرت رضی الله عنها فرمود: این زن چه مسأله‌ای دارد؟ ام سلمه رضی الله عنها جریان را به اطلاع رسول خدا ﷺ رساند. پیامبر رضی الله عنه فرمود: تو به او نگفتی که ما این کار را می‌کنیم. ام سلمه رضی الله عنها گفت: من به او گفتم و او نیز به شوهرش گفته است، ولی شوهرش می‌گوید: مسأله رسول خدا ﷺ با ما فرق می‌کند. آنگاه رسول خدا ﷺ خشمگین شد و فرمود: به خدا سوگند که تقوای من از شما بیشتر است و من بیش از شما حدود خدا را می‌دانم.^۱

۱- استاد احمد شاکر مصحح «الرسالة» به نقل از شرح زرقانی بر «موطأ» ۹۲/۲ این حدیث را ذکر کرده و یادآور شده که این حدیث را عبدالرزاق با سندی صحیح از عطاء از مردی از انصار، به صورت متصل روایت نموده است.

امام شافعی می‌گوید: همین که رسول خدا ﷺ فرمود: «مگر به او خبر نداده‌ای که خود ما چنین می‌کنیم»، بیانگر این مطلب است که خبر واحد حجت می‌باشد و گر نه رسول خدا ﷺ به ام سلمه رضی الله عنها چنین چیزی نمی‌گفت.

۴- از مالک از عبدالله بن دینار از ابن عمر رضی الله عنهما روایت است که مردم، در قباء مشغول نماز صبح بودند که فردی آمد و از تغییر قبله سخن گفت. آن‌ها با شنیدن این خبر، چهره هایشان را به سوی مکه برگردانیدند و بدین ترتیب جمعی از صحابه رضی الله عنهم که متشکل از بزرگان انصار و از سابقین بودند، به خبر واحد اعتماد نمودند. اگر خبر واحد، نزد آنان دلیل ظنی به شمار می‌رفت، هرگز آن‌ها قبله اول را که دلیلش قطعی و یقینی بود، به خاطر این دلیل ظنی رها نمی‌کردند. رسول خدا ﷺ نیز آنان را توبیخ نکرد که چرا شما، خبر واحد را پذیرفته و تغییر قبله داده اید؟

۵- انس بن مالک رضی الله عنه می‌گوید: من به ابوطلحه و ابوعبیده و ابی بن کعب رضی الله عنهم شراب می‌دادم؛ در آن اثنا مردی وارد شد و خبر تحریم شراب را آورد. ابوطلحه رضی الله عنه گفت: ای انس! برخیز و این کوزه شراب را بشکن. انس رضی الله عنه می‌گوید: من نیز برخاستم و آن را شکستم.

علم و فضل و هم صحبتی اصحاب با رسول خدا ﷺ بر کسی پوشیده نیست. آن‌ها، خبر یک نفر را در مورد تحریم شراب پذیرفتند و خمره های شراب را شکستند و نگفتند تا ما با رسول خدا ﷺ ملاقات نکنیم و جریان را از خود ایشان نپرسیم، نمی‌پذیریم. در حالی که رسول خدا ﷺ در همان اطراف حضور داشت و آنان، به آن حضرت دسترسی داشتند.

۶- پیامبر صلی الله علیه و آله به انیس رضی الله عنه دستور داد تا نزد زنی برود که شوهرش، او را به زنا متهم کرده بود. آن حضرت صلی الله علیه و آله فرمود: اگر آن زن، اعتراف نمود، او را سنگسار کن. آن زن به زنا اعتراف کرد و انیس رضی الله عنه نیز او را سنگسار نمود.

۷- از عبدالعزیز از ابی الهاد از عبدالله بن ابی سلمه از عمرو بن سلیم الزرقی از مادرش روایت است که گفت: در ایام حج در منا بودیم؛ در این اثنا علی بن ابی طالب رضی الله عنه در حالی که بر شتری سوار بود، به مردم می‌گفت: رسول خدا ﷺ

می‌گوید: (إن هذه أيام طعام و شراب، فلا يصومن أحد)، یعنی: «این روزها، ایام خورد و نوش است؛ کسی در این ایام روزه نگیرد».

روشن است که رسول خدا ﷺ عملاً به یک نفر مأموریت داد تا حلال و حرام را ابلاغ نماید. در حالی که رسول خدا ﷺ می‌توانست این سخن را به جمعی از یارانش بگوید تا آن‌ها، آن را به دیگران ابلاغ کنند. لذا این جریان نیز بیانگر حجت بودن خبر واحد است.

۸- یزید بن شیبان می‌گوید: ما در میدان عرفه، از جایی که امام ایستاده بود، فاصله داشتیم. ابن مربع انصاری رضی الله عنه نزد ما آمد و گفت: من از جانب رسول خدا ﷺ آمده‌ام تا به شما بگویم که در مناسک خود بایستید و این، سنت پدرتان ابراهیم علیه السلام است.

۹- پیامبر ﷺ در سال نهم هجری ابوبکر رضی الله عنه را به عنوان سرپرست حجاج فرستاد. حجاج از جاهای مختلف آمده بودند. آن‌ها در تمام مناسک و مسائل حج از ابوبکر رضی الله عنه تبعیت می‌کردند.

۱۰- پیامبر ﷺ در همان سال علی رضی الله عنه را نیز فرستاد و به او مأموریت داد تا در حضور حجاج در روز عید آیات سوره براءت را بخواند. ابوبکر و علی رضی الله عنهما در میان اهل مکه به فضل و صداقت و دینداری مشهور بودند و اگر کسی، آن دو یا یکی از آن‌ها را نمی‌شناخت، می‌توانست از دیگران سؤال نماید تا از صداقت و فضلشان باخبر شود. بدیهی است خبر پیک پیامبر رضی الله عنه برای شنوندگان حجت بود.

۱۱- پیامبر ﷺ افرادی را برای تبلیغ دین به گوشه و کنار می‌فرستاد که اسامی و مناطق مأموریت‌شان کاملاً مشخص است.

قیس بن عاصم، زبرقان بن بدر و ابن نویره را به مناطق خودشان فرستاد. زیرا مردم آنجا به آن‌ها اعتماد داشتند.

نمایندگان بحرین نزد پیامبر رضی الله عنه آمد. پیامبر رضی الله عنه ابن سعید بن عاص را همراه آنان فرستاد.

رسول خدا ﷺ معاذ بن جبل رضی الله عنه را به یمن فرستاد و به وی دستور داد تا با پیروانش علیه کسانی که از او اطاعت نمی‌کنند، بجنگد. و نیز به وی مأموریت داد تا فرائض دینی را به آن‌ها آموزش دهد و زکات اموالشان را به عنوان حق خدا از آنان بگیرد.

به هر حال مأموران و فرستادگان پیامبر ﷺ در هیچ منطقه‌ای از سوی مسلمانان آنجا با مشکلی روبرو نشدند و همه، سخنان آن‌ها را می‌پذیرفتند. رسول خدا ﷺ نیز فقط انسان‌های صالح و صادق را می‌فرستاد تا خبر آن‌ها برای کسانی که به سوی آن‌ها فرستاده می‌شدند، حجت باشد.

۱۲- همچنین افرادی که رسول خدا ﷺ، آنان را به عنوان فرماندهان سرایا انتخاب می‌نمود، چنین ویژگی‌هایی داشتند و زیردستان‌شان موظف به حرف شنوی از آن‌ها بودند.

۱۳- رسول خدا ﷺ در یک زمان دوازده پیام توسط دوازده نفر به دوازده فرمانروا فرستاد و آن‌ها را به اسلام دعوت داد. اگر خبر فرد واحد حجت نبود، پس چرا رسول خدا ﷺ یک نفر را مأمور رساندن پیام عظیم اسلام نمود؟

۱۴- رسول خدا ﷺ نامه‌هایی برای والیان خود می‌نوشت؛ آن‌ها موظف بودند به دستورات و رهنمودهایی که در نامه پیامبر ﷺ آمده بود، عمل کنند؛ هر چند یک نفر، حامل نامه آن حضرت بود.

۱۵- خلفای راشدین ﷺ نیز به همین منوال با فرماندهان خود مکاتبه می‌کردند؛ در این میان اجماع مسلمانان نیز در خور توجه است که خلیفه، قاضی، امیر و امام، باید یک نفر باشد؛ چنانچه آن‌ها ابوبکر ﷺ را به عنوان خلیفه برگزیدند و ابوبکر ﷺ، عمر ﷺ را به عنوان جانشین تعیین کرد و عمر ﷺ نیز اهل شورا را مأمور انتخاب خلیفه نمود و نتیجه اش، به خلافت رسیدن عثمان بن عفان ﷺ شد.

۱۶- همچنین والیان اعم از قاضیان و دیگران، به صدور حکم پرداخته و احکامشان، اجرا شده است؛ آنان، به اجرای حدود و قوانین جزایی پرداخته و آیندگان، احکام آن‌ها را که به صورت خبر به ایشان رسیده، اجرا نموده‌اند.

۱۷- سعید بن مسیب ﷺ می‌گوید: عمر ﷺ دیه قطع انگشت شصت را پانزده شتر و دیه انگشت شهادت را ده شتر و دیه انگشت میانی را نیز ده شتر و دیه انگشت کوچک و نیز دیه انگشت کنار آن را هفت شتر تعیین کرد. امام شافعی می‌گوید: عمر ﷺ از آن جهت در مورد تعیین دیه انگشتان بدین صورت عمل کرد که برایش ثابت بود که پیامبر ﷺ در مورد دیه کف دست پنجاه شتر حکم

نموده است. و دست دارای پنج انگشت نابرابر می‌باشد. بنابراین او این رقم را به تناسب، بر تعداد انگشت‌ها تقسیم نمود و این عمل وی، نوعی قیاس مبتنی بر خبر بود. اما وقتی نامه آل عمرو بن حزم در دسترس قرار گرفت و در آن از رسول خدا ﷺ نقل شده بود که دیه هر انگشت، ده شتر می‌باشد، مسلمانان، به حکم رسول خدا ﷺ عمل نمودند.

در این حدیث دو نکته در خور توجه می‌باشد:

۱- پذیرفتن خبر.

۲- پذیرش خبر، هرچند تا زمان روایت آن، هیچیک از ائمه به آن عمل نکرده و یا حتی بر خلاف آن عمل نموده است. مسلمانان نیز بدون اعتراض به اینکه این خبر، بر خلاف عمل عمرؓ است و یا بدون طرح این پرسش که مگر شما از عمرؓ بیشتر می‌دانید، از رأی عمرؓ بازگشتند و به حدیث پیامبر ﷺ عمل کردند. بدون تردید اگر خود عمرؓ نیز در قید حیات بود، به خاطر تقوایی که داشت، همین کار را می‌کرد؛ چنانچه در بسیاری از موارد چنین کرده است.

۱۸- از سفیان از زهری از سعید بن مسیب روایت شده که عمر بن خطابؓ می‌گفت: «دیه، به خویشاوندان میت تعلق دارد و زن، از دیه شوهرش ارث نمی‌برد» تا اینکه ضحاک بن سفیانؓ به عمرؓ خبر داد که رسول خدا ﷺ به وی نوشته است که: ارث زن «أثیم ضبابی» را از دیه شوهرش بدهد. لذا عمرؓ از نظریه سابق خود برگشت.^۱

۱۹- طاووس می‌گوید: عمرؓ گفت: آیا کسی هست که از پیامبر ﷺ در مورد «جنین»، چیزی شنیده باشد؟ حمل بن مالک بن نابغهؓ بلند شد و گفت: دو کنیز که هووی یکدیگر بودند، دعوا کردند. یکی ضربه‌ای به شکم دیگری وارد کرد که باعث سقط جنین او شد. رسول خدا ﷺ به یک غلام به عنوان دیه سقط جنین حکم کرد.

عمرؓ گفت: «اگر این مطلب را نمی‌شنیدم، به شکلی دیگر حکم می‌کردم».

بدین صورت با توجه به حدیث ضحاک و حدیث حمل بن مالک، عمرؓ بر خلاف نظریه شخصی خویش عمل نمود.

امام شافعی می‌گوید: چنین برمی‌آید که عمر رضی الله عنه می‌خواست با قیاس بر دیه قتل که صد شتر است و با توجه به اینکه جنین، از دو حال خالی نیست، به دیه قتل حکم نماید؛ بدین صورت که جنین، یا زنده است و باید دیه کاملی داشته باشد و یا مرده است که در آن صورت هیچ دیه‌ای ندارد. اما چون حکم رسول خدا صلی الله علیه و آله به او عمر رضی الله عنه رسید، از پیامبر صلی الله علیه و آله اطاعت نمود و بی‌چون و چرا قضاوت رسول خدا صلی الله علیه و آله را پذیرفت و از نظریه شخصی خود رجوع نمود و این، عادت او در تمام مسایل بود و مردم را هم به در پیش گرفتن این رویه ملزم می‌ساخت؛ وی، در مواردی به رأی خود عمل می‌کرد که درباره آن به حدیثی دست نمی‌یافت.

۲۰- مالک از ابن شهاب از سالم روایت می‌کند که عمر بن خطاب رضی الله عنه از سفر شام به خاطر خبر عبدالرحمن بن عوف رضی الله عنه برگشت.

امام شافعی می‌گوید: یعنی هنگامی که عمر رضی الله عنه به سوی شام حرکت نمود، وی را از شیوع طاعون در آن دیار باخبر ساختند. بنابراین سفرش به شام را لغو نمود.

۲۱- مالک از جعفر بن محمد از پدرش روایت می‌کند که عمر رضی الله عنه، در مورد مجوسیها گفت: نمی‌دانم با این‌ها چه رویه‌ای در پیش بگیریم؟ عبدالرحمن بن عوف رضی الله عنه به وی گفت: من شهادت می‌دهم که از رسول خدا صلی الله علیه و آله شنیدم که فرمود: (سَنُوا بِهَمْ سُنَّةَ اَهْلِ الْكِتَابِ) «یعنی با آنان همچون اهل کتاب برخورد نمایید».

سفیان از عمرو روایت می‌کند که وی از بجاله شنیده که: عمر رضی الله عنه از مجوسی‌ها جزیه نمی‌گرفت تا اینکه عبدالرحمن بن عوف رضی الله عنه به وی خبر داد که رسول خدا صلی الله علیه و آله از مجوسی‌ها جزیه گرفته است.

امام شافعی می‌گوید: عمر رضی الله عنه حدیث عبدالرحمن بن عوف رضی الله عنه را در مورد گرفتن جزیه از مجوسی‌ها پذیرفت و این در حالی بود که وی، همواره این آیه را می‌خواند: ﴿مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ حَتَّىٰ يُعْطُوا الْجِزْيَةَ عَن يَدٍ وَهُمْ صَاغِرُونَ﴾ [التوبة: ۲۹]. حال آنکه این آیه، بیانگر گرفتن جزیه از اهل کتاب است. از آنجا که مجوسی‌ها اهل کتاب نبودند و بطور مطلق کافر بشمار می‌رفتند، برداشت عمر رضی الله عنه از آیاتی که به قتل با کفار امر می‌نمود، این بود که به هیچ عنوان از مجوسیان جزیه نپذیرد و راهی جز قتل با آن‌ها وجود ندارد تا مسلمان شوند.

آنگاه امام شافعی پاسخ اعتراض کسانی را داده است که می‌گویند: عمر بن خطاب رضی الله عنه، خبر واحد را نمی‌پذیرفت تا اینکه راوی، گواهی برای صداقت گفته خود می‌آورد؛ چنانچه از ابوموسی رضی الله عنه گواه طلبید.

شافعی رحمته الله می‌گوید: علت گواه خواستن، یکی از این سه مورد بوده است:

۱- احتیاط و محکم کاری ۲- عدم شناخت خبردهنده (راوی) ۳- عدم ثبوت عدالت خبردهنده.

مثلاً در برخورد با ابوموسی رضی الله عنه جانب احتیاط و محکم کاری را در نظر گرفت. چنانچه به ابوموسی رضی الله عنه گفت: «من تو را به دروغگویی متهم نمی‌کنم، ولی از این می‌ترسم که مردم، در نسبت دادن هر سخنی به رسول الله صلی الله علیه و آله گستاخ و جری گردند».

در روایات مختلفی ثابت شده که عمر رضی الله عنه خبر راوی واحد را پذیرفته است. لذا امکان ندارد که گاهی خبر راوی واحد را بپذیرد و گاهی نپذیرد. سپس امام شافعی رحمته الله دلایل قبول خبر واحد را بیان کرده است.

۲۲- در کلام خدا دلایل زیادی وجود دارد که بیانگر حجت بودن خبر واحد است؛

چنانچه خداوند متعال می‌فرماید: ﴿إِنَّا أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَىٰ قَوْمِهِ﴾ [نوح: ۱]. یعنی: «ما، نوح را به سوی قومش فرستادیم».

خدای متعال، همچنین به بیان آیاتی می‌پردازد که در آن‌ها ذکر ارسال ابراهیم، اسماعیل، هود، صالح، شعیب، لوط و محمد صلی الله علیه و آله آمده و همه این‌ها، بر این دلالت می‌کند که خبر واحد، حجت است.

۲۳- فریعه بنت مالک نزد رسول خدا صلی الله علیه و آله رفت و از او اجازه خواست که نزد خویشان

و کس و کار خود در «بنی خدره» بازگردد. زیرا شوهرش، تازه کشته شده بود و کسی هم نداشت. رسول خدا صلی الله علیه و آله به او فرمود: «در خانه ات بمان تا موعد کتاب (خدا) به پایان برسد». یعنی عده ات، کامل شود. آن زن می‌گوید: من در خانه ام چهار ماه و ده روز ماندم. در زمان خلافت عثمان رضی الله عنه، در مورد مسأله مذکور از آن زن پرسیدند و مطابق خبر او فتوا دادند. بدین سان واضح می‌گردد که خلیفه سوم، خبر واحد را حجت می‌شمرد.

۲۴- طاووس می‌گوید: من با ابن عباس رضی الله عنه بودم که زید بن ثابت رضی الله عنه گفت: در مورد زن حائض چه می‌گویی، آیا بدون طواف برگردد؟ ابن عباس رضی الله عنه گفت: از فلان زن انصاری سؤال کن و بین رسول خدا صلی الله علیه و آله به او در این باره چه گفته است. زید رضی الله عنه رفت و پس از چندی خندان بازگشت و گفت: راست گفتمی. امام شافعی می‌گوید: زید رضی الله عنه خبر داشت که نباید حاجی، بدون طواف صدر برگردد؛ اما از حکم زن حائض اطلاعی نداشت. بنابراین وقتی ابن عباس رضی الله عنه فتوا داد که زن حائض می‌تواند بدون طواف صدر برگردد، بشرطی که طواف زیارت را انجام داده باشد، زید رضی الله عنه نپذیرفت. اما پس از پرسیدن حکم این مسأله از زن انصاری، مطمئن گردید.

۲۵- از سعید بن جبیر رضی الله عنه روایت است که می‌گوید: من به ابن عباس رضی الله عنه گفتم: نوف بکالی،^۱ چنین می‌پندارد که همراه خضر در داستانی که در سوره کهف آمده، موسایی غیر از موسای بنی اسرائیل است. ابن عباس رضی الله عنه گفت: دشمن خدا دروغ می‌گوید؛ ابی بن کعب رضی الله عنه به من خبر داده است که رسول خدا صلی الله علیه و آله در خطبه‌ای در مورد موسی علیه السلام و خضر، بگونه‌ای سخن گفته که از آن معلوم می‌شود که همراه خضر، همان موسای بنی اسرائیل است.^۲

بدین صورت ابن عباس رضی الله عنه بر اساس حدیث ابی بن کعب رضی الله عنه، یکی از مسلمانان را تکذیب می‌کند و به او، دشمن خدا لقب می‌دهد.

۲۶- طاووس از ابن عباس رضی الله عنه در مورد دو رکعت بعد از نماز عصر پرسید. ابن عباس رضی الله عنه او را از آن منع کرد. طاووس گفت: «من، این دو رکعت را ترک نخواهم کرد». ابن عباس رضی الله عنه این آیه را تلاوت نمود: ﴿وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا مُؤْمِنَةٍ إِذَا قَضَى اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَمْرًا أَنْ يَكُونَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ مِنْ أَمْرِهِمْ وَمَنْ يَعْصِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ ضَلَّ ضَلًّا مُبِينًا﴾ [الأحزاب: ۳۶]. یعنی: «هیچ مرد و زن مؤمنی، در کاری که خدا و پیغمبرش حکم کرده (و آن را مقرر کرده) باشند، اختیاری از خود ندارند (و اراده ایشان، باید تابع حکم خدا و رسول باشد). هر

۱- مادر وی، همسر کعب احبار بود. راوی قصص است و از تابعین می‌باشد، از بنی بکال.

۲- بخاری و مسلم

کس، از دستور خدا و پیغمبرش سرپیچی کند، گرفتار گمراهی کاملاً آشکاری می‌گردد».

ابن عباس رضی الله عنه با توجه به حدیثی که در اختیار داشت، بر طاووس اتمام حجت نمود و این آیه را تلاوت کرد. هدف ابن عباس رضی الله عنه این بود که آنچه من به شما می‌گویم، از طرف خودم نیست؛ بلکه فرموده پیامبر صلی الله علیه و آله است و بدین سان طاووس را با خبر واحد مُجاب نمود و طاووس هم خبر ابن عباس رضی الله عنه را با این عذر رد نکرد که خبر واحد می‌باشد.

۲۷- عطاء بن یسار می‌گوید: معاویه رضی الله عنه ظرفی طلایی یا نقره‌ای را در مقابل طلا یا نقره بیشتر معامله کرد. ابودرداء رضی الله عنه گفت: رسول خدا صلی الله علیه و آله از چنین معامله‌ای نهی کرده است. معاویه رضی الله عنه گفت: به نظر من اشکالی ندارد. ابودرداء رضی الله عنه گفت: چه کسی عذر مرا در مقابل معاویه رضی الله عنه می‌پذیرد؟ من، می‌گویم رسول خدا صلی الله علیه و آله چنین گفته است؛ او می‌گوید: نظر من چنین است! هرگز با تو در یک سرزمین سکونت نمی‌کنم.^۱

ابودرداء رضی الله عنه معتقد بود با حدیثی که وی برای معاویه رضی الله عنه بیان کرده، اتمام حجت نموده است.

۲۸- باری ابوسعید خدری رضی الله عنه با شخصی ملاقات نمود و برای او حدیثی بیان کرد. آن شخص نیز حدیثی بیان کرد که مخالف حدیث ابوسعید بود. ابوسعید رضی الله عنه گفت: به خدا سوگند که من و تو، نمی‌توانیم زیر یک سقف بمانیم.

۲۹- مخلد بن خفاف می‌گوید: من غلامی خریدم. چند روزی از او کار گرفتم. سپس متوجه عیبی در آن شدم. نزد عمر بن عبدالعزیز رضی الله عنه رفتم و شکایت کردم. ایشان دستور داد که غلام را با درآمدی که داشته به صاحبش برگردانم. نزد عروه رضی الله عنه رفتم و جریان را برایش بازگو نمودم. عروه رضی الله عنه گفت: من از عائشه رضی الله عنها شنیدم که رسول خدا صلی الله علیه و آله در اینگونه موارد، درآمد را در مقابل ضرر مشتری قرار داده است. مخلد می‌گوید: فوراً نزد عمر بن عبدالعزیز رضی الله عنه رفتم و گفته عروه رضی الله عنه را برایش

۱- امام شافعی این روایت را به تنهایی نقل کرده است؛ ابن عبدالبر می‌گوید: این حدیث در مورد معاویه و عباده بن صامت ثابت می‌باشد و اسنادش صحیح است. حاشیه «الرسالة» صفحه ۴۴۶.

بازگو کردم. عمر رضی الله عنه گفت: اشکالی ندارد. در مقابل سنت رسول الله صلی الله علیه و آله قضاوت عمر بن عبدالعزیز را لغو می‌کنم؛ و آنگاه به نفع من حکم نمود.^۱

۳۰- ابی ذئب می‌گوید: سعد بن ابراهیم رضی الله عنه در موضوعی بر اساس رأی ربیعہ بن ابی عبدالرحمن رضی الله عنه قضاوت نمود. من، برای سعد رضی الله عنه حدیثی از پیامبر صلی الله علیه و آله یادآوری کردم که بر خلاف قضاوتش بود. سعد بن ابراهیم به ربیعہ گفت: این، ابو ذئب است و نزد من مورد اعتماد می‌باشد؛ وی، از پیامبر صلی الله علیه و آله روایتی بر خلاف قضاوت ما نقل می‌کند. ربیعہ گفت: تو اجتهاد کرده‌ای و قضاوتت نافذ شده است. سعد رضی الله عنه گفت: عجب! قضاوت سعد بن ام سعد را نافذ نمایم و قضاوت رسول الله صلی الله علیه و آله را رد کنم؟ خیر؛ قضاوت سعد را رد می‌کنم و قضاوت رسول الله صلی الله علیه و آله را اجرا می‌نمایم. سپس سعد رضی الله عنه قضاوت نامه را گرفت و آن را پاره کرد و دوباره بر اساس حدیث پیامبر صلی الله علیه و آله، قضاوت نمود.

۳۱- امام شافعی می‌گوید: ابوحنیفه بن سماک بن فضل شهبابی به من خبر داد که ابن ابی ذئب از مقبری از ابی شریح کعبی حدیثی نقل کرد که رسول خدا صلی الله علیه و آله در سال فتح فرمود: «شخصی که یکی از بستگانش کشته شده، (یعنی صاحب دم)، در دو زمینه حق انتخاب دارد: یا دیه بگیرد و یا قصاص کند». ابوحنیفه می‌گوید: من به ابن ابی ذئب رضی الله عنه گفتم: ای ابوالحارث! آیا به این نظریه عمل می‌کنی؟ ابوالحارث به سینه ام زد و بر سرم داد کشید و گفت: «من، برای تو از پیامبر صلی الله علیه و آله حدیث بیان می‌کنم و تو می‌گویی: آیا به این نظریه عمل می‌کنی؟! آری؛ به این نظریه عمل می‌کنم و عمل به آن، بر من و هر کس که آن را بشنود، فرض است. خداوند متعال، رسول خدا صلی الله علیه و آله را برای هدایت ما برگزیده و مردم را توسط او هدایت کرده و آنچه را که برای انسان‌ها لازم بوده، به زبان وی بیان کرده است. از این رو برای مسلمان هیچ راهی جز اطاعت پیامبر صلی الله علیه و آله وجود ندارد».

ابوحنیفه بن سماک می‌گوید: ابی ذئب رضی الله عنه آنقدر سخن گفت که آرزو نمودم، کاش ساکت می‌شد.

۱- در این حدیث بحث مفصلی است. استاد احمد شاکر در حاشیه «الرساله» آن را ذکر کرده است.

امام شافعی می‌گوید: در مورد حجیت خبر واحد، احادیث زیادی وجود دارد که به نظرم آنچه بیان شد، کفایت می‌کند.

۳۲- گذشتگان در طول تاریخ تا به امروز، اخبار آحاد را حجت دانسته‌اند. امام شافعی می‌گوید: سعید^{رضی الله عنه} را در مدینه یافتیم که می‌گفت: ابوسعید^{رضی الله عنه} در موضوع صرافی از پیامبر^{صلی الله علیه و آله} چنین نقل کرده است و بدین ترتیب حدیث ابوسعید خدری^{رضی الله عنه} را به عنوان سنت می‌پذیرفت. یا می‌گفت: ابوهیره^{رضی الله عنه} از پیامبر^{صلی الله علیه و آله} چنین نقل کرده است. و همین طور ضمن نقل حدیث از دیگران، احادیث‌شان را به عنوان سنت قبول می‌کرد. همچنین عروه^{رضی الله عنه} را دیدم که می‌گفت: عائشه^{رضی الله عنها} در مورد خراج از پیامبر^{صلی الله علیه و آله} چنین نقل کرده است. وی، احادیث زیادی از رسول خدا^{صلی الله علیه و آله} در باب حلال و حرام از نقل می‌کرد و همه را سنت قلمداد می‌نمود.

همچنین عروه^{رضی الله عنه} می‌گفت: اسامه بن زید^{رضی الله عنه} این حدیث را برایم از رسول خدا^{صلی الله علیه و آله} نقل کرده یا می‌گفت: عبدالله بن عمر^{رضی الله عنهما} برایم این حدیث را از پیامبر^{صلی الله علیه و آله} روایت نموده است. وی، احادیثی از دیگران نیز نقل می‌نمود و حدیث هرکدام را سنت می‌دانست. حتی عروه^{رضی الله عنه} در پاره‌ای از موارد می‌گفت: (حدثني عبدالرحمن بن عبد القاري عن عمر) یا می‌گفت: (حدثني يحيى بن عبدالرحمن بن حاطب عن ابيه عن عمر) و این روایات را به عنوان اخبار عمر^{رضی الله عنه} می‌پذیرفت.

قاسم بن محمد می‌گوید: (حدثني عائشه عن النبي^{صلی الله علیه و آله}) و در جایی دیگر می‌گوید: (حدثني ابن عمر عن النبي^{صلی الله علیه و آله}). وی، خبر هر کدام را مستقلاً می‌پذیرفت. در جایی دیگر می‌گوید: (حدثني عبدالرحمن و مجمع ابنا يزيد بن جارية عن خنساء بنت خدام عن النبي^{صلی الله علیه و آله}) و در این روایت، خبر یک زن را می‌پذیرد.

علی بن حسین می‌گوید: (اخبرنا عمرو بن عثمان عن أسامة بن زيد أنّ النبي^{صلی الله علیه و آله} قال: لا يرث المسلم الكافر). وی، این حدیث را سنت دانسته و تمام مردم نیز آن را قبول دارند.

همینطور می‌بینیم که افرادی مانند محمد بن جبیر بن مطعم، نافع بن جبیر بن مطعم، یزید بن طلحه بن رکانه، محمد بن طلحه بن رکانه، نافع بن عجبیر بن عبد یزید،

ابا سلمه بن عبدالرحمن، حمید بن عبدالرحمن، طلحه بن عبدالله بن عوف، مصعب بن سعد بن ابی وقاص، ابراهیم بن عبدالرحمن بن عوف، فارجه بن زید بن ثابت، عبدالرحمن بن کعب بن مالک، عبدالله بن ابی قتاده، سلیمان بن یسار، عطاء بن یسار و محدثین دیگر از اصحاب رضی الله عنهم یا از تابعین، روایاتی نقل می‌کنند و آن‌ها را به عنوان سنت می‌پذیرند.

همچنین افرادی مانند: عطاء، طاووس، مجاهد، ابن ابی ملیکه، عکرمه بن خالد، عبیدالله بن ابی یزید، عبدالله بن باباه، ابن ابی عمار و محدثین مکه، وهب بن منبه در یمن، مکحول در شام، عبدالرحمن بن غنم و حسن و ابن سیرین در بصره، اسود، علقمه، شعبی در کوفه و محدثین تمام شهرها، خبر واحد را قبول داشته و به خبر واحد فتوا داده‌اند.

۳۳- اگر درست بود که شخصی، در مورد علم خاصی بگوید: مسلمانان در گذشته و حال بر آن اتفاق کرده‌اند، من در مورد خبر واحد چنین می‌گفتم. اما من می‌گویم: هیچ یک از فقهای مسلمین را سراغ ندارم که در مورد ثبوت خبر واحد، اختلاف داشته باشد. سپس امام شافعی در مورد اینکه بعضی از علما عمل به خبر واحد را ترک می‌کنند، می‌گوید: این رویه، حتماً برخاسته از عذر و دلیل موجهی بوده است؛ مثلاً وجود حدیث دیگری که مخالف آن خبر واحد بوده یا اینکه راوی حدیث، حافظ نبوده و یا حدیث، چندین معنا و مفهوم داشته که نتوانسته یکی را ترجیح بدهد. چرا که امکان ندارد یک فقیه، به ثبوت سنتی قائل باشد و سپس آن را بدون هیچ توجیه و یا عذری ترک نماید. اگر کسی بدون عذر درصدد ترک حدیثی برآید، یقیناً دچار خطای بزرگی شده است.

بدین ترتیب امام شافعی رحمته الله علیه با استناد به کتاب خدا و سنت پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم و عمل صحابه و تابعین رضی الله عنهم و فقهای امت، با بیانی واضح و روشن ثابت نمود که عمل به خبر واحد و استناد به آن واجب است.

فصل ششم:

سنت و خاورشناسان

مروری بر اهداف خاورشناسان

یورش صلیبی‌ها به سرزمین‌های اسلامی با دو انگیزه آغاز شد:

۱- انگیزه دینی و تعصب عقیدتی که روحانیت کلیسا در ملت‌های اروپایی به خاطر باز پس گرفتن سرزمین مسیح از دست مسلمانان، ایجاد کرده بود. آنان، برای این منظور بدترین افتراها و دروغ‌ها را بر مسلمانان بستند و از این طریق، مسیحیت را بر ضد مسلمانان تحریک نمودند. بنابراین اغلب جنگجویان صلیبی، بر اساس عقیده و با حسن نیت و تعصب دینی از خانه‌هایشان بیرون شدند و از هیچ قتل و کشتار و هجوم و غارتی دریغ نمی‌کردند.

۲- انگیزه سیاسی و استعماری. فرمانروایان اروپایی شنیده بودند که مسلمانان، بویژه مسلمانان شام، ثروت‌های زیادی دارند و از فرهنگ و تمدنی والا و بی نظیر برخوردارند و.... بنابراین لشکریان زیادی را به نام مسیح، ولی به قصد چپاول دارایی‌های مسلمانان و کشورگشایی و استثمار، به قلمرو مسلمانان گسیل نمودند. اما به خواست الهی تمام تهاجمات و تجاوزهای آنان ناموفق گردد و پس از دویست سال جنگ افروزی و تهاجم، با شکست و ناکامی سرزمین‌های اسلامی را رها کردند و بدین سان تمام مناطقی را که اشغال کرده بودند، دوباره از دست دادند و با حسرت و سرافکنندگی برگشتند. البته مقداری از نور اسلام و ثمرات تمدن اسلامی را که از آن محروم و بی بهره بود، با خود بردند. از سوی دیگر هرچند توده اروپاییان به بازگشت خالی راضی شدند، اما سردمداران آن‌ها با این فکر به بازگشت تن دادند که باری دیگر در آینده به هر شکل ممکن به این سرزمین‌ها یورش برند و لو متحمل خسارت شوند و یا به زمانی طولانی نیاز داشته باشند.

آنان پس از شکست در حمله نظامی خویش، تصمیم گرفتند تا قضایای جهان اسلام و امور آن را، دقیقاً مورد بررسی قرار دهند تا این امر، مقدمه‌ای برای تهاجم

فرهنگی و شیخون فکری بر ضد اسلام و مسلمانان باشد. بدین ترتیب نخستین تخم‌های انجمن‌ها و جمعیت‌های استشراقی کاشته شد و این جریان، همچنان ادامه دارد؛ از این رو دانشمندان یهودی و مسیحی که در واقع سرسخت‌ترین دشمنان اسلام هستند، در این مسأله با هم ائتلاف نموده و همچنان یکدست و متفق می‌باشند. البته در این میان تعداد اندکی از مستشرقان، منصفانه به بررسی اسلام و قضایای اسلامی می‌پردازند. اما اغلب، به قصد تحریف و نادرست جلوه دادن اسلام وارد این میدان می‌شوند و عده‌ای نیز به خاطر بدنام کردن تمدن و فرهنگ اسلامی و خدشه دار نمودن اسلام در اذهان مسلمانان، در تلاش و تکاپو بوده و هستند.

بیشتر تحقیقات این گروه‌ها دارای ویژگی‌های ذیل می‌باشد:

- ۱- بدگمانی به اهداف و مقاصد اسلامی و نیز عدم فهم صحیح از اسلام و آموزه های آن.
- ۲- بدگمانی و سوءظن به بزرگان و علمای مسلمان.
- ۳- ارائه سیمایی زشت از جامعه اسلامی در تمام مقاطع تاریخی آن بویژه در دوره نخست، به جامعه‌ای که خودخواهی، بر سرآمدان و مردان بزرگش، حاکم بوده است.
- ۴- ارزیابی تمدن اسلامی، بدور از واقع‌نگری، به قصد توهین و تحقیر آثار آن.
- ۵- نا آگاهی از حقیقت جامعه اسلامی و قضاوت نمودن بر اساس معلومات و اطلاعاتی که خود مستشرقین از اوضاع و احوال مردم کشورهای خود دارند.
- ۶- حاکم بودن نظریات شخصی در ارزیابی نصوص و رد یا قبول آن‌ها.
- ۷- تحریف نصوص در بسیاری از موارد؛ آن هم به صورت عمدی و یا به خاطر نفهمیدن مقصود عبارات.
- ۸- اشتباه در انتخاب مراجعی که از آن‌ها نقل می‌کنند. مثلاً برای بررسی تاریخ حدیث، از کتاب‌های ادبی استفاده کرده و در تاریخ فقه به کتاب‌های تاریخ روی آورده اند؛ گاهی نیز دیدگاه‌های «دمیری» را در کتاب (الحيوان) تأیید نموده و آنچه را امام مالک در «مؤطا» آورده، نادیده گرفته‌اند. این رویکرد که برخاسته از پیروی اغراض شخصی و انحراف از حق، می‌باشد. مستشرقان، با چنین روحيات و انگیزه‌هایی، به بررسی تاریخ، فقه، تفسیر، حدیث، ادب و تمدن اسلامی پرداختند. تشویق و حمایت حکومت‌هایشان و نیز عواملی از

قبیل: برخورداری از منابع و مراجع، فرصت کافی برای تحقیق، تحقیق و فعالیت انحصاری و ویژه هر فرد در یکی از امور و مسایل اسلامی، این امکان را به آن‌ها داد که بتوانند مباحث خود را در پوششی فریبنده و به ظاهر تحقیقی و علمی عرضه نمایند؛ وجود شرایط و عوامل مساعد برای مستشرقان از یکسو و شرایط نامساعد علمی از نظر سیاسی و امکانات، برای علمای اسلام از سوی دیگر باعث شد تا تعداد زیادی از روشنفکران اسلامی به کتاب‌های مستشرقان روی بیاورند. بدین سان بسیاری از به اصطلاح فرهیختگان متمدن و البته خودباخته مسلمان، فریب مباحث آن‌ها را خورده و چنین می‌پندارند که آنان، واقعاً از لحاظ علمی توانمند هستند و در تحقیقات‌شان، اخلاص دارند؛ از این رو نظریات آن‌ها را می‌پذیرند و بدون نقد و طرح پرسش، به نقل دیدگاه‌های آنان می‌پردازند و حتی این روشنفکران، در استفاده از نظریات مستشرقین افتخار هم می‌کنند. نمی‌خواهم در این موضوع به ذکر مثال پردازم. زیرا شما خود از عملکرد استاد احمد امین در کتاب (فجرالاسلام) به عنوان یکی از شاگردان مسلمان مکتب مستشرقین، به این واقعیت پی بردید.

خلاصه دیدگاه گلدزیهر درباره سنت و شبهه افکنی وی در آن

با این مقدمه، اکنون به بیان موضع مستشرقین و شبهاتی می‌پردازیم که در باب سنت ارائه داده و بسیاری از نویسندگان مسلمان را متأثر نموده‌اند. چنین به نظر می‌رسد که خطرناکترین کسی که از نظر خباثت باطنی و ناحق‌گویی، گوی سبقت را از دیگران ربوده، مستشرق معروف گلدزیهر یهودی است. نامبرده، اطلاعات وسیعی در زمینه مراجع عربی داشته و به همین دلیل در میان نسل گذشته، استاد و پیشوای مستشرقین محسوب می‌شود و کتاب‌ها و مباحثش، بهترین مرجع برای مستشرقین بشمار می‌روند..

استاد احمد امین، در کتاب‌های خود یعنی (فجرالاسلام) و (ضحی‌الاسلام) بسیاری از نظریات این مستشرق را غیرمستقیم و برخی را نیز مستقیم و آشکارا، ذکر کرده است.

دکتر «علی حسن عبدالقادر» در کتاب (نظرة عامة في تاريخ الفقه الإسلامي) خلاصه شبهات این مستشرق را در باب تاریخ حدیث، نقل نموده و گزیده نظریاتش را در کتاب

(العقيدة والشريعة في الإسلام) که استاد «محمد یوسف موسی» و «عبدالعزیز عبدالحق» و «علی حسن عبدالقادر»، آن را ترجمه نموده‌اند، بیان نموده است.

بنده، خلاصه دیدگاه‌های گلدزیهر را بدون نقل تمامی عبارات کتابش نقل می‌کنم و آن را مورد نقد و بررسی قرار می‌دهم. زیرا مجال رد یکایک جملات کتابش، وجود ندارد و نیازمند کتاب مستقلی است. از این رو بنده، صرفاً به خطوط اصلی و نظریات کلی وی اشاره می‌کنم و بررسی جزئیات را به فرصتی دیگر وا می‌گذارم.

دکتر «علی حسن عبدالقادر» در کتاب (نظرة عامة في تاريخ الفقه) صفحه ۱۲۶ می‌گوید: یکی از مسایل مهمی که باید حتماً مورد بحث قرار گیرد، مسأله جعل حدیث در این عصر است. تا چندی پیش در میان مستشرقین، این نظریه شهرت داشت که «درست نیست بگوییم: بسیاری از احادیث، اسناد و آثار قابل اعتمادی از آغاز ظهور اسلامند؛ بلکه بیشتر احادیث، نتیجه تلاش‌های مسلمانان در دوران رشد و تکامل اسلام هستند». دکتر عبدالقادر می‌گوید: این، نظریه «گلدزیهر» می‌باشد که در کتاب (دراسات اسلامية) آن را مطرح نموده است. بسیاری از مستشرقین، این نظریه «گلدزیهر» را بدین شکل تشریح نموده‌اند: «در دوران نخست، زمانی که تنش میان امویها و علمای ربانی شدت گرفت، علما به جمع آوری احادیث روی آوردند و با توجه به اینکه احادیث موجود نمی‌توانست اهدافشان را ثابت نماید، به جعل احادیث پرداختند که ظاهراً با روح اسلام سازگار بود. توجیهی که آنان در برابر وجدان خویش در مورد این عملشان داشتند، این بود که خود را در برابر طغیان، الحاد و بی‌دینی قمشاهده می‌کردند و چون «علوی» بودند و با «امویها» دشمنی داشتند، نخست به جعل حدیث در مورد اهل بیت پرداختند تا از این طریق بتوانند با امویها مبارزه نمایند و جایگاه آن‌ها را خدشه دار کنند. بدین ترتیب ابتدا حدیث، ابزاری جهت مبارزه آرام با مخالفین بود.

موضوع به اینجا ختم نگردید. زیرا از آنسو حکومت نیز ساکت ننشست و هرگاه می‌خواست مخالفینش را خاموش گرداند و یا نظریه‌ای را برای توده مردم توجیه نماید، به جعل احادیثی موافق با موضعگیری خود می‌پرداخت. بدین سان حکومت نیز به همان ابزاری متوسل گردید که پیشتر مخالفین حکومت، به آن متوسل شده بودند. دلیل لین ادعا، اینکه برای تمام قضایا و مسایل اعتقادی یا سیاسی مورد اختلاف،

پشتوانه‌ای قوی از احادیث یافت می‌شود. بنابراین تاریخ جعل حدیث یا انتشار برخی از احادیث و نادیده گرفتن برخی دیگر، به دوران نخست برمی‌گردد. آری! اموی‌ها، چنین رویکردی داشتند؛ چنانچه معاویه رضی الله عنه خطاب به مغیره بن شعبه رضی الله عنه گفت: «در دشنام دادن علی رضی الله عنه و دعای خیر برای عثمان رضی الله عنه کوتاهی نکن. یاران علی رضی الله عنه را دشنام بده و احادیثشان را نادیده بگیر و عثمان رضی الله عنه و یارانش را ستایش کن».

بدین ترتیب احادیث اموی‌ها بر ضد علی رضی الله عنه شکل گرفت و برای اموی‌ها جعل احادیث موافق با نظریاتشان، چندان اهمیتی نداشت. اموی‌ها، زیرکانه افرادی چون «زهری» را برای جعل احادیث استخدام کردند.

در این قسمت، لازم می‌دانم اتهامات «گلدزیه» نسبت به امام زهری را یادآوری کنم؛ چنانچه دکتر عبدالقادر، خلاصه‌اش را ذکر کرده است. این مطلب را قبلاً نیز به نقل از کلاس درس دکتر، در مقدمه کتاب ذکر کردم و همچنان دستخط دکتر در اختیارم هست که می‌گوید: عبدالملک بن مروان، در دوران قیام ابن زبیر رضی الله عنه، مردم را از انجام مناسک حج بازداشت و در مسجد الأقصی، قبة الصخرة را بنا نمود تا مردم، مناسک را آنجا انجام دهند. وی، برای این منظور، درصدد ایجاد انگیزه‌هایی دینی برآمد تا مردم، دعوتش را بپذیرند. بنابراین «زهری» را که از شهرت خاصی در بین امت برخوردار بود، برای این کار، یعنی جعل حدیث آماده کرد. زهری نیز مطابق خواسته عبدالملک به جعل حدیث نمود که از آن جمله می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد:

(لا تشد الرحال إلا إلی ثلاثة مساجد، مسجدی هذا و المسجد الحرام و المسجد الأقصی).
یعنی: «رخت سفر نبندید مگر به قصد سه مسجد: مسجد من، مسجد الحرام و مسجد الأقصی».

(الصلوة فی مسجد الأقصی تعدل ألف صلوة فیما سواه) یعنی: «یک نماز در مسجد الأقصی مساوی با هزار نماز در جاهای دیگر است».

دلیل اینکه «زهری» این احادیث را جعل نموده، این است که وی، دوست صمیمی عبدالملک بود و به کثرت به دربار وی رفت و آمد داشت. همچنین احادیث وارد شده در فضیلت بیت المقدس، صرفاً از طریق زهری روایت شده‌اند.

اما اینکه «اموی‌ها» چگونه به نشر احادیث موافق با تمایلات‌شان پرداختند و توانستند افراد نامداری مانند «زهری» را برای این منظور استخدام کنند، بیانگر فراست و بلکه حيله گری آنان است. چنانکه از بررسی اخبار و گزارش‌های خطیب بغدادی، این نکته کاملاً روشن می‌شود.

این اخبار از طرق مختلفی روایت شده‌اند. عبدالرزاق بن همام (۲۱۱ هـ) از معمر بن راشد (۱۵۴ هـ) کسی که شاگرد زهري می‌باشد، نقل کرده که «ولید بن ابراهیم اموی» با صحیفه‌ای نزد «زهري» آمد و آن را پیش روی زهري گذاشت و از وی درخواست نمود تا برای نشر احادیث این صحیفه به او اجازه دهد. زهري نیز بی درنگ اجازه داد و گفت: چه کسی غیر از من می‌تواند این احادیث را برای روایت کند؟ بدین ترتیب ولید بن ابراهیم اموی توانست احادیث آن صحیفه را به نقل از «زهري» روایت نماید. بنابراین ثابت شد که در «زهري» زمینه پذیرش تمایلات خاندان خلافت، وجود داشته است. هرچند گاهی تقوایش او را متردد می‌نمود، اما چاره‌ای جز تن دادن به خواسته‌های امویان نداشت. چنانچه «معمر» در این زمینه سخنی از زهري نقل نموده که درخور توجه می‌باشد و آن، اینک: (أکرهنا هؤلاء الأمراء علی أن نکتب أحادیث) یعنی: «این حکام، ما را به کتابت احادیثی مجبور کردند». از این روایت، روشن می‌گردد که در «زهري» زمینه و استعداد برآوردن خواسته‌های حکومت اموی با سوءاستفاده از نام و شهرتش وجود داشته است.

«زهري» نیز از آن دست افرادی نبوده که با حکومت کنار نیاید؛ بلکه به همکاری با حکومت موافق بوده و از رفت و آمد به دربار اجتناب نمی‌کرده و اغلب، با سلطان همراه بوده است. چنانچه در سفر حج در رکاب حجاج ثقفی، آن فرد مبعوض، دیده می‌شود. از آن گذشته «هشام»، زهري را برای تربیت ولی عهد خویش انتخاب نمود. او همچنین در دوران یزید دوم، منصب قضاوت را پذیرفت. بنابراین وی با تأثر از این حالات، در موارد زیادی به چشم پوشی روی می‌آورد و در شمار آن دسته از علمای پرهیزکاری که در مقابل سلاطین جور و ستم ایستادند، نبود.

مستشرق مزبور، سپس به بیان فتنه‌های ناشی از رفت و آمد به دربار سلاطین جور و ستم می‌پردازد و خاطر نشان می‌سازد که محدثین، کسانی را که به دربار سلاطین رفت و آمد داشتند، مورد اعتماد نمی‌دانستند. تا آنجا که «شعبی» به خاطر فرار از منصب قضاوت، لباس‌های رنگی می‌پوشید و با بچه‌ها بازی می‌کرد. و یا «ابن اشعث»

در مقابل حجاج به مبارزه پرداخت. در میان علما مشهور است که هر کس، قضاوت را پذیرفت، گویا بدون چاقو ذبح گردید.

مستشرق مذکور، پس از ایراد این اتهامات به «زهري» می‌گوید: جعل احادیث در زمینه مسایل سیاسی و منافع خاندان اموی منحصر نماند؛ بلکه در مورد آن دسته از امور عبادی که با نظر اهل مدینه موافق نبود، احادیثی جعل می‌شد. چنانچه مشهور بود که «جمعه دارای دو خطبه است و خطبه باید ایستاده خوانده شود و خطبه نماز عید بعد از نماز است». اما اموی‌ها این موارد را تغییر دادند و خلیفه به یک خطبه آن‌هم نشسته اکتفا می‌کرد و برای این کار از این حدیث استدلال کردند: عن رجاء بن حیوة (أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ وَ الْخُلَفَاءُ كَانُوا يَخْطُبُونَ جُلُوساً). یعنی: رجاء بن حیوة می‌گوید: رسول خدا ﷺ و خلفا، در حال نشسته، خطبه می‌خواندند». در حالی که جابر بن سمره رضی الله عنه گفته است: (من حدثكم أن رسول الله ﷺ خطب جالساً فقد كذب) یعنی: «هر کس بگوید پیامبر صلی الله علیه و آله نشسته خطبه خوانده، دروغ گفته است».

همینطور افزایش تعداد پله های منبر توسط معاویه رضی الله عنه و نیز احداث شبستان مسجد که بعداً توسط عباسی‌ها از بین رفت.

همچنین این رویه، در نشر احادیث نادرست و هدفدار، منحصر نماند؛ بلکه احادیث مخالف شدیداً مورد تهاجم قرار گرفت و تلاش دامنه داری برای مخفی نگه داشتن احادیث مخالف انجام شد. بدون شک آن دسته از احادیثی که به گونه‌ای به مصلحت اموی‌ها بود، با روی کار آمدن عباسیان، تلاش وسیعی برای پنهان نگاه داشتن‌شان صورت گرفت.

مستشرق مزبور در تأیید نظریات خود، به اقوال بعضی از علمای جرح و تعدیل استدلال نموده و گفته است: سخن «عاصم بن نبیل»^۱ قابل ذکر می‌باشد که گفته است: (ما رأيت الصالح يكذب في شيء أكثر من الحديث). یعنی: «من، صالح را دیدم که در زمینه حدیث، بیش از سایر موارد دروغ می‌گفت».

۱- منظور ابو عاصم، ضحاک بن مخلد از اصحاب «زفر» است نه «عاصم بن نبیل» که مستشرق در نقل اسمش دچار اشتباه شده است؛ وی، در سن نود سالگی در سال ۲۱۲ هجری درگذشت. نگا: تذكرة الحفاظ (۱/۳۲۳).

از «یحیی بن سعید قطان» نیز چنین سخنی نقل شده است. «وکیع» درباره «زیاد بن عبدالله بکائی» می‌گوید: (أَنَّ مَعَ شَرْفِهِ فِي الْحَدِيثِ كَانُ كَذُوبًا) یعنی: «وی با وجود جایگاهی که در حدیث دارد، دروغگو بوده است».

اما ابن حجر در التقریب می‌گوید: (لَمْ يَثْبُتْ بَأَنَّ وَكَيْعًا كَذِبًا) یعنی: «ثابت نیست که وکیع، بکائی را تکذیب نموده و او را دروغگو قلمداد کرده باشد».

«یزید بن هارون» می‌گوید: بیشتر اهل کوفه در زمان وی، مرتکب تدلیس می‌شدند؛ حتی سفیان ثوری و سفیان بن عیینه نیز در ردیف تدلیس‌کنندگان بودند. مسلمانان، در قرن دوم متوجه شدند که باید برای پذیرفتن صحت احادیث، به شکل و ساختار آن بازگردند و در میان احادیثی که از سند خوبی برخوردارند، به کثرت احادیث موضوع یافت می‌شود. برای تأیید این نظریه حدیثی وجود دارد که پیامبر ﷺ گفته است: (سَيَكْثُرُ التَّحْدِيثُ عِنِّي، فَمَنْ حَدَّثَكُمْ بِحَدِيثٍ فَطَبَقُوهُ عَلَيَّ كِتَابَ اللَّهِ فَمَا وَافَقَهُ فَهُوَ مِنِّي قَلْتَهُ أَوْ لَمْ أَقُلْهُ). یعنی: «روایت حدیث از من زیاد خواهد شد. هر کس برای شما حدیثی بیان کرد، آن را با کتاب الله تطبیق دهید؛ اگر موافق کتاب الله بود، سخن من است؛ چه من آن را گفته و چه نگفته باشم».

این رویه، مدتی بعد در زمان جریان جعل احادیث تحقق یافت. حتی می‌توان در زمینه احادیث مورد اعتماد نیز چنین مواردی را مشاهده کرد. چنانچه «مسلم» روایت نموده که رسول خدا ﷺ به کشتن سگ‌ها دستور داد و سگ شکاری یا سگ گله را مستثنی نمود. به ابن عمر ؓ خبر دادند که ابوهریره ؓ سگ زراعت را نیز افزوده است. وی گفت: ابوهریره ؓ زمین کشاورزی داشت.

این سخن ابن عمر ؓ، بیانگر عملی است که محدث، به خاطر غرض شخصی خود، در حدیث اعمال می‌نماید.

در آن دوران، آن‌ها برای اثبات برخی از قواعد و مسایل فقهی، علاوه بر روایات شفاهی، به اظهار صحیفه‌هایی بود روی آوردند که بیانگر سخنان رسول خدا ﷺ بود. این نوع احادیث نیز در آن عصر، مورد قبول همه قرار گرفت و اگر در مورد نسخه‌ای از آن صحیفه‌ها بحثی به میان می‌آمد، درباره اصل آن و نیز پیرامون صحتش تحقیق و جستجو نمی‌کردند.

برای بیان جرأت این دسته از جعل کنندگان، کافی است به ماجرای ذیل اشاره شود:

در عصر اموی‌ها، بعضی از مردم برای ائتلاف و یکپارچگی عرب‌های شمال و جنوب، دست به اقداماتی زدند. آن‌ها «توافقنامه ای» را که در دوران «تُبَّع بن معدیکرب»، میان «یمنیه و ربیع» انجام گرفته بود، درآوردند؛ این توافقنامه را نزد برخی از نوادگان «امیر حمیری» یافتند.

لذا کسانی که این چنین توافقنامه هایی را می‌پذیرفتند، خیلی زودتر و راحت تر نسخه‌هایی را می‌پذیرفتند که به مراتب، به دوران‌شان نزدیک‌تر بود. مثلاً در مورد زکات گوساله‌ها و گاوهای بزرگ، احادیث متفاوتی وجود دارد. اما نصوصی که بیانگر جزئیات نحوه ادای زکات باشد، در دسترس محدثین قرار نگرفت. از این رو مردم، ناگزیر به رهنمودهای پیامبر ﷺ به مأمورین جمع آوری زکات و کارگزارانش روی آوردند؛ مانند: وصایای پیامبر ﷺ به «معاذ بن جبل» و نامه‌اش به «عمرو بن حزم» و دیگران که راویان، محتوای آن‌ها را نقل کرده‌اند. در مواردی نیز به نسخه‌های قدیمی دست یافتند. مانند: سندی که نزد عبدالله بن عمرؓ بود و عمر بن عبدالعزیزؓ دستور انتشارش را صادر کرد و امام ابوداود، تأیید زهری را بر آن نقل کرده است. سند دیگری نیز با مُهر رسول خدا ﷺ وجود دارد که ابوداود، آن را از طریق «حماد بن أسامه» از «تمامه بن عبدالله بن انس» نقل کرده است. این سند، در واقع همان نامه یا حکم ابوبکرؓ به انس بن مالکؓ هنگام اعزامش برای جمع آوری اموال زکات، می‌باشد.

دکتر عبدالقار پس از نقل این مطالب می‌گوید: این، نظریه‌ای بود که در قرن گذشته در میان مستشرقین رواج یافت. سپس می‌افزاید: دیدگاه دیگری نیز در میان آن‌ها پدید آمد که نتیجه‌اش بر خلاف نظریه پیشین، با دیدگاه‌های اسلامی، موافق و همسو می‌باشد.

دکتر عبدالقادر، دیدگاه‌های مستشرقین را بدون هیچ پاسخ و یا انتقادی نقل کرده است و ما، اینک به پاسخ آن‌ها می‌پردازیم:

بازنگاهی به مطالب پیشین در مورد علاقه شدید صحابهؓ به حفظ احادیث رسول خدا ﷺ و نقل آن و همینطور علاقه وافر تابعین، تبع تابعین و نسل‌های بعد، به نقل و جمع آوری حدیث و حفاظت آن از هر نوع تحریف و ازدیاد و همچنین کوشش‌های

گسترده علمای سنت در بررسی اوضاع راویان و بیان احوال کذابین و جعل کنندگان و برملا نمودن اغراض و اهداف شوم و پلیدشان و نیز بیان آنچه جاعلان، به احادیث افزوده و جعل کرده بودند و نیز تأملی در جریان تدوین سنت در کتابهای صحیح با نگاه تیز و باریک بینانه محققین و محدثین، این حقیقت را روشن می‌سازد که مستشرقین، در توهمات خویش دست و پا می‌زنند و گرفتار خواسته های نفسانی و تعصبات خود هستند. از این رو بر هیچ انسان منصف و محقق پوشیده نخواهد ماند که اظهار نظر آن‌ها پیرامون حقائق و واقعیات، چیزی جز هواپرستی و تعصب و بازیچه قرار دادن علم و توهین به آن، نبوده و نیست.

با این جملات مختصر، قصد رد کردن کسی را ندارم؛ بلکه هدفم، این است که نظر خواننده منصف را به حقائق معطوف بدارم که در صفحات آینده بیان خواهد شد تا هنگام بررسی ادعاهای این دسته از انسان‌های متعصب، هیچ نکته‌ای بر خواننده محترم پوشیده نماند. همچنین در صفحات آینده ضمن مرور مطالب گذشته، به تفصیل پیرامون نکات جدیدی بحث خواهیم کرد.

اینک به طرح این پرسش می‌پردازیم که آیا پیدایش احادیث، نتیجه تحولات دینی، سیاسی و اجتماعی مسلمانان می‌باشد؟

گلدزیهر می‌گوید: بخش اعظم احادیث، نتیجه تحولات دینی، سیاسی و اجتماعی مسلمانان در قرن دوم و سوم است.

ما، نمی‌دانیم وی چگونه و بر چه مبنایی به خود جرأت داده که چنین ادعایی را مطرح نماید؟! آن هم در حالی که آثار ثابت، آن را تکذیب می‌نماید. رسول خدا ﷺ زمانی به رفیق اعلی پیوست که ارکان اساسی اسلام، توسط قرآن و سنت عملی و جامع و کامل پیامبر ﷺ پایه گذاری گردید. چنانچه پیامبر ﷺ قبل از وفاتش فرمود: (ترکت فیکم امرین، لن تضلوا ما تمسکتُم بهما، کتاب الله و سنتی) یعنی: «دو چیز در میان شما گذاشتم که تا زمانی که به آن‌ها تمسک جوید، گمراه نمی‌شوید: یکی، کتاب خدا و دیگری، سنت من». و فرمود: (لقد ترکتکم علی الحنیفۃ السمحة لیلها کنهارها) یعنی: «شما را بر (دین و راهی) حنیف و آسان گذاشتم که شبش همچون روزش، روشن است».

آخرین آیه‌ای که بر پیامبر ﷺ نازل شد، این بود: ﴿الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتَمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيْتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا﴾ [المائدة: ۳]. یعنی: «امروز دین‌تان را برای شما کامل گردانیدم و نعمتم را بر شما تکمیل نمودم و اسلام را به عنوان دین خداپسند برای شما برگزیدم».

هنگام وفات پیامبر اکرم ﷺ، دین اسلام تکمیل شده و به کمال رسیده بود. اما این مستشرق ادعا می‌کند که اسلام، دوران طفولیت و رشدش را می‌گذراند. البته فتوحات اسلامی، حوادث و جزئیاتی به دنبال داشت که در قرآن و سنت، به آن‌ها تصریح نشده بود. اما مسلمانان پاک طینت، با قیاس و استنباط، دیدگاه‌های خود را در مورد آن جزئیات و رویدادها، بیان نمودند و هیچگاه از دایره اسلام و فرامینش بیرون نشدند.

کمال و پختگی اسلام، آنجا نمایان‌تر می‌گردد که عمر ﷺ بر دو امپراتور بزرگ کسری و قیصر، چیره گشت و سرزمین‌های فتح شده را خیلی کاملتر و عادلانه‌تر از قیصر و کسری رهبری نمود. اگر اسلام در دوران طفولیت بود، پس عمر ﷺ چگونه توانست این مسئولیت خطیر را بر عهده بگیرد و این ممالک وسیع را رهبری کند و چنان نظامی را برایشان فراهم نماید که به طرز بی سابقه‌ای ضامن امنیت و سعادتشان گردید؟ همچنین بر هیچ پژوهشگر منصفی پوشیده نیست که مسلمانان در تمام قلمروشان، به یک نحو عبادت می‌کردند، یک نوع احکام داشتند و اصول نظام زندگی زناشویی و خانوادگی‌شان یکی بود و اغلب در عبادات، معاملات، عقائد و عادات یکی بودند. قطعاً اگر مسلمانان، قبل از آغاز فتوحات، از نظام کامل و پخته‌ای برخوردار نبودند، امکان نداشت که چنین هماهنگی و وحدتی داشته باشند. لذا اگر حدیث و یا بخش اعظم آن، نتیجه تحولات دینی در دو قرن اول و دوم بود، حتماً عبادات مسلمانان شمال آفریقا با عبادات مسلمانان جنوب چین، تفاوت داشت. زیرا این دو محیط، کاملاً با هم متفاوتند. از این رو چرا با وجود فاصله زیاد شمال آفریقا و جنوب چین، مسلمانان این مناطق در عبادات، قانون و آداب اسلامی با هم فرقی ندارند؟!

البته پیدایش دیدگاه‌های متعدد بعد از قرن اول، نتیجه برداشت‌های متفاوت صحابه ﷺ از کتاب و سنت می‌باشد. در محفوظ بودن کتاب الله و نیز در تواترش شکی نیست و تمام اقوال ائمه قرن اول و دوم در مورد سنت نیز به گفته‌ها و اقوال صحابه ﷺ

یا تابعین مستند می‌باشد؛ آری! بر خلاف ادعای مستشرق یادشده دین، دچار هیچ نوع تحولی نشده و از این رو شبهات واردشده از سوی وی، بی اساس است. اما دلایل مورد استنادش، یکی پس از دیگری همچون ساختمانی که رو به ویرانی نهاده، فرو خواهد ریخت.

۱- موضع اموی‌ها در قبال دین

گلدزیهر، اساس نظریه‌اش را بر وجود اختلاف بین اموی‌ها و کسانی بنا نهاده که خودش، آن‌ها را علمی ربانی و تقوایپیشه نامیده است. وی، کوشیده تا اموی‌ها را جماعتی دنیاطلب معرفی نماید که هدفی جز توسعه طلبی و استعمارگری نداشته و در زندگی عادی خود کاملاً با اسلام بیگانه بوده‌اند. حال آنکه این ادعا، چیزی جز افترای بر تاریخ و حقایق طبیعی آن نیست.

آری؛ متونی در تاریخ وجود دارد که چهره اموی‌ها را زشت جلوه می‌دهد، اما نباید فراموش کرد که این متون، توسط عباسیان که عداوت آشکاری با بنی امیه داشتند، در گزارش‌های تاریخی ایجاد شده و راویان و داستان سرایان، به میل و اراده خود، هر چه می‌خواستند، می‌گفتند. شایعاتی که توسط عباسیان بر ضد بنی امیه و خلفای اموی انتشار یافت، پیامدهای ناگوار و خطرناکی را در تاریخ بر جای نهاد؛ بویژه آنگاه که در کتاب‌های تاریخ جای گرفت و به صورت حقایق غیرقابل انکاری درآمد. حال آنکه این روایات، حکایات خودساخته کذابان بدنهاد و دروغگوی دوره عباسیان بود. بنابراین نمی‌توان به چنین روایاتی درباره اموی‌ها اعتماد کرد.

همچنین در منابع مختلف تاریخی، متون و گزارش‌هایی وجود دارد که مستشرق مزبور را در اتهامات وارده بر بنی امیه مبنی بر انحراف از اسلام و تجاوز بر احکام، تکذیب می‌کند.

ابن سعد در طبقاتش، درباره عبادت و تقوای عبدالملک قبل از خلافت، می‌گوید: وی چنان بود که مردم به او لقب (حمامة المسجد) یعنی «کبوتر مسجد» دادند. از عبدالله بن عمر رضی الله عنه سؤال شد: اگر همه اصحاب پیامبر صلی الله علیه و آله از دنیا بروند، مسایلمان را از چه کسی بپرسیم؟ ابن عمر رضی الله عنه گفت: از این جوان سؤال کنید و به عبدالملک اشاره نمود.

در بحث مربوط به زهری متوجه خواهید شد که عبدالملک در مورد علما و طلاب و محققان را به جمع آوری سنن و آثار، تشویق می‌کرد. چنانچه روزی به زهری که در آن زمان نوجوان بود، گفت: نزد انصار برو؛ آنجا علم زیادی فرا خواهی گرفت. زمانی که مردم، برای بیعت نزد عبدالملک آمدند، او مشغول تلاوت قرآن بود. در دوران ولید بن عبدالملک نیز بیشتر مساجد معروف تأسیس شدند و معروف است که ایام خلافت وی، دوران عمران و هنر مسلمانان می‌باشد.

غیر از یزید بن معاویه تمام خلفای بنی امیه این‌چنین بودند. اگر چه یزید تا حدودی در اخلاق شخصی خود انحرافات داشت، اما برخی راویان تندرو و عباسیان، مسایلی را به وی نسبت داده‌اند که در واقع هیچ ثبوتی ندارند. چنانچه در مورد ولید روایت کرده‌اند که وی، قرآن را دور انداخته و پاره کرده است. در حالی که هر کس، منصفانه چنین روایاتی را مطالعه نماید، به دروغ بودن آن‌ها پی می‌برد.

گفتنی است تاریخ، از فتوحات اموی‌ها با اعجاب و افتخار یاد می‌کند. در زمان عباسیان قلمرو اسلام گسترش نیافت و قلمرو وسیع اسلامی که در دست عباسیان افتاده بود، توسط خلفای بنی امیه و در نتیجه جنگ‌هایی به دست آمده بود که فرزندان خلفای اموی، فرماندهی سپاهیان اسلام را برای اعلائی کلمة الله و نشر شریعت بر عهده داشتند.

بنابراین چه لزومی داشت که علما به دشمنی آن‌ها برخیزند و آنان را به عدم فهم اسلام متهم نمایند و بگویند که آن‌ها نسبت به اسلام بی توجهی کرده اند؟ پس ادعای مستشرق مذکور که شدت عداوت اموی‌ها و علمای آن عصر با یکدیگر را عامل اصلی وضع و جعل حدیث دانسته، کاملاً بی اساس است.

البته میان اموی‌ها و خوارج و علوی‌ها دشمنی‌هایی وجود داشت و جریان این‌ها، متفاوت از جریان علمایی بود که به جمع آوری، تدوین و نقد و روایت حدیث پرداختند؛ علمایی مانند: سعید بن مسیب، ابی بکر بن عبدالرحمن بن حارث بن هشام مخزومی، عبیدالله بن عبدالله بن عتبه، سالم آزادشده عبدالله بن عمر، نافع آزادشده ابن عمر، سلیمان بن یسار، قاسم بن محمد بن ابی بکر، زهری، عطاء، شعبی، علقمه، حسن بصری و سایر ائمه حدیث. این‌ها هیچگونه برخوردی با اموی‌ها نداشتند و درباره هیچ کدامشان نقل نشده که به دشمنی با اموی‌ها برخاسته باشد، جز سعید بن مسیب که با عبدالملک درگیر شد و علتش، این بود که عبدالملک، می‌خواست از سعید، برای

پسرش ولید و پس از آن، برای سلیمان بیعت بگیرد؛ اما سعید نپذیرفت و گفت: پیامبر ﷺ از دو بیعت در یک زمان نهی کرده است. سراغ نداریم که پیش از این جریان، بین سعید و خلفای بنی امیه خصومتی به وجود آمده باشد.. البته بین برخی از علما و حجاج بن یوسف، تنش‌هایی وجود داشت که علتش، برخورد شدید حجاج با مخالفینش بود، نه اینکه وی، آنچنان در فسق و فجور غرق باشد که علما، ناگزیر به قیام شوند. زیرا نقش حجاج در اعراب گذاری قرآن مشهور است و این خود بیانگر عنایت وی به کتاب الله می‌باشد.

خلاصه اینکه اگر منظور این مستشرق از علمای درگیر با اموی‌ها، رهبران خوارج و علوی‌ها باشند که حرفی نیست. چراکه خوارج و علوی‌ها، جزو کسانی نبودند که به حفظ و تدوین سنت همت گماشتند. و اگر منظورش افرادی مانند: عطاء، نافع، سعید، حسن، زهری، مکحول و قتاده می‌باشد، پس قطعاً آنچه ادعا نموده، دروغ و افترا بی‌بیش نیست.

۲- علمای مدینه و جعل حدیث

عجیب اینجاست که گلدزیهر در هر دو کتابش یعنی در (دراسات اسلامیه) و (العقیده و الشریعة فی الاسلام) خصومت مزبور را بین اموی‌ها و علمای مدینه ذکر می‌کند و معتقد است که علمای مدینه، جریان جعل حدیث را به خاطر مقاومت در برابر اموی‌ها، ایجاد نمودند. کسی نیست که از این آقا بپرسد مگر همه علمای اسلام در مدینه زندگی می‌کردند؟

آیا در مکه، دمشق، کوفه، بصره، مصر و دیگر شهرهای اسلامی صحابه ﷺ و علما وجود نداشتند؟

حال آنکه تنها در مکه غیر از اصحابی که وفاتشان به تأخیر افتاد، افرادی چون: عطاء، طاووس، مجاهد، عمرو بن دینار، ابن جریج و ابن عیینه و در بصره افرادی همچون: حسن، ابن سیرین، مسلم بن یسار، ابوالشعنا، ایوب سختیانی و مطرف بن عبدالله بن شحیر وجود داشتند. همینطور در کوفه افرادی چون: علقمه، اسود، عمرو بن شرحبیل، مسروق بن اجدع، عبیده سلمانی، سوید بن غفله، عبدالله بن عتبه بن مسعود، عمرو بن میمون، ابراهیم نخعی، عامر شعبی، سعید بن جبیر، قاسم بن

عبدالرحمن بن عبدالله بن مسعود و در شام: ابوادریس خولانی، قبیصه بن ذؤیب، سلیمان بن حبیب، خالد بن معدان، عبدالرحمن بن غنم اشعری، عبدالرحمن بن جبیر و «مکحول» و در مصر: یزید بن ابی حبیب، بکیر بن عبدالله اشج، عمرو بن حارث، لیث بن سعد، عبیدالله بن ابی جعفر و در یمن: مطرف و... حضور داشتند.^۱

تقریباً برجسته ترین شخصیت‌های اسلامی در زمان اموی‌ها، این‌ها بودند. آیا آن‌ها در جعل حدیث با علمای مدینه مشارکت داشتند؟ و اگر جواب، مثبت است، بگویید که این اشتراک و همدستی چگونه تحقق یافت؟ و اساساً نشست یا اجتماعی که همه آن‌ها، تصمیم به چنین کاری گرفتند و برای این منظور همدست شدند، در کجا برگزار گردید؟

اگر شخصیت‌های مزبور در جعل حدیث با علمای مدینه همدست نبودند، پس چگونه در برابر چنین حرکتی سکوت نمودند و حتی احادیث‌شان را نیز نقل کردند؟ آیا در تاریخ موردی وجود دارد که نشان دهد علمای مذکور، به رد علمای مدینه پرداخته اند؟

بلکه تاریخ، عکس این حالت را گزارش داده است؛ یعنی علمای جهان اسلام، اذعان نموده‌اند که صحیحترین و قویترین احادیث، احادیث اهل حجاز است. چنانچه پیش نهاد عبدالملک به زهری مبنی بر فراگیری حدیث از انصار، بیانگر این مطلب است که وی به صحت احادیث علمای مدینه مطمئن بوده است.

با این توضیح ثابت گردید که ادعای فوق، ادعایی توخالی است که در برابر نقد و تحقیق علمی، لحظه‌ای دوام نمی‌آورد.

آنچه بی اساس بودن این ادعا را تشدید می‌کند، این است که گلدزیهر، دشمنی عبدالملک با ابن مسیب را دلیل متهم بودن علمای مدینه به جعل حدیث می‌داند. اگر واقعاً چنین است، پس باید ابن مسیب را سرکرده جعل کنندگان قرار داد، حال آنکه خود گلدزیهر، چنین اتهامی را متوجه ابن مسیب نمی‌کند.

علمای اسلام، جعل کنندگان احادیث را مورد تحقیق و بررسی قرار داده و آن‌ها را افرادی زندق و فاسق قلمداد کرده‌اند. ظاهراً این اوصاف، مورد پسند مستشرق مزبور قرار نگرفته و از این رو لقب علمای ربانی و تقوایپیشه را بر آن‌ها نهاده و آنان را اهل مدینه قلمداد کرده است! در صورتی که در مدینه فقط آن دسته از علما سکونت

داشتند که به پرهیزکاری، اجتهاد، صداقت در شریعت و مبارزه با دروغگویان شهرت داشتند.

۳- حکم دروغ گفتن به بهانه دفاع از اسلام

این مستشرق یهودی می‌گوید: «از آنجا که آنچه علما در اختیار داشتند، توان برآوردن اهداف‌شان را نداشت، به جعل احادیثی پرداختند که آن را با روح اسلام ناسازگار نمی‌دانستند و وجدان خود را نیز بدینگونه قانع کرده بودند که ما، از این طریق، با الحاد و بی‌دینی مبارزه می‌کنیم».

گلدزیهر، جعل حدیث را به بهانه مبارزه با الحاد به علمای اسلام نسبت می‌دهد؛ چنین دیدگاهی نسبت به علما، دیدگاه کسی است که به هیچ عنوان به مقام و منزلت علمای اسلام پی نبرده است. اگر دقت شود این، نظریه فردی است که به اجتناب شدید علما از کذب حتی در زندگی معمولی‌شان پی نبرده و قطعاً ترس و خشیتی را که آن‌ها در دل داشتند و افترا بر پیامبر ﷺ را بزرگ‌ترین جرم می‌دانستند، نفهمیده است. حتی برخی از علمای اسلام معتقد بودند که دروغ بستن به رسول خدا ﷺ کفر است و توبه چنین کسانی پذیرفته نمی‌شود و باید به سزای عمل‌شان اعدام شوند.

گلدزیهر، زیاد مقصر نیست؛ زیرا از ویژگی‌های علمای اسلام اطلاعی ندارد و چنین ویژگی‌هایی را نه در وجود خود دیده و نه در محیط اطرافش مشاهده کرده است. معمولاً کسی که دروغ می‌گوید، دیگران را دروغگوتر از خود می‌داند. راست گفته‌اند که: کافر همه را به کیش خود پندارد.

مگر این دروغگو نمی‌داند که فردی مانند «سعید بن مسیب» که از بیعت همزمان با دو فرد به علت مخالفت این امر با حدیث رسول خدا ﷺ اجتناب می‌ورزد و در این راستا انواع ضرب و شتم را تحمل می‌کند، ممکن نیست به جعل حدیث روی بیاورد. چگونه می‌توان چنین افرادی را که در مقابل حکام ستمگر می‌ایستادند، به جعل حدیث متهم نمود. واقعاً جای بسی شگفت است!

۴- چگونگی پیدایش جعل حدیث

گلدزیهر، در ادامه می‌گوید: از آنجا که علمای ربانی و خداترس، با خاندان اموی خصومت داشتند و خودشان «علوی» بودند، بنابراین نخست به جعل حدیث در مدح اهل بیت پرداختند و به صورت غیرمستقیم به عیبگویی امویان و تهاجم بر ضد آنان

روی آوردند. بدین ترتیب در قرن اول، حدیث به عنوان ابزار مبارزه آرام بکار گرفته شد.

آنگاه جریان جعل حدیث، از انگیزه دفاع از دین، به انگیزه‌ای دیگر یعنی تهاجم علیه اموی‌ها تغییر مسیر داد. به گمان گلدزیهر، «علمای ربانی و تقواییشده (!!)» کسانی بودند که به جعل حدیث در مدح اهل بیت پرداختند. برای پژوهشگر علوم اسلامی، این نکته کاملاً روشن و واضح می‌باشد که قرآن کریم، خود، به مدح و ستایش صحابه رضی الله عنهم پرداخته و شخص رسول اکرم صلی الله علیه و آله نیز علی رضی الله عنه را مدح نموده است. چنانچه در فضیلت سایر اصحاب از جمله: ابوبکر، عمر، عثمان، طلحه، عائشه و زبیر رضی الله عنهم نیز احادیث صحیحی روایت شده است.

آری! بخش عظیمی از احادیث صحیح، در مدح صحابه رضی الله عنهم و اهل بیت هستند. اما نباید از یاد برد که مدعیان افراطی محبت اهل بیت، بر احادیث صحیح در فضیلت اهل بیت، احادیث دیگری نیز افزودند و در برابر اموی‌ها، به جعل احادیثی در باب فضائل اهل بیت پرداختند. اما علمای اهل سنت در مقابل‌شان بپاخواستند و احادیث جعلی را در این زمینه مشخص نمودند. به هر حال کسانی که در مدح اهل بیت، احادیثی را جعل نمودند، علمای تقواییشده مدینه نبودند؛ بلکه این علمای راستین، در برابر این جریان ایستادند و به مبارزه با آن پرداختند. «ابن سیرین» می‌گوید: قبل از این، هیچکس، در مورد اسناد سؤال نمی‌کرد تا اینکه فتنه‌ها آغاز گردید؛ از آن پس، محدثین خطاب به ناقلین گفتند: روایاتان را معرفی نمائید! اگر از اهل سنت بودند، احادیثشان پذیرفته می‌شد و اگر از اهل بدعت بودند، احادیثشان را نمی‌پذیرفتند.

اگر «گلدزیهر» و امثالش، می‌خواهند اهل بدعت را از دیدگاه اهل سنت بشناسند، به منابع و مراجع عربی مراجعه نمایند؛ همان مراجعی که گلدزیهر و پیروانش، به نقل مطالب آن‌ها به صورت بریده و یا تحریف یافته پرداخته‌اند.. آنگاه متوجه خواهند شد که اهل بدعت و خوارج و پیروان‌شان، عاملان اصلی جعل حدیث بوده‌اند.

چگونه امکان دارد علمای حدیث، در حالی که جعل حدیث روی بیاورند که تلاش بی‌وقفه‌ای را برای مبارزه با جریان جعل حدیث نمودند و به مبارزه با کسانی پرداختند که در فضیلت اهل بیت، احادیثی را جعل کردند؟!

ناگفته پیداست که اگر علمای مدینه، به جعل احادیث معتقد بودند، دیگر لزومی داشت با جریان جعل حدیث مبارزه نمایند.

جای بسی شگفتی است که وقتی ابی الحدید، اهل بدعت را که خودش یکی از علمی این فرقه هست، اولین گروهی می‌داند که به جعل احادیث پرداختند و در فضائل اهل بیت حدیث جعل کردند، چگونه «گلدزیهر» علمای اهل سنت را به جعل حدیث در فضایل اهل بیت متهم می‌نماید؟ آیا این، تحریف حقایق تاریخی توسط فردی سرکش و مغرض محسوب نمی‌شود؟

۵ - اموی‌ها و جعل حدیث

گلدزیهر می‌گوید: «جعل حدیث فقط توسط علما انجام نمی‌گرفت، بلکه خود حکومت نیز آرام ننشست و هرگاه می‌خواست نظریه‌ای را بر عموم تحمیل نماید و یا مخالفینش را سرکوب کند، به جعل احادیثی می‌پرداخت که با دیدگاه‌ها و خواسته‌هایش موافق بود و عیناً همان عملی را انجام می‌داد که مخالفان حکومت، به آن روی آورده بودند؛ یعنی جعل حدیث».

این هم از آن ادعاهایی است که جز در وهم نویسنده، وجود خارجی ندارد. در هیچ جای تاریخ سراغ نداریم که امویان، برای تحمیل نظریات خود دست به وضع احادیث بزنند. عادت علمای اسلام، بر این بود که هیچ حدیثی را بدون سند نقل نمی‌کردند. چنانچه اسانید احادیث صحیح که در کتاب‌هایمان محفوظ است، دلیل این مدعا است. شما در سند هیچ یک از احادیث نمی‌بینید که نام عبدالملک، یزید، ولید یا والیانشان مانند: حجاج، خالد بن عبدالله قسری و غیره وجود داشته باشد. اگر چنین موردی وجود می‌داشت، قطعاً از دید تاریخ پنهان نمی‌ماند؛ اما اینکه حکومت اموی، دیگران را به جعل حدیث وادار نموده، ادعای بی‌اساسی است.

۶ - عوامل اختلاف در حدیث

گلدزیهر می‌گوید: «هیچ مسأله اختلافی چه سیاسی و چه اعتقادی، وجود ندارد مگر اینکه با احادیثی قوی الإسناد ثابت شده است».

آیا واقعاً این نکته می‌تواند دال بر این باشد که حکومت اموی درصدد جعل احادیث بوده است؟ و چرا جعل چنین احادیثی در مسائل اختلافی توسط خود مذاهب مورد نظر انجام نگرفته باشد؟ چه لزومی دارد که علت وجود احادیث متفاوت، حتماً جعل باشد؟

علمای اسلام علل زیادی برای اختلاف احادیث بیان کرده‌اند که می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد:

• تعدد وقوع فعلی که یک صحابی، آن را به دو شکل در دو زمان متفاوت بیان کرده است: مانند حدیث: (الوضوء من مسّ الذکر) یعنی: «وضو، از بابت دست زدن به آلت تناسلی است» و حدیث: (هل هو إلا بضعة منك؟). یعنی: «آیا مگر غیر از اینست که آلت تناسلی، یکی از اندام خود توست؟»

• اینکه پیامبر ﷺ عملی را به خاطر بیان جواز آن، دو بار و به دو صورت انجام داده است؛ مانند احادیث نماز وتر که گاهی هفت رکعت و گاهی کمتر و بیشتر بیان شده‌اند.

• اختلاف صحابه رضی الله عنهم در روایت وضعیتی که از رسول الله ﷺ مشاهده نموده‌اند؛ مانند: اختلاف‌شان در مورد حج پیامبر ﷺ که به صورت قران، افراد و یا تمتع بوده است. زیرا این‌ها به نیت فرد بستگی دارد و کسی از نیت آن حضرت ﷺ اطلاعی نداشته است. از این رو طبق برداشت خود، چیزی گفته‌اند.

• اختلاف صحابه رضی الله عنهم در فهم مطلب حدیث. مثلاً: برداشت یک صحابی از یک حدیث، وجوب است و برداشت دیگری، استحباب.

• اینکه یک صحابی حکم جدیدی را روایت می‌کند که ناسخ حکم اول می‌باشد و در عین حال صحابی دیگر، به علت بی‌خبری از حکم ناسخ، همچنان حکم اولی را روایت می‌نماید.

خلاصه اینکه علمای اسلام، عوامل اختلاف در احادیث را بیان نموده‌اند؛ چه مواردی که مربوط به جعل بوده است و چه مواردی که برخاسته از عوامل دیگر. علما، در این زمینه کتاب‌های باارزشی تصنیف کرده‌اند که مشهورترین‌شان، تألیفات امام شافعی، ابن قتیبه و امام طحاوی و... می‌باشد.

۷- معاویه رضی الله عنه و جعل حدیث

گلدیزهر دلیل دیگری نیز آورده است؛ وی می‌گوید: معاویه رضی الله عنه به مغیره بن شعبه رضی الله عنه گفته است: «در دشنام دادن علی رضی الله عنه و اصحابش و طلب رحمت برای عثمان رضی الله عنه و نادیده گرفتن احادیث یاران علی رضی الله عنه کوتاهی نکن!»

گلدزیه‌ر می‌افزاید: «بدین سان احادیث اموی‌ها بر ضد علی علیه السلام انتشار یافت». این سخن بی‌اساس را ملاحظه کنید که می‌گوید: معاویه رضی الله عنه خطاب به یکی از امرا و پیروانش می‌گوید: اصحاب علی رضی الله عنه را تحت فشار قرار بده و اصحاب عثمان رضی الله عنه را به خود نزدیک بگردان! در کجای این دستور، آمده است که حدیث جعل کن. مگر حکومت‌های دیگر با مخالفین و موافقین خود، چنین برخوردی نمی‌کنند؟ این برخورد چه ربطی به موضوع جعل حدیث دارد؟

در صورتی می‌توان دلیل گرفت که معاویه رضی الله عنه به جعل حدیث دستور داده که به مغیره رضی الله عنه می‌گفت: «در جعل احادیث علیه علی رضی الله عنه و به نفع عثمان رضی الله عنه دریغ نکن»؛ ولی خوشبختانه نمی‌توان از متن سخنانش چنین استنباطی نمود.

گفتنی است: گلدزیه‌ر در نقل سخنان معاویه رضی الله عنه جانب امانت را رعایت نکرده است. زیرا طبری^۱ اصل عبارت را اینگونه نقل کرده است: (لا تحجم عن شتم علي و ذريته و الترحم علي عثمان و الإستغفار له و العيب علي اصحاب علي و الإقصاء لهم و ترك الاستماع منهم و اطراء شيعة عثمان و الإدناء اليهم و الإستماع منهم).

دقت نمایید مستشرق مزبور، چگونه لفظ (الإقصاء لهم) را با عبارت: (و تضطهد من أحاديثهم)، تحریف نموده است. در متن اصلی، سخنی از احادیث به میان نیامده و اگر چنین عبارتی وجود می‌داشت، منظور، سخنان خودشان بود، نه احادیث پیامبر صلی الله علیه و آله. (البته این روایت، از اساس جای مناقشه و بررسی دارد). این، همه دستاویز این مستشرق بود که بر اساس آن ادعای دست داشتن حکومت اموی در جعل احادیث را مطرح نموده است.

۸ - اموی‌ها و سوء استفاده از زهری برای جعل حدیث

گلدزیه‌ر می‌گوید: برای اموی‌ها و پیروان‌شان، جعل احادیث موافق با نظرات‌شان، چندان اهمیتی نداشت؛ بلکه آنچه برایشان اهمیت داشت، این بود که احادیث جعلی به چه کسانی نسبت داده شوند. بنابراین آن‌ها، برای جعل حدیث با زیرکی تمام از افرادی چون «زهری» استفاده نمودند.

اینک وظیفه و حق خویش می‌دانیم که پرده از دسیسه این مستشرق بر ضد بزرگ‌ترین امام سنت در زمان خود، برداریم تا حقیقت این دسیسه پلید و شوم برملا گردد. گلدزیهر، در واقع قصد دارد مطابق نقشه از پیش طراحی شده‌ای، پایه‌های سنت را یکی پس از دیگری متزلزل سازد و از این رو ابتدا بزرگ‌ترین راوی حدیث یعنی ابوهریره رضی الله عنه را مورد تهاجم قرار می‌دهد که ما، ضمن پاسخگویی به اتهامات وارده از سوی احمد امین به ابوهریره رضی الله عنه جواب او را خواهیم داد. احمد امین در این زمینه، کورکورانه راه گلدزیهر را پیموده است.

گلدزیهر به گمان خود پس از تخریب شخصیت ابوهریره رضی الله عنه، به تخریب یکی دیگر از پایه‌های سنت در عصر تابعین پرداخته و بدین ترتیب تلاش نموده تا از دو ناحیه به اصل احادیث حمله کند: یکی از طریق حمله به ائمه و راویان حدیث و دیگری از ناحیه شبهه افکنی در احادیث؛ چنانچه این رویه، از عملکردش نمایان می‌شود. اما خداوند، بر هر چیزی غالب و چیره است و حق را پیروز و باطل را زبون می‌سازد.

جایگاه امام زهری در تاریخ^۱

قبل از پاسخگویی به اتهامات وارده از سوی مستشرق مذکور به امام زهری، لازم می‌دانم به شرح حال این بزرگوار و بیان دیدگاه‌های علما در مورد وی و همچنین جایگاه واقعیش در تاریخ بپردازم تا خواننده محترم، بتواند نظریات علمای اسلام و دیدگاه‌های گلدزیهر در باره زهری را با یکدیگر مقایسه نماید.

نام، ولادت و تاریخ زندگانی زهری

وی، ابوبکر بن مسلم بن عبیدالله بن عبدالله بن شهاب بن عبدالله بن حارث بن زهره قریشی زهری، می‌باشد و بر اساس قول راجح، در سال ۵۱ هجری متولد شده است.

پدرش مسلم بن عبیدالله، یکی از کسانی است که به حمایت از عبدالله بن زبیر رضی الله عنه در برابر امویان به مبارزه پرداخت. زهری، هنگام وفات پدرش، نوجوانی تنگدست بود و تحت سرپرستی برادر بزرگش به سن رشد رسید. تاریخ، درباره برادر زهری هیچ گزارشی ارائه نداده است.

وی قبل از هر چیز به حفظ قرآن توجه نمود و در مدت هشتاد شبانه روز قرآن را حفظ کرد و سپس به قصد فراگیری انساب قومش نزد عبدالله بن ثعلب رفت. آنگاه به تحصیل احکام حلال و حرام و نیز روایت حدیث روی آورد. وی، برای این منظور تا آنجا که می‌توانست به دیدار اصحاب پیامبر صلی الله علیه و آله می‌رفت؛ چنانچه از ده صحابی، حدیث آموخت که از آن جمله می‌توان انس، ابن عمر، جابر و سهل بن سعد رضی الله عنهم را نام برد. سپس در جلسات درس تابعین بزرگ مانند: سعید بن مسیب، عمرو بن زبیر، عبیدالله بن عبدالله بن عتبه بن مسعود و ابوبکر بن عبدالرحمن بن حارث بن هشام مخزومی نشست.

۱- بیوگرافی امام زهری، برگرفته از منابع مختلف است که اکثرشان خطی هستند و در کتابخانه‌های بزرگ عمومی یافت می‌شوند؛ مانند: تاریخ ابن عساکر، الجرح و التعديل از ابن ابی حاتم، تاریخ الاسلام از ذهبی و طبقات المحدثین از سیوطی. همچنین در این موضوع، کتاب‌هایی چون: تذکره الحفاظ ذهبی، تهذیب ابن حجر، تهذیب الاسماء و اللغات از نووی نیز مورد استفاده قرار گرفته‌اند.

البته بیش از همه از امام بزرگوار سعید بن مسیب به مدت هشت سال پیایی استفاده نمود. وی، به دیار شام سفرهای زیادی نمود. نخستین بار در زمان مروان به شام رفت. پس از شهادت عبدالله بن زبیر با عبدالملک ارتباط برقرار نمود و از آن پس با خلفای بعدی مانند: ولید، سلیمان، عمر بن عبدالعزیز، یزید دوم و هشام بن عبدالملک ارتباط داشت. به عراق و مصر نیز رفت و آمد داشت. سرانجام بر اساس قول راجح در سال ۱۲۴ هجری در سن ۷۲ سالگی وفات نمود و مطابق وصیتش در کنار راهی دفن گردید تا رهگذران، برای وی دعای مغفرت نمایند.

بارزترین ویژگی‌های زهری

وی، دارای قدی کوتاه و ریشی کم پشت و گونه‌هایی کم گوشت بود؛ موهای خود را با حنا رنگ می‌نمود و زبانی فصیح داشت؛ چنانچه گفته‌اند: «فصیحان آن زمان سه نفر بودند: زهری، عمر بن عبدالعزیز و طلحه بن عبیدالله».

اهل سخاوت و بخشش بود؛ لیث بن سعد، می‌گوید: ابن شهاب زهری، یکی از سخی‌ترین افرادی بود که تا به حال دیده‌ام. او، هیچ سائلی را دست خالی بر نمی‌گرداند. بسا اوقات از غلامانش قرض می‌گرفت و به سائلی می‌داد. هرگاه سائلی، نزد زهری می‌آمد و او، چیزی نداشت که به سائل بدهد، چهره‌اش تغییر می‌کرد و آثار ناراحتی در سیمایش نمایان می‌شد.

از مردم بر سفره‌های عسل و آبگوشت پذیرائی می‌نمود. باری در یک آبادی اطراق کرد. مردم آنجا به او خبر دادند که در میان آن‌ها ده پیرزن هستند که هیچکسی برای خدمت ندارند. زهری، چیزی با خود نداشت، بنابراین هجده هزار درهم قرض گرفت و برای هرکدام از آن‌ها یک خادم استخدام کرد.

زهری آنقدر بذل و بخشش می‌کرد که در پاره‌ای از موارد متحمل بدهی‌های سنگینی می‌گردید که خلفای بنی امیه و یا دوستانش، آن‌ها را پرداخت می‌کردند. برخورداری از دو ویژگی، او را در تحصیل علم توانمند کرده و باعث تمایز و سرآمد شدن وی در میان معاصرانش شده بود:

۱- تحمل رنج فراوان در طلب علم. زهری، به ملاقات علما شدیداً علاقمند بود و

شب‌های طولانی را تا صبح برای بررسی روایات و حفظ آن‌ها بیدار می‌ماند.

به اقوال برخی از معاصرین زهری در مورد وی توجه نمایید:

ابوالزناد می‌گوید: ما، فقط حلال و حرام را می‌نوشتیم؛ اما ابن شهاب، هر آنچه را می‌شنید، می‌نوشت و چون به روایات نیاز پیدا کردیم، متوجه شدیم که وی، از ما عالم‌تر است.

ابراهیم بن سعد می‌گوید: به پدرم گفتم: چرا ابن شهاب از شما سبقت گرفت؟ پاسخ داد: او، از ابتدا و در رأس تمام مجالس حاضر می‌شد و از هر پیر و جوانی پرس و جو می‌کرد و به خانه‌های انصار می‌رفت و از زن و مرد و پیر و جوان سؤال می‌نمود؛ حتی با دوشیزگان پشت پرده نیز به مناقشه و مباحثه علمی می‌پرداخت.

زهری، آنچنان حریص و مشتاق تحصیل علم بود که با همین هدف، خادم عبیدالله بن عتبه بن عبدالله بن مسعود شده بود و برای وی، آب تهیه می‌نمود و بر در منزلش می‌ایستاد؛ عبیدالله از کنیزش سؤال می‌کرد: چه کسی درب منزل ایستاده است؟ کنیز جواب می‌داد: غلام نابینایت و منظورش، زهری بود. کنیز، از آن جهت چنین سخنی گفت که چشمان زهری، کمسو بود و آبریزش داشت و به خاطر رفت و آمد زیاد زهری به خانه عبیدالله بن عتبه، کنیزش، گمان می‌کرد که زهری، غلام عبیدالله است.

درباره زهری نقل شده که هرگاه در منزلش تنها می‌شد، سراغ کتاب‌هایش می‌رفت و چنان با آن‌ها سرگرم می‌گردید که تمام روزمرگی‌ها و کارهای زندگیش را فراموش می‌کرد تا اینکه همسرش به تنگ آمد و روزی چنین گفت: به خدا سوگند که این کتاب‌ها، بر من از وجود سه هوو در زندگیم سخت ترند.

زهری عادت داشت پس از شنیدن روایات از اساتید خود، به خانه می‌رفت و کنیزش را بیدار می‌کرد و احادیث را یکی بعد از دیگری به سمع وی می‌رسانید. کنیز می‌گفت: این احادیث به من چه ربطی دارد؟

زهری می‌گفت: می‌دانم تو از این احادیث استفاده نمی‌کنی، اما من آن‌ها را هم اکنون شنیدم و می‌خواهم تکرارشان کنم.

۲- حفظ و قوت حافظه زهری، دومین عاملی بود که او را در تحصیل علم، در میان معاصرانش ممتاز و سرآمد کرده بود. چنانچه پیشتر گذشت وی در ۸۰ شبانه روز قرآن مجید را حفظ کرد. «لیث» از زهری نقل می‌کند که گفته است: هیچ یک از علومی را که در حافظه ام گنجانده ام، فراموش نکرده و از یاد نبرده‌ام.

«عبدالرحمن بن اسحق» از زهری چنین نقل کرده است: برای هیچ حدیثی نیاز به تجدید نظر پیدا نکردم و جز یک مورد، در باره هیچ حدیثی، تردیدی به خود راه ندادم و چون آن حدیث را از دوستم سؤال کردم، مشخص گردید که درست است. حافظه قوی و شگفت انگیز وی، از این ماجرا نمایان تر می گردد که ابن عساکر نقل نموده که عبدالملک، نامه‌ای به اهل مدینه نوشت و آن‌ها را بخاطر موضعگیری مخالف در حادثه ابن زبیر سرزنش کرد. این نامه در دو طومار بود. این نامه طولانی برای عموم مردم در مسجد خوانده شد. سعید که دیر رسیده بود، خواست از محتوای نامه باخبر شود؛ لذا بدین منظور متن نامه را از شاگردانش سؤال نمود و آن‌ها نیز به گوشه‌هایی از متن نامه اشاره کردند، اما سعید کاملاً مطمئن نشد تا اینکه زهری خطاب به وی گفت: ای ابومحمد! آیا می‌خواهی به تمام مطالب نامه دست یابی؟ گفت: بلی. راوی می‌گوید سپس زهری تمام نامه را بگونه‌ای از حفظ خواند که گویا نامه را در دست داشت.

زهری، آنچنان از لحاظ قوت حافظه شهرت یافته بود که باری عبدالملک، تصمیم گرفت او را بیازماید. برای این منظور از زهری خواست تا تعدادی حدیث برای فرزندش املا کند؛ عبدالملک به یک نفر نیز دستور داد تا احادیث را مخفیانه و طوری که زهری نفهمد، یادداشت نماید. پس از گذشت یک ماه به زهری گفت: احادیثی را که املا کرده بودی، مفقود شده است، دوباره آن‌ها را املا کن و این بار نیز به کاتب خود دستور داد تا آن‌ها را بنویسد. عبدالملک پس از پایان جلسه، دستور داد تا نوشته‌های فعلی را با نوشته‌های سابق مقایسه کنند و بدین سان معلوم شد که حتی یک حرف هم تغییر نکرده است.

قابل یادآوری است که گفته‌اند: زهری، زیاد عسل می‌خورد و می‌گفت: عسل، حافظه را تقویت می‌کند. وی، از خوردن سرکه و سیب کال امتناع می‌ورزید و می‌گفت: این‌ها، موجب نسیان و فراموشی می‌شوند. همچنین از او نقل شده که گفته است: هر کس می‌خواهد حدیث حفظ کند، زیاد کشمش بخورد.

شهرت علمی زهری

جای تعجب نیست که آوازه «زهری» پس از تحمل رنج‌های فراوان در کودکی و آن همه مسافرت، شب بیداری و خدمت به اساتید و نیز احتیاط شدید در روایت

احادیث و نیز امانت و صداقت و علم، در گوشه و کنار جهان اسلام طنین انداز گردد و مردم از نواحی مختلف برای فراگیری حدیث به سوی او رخت سفر ببندند.

امام مالک رحمته می‌گوید: هرگاه زهری وارد مدینه می‌شد، هیچیک از علما به بیان حدیث نمی‌پرداخت تا آنکه زهری، از مدینه می‌رفت. من، در مدینه شیوخی را یافتم که هفتاد الی هشتاد سال، سن داشتند، اما با این حال مردم، در جلسات ابن شهاب که از همه جوان تر بود، حلقه می‌زدند و ازدحام می‌کردند.

ستایش علما از زهری به خاطر علم فراوانش

در (تذکره الحفاظ) ذهبی و (تاریخ ابن عساکر) آمده که «لیث بن سعد» گفته است: هیچ عالمی جامع‌تر از زهری ندیدم؛ او در باب ترغیب چنان حدیث روایت می‌کند که گمان می‌کنی تخصصش در این رشته است و چون در باب قرآن و سنت سخن می‌گوید، سخنش را جامع می‌یابی.

امام مالک می‌گوید: باری «ابن شهاب زهری» به مدینه آمد. دست ربیع را گرفت و وارد دیوان شد. چون وقت عصر فرا رسید، بیرون آمد و چنین می‌گفت: «گمان نمی‌کنم که کسی همچون ربیع در مدینه وجود داشته باشد». ربیع نیز هنگام بیرون آمدن از دیوان می‌گفت: «فکر نمی‌کنم که کسی در علم به حد و پایه ابن شهاب برسد».

عمرو بن دینار پس از نشستی طولانی با ابن شهاب، چنین گفت: «به خدا سوگند هرگز کسی را همسان این قریشی ندیده‌ام».

جایگاه زهری در سنت

ابن ابی حاتم در کتاب جرح و تعدیل و حافظ ابن عساکر و غیره از عمر بن عبدالعزیز رحمته نقل کرده‌اند که وی، روزی خطاب به همراهانش گفت: نزد ابن شهاب می‌روید؟ گفتند: بلی. گفت: نزد وی بروید که کسی در باب احادیث گذشته، همچون او عالم نیست. معمر می‌گوید: در آن روز افرادی مانند «حسن» و امثالش، در آن جمع بودند.

علی بن مدینی می‌گوید: مرکز احادیث صحیح این شش نفر هستند: زهری و عمرو بن دینار در حجاز، قتاده و یحیی بن ابی کثیر در بصره و ابواسحاق و اعمش در کوفه.

عمرو بن دینار می‌گوید: «کسی را در باب حدیث ندیدم که همچون زهری، با سند و آگاهانه سخن بگوید».

ابوخطاب به سفیان بن عیینه گفت: «پس از زهری کسی عالم‌تر از یحیی بن بکیر نسبت به علم اهل حجاز ندیدم». سفیان نیز گفت: «در میان مردم، هیچکس، در زمینه سنت، از زهری عالم‌تر نبود».

مکحول می‌گوید: «هیچکس در روی زمین نمانده است که در زمینه سنت از زهری عالم‌تر باشد».

یحیی بن سعید می‌گوید: «علمی که نزد ابن شهاب وجود دارد، نزد کسی دیگر وجود ندارد».

بدین سان علمای بزرگ و کارشناسان حدیث، تصریح نموده‌اند که کسی از زهری در زمان خودش عالم‌تر نبوده است. شاید علتش، همان چیزی باشد که خود زهری ذکر کرده است؛ چنانچه ابن عساکر از وی روایت نموده که گفته است: «سی و پنج یا سی و شش سال، کارم، این بود که احادیث حجاز را به شام و احادیث شام را به حجاز نقل می‌نمودم. هیچکس را نمی‌یافتم که برایم حدیثی بیان کند که آن را نشنیده باشم».

آثار زهری در زمینه سنت

زهری رحمته، در تاریخ سنت دارای سابقه و آثار با ارزشی است که مهمترین‌شان عبارتند از:

۱- تدوین سنت به دستور عمر بن عبدالعزیز رحمته

در بحث «پیامد تلاش‌های علما در مبارزه با جریان جعل احادیث» بیان گردید که زهری، نخستین کسی بود که پس از دستور عمر بن عبدالعزیز به تدوین احادیث پرداخت.

عمر بن عبدالعزیز به والیانش در شهرهای مختلف و به ابی بکر بن حزم نامه نوشت که احادیث پیامبر صلی الله علیه و آله را جمع آوری کنند. پیشتر ثابت کردیم که ابوبکر بن حزم، مقدار اندکی نوشت و کسی که در این امر استقامت ورزید و به تدوین حدیث شهرت یافت، زهری است.

حافظ ابن حجر در فتح الباری می‌گوید: (اول من دوّن العلم ابن شهاب بأمر عمر بن عبدالعزیز). یعنی: «نخستین کسی که به دستور عمر بن عبدالعزیز به تدوین علم حدیث پرداخت، ابن شهاب زهری بود».

چنانچه ابونعیم از طریق محمد بن حسن از مالک روایت می‌کند که گفته است: (اول من دوّن العلم ابن شهاب).

در تاریخ ابن عساکر نیز نسبت تدوین احادیث به زهری داده شده است. ابن عبدالبر به نقل از عبدالعزیز بن محمد دروردی می‌گوید: (اول من دوّن العلم و کتبه ابن شهاب)^۱ بدین ترتیب می‌توان میان روایات مختلف در این زمینه جمع نمود که افتخار تدوین و جمع آوری سنت به نام زهری ثبت شده و پس از وی، علما به تنظیم و ترتیب احادیث پرداختند.

۲- زهری به حفظ احادیثی مبادرت ورزید که اگر این کار را نمی‌کرد، آن احادیث از بین می‌رفت.

چنانچه ابن عساکر از لیث بن سعد روایت می‌کند که سعید بن عبدالرحمن بن عبدالله بن جمیل جمعی خطاب به وی گفته است: (یا ابوالحارث لولا ابن شهاب لذهب کثیر من السنّة). یعنی: «ای ابوالحارث! اگر ابن شهاب نبود، بخش زیادی از سنت از میان می‌رفت».

مسلم می‌گوید: (للزهري نحو من تسعين حديثاً يرويه و لا يشاركه فيه أحد بأسانيد جيداً).^۲ یعنی: «زهری، دارای نود حدیث با اسانید جيد است که کسی با وی در روایت آن شریک نیست». به عبارتی کسی دیگر، آن احادیث را روایت نکرده و این احادیث، تنها از طریق زهری روایت شده است.

۱- جامع بیان العلم، ۷۳/۱.

۲- صحیح مسلم، کتاب الأیمان و النذور، (۳/۱۲۶۸).

۳- زهری، اولین کسی بود که توجه مردم را به سند حدیث معطوف گردانید و مردم، قبل از او چندان توجهی به اسانید نداشتند.

مالک می‌گوید: اولین کسی که احادیث را مستند گردانید، ابن شهاب است. شاید منظور مالک، این باشد که نخستین کسی که در بلاد شام، بدین کار مبادرت ورزید، ابن شهاب است. چنانچه ابن عساکر از ولید بن مسلم نقل می‌نماید: زهری گفت: (یا اهل الشام ما لي أري أحاديثكم ليس لها أزيمة و لا خطم). یعنی: «ای اهل شام! چه شده است که من احادیثتان را افسارگسیخته و بدون زمام می‌بینم». از آن روز به بعد، محدثین، اسانید را مورد توجه قرار دادند.

دیدگاه علمای جرح و تعدیل درباره زهری

ابن سعد صاحب طبقات می‌گوید: زهری، ثقه است و در علم روایت و حدیث، از دانش زیادی برخوردار می‌باشد و همینطور فقیه نیز هست.

نسائی می‌گوید: بهترین اسانیدی که از رسول خدا ﷺ نقل می‌شود، عبارتند از: (الزهري عن علي بن حسن عن ابيه عن جدّه) و (الزهري عن عبيدالله عن ابن عباس). وی، همچنین دو سند دیگر نیز ذکر نموده است.

امام احمد می‌گوید: «زهری، بهترین شخص از لحاظ حدیث و سند است». ابن ابی حاتم می‌گوید: از ابوزرعه سؤال شد: صحیح‌ترین سند، کدام است؟ گفت: چهار طریق روایت (سند) از همه صحیح‌تر هستند که اولین آن‌ها، زهری از سالم از پدرش هست.

ابن حبان در کتاب (الثقات) می‌گوید: محمد بن مسلم بن شهاب زهری قریشی که کنیه‌اش ابوبکر می‌باشد، ده تن از اصحاب پیامبر ﷺ را دیده است. نسبت به اخبار، حافظ‌ترین و بهترین فرد زمانش بوده و فقیه و فاضل نیز بوده است و مردم از وی، حدیث روایت نموده‌اند.

صالح بن احمد می‌گوید: پدرم به من گفت: زهری، تابعی و مدنی است و مورد اعتماد می‌باشد.

امام مسلم در مورد زهری در مقدمه کتابش می‌گوید: «و کسی مثل زهری را می‌یابی که با عظمت است و بیشتر حفاظ حدیث و راویان مورد اعتماد، شاگردان او هستند».

ذهبی در (تذکره الحفاظ) می‌گوید: (هو أعلم الحفاظ الإمام الحافظ الحجّة).
ابن حجر در (تهذیب التهذیب) می‌گوید: (هو الفقیه ابوبکر الحافظ المدني أحد الأئمة و الأعلام و عالم الحجاز والشام).

ابن حجر در (تقریب) می‌گوید: (الفقیه الحافظ متفق علی جلالته و إیقانه).
بدین سان ائمه و حفاظ و علمای جرح و تعدیل، بر ثقه بودن، عظمت و مقام والای وی اذعان نموده و همگان، او را تأیید کرده‌اند.

کسانی که از زهری حدیث روایت نموده‌اند

افراد زیادی از زهری حدیث روایت کرده‌اند که مشهورترین آن‌ها عبارتند از:
مالک، ابوحنیفه، عطاء ابن ابی رباح، عمر بن عبدالعزیز، ابن عیینه، لیث بن سعد،
اوزاعی و ابن جریج.

همچنین بخاری و مسلم و صاحبان سنن اربعه و مالک در مؤطا و شافعی و احمد در مسانید خود از وی حدیث روایت نموده‌اند. می‌توان گفت مسند هیچ محدث و حافظی، خالی از احادیث روایت شده از طریق زهری نمی‌باشد و اصولاً در هر بابی، حدیث یا اثر و یا روایتی از زهری وجود دارد.

رد شبهات وارده بر زهری

آری؛ جایگاه علمی زهری و دیدگاه علمای اسلام درباره‌اش بیان گردید. هیچکس زهری را به چیزی متهم نکرده که از او سر نزده است. همچنین هیچ شک و تردیدی در زمینه امانت، ثقه بودن و دیانت زهری نقل نشده است و احدی جز گلدزیهر مستشرق متعصب یهودی را سراغ نداریم که در صداقت و امانت زهری تردیدی نموده و یا او را در حدیث متهم کرده باشد. پیشتر اتهامات و شبهات وارده از سوی مستشرق مزبور بر ضد زهری بیان گردید و اینک به بیان بطلان یکایک این شبهات می‌پردازیم.

ارتباط زهری با اموی‌ها

«گلدزیهر» بر این باور است که ارتباط زهری با اموی‌ها، به آنان فرصت داد تا از وجود وی در جعل احادیث موافق با نظریات و اهداف خود، سوء استفاده نمایند! حال آنکه از لحاظ عقل امکان ندارد که ارتباط فردی صراحت‌گو و نصیحت‌گر همچون زهری با خلفای بنو امیه، زمینه سوء استفاده از وی را فراهم کرده باشد.

در طول تاریخ، علما با خلفا و فرمانروایان ارتباط داشتند و هیچگاه این ارتباط، امانت و صداقت‌شان را لکه دار نمی‌نمود و یقیناً ارتباط عالمی چون زهری با خلفا و یا برقراری ارتباط از سوی خلفا با زهری، به هیچ عنوان در دینداری و امانت و پرهیزگاری وی تغییری ایجاد نکرده است. زیرا کسانی که از وی بهره مند شدند، عموماً مسلمانانی بودند که استادشان، ضمن برگزاری جلسات درس، با خلفا نیز نشست و برخاست داشت و در جلسات خلفا حدیث روایت می‌کرد یا به نشر و گسترش اندیشه و تفکری می‌پرداخت یا حکمی را بیان می‌نمود یا علوم دینی و اسلامی را به فرزندان خلفا آموزش می‌داد و یا حقوق الهی و حقوق امت را به حکام یادآوری می‌کرد. چنانچه در کتاب (العقد الفرید) آمده است: زهری در مجلس ولید بن عبدالملک حاضر شد. ولید از او سؤال نمود: این چه حدیثی است که اهل شام روایت می‌کنند؟ زهری گفت: منظورت، کدام حدیث است؟ ولید گفت: می‌گویند: هنگامی که خداوند، فردی را بر رعیتی مسلط می‌نماید، حسنات و نیکی‌های او را می‌نویسد و سینات و بدی‌هایش را نمی‌نویسد. زهری گفت: این، روایت باطلی است. مگر پیامبری که خلیفه و حاکم نیز هست، گرامی‌تر می‌باشد یا خلیفه‌ای که پیامبر نیست؟ ولید گفت: پیامبری که خلیفه است. زهری گفت: خداوند متعال خطاب به پیامبرش داود می‌فرماید: ﴿يَدَاوُدُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ فَاحْكُم بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ وَلَا تَتَّبِعِ الْهَوَىٰ فَيُضِلَّكَ عَن سَبِيلِ اللَّهِ إِنَّ الَّذِينَ يَضِلُّونَ عَن سَبِيلِ اللَّهِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ بِمَا نَسُوا يَوْمَ الْحِسَابِ﴾ [ص: ۲۶]. یعنی: «ای داوود! ما تو را در زمین خلیفه قرار داده ایم. پس در میان مردم به حق داوری کن و از خواهشات و هوای نفس پیروی مکن که تو را از راه خدا منحرف می‌سازد. بی‌گمان کسانی که از راه خدا منحرف می‌شوند، عذاب سختی دارند؛ چون روز حساب را فراموش کرده اند».

زهری، ادامه داد: ای امیرالمؤمنین! این، وعید الهی به پیامبری می‌باشد که خلیفه نیز بوده است؛ پس حساب خلیفه‌ای که پیامبر نیست، چه خواهد بود؟ ولید گفت: مردم، می‌خواهند ما را در دینمان به انحراف بکشانند.

ملاحظه نمودید که ارتباط فردی چون زهری با خلیفه‌ای مانند ولید چگونه برای امت سبب خیر می‌گردد. باید دید که زهری در دربار خلیفه، یک عالم اثرپذیر است که سر تعظیم فرود می‌آورد و طبق تمایلات آن‌ها به جعل حدیث می‌پردازد یا اینکه فردی ناصح و خیرخواه است که از سنت پیامبر ﷺ در برابر جعل کنندگان حدیث دفاع می‌نماید و مواظب است تا خلیفه مسلمین تحت تأثیر راویان کاذب قرار نگیرد و به ظلم و ستم روی نیاورد؟

به واقعه دیگری توجه کنید که ابن عساکر به نقل از امام شافعی آورده است: هشام بن عبدالملک از سلیمان بن یسار در مورد تفسیر این آیه سؤال نمود: ﴿وَالَّذِي تَوَلَّى كِبْرَهُ مِنْهُمْ لَهُ عَذَابٌ عَظِيمٌ﴾ [النور: ۱۱]. یعنی: «کسی که (سردسته به راه انداختن جریان افک بوده و) بخش عظیمی از آن را بر عهده داشته است، عذاب بزرگ و مجازات سنگینی دارد».

هشام بن عبدالملک از سلیمان بن یسار پرسید: منظور از این شخص، کیست؟ سلیمان جواب داد: آن فرد، عبدالله بن ابی بن سلول است. هشام گفت: دروغ می‌گویی! منظور، علی بن ابی‌طالب می‌باشد. البته هشام در این سخنش زیاد جدی به نظر نمی‌رسید و ظاهراً قصد آزمودن علمای مجلسش را داشت. سلیمان بن یسار گفت: امیرالمؤمنین نسبت به این موضوع آگاهتر است.

سپس نوبت به ابن شهاب زهری رسید. هشام گفت: مصداق این آیه چه کسی بوده است؟ زهری گفت: عبدالله بن ابی بن سلول.

هشام گفت: دروغ می‌گویی! مصداقش، علی بن ابی‌طالب است.

زهری، با خشم و عصبانیت گفت: بی پدر! من دروغ می‌گویم. به خدا سوگند اگر منادی از آسمان ندا دهد که خداوند، دروغ را حلال گردانیده است، هرگز دروغ نخواهم گفت. فلان و فلان برایم حدیث بیان کرده‌اند که مصداق این آیه، عبدالله بن ابی بن سلول می‌باشد.

این واقعه را ابن عساکر هشت قرن پیش به نقل از امام شافعی ثبت کرده است. یعنی زمانی که هنوز علامه زهری متهم نشده بود. در این واقعه امانت زهری و اینکه

ارتباط وی با خلفا، ارتباطی نبوده که در دین و امانتش نقصی ایجاد کند، مشهود است.

زهري، آنچنان بی باک بود که به خلیفه وقت گفت: ای بی پدر! هر کسی نمی‌تواند چنین سخنی را به افراد عادی بگوید تا چه رسد به حاکم یا بالاترین مقام سیاسی. این، خود دلیل روشنی است بر اینکه ارتباط زهري با خلفا، ارتباط ضعیف با قوی نبوده؛ بلکه ارتباط کسی بوده است که به دینش اعتماد داشته و به علمش افتخار می‌کرده است. فردی که وقتی آیه‌ای از کتاب الله بر خلاف حقیقت و دیدگاه علما، تفسیر می‌شود، همچون شیری می‌خروشد و خلیفه را مؤاخذه می‌کند. از این رو آیا عاقلانه است که چنین فردی را به پیروی از خواسته های خلیفه وقت و جعل حدیث به نفع خلیفه متهم نماییم؟!

زهري در تاریخ اسلام، از آن دسته انسان‌های ممتازی است که در مکتب رسول خدا ﷺ پرورش یافته و انسانی راستگو و دارای عزت نفس بوده و از دروغ پرهیز می‌کرده است.

زهري از همراهی و همسویی با خواسته های امویان، چه چیزی را دنبال می‌کرد؟ آیا قصد زراندوزی و به دست آوردن مال و ثروت داشت؟ خوشبختانه پیشتر مستشرق مزبور، شخصاً اعتراف نموده که زهري کسی نبود که تسلیم مال دنیا گردد؛ چنانچه سخن عمرو بن دینار را درباره زهري نقل کرده که گفته است: (ما رأیت الدینار و الدرهم عند أحد أهون منه عند الزهري كأنها بمنزلة البعر). یعنی: «دینار و درهم را آنطور که نزد زهري فاقد ارزش یافتم، نزد کسی دیگر، بی ارزش نیافتم؛ درهم و دینار نزد زهري، همچون پشکل شتر بود».

آیا زهري به دنبال جاه و مقام بوده است؟ باز هم مستشرق مذکور، خود، قبلاً اعتراف نموده که زهري در میان امت اسلامی از شهرت فراوانی برخوردار بود. پس چه دلیلی وجود داشت که در صدد جاه و مقام برآید؟

از این رو برای چنین دانشمندی که انگیزه‌ای دنیوی نداشت و از جرأت و شهامت زیادی برخوردار بود، خیلی بعید است که دین و ایمان خود را بازبچه دست اموی‌ها قرار داده و یا برای آنان به جعل حدیث پرداخته باشد!

گلدزیهر عصر بنی امیه را عصر ظلم و جور معرفی می‌نماید و چنین اظهار می‌دارد که علمای پرهیزگار مدینه با بنی امیه به مبارزه پرداختند. بی تردید زهري نیز در

مدینه زندگی می‌کرده و از شیوخ مدینه علم را فرا گرفته و همواره در جلسات درس سعید بن مسیب حضور داشته است. هر بار که مالک، زهری را در مدینه ملاقات می‌کرد، از وی حدیث فرا می‌گرفت. زهری، حدود سی و پنج سال، میان مدینه و شام رفت و آمد داشت؛ پس چرا علمای مدینه، از او اعلان بیزاری نکردند و اگر جریان جعل حدیث توسط زهری برای اموی‌ها صحت دارد، پس چرا علمای مدینه وی را تکذیب نمودند؟ چه چیزی باعث سکوت علما شد؟ آن‌ها که از نقد عملکرد خلیفه وقت هراس نداشتند، چگونه از یک فرد عادی می‌ترسیدند؟ تازه اگر علمای دوره امویان، ترس و واهمه‌ای داشتند، پس چرا علمای دولت بنی عباس، به نقد و رد وی نپرداختند و چرا علمای جرح و تعدیل امثال احمد بن حنبل، یحیی بن معین، بخاری، مسلم، ابن ابی حاتم و امثال این‌ها که از سرزنش هیچ ملامتگری بیم نداشتند، در مورد زهری، افشاگری نکردند؟

آیا سکوت علما و شیوخ مدینه و در رأسشان سعید بن مسیب، شیخ زهری و اینکه آن‌ها و سایر علمای گوشه و کنار جهان از وی روایت کرده‌اند و همینطور تأیید زهری از سوی علمای جرح و تعدیل در عصر عباسی، با وجود ارتباط وی با اموی‌ها، بزرگ‌ترین دلیل بر این نیست که زهری، فراتر از آن بوده که بتوان او را به بدی یاد کرد و یا وی را به کذب و جعل حدیث و سازش با حکام توصیف نمود.

ماجرای (قبة الصخرة) و حدیث (لا تشد الرحال)

گلدزیهر بر این باور است که عبدالملک به منظور بازداشتن شامی‌ها و عراقی‌ها از حج خانه خدا، (قبة الصخرة) را بنا نمود و دوستش زهری نیز حدیث «لا تشد الرحال» را جعل کرد.

عجب دروغ شاخدار و تحریف ناروایی. حقائق تاریخی چگونه بازچه دست چنین نادانانی قرار می‌گیرد؟

اینک این دروغ بزرگ را مورد بررسی قرار می‌دهیم:

۱- مورخین معتبر همه اتفاق دارند که (قبة الصخرة) را ولید بن عبدالملک بنا نموده، نه عبدالملک. چنانچه ابن عساکر، طبری، ابن اثیر، ابن خلدون، ابن کثیر و دیگران این را نقل کرده‌اند. هیچیک از این مورخین حتی در یک روایت نیز بنای (قبة الصخرة) را به عبدالملک نسبت نداده است.

بدیهی است اگر بنای (قبة الصخرة) آنطور که گلدزیهر می‌پندارد، به منزله کعبه می‌بود و مردم به جای کعبه در آنجا طواف می‌کردند، بدون تردید این رویداد، یکی از رویدادهای مهم جهان اسلام بشمار می‌آمد و معقول نبود که مورخین بدین سادگی از آن بگذرند؛ آن هم مورخینی که معمولاً رویدادهای جزئی مانند ثبت وفات اشخاص را از یاد نبرده‌اند. اگر عبدالملک، بانی قبة بوده، حتماً آن را ذکر می‌کردند. اما آن‌ها بنای قبة را در تاریخ حکومت ولید ثبت کرده‌اند و تردیدی وجود ندارد که مورخین فوق در روایات‌شان مورد اعتماد هستند.

البته در کتاب (الحيوان) اثر دمیری به نقل از ابن خلکان آمده که عبدالملک، بانی قبة بوده است؛ عبارتش چنین است: (بناها عبدالملك و كان الناس يقفون عندها يوم عرفة).

نسبت دادن بنای قبة به عبدالملک ضعیف است و با آنچه مورخان ذکر کرده‌اند، در تضاد می‌باشد. همچنین از این عبارت ثابت نمی‌شود که حتماً عبدالملک، قبة را به خاطر عبادت مردم بنا کرده باشد. بلکه چنین به نظر می‌رسد که آن‌ها از جانب خود چنین اعمالی را انجام می‌دادند و اصلاً در این عبارت، ذکری از حج قبة به جای کعبه وجود ندارد و صرفاً وقوف جلوی قبة در روز عرفه را می‌رساند. چنانچه این عادت در اکثر شهرهای اسلامی رواج داشت که مردم در ایام حج به بیرون شهر می‌رفتند و مانند حجاج، وقوف می‌کردند.

قابل توجه است که بین حج قبة به جای کعبه و ایستادن در برابر قبة در روز عرفه، تفاوت زیادی وجود دارد. این وقوف، به قصد ثواب و اظهار همانندی به حجاج فقط در قبه نبود، بلکه در تمام شهرهای اسلامی، مردم در روز عرفه از شهر بیرون می‌شدند و مانند حجاج در میدانی می‌ایستادند.

۲- عبارتی که گلدزیهر بر اساس آن بنای قبه را به عبدالملک نسبت داده، کاملاً نادرست است. زیرا بنای چیزی که مردم در آنجا حج نمایند، کفر واضح و آشکار می‌باشد. لذا چگونه امکان دارد عبدالملک که از بابت کثرت عبادت،

لقب (حمامة المسجد) را داشت، چنین اقدامی نموده باشد؟

گذشته از آن، دشمنانش، او را به موارد متعددی، متهم نموده‌اند، اما سراغ نداریم کسی او را به کفر متهم کرده و موضوع بنای قبة را به عنوان یکی از کارهای نادرستش

ذکر کرده باشد. اگر بنای قبّه به منظور عبادت، توسط عبدالملک ثابت بود، یقیناً مخالفان او، دلیلی بزرگتر از این، برای نقد وی نمی‌یافتند.

۳- چنانچه بیان شد، زهری در سال ۵۱ یا ۵۸ متولد شده است و شهادت عبدالله بن زبیر^{رضی الله عنه}، در سال ۷۳ اتفاق افتاد. بنابراین در آن زمان، عمر زهری ۱۵ یا ۲۲ سال بیشتر نبوده است. لذا آیا معقول است که در این سن اندک، زهری از چنان موقعیتی در میان امت اسلامی برخوردار باشد که بتواند حدیثی جعل کند و قبّه را به جای کعبه معرفی نماید و آنگاه علمای جهان اسلام در برابر چنین عمل خطرناکی سکوت کنند؟!

۴- از سوی دیگر تمام متون تاریخی، بیانگر این است که زهری در زمان ابن زبیر^{رضی الله عنه}، عبدالملک را نمی‌شناخته و اصلاً او را ندیده است.

چنانچه ذهبی ذکر کرده، زهری برای اولین بار در سال ۸۰ با عبدالملک ملاقات نمود و ابن عساکر روایت نموده که زهری در سال ۸۲ با عبدالملک ملاقات کرده است. بنابراین شناخت زهری از عبدالملک، چند سال پس از شهادت ابن زبیر^{رضی الله عنه} بوده است. در آن زمان زهری، نوجوانی بیش نبود که عبدالملک به او توصیه کرد که از انصار حدیث بیاموزد.

۵- حدیث (لا تشد الرحال) را تمام کتابهای سنت روایت کرده‌اند. این حدیث از طرق مختلف غیر از طریق زهری روایت شده است. امام بخاری از ابوسعید خدری^{رضی الله عنه} غیر از طریق زهری و همینطور امام مسلم از سه طریق، یکی زهری، دومی از طریق جریر عن ابن عمیر عن قزعه عن ابی سعید و سومی از طریق ابن وهب عن عبدالحمید بن جعفر عن عمران بن ابی انس عن سلمان الأغر عن ابی هریره^{رضی الله عنه} روایت کرده‌اند. بنابراین برخلاف ادعای گلدزبهر، زهری در روایت این حدیث منفرد نیست. بلکه دیگران نیز - چنانچه بیان شد - با وی در روایت این حدیث شریک هستند.

از شیخ الاسلام ابن تیمیه که خود منکر سفر زیارت قبور می‌باشد، در مورد زیارت بیت المقدس و نماز در آن، سؤال گردید؛ وی جواب داد: در صحیحین به نقل از پیامبر خدا^{صلی الله علیه و آله} آمده است که: (لا تشد الرحال...) تا آخر حدیث..

این حدیث در صحیحین از طریق ابوسعید و ابی هریره روایت شده است. خلاصه اینکه این حدیث به کثرت روایت شده و مورد قبول علما قرار گرفته است و اهل علم، در مورد صحّتش اتفاق نظر داشته، آن را تأیید نموده‌اند. از این رو علمای اسلام سفر به بیت المقدس را جهت عبادت مستحب می‌دانند و ابن عمر رضی الله عنهما به آنجا رفته و نماز خوانده است.

۶- زهری حدیث فوق را از شیخ سعید بن مسیب روایت می‌کند. ناگفته پیداست که اگر زهری، این حدیث را بنا به خواسته امویان، از زبان سعید جعل نموده بود، هرگز سعید ساکت نمی‌نشست؛ زیرا سعید کسی است که پیشتر از سوی امویها مورد ضرب و آزار قرار گرفته بود. سعید در سال ۹۳ هـ.ق بیست سال پس از شهادت ابن زبیر رضی الله عنه وفات نمود؛ لذا امکان ندارد در طول این مدت طولانی در مقابل این حدیث جعلی سکوت نموده باشد؛ حال آنکه سعید، کوهی استوار از قدرت و حقگویی بود که به ملامت و سرزنش هیچ ملامت کننده‌ای توجهی نداشت.

۷- به فرض اینکه زهری حدیث فوق را به خاطر ارضای عبدالملک جعل نموده، پس چرا در این حدیث به فضیلت قبة الصخرة اشاره نکرده است؛ حال آنکه ادعا می‌شود عبدالملک، مردم را به حج قبه فرا خوانده است؟! تمام آنچه در این حدیث و سایر احادیث صحیح در فضیلت بیت المقدس آمده، بیانگر فضیلت نماز و زیارت بیت المقدس در تمام اوقات می‌باشد و این، چیزی است که قرآن نیز به آن اشاره دارد. این مطلب کجا و این ادعا کجا که عبدالملک، قصد آن داشته که مردم به جای کعبه، قبة الصخرة را حج نمایند؟! (فلعنة الله علي الكاذبين).

۸- حدیث لا تشد الرحال که مورد تأیید علما می‌باشد، هیچ ربطی به احادیث جعلی در باب فضائل بیت المقدس و صخرة ندارد. خوشبختانه در هیچیک از روایات مربوط به فضائل صخرة، نام زهری وجود ندارد و علما گفته‌اند: هر حدیثی که در مورد صخرة بیان شود، دروغ است.

ماجرای ابراهیم بن ولید اموی

گلدزیهر ادعا نموده که ابراهیم بن ولید اموی، صحیفه‌ای نزد زهری آورد و از او اجازه خواست تا احادیث آن صحیفه را به نقل از وی روایت نماید و زهری، بی درنگ به ابراهیم اجازه داد و گفت: (من يستطيع أن يميزك بها)؟ یعنی: «چه کسی غیر از من می‌تواند به تو چنین اجازه‌ای بدهد»؟ بدین ترتیب ابراهیم توانست روایات صحیفه را به زهری نسبت دهد و آن‌ها را روایت کند.

در نقل این واقعه، تلبیسی صورت گرفته که اینک پرده از آن بر می‌داریم:

۱- ابن عساکر به سماع ابراهیم از زهری تصریح نموده است. بنابراین ابراهیم، شاگردی است که روایات مسموعه خویش را به شیخش عرضه نموده است. این عمل را در اصطلاح محدثین «عرض المناولة» می‌گویند.

ابن صلاح در مقدمه‌اش می‌گوید: نوع چهارم از لحاظ چگونگی روایت حدیث، «مناولة» است. اگر «مناولة» با اجازه صورت بگیرد؛ مثلاً شیخ، کتابی از روایاتش را به شاگردش بدهد و بگوید: این کتاب را از طرف من روایت کن یا شاگردی، کتابی از مسموعات خود را که از شیخش شنیده است، نزد وی ببرد و شیخ (استاد)، بعد از بررسی بگوید: این کتاب را از جانب من روایت کن؛ این نوع را «عرض المناولة» می‌گویند.

حاکم می‌گوید: این عمل، نزد بسیاری از متقدمین، سماع محسوب می‌شود و این عمل از افرادی چون مالک، زهری، ربیع، یحیی بن سعید، مجاهد و سفیان و... نقل شده است.^۱

ایوب می‌گوید: ما، علوم و داشته‌های علمی و روایی خود را بر زهری عرضه می‌کردیم.

عبیدالله بن عمر می‌گوید: کتابی را نزد زهری آوردم؛ آن را بررسی نمود و سپس گفت: برایت اجازه می‌دهم.

چنین مواردی از تعداد زیادی از شاگردان زهری نقل شده است؛ چنانچه روایاتی را که از زهری شنیده بودند، بر او عرضه می‌کردند و او، پس از بررسی به آن‌ها اجازه روایت می‌داد. آنچه ابراهیم بن ولید اموی انجام داده، اگر صحت داشته باشد،

۱- مقدمة ابن صلاح، ص ۷۹ و اختصار علوم الحدیث، ص ۱۴۱.

بی تردید یکی از این موارد بوده است، بویژه اینکه در روایت ابن عساکر تصریح شده که ابراهیم بن ولید اموی، آن صحیفه را به زهری عرضه نموده است.

اما اینکه ابراهیم، خود، چنین احادیثی را ساخته و سپس از زهری اجازه روایت آن‌ها را خواسته و زهری نیز با وی موافقت نموده، دروغی بیش نیست. زیرا به هیچ عنوان امکان ندارد که فردی همچون زهری با وجود آن همه شهرتی که از لحاظ امانت، صداقت و دقت در حدیث در میان امت دارد، دست به چنین کاری بزند.

۲- این سخن زهری که «چه کسی غیر از من می‌تواند به تو اجازه دهد؟، چنانچه ابن عساکر نقل کرده، در اصل چنین است: (و من یجیزک بها غیري).. طبیعی است که غیر از زهری، کسی دیگر نمی‌تواند به شاگردان زهری از جمله ابراهیم بن ولید، اجازه روایت احادیثی را بدهد که تنها از زهری شنیده اند؛ بخصوص که زهری در آن زمان بزرگ‌ترین عالم در باب سنت بوده است. چنانکه قبلاً بیان شد بسیاری از امامان حدیث درباره حق زهری گفته‌اند: اگر او نبود، بخش عظیمی از سنت نابود می‌شد.

بنابراین مفهوم سخن زهری به ابراهیم چنین است که چه کسی غیر از من به این احادیث علم دارد تا به تو اجازه روایتش را بدهد؟ و هرگز مفهوم کلامش، این نیست که جز من هیچیک از مسلمانان، جرأت ندارد اجازه روایت احادیث جعلی را صادر نماید.

۳- جالب اینکه از ابراهیم بن ولید، در کتاب‌های سنت، حدیثی یافت نمی‌شود و اصلاً علمای جرح و تعدیل در مورد او چیزی ننوشته‌اند، لذا چگونه از آن صحیفه در هیچیک از کتاب‌های تاریخ، ذکری به میان نیامده و از احادیث آن مصحف، چیزی منتشر نشده است؟!

تحلیلی بر این سخن زهری که: (أکروهنا علی کتابة أحادیث)

معنای این سخن از این قرار است: «ما را به نوشتن احادیثی چند مجبور کردند». «گلدزیهر» می‌گوید: زهری با این سخن که معمر از وی نقل کرده که: (إنَّ هؤُلاءِ الأمراءِ أکروهنا علی کتابة أحادیث)، اعتراف مهمی نموده است. این سخن، بیانگر آنست که او، طبق خواسته حکام، حدیث جعل می‌نموده است.

در بحث شهامت و صداقت زهری بیان شد که وی، هیچگاه به تمایلات سلاطین تن نمی‌داد. برخی از وقایع تاریخی و برخوردهای او با خلفای بنی امیه، نشان می‌دهد که به هیچ عنوان امکان ندارد، زهری، از شهرت خویش در میان امت اسلامی، جهت تحقق اهداف سلاطین سوء استفاده نماید.

واقعیت این است که در اینجا گلدزیهر خائن، عبارت تاریخی زهری را وارونه بیان کرده و آن را بصورت بریده نقل نموده تا به هدف پلید خود برسد.

اصل ماجرا چنین بوده است که: زهری از نوشتن احادیث برای مردم اجتناب می‌نمود و این، ظاهراً بدان سبب بود که مردم بر حافظه خود اعتماد نمایند، نه بر نوشته‌ها. چنانچه قبلاً این مطلب بیان گردید. اما هنگامی که هشام از وی با اصرار و پافشاری درخواست نمود تا احادیث را برای فرزندش املاء نماید و هدفش آزمودن حافظه زهری بود، وی، چهارصد حدیث را برای فرزند هشام املاء نمود. وقتی که از مجلس هشام بیرون آمد، با صدای بلند گفت: «ای مردم! اینک ما، برای این جماعت همان کاری را داریم انجام می‌دهیم که شما را باز می‌داشتیم؛ (یعنی املائی حدیث) این امرا، ما را به نوشتن احادیث وادار نمودند. بیایید تا این احادیث را برای شما هم بازگو نمایم». سپس تمام احادیث را برای آن‌ها روایت نمود.

این است نص گفته تاریخی زهری. چنانکه همین مطلب را خطیب با الفاظی دیگر بیان کرده است:

(کنا نکره کتاب العلم - أي کتابته - حتی أکرهنا علیه هؤلاء الأمراء فرأینا أن لانمنعه أحداً من المسلمین)^۱ یعنی: «ما، نوشتن علم را درست نمی‌دانستیم، تا اینکه این امرا، ما را بر آن مجبور نمودند. بنابراین مصلحت دانستیم تا هیچیک از مسلمانان را از این عمل باز نداریم».

گفته‌ای را که گلدزیهر از زهری نقل کرده با این سخن زهری که توسط مورخین نقل شده، مقایسه کنید و بنگرید چه تفاوتی، میان این دو وجود دارد؟ گلدزیهر، واژه احادیث را بصورت نکره ذکر می‌کند تا به نوشتن احادیث بخصوصی دلالت نماید!

این امانت علمی گلدزیهر را ملاحظه نمایید که چگونه «الف و لام» را از لفظ (الاحادیث) برداشته و فضیلتی را به ردیلت تبدیل نموده است.

عبارت اصلی، امانت و اخلاص زهری را در نشر علم می‌رساند. زیرا وی، راضی نبود چیزی را در اختیار امرا قرار دهد که عموم مردم را از آن منع نموده است. اما خیانت این مستشرق را ببینید که چگونه او را واداشته تا زهری را به جعل حدیث از روی اجبار متهم نماید.

دقت نمایید که اصل مطلب با تحریف عمدی گلدزیهر، چقدر تفاوت دارد؟

رفت و آمد زهری به دربار سلطان

گلدزیهر می‌گوید: زهری از علمای سازش‌ناپذیر نبود. چون او، به همکاری با حکومت اعتقاد داشت و از رفت و آمد به قصر و دربار سلطان اجتناب نمی‌کرد. قبلاً بیان نمودیم که رفت و آمد علما به مجالس خلفا، به هیچ وجه در امانت و دین‌شان اشکالی وارد نمی‌گرداند و هرگز آن‌ها را به تن دادن به خواسته‌های حکام وادار نمی‌کرده است.

ارتباط زهری با خلفا، ارتباط فردی مفتخر به علم و دین بوده است؛ فردی که هیچگاه در دفاع از حق، از جبهه‌گیری و مخالفت با خلیفه دریغ نمی‌کند. چنانکه صحابه رضی الله عنهم به مجالس معاویه رضی الله عنه رفت و آمد داشتند و همینطور علمای تابعین به مجالس اموی‌ها رفت و آمد می‌نمودند و ابوحنیفه رضی الله عنه نیز به مجلس منصور رفت و آمد داشت و ابویوسف همواره در مجالس هارون الرشید، حاضر بود. با این وصف هیچکس، آن‌ها را مورد طعن قرار نداده و بر عدالت و راستی آنان بدین دلیل که با سلاطین رفت و آمد داشته‌اند، خرده نگرفته است.

زهری در رکاب حجاج ثقفی برای انجام مناسک حج

این تصور گلدزیهر که با هدف زیر سؤال بردن عظمت و دیانت زهری، جریان همراهی وی با حجاج ثقفی در مناسک حج را مطرح کرده، تصویری باطل و پوچ است. زیرا زهری در این سفر در واقع در رکاب عبدالله بن عمر رضی الله عنهما بود، نه حجاج. اصل عبارت چنانچه در تهذیب التهذیب ابن حجر آمده، چنین است:

عبدالرزاق در مصنف از زهری نقل نموده است که عبدالملک به حجاج نوشت: در مناسک حج به عبدالله بن عمر رضی الله عنهما اقتدا کن! حجاج نیز در روز عرفه به عبدالله بن عمر رضی الله عنهما پیغام داد که هرگاه حرکت نمودی، به ما اطلاع بده! ابن شهاب زهری می‌گوید:

من و عبدالله و سالم حرکت نمودیم و من، روزه داشتم. شدت گرما، اذیتم نمود.. بنابراین زهری در انجام مناسک حج، هنگامی که عبدالله بن عمر^{رضی الله عنه} با حجاج ملاقات نمود، جزو همراهان عبدالله^{رضی الله عنه} بود، نه در شمار همراهان حجاج.

زهری و آموزش فرزندان هشام

یکی از اتهاماتی که گلدزیهر به زهری وارد می‌کند، این است که هشام، زهری را برای آموزش ولیعهد خود انتخاب نمود.

در این مطلب نیز تلبیسی صورت گرفته است. چون ولی عهد هشام، برادرزاده اش، ولید بن یزید بود، نه فرزندش. چرا که عبدالملک اینگونه سفارش کرده بود و اگر زهری، مربی فرزندان حاکم باشد، چه اشکالی دارد؟

آیا بهتر نیست به جای اینکه انسان‌های فاسد و نادرست و دشمنان خدا و رسول^{صلی الله علیه و آله} تربیت حاکمان آینده را بر عهده داشته باشند، فردی همچون زهری، کمر همت را برای چنین مسئولیتی ببندد؟

گذشته از آن، تاریخ شاهد است که فرزندان هشام، دارای غزوات موفقیت آمیزی در سرزمین روم بودند و در نشر اسلام در سرزمین‌های دوردست نقش بسزایی ایفا کردند. آیا منصفانه و بهتر نیست که بخشی از این موفقیت‌ها را مرهون تلاش‌های مربی آن‌ها، زهری، بدانیم؟ بویژه که مورخین معتقدند زهری، خود، مجاهدی جلیل القدر بوده است و باری برای شرکت در جهاد، به سرزمین شام عزیمت نمود و بسا اوقات لباس سربازان و مجاهدان اسلام را می‌پوشید.

پذیرفتن مقام قضاوت

آخرین اتهامی که گلدزیهر به زهری وارد می‌کند، این است که وی، مقام قضاوت را در زمان «یزید دوم» پذیرفت و باید مانند شعبی و سایر صالحین، از پذیرش قضاوت اجتناب می‌کرد.

آیا پذیرفتن چنین مقامی، شخصیت علمی کسی را جریحه دار می‌کند؟ در تاریخ کسی را سراغ نداریم که پذیرفتن قضاوت را موجب جرح و اتهام در عدالت بداند. چنانکه رسول خدا^{صلی الله علیه و آله} افرادی چون علی بن ابی‌طالب، معاذ بن جبل،

معقل بن یسار^۱ و دیگران را به مقام قضاوت برگزید و همینطور بسیاری از علمای تابعین در زمان حکمرانی اموی‌ها و دیگران، منصب قضاوت را پذیرفتند.

همچنین افرادی چون شریح، ابوادریس خولانی، عبدالرحمن بن ابی لیلی، قاسم بن عبدالرحمن بن عبدالله بن مسعود^۲ و تعدادی دیگر، منصب قضاوت را در دوران بنی امیه به عهده گرفتند. حتی برخی در زمان شخص حجاج هم قاضی بودند. اما احدی از علما را سراغ نداریم که این افراد را به خاطر انجام قضاوت در این دوره‌ها متهم نموده باشد.

اما اینکه شعبی از پذیرفتن قضاوت اجتناب نمود و با ابن اشعث، علیه حجاج مبارزه نمود، باید در نظر داشت که وی در همان زمان بعد از فرو نشستن شورش ابن اشعث، منصب قضاوت را در دوره یزید بن عبدالملک پذیرفت. لذا این سؤال به وجود می‌آید که چرا دوران اخیر زندگانی شعبی که قضاوت را پذیرفت، مورد توجه قرار نگرفته است؟

اما این پندار «گلدزیهر» که علمای پرهیزکار از پذیرفتن قضاوت امتناع می‌ورزیدند و این عمل را موجب سقوط عدالت قاضی می‌دانستند، ادعای بی‌اساسی است. هرچند گلدزیهر، به این حدیث، استدلال نموده که: (من ولي القضاء أو جعل قاضياً فقد ذبح بغير سكين)^۱ یعنی: «کسی که قاضی شد، بدون چاقو ذبح گردید».

باید گفت: این حدیث، صرفاً برای ترغیب قاضی به در پیش گرفتن عدالت و تقوا بیان شده و گرنه به اتفاق علما می‌توان در حکومت حکام ظالم، قضاوت را قبول کرد. علامه مرغینانی در (الهدایة) می‌گوید: پذیرفتن قضاوت از جانب سلطان جائز و ستمگر درست است؛ چنانچه از جانب سلطان عادل درست می‌باشد. زیرا بسیاری از صحابه^۲ در زمان معاویه^۳، قضاوت را از جانب وی پذیرفتند؛ حال آنکه حق با علی^۴ بود. همینطور تابعین، پست قضاوت را از جانب حجاج ظالم قبول کردند. البته اگر قاضی بداند که نمی‌تواند، بحق قضاوت کند، حکم دیگری دارد.^۲

ابن عربی از علمای مالکیه در شرح کتاب (القضاء) در ترمذی می‌گوید: «ولایت، فرض عین نیست؛ بلکه فرض کفایه است. اگر امام وقت از تمام مردم کمک خواست و

۱- روایت ابوداؤد؛ ترمذی، این حدیث را از ابوهریره^۳ روایت کرده و آن را حسن غریب دانسته است.

۲- فتح القدیر: (۳۶۴/۶)

کسی قبول نکرد، همه گنهکار می‌شوند. اما اگر بعضی قبول کردند، مأجور می‌گردند و فرض از عهده دیگران ساقط می‌شود».

ابن فرحون در (تبصرة الأحكام) می‌گوید: باید توجه داشت تمام احادیثی که در باب قضاوت، حاکی از بیم و وعید هستند، در حق قاضیان جور یا جاهلانی است که بدون علم به این مقام می‌رسند. پس وعید در مورد این دو گروه یعنی قاضیان ستم پیشه یا قاضیان بی علم می‌باشد.

با این توضیح روشن گردید که قضاوت، آنچنان نیست که گلدزیهر می‌گوید؛ بلکه قضاوت، افتخار و فضیلت بسیار بزرگی می‌باشد؛ در شرف و فضل قضاوت، همین کافی است که قاضی در قضاوت و داوری در میان مردم بر اساس دستورات الهی، نایب رسول خدا ﷺ می‌باشد.

البته تعداد زیادی از علما از پذیرفتن این مقام گریختند و در این مسیر با شکنجه‌هایی نیز روبرو شدند. فرار آن‌ها نه بدین جهت بود که قضاوت، موجب سقوط عدالت می‌شود؛ بلکه آن‌ها، فقط با انگیزه زهد و تقوا از پذیرش قضاوت سرباز زدند تا مبدا فردا در بارگاه الهی با حقوق مردم احضار شوند و مورد بازخواست قرار گیرند.

ابن عربی، علت نپذیرفتن مقام قضاوت توسط برخی از اصحاب ﷺ را اینگونه بیان می‌کند: انسان، هنگام انجام اعمال صالح، باید همواره از کوتاهی در انجام شرائط آن بیمناک باشد و از اینکه مبدا اعمال نیکش، مورد قبول واقع نشود، بهراسد. البته این نگرانی در مورد عبادات محض، یعنی حق الله می‌باشد و آنجا که عبادت مربوط به حق بندگان است، باید ترس و نگرانی بیشتری داشت.

آنچه گذشت، بحثی مفصل در مورد امام زهری و کوشش‌های نافرجام و اباطیلی است که مستشرق یهودی «گلدزیهر»، علیه این امام بزرگوار انجام داده و اگر این تلاش‌ها به فرجام می‌رسید، از احادیث و روایات نقل شده این امام بزرگوار سلب اعتماد می‌گردید و چون از این امام جلیل‌القدر سلب اعتماد می‌شد، ناگزیر از تمام کتاب‌های سنت سلب اعتماد می‌گردید. زیرا چنانچه قبلاً ذکر کردیم، امام زهری در علم سنت، به عنوان نخستین کسی که سنت را تدوین نموده، دارای مقام بس بزرگی است.

اما بحمدالله با توضیحاتی که بیان گردید، توانستیم از اباطیل «گلدزیهر» پرده برداریم و روشن نماییم که این فرد، علیه این امام بزرگوار چقدر جفاکار و بی انصاف

بوده است. حال آنکه شیخ الاسلام ابن تیمیه در مورد زهری می‌گوید: (خادم الإسلام سبعین سنة) یعنی: «هفتاد سال به اسلام خدمت کرد».

امام زهری می‌گوید: «علم، بهترین چیزی است که خداوند، با آن عبادت می‌شود؛ این علم، علم الهی است که پیامبر ﷺ را با آن پرورش داد و این علم، امانت الهی در سینه پیامبر ﷺ بود که باید آن را به دیگران منتقل می‌نمود. کسی که علمی به او برسد، آن را حجتی میان خود و خدای خویش قرار دهد».

همچنین می‌گوید: «علم، آسیب‌پذیر است و یکی از آسیب‌های علم، رها کردن علم توسط عالم می‌باشد و نسیان نیز یکی از آسیب‌های علم می‌باشد. شدیدترین آسیب علم، کذب در علم است».

امامی همچون زهری در زمان خود، یکی از بزرگان علم و هدایت بود و علیرغم وجود منکرین و متعصبین، تا آنگاه که خدا بخواهد، همچنان یکی از سرآمدان علم و هدایت بشمار خواهد رفت.

ادامه بررسی شبهات خاورشناسان

۹- ایجاد تغییر و تحول در مسائل عبادی توسط اموی‌ها

«گلدزیهر» پس از بستن افترا بر امام زهری، می‌گوید: «اموی‌ها فقط به جعل احادیث سیاسی یا احادیثی که در راستای منافع خاندان اموی بود، اکتفا نکردند. بلکه این رویکرد، به جنبه‌های دینی و عبادی نیز کشیده شد. چنانچه آنان، دو خطبه قبل از جمعه را که معمولاً ایستاده خوانده می‌شد، به صورت نشسته خواندند و خطبه‌های بعد از نماز عید را به قبل از آن انتقال دادند. آنان به حدیثی از رجاء بن حیوه استناد نمودند که می‌گفت: پیامبر ﷺ و خلفای راشدین[ؓ]، خطبه‌های جمعه را نشسته می‌خواندند. در حالی که جابر[ؓ] می‌گوید: هر کس بگوید رسول خدا ﷺ، نشسته خطبه می‌خواند، دروغ گفته است».

گلدزیهر «همچنین افزودن پله‌های منبر توسط معاویه[ؓ] و ایجاد شبستان برای مساجد را که توسط عباسی‌ها از بین رفت، از کارهای خودساخته امویان دانسته است. اموی‌ها نه تنها به جعل حدیث پرداختند، بلکه احادیثی را که بر خلاف نظریات و تمایلات آن‌ها بود، کتمان کردند. البته تردیدی نیست که احادیثی به نفع امویان نیز وجود داشت که توسط عباسی‌ها از بین رفت».

با اندکی دقت می‌توان دریافت که این آقا (گلدزیهر) با تفکری کاملاً متفاوت با تفکر مسلمانان و کاملاً بیگانه از محیط علمی سخن می‌گوید.

مردم از دیر زمان شاهد اقداماتی توسط حکام و سلاطین در امور زندگی بوده‌اند که معمولاً در این پهنه مخالفین و موافقینی هم داشته‌اند. از این رو نمی‌توان چنین مظاهری را بازیچه قرار دادن دین و یا سوء استفاده از علما در راه به بازی گرفتن دین، محسوب کرد. امروزه نیز ما همچنان شاهد چنین مواردی هستیم. چنانکه در گذشته نیز خلفا و فرمانروایان از زمان صحابه[ؓ] تا به امروز، چنین اعمالی را انجام می‌دادند. به عنوان مثال: ابوبکر[ؓ] قرآن را در یک مصحف جمع نمود. عمر[ؓ] مردم را برای

اقامه نماز تراویح یکجا کرد و عثمان رضی الله عنه اذان اول جمعه را ترویج داد و عمر بن عبدالعزیز، مسجد رسول خدا صلی الله علیه و آله را گسترش داد.

امروزه نیز امرا و فرمانروایان، مساجد را بازسازی می‌کنند، گسترش می‌دهند و تغییراتی در آن‌ها بوجود می‌آورند. چه کسی می‌تواند این اقدامات را انحراف و ازدیاد در دین تلقی نماید؟

افزودن پله‌های منبر توسط معاویه رضی الله عنه و ایجاد شبستان در مسجد توسط اموی‌ها، چگونه می‌تواند دلیل تغییر حیات دینی باشد؟

منبر در زمان حیات پیامبر خدا صلی الله علیه و آله تغییر نمود. بعد از اینکه پیامبر صلی الله علیه و آله بر ستون حنّانه می‌ایستاد، به خاطر ازدیاد جمعیت و اینکه همه بتوانند صدای پیامبر صلی الله علیه و آله را بشنوند، منبری دارای سه پله ساخت و اگر مصلحت اقتضا کند و کسی دیگر نیز بر پله‌های منبر بیفزاید، چه اشکالی دارد؟!

بدیهی است هیچ ممنوعیت شرعی‌ای وجود ندارد و معاویه رضی الله عنه نیز به همین منظور پله‌های منبر را افزود.

ایجاد شبستان برای مسجد نیز به هیچ وجه ایجاد تغییر در زندگی دینی محسوب نمی‌شود، بلکه صرفاً به خاطر مسائل امنیتی بویژه زمانی که خوارج، قصد ترور معاویه و عمرو بن عاص و علی رضی الله عنه را نمودند و علی رضی الله عنه به شهادت رسید، معاویه رضی الله عنه چنین اقدامی نمود تا از حملات احتمالی دشمن در امان باشد. ابن خلدون بدین نکته تصریح کرده است.^۱

نشستن در خطبه دوم اگرچه تغییری در شکل عبادت است، اما به هیچ وجه عمدی نبود؛ بلکه مربوط به زمانی است که وی توان ایستادن نداشت. شعبی می‌گوید: (أول من خطب الناس قاعداً معاویه و ذلك حين كثر شحمه و عظم بطنه).^۲ یعنی: «اولین کسی که نشسته خطبه خواند، معاویه رضی الله عنه بود و این، زمانی بود که چاق شده بود و توان ایستادن نداشت».

۱- المقدمّة، ص ۲۹۹.

۲- تاریخ الخلفاء از سیوطی، ص ۱۴۳ به نقل از ابن قتیبه.

البته معاویه رضی الله عنه به خاطر چنین چنان مورد اعتراض و انتقاد علما قرار گرفت که خود دلیل روشنی بر عدم سازش و سکوت علما در برابر اعمالی می باشد که آن را ناشایست می دانستند.

بیهقی^۱ نقل می کند که کعب بن عجره روز جمعه در حالی که عبدالرحمن بن حکم، نشسته خطبه می خواند، وارد مسجد شد و گفت: به این خبیث بنگرید که نشسته، خطبه می خواند؛ حال آنکه خداوند می فرماید: ﴿وَإِذَا رَأَوْا تِجْرَةً أَوْ لَهْوًا أَنْفَضُوا إِلَيْهَا وَتَرَكُوكَ قَائِمًا﴾ [الجمعة: ۱۱].

از این آیه، چنین بر می آید که خطبه جمعه باید در حال قیام انجام شود. ابن حکم، بعد از شنیدن این جملات تند، به هیچ حدیث و سنتی استناد نمود و پاسخ او را نداد.

اما ادعای «گلدزیهر» مبنی بر اینکه رجاء بن حیوه از رسول خدا صلی الله علیه و آله و خلفا نقل کرده که نشسته خطبه می خوانده اند، دروغ و افترا بی بیش نیست که گلدزیهر آن را به رجاء نسبت داده است. زیرا رجاء یکی از ائمه مورد اعتماد مسلمانان است و در عصری می زیست که تعداد زیادی از صحابه رضی الله عنهم وجود داشتند که با جان و دل از سنت رسول الله صلی الله علیه و آله دفاع می کردند؛ پس محال است که رجاء چنین روایتی را نقل نماید. همچنین این روایت منسوب به رجاء، در هیچیک از کتاب های حدیث وجود ندارد. بعید نیست که «گلدزیهر» این حدیث را از کتاب «هزار و یک شب» درآورده باشد. زیرا اکثر مطالب وی، برگرفته از این کتاب الحیوان دمیری می باشد.

جایگاه رجاء بن حیوه نزد محدثین:

ذهبی به نقل از ابن سعد می گوید: (کان رجاء فاضلاً ثقة كثير العلم)^۲ یعنی: «رجاء، اهل فضل و ثقة و مورد اعتماد بود و علم زیادی داشت».

۳- بیهقی (۱۶۶/۳)؛ روایت مسلم در جامع صحیحش (۸۶۴) البته با این تفاوت که او به جای عبدالرحمن بن حکم، عبدالرحمن بن ام حکم آورده است.

۱- تذکرة الحفاظ ۱/۱۱۱.

ابن عون می‌گوید: (لم أر مثل رجاء بالشام و لا مثل ابن سيرين بالعراق و لا مثل القاسم بالحجاز). یعنی: «در شام کسی همچون رجاء و در عراق کسی همچون ابن سيرين و در حجاز کسی همچون قاسم ندیدم».

ذهبی می‌گوید: رجاء بن حیوه کسی بود که استخلاف عمر بن عبدالعزیز را به سلیمان پیشنهاد کرد.

گویا از دیدگاه «گلدزیهر»، گناه این امام جلیل القدر، اینست که در شام می‌زیسته و با خلفای اموی ارتباط داشته است.

اما سخن جابر بن سمره که گفت: «هر کس بگوید: رسول خدا ﷺ نشسته، خطبه خوانده، دروغ گفته است»، بدین خاطر نبود که در این مورد حدیثی، جعل شده بود؛ بلکه جابر می‌خواست این احتمال را که عده‌ای گمان کنند رسول خدا ﷺ نشسته خطبه خوانده، دفع نماید و نشان دهد که چنین عملی، بر خلاف سنت رسول الله ﷺ می‌باشد.

اما در مورد تقدیم نماز عید توسط مروان، باید گفت که خود مروان برای آن به حدیثی استناد نکرد، بلکه آن را اینگونه توجیه نمود که چون مردم بعد از نماز حاضر به شنیدن سخنان ما نیستند، مجبور شدیم خطبه را قبل از نماز ارائه کنیم.

با این حال صحابه و تابعین رضی الله عنهم، شدیداً در مقابل چنین عملی جبهه‌گیری کردند. چنانکه بخاری در صحیحش نقل نموده که ابوسعید خدری، عمل مروان را در مورد تقدیم خطبه نماز انکار نمود و حتی گوشه لباس مروان را گرفت و کشید. اما مروان خود را از دست ابوسعید رضی الله عنه رهانید و به ایراد خطبه پرداخت.

ابوسعید رضی الله عنه گفت: به خدا سوگند، تغییر دادید. مروان گفت: آنچه که تو می‌دانی، از بین رفت. ابوسعید رضی الله عنه گفت: آنچه من می‌دانم، بهتر از آن چیزی است که تو بدان عمل نمودی. مروان گفت: مردم بعد از نماز نمی‌نشینند.

مسلم نیز روایت مشابهی دارد که روایت بخاری را تأیید می‌نماید.

اکنون از گلدزیهر و امثال او می‌پرسیم: آیا در هیچ کتابی سراغ دارید که مروان برای این عملش به حدیثی استدلال نماید؟ و آیا سراغ دارید که معاویه رضی الله عنه برای خواندن خطبه در حالت نشسته و یا ایجاد شبستان در مسجد، به حدیثی استناد کند؟

واقعیت این است که ما، وقوع چنین اعمالی را انکار نمی‌کنیم، اما آنچه به هیچ وجه قابل قبول نیست، اینکه چنین اقداماتی را که در شرائط خاص و به صورت اجتهادی رخ داده، کوششی در جهت تغییر زندگی دینی مردم بدانیم و بر این باور باشیم که برای این منظور احادیثی چند، جعل شده است. حال آنکه چنین چیزی هرگز تحقق نیافته است. این عملکرد مستشرقین نشان می‌دهد که آن‌ها همواره بدون آگاهی اظهار نظر می‌کنند و بر اساس توهمات و خیالات خود حکم قطعی صادر می‌نمایند و نهایتاً خودشان هم در لجن دروغ یا بی عملی خود می‌مانند.

همچنین این ادعای گلدزیهر را که می‌گوید: «بی تردید احادیث زیادی به نفع مصالح اموی‌ها وجود داشت که بعداً توسط عباسی‌ها ناپدید شدند»، قبول نداریم و از او سؤال می‌کنیم که این احادیث کجا هستند و چگونه کتمان شدند؟ آیا عباسیان، علمای حدیث را از ذکر چنین احادیثی در کتاب‌ها بازداشتند؟ به هر حال این، مسأله‌ای است که در تاریخ اسلام نیامده است، و گلدزیهر در جعل اینگونه موارد، مهارت زیادی دارد.

۱۰. ادعای گلدزیهر مبنی بر کذب صالحین و تدلیس محدثین

گلدزیهر به خاطر تأیید نظریه خود جهت ایراد خدشه بر علما، چنین استدلال نموده است: محدث ابوعاصم نبیل می‌گوید: (ما رأیت الصالح یکذب فی شیءٍ اکثر من الحدیث) یعنی: «هیچ صالحی را ندیدم که در چیزی بیشتر از حدیث دروغ بگوید».

شبهه چنین سخنی از یحیی بن سعید قطان هم نقل شده است. وکیع در مورد زیاد بن عبدالله بکائی در حالی که در حدیث ید طولایی داشت، می‌گوید: (کان کذوباً) یعنی: «دروغگو بود». (قبلاً گذشت که ابن حجر این سخن را در مورد زیاد بن عبدالله بکائی رد نموده است).

یزید بن هارون می‌گوید: «در زمان وی همه اهل کوفه غیر از یک نفر، مرتکب تدلیس می‌شدند، حتی سفیان ثوری و سفیان بن عیینه نیز در جمع مدلسین ذکر شده اند».

قبلاً در اوائل این کتاب بحث تلاش‌های علما و مبارزه ایشان با جریان جعل حدیث گذشت و بیان گردید که یکی از نتایج این تلاش‌ها، نقد دقیق راویان بود که چه کسانی

روایت‌شان پذیرفته می‌شود و چه کسانی روایت‌شان مردود است و چه کسانی روایت‌شان باید مورد بررسی قرار بگیرد. در این راستا طبقات جعل‌کنندگان حدیث را نام بردیم که از آن جمله زهاد و جاهلانی بودند که جهل‌شان، آن‌ها را به جعل حدیث وادار نمود و این عمل خود را کار نیکی می‌دانستند. علما، وضعیت این گروه از راویان را کاملاً روشن کردند و ماهیت‌شان را برملا ساختند تا کسی فریب حالت ظاهری آن‌ها را نخورد و قول ابی عاصم که مستشرق مذکور آن را نقل کرده، به همین نکته اشاره دارد و منظورش، صلاح ظاهری و تصنعی است، نه صلاح حقیقی.

در غیر این صورت باید افرادی چون سعید بن مسیب، عروه، شافعی، احمد، مالک، ابوحنیفه، حسن و زهری را در لیست انسان‌های کاذب قرار دهیم!!

بر همین اساس امام مسلم در مقدمه صحیح خود، هنگام بحث از وجوب احتیاط در پذیرفتن اخبار و روایات کسانی که اشتباهات‌شان زیاد است یا در عقیده دچار انحراف شده‌اند و غفلت‌شان برای همه روشن می‌باشد، مانند صالحینی که ذکرشان گذشت، نظریه یحیی بن سعید قطان را نقل کرده که مانند ابوعاصم، چنین صالحینی را رد می‌نماید.

امام مسلم پس از نقل نظریه یحیی بن سعید قطان، در مورد زاهدنمایان یا صالحان جاهل می‌گوید: (يُجْرِي الكَذِبَ عَلَي لِسَانِهِمْ وَ لَا يَتَعَمَدُونَهُ) یعنی: «بدون اینکه قصد بدی داشته باشند، دروغ بر زبانشان جاری می‌شود».

آیا امکان دارد منظور امام مسلم از صالحین، ائمه حدیث یا محدثین معتبری چون بخاری، احمد، اوزاعی و غیره باشند؟

به تفسیری دیگر در مورد «صالحین مورد نظر» توجه نمایید:

شعرانی در کتاب العهود الکبری می‌گوید: از شیخمان، شیخ الإسلام زکریا رحمه الله شنیده ایم که می‌گفت: این سخن محدثین که (اکذب الناس الصالحون)^۱ به جهت سلامت باطن آن‌ها بوده است که به تمام مردم گمان خیر داشتند و چنین می‌پنداشتند که کسی بر رسول خدا ﷺ دروغ نمی‌بندد. بنابراین منظور از «صالحین»

۱- «دروغگوترین مردم، صلحا هستند». به شرح این جمله در متن توجه نمایید.

عبادت گزارانی هستند که بین کلام نبوت و غیره تفاوت قائل نیستند، نه عارفینی که این مطلب بر آن‌ها پنهان نمی‌ماند.^۱

اما در این باره که گلدزیهر به نقل گفتار وکیع در مورد زیاد بن عبدالله بکائی می‌پردازد که وی با وجود مقام ولایت در حدیث، «کذوب» بوده است، باید دقت داشت که این مورد یکی دیگر از تحریفات روشن این مستشرق نابکار است.

اصل عبارت چنانچه در کتاب التاریخ الکبیر امام بخاری آمده، اینگونه است: (و قال ابن عقبه السدوسی عن وکیع: هو (أی زیاد بن عبدالله) أشرف من أن یکذب). [بخش اول، جزء دوم، صفحه ۳۲۹] یعنی: «وکیع در مورد زیاد می‌گوید: «وی، بالاتر از این است که مرتکب دروغ گردد»».

وکیع مطلقاً چه در باب حدیث و چه در غیر آن، کذب را از زیاد نفی می‌کند و می‌گوید: وی، بالاتر و گرامی‌تر از آنست که خود را به کذب آلوده گرداند. اما این مستشرق یهودی، عبارت را تحریف نموده و می‌گوید: وی با وجود مقام بالایش در حدیث، «کذوب» بوده است. این است امانتداری این مستشرق!

در مورد «تدلیس» باید گفت که به معنی تزویر و فریب دادن نیست، بلکه اصطلاحی است بین محدثین و بر دو قسم است؛ در این مورد به عبارت شیخ ابن صلاح توجه کنید:

«تدلیس» بر دو قسم است:

۱- تدلیس اسناد: اینکه از کسی که او را ملاقات کرده، چیزی را روایت کند که از او شنیده و چنان وانمود نماید که از وی شنیده است. یا اینکه از کسی روایت کند که با او معاصر بوده، ولی با او ملاقات نکرده است و در عین حال چنان وانمود نماید که او را ملاقات کرده و از او شنیده است.

۲- تدلیس شیوخ: از شیخی حدیثی را روایت کند که از او شنیده است، اما آن شیخ را با نام و کنیه و صفتی معرفی نماید که در بین مردم با آن کنیه و صفت معروف نیست و هدفش از این عمل، کتمان نام واقعی شیخ است. نوع اول شدیداً نادرست می‌باشد و اکثر علما آن را نکوهش کرده‌اند.

سپس ابن صلاح به بیان اختلاف علما در مورد قبول روایت «مدلس» می‌پردازد و می‌گوید: در واقع این مسأله نیاز به بحث و تفصیل دارد و آن اینکه اگر مدلس، روایت را با الفاظی دوپهلوی بیان کرد که در آن به سماع و اتصال تصریح نشده، در این صورت حکم حدیث مرسل را دارد. البته اگر مدلس، روایتی را با الفاظی مانند: «سمعت»، «حدثنا»، «اخبرنا» و امثال آن، نقل کند، چنین روایتی، مقبول و قابل استدلال است. در صحیحین و کتاب‌های معتبر دیگر از این نوع احادیث به کثرت وجود دارد. مانند تدلیس قتاده، اعمش، سفیان ثوری، سفیان بن عیینه، هشیم بن بشیر و... زیرا تدلیس، کذب نیست، بلکه نوعی ایهام با الفاظ محتمل است. سپس ابن صلاح می‌گوید: اما قسم دوم چندان اهمیتی ندارد....

از این توضیحات معلوم می‌شود که تدلیس سفیان بن عیینه و سفیان ثوری و دیگران، هیچ جرح و خدشه‌ای بر آنان وارد نمی‌کند و روایات‌شان در کتب معتبر مورد قبول است. از طرفی این عمل در یکی از بلاد اسلامی وجود داشته، پس نمی‌توان آن را بر تمام بلاد اسلامی تطبیق داد.

حاکم در کتاب (معرفة علوم الحدیث) می‌گوید: اهل حجاز، حرمین، مصر و... تدلیس نمی‌کردند. و همچنین هیچیک از ائمه خراسان، جبال و اصفهان و بلاد فارس، خوزستان و ماوراء النهر تدلیس نکرده‌اند و بیشتر مدلسین، اهل کوفه و تعداد اندکی، از بصره هستند.

از طرفی علمای حدیث در مورد سفیان ثوری و سفیان بن عیینه، عذر موجهی برای این کار، ارائه داده‌اند. در مورد سفیان بن عیینه گفته‌اند: تدلیس وی بر راویان ثقه بوده و مقبول می‌باشد. زیرا اگر از او سؤال می‌شد، نام افرادی چون ابن جریج، معمر و امثال‌شان را ذکر می‌کرد.

این مطلب را ابن حبان هم تأیید کرده، می‌گوید: (هذا شیء لیس فی الدنيا الا لسفیان

بن عیینة).^۱

۱- شرح الفیة العراقی ۸۴/۱ و تمامی: فانه کان لا یدلس الا عن ثقة...، یعنی: سفیان بن عیینه، تنها از راویان ثقه، تدلیس می‌نمود و این رویکرد، یعنی تدلیس از افراد ثقه را فقط سفیان بن عیینه انجام داد.

اما در مورد سفیان ثوری می‌گویند: تدلیسش از قبیل عوض کردن اسم با کنیه یا برعکس بوده و این عمل در واقع، تزیین است نه تدلیس. این مطلب را بیهقی در کتاب المدخل از ابوعامر نقل کرده است.

۱۱- ادعای گلدزیهر مبنی بر اینکه تأیید احادیث، شکلی و ظاهری است

گلدزیهر می‌گوید: «مسلمانان در قرن دوم پی بردند که تأیید احادیث باید شکلی و ظاهری باشد و بسیاری از احادیث جیدة الإسناد^۱، احادیث موضوع هستند. بخصوص که این نظریه را حدیث ذیل هم تأیید می‌کند: (سیکثر التحديث عني فمن حدثكم بحديث فطبوه علي كتاب الله فما وافقه فهو مني قلته أو لم أقله)^۲. و این وضعیتی بود که بعد از اندک زمانی، هنگام شیوع جعل حدیث، تحقق یافت».

مستشرق مذکور در این بخش در دو مورد بر علمای اسلام افترا بسته است:
 ۱- این تصور که تأیید صحت احادیث باید فقط شکلی باشد و اینکه در بین بسیاری از احادیث جیدة الإسناد، احادیث موضوع هم وجود دارد، تصویری است غلط و هرگز علما چنین چیزی نگفته‌اند.

علما در مورد «خبر واحد» که مفید قطعیت است یا موجب ظن، اختلاف کرده‌اند؛ برخی گفته‌اند: خبر واحد، مفید قطعیت است. و جمهور می‌گویند: خبر واحد، مفید ظن است. زیرا اگر چه به حسب شروط و اصول کلی صحیح است، اما احتمال اینکه فی الواقع صحیح نباشد، وجود دارد. و این حدس فقط در حد یک احتمال عقلی است که احتیاط در دین و دقت در احکام اسلامی، آن‌ها را وادار نموده تا چنین اعتقادی داشته باشند.

چگونه ممکن است کسانی که در مورد حدیث صحیح این همه احتیاط نموده‌اند، در مورد احادیث موضوع دچار سهل انگاری شوند؟ واقعاً گلدزیهر چه قضاوت ظالمانه‌ای کرده است!

۲- احادیثی که سند خوبی دارند.

۱- ترجمه و شرح و نقد این روایت، در صفحات گذشته بیان شد.

۲- افترای دوم: مطلبی که وی بر اساس حدیث (سیکثر التحدیث عنی...) نقل کرده است. باید گفت: این حدیث را ائمه نپذیرفته‌اند و بر موضوع بودن آن حکم کرده‌اند.

این موضوع را در بحث حجیت اخبار به نقل از امام شافعی پیرامون حدیث فوق، توضیح داده ایم.

۱۲. استدلال گلدزیهر به نقد ابن عمر رضی الله عنهما بر ابوهریره رضی الله عنه

گلدزیهر، نقد ابن عمر رضی الله عنهما بر ابوهریره رضی الله عنه را در حدیث «کلب زرع» نقل کرده است؛ ما، این موضوع را در بحث ملاحظاتی پیرامون استاد احمد امین ذکر می‌کنیم. احمد امین، از افکار این مستشرق متأثر می‌باشد و این مطلب را به عنوان نکات و مطالب علمی خود اظهار نموده است.

۱۳. صحیفه های مکتوب

گلدزیهر بحثش را اینگونه خاتمه می‌دهد که علمای حدیث، فقط به روایات شفاهی جهت اثبات قواعد فقهی خود اکتفا نکردند، بلکه به ایجاد صحیفه‌هایی مکتوب روی آوردند و گمان نمودند که این صحیفه‌ها، بیانگر خواسته‌های پیامبر صلی الله علیه و آله می‌باشند. منظورش، مباحث «صدقه» است. وی، برای این منظور روایات متعددی را ذکر کرده است که به بحث پرداخت صدقه اختصاص دارد. وی، برای اثبات اینکه اعراب، چنین وثیقه‌ها و اسنادی را می‌پذیرند، توافقنامه عرب‌های شمال و جنوب را که تاریخش به دوران «تبع معدی‌کرب» می‌رسد، مثال زده و خاطر نشان ساخته است که مردم، چنین وثیقه‌ای را با وجود قدیمی بودنش پذیرفتند، لذا دلیلی نداشت که صحیفه‌های تازه را نپذیرند.

این، ریشخند دیگری بر علمای اسلام است که سندی تاریخی ندارد. زیرا آنان بر خلاف ادعای گلدزیهر نصوص مکتوبی را که در قرن اول و دوم ظاهر شدند، نپذیرفتند. بلکه شدیداً آن‌ها را مورد نقد و بررسی قرار دادند و اصول دقیق خود را بر آن‌ها اجرا کردند و به همین جهت بر نسخه‌های ابن هدیه، دینار و ابی الدنیا الأشج حکم جعلی بودن را صادر نمودند.

البته مکتوباتی که مشتمل بر امور زکات و نصاب‌های شتر، گاو و گوسفند بودند، شدیداً مورد توجه و عنایت علما قرار گرفتند. در مورد صحت نامه ابوبکر رضی الله عنه به انس رضی الله عنه تمام علما اتفاق نظر دارند و بخاری، نسائی، ابوداود، دارقطنی، شافعی، حاکم و بیهقی، این نامه را ذکر کرده‌اند.

در مورد نامه‌های دیگر نظریات مختلفی مبنی بر صحیح، حسن، مرسل و یا منقطع بودن آن‌ها وجود دارد.

در هر صورت بر هیچ پژوهشگری، پوشیده نیست که آن‌ها، بدون نقد و تحقیق، هیچ مکتوبی را نمی‌پذیرفتند، بلکه محتویات صحیفه‌ها را طبق شرایط خاص و بر اساس اصول و ضوابط مورد نظرشان در مورد روایات شفاهی، می‌پذیرفتند.

در هر حال چه ربطی بین وجود این صحیفه‌ها و جعل حدیث وجود دارد؟

آیا وجود نصی مکتوب از زمان رسول خدا صلی الله علیه و آله دال بر آن است که آن‌ها هرگاه از وجود روایات شفاهی عاجز می‌شدند، به جعل کتاب‌های حدیثی روی می‌آورند؟ مگر کسانی که توانایی جعل حدیث در جوانب مختلف زندگی را داشتند، نمی‌توانستند چند حدیث در باب مقادیر زکات نیز بسازند تا مجبور به جعل نصوص مکتوب نشوند؟ آیا تا کنون وجود اختلاف در صحت نصی پیرامون مسأله‌ای که دارای چندین نص بوده، دلیل بر موضوع بودن و بی اساس بودن تمام نصوص وارده درباره آن مسأله بوده است؟

اما موضوع تنش بین عرب‌های شمال و جنوب و توافق‌شان بر نصی مکتوب از زمان تبع، مقایسه‌ای باطل است. زیرا مردم در خیلی از موارد سهل انگاری می‌کنند و چیزهای زیادی را تأیید می‌نمایند. ولی این امر، باعث نمی‌شود در امور مربوط به دین و شریعت و رسول خدا صلی الله علیه و آله، احتیاط را از دست بدهند. بلکه در اینجا دیدگان باز می‌شود و بحث و تحقیق شروع می‌گردد. ثانیاً کسانی که نص مکتوب در نزاع عرب‌های شمال و جنوب را پذیرفتند، علمای حدیث نبودند. لذا این بحث چه ربطی به موضوع مورد نظر دارد؟

براستی این مستشرق، در پهنه علم، فاقد هرگونه انصاف و حیاست و چنانچه ملاحظه نمودید، دروغهایی را از جانب خود می‌بافد و آن‌ها را با یکدیگر ترکیب می‌نماید و سپس از اینجا و آنجا در تأیید ادعای خویش مطالبی را سرهم می‌کند و از کذب در

نصوص و فهم نادرست و استدلال به آنچه دلیل نیست و اعراض از دلایل قطعی، هیچ باکی ندارد.

برای بی انصافی وی همین کافی است که دلائل قطعی را که همه علما درباره صحتشان اتفاق نظر دارند، ترک نموده و به متون برگرفته از کتاب «الحيوان» دمیری و «هزار و یکشب» و «العقد الفريد» و «اغاني» و کتاب‌های ادبی روی آورده که نویسندگانشان به هیچ وجه پایبند جمع آوری مطالب درست نبوده‌اند.

این، وضعیت قومی است که دم از علم و تحقیق می‌زنند!

آری! این‌ها، همان افرادی هستند که مسلمانانی چون احمد امین، آن‌ها را در تکذیب صحابه رضی الله عنهم، جرح تابعین و حمله بر علمای حدیث، امام خود قرار می‌دهند و به آن‌ها اقتدا می‌کنند.

بارالها! تو، پاکی؛ هر کس را که خواهی، هدایت می‌دهی و هر کس را که خواهی، گمراه می‌سازی.. ﴿فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ وَمَنْ يُرِدْ أَنْ يُضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقًا حَرَجًا كَأَنَّمَا يَصْعَدُ فِي السَّمَاءِ كَذَلِكَ يَجْعَلُ اللَّهُ الرِّجْسَ عَلَى الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿١٢٥﴾ [الأنعام: ۱۲۵].

یعنی: «آن کس را که خدا بخواهد هدایت کند، سینه‌اش را (با نور ایمان باز و) برای اسلام گشاده می‌سازد و آن کس را که خداوند بخواهد گمراه و سرگشته نماید، سینه‌اش را بگونه‌ای تنگ می‌سازد که گویی به سوی آسمان صعود می‌کند. بدین منوال خداوند، عذاب را بهره کسانی می‌نماید که ایمان نمی‌آورند».

فصل هفتم:

سنت و برخی از نویسندگان معاصر

قبلاً به شبهات برخی از فرقه های اسلامی و نیز شبهات یکی از معاصرین، پیرامون سنت و انکار حجیت آن، اشاره نمودیم. اینک به بررسی تهاجمی می پردازیم که توسط برخی از مسلمانان به پیروی از مستشرقین بر حدیث صورت گرفته است. این گروه با سلاح علم و دین به میدان آمده اند و از صراحت گفتار نیز خودداری می کنند. از این رو خطر این ها حتی از مستشرقین هم بیشتر است. (و الله المستعان و هو حسبنا و نعم الوکیل).

یکی از بارزترین نویسندگان معاصر که در این راستا گام برداشته و راه مستشرقین را در پیش گرفته، مرحوم احمد امین، فارغ التحصیل رشته حقوق و مدیر دانشکده ادبیات - در زمان خود - و مؤلف کتابهای فجرالاسلام، ضحی الاسلام و ظهرالاسلام می باشد.

ابتدا بصورت خلاصه از تحریف حقائق و انحراف از حق و تهاجم وی علیه برخی از یاران رسول خدا ﷺ سخن به میان می آوریم.

خلاصه مبحث حدیث در کتاب فجرالاسلام

استاد احمد امین در کتاب فجرالاسلام بخش خاصی را که حدود بیست صفحه می باشد، به حدیث اختصاص داده و کوشیده است تا تاریخ تدوین سنت را بیان نماید. وی بدین جهت معنا و اهمیت سنت را بیان کرده و افزوده است که حدیث در زمان پیامبر ﷺ تدوین نشده بود و فقط برخی از صحابه رضی الله عنهم برای خود حدیث می نوشتند. احمد امین ادامه می دهد: صحابه رضی الله عنهم بعد از پیامبر ﷺ دو گروه بودند:

۱- برخی روایت احادیث زیاد را نادرست می پنداشتند و از راوی برای صحت روایتش دلیل می خواستند.

۲- و برخی هم به کثرت روایت می کردند.

عدم تدوین حدیث در کتابی خاص و اعتماد محض بر حافظه، سبب گردید تا جعل و کذب بر پیامبر ﷺ شایع گردد. چنین به نظر می‌رسد که کذب در حدیث از زمان پیامبر ﷺ شروع شد. وی، می‌افزاید: وارد شدن ملتهای جدید به اسلام، اثرات عمیقی در جعل حدیث داشت و جعل حدیث چنان افزایش یافت که امام بخاری کتاب صحیحش را از میان ۶۰۰/۱۰۰۰ حدیث شایع در آن زمان انتخاب نمود.

احمد امین سپس به بیان مهمترین علل جعل حدیث می‌پردازد که ما نیز در بحث‌های گذشته به آن اشاره نمودیم و نهایتاً به ذکر تلاش‌های علما در مبارزه با جعل می‌پردازد و یکی از انتقاداتی که بر علمای حدیث دارد، این است که آن‌ها، آنقدر که سند حدیث را مورد توجه قرار دادند، به اندازه یک دهم آن به متن و معنای حدیث توجه نکردند. سپس بحث را در مورد اصحاب کثیرالحدیث پیش می‌برد و در مورد ابوهریره رضی الله عنه می‌گوید: وی نمی‌نوشت، بلکه از حافظه‌اش حدیث می‌گفت و بسا اوقات سخنی بیان می‌کرد که آن را مستقیماً از پیامبر ﷺ شنیده بود. بنابراین برخی از صحابه رضی الله عنهم در حدیثش شک نمودند و شدیداً او را نقد کردند.

سپس وی، این بخش از کتابش را با بیان تدوین سنت در مراحل مختلف تاریخ تا زمان بخاری و مسلم و مؤلفین کتب سته، به پایان می‌رساند.

این بود خلاصه فصل حدیث از صفحه ۲۵۵ تا ۲۷۴ کتاب فجر الإسلام. قبل از اینکه به نقد نظرات استاد احمد امین بپردازم، لازم است خاطرنشان سازم که نظریه وی در مورد سنت مشهور است.

یکی از مسلمان الحادگرا به نام اسماعیل ادهم در سال ۱۳۵۳ هـ. ق رساله‌ای در مورد تاریخ سنت منتشر کرد و در آن ادعا نمود که بخش عظیم احادیث و آنچه در کتاب‌های صحیح وجود دارد، ارکان و اصول ثابتی ندارد و در معرض شک و تردید می‌باشد و احتمال جعل، بر آن‌ها غالب است.

این رساله از طرف مراکز اسلامی مورد انتقاد قرار گرفت؛ تا آنجا که بنا به درخواست شیوخ از هر، حکومت مصر مجبور به جمع‌آوری و منع چاپ مجدد رساله مذکور گردید. نویسنده رساله نیز با ارسال مقاله‌ای به یکی از مجله‌های اسلامی^۱، از خود دفاع نمود و افزود که وی در ابراز چنین نظریه‌ای تنها نیست، بلکه جمع زیادی

از علما و نویسندگان، با وی هم نظر هستند و نام استاد احمد امین را نیز ذکر کرده بود که طی نامه‌ای با وی موافقت نموده است.

ما منتظر بودیم تا این ادعا توسط استاد تکذیب شود؛ ولی متأسفانه چنین نشد. بلکه ایشان در یکی از مجلات هفتگی و ادبی، از برخورد بدی که با دوست و همکارش صورت گرفته بود، اظهار تأسف و شگفتی نمود و این عمل را منافی با آزادی اندیشه و مانع پیشرفت علمی و تحقیقی دانست!

در سال ۱۳۶۰. هـ.ق زمانی که بحث در مورد امام زهری در ازهر به اوج خود رسید، استاد احمد امین به دکتر علی حسن عبدالقادر که سبب برانگیخته شدن این مباحث بود، می‌گوید: «از هر، نظریات علمی آزاد را نمی‌پذیرد، پس بهترین راه برای انتشار اقوال مستشرقین که شما آن‌ها را مناسب می‌دانید، این است که آن‌ها را به خود نسبت دهید و بین ازهری‌ها منتشر نمایید. چنانچه بنده این کار را در کتاب‌هایم فجرالاسلام و ضحی الاسلام انجام داده‌ام. این مطلبی بود که در آن زمان بنده شخصاً از «دکتر علی حسن عبدالقادر» به نقل از استاد احمد امین شنیدم. بنابراین اگر در این کتاب به نقد آرای استاد احمد امین و به بیان دیدگاه‌های وی در زمینه رد سنت و تحریف حقائق اسلامی پرداخته‌ام، قصد متهم کردن انسان‌های بی‌گناه را نداشته‌ام؛ بلکه به دنبال روشن شدن حقائق از روی دلائل هستم. از این رو انتقاد بنده از مطالب فجرالاسلام پیرامون سنت و تاریخ آن، با در نظر داشتن این حقیقت است. بنده، پیشتر در زمان حیات استاد احمد امین، مطالبی در این مورد منتشر کردم که استاد از آن‌ها اطلاع یافت و اذعان نمود که این، اولین انتقاد علمی از کتاب «فجرالاسلام» است.^۱

آیا جعل حدیث در زمان پیامبر ﷺ آغاز شد؟

صاحب فجرالاسلام در صفحه ۲۵۸ درباره آغاز وضع حدیث می‌گوید: چنین به نظر می‌رسد که جعل حدیث در زمان پیامبر ﷺ پدید آمد و حدیث (من کذب علی متعمداً فلیتوباً مقعده من النار) یعنی: «هر کس به من سخن دروغی نسبت دهد، باید

۱- دکتر علی عبدالواحد وافی در دفتر مجله «الفتح» تحت سرپرستی استاد «محب الدین خطیب» این مطلب را به اطلاع من رسانید.

جایگاهش را در دوزخ آماده گرداند»، در مورد حادثه‌ای بیان گردید که در آن به رسول خدا ﷺ سخن دروغی نسبت داده شده بود.

باید توجه داشت که این دیدگاه صاحب فجر الإسلام در مورد آغاز جعل حدیث و نیز نظریه‌اش درباره حدیث مذکور، هیچ مستند تاریخی‌ای ندارد؛ هرچند حدیث مذکور، در کتاب‌های معتبر آمده است. بلکه تاریخ، شاهد است که در زمان رسول خدا ﷺ از هیچیک از کسانی که اسلام آوردند و با پیامبر ﷺ مصاحبت نمودند، چنین عملی سرزده که سخنی را بناحق به عنوان حدیث پیامبر ﷺ روایت نماید و اگر چنین موردی تحقق می‌یافت، حتماً صحابه رضی الله عنهم جهت بیان قباحت و زشتی چنین مطلبی، آن را نقل می‌کردند. چگونه امکان دارد چنین نکنند، در حالی که آن‌ها به نقل تمام رویدادهای زمان پیامبر ﷺ حتی نحوه راه رفتن، نشستن، خوابیدن، لباس پوشیدن و شمارش تعداد موهای سفید سر مبارک، شدیداً مشتاق بودند.

در مورد حدیث مذکور تمام کتاب‌های صحیح سنت اتفاق دارند که این حدیث را رسول خدا ﷺ پس از آن ارشاد فرمود که به صحابه رضی الله عنهم تبلیغ دین و شریعتش را توصیه نمود. چنانکه بخاری در باب (ما ذکر عن بنی اسرائیل) از طریق عبدالله بن عمرو رضی الله عنهما روایت نموده که رسول خدا ﷺ فرمود: (بلغوا عني ولو آية و حدثوا عن بنی اسرائیل و لا حرج و من كذب علي متعمداً فليتبوأ مقعده من النار). یعنی: «از من تبلیغ کنید و لو یک آیه را. و در مورد بنی اسرائیل نیز - آنچه مخالف کتاب و سنت صحیح نباشد - بیان کنید و هر کس، دروغی را به من نسبت دهد، جایگاهش را در دوزخ آماده سازد».

مسلم از طریق ابوسعید خدری رضی الله عنه روایت می‌کند که رسول خدا ﷺ فرمود: (لا تكتبوا عني و من كتب عني غير القرآن فليمحاه و حدثوا عني و لا حرج و من كذب علي متعمداً فليتبوأ مقعده من النار). یعنی: «غیر از قرآن، چیزی را از طرف من ننویسید؛ هر کس چیزی نوشته است، آن را از بین ببرد و از من حدیث بیان کنید و هر کس به من سخن دروغی را نسبت دهد، جایگاهش را در دوزخ مهیا نماید».

همچنین ترمذی از ابن عباس رضی الله عنهما از رسول خدا ﷺ روایت می‌کند که فرمود: (اتقوا الحديث عني الا ما علمتم فمن كذب علي متعمداً فليتبوأ مقعده من النار). یعنی: «از

نقل حدیث از سوی من بپرهیزید، مگر آنچه که می‌دانید. هر کس به من سخن دروغی را نسبت دهد، جایگاهش را در دوزخ مهیا نماید».

امام احمد از ابوموسی غافقی روایت می‌کند که رسول خدا ﷺ فرمود: (علیکم بکتاب الله و سترجعون الی قوم یحبون الحدیث عنی. فمن قال عنی ما لم أفل فلیتوبوا مقعده من النار و من حفظ شیئاً فلیتحدث به).^۱ یعنی: «کتاب خدا را بر خود لازم بگیرید. به زودی قومی خواهند آمد که نقل حدیث از من را دوست دارند؛ لذا هر کس از طرف من چیزی بگوید که من نگفته‌ام، جایگاهش را در جهنم آماده سازد و هر کس، چیزی از احادیثم را حفظ باشد، آن را بیان نماید».

از ظاهر این احادیث چنین معلوم می‌شود که رسول خدا ﷺ می‌دانست که اسلام به زودی منتشر می‌گردد و اقوام و نژادهای مختلفی آن را می‌پذیرند. بنابراین رسول خدا ﷺ قاطعانه به وجوب تحقیق در حدیث و اجتناب از کذب در آن، هشدار داد و این خطاب، متوجه صحابه رضی الله عنهم بود. چون آن‌ها پس از رسول خدا ﷺ مبلّغ دین و شاهد نبوت و رسالتش بودند. در هیچیک از این روایات اشاره‌ای نیست که این حدیث در مورد واقعه خاصی بیان شده است که در طی آن که علیه پیامبر صلی الله علیه و آله افترا بی صورت گرفته بود.

دو روایت دیگر نیز وجود دارد که سببی دیگر غیر از آنچه در روایات سابق گذشت، بیان می‌کنند:

۱- امام طحاوی در مشکل الآثار از عبدالله بن بریده از پدرش نقل می‌کند که وی گفته است: در نواحی مدینه مردی نزد قومی آمد و گفت: پیامبر صلی الله علیه و آله دستور داده است تا طبق نظر خودم در فلان و فلان مورد قضاوت نمایم. این فرد، در دوران در جاهلیت، زنی از آن‌ها را خواستگاری کرده بود؛ اما آن‌ها امتناع ورزیده بودند. این فرد نزد آن زن رفت. آن قوم نیز کسی را نزد پیامبر صلی الله علیه و آله فرستادند تا جویای موضوع شود. پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود: (کذب عدوالله) یعنی: «دشمن خدا، دروغ گفته است». سپس پیامبر صلی الله علیه و آله فردی را فرستاد و گفت: اگر وی را زنده

۱- روایت طحاوی در مشکل الآثار ۱/ ۱۷۱ با الفاضی نزدیک به این.. در این روایت آمده که رسول خدا ﷺ این حدیث را در حجة الوداع، بیان فرمود.

یافتی، گردنش را بزنی و گمان نمی‌کنم وی را زنده پیدا کنی و اگر او را مرده یافتی، بسوزان. آن مرد رفت و آن فرد را در حالی یافت که با نیش عقرب مرده بود. او نیز جسدش را سوزاند. آنجا بود که پیامبر ﷺ فرمود: (من کذب علی متعمدا...).

۲- طبرانی در اوسط از عبدالله بن عمرو بن عاص رضی الله عنه روایت نموده که شخصی، ردایی شبیه ردای پیامبر ﷺ پوشید و وارد منزلی در مدینه شد و گفت: پیامبر ﷺ به من دستور داده است که چنین و چنان کنم. آن‌ها، فردی را نزد پیامبر ﷺ فرستادند و ایشان را از موضوع باخبر کردند. پیامبر ﷺ خطاب به ابوبکر و عمر رضی الله عنهما فرمود: «بروید، اگر وی را زنده یافتید، بکشید و جسدش را بسوزانید». آن‌ها رفتند و دیدند که وی شب قبل برای قضای حاجت بیرون رفته و آنجا با نیش ماری از پا درآمده است. آن‌ها جسدش را سوزاندند. سپس نزد پیامبر ﷺ برگشتند و ایشان را از ماجرا مطلع ساختند. پیامبر ﷺ فرمود: (من کذب علی متعمدا...).

البته نمی‌توان روی این روایت‌ها اعتماد کرد، به چند دلیل:

۱- متن این دو روایت، منکر و دارای علامات جعل است. زیرا در سیرت پیامبر ﷺ سراغ نداریم که به سوزاندن مردگان دستور دهد و کتاب‌های معتبر حدیث حتی یک مورد را نقل نکرده‌اند.

۲- سند هر دو حدیث ضعیف است و در میان راویان‌شان، کسانی هستند که حدیث‌شان قبول نمی‌شود؛ به همین دلیل سخاوی در مورد این حکایت، حکم وضع داده و گفته است: لا تصح. یعنی: صحیح نیست.

۳- به فرض صحت روایات فوق، در آن‌ها تصریح شده است که در یک حادثه دنیوی، توسط یک فرد، تزویری اتفاق افتاده است و مقایسه کردن این حادثه با تزویر در امور دینی که مربوط به عموم مسلمانان می‌باشد، مقایسه‌ای است باطل و چنین حادثه‌ای نمی‌تواند بیانگر آغاز جعل حدیث در زمان رسول خدا صلی الله علیه و آله باشد.

۴- روشن است که در دو روایت مذکور، فردی که این تقلب را انجام داده، مجهول می‌باشد و نزد قومی، بیرون از مدینه رفته و ظاهراً چنین به نظر می‌رسد که با پیامبر ﷺ ملاقات نکرده است؛ لذا چه معلوم شاید اصلاً اسلام نیاورده و جزو

اصحاب[ؓ] نبوده است. بنابراین چنین موردی به هیچ وجه نمی‌تواند دستاویزی برای کسانی باشد که قصد دارند در صداقت صحابه[ؓ] تردید ایجاد نمایند.

از این رو اگر هدف استاد، از طرح این موضوع، اثبات و تأیید نظریه نادرست اهل بدعت و خوارج در مورد ابوهریره[ؓ] و برخی از صحابه[ؓ] است، باید بداند که در انتخاب مسیر اشتباه کرده و از حق فاصله گرفته و راه خطرناکی را پیموده است که تاریخ صحیح و حدیث ثابت، آن را تأیید نمی‌کند..

لازم به یادآوری است که آنچه استاد اظهار نموده، نتیجه تحقیق و زاییده اندیشه خود وی نیست، بلکه دقیقاً عباراتی از نهج البلاغه را که منسوب به علی[ؓ] می‌باشد، نقل نموده است. چنانکه استاد، پس از نقل این مطالب، سخن از ابی الحدید شارح نهج البلاغه به میان آورده که این خود، نشان می‌دهد که وی، این مطالب را از همین کتاب نقل کرده است.

اما سؤال اینجاست که اگر هدف افراطیان بدعتی از جرح و تنقیص صحابه[ؓ] اثبات خلافت علی[ؓ] است، استاد بزرگوار از این کار چه هدفی را دنبال می‌کند؟

احادیث تفسیر

احمد امین در صفحه ۵۲۹ کتابش می‌گوید: «در مورد میزان جعل، کافی است بدانی که از احمد بن حنبل نقل شده که در مورد احادیث تفسیر گفته است: (با آنکه هزاران حدیث در مورد تفسیر جمع آوری شده، اما هیچیک از آن‌ها نزد من صحیح نیست).. و در مورد کتاب بخاری باید دانست که مشتمل بر هفت هزار حدیث می‌باشد که سه هزار از آن‌ها به صورت تکرار آمده است؛ گفته‌اند: صحیح بخاری، از میان ششصد هزار حدیث متداول در آن زمان انتخاب شده است».

کسی، منکر جعل در احادیث نیست، اما استدلال احمد امین در این مورد قابل توجه است:

از ظاهر عبارت وی پیرامون احادیث تفسیر چنین برمی‌آید که ایشان به تمام احادیث تفسیر از همین زاویه می‌نگرد. زیرا نظریه امام احمد حنبل را نقل می‌کند که فرموده است: با وجود اینکه صدها حدیث در مورد تفسیر جمع آوری نموده‌اند، ولی هیچکدام نزد من صحیح نمی‌باشد.. باید گفت: جایگاه امام احمد در موضوع سنت بر

کسی پوشیده نیست. بنابراین وقتی ایشان بگویند: احادیث تفسیر، صحیح نیستند، بدین معناست که اگر تمام احادیث تفسیر موضوع نباشند، حداقل مشکوک و غیر قابل استدلال می‌باشند.

اینک بحث ما با استاد در این مورد بر دو نکته متمرکز خواهد بود:

۱- پیرامون احادیث تفسیر.

۲- و پیرامون آنچه که ایشان از امام احمد نقل نموده است.

کسی که کتاب‌های سنت را مورد مطالعه قرار دهد، به این مطلب پی خواهد برد که در کتاب‌های سنت، احادیث زیادی در مورد تفسیر با سندهای صحیح وجود دارد و تقریباً هیچ کتاب حدیثی وجود ندارد، مگر اینکه مؤلفش بابتی را به احادیث تفسیر، اختصاص داده است. علمای تفسیر نیز برای کسی که قرآن را تفسیر کند، لازم دانسته اند تا از احادیث پیامبر ﷺ در زمینه موضوع تفسیرش، اطلاع داشته باشد.

امام ابو جعفر طبری در تفسیرش می‌گوید: برخی از مطالب قرآن، طوری است که تفسیر آن بدون بیان پیامبر ﷺ فهمیده نمی‌شود؛ بلکه معنی و مفهوم امر، نهی و ارشاد قرآنی و سایر مسائلی که در قرآن آمده، در بسیاری از موارد، تنها از طریق سنت پیامبر ﷺ قابل درک می‌باشد.^۱

مفسر ابو حیان اندلسی صاحب البحرالمحیط در توضیح نیازهای مفسر می‌گوید: (وجه چهارم) تعیین مبهم و تبیین مجمل و سبب نزول و نسخ آیات: این موارد را باید از روایات صحیح پیامبر ﷺ فهمید که مربوط به علم حدیث می‌باشد و کتاب‌های اصلی حدیث مانند: صحیحین، جامع ترمذی، سنن ابی داود و... حاوی این مطلب می‌باشند.

در کتاب الإیتقان اثر سیوطی، این سخن ابن تیمیه نقل شده که گفته است: باید دانست که رسول خدا ﷺ همانطور که الفاظ قرآن را برای شاگردانش بیان کرده، مفهوم و معانی آن را نیز برای آن‌ها بیان نموده است. چنانکه آیه: ﴿لَتُبَيِّنَنَّ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ﴾ [النحل: ۴۴]، شامل هر دو نوع بیان می‌شود.

زرکشی، قرآن را از لحاظ تفسیر به دو بخش، تقسیم نموده است:

۱- بخشی که تفسیرش از طریق نقل بیان شده؛ چه از رسول خدا ﷺ و چه از صحابه و تابعین.

۲- بخشی که تفسیرش در احادیث رسول خدا ﷺ و یا صحابه و تابعین بیان نشده است.

در کل چنین به نظر می‌رسد که مفسرین قرآن، تفسیر را بر دو نوع دانسته‌اند:

۱- منقول

۲- و غیر منقول.

آن‌ها، برای یک مفسر، دانستن تفسیر منقول را لازم دانسته‌اند. بنابراین اگر در زمینه تفسیر، احادیث صحیحی وجود نداشت، دانستن تفسیر منقول را برای مفسر لازم نمی‌دانستند. بعضی از مفسرین معتقدند که تفسیر آیات بدون آنچه از پیامبر ﷺ روایت شده، جائز نیست.

علامه سیوطی در الإیقان می‌گوید: علما در مورد اینکه آیا هر کس می‌تواند به تفسیر قرآن بپردازد، اختلاف نظر دارند. برخی گفته‌اند: برای هیچکس جائز نیست که درباره قرآن اظهار نظر نماید، هرچند عالم، ادیب و آگاه به دلائل فقه و اخبار و روایات باشد، مگر اینکه بر اساس احادیث رسول الله ﷺ به تفسیر قرآن بپردازد.

این نظر اگر چه مورد قبول نیست، اما از آن ثابت می‌شود که در باب تفسیر احادیثی وجود دارد که نباید آن‌ها را نادیده گرفت و انکارشان هرگز جائز نمی‌باشد. بویژه اینکه از امام شافعی در مختصر بویطی ثابت است که وی فرموده است: تفسیر آیات متشابه قرآن، جز با سنت پیامبر ﷺ یا خبر یکی از صحابه یا بر اساس اجماع علما، جائز نیست.

بدیهی است آن دسته از آیات قرآن که تفسیرش از پیامبر ﷺ نقل شده، کمتر از آن آیاتی است که تفسیرش نقل نشده است. همین‌طور آنچه در این زمینه از رسول خدا ﷺ به صحت رسیده، کمتر از مواردی است که به صحت نرسیده است؛ اما این نکته هرگز سبب مردود دانستن احادیث تفسیر نمی‌شود.

آنچه از امام احمد حنبل در مورد احادیث تفسیر نقل کرده‌اند، برگرفته از این عبارت ایشان است که می‌گوید: (ثلاثة ليس لها اصل: التفسير، الملاحم، المغازي) و در روایتی دیگر گفته است: (ثلاث كتب لا اصل لها: المغازي، الملاحم، التفسير).

این عبارتها از چند جهت قابل بررسی است:

۱- نخست اینکه در صحت انتساب این عبارت به امام احمد باید دقت کرد. زیرا خود امام احمد، در مسند خویش احادیث زیادی در باب تفسیر آورده است. پس چگونه امکان دارد که چنین احادیثی را با سند متصل نقل کند و آنگاه اظهار نظر نماید که هیچ حدیثی در این مورد به صحت نرسیده است؟ همچنین از این عبارت امام احمد بن حنبل چنین برمی آید که تمام روایاتی که در زمینه اخبار عرب و مغازی مسلمین وجود دارند، همه کذب می‌باشند. ممکن نیست که فردی عادی چنین نظریه‌ای ارائه دهد تا چه رسد به امام احمد!

۲- نفی صحت، مستلزم جعل یا ضعف نیست. بویژه آنکه از امام احمد، نفی صحت از احادیثی نقل شده است که آن‌ها مقبول هستند. در تأویل نظریه امام احمد گفته‌اند: این اصطلاحی است مخصوص امام احمد بن حنبل. چنانکه علامه لکهنوی در کتاب الرفع و التکمیل می‌گوید: امام احمد حنبل گاهی می‌گوید: این حدیث صحیح نیست یا ثابت نیست. کسانی که به این اصطلاحات علم ندارند، چنین تصور می‌کنند که این احادیث، موضوع و یا ضعیف می‌باشند. این تصور، برآمده از ناآگاهی نسبت به مصطلحات و عدم اطلاع بر تصریحات احمد است.

علی قاری در کتاب تذکره الموضوعات گفته است: عدم ثبوت، بیانگر جعل نیست. ابن حجر در تخریج احادیث الأذکار مسمی به نتائج الأفكار می‌گوید: از احمد بن حنبل نقل شده که گفته است: در مورد تسمیه، حدیث ثابتی را سراغ ندارم. من (ابن حجر) می‌گویم: از نفی علم، نفی ثبوت لازم نمی‌آید. زیرا احتمال دارد منظور ایشان از ثبوت فقط حدیث صحیح باشد، بگونه‌ای که حتی حدیث حسن را شامل نشود.

۳- امام احمد نگفته است: در باب تفسیر چیزی به صحت نرسیده است، بلکه گفته است: سه چیز اصلی ندارند. ظاهراً هدفش نفی کتاب‌های خاصی در این علوم سه گانه بوده است. چراکه در روایت دوم، به لفظ ثلاثة کتب تصریح شده است. خطیب بغدادی نیز همین مطلب را فهمیده است. زیرا می‌گوید: هدف امام احمد کتاب‌های خاصی در این علوم سه گانه می‌باشد؛ مانند کتاب کلبی و

کتاب مقاتل بن سلیمان. امام احمد در مورد تفسیر کلبی می‌گوید: (من اوله الی آخره کذب لا یجل النظر فیه). «یعنی از اول تا آخر آن، مملو از دروغ است و نباید بدان نگاه کرد».

۴- شاید منظور امام این باشد که آنچه در باب تفسیر به صحت رسیده، کمتر از آن چیزی است که به صحت نرسیده است. چنانکه بسیاری از علما، همین توجیه را ترجیح داده‌اند.

صاحب الإیقان از ابن تیمیه نقل می‌کند که گفته است: بخشی که صحتش به ثبوت رسیده است، بحمدلله تا حد چشمگیری وجود دارد؛ گرچه امام احمد بن حنبل گفته است: (ثلاثة لیس لها اصل...). زیرا اغلب، مراسیل هستند.

زرکشی در البرهان می‌گوید: برای تفسیر قرآن منابع زیادی وجود دارد که مهمترین‌شان چهار تا هستند:

۱- آنچه از پیامبر ﷺ نقل شده است، ولی باید از روایات ضعیف و موضوع اجتناب نمود. زیرا احادیث موضوع و ضعیف بسیاری در این زمینه وجود دارد؛ از این رو امام احمد گفته است: سه دسته از کتاب‌ها هیچ اساسی ندارند: ۱- مغازی ۲- ملاحم ۳- تفسیر. اصحاب محقق احمد می‌گویند: منظور امام احمد این است که اغلب دارای سندهای متصل نیستند. و گر نه بسیاری از این احادیث دارای سند صحیح می‌باشند. خلاصه اینکه استدلال به عبارت امام احمد جهت ایجاد تردید در تمام احادیث تفسیر، به هیچ وجه قابل قبول نیست و وجود احادیث تفسیر در کتاب‌های معتبر صحیح مانند بخاری، مسلم، مؤطا، ترمذی و حتی در خود مسند امام احمد، این نظریه را رد می‌کند.

آیا امام بخاری رحمته، تمام احادیث صحیح را در کتابش جمع آوری نموده است؟

احمد امین می‌گوید: امام بخاری احادیث صحیح کتاب خود را از بین ششصد هزار حدیث برگزیده است.

بررسی این موضوع بر دو نکته متمرکز خواهد بود:

۱- تعداد احادیث متداول در عصر بخاری: بدون تردید تعداد احادیث متداول در عصر امام بخاری بیش از ششصد هزار حدیث بوده است. چنانکه از امام احمد

منقول است که می‌گوید: هفتصد و چند هزار حدیث به صحت رسیده و این جوان (ابوزرعه) ادعا می‌کند که هفتصد هزار حدیث حفظ نموده است. اکنون سؤال این است که حقیقت این رقم بزرگ یا به عبارتی حقیقت این همه حدیث چیست؟ آیا همه آنها، احادیثی در موضوعات مختلف می‌باشند یا اینکه احادیثی دارای طرق مختلفند؟ و آیا همه احادیث، به پیامبر ﷺ منسوبند یا اینکه به صحابه و تابعین^۱ نیز نسبت داده می‌شوند؟

برای پاسخ این سؤالات لازم است، اختلاف محدثین را در معانی حدیث و خبر و اثر متذکر شویم. برخی گفته‌اند: حدیث به آن چیزی گفته می‌شود که به پیامبر ﷺ منسوب می‌باشد. بنابراین هر وقت کلمه حدیث بصورت مطلق گفته شود، منظور احادیث مرفوع است، نه موقوف. مگر اینکه دلیلی وجود داشته باشد که آنها را نیز در بر بگیرد.

اما خبر، عام است؛ هم مرفوع را شامل می‌شود و هم موقوف و تمام اخبار منسوب به صحابه و تابعین^۲ را. به همین سبب هر حدیث را خبر می‌گویند، اما هر خبر را حدیث نمی‌گویند. عده‌ای گفته‌اند: حدیث، شامل هر خبر مرفوع (منسوب به پیامبر ﷺ) و هر خبر موقوف (منسوب به صحابه و تابعین^۳) می‌باشد. طبق این نظریه، حدیث و خبر، دو واژه مترادف هستند.

اما اثر: مترادف با خبر است و فقهای خراسان موقوف را اثر می‌نامند و مرفوع را خبر.^۱

این بود اختلاف علما در تعریف دقیق حدیث، خبر و اثر. بدین ترتیب به راحتی تعداد ششصد و یا هفتصد هزار حدیث قابل درک است.

این رقم، شامل تمام احادیث منقول از پیامبر ﷺ، صحابه و تابعین^۴ می‌شود و علاوه بر آن طرق متعدد یک حدیث را نیز در برمی‌گیرد. بسا اوقات محدث، یک حدیث را از طرق متعدد روایت می‌کند، بدین صورت که روایان متعددی، از یک صحابی و یا از یک تابعی، روایتی را نقل می‌کنند. اینجاست که محدث، تمام این طرق را مورد توجه قرار می‌دهد. چنانکه گاهی یک حدیث دارای ده طریق می‌باشد و محدث، آن را به عنوان ده حدیث بیان می‌کند؛ حال آنکه یک حدیث بیش نیست. ابراهیم بن سعید

جوهری می‌گوید: (کل حدیث لم یکن عندي من مائة وجه فأنا فيه یتیم)^۱ یعنی: «هر حدیثی که از کمتر از صد طریق به دستم برسد، من در نقل آن حدیث یتیم بشمار می‌روم». با این توضیح اگر اقوال، افعال و تقریرات پیامبر ﷺ باضافه اقوال صحابه و همینطور طرق هر حدیث منسوب به پیامبر ﷺ، صحابه و تابعین جمع آوری شوند، به هیچ عنوان وجود رقم بالایی در تعداد احادیث عجیب به نظر نمی‌رسد.

علامه شیخ طاهر جزائری می‌گوید: با این توضیح که برخی از محدثین، حدیث را به احادیث مرفوع و موقوف اطلاق می‌کنند، اشکال بوجود آمده برای خیلی از مردم برطرف می‌شود؛ منظورم تعجب و اشکالی است که برای مردم با شنیدن این مطلب به وجود می‌آید که: فلانی، هفتصد هزار حدیث را حفظ داشته است. زیرا آن‌ها وجود تعداد زیادی از احادیث را بعید می‌دانند و سؤال می‌کنند چرا این همه حدیث، اکنون در دسترس نمی‌باشد؟ آیا حفاظ حدیث فقط یک دهم آن‌ها را نقل کرده اند؟ چگونه به خود اجازه داده‌اند، که اکثر احادیث پیامبر ﷺ را کتمان کنند؟

برای این منظور جای دارد روایات ذیل را که بیانگر مقدار و حقیقت حفظ حفاظ حدیث است، مورد توجه قرار دهیم:

از امام احمد نقل شده است که می‌گوید: هفتصد و چند هزار حدیث به صحت رسیده و این جوان (ابوزرعه) ادعا دارد که هفتصد هزار حدیث را حفظ نموده است. بیهقی می‌گوید: منظور امام احمد، احادیث پیامبر ﷺ و اقوال صحابه و تابعین می‌باشد.

ابوبکر محمد بن عمر رازی می‌گوید: ابوزرعه هفتصد هزار حدیث حفظ داشت و یکصد و چهل هزار حدیث فقط در زمینه تفسیر حفظ داشت.

از امام بخاری نقل است که گفته است: صد هزار حدیث صحیح و دویست هزار حدیث غیر صحیح حفظ دارم.

از امام مسلم منقول است که گفته است: این مسند صحیح را از بین سیصد هزار حدیث که شنیده‌ام، جمع آوری نمودم.

مثلاً آنچه ابوزرعه در زمینه تفسیر حفظ داشته، بدین صورت قابل درک است که به عنوان مثال: ده نظریه از مفسرین در مورد ﴿التَّعِيمِ﴾ در آیه ﴿ثُمَّ لَتَسْأَلَنَّ يَوْمَئِذٍ عَنِ﴾

التَّعِيمِ ﴿۸﴾ [التکائر: ۸]. نقل شده و کسانی که حدیث را به معنای عام اطلاق می‌کنند، هر یک از این نظریات را حدیث می‌گویند.

همینطور در مورد ﴿الْمَاعُونَ ﴿۷﴾ در آیه ﴿الَّذِينَ هُمْ يُرْأَوْنَ ﴿۶﴾ وَيَمْنَعُونَ ﴿۷﴾﴾ [الماعون: ۶-۷] شش نظریه وجود دارد.^۱

۲- احادیثی که نزد امام بخاری به صحت رسیده است:

مؤلف فجر الإسلام چنین می‌پندارد که از مجموع ششصد هزار حدیث متداول در آن زمان فقط چهار هزار حدیث غیر تکراری نزد امام بخاری به صحت رسیده که وی آن‌ها را در کتاب خود ثبت نموده است.

احمد امین به خواننده کتاب خود وانمود می‌کند که امام بخاری تمام احادیث صحیح را که تعدادشان از مرز چهار هزار تجاوز نمی‌کند، جمع آوری کرده است. در حالی که علمای سنت چنین چیزی را قبول ندارند. چنانکه ابن صلاح در مقدمه اش می‌گوید: امام بخاری و امام مسلم، تمام احادیث صحیح را در کتاب‌هایشان جمع آوری نموده و خود را به این عمل ملزم نیز ندانسته‌اند. امام بخاری می‌گوید: من در کتابم جز احادیث صحیح، چیزی دیگر ذکر نکرده‌ام و چه بسا احادیث صحیحی را از ترس طولانی شدن کتاب ترک نموده‌ام.

امام مسلم نیز گفته است: تمام احادیثی را که نزد من به صحت رسیده است، ثبت کرده و فقط احادیثی را ذکر نموده‌ام که صحت آن‌ها، مورد اتفاق است.^۲

حافظ ابن کثیر می‌گوید: بخاری و مسلم، خود را ملزم به تخریج تمام احادیث صحیح ننموده‌اند. زیرا آن‌ها احادیثی را صحیح دانسته‌اند که خودشان، آن‌ها را در کتاب‌هایشان نقل نکرده‌اند. چنانچه ترمذی، تصحیح احادیثی را توسط بخاری نقل می‌کند که در کتاب بخاری وجود ندارد، بلکه در کتاب‌های سنن و... وجود دارد.^۳

حافظ حازمی در کتاب شروط الأئمة الخمسة می‌گوید: بخاری خود را ملزم به نوشتن هر حدیثی که نزد وی به صحت رسیده، نکرده است. چنانکه ابوالفضل عبدالله

۱- توجیه النظر ص ۳-۴؛ همچنین نگا: فتح الملهم شرح صحیح مسلم. ج ۱ ص ۲.

۲- مقدمة علوم الحديث، ص ۱۰؛ این عبارت امام مسلم در صحیح مسلم (۱۵/۲) در باب التشهد فی الصلاة آمده است.

۱- اختصار علوم الحديث ص ۹-۱۰

بن احمد بن محمد می‌گوید: طلحه در کتابش از ابوسعید مالینی خبر داده که وی از عبدالله بن عدی خبر می‌دهد که گفته است: محمد بن احمد به من گفت: از محمد بن حمدویه شنیدم که می‌گفت: محمد بن اسماعیل (بخاری) گفته است: صد هزار حدیث صحیح و دویست هزار حدیث غیر صحیح حفظ دارم.

همچنین حازمی از امام بخاری نقل می‌کند که گفته است: (لم أخرج في هذا الكتاب إلا صحيحاً و ما تركت من الصحيح أكثر)^۱ یعنی: «در این کتاب جز روایات صحیح را نیاورده‌ام و تعداد احادیث صحیحی که ترک کرده‌ام، بیشتر از تعداد احادیثی است که ذکر نموده‌ام».

بنابراین چون علما معتقدند که امام بخاری تمام احادیث صحیح را در کتابش جمع نموده و وی مجموعاً صد هزار حدیث صحیح حفظ بوده، پس مطلبی که مؤلف فجر الإسلام آن را نقل کرده، درست نیست و سخنی عامیانه و بدور از علم و تحقیق است.

آیا عبدالله بن مبارک انسان غافل بوده است؟

مؤلف فجر الإسلام در صفحه ۲۶۰ در بحث جعل کنندگان حدیث می‌گوید: بعضی دارای نیتی سالم بودند. بنابراین حدیثی که به آن‌ها می‌رسید، گمان می‌کردند، صحیح است و آن را ثبت می‌نمودند. این افراد، ذاتاً صادق بودند و هر آنچه می‌شنیدند، آن را به صورت حدیث بیان می‌کردند. مردم هم فریب صداقت‌شان را می‌خوردند و از ایشان می‌پذیرفتند. چنانکه در مورد عبدالله بن مبارک گفته شده است: (انه ثقة صدوق اللسان و لكنه يأخذ عن أقبل و أدبر) یعنی: «عبدالله، ثقة و راستگوست؛ اما حدیث را از هر کس و ناکس، می‌گیرد».

سپس مؤلف در حاشیه کتابش می‌افزاید: این سخن در مورد عبدالله بن مبارک، در صحیح مسلم وجود دارد. بحث مؤلف در مورد جعل کنندگان حدیث است و این افراد، کسانی هستند که بر اساس اهداف متفاوت که قبلاً بیان گردید، احادیث را از طرف خود می‌سازند. اما کسی که دارای نیت درست می‌باشد و به هر حدیثی که دست پیدا

۲- شروط الأئمة الخمسة از حازمی، ص ۴۷ که با کتاب شروط الأئمة الستة از حافظ ابن طاهر مقدسی چاپ شده است.

می‌کند، آن را صادقانه جمع آوری می‌نماید، ممکن نیست که از جاعلین (جعل کنندگان حدیث) بشمار رود. زیرا او نه در سند، مرتکب کذب شده است و نه در متن حدیث.

بیشترین چیزی که می‌توان درباره‌اش گفت، این است که آدم غافل بوده و بدون تحقیق و بررسی، هر حدیثی را می‌پذیرفته است. پس در مورد چنین فردی باید دقت نمود تا وضعیت حدیثش روشن شود؛ اگر از افراد مورد اعتماد روایت می‌کند و یا راویان ثقة دیگری در این روایت با وی شریک باشند، روایتش پذیرفته می‌شود و در غیر این صورت حدیثش قبول نمی‌شود. اما اینکه همچون نویسنده فجر الإسلام، چنین فردی را در لیست جعل کنندگان حدیث قرار دهیم، باید گفت: اشتباهی است آشکار که حاکی از عدم دقت می‌باشد.

همچنین سخن گفتن از عبدالله بن مبارک در خلال سخن از جعل کنندگان حدیث، این توهم را به وجود می‌آورد که وی در ردیف آن‌ها بوده است. این یک نقد ظاهری و سطحی بود، اما نقد موضوعی و تحقیقی به شرح ذیل می‌باشد که گفتار مؤلف فجر الإسلام در سه مورد خلاصه می‌شود:

- ۱- اینکه وی می‌گوید: عبدالله بن مبارک دارای نیتی سالم بود. بنابراین بدون اینکه رجال را نقد نماید، هر چه می‌شنید، بیان می‌کرد.
- ۲- مردم، فریب صداقت وی را می‌خوردند و از این رو تمام احادیثی را که از وی می‌شنیدند، به عنوان حدیث صحیح می‌پذیرفتند.
- ۳- احمد امین عبارتی را از صحیح مسلم در مورد عبدالله بن مبارک نقل کرده است.

استاد در هر سه مورد کاملاً اشتباه نموده است.

- ۱- در مورد اول که می‌گوید: «عبدالله بن مبارک هر چه را می‌شنید، بیان می‌کرد»، به هیچ وجه حقیقت ندارد. ابن مبارک از مشهورترین ائمه زمان خود و از کسانی است که رجال را شدیداً مورد نقد قرار می‌داد. چنانکه امام مسلم رحمته، در مقدمه خود چندین مورد از نقد وی بر رجال را بیان کرده است. وی با استناد به ابواسحق ابراهیم بن عیسی طالقانی ذکر کرده که من به عبدالله بن مبارک گفتم: ای ابا عبدالرحمن! نظر شما در مورد این حدیث

چیست که: (إِنَّ مِنَ الْبِرِّ بَعْدَ الْبِرِّ أَنْ تَصِلِيَ لَأَبْوَيْكَ وَتَصُومَ لَهَا مَعَ صَوْمِكَ؟) گفت: چه کسی این را روایت نموده است؟ گفتیم: شهاب بن خراش. گفت: او ثقه است، اما از چه کسی روایت نموده است؟ گفتیم: از حجاج بن دینار. گفت: او نیز مورد اعتماد است، اما از چه کسی روایت نموده است؟ گفتیم: از رسول خدا ﷺ. گفت: ای ابا اسحاق! بین حجاج و بین رسول خدا ﷺ فاصله زیادی وجود دارد. البته در دادن صدقه - برای پدر و مادر- اختلافی نیست.

مسلم در مقدمه خود با استناد به علی بن شقیق ذکر کرده است که وی می‌گوید: من از ابن مبارک شنیدم که در ملاً عام می‌گفت: (دعوا حدیث عمرو بن ثابت فإنه کان یسبّ السلف) یعنی: «حدیث عمرو بن ثابت را رها کنید که وی، سلف را دشنام می‌داد».

همچنین از احمد بن یوسف، نقل کرده که می‌گوید: من از عبدالرزاق شنیدم که می‌گفت: من ندیدم که ابن مبارک در مورد کسی «کذاب» بگوید، مگر در مورد «عبدالقدوس» که من از وی شنیدم که در مورد او می‌گفت: «کذاب است».

این‌ها و چندین مورد دیگر که در مقدمه مسلم آمده، بیانگر این است که عبدالله بن مبارک شدیداً پایبند قانون جرح و تعدیل بوده و به اسناد حدیث توجه شایانی داشته است.

چنانچه مسلم از ایشان نقل کرده که گفته است: (بیننا و بین القوم القوائم، یعنی الإسناد) یعنی: «بین ما و این قوم - راویان - سند وجود دارد». یعنی: سند، معیار ما برای پذیرش روایت راویان است.

حافظ ذهبی در تذکرة از مسیب بن واضح نقل می‌کند که از ابن مبارک سؤال شد: از چه کسانی حدیث بگیریم؟ گفت: (من طلب العلم لله) یعنی: «از کسی که علم را بخاطر خدا طلب می‌کند». ابن مبارک، در سند حدیث خیلی سخت می‌گرفت و می‌گفت: باید فرد ثقه از ثقه روایت کند، نه اینکه ثقه از غیر ثقه و یا بالعکس روایت نماید.

ذهبی نقل نموده است که هارون الرشید، زندیقی را احضار نمود تا او را به قتل برساند. آن زندیق خطاب به هارون الرشید گفت: (أین أنت من ألف حدیث وضعتها؟) یعنی: «با هزار حدیثی که جعل نمودم، چکار می‌کنی؟»

هارون الرشید گفت: (أین أنت یا عدو الله من ابی اسحاق الفزاري و ابن المبارک يتخللونها فيخرجانها حرفاً حرفاً؟) یعنی: «ای دشمن خدا! تو با ابواسحاق فزاری و ابن مبارک چکار می‌کنی که آنها، احادیث را غربال می‌کنند و یکایک حروفش را در می‌آورند؟»

به ابن مبارک گفتند: با این احادیث موضوع چکار می‌کنی؟ فرمود: (تعیش لها الجهابذه) یعنی: «بزرگان علم به خاطر شناسایی آن‌ها زنده هستند».

ذهبی از ابراهیم بن اسحاق نقل می‌کند که وی از عبدالله بن مبارک شنیده است که می‌گفت: از چهار هزار شیخ، حدیث دریافت نمودم و فقط از هزار نفر روایت کردم. با این توضیحات، اشتباه فاحش صاحب کتاب فجر الإسلام در وصف این امام بزرگوار روشن می‌شود که درباره‌اش گفته است: «آدم پاک نیتی است، اما هر چه می‌شنود، بیان می‌کند».

۲- صاحب فجر الإسلام می‌پندارد که مردم از صداقت ابن مبارک فریب خوردند... دقت و باریک بینی عبدالله بن مبارک در مورد رجال را ملاحظه نمودید؛ صداقت عبدالله بن مبارک را نویسندگان فجر الاسلام قبول دارد و اصولاً وقتی صداقت، عدالت و دقت یک راوی دیده شود، باید احادیث وی را پذیرفت و به هیچ وجه صحیح نیست که در مورد وی بگوییم: مردم، فریب صداقتش را خورده‌اند. این در حالیست که ائمه جرح و تعدیل بر ثقه بودن ابن مبارک، امامت و مقام والایش در سنت، اتفاق نظر دارند.

ابن مهدی می‌گوید: (الأئمة اربعة: الثوري و مالك و حماد بن زيد و ابن المبارک) یعنی: «امامان، چهار نفر هستند: ثوری، مالک، حماد بن زید و ابن مبارک». امام احمد می‌گوید: (لم يكن في زمانه أطلب للعلم منه جمع أمراً عظيماً، ما كان أحد أقل سقظاً منه، كان رجلاً صاحب حدیث و كان يحدث من كتاب). یعنی: «در زمان ابن مبارک، کسی بیشتر

از ایشان طالب علم نبود. سرمایه علمی بزرگی جمع آوری نمود؛ کمتر از همه دچار لغزش می‌شد؛ وی، دارای حدیث بود و از روی کتاب، حدیث بیان می‌کرد».

ابن معین می‌گوید: «زیرک، ثقه و عالم بود و احادیث صحیحی داشت و برای پذیرش روایات، سند و دلیل می‌خواست».

ابن سعد، صاحب طبقات می‌گوید: «ثقه، مورد اعتماد، اهل حجت و دارای احادیث زیادی بود».

حاکم می‌گوید: «او، امام دوران خویش در همه جا بود و بلکه از لحاظ علم، زهد، شجاعت و سخاوت، فراتر از همه قرار داشت».

نسائی می‌گوید: (لا نعلم في عصر ابن المبارك أجل من ابن المبارك و لا أعلم منه و لا أجمع لكل خصلة محمودة منه). یعنی: «در دوران ابن مبارک، کسی را سراغ نداریم که از ابن مبارک، بزرگوارتر و داناتر باشد و همانند او ویژگی‌های نیک را در خود جمع کرده باشد».

نووی در شرح مسلم بعد از شرح حال وی می‌گوید: «علماء در مورد امامت و جایگاه والای وی، اتفاق نظر دارند».^۱

واقعاً جای تأسف است، فردی که تمام نقادان حدیث و ائمه جرح و تعدیل، در مورد دقت نظر و عدم لغزش وی اتفاق نظر دارند، بدین سان در آخرالزمان توسط فردی مورد اعتراض واقع شود!

بدیهی است اذعان علما به امامت و مقام والای وی در علم حدیث، تمام اتهامات صاحب فجر الإسلام را تکذیب می‌نماید.

امام مسلم این گفته امام مالک را نقل می‌کند که: هر کس، هر آنچه را بشنود، نقل نماید، نمی‌تواند امام باشد.

امام مسلم، از عبدالرحمن بن مهدی نیز نقل نموده که گفته است: «تنها کسی می‌تواند امام و مقتدا باشد که از بازگو کردن و نقل برخی از شنیده هایش خودداری کند».

۱- ابن ابی حاتم متوفی ۳۲۷ در تقدمه الجرح و التعديل شرح حال مفصلی از ابن مبارک نوشته و در آن، سخنان علما درباره عبدالله بن مبارک را نقل کرده است؛ نکا: التقدمة، صص ۲۶۲-۲۸۰.

تمام این نظریات بیانگر این است که علمای این فن به امامت کسی اعتراف نمی‌کنند مگر اینکه آن فرد در محفوظاتش دقت داشته و در روایتش تأمل نماید و هر چه را که می‌شنود، بیان نکند.

۳- عبارتی که وی از صحیح مسلم در مورد عبدالله بن مبارک نقل کرده، واقعاً تعجب آور و غیر قابل انتظار است.

زیرا اصل عبارت مسلم چنین است: (حدیثی ابی قهزاد قال: سمعت وهباً يقول عن سفیان عن ابن المبارک، قال: بقية صدوق اللسان و لكنه يأخذ عن من اقبل و أدبر). یعنی: «ابن قهزاد به نقل از وهب و او از سفیان و او از ابن مبارک نقل کرده که می‌گفت: بقیه راستگوست، اما از هر کس حدیث بیان می‌کند».

با ملاحظه این عبارت، واضح می‌گردد که «عبدالله بن مبارک» در مورد یکی از روایان حدیث به نام «بقیه»، اظهار نظر نموده است، اما مؤلف چنین برداشت نموده که این نظریه در مورد خود ابن مبارک بیان شده است! در حالی که خود سند این روایت، بیانگر این مطلب است که گوینده این سخن، ابن مبارک است.

سهل انگاری مؤلف، وی را برآن داشته که کلمه «بقیه» را با «ثقة» اشتباه بگیرد. دلیل این مطلب، روایتی است که مسلم به نقل از ابی اسحاق فزاری نقل نموده که گفته است: (اكتب عن بقية ما روي عن المعروفين و لا تكتب عنه ما روي عن غير المعروفين). یعنی: «روایاتی را که «بقیه» از انسان‌های معروف نقل می‌کند، بپذیر و روایات دیگرش را ننویس».

همینطور ذهبی از خود ابن مبارک نقل می‌کند که در مورد بقیه می‌گفت: (انه يدلس عن قوم ضعفاء و يروي عن من دبّ و درج) یعنی: «بقیه، از ضعفاء به صورت تدلیس روایت می‌کند و به نقل روایت از هر کس و ناکسی می‌پردازد».

با توضیحاتی که بیان شد، روشن گردید که مؤلف در نقل عبارت مسلم درباره ابن مبارک دچار این اشتباهات گردیده است:

۱- گمان کرده است که این، سخن دیگران در مورد ابن مبارک است، حال آنکه سخن خود ابن مبارک در مورد دیگران می‌باشد.

۲- صاحب فجرالإسلام لفظ «بقیه» را با «ثقة» اشتباه گرفته است.

با این توضیحات وضعیت مؤلف از سه حالت خالی نیست: یا اینکه خودش این عبارت را در صحیح مسلم ملاحظه نموده و نقل کرده، اما آن را اشتباه فهمیده است یا اینکه عمداً آن را وارونه جلوه داده است و یا اینکه این عبارت را از مستشرقین نقل کرده و به خود زحمت مراجعه به اصل کتاب را نداده است و فقط به نقل این مطلب از دشمنان اسلام و شریعت اکتفا کرده است. به احتمال قوی همین مورد آخر، اتفاق افتاده است. زیرا بعید به نظر می‌رسد که مؤلف، عبارت مزبور را با آن صراحت، نفهمد و یا اینکه بفهمد و آن را تحریف نماید. من به تمام نسخه های چاپی صحیح مسلم مراجعه کردم که شاید در یکی از این نسخه ها، عبارت مذکور، بصورت اشتباه چاپ شده باشد تا مؤلف را معذور بدانم؛ ولی متأسفانه یا خوشبختانه در تمام نسخه ها، عبارت را صحیح و بدون تحریف یافتیم.

اینجا بود که احتمال سوم را ترجیح دادم، یعنی اینکه ایشان این مسأله را از کتاب یک مستشرق نقل کرده است. البته مستشرقین در ارتکاب اینگونه اشتباهات عمدی یا سهوی به خاطر فقدان ذوق عربی از یکسو و به سبب دشمنی با اسلام از سوی دیگر، عذری دارند؛ اما یک مسلمان برای چنین اشتباه خطرناکی آن هم علیه یکی از امامان سرآمد اسلام، چه عذری خواهد داشت؟

حدیث سد الأبواب^۱

مؤلف فجرالاسلام در صفحه ۲۶۰ به بیان مهمترین عوامل جعل حدیث پرداخته و تنش‌های سیاسی بین علی و ابوبکر و بین علی و معاویه و بین عبدالله بن زبیر و عبدالملک و نیز نزاع امویان و عباسیان را مهمترین عامل جعل حدیث معرفی کرده است.

سپس به نقل سخنی از ابن ابی الحدید پرداخته که گفته است: قبل از همه، مدعیان محبت علی، احادیثی در فضیلت علی علیه السلام ساختند. آنگاه پیروان ابوبکر رضی الله عنه، در پاسخ آن‌ها احادیثی در فضیلت ابوبکر رضی الله عنه جعل نمودند؛ مانند حدیث: (لو كنت متخذاً خلیلاً) و حدیث: (سدوا الأبواب إلا باب أبي بكر...).

۱- منظور، حدیثی است که رسول خدا صلی الله علیه و آله دستور داد تمام درهایی را که به مسجد آن حضرت صلی الله علیه و آله باز می‌شود، ببندند، جز درب خانه ابوبکر رضی الله عنه را.

بدون شک از آنجاکه ابن ابی الحدید، معتزلی و اهل بدعت است، نمی‌توان در موضوع قرار دادن این دو حدیث، چندان خرده‌ای بر او گرفت؛ چراکه بخاطر حفظ مذهبش چنین دیدگاهی دارد، اما مؤلف فجرالإسلام در موضوع دانستن این احادیث، هیچ عذری ندارد مگر اینکه با ابن ابی الحدید هم عقیده باشد. زیرا دو حدیث فوق صحیح می‌باشند و ائمه حدیث، آن‌ها را نقل نموده‌اند. حدیث اول را بخاری از طریق ابن عباس و ابن زبیر^۱ و مسلم از طریق ابوسعید و ابن مسعود^۲ نقل کرده‌اند. و حدیث دوم را امام بخاری از طریق ابوسعید و ابن عباس^۳ و امام مسلم از طریق ابوسعید و جندب و ابی ابن کعب^۴ روایت نموده و همینطور امام مالک، ترمذی، طبرانی، احمد و ابن عساکر و غیره نیز آن را نقل کرده‌اند.

اما حدیث «إخاء» که اهل بدعت می‌گویند: پیامبر^۵ بین خود و علی^۶ عقد اخوت برقرار نمود، از هیچ طریق مؤثقی به صحت نرسیده است.

شیخ الإسلام ابن تیمیه می‌گوید: این حدیث، نزد اهل حدیث موضوع است و کسانی که با حدیث آشنایی دارند، هیچ تردیدی در جعلی بودن آن ندارند و جعل کننده اش، فردی کذاب است که کذبش، واضح و روشن می‌باشد.^۱

اما در مورد حدیث (سَدَّ الْأَبْوَابِ) که اهل بدعت آن را روایت می‌کنند و درب خانه علی^۷ را از آن مستثنی می‌نمایند، باید گفت: اکثر نقادان می‌گویند که حدیثی است موضوع. ابن جوزی، عراقی، ابن تیمیه و دیگران بر موضوع بودن این روایت، تصریح کرده‌اند.

به فرض صحت این حدیث، علما در جواب نظریه ابن حجر در فتح الباری نقل کرده‌اند که: رسول خدا^۸ ابتدا به بستن تمام دروازه‌ها جز درب خانه علی^۹ دستور داد، آن‌ها درها را بستند و روزنه‌هایی را باز نمودند که از آن طریق زودتر به مسجد برسند. سپس پیامبر^{۱۰} فرمود: پنجره‌ها را هم ببندید، جز پنجره خانه ابوبکر^{۱۱} را. سپس ابن حجر می‌گوید: در جمع بین این دو حدیث، این توجیه، صحیح به نظر می‌آید و امام طحاوی در مشکل الآثار و ابوبکر کلابادی در معانی الأخبار چنین توجیه

نموده و تصریح کرده‌اند که خانه ابوبکر رضی الله عنه دری از بیرون مسجد و پنجره‌ای به داخل مسجد داشت.

احادیث فضائل

نویسنده فجر الاسلام در صفحه ۲۶۱ می‌گوید: احادیث زیادی مشاهده می‌شود که در تأیید و یا در رد اموی‌ها، عباسی‌ها و علوی‌ها جعل شده است. همچنین به همین شکل احادیثی در فضیلت قبائل جعل شده که از آن جمله می‌توان به احادیثی در فضیلت قریش، انصار، جهینه و مزینه اشاره کرد. در مورد شهرها نیز وضعیت چنین است. کمتر شهر بزرگی وجود دارد که احادیثی در فضیلتش نباشد. مانند مکه، مدینه، کوه احد، حجاز، یمن، شام، بیت المقدس، مصر، فارس و غیره. احادیث متعددی در فضیلت این مناطق وارد شده است.

باید گفت پیامبر صلی الله علیه و آله در جمع یارانی بود که با جان و روح، خود را فدای ایشان می‌کردند. آن‌ها در استعداد و از خود گذشتگی متفاوت بودند. چنانچه در پذیرفتن اسلام نیز بر یکدیگر سبقت داشتند. بنابراین جای تعجب نیست که برخی از یارانش را مورد ستایش قرار داده، از استعدادهایشان سخن گفته و چیزی از فضائلشان را اعلام نموده باشد. همینطور در مورد مکه، مکان آغاز وحی و مدینه مرکز تأسیس دولت اسلامی و بیت المقدس که ستایش آن در قرآن بیان شده و نیز درباره شهرها و قبائلی که به سوی خیر و هدایت شتافتند و فرزندان‌شان در راه اسلام دارای سهم بسزائی بودند، به بیان فضایی پرداخت.

البته امکان دارد که تعدادی جاهل و متعصب، احادیثی را در فضائل بزرگان، شهرها و قبائل خود جعل نموده یا بر فضائل وارده در احادیث صحیح افزوده باشند. این دو مورد، یعنی وجود احادیث صحیح در فضائل و جعل احادیث موضوع در این زمینه، قابل انکار و اختلاف نمی‌باشد. لذا وجود احادیث صحیح و ثابت در فضیلت برخی از اشخاص، شهرها و قبائل، هرگز به معنای عدم وجود احادیث موضوع در این باره نمی‌باشد و کسی که جانب انصاف را رعایت می‌کند، نباید عجولانه تمام این احادیث را تأیید نماید و نیز نباید تمام این احادیث را رد کند. لذا وجود احادیث موضوع در این مباحث، نباید وی را به تکذیب تمام این احادیث وادار نماید و همچنین وجود احادیث صحیح در این زمینه نباید وی را به تأیید تمام احادیث وادار کند.

علما جهت شناخت احادیث صحیح و روایات موضوع و تمییز آن‌ها از یکدیگر روش‌هایی دارند و با نقد سند و متن حدیث، بعد از تحقیقات دقیق در می‌یابند که کدام حدیث، صحیح و کدام حدیث، موضوع می‌باشد. روایتی که صحت سند و متنش ثابت گردد، صحیح قرار می‌گیرد و آنچه صحتش به ثبوت نرسد، موضوع و ساختگی قلمداد می‌شود.

این، روش معقول در چنین حالاتی است و ائمه حدیث نیز زمانی که با احادیث متعدد فضائل روبرو شدند، چنین کردند و پس از بحث و بررسی، صحت تعداد زیادی از این احادیث به ثبوت رسید که ائمه بزرگوار، آن‌ها را در کتاب‌هایشان آورده‌اند. به عنوان مثال امام بخاری که کتابش صحیح‌ترین و دقیق‌ترین کتاب است و به اعتراف خود صاحب فجر الإسلام، بخاری، سرسخت‌ترین فرد در این زمینه می‌باشد، در کتاب صحیح خود ابواب متعددی در فضائل مهاجرین و انصار گشوده و حتی در فضیلت افرادی مانند ابوبکر، عمر، عثمان، علی، سعد، ابی، معاذ رضی الله عنهم و بسیاری از بزرگان صحابه احادیثی آورده و همینطور در فضیلت مکه، مدینه، شام و غیره و نیز در فضیلت قبائل مختلف همچون قریش، مزینه و جهینه احادیثی را نقل نموده است.

نزد سایر ائمه مانند احمد، مسلم، ترمذی و... نیز چنین احادیثی به صحت رسیده است. در عین حال این بزرگواران به کشف احادیث موضوع در این باره پرداخته و وضعیت راویان آن‌ها را مشخص کرده، آن‌ها را مورد نقد و بررسی قرار داده و علل جعل را با ذکر نام افراد و احوالشان توضیح داده‌اند.

چه چیزی مؤلف فجر الإسلام را به نادیده گرفتن این حقیقت آشکار و رد تمام احادیث فضائل واداشته است؟

شکی نیست که این عمل، طرحی سازمان یافته از جانب مستشرقین است که قبلاً موضعگیری آن‌ها در این باره گذشت و استاد نیز کورکورانه از آن‌ها تقلید نموده است!

احادیث ابوحنیفه

نویسنده فجر الاسلام در صفحه ۱۶۲ می‌گوید: عامل دوم در جعل حدیث، اختلافات کلامی و فقهی است. مسایل فقهی، غالباً بدینگونه است که یک حدیث، مسأله‌ای را تأیید می‌کند و حدیث دیگر، مسأله مقابل آن را تأیید می‌نماید؛ حتی

کتاب‌های مذهب ابوحنیفه که ابن خلدون می‌گوید: «احادیث صحیح نزد ابوحنیفه از هفده حدیث تجاوز نمی‌کند»، مملو از احادیث می‌باشند.

اینکه اختلافات فقهی و کلامی، اثرات عمیقی در جعل حدیث داشته‌اند، مطلبی است که کسی، آن را انکار نمی‌کند و این موضوع در بحث عوامل جعل بیان گردید؛ اما این ادعای مؤلف که فقط هفده حدیث نزد ابوحنیفه به صحت رسیده، کاملاً اشتباه و بدور از انصاف است. زیرا مذهب ابوحنیفه رحمته، یکی از وسیع‌ترین مذاهب فقهی از نظر استنباط و برخورداری از مسائل می‌باشد. چنانکه صدها هزار مسأله از آن بجا مانده است. لذا امکان ندارد این سرمایه عظیم فقهی زاییده چند حدیث باشد که تعدادشان از هفده حدیث نگذرد.

اگر گفته شود که ابوحنیفه، فقه خود را بر اساس قیاس استنباط نموده، در جواب باید گفت: مسائلی که شاگردان ابوحنیفه از وی نقل کرده‌اند، ده‌ها مسند می‌باشند و بیانگر این است که فقه وی، برگرفته از سنت می‌باشد.

این نظریه که فقه ابوحنیفه فقط از هفده حدیث صحیح گرفته شده، به هیچ وجه درست نیست و چنین چیزی عملاً امکان ندارد.

گفتنی است: ابن خلدون، این نکته را به صورت غیرقطعی و با تعبیری ضعیف بیان نموده است. همچنین سراغ نداریم که پیش از ابن خلدون، کسی چنین نظریه‌ای را ارائه داده باشد. بلکه اقوال صریح علما، حاکی از آن است که احادیث زیادی، نزد ابوحنیفه به صحت رسیده است. این موضوع را ضمن بررسی زندگی امام ابوحنیفه رحمته در آخر کتاب، در بحثی دقیق و علمی بررسی خواهیم کرد.

توجه بیش از حد مردم به سنت

مؤلف فجر الاسلام در صفحه ۲۶۳ این کتاب پیرامون علل جعل حدیث می‌گوید: به گمان من یکی از مهمترین علل جعل حدیث، توجه بیش از حد مردم به کتاب و سنت بود. زیرا هیچ علمی را غیر از آنچه مربوط به کتاب و سنت بود، نمی‌پذیرفتند و غیر از کتاب و سنت علوم دیگر نزد آنان ارزشی نداشت. لذا آن دسته از احکام حلال و حرام که صرفاً مبتنی بر اجتهاد بودند، چندان مورد توجه قرار نمی‌گرفتند و اهمیتی نداشتند.

بسیاری از علما در آن عصر، غیر از کتاب و سنت، سایر علوم را شدیداً رد نموده، هیچ ارزشی برای شان قائل نبودند و حتی برخی از آن‌ها، کسانی را که چنین روشی داشتند، ملامت نمودند؛ چنانچه حکمت‌ها و نکات آموزنده‌ای که ریشه هندی، یونانی و ایرانی داشت و نیز شروح تورات و انجیل مورد توجه قرار نمی‌گرفت. این موضوع، بسیاری از مردم را واداشت تا تمام این علوم را به خاطر اینکه مورد قبول واقع شوند، رنگ دینی بدهند و برای این منظور حدیث را بهترین گذرگاه یافتند و بی‌پروا به جعل حدیث روی آوردند. در نتیجه فقهی ساختگی، حکمتی هندی و فلسفه‌ای زرتشتی و مواعظی اسرائیلی و نصرانی بروز دادند.

باید گفت که مسلمانان گذشته و حال جز عده‌ای از اهل بدعت - اتفاق نظر دارند که کتاب و سنت، دو اصل اساسی در تشریح اسلامی می‌باشند و برای هیچکس روا نیست که حکمی بر خلاف مفاهیم کتاب و سنت صادر کند. همینطور برای هیچ مجتهدی درست نیست که در مسأله‌ای بدون رجوع به کتاب و سنت، اجتهاد نماید. معمولاً مجتهدین، بر دو نوع‌اند:

- ۱- دسته‌ای معتقدند که باید بدون تعلیل و قیاس، از ظاهر نصوص، مسائل را استنباط نمود و این‌ها اهل ظاهر و اهل حدیث می‌باشند.
- ۲- دسته‌ای معتقدند که باید در استنباط احکام از نصوص، از فکر و اندیشه کمک گرفت. این‌ها، ضمن استفاده از کتاب الله و سنت، از قیاس نیز بهره جستند و به جستجوی علل پرداختند، عام را خاص نموده و مطلق را مقید کردند و به بیان ناسخ و منسوخ پرداختند. این‌ها جمهور مجتهدین و علما از زمان صحابه رضی الله عنهم تا امروز هستند.

اگرچه بین این دسته در بهره‌گیری از قیاس و تعلیل، احاطه بر سنت و شروط صحت و عمل به آن تفاوت‌هایی وجود داشت و از همین جاست که اختلافات اهل رأی و اهل حدیث آغاز گردید، اما همگی اتفاق نظر دارند که اجتهاد بدون در نظر داشتن حدیث، جائز نیست و بر مجتهد واجب است تا به تمام احادیث احاطه علمی داشته باشد.

حافظ ابن عبدالبر در کتابش جامع بیان العلم از امام شافعی نقل می‌کند که برای هیچکس جائز نیست که بگوید: این چیز، حلال و یا حرام است مگر از روی علم یعنی از روی کتاب، سنت، اجماع و قیاس.^۱

ائمه مجتهدین اتفاق نظر دارند که مجتهد باید نخست به کتاب خدا، سپس به سنت رسول خدا ﷺ و به اقوال صحابه رجوع کند و اگر اجماعی وجود نداشته باشد، به استنباط و قیاس روی آورد که در بحث بیان اصول مذاهب اربعه در این مورد به تفصیل سخن خواهیم گفت.

از این ادعای مؤلف که «احکام مبتنی بر اجتهاد، از ارزش احکام مبتنی بر حدیث، برخوردار نبودند»، چنین به نظر می‌رسد که مجتهدین با وجود دسترسی به احادیث، اجتهادهایی بر پایه غیر حدیث می‌کردند. در حالی که چنین عملی از هیچ مجتهدی سر نزده و یکی از قواعد مسلم آنهاست که اجتهاد در برابر نص جائز نیست.

اما استفاده از حکمت و مواعظ حسنه نزد هیچ امامی تا آن زمان که با قرآن و سنت تعارض نداشته باشد، ممنوع نیست. چنانچه از برخی محدثین نقل شده که: (الحکمة ضالة المومن)^۲. یعنی: «حکمت، گمشده مؤمن است».

خداوند متعال، بندگانش را در قرآن اینگونه وصف می‌نماید که به همه سخنان گوش فرا می‌دهند و از بهترین آن پیروی می‌کنند. قرآن، حکایات زیادی از گذشتگان و مواعظ و حکمت‌های آنان را نقل کرده است. پیامبر ﷺ نیز جهت بیان اینکه استفاده از علوم گذشتگان ممنوعیتی ندارد، چنین حکایاتی را بیان نموده است. از این رو در یکی از قواعد اصول آمده است: (شرع من قبلنا شرع لنا إذا قصه الله أو رسوله علينا من غیر نکیر) یعنی: «آن دسته از شرایع پیشین که خداوند و رسولش، آنها را بدون نکوهش، بیان کرده‌اند، برای ما نیز مشروع هستند».

امام بخاری در صحیحش از عبدالله بن عمر رضی الله عنهما روایت می‌کند رسول خدا ﷺ فرموده است: (بلغوا عني ولو آية و حدثوا عن بني اسرائيل و لالحرج) یعنی: «از من

۱- جامع بیان العلم (۲/۲۶).

۲- روایت ترمذی و ابن ماجه با سند حسن.

برسانید؛ اگر چه یک آیه باشد و از بنی اسرائیل حدیث بیان کنید و بر شما گناهی نیست».

حافظ ابن حجر می‌گوید: در نقل حدیث از آن‌ها بر شما هیچ حرجی نیست. البته قبل از این پیامبر ﷺ استفاده از کتاب‌هایشان را منع نموده بود و این نهی، قبل از استقرار احکام اسلامی و اصول دینی، به خاطر وقوع فتنه بود و هنگامی که این احتمال برطرف گردید، ممنوعیت نیز برداشته شد. سپس ابن حجر می‌افزاید: امام مالک فرموده است: یعنی نقل امور مفید، جایز است. اما آنچه کذبش ثابت باشد، نقلش جائز نیست.^۱

صحابه رضی الله عنهم به نقل از کعب احبار و وهب بن منبه، روایات زیادی نقل کرده اند؛ بگونه‌ای که کتاب‌های تفسیر مملو از روایات اسرائیلی است. چنانچه کتاب‌های تصوف و اخلاق، آکنده از حکمت‌های امت‌های گذشته می‌باشد. با این وصف منصفانه نیست که بگوییم: مسلمانان، حکمت‌ها و مواعظ حسنه را چون برگرفته از اصول و منابع غیراسلامی می‌باشند، رد نموده‌اند.

خلاصه اینکه آنچه مؤلف فجرالاسلام آن را به عنوان مسأله‌ای بدیهی و روشن، مطرح نموده، بی اساس است و کتاب‌های اسلامی، این ادعا را رد می‌کنند. نمی‌دانم چه انگیزه‌ای وجود داشته که ایشان شدت تمسک به کتاب و سنت را عامل جهل در حدیث بر شمرده است؟!

عدالت صحابه

احمد امین در صفحه ۲۶۵ کتابش می‌گوید: اکثر نقادان حدیث، تمام صحابه را بطور عموم عادل می‌دانند و هیچیک از آنان را به بدی یاد نمی‌کنند و به دروغ متهم نمی‌سازند و بسیار اندکند نقادانی که صحابه را همچون دیگران مورد انتقاد قرار داده اند.

سپس می‌افزاید: اکثر نقاد حدیث بخصوص متأخرین، تمام صحابه را عادل می‌دانند و هیچ کدام را به کذب و جعل حدیث متهم نمی‌کنند و قانون جرح و تعدیل را صرفاً در مورد افرادی که بعد از صحابه آمده‌اند، اجرا می‌نمایند.

گفتنی است جمهور مسلمانان اعم از تابعین و سایر نقّادان حدیث، در مورد عدالت و راستگویی اصحاب بویژه در نقل حدیث اتفاق نظر دارند و تنها خوارج و معتزله و اهل بدعت، عدالت صحابه را قبول ندارند.

اما مؤلف فجر الإسلام بنابر اهدافی که قبلاً اشاره شد، در این زمینه ایجاد تردید نموده و گفته است: اکثر نقّادان حدیث، صحابه را عادل می‌دانند، حال آنکه تمام نقّادان حدیث نه اکثرشان، صحابه را عادل می‌دانند.

همچنین می‌گوید: عده اندکی، صحابه را همچون دیگران مورد نقد قرار می‌دهند. وی، در این باره به عبارت غزالی استدلال نموده است. در حالی که کسانی که در مورد صحابه سخن گفته‌اند، از نقادان حدیث نیستند؛ بلکه کسانی هستند که دارای گرایش‌های معروفی در تاریخ اسلام می‌باشند که نسبت به بعضی از صحابه بغض و تعصب داشته‌اند.

حافظ ذهبی رحمته الله می‌گوید: گرچه در میان اصحاب رضی الله عنهم حوادثی اتفاق افتاد، اما حساب اصحاب پیامبر صلی الله علیه و آله، با بقیه جداست. زیرا در عدالت آن‌ها و پذیرفتن روایات‌شان، هیچ بحث و سخنی نیست و این عقیده ما در مورد آنان است.^۱

حافظ ابن کثیر می‌گوید: از دیدگاه اهل سنت و جماعت، تمام صحابه رضی الله عنهم عادلند. سپس می‌افزاید: این نظریه معتزله که می‌گویند: تمام صحابه عادلند جز کسانی که با علی جنگیدند، دیدگاهی مردود و باطل است.

ابن کثیر ادامه می‌دهد: اما این سخن فرقه‌های جاهل و کوتاه فکر که می‌گویند: اکثر صحابه به جز هفده نفر مرتد شده‌اند، هذیانی بیش نیست.^۲

این افراد که در اثر گرایش‌های خاص سیاسی نسبت به برخی از اصحاب رضی الله عنهم تعصب دارند، از آن نقادانی نیستند که مؤلف فجر الإسلام، آن‌ها را اینگونه توصیف نموده است: «جماعتی از علمای صادق که جهت منزه نمودن حدیث از آنچه به آن آمیخته شده است و جهت تمییز جید از غیر جید قیام نمودند».

اما اینکه مؤلف فجر الإسلام می‌گوید: اعتقاد به عدالت صحابه از ناحیه اکثر نقادان حدیث و بخصوص متأخرین بوجود آمده، سخنی است باطل. زیرا احدی از متقدمین

۱- رسالۃ الذهبی فی الرواۃ الثقات المتکلم فیهم بما لا یوجب ردهم، ص ۴

۲- اختصار علوم الحدیث، ص ۲۲۰-۲۲۲

اعم از تابعین و دیگران، هیچیک از اصحاب را طعن ننموده و حدیث را ترک نکرده است. جالب اینجاست که مؤلف برای اثبات ادعای خود از عبارت غزالی استدلال می‌کند. در حالی که عبارت غزالی، بیانگر این است که تمام سلف به عدالت صحابه اتفاق دارند. چنانکه می‌گوید: (و الذي عليه سلف الامة و جماهير الخلف) یعنی: «آنچه سلف و جمهور خلف بر آن اعتقاد دارند».. آیا این عبارت روشن، خود، ردی واضح بر پندار نادرست مؤلف فجر الاسلام نمی‌باشد که مدعی است اکثر متأخرین به عدالت صحابه اتفاق دارند نه متقدمین؟

آیا صحابه یکدیگر را تکذیب می‌کردند؟

مؤلف فجر الاسلام، به این هم اکتفا ننموده و جهت تأکید بر اتهاماتی که مقام شامخ اصحاب پیامبر ﷺ را خدشه دار نموده، می‌گوید: چنین به نظر می‌رسد که خود اصحاب در زمان خود از یکدیگر انتقاد می‌کردند و برخی را بر برخی ترجیح می‌دادند. بدین ترتیب نویسنده فجر الاسلام می‌خواهد بر موضع نقادان حدیث مبنی بر عادل بودن اصحاب اعتراض نماید؛ چنانچه به ارائه دلایل زیر پرداخته است:

۱- انتقاد ابن عباس رضی الله عنه و عائشه رضی الله عنها از ابوهریره رضی الله عنه.

۲- درخواست شاهد از راوی برای صحت روایتش.

۳- ماجرای عمر رضی الله عنه و فاطمه بنت قیس.

اکنون به پاسخ هر یک از دلایل فوق می‌پردازیم تا کاملاً روشن گردد که ادعای ایشان در این زمینه نیز هیچ سندی ندارد.

این ادعا که صحابه رضی الله عنهم در صداقت یکدیگر تردید داشتند، ادعای بی اساسی است که تنها در کتاب‌های اهل بدعت، می‌توان نظیرش را یافت. چراکه اهل بدعت، دشنام‌هایی را از زبان علی رضی الله عنه، جعل نموده و ادعا کرده‌اند که وی، آن‌ها را نثار مخالفانش کرده است!

صحابه رضی الله عنهم همدیگر را قبول داشتند و چون یکی از آنان، حدیثی را از دیگری می‌شنید، بلافاصله آن را می‌پذیرفت و در صداقت گوینده‌اش هیچ شک و تردیدی به خود راه نمی‌داد و با آن چنان برخورد می‌نمود که گویی خودش، حدیث را از رسول خدا صلی الله علیه و آله شنیده است. چنانچه این مطلب را در موضوع مراسیل صحابه بیان نمودیم و

گفته انس رضی الله عنه را نقل کردیم که فرموده است: «چنین نبود که برخی از ما، برخی دیگر را تکذیب کنند». و همین طور سخن براء رضی الله عنه را آوردیم که گفته است: (ما کل الحدیث سمعناه من رسول الله صلی الله علیه و آله کان یحدثنا أصحابه عنه) یعنی: «ما، تمام احادیث را از پیامبر خدا صلی الله علیه و آله نشنیده ایم؛ بلکه اصحابش، برای ما نقل می کردند».

تمام این موارد، دال بر اعتماد اصحاب به یکدیگر می باشد؛ زیرا همه راستگو بودند. در مورد اعتراض عائشه و ابن عباس به ابوهریره در مبحث ویژه ابوهریره به تفصیل سخن خواهیم گفت.

۱- در مورد درخواست دلیل از راوی توسط برخی از اصحاب و اشاره مؤلف به موضعگیری ابوبکر رضی الله عنه در برابر مغیره رضی الله عنه و موضعگیری عمر رضی الله عنه در برابر ابوموسی رضی الله عنه، قبلا به تفصیل سخن گفتیم و بیان نمودیم که آن‌ها در موارد زیادی اخبار صحابه را بدون شاهد می پذیرفتند و عادتشان در پذیرفتن احادیث به همین منوال بوده است؛ مگر در موارد خاصی که جهت وادار ساختن عموم مسلمانان به دقت در احادیث و وضیعت راویان، شاهد خواستند. چگونه امکان دارد عمر رضی الله عنه در صداقت ابوهریره رضی الله عنه تردید داشته باشد در حالی که به وی می گوید: «آری؛ تو، نزد رسول خدا صلی الله علیه و آله امین بودی؛ اما من می خواهم به مردم بفهمانم که در بیان احادیث پیامبر صلی الله علیه و آله جری نباشند».

چنانکه در مسلم سخن ابی رضی الله عنه در این مورد نقل شده که عمر رضی الله عنه را سرزنش نمود و گفت: «بر اصحاب پیامبر صلی الله علیه و آله سخت مگیر».

یقینا این سرزنش ابی رضی الله عنه، بیانگر آن است که موضعگیری عمر رضی الله عنه در این مورد غیر عادی بوده است.

۲- اما موضعگیری عمر رضی الله عنه در برابر فاطمه بنت قیس رضی الله عنها، چنانچه مؤلف فجر الاسلام نقل کرده، از این قرار است که شوهر فاطمه بنت قیس، او را طلاق بائن داد. رسول خدا صلی الله علیه و آله فاطمه را نه مستحق نفقه دانست و نه مستحق مسکن و به وی گفت: در خانه ابن ام مکتوم عده‌اش را بگذرانند؛ چون ابن ام مکتوم نابیناست.

عمر[ؓ] روایت این زن را رد نمود و گفت: ما، کتاب پروردگار و سنت پیامبرمان را در مقابل سخن زنی که نمی‌دانیم راست گفته یا دروغ و حفظ نموده یا فراموش کرده است، ترک نمی‌کنیم. عائشه نیز به وی گفت: از خدا نمی‌ترسی...

این حدیث در اکثر کتاب‌های سنت روایت شده و نزد فقها نیز معروف است و از چند جهت می‌توان آن را مورد بحث قرار داد:

بدیهی است که اصحاب در برداشت، دقت و استنباط با هم متفاوت بودند و چه بسا برخورد رسول الله^ﷺ با عده‌ای در شرایط خاصی بوده و آن‌ها، آن برخورد را به عنوان مسأله‌ای مربوط به عموم نقل کرده‌اند؛ و گاهی بین آن‌ها اختلافات علمی محض پیش می‌آمد که هیچ ارتباطی به شک و تردید پیرامون صداقت و کذب و غیره نداشت. به عنوان مثال یک صحابی، حدیثی را روایت می‌نمود که صحابی دیگری، آن را منسوخ یا مخصوص و یا مقید می‌دانست، یا اینکه حدیثی را روایت می‌کرد که دیگری آن را مخصوص همان کسی می‌دانست که پیامبر^ﷺ آن حکم را درباره‌اش بنا بر شرایط خاصی صادر کرده است و در مواردی نیز یک صحابی، حدیثی را به شکلی روایت می‌نمود و دیگری، آن را به شکلی دیگر روایت می‌کرد و اولی را به وهم و نسیان متهم می‌ساخت. بدین ترتیب تمام آثاری که از صحابه مبنی بر تردید بعضی نسبت به بعضی دیگر نقل شده و اینکه یک صحابی، کلام صحابی دیگر را تصحیح نموده است، از این قبیل می‌باشند و هرگز به معنای تکذیب برخی توسط برخی دیگر نیست.

۱- این سخن که عمر[ؓ] فرمود: «نمی‌دانیم که راست می‌گوید یا دروغ»، در هیچیک از کتاب‌های حدیث نیامده است. بنده تمام مصادر حدیثی را که در کتابخانه‌های مختلف در دسترس بود، بررسی نمودم و در هیچ کتابی، این لفظ را ندیدم؛ بلکه فقط این جمله به چشم می‌خورد که (حفظت ام نیست). یعنی: «نمی‌دانیم که حفظ نموده یا فراموش کرده است». لفظ (صدقت ام کذبت) صرفاً در برخی از کتاب‌های اصول مانند (مسلم الثبوت) آمده که مؤلف فجر الاسلام، جهت مغالطه آن را مسلم نامیده است. در حالی که در صحیح مسلم فقط جمله (حفظت ام نسیت) آمده است؛ چنانکه شارح مسلم الثبوت نیز بدین نکته اشاره نموده است.

عجیب اینجاست که صاحب فجر الاسلام بعد از نقل این حدیث در حاشیه کتاب می‌گوید: مراجعه شود به شرح نووی بر مسلم و به شرح مسلم الثبوت..

وقتی به شرح نووی مراجعه نمودیم، از جمله (صدقت ام کذبت)، خبری نبود و با مراجعه به شرح مسلم الثبوت دریافتیم که شارح تصریح نموده است که لفظ (صدقت ام کذبت) که صاحب مسلم الثبوت آن را افزوده، در صحیح مسلم وجود ندارد.

روشن است که مؤلف فجر الاسلام می‌داند که مسلم الثبوت، از کتاب‌های سنت نیست و در شناخت حدیث پیامبر ﷺ نمی‌توان به آن مراجعه نمود. در حالی که مؤلف باید پیرامون تاریخ تدوین حدیث، در ابراز نظریات خود به منابع اصلی حدیث رجوع می‌نمود و هیچ متنی را از جایی دیگر نقل نمی‌کرد و باید در امانت و نقل و دقت، صفات علما را مد نظر قرار می‌داد و هیچ نصی را قبل از حصول اطمینان در مورد صحتش، نقل نمی‌نمود؛ اما متأسفانه وی چنین نکرده و نه تنها به کتاب‌های حدیث مراجعه ننموده، بلکه در ارجاع به کتاب‌های حدیث و اصول، امانت را رعایت نکرده است؛ چنانچه به دروغ نصی را به شرح نووی و شرح (مسلم الثبوت) حواله داده است. شاید وی، چنین پنداشته که خوانندگان کتابش، به مجرد دیدن دو منبع یا مرجعی که حواله داده، مطلب را می‌پذیرند و مطمئن می‌شوند!

۲- به فرض اینکه عبارت (أصدقت أم کذبت) صحیح باشد - که تاکنون صحتش به ثبوت نرسیده است - باز هم باید آن را بر خطا و صواب حمل نمود؛ چنانچه ابن حجر می‌گوید: اهل مدینه، کذب را بر خطا اطلاق می‌کنند. در این صورت معنای عبارت، بدین شکل می‌شود که ما نمی‌دانیم این زن اشتباه می‌کند یا درست می‌گوید..

۳- غالباً عمرؓ خبر فاطمهؓ را بدین دلیل رد نمود که خبر وی، با کتاب و سنت در تعارض بود و طبیعی است که هرگاه دو خبر، با هم متعارض باشند، قوی‌ترین آن‌ها پذیرفته می‌شود و بدون تردید مدلول کتاب از مدلول سنت، قوی‌تر است. بنابراین عمرؓ ناگزیر بود خبر فاطمه بنت قیس را رد نماید و به دلایل قوی‌تر و ثابت دیگر تمسک جوید و فاطمه را معذور بداند و بگوید: شاید در خبر خود دچار فراموشی شده است که این مسأله هیچگونه کسر شأنی برای فاطمه محسوب نمی‌شود.

اما این سخن عائشه که خطاب به فاطمه بنت قیس گفت: «آیا از خدا نمی ترسی»، بدین خاطر بود که به گمان عائشه این حکم رسول خدا ﷺ، مخصوص فاطمه بوده است و در مورد سایر زنان مطلقه نمی باشد و چون فاطمه، حکم مخصوص به خود را به عنوان یک حکم عام برای مردم بیان می نمود، عائشه به او گفت: از خدا نمی ترسی؟! نه اینکه او را تکذیب نماید و به دروغگویی متهم سازد.

چنانکه در صحیح مسلم آمده است که فاطمه بنت قیس گفت: یا رسول الله! شوهرم، مرا طلاق ثلاثه داده و می ترسم که به من تعرض نماید. بنابراین پیامبر ﷺ به او دستور داد که خانه شوهرش را ترک کند. چنانکه در روایت بخاری به نقل از عائشه رضی الله عنها آمده که: چون فاطمه در خانه شوهرش احساس امنیت نمی کرد، رسول خدا ﷺ به او اجازه داد تا از آنجا بیرون شود.

خلاصه اینکه هیچیک از استدلالهای مؤلف فجر الاسلام، نمی تواند این مطلب را ثابت کند که صحابه رضی الله عنهم یکدیگر را در نقل احادیث، به کذب متهم نموده اند؛ بلکه آنچه اتفاق افتاده، تبادل نظر و انتقاداتی بر اساس برداشتهای متفاوت بوده است یا اینکه برخی، می خواسته اند درس مهمی به نسل های آینده در مورد دقت و اهتمام فوق العاده نسبت به احادیث پیامبر صلی الله علیه و آله بدهند.

خداوند متعال از آن انسان های ممتاز تاریخ بشریت راضی باد و بهترین پادشاه ها را به آنها بدهد.

اختلاف علما در زمینه جرح و تعدیل و پیامدهای آن

مؤلف فجر الاسلام در ص ۲۶۶ می گوید: اختلافات مذهبی، اثرات عمیقی در جرح و تعدیل بر جای نهاد؛ اهل سنت بسیاری از شیعیان را جرح نموده و تصریح کرده اند که آنچه شیعیان علی رضی الله عنه و یارانش از وی نقل کرده اند، صحیح نمی باشد؛ مگر آنچه که شاگردان عبدالله بن مسعود رضی الله عنه از وی نقل نموده اند.

شیعیان نیز به راویان اهل سنت اعتماد ندارند. این مسأله باعث شده تا کسی که عدالتش از سوی یک گروه، تأیید شده است توسط گروه دوم جرح شود. چنانکه ذهبی می گوید: (لم یجتمع اثنان من علماء هذا الشأن علی توثیق ضعیف و لا علی تضعیف ثقة) یعنی: «دو نفر از علمای این فن بر تأیید ضعیفی و یا بر تردید ثقه ای اتفاق ننموده اند».

این سخن، بیانگر عمق اختلاف در مورد جرح و تعدیل می‌باشد؛ به عنوان مثال: در مورد محمد بن اسحاق، بزرگترین مورخ رویدادهای نخست اسلام سخنان مختلفی گفته شده است:

قتاده در مورد این مرد می‌گوید: «تا زمانی که محمد بن اسحاق در بین مردم زنده است، علم وجود دارد». نسائی می‌گوید: «قوی نیست». سفیان می‌گوید: «از هیچکس نشنیدم که محمد بن اسحاق را متهم نماید». دارقطنی می‌گوید: «به او و پدرش اجتناج نمی‌شود». مالک می‌گوید: «گواهی می‌دهم که او، کذاب و دروغ‌گوست».

چکیده مبحث فجر الاسلام در این مورد، در دو گزینه ذیل خلاصه می‌شود:

۱- اصول جرح و تعدیل.

۲- عبارت ذهبی و نظریات وی درباره محمد بن اسحاق.

در مورد نکته اول باید اذعان نمود که مؤلف فجر الاسلام پیرامون اصول جرح و تعدیل، جالب بحث نموده است. چنانچه از اثرات اختلافات مذهبی نیز زیبا سخن گفته و از ظاهر سخنش چنین به نظر می‌رسد که منشأ نظریات متفاوت در جرح و تعدیل، اختلافات مذهبی بوده است، اما باید توجه داشت که اختلاف در جرح و تعدیل از دو حال خالی نیست؛ بدین صورت که این اختلافات یا بین خود اهل سنت است و یا بین اهل سنت و مخالفان‌شان.

اختلاف نظرها در مورد جرح و تعدیل بین گروه‌های اهل سنت بر اساس حکم هر یک از آنها پیرامون صدق و کذب، عدالت و فسق و حفظ و فراموش‌کاری راوی می‌باشد. اما اختلاف بین اهل سنت و سایر فرقه‌ها، بر اساس این موارد نیست؛ بلکه اهل سنت همانطور که قبلاً بیان کردیم، مخالفین خود را زمانی جرح می‌نمایند که دارای بدعتی کفر آمیز باشند یا اینکه نسبت به یاران رسول خدا ﷺ مرتکب اهانت شوند یا اینکه داعی به سوی بدعت خود باشند و یا احادیثی را در تأیید بدعت خود روایت کنند. در این گونه موارد، صداقت و امانتداری راوی مورد تردید قرار می‌گیرد. بنابراین اختلاف نظر اهل سنت و دیگران با یکدیگر در زمینه جرح و تعدیل، صرفاً به اختلافات مذهب منوط نمی‌باشد؛ بلکه در واقع صداقت و مورد اعتماد بودن راوی، مورد نظر است. از این رو برخی از نویسندگان حدیث و بویژه بخاری و مسلم از برخی اهل بدعت که متهم به دروغ‌گویی نبوده‌اند، حدیث روایت کرده‌اند. مانند: عمران بن حطان خارجی و أبان بن تغلب شیعی.

چنانکه ذهبی در مورد ابان بن تغلب می‌گوید: شیعه‌ای تندرو، ولی راستگوست. به همین سبب محدثین اهل سنت، برخی روایات منسوب به علی علیه السلام را از کسانی که مدعی محبت وی هستند، نمی‌پذیرند. زیرا اکثر این روایات تحریف شده‌اند. ابن اسحق می‌گوید: زمانی که مدعیان محبت علی علیه السلام، دست به تحریف سخنان وی زدند، یکی از یاران علی علیه السلام گفت: نفرین خدا بر آنان باد! چه علم باارزشی را تحریف کردند.. از روزی که دروغ، در میان مدعیان پیروی از علی علیه السلام، شایع گردید، محدثین به خاطر احتیاط احادیث آنان را ترک نمودند.

با این توضیح روشن گردید که عبارت مؤلف فجر الاسلام واقعا پیچیده و غیر واضح می‌باشد و نادرستی این ادعای وی که اختلاف نظر در جرح و تعدیل صرفاً برخاسته از اختلافات مذهبی بوده نیز روشن گردید.

مؤلف فجر اسلام می‌گوید: این اختلافات باعث شده تا فردی توسط گروهی، تعدیل و توسط گروهی دیگر جرح شود. وی، در این مورد به عبارت ذهبی استدلال نموده و اختلافات محدثین درباره محمد بن اسحق را ذکر کرده است. باید گفت که مؤلف در ایراد این مطالب، دچار اشتباهاتی شده است که به شرح آن‌ها می‌پردازیم:

۱- دیدگاه‌های مختلفی که درباره محمد بن اسحق ارائه گردیده، ناشی از اختلافات مذهبی نیست. زیرا خود محمد بن اسحاق از اهل سنت است و کسانی که او را جرح یا تعدیل کرده‌اند نیز از اهل سنت می‌باشند.

۲- مؤلف فجر الاسلام از عبارت ذهبی، عکس آن چیزی را فهمیده که هدف ذهبی بوده است. مؤلف محترم، از عبارت ذهبی این برداشت را کرده است که هیچگاه دو نفر از اهل این فن، در جرح و تعدیل یک فرد، هماهنگ نیستند. اگر یکی از آنان، کسی را جرح نموده است حتماً آن دیگری او را تعدیل کرده است و بالعکس.

اما با کمی اندیشیدن در عبارت ذهبی خلاف برداشت مؤلف فجر الاسلام، فهمیده می‌شود. زیرا هدف ذهبی این است که علمای این فن، از چنان باریک بینی و دقتی در نقد رجال برخوردارند که هرگز در ثبوت فردی که به ضعف شهرت یافته و یا در تضعیف فردی که به ثقه بودن شهرت یافته است، با هم اختلاف ننموده‌اند؛ بلکه در مورد کسی که در ضعف و یا ثقه بودن مشهور نیست، اختلاف نظر پیدا کرده‌اند. چنانچه این مفهوم، در عبارت ذهبی، کاملاً روشن است.

اگر هدف ذهبی طبق برداشت مؤلف فجر الاسلام بود، باید می‌گفت: (لم یجتمع اثنان علی توثیق راو و لا علی تضعیفه). یعنی: «دو نفر، در مورد ثقه دانستن یک راوی یا ضعیف شمردن وی، به اتفاق نظر نرسیده‌اند».

۳- اختلاف نظر در مورد محمد بن اسحق به هیچ وجه نمی‌تواند عبارت ذهبی را تأیید کند؛ بلکه به اعتراضی وارد شده بر آن است. اصل قضیه چنین است که صاحب مسلم الثبوت، پس از نقل عبارت ذهبی، به وی اعتراض می‌نماید که این تعمیم، صحیح نیست و تحقیق، خلاف آن را ثابت می‌کند. زیرا علما در مورد محمد بن اسحق اختلاف نظر دارند. وی، سپس دیدگاه‌های علما را در جرح و تعدیل ابن اسحق ذکر می‌کند و می‌گوید: «خوب دقت کنید؛ اگر محمد بن اسحاق، ثقه است، پس بیش از دو نفر او را تضعیف نکرده‌اند و اگر ضعیف است، بیش از دو نفر او را ثقه ندانسته‌اند».

اما با تمام این توضیحات مؤلف فجر الاسلام نه برداشت شارح و نه برداشت صاحب مسلم الثبوت و نه هدف خود ذهبی را درک کرده است. آیا او، واقعاً عبارت ذهبی را نفهمیده یا عبارت شارح، برایش مفهوم نبوده و آیا نفهمیده که آنچه در مورد ابن اسحق گفته شده، اعتراضی است به تعمیم عبارت ذهبی؟! یا اینکه مؤلف، تمام این مطالب را فهمیده، اما تجاهر نموده و به خاطر بی‌اساس جلوه دادن زحمات علما پیرامون جرح و تعدیل، عبارت ذهبی را طوری دیگر توجیه نموده است تا بدین صورت به خوانندگان کتاب خود خاطر نشان سازد که محدثین در مورد تأیید راویان، از گرایش‌های مذهبی متأثر بوده و نظریات متفاوتی ارائه داده‌اند. از این رو ممکن است که یکی از راویان توسط امامی، مورد تأیید قرار بگیرد و توسط امامی دیگر، تضعیف شود. بنابراین ما موظف نیستیم حتماً راویانی را که مثلاً بخاری تأیید کرده است، بپذیریم! این نکته، به تأمل و تدبر زیادی نیاز دارد.

اصول نقد سند و متن

مؤلف فجر الاسلام در صفحه ۲۶۶ کتابش می‌گوید: «محدثین برای جرح و تعدیل، قواعدی را وضع نموده‌اند که اینجا محل ذکرشان نمی‌باشد، اما نباید این مطلب را نادیده گرفت که آن‌ها نقد سند را بیشتر از نقد متن مورد توجه قرار داده‌اند. بنابراین کمتر محدثی را سراغ داریم که احادیث پیامبر ﷺ را با شرائط موجود سنجدیده و آن

دسته از حوادث تاریخی را که با حدیث تناقض دارد، در نظر گرفته یا در متن حدیث دقت نموده باشد. چنانچه بسیاری از عبارات آن‌ها به تعبیرات فلسفی بیشتر شبیه است تا به سخنان پیامبر ﷺ. اساساً یک دهم عنایتی که محدثین به اسناد احادیث از نظر جرح و تعدیل رجال داشته‌اند، به متن احادیث نداشته‌اند. حتی امام بخاری با آن دقتی که داشته، احادیثی در کتاب خود آورده که گذر زمان و مشاهدات تجربی بر عدم صحت آن‌ها دلالت دارد و علتش، این است که ایشان به نقد رجال حدیث توجه داشته تا به متن آن. مانند حدیث: (لایقی علی ظهر الأرض بعد مائة سنة نفس منفوسة). یعنی: «پس از گذشت صد سال، هیچ نفس زنده‌ای بر روی زمین باقی نمی‌ماند». و حدیث: (من اصطبیح کل یوم سبع تمرات لم یضره سم و لا سحر ذلك الیوم إلی اللیل) یعنی: «هر کسی که هر صبح، هفت دانه خرما تناول نماید، در آن روز هیچ سم و جادویی در وی اثر نخواهد گذاشت».

خلاصه گفتار مؤلف فجر الاسلام در این بحث عبارت است از:

- ۱- نقد قواعدی که علما جهت نقد احادیث، مقرر نموده‌اند.
- ۲- نقد دو حدیثی که در بخاری آمده با در نظر گرفتن قواعد جدیدی که مؤلف برای احادیث، وضع نموده است.

اول: اصول علما در نقد حدیث

این بحث را دنبال می‌کنیم تا ببینیم که آیا حقیقتاً علمای حدیث در نقد احادیث، کوتاهی کرده‌اند و آیا مجالی برای نقد بیشتری گذاشته‌اند؟ ناگفته پیداست که هرگاه کسی به شما از جانب کسی خبری برساند، شما نخست درصدد مطمئن شدن از صدق و کذب خبردهنده بر می‌آید و پس از حصول اطمینان در مورد گزارشگر، خبری را که آورده است، مورد توجه قرار می‌دهید و با اقوال و احوالی که از صاحب خبر می‌دانید، مقایسه می‌کنید؛ بدین‌سان اگر با احوال و اقوال صاحب خبر هماهنگ بود، شما به صداقت خبردهنده اعتماد می‌نمایید و گرنه می‌توانید در پذیرفتن آن درنگ نمایید. چون برای شما شبهه‌ای پیش آمده و ممکن است علت این شبهه، و هم و نسیان خبردهنده باشد و یا رازی دیگر که شما به آن پی نبرده‌اید. در این صورت اگر شما در پذیرفتن خبر، به درنگ کردن اکتفا نکنید و حکم به کذب خبر را صادر نمایید، این حکم، نوعی افترا بر کسی محسوب می‌شود که شما به او اعتماد کرده‌اید. علمای

حدیث نیز در تعامل با راویان و متن حدیث، چنین وضعیتی دارند و احادیث را براساس دو چیز مورد نقد قرار می‌دهند: اول از نظر سند و سپس از نظر متن.

در مورد نقد سند قبلاً شرائطی، از قبیل عدالت، حفظ، دقت و ثبوت سماع در تمام سلسله سند تا صحابی را در مورد راویان ذکر کردیم. بنده معتقدم که مؤلف محترم و اساتیدش (مستشرقین) به هیچ وجه دستاویزی نخواهند یافت که علمای ما را در نقد و بررسی وضعیت راویان، به قصور و کوتاهی متهم کنند و آن‌ها، همچون ما بر این باورند که علمای اسلام به مرحله‌ای از دقت رسیده‌اند که برای هیچ ناقد و پژوهشگری، جای انتقاد باقی نگذاشته‌اند.

در مورد متن نیز قبلاً بیان گردید که علمای حدیث، شرایطی را در نظر گرفته‌اند که مهمترین آن‌ها عبارتند از:

۱- متن حدیث دارای الفاظ رکیک و فرومایه‌ای نباشد که شایسته گوینده فصیح و بلیغی نیست.

۲- متن حدیث با مسائل بدیهی عقلی مخالف نباشد که به هیچ صورت نتوان آن را تأویل نمود.

۳- متن حدیث با اصول عام اخلاق و حکمت در تعارض نباشد.

۴- متن، با حس و مشاهدات منافی نباشد.

۵- متن با مسائل بدیهی پزشکی در تعارض نباشد.

۶- متن به امر منکری که شرائع از آن بازداشته‌اند، فرا نخواند.

۷- متن، با اصول عقیده در باب صفات باری تعالی و پیامبران در تعارض نباشد.

۸- متن، منافی سنن الهی در جهان و در وجود آدمی، نباشد.

۹- متن، شامل مسائلی نباشد که معمولاً انسان‌های عاقل از آن اجتناب می‌ورزند.

۱۰- متن، با قرآن، سنت صحیح و اجماع و ضروریات دین منافی نباشد، بگونه‌ای که توجیه و تأویل آن ممکن نباشد.

۱۱- متن، منافی حقائق تاریخی معروف عصر پیامبر ﷺ نباشد.

۱۲- متن، موافق مذهب راوی نباشد؛ به عبارتی متن روایت، بگونه‌ای نباشد که جانب عقیده منحرف راوی را بگیرد.

۱۳- راوی در خبری که در حضور جمع عظیمی اتفاق افتاده است، منفرد نباشد.

۱۴- متن، ناشی از انگیزه خاص راوی نباشد.

۱۵- متن مشتمل بر پاداش بسیار زیاد در مقابل عمل بسیار کوچک و یا وعده و وعیدی بسیار بزرگ در مقابل عمل ناچیزی نباشد.

بدین‌سان علمای حدیث، بر اساس اصول محکمی، به نقد احادیث و تمییز صحیح از ضعیف پرداخته‌اند. بدون تردید این اصول، پایه های محکمی است که هیچ انسان منصفی نمی‌تواند استحکام آن‌ها را انکار نماید. علاوه بر این علمای حدیث، متن حدیث را پس از دارا بودن شرائط فوق، از نظر اضطراب، علت، شاذ بودن، قلب و ادراج نیز مورد بررسی قرار داده و پس از آن، به صحت یا ضعف آن حکم نموده‌اند.

نمونه های بیشماری در کتب حدیث وجود دارد که شاهد این تلاش گسترده است. چنانچه جمهور علما در مورد احادیث آحاد، پس از طی مراحل فوق، گفته‌اند که مفید علم ظنی هستند نه یقینی. به خدا سوگند که این شیوه، بیانگر اوج احتیاط در دین خدا و اثبات حقایق علمی می‌باشد.

متأسفانه این احتیاط و حساسیت بی نظیر و دقت فوق العاده در نقد احادیث، از نظر مؤلف فجر السلام مخفی مانده است. شاید علت نادیده گرفتن آن، ناخشنودی اساتید مستشرق وی باشد. به همین دلیل وی، شیوه کار محدثین را نپذیرفته و پیشنهاد کرده که ای کاش علمای حدیث، در مورد متن حدیث، موارد ذیل را رعایت می نمودند و دقت می‌کردند که:

۱- آیا آنچه به پیامبر ﷺ نسبت داده می‌شود با شرائط آن زمان هماهنگ است؟

۲- آیا مورد تأیید حوادث تاریخی می‌باشد؟

۳- آیا حدیث از تعبیرات فلسفی مغایر با تعبیرات پیامبر ﷺ، خالی است؟

۴- آیا شرائط و قیود حدیث با متون فقهی مشابهت دارد؟

همچنین ایشان در کتاب ضحی الاسلام (۱۳۰/۲-۱۳۱) موارد ذیل را می‌افزاید:

۵- آیا حدیث، با واقعیت منطبق است یا خیر؟

۶- آیا انگیزه سیاسی در جعل حدیث وجود داشته است یا خیر؟

۷- آیا حدیث با محیطی که در آن گفته شده است، سازگار بوده یا خیر؟

۸- آیا در راوی انگیزه جعل حدیث وجود داشته یا نه؟

این‌ها، اصولی است که مؤلف فجر الاسلام جهت نقد متن حدیث در نظر گرفته و معتقد است که علمای حدیث از این اصول غفلت ورزیده و اگر به این اصول پی می‌بردند، وضعیت بسیاری از احادیثی که به صحت آن‌ها حکم شده، فرق می‌کرد.

وی، سپس در کتاب فجر الاسلام دو حدیث از بخاری و نیز در کتاب ضحی الاسلام حدیثی از ترمذی را که ابوهیره رضی الله عنه راوی آن می‌باشد، به عنوان مثال بیان کرده است:

(الکماء من المنّ و ماؤها شفاء للعین و العجوة من الجنة و هي شفاء من السم) یعنی: «قارچ از خانواده ترنجبین است؛ آبش برای چشم شفاست و خرماى عجوه، از بهشت می‌باشد و داروی مسمومیت است».

مؤلف فجر الاسلام می‌گوید: محدثین در نقد این حدیث، خواص قارچ را آزمایش نکردند؛ در حالی که ابوهیره رضی الله عنه بر اساس تجربه خود خبر می‌دهد که قارچ، موجب شفاست. البته مؤلف فجر الاسلام اعتراف نموده که گاهی راویان احادیث را از درون و از لحاظ شخصیتی نقد می‌کردند؛ چنانکه ابن عمر رضی الله عنهما حدیث ابوهیره رضی الله عنه را که در آن لفظ (کلب زرع) آمده بود، نقد کرد و گفت: چون ابوهیره، صاحب زراعت می‌باشد، این کلمه را افزوده است.

اینک اصولی را که مؤلف فجر الاسلام مطرح نموده، مورد بررسی قرار می‌دهیم و در مثالهایی که انتخاب کرده، تجدید نظر می‌کنیم و میزان موفقیت مؤلف را در این زمینه می‌سنجیم:

۱- درباره این دعا که محدثین، اوضاع و شرائط روایت حدیث را در نظر نگرفته و توجه نکرده‌اند که آیا حدیث با آن شرائط سازگار است یا خیر، باید گفت که این، پنداری نادرست است. زیرا محدثین کاملاً متوجه این مسئله بوده‌اند. به عنوان مثال می‌توان حدیث حمام را نام برد که قبلاً توضیحش بیان گردید. علما، این حدیث را بدین خاطر رد کرده‌اند که پیامبر صلی الله علیه و آله هیچگاه به حمامی داخل نشده و در زمان ایشان و در سرزمین حجاز استفاده از حمام، مرسوم نبوده است.

۲- اما اینکه حوادث تاریخی، روایت را تأیید می‌کنند یا تردید؛ این موضوع نیز بیان گردید که آن‌ها به این نکته، توجه داشتند و آن را از علائم وضع می‌دانستند. چنانکه حدیث تعیین جزیه بر اهل خیبر را بدین دلیل نپذیرفتند که با حوادث تاریخی سازگار نبود. مهم‌تر اینکه محدثین، در مورد تأیید یا تکذیب راویان در ملاقات با شیوخ، از تاریخ استفاده کردند.

۳- ایشان می‌گویند: حدیث را از نظر تعبیرات فلسفی منافی با تعبیرات نبوی، نسنجیدند؛ در این باره باید گفت: یکی از اصول محدثین همانطور که قبلاً بیان گردید، این است که حدیث، دارای الفاظ رکیک و فرومایه نباشد. بیشتر سخن ابن دقیق العید را نقل کردیم که می‌گوید: گاهی علما، حدیثی را از آن جهت جعلی می‌دانستند که تشخیص می‌دادند الفاظش، از عبارات مورد استفاده رسول خدا ﷺ نیست؛ بنابراین برای محدثین چندان مشکل نبود که حدیثی را به خاطر تعبیرات فلسفی غیرمعمول، از کلام نبوت جدا کنند. ما در اینجا از مؤلف فجرالاسلام می‌خواهیم که برای نمونه فقط یک مورد از چنین احادیثی را که علمای حدیث، آن را صحیح دانسته‌اند، ارائه دهد.

۴- اما اینکه شرائط و قیود حدیث، با متون فقهی مشابه نباشد، قبلاً روشن گردید که محدثین برای صحت حدیث شرط گذاشتند تا حدیث با مذهب راوی متعصب موافق نباشد و به همین دلیل بسیاری از احادیث را در باب عقائد رد کردند و همچنین بسیاری از احادیث را در باب فقه نپذیرفتند؛ مانند روایت: (المضمضة و الاستنشاق للجنب ثلاثاً فریضة). یعنی: «سه بار مضمضه و سه بار استنشاق آب، برای جنب فرض است».

همچنین حدیث: (إذا كان في الثوب قدر الدرهم من الدم غسل الثوب و أعيدت الصلوة) یعنی: «هرگاه خون به اندازه یک درهم باشد، لباس را باید شست و نماز را باید اعاده کرد». و امثال این احادیث که علما، آن‌ها را موضوع قرار داده‌اند. برای تفصیل بیشتر در این مورد به (نصب الراية)، (الموضوعات) ابن جوزی و (اللائي المصنوعة) از سیوطی مراجعه کنید.

۵- اما اینکه حدیث با واقعیت مطابقت دارد یا خیر؟ این مورد را نیز محدثین در صحت احادیث شرط قرار داده و بسیاری از احادیث را بخاطر عدم تحقق این شرط رد نموده‌اند. مانند حدیث: (لا یولد بعد المائة مولود لله فيه حاجة)^۱ زیرا این حدیث با واقعیت عینی منافات دارد و بسیاری از ائمه حدیث که از شهرت زیادی برخوردارند، بعد از سپری شدن قرن اول متولد شده‌اند.

۱- بدین مفهوم می‌باشد که پس از گذشت یک‌صد سال، کسی به دنیا نخواهد آمد که برای خدا کاری بکند.

همینطور در مورد حدیث (الباذنجان شفاء من کل داء)^۱ یا حدیث (علیکم بالعدس فإنه مبارک یرقق القلب و یکثر الدمعة)^۲ محدثین گفته‌اند: این‌ها، باطل هستند. چون تجربه و علم پزشکی، خلاف آن را ثابت کرده است.

اما در مورد این نکته که آیا برای جعل حدیث انگیزه سیاسی وجود داشته یا خیر؟ باید گفت: همانطور که قبلاً بیان گردید محدثین، روایت متعصبینی را که دارای گرایش‌های خاص بوده‌اند، نپذیرفته‌اند؛ چنانکه روایات شیعیان افراطی را در مورد علی علیه السلام و نیز احادیث تندروهای «بکریه» را در مورد ابوبکر رضی الله عنه و احادیث افراطیان عثمانیه را در مورد عثمان رضی الله عنه و احادیث تندروهای اموی را در مورد بنی امیه و روایات افراطیان بنی عباس را در مورد بنی عباس رد کردند و نپذیرفتند و خاطر نشان ساختند که اختلافات سیاسی، مهمترین عامل جعل حدیث بوده است. به همین جهت احادیث، شدیداً مورد توجه و در معرض نقد قرار گرفت و احادیثی که پس از نقد و بررسی، پذیرفته شد، به مراتب کمتر از روایاتی بود که مورد قبول قرار نگرفت.

۶- اینکه با شرائطی که در آن گفته شده است، همخوانی دارد یا خیر؟

محدثین به این اصل تصریح کرده و احادیث متعددی را به خاطر عدم هماهنگی با این اصل رد نموده‌اند؛ مانند حدیثی که از رسول الله صلی الله علیه و آله نقل شده که گفته است: من، به درد چشم مبتلا شدم. این موضوع را به جبرئیل گفتم؛ جبرئیل علیه السلام گفت: به قرآن زیاد نگاه کن..

محدثین، این حدیث را بدین خاطر که در زمان رسول خدا صلی الله علیه و آله قرآن مکتوب وجود نداشته است، مردود دانسته‌اند.

۷- اما در نظر گرفتن این مورد که در جعل احادیث انگیزه درونی وجود داشته یا خیر؟ باید گفت: علمای حدیث، این نکته را نیز از خاطر نبرده‌اند؛ چنانچه گفته‌اند: چه بسا انگیزه جعل حدیث از طرف خود راوی آشکار می‌گردد. مانند روایت (المهریسة تشد الظهر). یعنی: «حلوا (هلیم) به کمر استحکام می‌بخشد». این روایت را از آن جهت رد کرده‌اند که شغل راوی، حلوافروشی بوده است.

۲- یعنی: «بادمجان، مایه شفا و بهبود هر مرضی است».

۳- بدین مفهوم می‌باشد که عدس، به کثرت استعمال نمایید که خونساز است و قلب را رقیق می‌کند.

همینطور حدیث (معلموا صبیانکم شرارکم) را نپذیرفتند؛ چون راوی این حدیث یعنی سعد بن طریف زمانی آن را بیان کرد که فرزندش، گریه کنان از نزد معلمش بر می‌گشت.

با این توضیحات روشن شد که تمام اصول مورد نظر مؤلف فجر الاسلام درباره نقد متن احادیث، شدیداً مورد توجه علمای حدیث بوده و بیش از گمان مؤلف فجر الاسلام مورد عنایت قرار گرفته‌اند؛ هرچند مؤلف فجر الاسلام، علمای حدیث را به عدم توجه به این اصول متهم نموده است؛ اگر وی به خود زحمت مراجعه به کتاب‌های نوشته شده پیرامون احادیث موضوع و مصطلح الحدیث و معاجم و جرح و تعدیل را می‌داد، یقیناً اعتراف می‌نمود که علمای حدیث در نقد متون حدیث، به مراتب از او حریص‌تر بوده‌اند. چنانچه حدود ۱۵ قاعده و اصل جهت شناسایی متون حدیث مقرر داشته‌اند.

آری! علمای حدیث، اصول فوق را در موارد لازم به اجرا در می‌آوردند و هیچ حدیثی را بدون رعایت این اصول، مقبول یا مردود اعلام نمی‌کردند. گرچه توجه آن‌ها بیشتر به نقد سند معطوف بود؛ چنانچه در این رهگذر هزاران و بلکه ده‌ها هزار حدیث ساختگی را شناسایی نمودند و از سنت مطهر رسول الله ﷺ جدا کردند؛ ولی با این حال متون را نیز در چارچوب خاصی مورد توجه قرار دادند و به هیچ وجه در دین خدا، نسنجیده و بصورت تخمینی و از روی احساسات و عواطف سخن نمی‌گفتند. به خاطر همین دقت و حساسیت بیش از حد بود که همچون مؤلف (فجر الاسلام) به یاهو گویی و موضوع قرار دادن احادیث صحیح دچار نگشتند.

نباید فراموش کرد که حساسیت علمای حدیث در عملکرد خویش مسأله‌ای واضح و طبیعی است؛ زیرا رشته تخصصی آنان، بررسی احادیث منسوب به رسول خدا ﷺ است. پس نقد و بررسی سخنان منسوب به رسول اکرم ﷺ، کار ساده‌ای نیست. چراکه او، پیامبر خداست و مطابق وحی سخن گفته و سخنانش، جامع و کامل می‌باشد و به خواست پروردگار چنان اطلاعاتی از اسرار غیب داشته که انسان عادی، از آن بی بهره است. لذا به هیچ عنوان بعید نیست که سخنانی فراتر از درک مردم زمانش گفته و گاهی سخنانش، به تعبیرات فلسفی پیشرفته شبیه باشد. همچنین ممکن است در باب معاملات در قالب کلماتی مختصر، احکامی را وضع نموده باشد که به عبارات قوانین

پیشرفته شبیه باشد؛ مانند: (المتبايعان بالخيار ما لم يفترقا)^۱ یعنی: «فروشنده و خریدار تا زمانی که از هم جدا نشده‌اند، اختیار فسخ معامله را دارند». و حدیث (لاتنكح المرأه علي عمتها ولا خالتها)^۲ یعنی: «نکاح همزمان زن و عمه و خاله‌اش جایز نیست».

و مانند حدیث: (يحرّم من الرضاع ما يحرم من النسب)^۳ یعنی: «آنچه از طریق نسب حرام است، از طریق شیرخوارگی نیز حرام می‌شود».

نباید فراموش کرد که اینگونه سخن گفتن، برآمده از قدرت بلاغی رسول خدا ﷺ بود. بنابراین به هیچ وجه درست نیست که گفتن چنین عبارات حقوقی توسط رسول خدا ﷺ را به دلیل اینکه با متون فقهی مشابهت دارد، بعید بدانیم. زیرا چه کسی از رسول خدا ﷺ برای گفتن این جمله‌های فصیح عربی که به صورت خیلی صریح بر مدلولات خود دلالت می‌نمایند، شایسته تر است؟

آیا اکنون که فقهای اسلام، عین این الفاظ را نقل نموده و در متون فقهی گنجانده‌اند، شایسته است که ما بگوییم: این احادیث با متون فقهی مشابهت دارند و از این رو باطل هستند؟!

همچنین رسول خدا ﷺ گاهی از خواص بعضی گیاهان و میوه جات خبر داده است و این، از اعجاز نبوتش می‌باشد که در هر عصری سخنانش، با تجربیات مردم آن عصر صادق می‌آید و اگر در زمانه‌ای برخی از مردم به اسرار سخنان پیامبر ﷺ پی نبردند، این، دلیل جعل احادیث مذکور بشمار نمی‌رود.

از این رو علما به همان میزانی که دایره نقد سند حدیث را گسترش دادند، دایره نقد متن حدیث را تنگ نمودند. زیرا در نقد سند، احوال انسان‌هایی بررسی می‌شود که

۱- نگا: مسند احمد (۳۷۰)؛ بخاری، کتاب البیوع، به این الفاظ: (البيعان بالخيار...) به شماره (۱۹۶۸)؛ مسلم، کتاب البیوع به این الفاظ: (البيعان كل واحد منهما بالخيار على صاحبه ما لم يفترقا)، شماره (۲۸۲۱)؛ ترمذی (۱۱۶۶)؛ ابوداود (۲۹۹۶)؛ نسائی (۴۳۸۹)؛ مالک (۱۱۷۷).

[ویراستار].

۲- نگا: مسلم، کتاب النکاح، حدیث شماره (۲۵۱۸)؛ بخاری، کتاب النکاح، (۴۷۱۸)؛ ترمذی، کتاب النکاح، (۱۰۴۵)؛ نسائی (۳۲۳۶)؛ ابوداود (۱۷۶۸)؛ ابن ماجه (۱۹۱۹)؛ احمد (۶۸۳۶)؛ مالک (۹۷۷)؛ دارمی (۲۰۸۴).. لفظ از مسلم است. [ویراستار]

۳- نگا: بخاری (۲۴۵۱)؛ مسلم (۲۶۲۴)؛ ترمذی (۱۰۶۵)؛ نسائی (۳۲۵۴)؛ ابن ماجه (۱۹۲۸)؛ احمد (۲۳۶۰) با الفاظ مختلف. [ویراستار].

مانند سایر انسان‌ها هر اصل و قانونی را می‌توان بر آن‌ها اجرا نمود؛ اما نقد متن حدیث، کار ساده‌ای نیست. زیرا حدیث، سخنان کسی است که گاهی به جای استفاده از کلام حقیقی، از مجاز استفاده می‌نماید و در علوم، معارف و استعداد بالاتر از سایر افراد بشر قرار دارد. چنانچه در قرآن نیز چنین مواردی آمده است. در سنت، اخباری وجود دارد که در آینده تحقق می‌یابد و زمان نقد آن‌ها هنوز فرا نرسیده است. بنابراین نمی‌شود به انکار چنین احادیثی مبادرت ورزید.

همین‌طور در مواردی رسول خدا ﷺ از حقایق علمی خیر داده که نه در عصر رسالت و نه در عصر ناقدین کشف شده‌اند؛ بلکه پس از گذشت قرن‌ها حقیقت مطلب کشف شده است. مانند حدیثی که به بیان حکم ظرفی می‌پردازد که سگ، از آن آب خورده و یا دهانش را در آن فرو برده است. در حالی که بسیاری از علما، مضمون این حدیث را امری تعبدی می‌دانستند و برخی از پژوهشگران جدید، صحتش را انکار نمودند. ولی اکنون صحت مفهوم این حدیث توسط علم جدید ثابت گردیده است.

بنابر دلایل ارائه شده فوق، علمای حدیث در مورد احادیثی که سندشان خالی از اشکال بوده است، حق داشته‌اند که از مردود دانستن آن‌ها بخاطر برخی شبهات در متن، خودداری کنند.

اما مستشرقین، در زمینه احادیث رسول الله ﷺ چنین رویکردی نداشتند؛ بلکه احادیث آن حضرت ﷺ را بر حسب اصول عام نقد که سخنان عموم مردم را با آن مورد نقد قرار می‌دهند، نقد کردند و این عملکرد آن‌ها برآمده از دیدگاه منحرف آنان نسبت به رسول خدا ﷺ است. زیرا از نظر مستشرقین، رسول خدا ﷺ یک فرد عادی می‌باشد. بنابراین هرگاه از رسول خدا ﷺ حدیثی روایت می‌شود که از معجزه‌ای علمی خبر می‌دهد که در عصرش شناخته شده نبوده است، می‌گویند: این حدیث، ساختگی است. چرا که با علوم و معارف زمانش منطبق نیست. همچنین هرگاه از آن حضرت ﷺ حدیثی روایت شود که دارای رنگ قانونی باشد، می‌گویند: به خاطر شباهت به مسایل مذکور در فقه اسلامی و عدم سازگاری با سادگی عصر پیامبر ﷺ و صحابه، موضوع است و هرگاه حدیثی روایت شود که حامل مژده و خبری در مورد آینده مسلمین باشد، می‌گویند: بر اساس شرایط زمان پیامبر ﷺ مجال این پیشگویی وجود نداشته است.

بدین‌سان آن‌ها در برابر رسول خدا ﷺ ایستادند و گستاخانه رسالت وی را انکار نمودند و در صداقت آنچه از جانب الله تبلیغ کرده، تردید نمودند و از اعتراف به روح بلند نبوی که با ملاً اعلی مرتبط بود و از آنجا بر او نور و حکمت و علم و معرفت سرازیر می‌گردید، لجاجت ورزیدند. آن‌ها به این هم اکتفا نکردند؛ بلکه بر علمای اسلام نیز به جرم اینکه موضعی همچون موضع مستشرقین اتخاذ نکردند، تاختند. اما باید علمای اسلام را در اینکه موضعگیری نادرست مستشرقین را نپذیرفتند، معذور دانست. زیرا آن‌ها محمد بن عبدالله ﷺ را پیامبری برگزیده می‌دانند که با آیینی محکم و سعادت‌ی فراگیر به سوی جهانیان فرستاده شده است.

اما متأسفانه مسلمانانی مانند مؤلف فجر الاسلام که دنباله روی مستشرقین هستند، ناخودآگاه به دنبال آن‌ها به راه افتاده و از عواقب و توطئه‌های نهفته در فراخوان مستشرقین، بی‌خبرند و چشم بسته، انتقادات و شبهات مستشرقین را تکرار می‌کنند. بنابراین در نوشته‌های احمد امین در این باب چیز تازه‌ای جز تکرار گفته‌های مستشرقین دیده نمی‌شود.

جالب اینجاست که احمد امین و همفکرانش از حکم قرار دادن عقل در نقد احادیث سخن می‌گویند. حال باید پرسید: منظورشان کدام عقل است که قدرت آن از اصول و ضوابط دقیقی که علمای حدیث مقرر داشته‌اند، بیشتر است؟ طبعاً در دنیا یک عقل وجود ندارد؛ بلکه عقل‌ها متفاوت است و معیارها و استعدادها نیز گوناگون می‌باشد. چه بسا مسأله‌ای با عقل یک انسان سازگار نیست، ولی نزد دیگران معقول است. همانطور که زمانی حکمت و راز تشریح برخی از امور بر مردم پوشیده بود، اما با گذشت زمان و پیشرفت علم و هویدا شدن اسرار زندگی، حکمت و فلسفه آن‌ها نیز آشکار گردید.

بطور قطع گشودن باب نقد احادیث بر اساس میزان عقلی که ضابطه و حدود مشخصی ندارد، به هرج و مرج منتهی خواهد شد و احادیث صحیح، دستخوش تغییر و تردید خواهد گردید. بدین‌سان کسی می‌آید و حدیثی را بر اساس عقل کوچک خود ثابت می‌گرداند و نیز فرد دیگری آن را رد می‌نماید و نیز فرد دیگری در آن توقف می‌کند و درباره‌اش اظهار نظر نمی‌نماید. در نتیجه احادیث و دین خدا، بازیچه عقل این و آن می‌گردد. همین اشتباهات فاحشی که مؤلف فجر الاسلام در اثر معیار قرار

دادن عقل در نقد احادیث به آن مبتلا گردیده و بسیاری از احادیث صحیح را موضوع و ساختگی قلمداد کرده، نمونه واضحی از نتایج این رویه است.

دوم: نقد برخی از احادیث صحیح بخاری

حدیث اول: (لایبقي علي ظهر الأرض بعد مائة سنة نفس منفوسة). یعنی: «پس از گذشت صد سال، هیچکس (از کسانی که اینک زنده اند) بر روی زمین باقی نخواهد ماند».

این حدیث را بخاری و مسلم و سایر ائمه حدیث، روایت کرده‌اند. برداشت مؤلف فجر الاسلام از این حدیث، این است که بعد از ۱۰۰ سال دنیا به پایان خواهد رسید. بنابراین حدیث فوق را حدیثی ساختگی و مخالف با حوادث تاریخی و واقعیت مشهود دانسته است.

در پاسخ باید گفت: این حدیث، قسمتی از حدیث کاملی است که امام بخاری آن را در کتاب نماز، باب شب بیداری برای فراگیری علم و دانش روایت نموده است. حدیث، این چنین می‌باشد: عبدالله بن عمر رضی الله عنهما می‌گوید: رسول خدا صلی الله علیه و آله در آخرین روزهای زندگی خود، پس از ادای نماز عشا برخاست و فرمود: «امشب را به خاطر داشته باشید؛ صد سال بعد، هیچیک از کسانی که امروز بر روی زمین هستند، باقی نخواهد ماند».

با توجه به لفظ (الیوم: امروز)، معنی حدیث همین بود که بیان گردید. اما برخی از صحابه رضی الله عنهم، به این کلمه توجه ننمودند و فکر کردند که این قانونی الهی برای همه زمان‌ها خواهد بود. از این رو عبدالله بن عمر و علی رضی الله عنهما به آن‌ها خاطر نشان ساختند که این مسأله، متعلق به همان زمان می‌باشد. [طبرانی]

چنانکه طبق پیشگویی رسول خدا صلی الله علیه و آله که در واقع یک معجزه بود، آخرین صحابی، ابوطیفیل عامر بن واثله رضی الله عنه بود که در سال ۱۱۰ هجری وفات نمود؛ یعنی دقیقاً در رأس همان صد سالی که رسول خدا صلی الله علیه و آله در حدیث فوق گفته بود.

در این باره حافظ ابن حجر در فتح الباری^۱ می‌گوید: ابن عمر رضی الله عنهما می‌گوید: هدف رسول خدا صلی الله علیه و آله این بود که یکصد سال بعد از این تاریخ هیچیک از کسانی که اکنون زنده هستند، باقی نخواهد ماند و چنین هم شد.

آخرین فردی که از میان انسان‌های دوران پیامبر صلی الله علیه و آله از دنیا رفت، ابوظیفیل عامر بن وائله رضی الله عنه بود که همه اتفاق نظر دارند که وی، آخرین صحابی رسول الله صلی الله علیه و آله بود که از دنیا رفت. ابوظیفیل رضی الله عنه در سال ۱۱۰ هـ.ق وفات نمود. یعنی دقیقاً صد سال بعد از سخن پیامبر صلی الله علیه و آله.

امام مسلم این حدیث را از طرق متعددی ذکر کرده؛ چنانکه جابر رضی الله عنه از رسول اکرم صلی الله علیه و آله نقل می‌کند که فرمود: (ما من نفس منفوسة الیوم تأتي علیها مائة سنة و هی حیة یومئذ).

نووی می‌گوید: احادیثی که در این باره آمده، برخی مبین و تفسیرکننده برخی دیگر هستند و منظور همه این است که هیچیک از انسان‌هایی که در آن شب بر روی زمین زنده بوده‌اند، پس از گذشت صد سال زنده نخواهد ماند و این حدیث، شامل کسانی که بعد از آن شب، متولد شده‌اند، نمی‌شود.

کرمانی از ابن بطال نقل می‌کند که منظور پیامبر صلی الله علیه و آله این بود که نسل حاضر در طول صد سال، از بین خواهد رفت و بدین صورت اشاره‌ای به کوتاهی عمر آنان نمود تا بیشتر به فکر زندگی اخروی خود باشند.

ابن صلاح در مقدمه‌اش در مورد وفات ابوظیفیل رضی الله عنه می‌گوید: آخرین صحابی ای که از دنیا رفت، ابوظیفیل عامر بن وائله رضی الله عنه بود که در سال صد هجری وفات نمود.^۲ در أسدالغایة آمده است که ابوظیفیل رضی الله عنه در سال ۱۰۰ هجری و برخی هم گفته‌اند در سال ۱۱۰ هجری وفات نمود.

ابن حجر در الاصابة می‌گوید: شرط دوم، معاصرت است و مدتش ۱۱۰ سال از هجرت پیامبر صلی الله علیه و آله می‌باشد. زیرا پیامبر در آخرین روزهای عمرش فرمود: (أرأیتکم

لِیْلَتِكُمْ هَذِهِ؟ فَإِنْ عَلِيٌّ رَأْسُ مِائَةِ سَنَةٍ مِنْهَا لَا يَبْقِي عَلِيٌّ وَجْهَ الْأَرْضِ مَنْ هُوَ الْيَوْمَ عَلَيْهَا أَحَدٌ). [بخاری و مسلم]

با در نظر داشتن این نکته، ائمه حدیث، هیچکس را که بعد از این مدت ادعای مصاحبت با رسول خدا ﷺ را بکند، به عنوان صحابی نمی‌پذیرند. چنانکه افرادی مانند رتن هندی چنین ادعایی کردند که توسط امامان حدیث تکذیب شدند.^۱

ملاحظه نمودید که حدیث فوق که در واقع یکی از معجزات پیامبر خدا ﷺ محسوب می‌شود، چگونه در منطق نقد جدید که صاحب فجر الاسلام به آن فرا می‌خواند، حدیثی جعلی و دروغین قلمداد شده است!

من از استاد احمد امین در شگفتم که چگونه در قبال این حدیث چنین موضعی اتخاذ نموده است! ابن قتیبه در کتاب تأویل مختلف الحدیث در بحث خرده‌گیری‌های «نظام» و جماعت وی بر اهل حدیث به نقل از آنان می‌گوید: محدثین، احادیثی را روایت می‌کنند که با واقعیت در تضاد می‌باشد. از جمله حدیث فوق. سپس ابن قتیبه، پاسخ اعتراض آنان را در بحثی مفصل می‌دهد.

ولی مؤلف فجر الاسلام که در صدد بیان سهل‌انگاری علمای حدیث است، نقدهای گذشته نظام علیه سنت و نیز نقدهای کنونی مستشرقین را با اطمینان خاطر نقل می‌کند، اما دفاع ابن قتیبه و آنچه را که شارحین حدیث، پیرامون این حدیث نوشته‌اند و حتی تفسیر ابن عمر رضی الله عنهما را در این باره نادیده می‌گیرد و فقط به ارائه یک بخش از حدیث فوق که در کتاب العلم بخاری آمده و در آن کلمه (اليوم) وجود ندارد، اکتفا می‌نماید؛ حال آنکه که عذر امام بخاری پذیرفته است؛ چراکه ایشان اجزای مختلف یک حدیث را در ابواب متعدد بیان می‌کند.

ابن حجر پس از نقل این قطعه از حدیث بخاری می‌گوید: منظور، کسانی هستند که در آن زمان وجود داشتند و این مسأله، از روایت شعیب از زهري ثابت می‌شود که در بحث صلوة خواهد آمد.^۲

۲- الاصابة في معرفة الصحابة ۸/۱

آنچه تعجب انسان را می‌افزاید، اینکه مؤلف فجرالاسلام در پایان این بحث، مهمترین منابع مورد استفاده خود را ذکر می‌کند که قبل از همه نام فتح الباری و شرح نووی به چشم می‌خورد. در حالی که صاحبان این دو کتاب و شارحان حدیث، همان معنایی را از حدیث ارائه داده‌اند که ما بیان کردیم، نه آن چیزی را که مؤلف فجرالاسلام فهمیده است! واقعا اگر استاد احمد امین، از طرق مختلف حدیث و دیدگاه‌های شارحان اطلاع داشته، پس چگونه و با چه جرأتی به ساختگی بودن حدیث حکم نموده است؟ و اگر اطلاع نداشته، پس چگونه فتح الباری و شرح نووی را منابع مورد استفاده خود در این مبحث معرفی نموده است؟!

حدیث دوم: (من اصطح کل یوم سبع تمرات من عجوة لم یضره سمّ و لا سحر ذلك الیوم إلی اللیل) یعنی: «هر کس، روزانه هنگام صبح هفت دانه خرمای عجوه بخورد، در آن روز تا شب، هیچ سم و سحری، به او آسیب نمی‌رساند». این حدیث را امام بخاری در کتاب الطب و امام مسلم و نیز امام احمد به نقل از سعد بن ابی وقاص رضی الله عنه روایت نموده و علمای حدیث، پیرامون آن نظریات مختلفی ارائه داده‌اند.

برخی، این حدیث را مختص خرمای مدینه دانسته‌اند، چنانکه در روایت مسلم چنین آمده است: (من أكل سبع تمرات مما بین لابتیه) یعنی: «کسی که هفت خرما از خرماهای (مدینه) را بخورد...». حدیث عایشه رضی الله عنها نیز مؤید این مطلب است: (إن هذه عجوة العالیة شفاء) یعنی: «این خرمای بالای مدینه شفابخش است».

علما گفته‌اند: هیچ بعید نیست که خداوند تعالی، به میوه یک شهر، خاصیتی بدهد که میوه‌ای از همان نوع در شهر دیگری آن ویژگی را نداشته باشد. چنانکه داروها نیز چنین هستند؛ می‌توان این مسأله را مرتبط به آب و هوای مدینه دانست یا از آن جهت خرمای عجوه مدینه چنین خاصیتی دارد که به دست رسول خدا صلی الله علیه و آله غرس گردیده است.^۱

۱- من خودم هنگامی که در سال ۱۳۸۴ هـ. ق جهت ادای حج به سرزمین حجاز رفتم، این درمان را تجربه کردم؛ مدت پنج ماه کامل هر صبح هفت دانه خرمای عجوه می‌خوردم در حالی که مبتلا به بیماری قند بودم. سپس آزمایش ادرار و خون دادم. اثری از بیماری قند نمانده بود. در این مورد به مقاله ام در مجله الضیاء و حضارة الاسلام شماره سوم، سال پنجم مراجعه نمایید.

برخی گفته‌اند: هر خرمای عجوه به خاطر حرارتی که دارد، دارای چنین خاصیتی می‌باشد و برودت سم را از وجود انسان می‌زداید.

اما آنچه مورد تأیید اکثر علما می‌باشد، این است که ویژگی فوق به خرمای عجوه مدینه اختصاص دارد. ابن قیم در زادالمعاد می‌گوید: خرما، غذای مناسب و حافظ تندرستی است. بخصوص برای کسانی که به خوردن آن عادت داشته باشند. مانند اهل مدینه و.... بویژه خرمای شمال مدینه؛ زیرا نرم کننده پوست بدن می‌باشد و در گروه مواد غذایی و دارویی و میوه جات قرار دارد؛ توان جنسی را می‌افزاید و مواد زائد بدن را که در اثر سایر مواد غذایی به وجود آمده‌اند، از بین می‌برد. اگر کسی به خوردن آن عادت کند، از بوی بد و مسمومیت غذاهایی که خورده است، نجات می‌یابد.

بدون تردید برخی از مناطق، دارای خصوصیات هستند که مناطق دیگر از آن محروم می‌باشند. بعضی از داروها در برخی از مناطق مؤثر واقع می‌شوند، در حالی که همان دارو در جایی دیگر، آن تأثیر را ندارد. علتش آب و هوا و خاک آن سرزمین می‌باشد. برخی از گیاهان در برخی از مناطق قابل خوردن هستند در حالی که در مناطق دیگر، در ردیف گیاهان سمی قرار دارند.

ابن قیم در جای دیگر می‌گوید: خوردن خرما قبل از صبحانه بخاطر حرارتی که دارد، باعث از بین بردن انگل معده می‌گردد. خرما، هم میوه است و هم غذا و هم شیرینی و....

در جای دیگر می‌گوید: اگر این سخن که خرمای عجوه این شهر، اثرات سم و سحر را از بین می‌برد، توسط سقراط و جالینوس و پزشکان دیگر بیان می‌شد، بلافاصله با استقبال اطبا و پزشکان مواجه می‌شد، در حالی که سقراط و جالینوس از روی حدس و گمان و تخمین سخن گفته و رسول خدا ﷺ از وحی سخن می‌گوید و سخنانش، قاطع و غیر قابل انکار می‌باشند.^۱

این بود خلاصه نظریاتی که در این باره گفته شده است. بنابراین مبادرت به تکذیب و تردید حدیث، به هیچ وجه جائز نیست، مگر اینکه از نظر سند دارای اشکال باشد و یا اینکه عقل سلیم و طب به تکذیب و بطلان قطعی آن حکم نمایند. این حدیث، از طرق مختلف توسط ائمه حدیث به صحت رسیده و راویان ثقه و عادلانی که به هیچ وجه نمی‌توان آن‌ها را تکذیب نمود، روایتش کرده‌اند و متنش نیز صحیح می‌باشد و توسط

بسیاری از مردم و از جمله خودم تجربه شده است. چنانچه طب جدید نیز تأیید نموده که خرماى عجوه دستگاه گوارش را ملایم و جسم را بانشاط می‌سازد و سموم بدن را از بین می‌برد.

لذا در این حدیث از این جهت که خرماى عجوه، برای معالجه امراض و مسمومیت‌ها مفید می‌باشد، هیچ اشکالی وجود ندارد.

اگر سحر، نوعی بیماری روحی است، یقیناً جز معالجه روحی و روانی، دارویی دیگر در آن تأثیری نخواهد داشت. پس اگر به صورت تلقین، باور کنیم که خرماى عجوه، مفید است و خاصیت تقویت‌کنندگی دارد و به خود بقبولانیم که عجوه شهر رسول خدا ﷺ چنین خاصیتی دارد و این علاج را خود رسول الله ﷺ تجویز نموده است و ایشان از جانب خود سخن نمی‌گویند، بلکه از وحی الهی الهام می‌گیرند، یقیناً این تلقینات، اثرات عمیقی در وجود فرد مسحور خواهد گذاشت. چیزی که طب جدید نیز به آن معتقد است.

آیا بهتر نبود که مؤلف تا زمانی که توجیه حدیث به شکلی معقول ممکن بود، به تکذیبش مبادرت نمی‌ورزید؟

اگر هنوز طب جدید موفق به کشف تمام خاصیت‌های عجوه نشده، پس چگونه رواست که حدیث مذکور را رد نماییم؟

مگر تاکنون کسی ادعا نموده که طب به آخرین حد تکامل خود رسیده و خواص همه خوردنیها، نوشیدنیها، گیاهان و میوه جات را کشف کرده است؟

فکر نمی‌کنم کسی در اشتباه مؤلف فجر الاسلام که جسورانه به تکذیب حدیث فوق پرداخته، تردید داشته باشد. یقیناً از آنجا که سند و همچنین متن حدیث، بدون اختلاف، صحیح می‌باشد، نظریه مؤلف فجر الاسلام در مراکز علمی به هیچ وجه ارزشی نخواهد داشت.

به نظر من اگر در حجاز، مراکز پیشرفته پزشکی وجود می‌داشت یا اینکه خوردن خرماى عجوه در میان غربی‌ها معمول می‌بود، تحقیقات پزشکی جدید می‌توانست خواص زیادی از عجوه را کشف نماید. اگر امروز به چنین اکتشافی دست نیافته‌اند، در آینده به خواص آن پی خواهند برد.

حدیث سوم: (الکماء من المن و ماؤها شفاء للعین و العجوة من الجنة و هي شفاء من السم) یعنی: «قارچ، از خانواده ترنجبین است و آبش، برای چشم شفا بخش می‌باشد و خرمای عجوه، از بهشت است و مایه شفای سم (مسمومیت) می‌باشد».

این حدیث را ترمذی از ابوهریره رضی الله عنه و احمد در مسند خود از سعید بن زید رضی الله عنه^۱ روایت نموده است. مؤلف فجر الاسلام در مورد این حدیث می‌گوید: «آیا محدثین در نقد این حدیث، قارچ را آزمایش نموده اند؟ آن‌ها به این اکتفا کردند که ابوهریره رضی الله عنه گفته است: سه یا پنج یا هفت عدد قارچ برداشتم و آب آن‌ها را در شیشه ای گرفتم؛ سپس کنیزکی نابینا، چند قطره از آب قارچ را در چشمانش ریخت و بدین ترتیب بیماری چشمانش بهبود یافت.. طبیعی است این عمل ابوهریره رضی الله عنه نمی‌تواند دلیل صحت حدیث فوق باشد. چراکه یک تجربه جزئی، خواص داروها را اثبات نمی‌کند و باید برای این منظور بارها تجربه و آزمایش نمود...»^۲.

در این بحث دو نکته وجود دارد:

۱- این حدیث در صحیحین و غیره وجود دارد و سندش نیز محکم است و هیچ فرد متهم یا مجروحی در سند آن وجود ندارد.

۲- ابوهریره رضی الله عنه شخصاً این حدیث را تجربه نموده و صحت آن را دریافته است. همانطور که افراد زیادی بعد از ابوهریره رضی الله عنه نیز آن را تجربه نموده‌اند. چنانکه امام نووی در مورد برخی از علمای زمان خود می‌گوید که بینایی دیدگان خود را از دست داده بودند، سپس با استفاده از آب قارچ، روشنایی چشمانشان را باز یافتند. حتی برخی گفته‌اند: اگر سرمه بر آن افزوده شود، اثرش بیشتر خواهد بود.

نا گفته نماند که برخی از پزشکان اسلامی نیز این موضوع را بررسی نموده و به صحت حدیث فوق اذعان کرده‌اند.

ابن قیم در کتاب (الهدی النبوی) اعتراف پزشکان مشهور گذشته مانند مسیحی و ابن سینا و... را مبنی بر مفید بودن قارچ جهت بینایی دیدگان ذکر کرده است.

۱- المسند ۱۱/۳ چاپ جدید با تحقیق علامه احمد محمد شاکر

۱- ضحی الاسلام: ۱۳۱/۲

ابن بیطار در مفرداتش می‌گوید: آب قارچ وقتی که با سرمه آمیخته شود، بهترین دارو برای چشم است؛ مژگان چشم را تقویت می‌نماید و بینایی را می‌افزاید. با این توضیحات معلوم گردید که علما و پزشکان در بررسی و آزمایش قارچ کوتاهی نکرده‌اند. اما با این حال مؤلف (فجر الاسلام) به این تجربه‌ها راضی نمی‌شود مگر اینکه هر مسلمانی از آب آن استفاده نماید و بهبود یابد.

اکنون باید از احمدامین پرسید: ابوهیره رضی الله عنه، نووی و پزشکان دیگر، در گذشته قارچ را مورد آزمایش قرار داده و آن را برای چشم مفید یافته‌اند. آیا شما که منکر خاصیت آن هستید، یک بار به خود زحمت آزمایش آن را داده‌اید و آیا شنیده‌اید کسی آن را تجربه کند و نتیجه نگیرد؟ علاوه بر این اگر کسی چنین تجربه‌ای هم کرده و موفق نشده باشد، بهتر نیست به جای تکذیب حدیث رسول الله صلی الله علیه و آله از آن شخص سؤال شود که آیا قارچی که آزمایش کرده، همان قارچ سرزمین حجاز است یا از انواع دیگر قارچها می‌باشد؟

آیا امروزه علم پزشکی به جایی رسیده است که اگر با حدیث پیامبر صلی الله علیه و آله سازگاری نداشت، به جعلی بودن حدیث حکم نماییم؟

واقعیت این است که استاد در این حدیث نیز همچون دو حدیث قبلی به هیچ آزمایشی روی نیاورده و نمی‌داند چگونه جرأت نموده که حدیث صحیح پیامبر صلی الله علیه و آله را تکذیب نماید؟

اگر تحقیقات پزشکی امروز، بر خلاف این حدیث، چیزی را به اثبات می‌رساند و ایشان بر اساس آن از پذیرفتن حدیث خودداری می‌نمود و گذشتگان را به کوتاهی متهم می‌کرد، زیاد تعجب آور نبود؛ اما چنین چیزی تا به امروز به هیچ وجه تحقق نیافته است!

حدیث چهارم: ابن عمر رضی الله عنهما از سول خدا صلی الله علیه و آله روایت می‌کند که فرموده است: «کسی که سگی را پرورش دهد به غیر از سگ گله، هر روز از پاداش اعمال نیکش به مقدار دو قیراط کاسته می‌شود».

از ابن عمر رضی الله عنهما سؤال شد: ابوهیره رضی الله عنه در این حدیث سگ زراعت را نیز مستثنی می‌کند؟ ابن عمر رضی الله عنه گفت: چون خود ابوهیره رضی الله عنه دارای زمین کشاورزی است.

صاحب کتاب ضحی الاسلام^۱ می‌گوید: «این نقد، توسط ابن عمر^{رضی الله عنهما} صورت گرفته و خیلی دقیق و بامحتواست». منظور احمد امین، این است که ابن عمر^{رضی الله عنهما}، ابوهریره^{رضی الله عنه} را به افزودن کلمه (کلب زرع) یعنی سگ کشاورزی متهم کرده است. زیرا ابوهریره^{رضی الله عنه} دارای زمین کشاورزی بوده و شاید بخاطر نگرهبانی آن نیاز به سگی داشته است. باید گفت که این حدیث را امام بخاری به نقل از ابوهریره^{رضی الله عنه} آورده است، ولی در آنجا سخنی از ابن عمر^{رضی الله عنهما} در این باره نقل نشده است.

همین طور امام ترمذی در کتاب الصید حدیث مذکور را آورده و حدیث عبدالله بن عمر^{رضی الله عنهما} و عبدالله بن مغفل^{رضی الله عنهما} و دیگران را نیز ذکر کرده است.

امام مسلم نیز در کتاب المساقات این حدیث را با حدیث ابن عمر^{رضی الله عنهما} آورده است. امام مسلم علاوه بر حدیث ابوهریره^{رضی الله عنه}، احادیث دیگری نیز آورده که لفظ (کلب زرع) در آن‌ها آمده است و این، بیانگر آن است که ابوهریره^{رضی الله عنه} در نقل این کلمه، تنها نیست. شارحان حدیث، زیادت لفظ کلب زرع توسط ابوهریره^{رضی الله عنه} و دیگران را مورد بحث قرار داده و منظور ابن عمر^{رضی الله عنهما} را نیز که گفته است: (إِنَّ لَابِي هَرِيرَةَ زَرْعاً)، بیان کرده‌اند. ابن حجر در فتح الباری^۲ ضمن بیان این نکته که منظور ابن عمر^{رضی الله عنهما}، تصدیق ابوهریره^{رضی الله عنه} بوده است، می‌گوید: در ذکر (زرع)، راویانی چون سفیان بن زهیر و عبدالله بن مغفل با ابوهریره^{رضی الله عنه} موافق هستند، چنانچه روایات آن‌ها در مسلم وجود دارد.

علاوه بر این نووی^{رحمته الله علیه}، پیرامون سخن ابن عمر^{رضی الله عنهما} در مورد ابوهریره^{رضی الله عنه} می‌گوید: این سخن ابن عمر^{رضی الله عنه} نه توهینی است به ابوهریره^{رضی الله عنه} و نه شک و تردید وی نسبت به ابوهریره^{رضی الله عنه} را می‌رساند. بلکه هدفش، این بوده که چون ابوهریره^{رضی الله عنه} دارای زراعت و کشاورزی است، این حدیث را بهتر از ما حفظ کرده است. حتی امام مسلم این زیادت را از ابن الحکم عبدالرحمن بن ابونعیم بجلی به نقل از ابن عمر^{رضی الله عنهما} ذکر کرده است. بنابراین امکان دارد که خود ابن عمر^{رضی الله عنه} نیز به تأسی از ابوهریره^{رضی الله عنه}، این زیادت را پذیرفته و روایت کرده باشد.

۱- ضحی الاسلام: ۱۳۱/۲-۱۳۲

خلاصه اینکه ابوهیره رضی الله عنه در روایت این لفظ تنها نیست، بلکه جمعی از صحابه در نقل این زیادت با وی هم عقیده هستند. اگر ابوهیره رضی الله عنه در نقل این زیادت تنها بود، باز هم روایتش مقبول و مورد احترام بود.^۱

این بود واقعیت این مسأله که بیان گردید. کاملاً روشن است که هدف عبدالله بن عمر رضی الله عنه به هیچ وجه تکذیب ابوهیره رضی الله عنه نبوده است. اصلاً چگونه امکان دارد ابن عمر رضی الله عنه، ابوهیره رضی الله عنه را تکذیب نماید در حالی که نسبت به ابوهیره رضی الله عنه اذعان دارد که وی در باب احادیث رسول خدا صلی الله علیه و آله حافظ ترین آنان بوده است؟ چنانچه این موضوع در بحث ابوهیره رضی الله عنه به تفصیل بیان خواهد شد. اگر ابن عمر رضی الله عنه، ابوهیره رضی الله عنه را تکذیب می نمود، چگونه امکان داشت ائمه حدیث که در نقل احادیث آن همه حساسیت به خرج می دادند، روایات ابوهیره رضی الله عنه را در کتابهایشان جمع آوری نمایند و فقها بر اساس روایات او، به استنباط احکام و مسائل بپردازند؟

واقعیت، این است که مؤلف فجر الاسلام در مورد سخن ابن عمر رضی الله عنه، دچار کج فهمی و سوء برداشت شده است. جالب اینجاست که حس امانت علمی، وی را بر آن داشته تا در ذیل صفحه مربوط به این بحث بنویسد: «به شرح نووی مراجعه کنید». در حالی که در بحث نووی پیرامون این حدیث، نه تنها بویی از تکذیب ابوهیره رضی الله عنه توسط ابن عمر رضی الله عنه به مشام نمی رسد، بلکه نووی، بکلی عکس آن را ثابت کرده است. اکنون باید از احمد امین، مؤلف فجر الاسلام، پرسید که مگر عبارت علامه نووی را نفهمیده است؟ یا اینکه عبارت ایشان را فهمیده، اما نظریه گلدزیهر یهودی را بر دیدگاههای علمای اسلام ترجیح داده است؟

این بود احادیثی که مؤلف فجر الاسلام آن ها را به عنوان نمونه هایی از نقد عمیق علمی ذکر کرده است. بدون تردید بر اساس توضیحاتی که دادیم، روشن گردید که مؤلف مزبور چیز جدیدی که علمای اسلام به آن پی نبرده باشند، کشف نکرده است. تنها تازگی این مباحث در این است که وی در تطبیق معیارهای مورد نظر خود گستاخانه و بدون دقت و احتیاط، احادیثی را مورد نقد قرار داده که صحت آن ها برای نابودی توطئه های مستشرقین کافی است.

بحمدالله ثابت گردید که علمای اسلام به هیچ وجه از مسیر حق و هدایت منحرف نشده‌اند. بلکه اصولی که آن‌ها در نقد رجال و متن احادیث در نظر گرفتند و موفقیتی که آن‌ها در حسن استخدام این اصول به آن دست یافتند، بهترین شیوه و دقیق ترین مسیری بود که باید آن را در پیش می‌گرفتند.

به هیچ عنوان رد و انکار حدیثی که از طریق صحیح و علمی با نقل سلسله راویان مورد اعتماد تا رسول خدا ﷺ به ما رسیده و متن آن نیز قابل پذیرش است، درست نمی‌باشد. زیرا انکار چنین حدیثی، انکار سخن پیامبر ﷺ خواهد بود و هیچ مسلمانی چنین اجازه‌ای به خود نمی‌دهد. از سوی دیگر انکار چنین حدیثی، در واقع تکذیب راویان حدیث یعنی صحابه و تابعین خواهد بود؛ کسانی که با بررسی سیرت و اخلاق‌شان، پی برده ایم که انسان‌های مورد اعتمادی هستند و بشریت تاکنون انسان‌هایی پرهیزگارتر و راستگوتر از آن‌ها ندیده است.

اگر استاد احمد امین بگوید: ما به تکذیب این راویان ثقة و عادل معتقد نیستیم، اما احتمال می‌دهیم که دچار توهم و خطا شده باشند، در جوابش می‌گوییم: این احتمال، خیلی ضعیف است و هرگز نمی‌تواند بر گمان قوی غالب شود؛ البته علمای اسلام از روی احتیاط گفته‌اند که احادیث آحاد، مفید گمان غالب هستند.

عمل به خبر واحد

مؤلف فجر الاسلام، می‌گوید: ^۱ علمای حدیث، احادیث را به دو نوع تقسیم نمودند: «متواتر» که مفید علم یقین است، اما وجود خارجی ندارد. تا جایی که برخی گفته‌اند: فقط یک حدیث متواتر وجود دارد و برخی هم گفته‌اند: هفت حدیث متواتر وجود دارد. نوع دوم، احادیث «آحاد» هستند که فقط مفید ظن می‌باشند و پس از اینکه صداقت راویان‌شان ثابت گردید، عمل به آن‌ها جایز خواهد بود..

در این سخنان احمد امین باید دقت نمود؛ اولاً اختلاف نظر پیرامون تعداد احادیث متواتر، بر اساس تفاوت دیدگاه‌ها پیرامون تعریف حدیث متواتر است و گر نه احادیث متواتر، در یک یا دو یا هفت حدیث منحصر نیست و تعداد احادیث متواتر، خیلی بیشتر از این است. اما آنچه ایشان در مورد احادیث «آحاد» از علمای حدیث نقل نموده که گفته‌اند: «عمل به آن‌ها جائز است»، باید گفت: نمی‌دانم ایشان، این سخن را از

کدامین عالم نقل کرده است؟ قبلاً توضیح دادیم که جز منکرین حجیت حدیث و روافض تندرو که غیر از روایات ائمه خود، روایات دیگران را نمی پذیرند، نظریه جمهور مسلمین، وجوب عمل به مقتضای خبر واحد می باشد، نه جواز آن. بنابراین جواز عمل به احادیث آحاد که احمد امین نقل کرده است، یا بر اساس عدم آگاهی از دیدگاه علما می باشد که این، بیانگر نا آگاهی عمیق ایشان نسبت به دعوت اسلامی و فرهنگ آن است و یا اینکه از روی معرفت و آگاهی بوده و این خود، مستلزم تحریف است و گزینه سومی وجود ندارد. چنانچه قبلاً نیز بیان کردم، این تحریف، هدفی جز ایجاد شک و تردید در سنت ندارد. به زعم ایشان، احادیث متواتر اصلاً وجود خارجی ندارند و در مورد اخبار آحاد نیز، جواز عمل ثابت می شود؛ با این حساب عملاً چیزی از سنت باقی نمی ماند تا مصدر قانونگذاری مسلمانان باشد.

این است نتیجه تلاش های احمد امین و امثال وی و این است افتخارات این مردان

بزرگ!!

شخصیت ابوهریره رضی الله عنه

با توضیحاتی که قبلاً بیان گردید، اکنون به آخرین قسمت از نقد کتاب فجر الاسلام می پردازیم که در مورد شخصیت ابوهریره رضی الله عنه می باشد.

باید اذعان نمود که مؤلف فجر الاسلام در توجیه ایراداتش به ابوهریره رضی الله عنه و در همسویی با مستشرقین و «نظام» در هجوم بر ضد این صحابی بزرگوار، خیلی زیرکانه عمل نموده است. ضمناً دقت و احتیاط کامل را که مبادا اعتقاد درونیش نسبت به این صحابی نمایان شود، از دست نداده است. بنابراین ایراداتش را در مواضع مختلف و به صورت پراکنده بیان نموده است، اما سبک بیان و تحریف حقایق در تاریخ ابوهریره رضی الله عنه و تلاش وی برای ایجاد تردید در صداقت این صحابی گرامی، افشاکننده دید واقعی مؤلف نسبت به این صحابی بزرگوار می باشد.

بنابراین لازم دانستم تا قبل از پرداختن به نظریات مؤلف در مورد ابوهریره رضی الله عنه، به بیان شرح حال مختصری از ابوهریره رضی الله عنه بپردازم^۱ تا دیدگاه واقعی تاریخ و نظر یاران پیامبر صلی الله علیه و آله و علمای تابعین و ائمه مسلمین در مورد این صحابی بزرگوار روشن گردد و

۱- این شرح حال را از منابع متعدد مانند الاستیعاب از ابن عبدالبر؛ الاصابة از ابن حجر؛ تهذیب الاسماء از نووی و... اقتباس نموده ام.

بدین سان بتوانیم چهره درخشان این صحابی را با سیمایی که مؤلف فجر الاسلام به پیروی از اساتید مستشرق خود عرضه داشته است، مقایسه نماییم.

نام و کنیه ابوهریره رضی الله عنه

در مورد نام ابوهریره رضی الله عنه و اسم پدرش، اختلاف شدیدی وجود دارد. قطب حلبی، در این باره ۴۴ نظریه را ذکر کرده که حافظ ابن حجر آن‌ها را در سه نظریه خلاصه نموده است.

مشهور است که ایشان در زمان جاهلیت به عبدشمس بن صخر معروف بوده است، اما زمانی که مسلمان شد، رسول خدا صلی الله علیه و آله وی را عبدالرحمن نامید. عبدالرحمن به یکی از قبائل یمن به نام «دوس» منسوب بود و مادرش، امیمه بنت صفیح بن حارث دوسیه نام داشت.

ترمذی، علت معروف بودن ابوهریره رضی الله عنه را به این نام، این طور بیان می‌کند که ابوهریره رضی الله عنه می‌گوید: من، گوسفندان قوم خود را می‌چراندم. گربه کوچکی داشتم. شبها آن را بالای درختی می‌گذاشتم و روزها آن را با خود به صحرا می‌بردم و با آن بازی می‌کردم. به همین جهت آنها، مرا ابوهریره یعنی پدر گربه صدا می‌کردند.

اسلام آوردن و مصاحبت با رسول خدا صلی الله علیه و آله

مشهور، آنست که ابوهریره رضی الله عنه در سال هفتم هجری در فاصله واقعه حدیبیه و خیبر مسلمان شده است. ابوهریره رضی الله عنه هنگام بازگشت پیامبر صلی الله علیه و آله از خیبر، به ایشان پیوست و با وی به مدینه برگشت و در صفا^۱ اقامت گزید.

ابوهریره رضی الله عنه مصاحبت پیامبر صلی الله علیه و آله را در سفر و حضر بر خود لازم گرفت و این وضعیت، تا وفات پیامبر صلی الله علیه و آله ادامه داشت.

شمایل و خصوصیات

ابوهریره رضی الله عنه، چهار شانه بود و چهره‌ای گندمگون و موهای بلند داشت و دارای محاسن بلندی بود که آن‌ها را رنگ می‌زد و سبیلش را کوتاه می‌نمود. وی، از صداقت

۱- صفا، مکانی در مسجد النبی بود که به مهاجرین بی سرپناه اختصاص داشت؛ آن‌ها شبها را در صفا سپری می‌کردند.

لهجه و روحیه‌ای شاد و طبعی شوخ برخوردار بود. چنانچه ابن ابی الدنیا در کتاب المزاح از زبیر بن بکار نقل می‌کند که مردی به ابوهریره رضی الله عنه گفت: «من در حالی که روزه داشتم، نزد پدرم رفتم. اوف به من غذا داد. من از روی فراموشی، از نان و گوشتی که نزد پدرم بود، سیر خوردم». ابوهریره رضی الله عنه گفت: «اشکالی ندارد. خدا به تو غذا داده است». آن مرد ادامه داد که «سپس نزد فلانی رفتم، آنجا گوسفند شیردهی یافتم. از شیر آن نیز نوشیدم». ابوهریره رضی الله عنه گفت: «اشکالی ندارد؛ خداوند به تو نوشانیده است». مرد گفت: «سپس به خانه خود برگشتم؛ آنجا به من آب دادند و من هم نوشیدم». ابوهریره رضی الله عنه گفت: «پس تو اصلاً به روزه گرفتن عادت نکرده‌ای».

همچنین ابن قتیبه در معارف روایت می‌کند که مروان بن حکم، ابوهریره رضی الله عنه را در مدینه به عنوان جانشین خود تعیین کرد. ابوهریره رضی الله عنه، چادری بر روی الاغ خود گذاشت و بر آن سوار شد. وقتی با کسی روبرو می‌شد، می‌گفت: راه را برای امیرتان باز کنید.

افرادی چون گلدزیهر و دیگران، این شوخ طبعی ابوهریره رضی الله عنه را دلیل نارسایی عقلی وی دانسته‌اند و چنین به نظر می‌رسد که مؤلف فجر الاسلام نیز این نظریه را پذیرفته و در بحثی که در مورد ابوهریره رضی الله عنه نموده، به این نکته اشاره کرده است. واقعیت، این است که این نتیجه‌گیری از حکایت فوق، کمال بی انصافی و نادیده گرفتن حقیقت است؛ زیرا به هیچ وجه شوخ طبعی فرد، سبب کسر شأن وی نمی‌شود و هرگز دلیل سبک سری وی نیست. زیرا اگر چنین حکم نماییم، لزوماً باید هر انسان شوخ طبعی را فاقد عقل و هر انسان سخت و درشت خویی را عاقل و اندیشمند بدانیم.

زهد، عبادت و تقوای ابوهریره رضی الله عنه

قبلاً بیان گردید که ابوهریره رضی الله عنه از اصحاب صفه بود و در سفر و حضر رسول اکرم صلی الله علیه و آله را همراهی می‌کرد و معمولاً سر سفره ایشان، غذا می‌خورد.

امام بخاری از ابوهریره رضی الله عنه نقل نموده است که: بخدا سوگند بعضی اوقات از فرط گرسنگی نقش زمین می‌شدم و گاهی بر شکم خود سنگ می‌بستم. در جایی دیگر می‌گوید: من، بین منبر رسول خدا صلی الله علیه و آله و حجره عائشه رضی الله عنها می‌افتادم. مردم گمان

می‌کردند من دیوانه شده ام. در حالی که من دیوانه نبودم و جز گرسنگی مشکلی دیگر نداشتم.

برخی از این سخن ابوهریره رضی الله عنه که می‌گوید: «من بیهوش می‌افتادم»، سوء استفاده نموده و او را مبتلا به بیماری صرع دانسته‌اند و این، خیانت و افترای بزرگی است. زیرا خود ابوهریره رضی الله عنه علت افتادن خود را توضیح داده که در اثر گرسنگی بوده است، نه به سبب بیماری صرع.

از طرفی هیچیک از مورخین اسلامی که زندگی ابوهریره رضی الله عنه را مورد بررسی قرار داده‌اند، نگفته که وی دچار بیماری صرع بوده است. معلوم نیست گلدزیهر این افترا را از کجا آورده است؟! آن‌ها که جز نوشته‌های مورخین اسلامی مرجع دیگری در مورد ابوهریره رضی الله عنه ندارند!

در مورد عبادت و پرهیزگاری ابوهریره رضی الله عنه، ابن حجر از جریری از ابی نضره از شخصی نقل کرده است که او، میهمان ابوهریره رضی الله عنه بوده و گفته است: هیچکس از صحابه را در عبادت و مهمان نوازی مانند او ندیدم.

امام احمد بن حنبل از ابوعثمان نهدی نقل می‌کند که هفت شب، میهمان ابوهریره رضی الله عنه بوده است. او، می‌گوید: ابوهریره رضی الله عنه و خادم و زن وی، شب را به سه بخش تقسیم کرده بودند. یکی بر می‌خاست و نماز شب می‌خواند، سپس دومی را بیدار می‌کرد و او، سومی را.

ابن سعد از عکرمه نقل می‌کند که ابوهریره رضی الله عنه هر روز دوازده هزار مرتبه تسبیح می‌گفت و می‌فرمود: به اندازه گناهانم تسبیح می‌گویم.

عبدالرزاق از ابن سیرین نقل می‌کند: عمر رضی الله عنه، ابوهریره رضی الله عنه را بر امارت بحرین گماشت. دیری نگذشت که ابوهریره رضی الله عنه ده هزار درهم از بحرین آورد. عمر رضی الله عنه از وی سؤال کرد: این همه مال از کجا؟ جواب داد: اسب‌هایی داشتم؛ زاد و ولد کردند. عطایایی بود که مردم به من دادند.

عمر رضی الله عنه، پس از بررسی امور متوجه صداقت ابوهریره رضی الله عنه شد. بنابراین دوباره از او خواست که امیر بحرین شود، اما ابوهریره رضی الله عنه عذر آورد و نپذیرفت.

عمر رضی الله عنه گفت: کسی که از تو بهتر بوده، امارت را طلبیده است. ابوهریره رضی الله عنه گفت: او، یوسف، نبی خدا و فرزند نبی خدا بوده است، اما من، ابوهریره بن أمیمه هستم و از

سه چیز بیم دارم: از اینکه بدون علم سخن بگویم و بناحق فیصله نمایم و مورد ضرب و شتم قرار بگیرم و حیثیت و مالم را از دست بدهم.

قدرت حافظه ابوهریره رضی الله عنه

به خاطر مصاحبت مستمر ابوهریره رضی الله عنه با رسول خدا صلی الله علیه و آله، وی بر مواردی از اقوال و افعال پیامبر صلی الله علیه و آله اطلاع پیدا نمود که دیگران اطلاع نداشتند. هنگامی که اسلام آورد، از حافظه خوبی برخوردار نبود. به همین جهت نزد پیامبر صلی الله علیه و آله از این مشکل شکایت کرد. رسول خدا صلی الله علیه و آله به وی دستور داد که دامن لباسش را پهن کند. سپس امر نمود آن را جمع کند و به سینه‌اش بچسباند. ابوهریره رضی الله عنه چنین نمود و از آن روز به بعد هیچ حدیثی را فراموش نکرد.

این ماجرا، توسط ائمه حدیث مانند بخاری، مسلم، احمد، نسائی، ابویعلی و ابونعیم نقل شده است.

اما گلدزیهر، مدعی است که این رویداد، ساختگی می‌باشد و بعدی‌ها جهت تأیید ابوهریره رضی الله عنه و توجیه کثیر الروایه بودن او، آن را ساخته‌اند. البته این مستشرق یهودی دلیلی برای این مدعای خود جز کینه و عداوت نسبت به ابوهریره رضی الله عنه ندارد.

مستشرقین و همفکران‌شان همواره با دید تعجب و تردید به قوت حافظه ابوهریره رضی الله عنه می‌نگرند، اما اگر با دید انصاف و از دید روانشناسی و جامعه‌شناسی موضوع را بررسی کنند، تعجب و تردیدشان برطرف می‌شود. زیرا هر قومی دارای خصوصیتی است و قوت حافظه، یکی از ویژگی‌های عرب‌ها بوده است. در میان صحابه، تابعین و نسل‌های بعدی، افرادی بودند که در سرعت حفظ و قدرت حافظه، نظیر نداشتند. کسانی که می‌دانند امام بخاری سیصد هزار حدیث را با سند و احمد بن حنبل، ششصد هزار حدیث و ابوزرع، هفتصد هزار حدیث را حفظ داشته‌اند، هرگز از محفوظات ابوهریره رضی الله عنه تعجب نمی‌کنند. زیرا مجموعه احادیثی که ابوهریره رضی الله عنه حفظ داشته، چنانچه در مسند بقی بن مخلد آمده، پنج هزار و سیصد و هفتاد و چهار حدیث بوده است. در میان علمای گذشته و حال کسانی بوده‌اند که آنقدر نثر و نظم حفظ داشته‌اند که محفوظات ابوهریره رضی الله عنه در مقابل آن‌ها چیزی بشمار نمی‌آید. چنانچه راویان، نقل کرده‌اند که اصمعی پنج هزار رجز از رجزهای عرب را حفظ داشته است. همچنین استاد محب الدین خطیب از محفوظات علامه شنقیطی رحمته الله علیه که خود شاهد آن

بوده، مواردی را نقل کرده است که انسان، مات و مبهوت می‌ماند. ایشان می‌گوید: شیخ احمد بن امین شنقیطی را از نزدیک می‌شناسم. وی، تمام اشعار جاهلی و همینطور تمام اشعار ابوالعلاء معری را حفظ داشت که اگر بخواهیم محفوظاتش را بشماریم مجموعه بزرگی پدید خواهد آمد. کتابش (الوسیط فی تراجم علماء و ادباء شنقیط) را از اول تا آخر در پاسخ به پیشنهاد استادمان شیخ طاهر جزائری، از حفظ نوشت.

چنانچه من شخصاً می‌دانم که این کتاب، مشتمل بر بیان نسب‌های زنان و مردان «شنقیط» و نیز ذکر قبائل، منظومات و مؤلفات و اخبارشان است. شیخ شنقیطی، این کتاب را کاملاً از حفظ نوشته است.

احادیثی که ابوهریره رضی الله عنه در طول مصاحبت با پیامبر صلی الله علیه و آله حفظ کرده، در برابر آنچه ما از شیخ شنقیطی رضی الله عنه می‌دانیم، بسیار کم و ناچیز است و این در حالی است که در این امت، افراد زیادی وجود داشته‌اند که از نظر قوت حافظه، ممتاز بوده‌اند.^۱

نباید فراموش کرد که صحابه رضی الله عنهم به کثرت حفظ ابوهریره رضی الله عنه اذعان داشته‌اند. چنانچه در صفحات آینده به آن اشاره خواهد شد. باری مروان، ابوهریره رضی الله عنه را در این زمینه آزمود و ابوهریره رضی الله عنه از این امتحان، سربلند و موفق بیرون آمد. چنانکه ابن حجر در کتاب الاصابه به نقل از کاتب مروان «ابوالزعیزه» می‌گوید: مروان، ابوهریره رضی الله عنه را فراخواند؛ ابوهریره رضی الله عنه شروع به گفتن حدیث نمود. مروان، ابوالزعیزه را نیز پشت پرده نشانده بود تا احادیث ابوهریره رضی الله عنه را ثبت نماید. وی، بعد از یک سال ابوهریره رضی الله عنه را دوباره فرا خواند و دوباره آن احادیث را از وی سؤال کرد. ابوهریره رضی الله عنه احادیث را دوباره تکرار نمود. مروان به احادیثی که نزد وی بود، نگاه کرد و متوجه شد که یک حرف هم جابجا نشده است.

این ماجرا، اتهامات مستشرقین متعصب و هواداران مسلمان‌شان را که هدفشان ایجاد شک و شبهه در پیکره اسلامی است، بکلی نابود می‌سازد.

تجلیل صحابه، تابعین و اهل علم از ابوهریره رضی الله عنه

طلحه بن عبید الله رضی الله عنه می فرماید: هیچ تردیدی ندارم که ابوهریره رضی الله عنه از پیامبر صلی الله علیه و آله مطالبی شنیده است که ما نشنیده ایم.

ابن عمر رضی الله عنهما می گوید: ابوهریره رضی الله عنه از من بهتر است و نسبت به آنچه به عنوان حدیث بیان می کند، عالم تر می باشد.

مردی نزد زید بن ثابت رضی الله عنه آمد و از وی سؤالی کرد؛ زید رضی الله عنه گفت: نزد ابوهریره رضی الله عنه برو؛ زیرا من و ابوهریره و فلانی در مسجد مشغول ذکر و دعا بودیم که رسول خدا صلی الله علیه و آله تشریف آورد و نشست و فرمود: «کاری را که انجام می دادید، ادامه دهید». من و رفیقم دعا کردیم و رسول خدا صلی الله علیه و آله آمین گفت. ابوهریره رضی الله عنه نیز چنین دعا نمود: (بارخدا! آنچه اینها از تو خواستند، من نیز می خواهم و افزون بر آن، از تو علمی می خواهم که فراموش نکنم). رسول خدا صلی الله علیه و آله آمین گفت. سپس زید و همراهش گفتند: ای رسول خدا! ما نیز چنین علمی می خواهیم. پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود: «جوان دومی از شما سبقت گرفت».

عمر رضی الله عنه، به ابوهریره رضی الله عنه گفت: یقیناً تو، بیش از ما با رسول خدا صلی الله علیه و آله ملازمت و همراهی نموده ای و نسبت به احادیث پیامبر صلی الله علیه و آله از ما حافظتری.

ابی بن کعب رضی الله عنه می گوید: ابوهریره رضی الله عنه در زمینه پرس و جو پیرامون چیزهایی که دیگران از پیامبر خدا صلی الله علیه و آله نمی پرسیدند، جرأت داشت.

امام شافعی می گوید: ابوهریره رضی الله عنه در زمان خود، حافظترین فردی بوده که حدیث روایت نموده است.

امام بخاری می گوید: حدود هشتصد نفر از اهل علم، از ابوهریره رضی الله عنه روایت کرده اند و ایشان، حافظ ترین فرد در روایت حدیث از رسول خدا صلی الله علیه و آله بوده است.

ابوصالح می گوید: حافظه ابوهریره رضی الله عنه از حافظه تمام یاران رسول خدا صلی الله علیه و آله قوی تر بوده است. سعید بن ابی الحسن (برادر حسن بصری) می گوید: هیچ صحابه ای بیشتر از ابوهریره رضی الله عنه حدیث روایت نکرده است. حاکم می گوید: حافظه ابوهریره رضی الله عنه از حافظه تمام یاران رسول خدا صلی الله علیه و آله قوی تر بوده و بیش از همه با رسول خدا صلی الله علیه و آله ملازمت نموده است. وی، سر سفره پیامبر صلی الله علیه و آله می نشست و تا وفات رسول خدا صلی الله علیه و آله، در سفر و حضر در رکاب ایشان بود.

ابونعیم می‌گوید: از همه اصحاب، حافظه ابوهریره رضی الله عنه قوی‌تر بوده و رسول خدا صلی الله علیه و آله، در حق وی دعا نمود تا مؤمنان، او را دوست داشته باشند. به همین جهت مؤمنین، ابوهریره رضی الله عنه را دوست دارند.

ابن حجر می‌گوید: تمام محدثین اتفاق نظر دارند که ابوهریره رضی الله عنه بیش از همه اصحاب رسول خدا صلی الله علیه و آله، حدیث در اختیار داشته است.

کسانی که ابوهریره رضی الله عنه از آن‌ها روایت نموده است و نیز کسانی که از ابوهریره رضی الله عنه روایت کرده اند

ابوهریره رضی الله عنه از بسیاری از اصحاب رسول خدا صلی الله علیه و آله مانند ابوبکر، عمر، فضل بن عباس، ابی بن کعب، اسامه بن زید و عائشه رضی الله عنها حدیث روایت نموده است و بسیاری از صحابه مانند: ابن عمر، ابن عباس، جابر، انس و واثله بن اسقع رضی الله عنه از او حدیث روایت کرده‌اند. از تابعین افرادی مانند: سعید بن مسیب (داماد ابوهریره رضی الله عنه)، عبدالله بن ثعلبه، عروه بن زبیر، قبیصه بن ذؤیب، سلمان الأغر، سلیمان بن یسار، عراق بن مالک، سالم بن عبدالله بن عمر، ابوسلمه و حمید فرزندان عبدالرحمن بن عوف، محمد بن سیرین، عطاء بن ابی رباح، عطاء بن یسار و تعداد زیادی از علما و فقها که امام بخاری، تعدادشان را هشتصد نفر بیان کرده است، از ابوهریره رضی الله عنه حدیث شنیده‌اند.

شکی نیست که روایت هشتصد نفر از بزرگان صحابه و تابعین از ابوهریره رضی الله عنه به معنای هشتصد دلیل بر عظمت و صداقت ابوهریره رضی الله عنه می‌باشد و از سوی دیگر هشتصد دلیل برای تکذیب و تردید مستشرقین و هواداران مسلمان‌شان است؛ همان کسانی که حسادت، عداوت و تعصب، قلب‌هایشان را بیمار گردانیده است.

بیماری و وفات

ابن ابی الدنيا با سندی صحیح از ابی سلمه بن عبدالرحمن نقل می‌کند که در حالی که ابوهریره رضی الله عنه شدیداً بیمار بود، نزدش رفتم، او را به آغوش کشیدم و گفتم: بارالها! ابوهریره را شفا بده.. ابوهریره رضی الله عنه گفت: بارالها! او را برنگردان! و این را دوبار تکرار کرد. سپس گفت: اگر توان مردن داری، بمیر! سوگند به ذاتی که جان ابوهریره در دست اوست، زمانی می‌آید که انسان بر قبر برادرش می‌گذرد و آرزو می‌کند کاش به جای او در قبر بود.

همچنین امام احمد بن حنبل و نسائی با سند صحیحی از عبدالرحمن بن مهران از ابوهریره رضی الله عنه نقل می‌کنند که وی، هنگام مرض وفات گفت: بر من خیمه‌ای برپا نکنید و عود خوشبویی پست سر جنازه‌ام راه نیندازید و مرا با شتاب به قبرستان ببرید. بغوی درباره ابوهریره رضی الله عنه نقل می‌نماید که وی، هنگام وفات گریه نمود. مردم از او علت گریه را سؤال کردند؛ گفت: راه، طولانی و توشه، اندک است. در بیماری وفات ایشان، مروان نزدش آمد و گفت: خداوند، تو را شفا دهد. ابوهریره رضی الله عنه گفت: بارخدا! من، مشتاق ملاقات تو هستم. تو نیز ملاقات مرا دوست بدار.. سپس مروان برخاست و به راه افتاد. هنوز چند قدمی نرفته بود که ابوهریره رضی الله عنه جان به جان آفرین تسلیم کرد. ولید بن عقبه بن ابوسفیان بعد از عصر سال ۵۷ یا ۵۸ یا ۵۹ نماز جنازه‌اش را خواند. عمر ابوهریره رضی الله عنه هنگام وفات حدود ۷۸ یا ۷۹ سال بود. هنگامی که خبر وفاتش به معاویه رضی الله عنه رسید، به فرماندارش در مدینه دستور داد تا هزار درهم به وارثان ابوهریره رضی الله عنه بدهد و رعایت حالشان را بنماید؛ زیرا وی از کسانی بود که عثمان رضی الله عنه را در روز محاصره یاری داد.

شبّهات وارده از سوی مؤلف فجر الاسلام به ابوهریره رضی الله عنه

آنچه گذشت سیمای واقعی ابوهریره رضی الله عنه از دیدگاه تاریخ و علمای اسلام بود. اکنون به نوشته های مؤلف فجر الاسلام، نگاهی می‌اندازیم تا ببینیم که چه تصویری از این چهره زیبا ارائه داده است.

وی، نخست ردود ابن عباس و عائشه و تکذیب ابوهریره رضی الله عنه توسط آنها را یادآور شده است و سپس به رغم اینکه شرح حال ابوهریره رضی الله عنه را بیان می‌کند فقط به ذکر نسب، اصل و تاریخ مسلمان شدن و بیان برخی از شوخ طبعی‌های او اکتفا می‌نماید. در حالی که انصاف و رعایت امانت علمی، چنین می‌طلبد که مؤلف، نخست مقام ابوهریره رضی الله عنه در میان اصحاب، تابعین و ائمه حدیث و نیز تقدیر آنان از وی و اعترافشان به حفظ، دقت و صداقت او را بیان می‌کرد. زیرا جنبه اصلی شرح حال ابوهریره رضی الله عنه که بحث مورد نظر، آن را اقتضا می‌کند، همین جنبه می‌باشد.

اما از آنجا که هدف مؤلف، آشکار است، لذا به جوانب دیگری پرداخته که زمینه را برای انتقاد از ابوهریره رضی الله عنه و و تاختن به وی فراهم می‌کند.

اینک تمام دسیسه های مؤلف فجر الاسلام علیه ابوهیره رضی الله عنه را بدین صورت خلاصه می کنیم:

- ۱- برخی از صحابه مانند ابن عباس و عائشه رضی الله عنهما حدیث ابوهیره رضی الله عنه را رد نموده، او را تکذیب کردند.
 - ۲- ابوهیره رضی الله عنه احادیث را نمی نوشت و فقط به حافظه اش اعتماد می نمود.
 - ۳- او تنها به آنچه از پیامبر صلی الله علیه و آله شنیده بود اکتفا نمی کرد، بلکه آنچه را که از دیگران می شنید نیز روایت می نمود.
 - ۴- برخی از صحابه شدیداً از وی انتقاد نموده، در صداقتش تردید کردند.
 - ۵- پیروان ابوحنیفه، احادیث وی را اگر با قیاس معارض باشد، نمی پذیرند و می گویند: او، فقیه نبوده است.
 - ۶- جعل کنندگان حدیث از کثرت روایات وی سوء استفاده نموده، احادیث بیشماری را جعل کرده و به وی نسبت داده اند.
- با توضیحاتی که خواهیم داد، متوجه خواهید شد که موارد فوق، جز ادعای بی دلیل، تحریف و مغالطه چیز دیگری نیست.

- ۱- ابوهیره و مردود دانستن روایاتش توسط برخی از اصحاب مؤلف فجر الاسلام در بحث موضعگیری صحابه رضی الله عنهم نسبت به ابوهیره رضی الله عنه می گوید:^۱ ابوهیره رضی الله عنه این حدیث را روایت نمود: (من حمل جنازة فليتوضأ). یعنی: «هر کس جنازه ای را بر دوش گرفت، باید وضو بگیرد».
- ابن عباس رضی الله عنه این حدیث را نپذیرفت و گفت: از حمل کردن چوب های خشک وضو بر ما لازم نمی شود.

همین طور ابوهیره رضی الله عنه حدیثی روایت کرد که در صحیحین نیز آمده است و آن، اینکه: «هرگاه از خواب برخاستید، دستها را قبل از فرو بردن در ظرف آب، بشویید؛ چون نمی دانید که دستانتان کجا دور زده است».

عائشه، این حدیث را نپذیرفت و گفت: کیف نضع بالمهراس؟ یعنی: با مهراس - که کوزه ای از سنگ بود - چکار کنیم؟]

مؤلف فجر الاسلام در پانوشت بحث مذکور می‌نویسد: مطالب فوق از شرح مسلم الثبوت (۱۷۸/۲) نقل شده است.

مؤلف فجر الاسلام، این دو مورد را به عنوان نمونه ذکر کرده تا چنین وانمود کند که برخی از صحابه، برخی دیگر را مورد انتقاد قرار می‌دادند. ما قبلاً یادآوری کردیم که تردید صحابه رضی الله عنهم در مورد سخنان یکدیگر جز بر اساس اختلاف علمی محض، آن هم بر اساس تفاوت دیدگاه‌ها و تفاوت مراتب اجتهاد و استنباط و یا بخاطر فراموشی بعضی و یادآوری بعضی دیگر، چیزی دیگر نبوده و به هیچ وجه این اختلافات، ناشی از شک و تردید و یا تکذیب یکدیگر نبوده است. بخصوص در مورد ابوهریره رضی الله عنه که همه، به صداقت، حفظ و دقت وی اعتراف داشتند، نمی‌توان اختلافات‌شان با او را بر چیز دیگری حمل کرد.

این بود نظری اجمالی درباره تمام مسایل مورد اختلافی که بین ابوهریره رضی الله عنه و سایر اصحاب رضی الله عنهم وجود داشته است؛ در ذیل به تفصیل مواردی می‌پردازیم که مؤلف فجر الاسلام آن‌ها را ذکر کرده است.

الف) حدیث اول: (من حمل جنازة فليتوضأ)؛ اینکه ابن عباس رضی الله عنهما این حدیث را از

ابوهریره رضی الله عنه نپذیرفته، از چند جهت قابل بررسی است:

* بنده اثری از حدیث فوق با این متن، در هیچیک از کتاب‌های حدیث و فقه ندیدم. همچنین اثری از این واقعه که ابن عباس رضی الله عنهما روایت ابوهریره رضی الله عنه را رد نموده باشد، نیافتم و اگر حدیث و واقعه فوق، وجود می‌داشت، بطور قطع علمای حدیث، از آن غفلت نمی‌کردند. البته برخی از علمای اصول مانند صاحب مسلم الثبوت این حدیث را نقل کرده اند؛ گفتنی است: وی، جزو متساهلین در فن حدیث می‌باشد و بسا اوقات به بیان احادیثی می‌پردازد که هیچ اصل صحیح و ضعیفی ندارند. زیرا صاحب مسلم الثبوت در فن حدیث تخصص ندارد. همچنین نباید فراموش کرد که این کتاب‌ها به هیچ وجه نمی‌توانند در علم حدیث مرجع قرار بگیرند و فقط افراد سودجو و مغرض، در باب حدیث به این کتاب‌ها روی می‌آورند.

* آنچه در کتاب‌های حدیث در این مورد وجود دارد، غیر از آن چیزی است که

مؤلف فجر الاسلام، ذکر کرده است. ترمذی از ابوهریره رضی الله عنه به صورت مرفوع نقل کرده

است که: (من غسله الغسل و من حمله الوضوء). یعنی: «از بابت غسل میت، باید غسل کرد و از جهت حمل جنازه، باید وضو گرفت».

ترمذی، ضمن حسن دانستن روایت ابوهریره رضی الله عنه می گوید: اهل علم در مورد کسی که میت را غسل می دهد، اختلاف نظر دارند. بعضی از اصحاب پیامبر صلی الله علیه و آله و دیگران می گویند: کسی که میت را غسل می دهد، خودش نیز غسل کند و برخی دیگر می گویند: فقط وضو بگیرد.

مالک بن انس رضی الله عنه می گوید: از دیدگاه من، غسل کردن، پس از غسل دادن میت مستحب است و این را واجب نمی دانم. امام شافعی رضی الله عنه نیز چنین دیدگاهی دارد. امام احمد رضی الله عنه می گوید: کسی که میتی را غسل می دهد، امیدوارم که غسل بر وی واجب نباشد؛ اما حداقل وضو بگیرد. اسحق می گوید: وضو، حتمی است. از عبدالله بن مبارک روایت شده که از غسل دادن میت، نه غسل لازم می گردد و نه وضو.

خلاصه اینکه ابوهریره رضی الله عنه در روایت حدیث فوق، تنها نیست و علی و عائشه نیز آن را روایت کرده اند و از ابوهریره رضی الله عنه، هم به صورت مرفوع روایت شده است و هم به صورت موقوف و از تردید ابن عباس رضی الله عنه هیچ اثری نیست؛ اگر ابن عباس رضی الله عنه، ابوهریره رضی الله عنه را رد می نمود، حتماً محدثین، آن را نقل می کردند. چنانچه دیدگاه های سایر صحابه را نقل کرده اند. علاوه بر این همانطور که توضیح دادیم اهل علم در این باره با هم اختلاف نظر دارند و تمام این موارد، بیانگر این مطلب است که استدلال مؤلف فجر الاسلام مبنی بر اینکه ابن عباس رضی الله عنه، حدیث ابوهریره رضی الله عنه را رد نموده، باطل و غیر قابل قبول می باشد و چنانچه بیان گردید، ابوهریره رضی الله عنه در روایت غسل میت منفرد نیست؛ بلکه دیگران نیز این روایت را نقل کرده اند.

* به فرض اینکه این واقعه صحیح باشد و رد ابن عباس رضی الله عنه نیز ثابت گردد، باز هم به معنای تکذیب ابوهریره رضی الله عنه نیست. بلکه این اختلاف، به برداشت و فهم حدیث بر می گردد. ابوهریره رضی الله عنه با توجه به ظاهر حدیث وضو را واجب می داند و ابن عباس رضی الله عنه آن را واجب نمی داند و حدیث را حمل بر استجاب می کند؛ چنانچه از کلمات ابن عباس رضی الله عنه (در صورت ثبوت) که می گوید: (لا یلزمنا الوضوء)، چنین بر می آید. ابوهریره رضی الله عنه به

لزوم وضو پس از حمل جنازه معتقد است و ابن عباس رضی الله عنه به عدم وضو. هر دو صحابی بزرگوار، فقیه و مجتهدند و حق چنین استنباط‌هایی را دارند.

(ب) حدیث دوم: (متی استیقظ أحدکم من منامه...) در مورد این حدیث باید گفت: حدیث صحیحی است که بخاری و مسلم و صاحبان صحاح، آن را روایت کرده‌اند. این حدیث از ابن عمر، جابر و عائشه رضی الله عنهن نیز روایت شده است.

اما ادعای مؤلف فجر الاسلام مبنی بر رد عائشه رضی الله عنها بر ابوهریره رضی الله عنه و این سخنش که فرمود: (ماذا صنع بالمهراس)، ادعایی است که در کتاب‌های حدیث به ثبوت نرسیده و ذکر نشده است. بلکه آنچه ابن عربی و حافظ ولی عراقی در طرح التثریب شرح التقریب، از بیهقی نقل کرده‌اند، این است که کسی که بر ابوهریره رضی الله عنه اعتراض نمود، قین اشجعی از یاران ابن مسعود رضی الله عنه بود.

یکی از یاران ابن مسعود به نام قین اشجعی هنگام شنیدن این حدیث، به ابوهریره رضی الله عنه اعتراض کرد و گفت: با این کوزه سنگی چکار کنیم؟ ابوهریره رضی الله عنه در پاسخ گفت: «پناه به خدا از شر تو». [بیهقی].

همچنین دارقطنی و بیهقی این حدیث را از ابن عمر رضی الله عنهما نقل نموده و افزوده‌اند که مردی با شنیدن این حدیث اعتراض کرد و گفت: اگر در کنار حوض آبی بودیم، چکار کنیم؟ که ابن عمر این سؤال وی را مقابله با سنت دانست و عصبانی شد.

پس روشن شد که ابوهریره رضی الله عنه در نقل این روایت تنها نیست؛ بلکه ابن عمر رضی الله عنهما نیز این حدیث را روایت کرده است. حتی ترمذی نقل کرده که عائشه رضی الله عنها نیز این حدیث را روایت نموده و کسی که هنگام روایت این حدیث توسط ابوهریره رضی الله عنه، اعتراض نمود، قین اشجعی بود، نه عائشه.

ابن حجر در مورد قین می‌گوید: قین اشجعی، تابعی و از یاران ابن مسعود رضی الله عنه بود. بین او و ابوهریره رضی الله عنه ماجرای رخ داد. ابن منده وی را در ردیف صحابه ذکر کرده است. سپس ابن حجر گفتگوی قین با ابوهریره را آورده است.^۱

با این توضیح روشن گردید که رد عائشه رضی الله عنها بر ابوهریره رضی الله عنه صحت ندارد و اگر صحت می‌داشت، باز هم حمل بر اختلاف برداشت از فقه حدیث می‌شد. بدین صورت

که ابوهریره رضی الله عنه معتقد به وجوب شستن دست‌ها قبل از فرو بردن آن‌ها در ظرف آب، برای کسی بوده که از خواب بر می‌خیزد. چنانکه نظر امام احمد، داود و طبری نیز همین است. اما نظر عائشه و ابن عباس و جمهور اهل علم در این مورد، فرق می‌کند. بنابراین هیچ ضرورتی برای تکذیب و تردید کسی که این حدیث را روایت کرده، وجود ندارد.

این نکته قابل توجه می‌باشد که مؤلف فجر الاسلام بعد از ذکر تردید عائشه رضی الله عنها این مطالب را به شارح مسلم الثبوت نسبت می‌دهد و زمانی که به این کتاب رجوع می‌شود، روشن می‌گردد که صاحب مسلم این مطلب را ذکر کرده است، نه شارح آن. بلکه شارح، اشتباه صاحب مسلم را خاطر نشان نموده است که نسبت دادن این سخن به عائشه رضی الله عنها درست نمی‌باشد.

به عبارت شارح توجه کنید که می‌گوید: صاحب تیسیر می‌گوید: این رد از عائشه و ابن عباس ثابت نیست، بلکه از فردی به نام قین اشجعی ثابت است که در مورد صحابی بودن وی اختلاف نظر وجود دارد.

باید توجه داشت که عبارت تیسیر که شارح مسلم الثبوت به آن اشاره نموده، از التقرير اثر ابن امیر الحاج منقول است که در آن می‌گوید: استاد ما حافظ در مورد آنچه از عائشه و ابن عباس نقل می‌کنند، می‌گوید: این مطلب، در هیچیک از کتب حدیث وجود ندارد؛ بلکه کسی که این اعتراض را به ابوهریره رضی الله عنه نموده، فردی به نام قین اشجعی بوده است.^۱

با توجه به مطالب فوق، معلوم می‌شود که مؤلف فجر الاسلام در نقل این مطلب، مرتکب دو اشتباه شده است:

الف) نسبت دادن نقل این مطلب به شارح مسلم الثبوت، در حالی که خود صاحب مسلم این مطلب را آورده است.

ب) عدم توجه به اینکه شارح کتاب مسلم الثبوت، اشتباه مؤلف آن را تصحیح نموده است. از این رو چگونه می‌توان عمل مؤلف فجر الاسلام را توجیه کرد جز اینکه بگوییم: وی درصدد اثبات تکذیب سخنان برخی از صحابه بویژه ابوهریره رضی الله عنه توسط سایر اصحاب می‌باشد.

۲- عدم کتابت احادیث توسط ابوهریره رضی الله عنه:

اما در مورد اینکه ابوهریره رضی الله عنه احادیث را نمی‌نوشت و بر حافظه‌اش تکیه می‌نمود، باید گفت: این مسأله تنها به ابوهریره رضی الله عنه، اختصاص نداشت. بلکه جز عبدالله بن عمرو بن عاص رضی الله عنه که دارای صحیفه‌ای بود و احادیث را در آن می‌نوشت، کسی دیگر از اصحابی که راوی حدیث بودند، به کتابت حدیث نمی‌پرداخت. آگاهان به تاریخ حدیث، این مطلب را کاملاً می‌دانند و خود مؤلف فجر الاسلام نیز به این مسئله اعتراف دارد. چنانکه می‌گوید: به هر حال عصر اول گذشت و تدوین حدیث شایع نبود و آن‌ها به صورت شفاهی و از حفظ، احادیث را بیان می‌کردند و اگر کسی به تدوین حدیث مبادرت می‌ورزید، صرفاً برای خودش این عمل را انجام می‌داد.^۱

از این سخن مؤلف معلوم می‌شود که تدوین حدیث در قرن اول توسط تابعین انجام گرفته است، اما اصحاب پیامبر صلی الله علیه و آله به تدوین حدیث مشغول نشدند، جز عبدالله بن عمرو بن عاص رضی الله عنه که برای خود صحیفه‌ای نوشت.

حال باید از این مؤلف سؤال نمود که وقتی خود شما به این مطلب اعتراف دارید که در زمان صحابه نوشتن احادیث، معمول و مرسوم نبوده است، پس چرا به ابوهریره رضی الله عنه اعتراض می‌نمایید که احادیث را نمی‌نوشت؟! پس معلوم می‌شود که کاسه ای، زیر نیم کاسه است و این اعتراض، به جای اینکه بیانگر یک تحقیق علمی باشد، نمایانگر کینه و عداوتی است که مؤلف نسبت به این صحابی بزرگوار، (یعنی ابوهریره رضی الله عنه) دارد.

چه بسا علما، قبول حدیث را از کسی که از حفظ بیان می‌کند - اگر دقیق و حافظ باشد - بر کسی که از نوشته‌هایش بیان می‌کند، ترجیح داده‌اند. چنانچه علمای اصول گفته‌اند: اگر دو حدیث با هم تعارض داشتند و یکی از آن‌ها مسموع و دیگری مکتوب بود، حدیث مسموع ترجیح دارد. آمدی در کتاب الاحکام می‌گوید:^۲ آنچه مربوط به روایت می‌شود، دارای ترجیحاتی است. اول اینکه از دو روایتی که یکی از روی سماع باشد و دیگری از روی کتابت، روایت سماعی، ترجیح دارد.

به همین جهت برخی از سلف صالح اعم از عده‌ای از صحابه و تابعین، کتابت حدیث را نمی‌پسندیدند تا مبادا صرفاً بر کتابت تکیه شود و استعداد حفظ از بین برود. ابن عبدالبر در جامع بیان العلم^۱ به نقل از ابراهیم نخعی می‌گوید: ننویسید؛ چون بر نوشتن تکیه می‌نمایید.

در جایی دیگر می‌گوید: هر کس چیزی بنویسد، به نوشته‌اش اکتفا می‌نماید. همینطور از اوزاعی نقل می‌کند که می‌گوید: این علم تا زمانی که از دهان رجال ادا می‌شد، شریف بود و چون در کتاب‌ها جمع گردید، نورش از بین رفت و در اختیار ناهلان قرار گرفت.

کسانی همچون ابن عباس، شعبی، ابن شهاب، نخعی، قتاده و دیگران که کتابت را نمی‌پسندیدند، به حفظ کردن عادت کرده بودند. بنابراین صرفاً به گوش دادن اکتفا می‌کردند.

از ابن شهاب نقل شده که گفته است: من از بقیع می‌گذرم و گوش‌هایم را می‌بندم تا مبادا سخنان نادرست بشنوم. به خدا سوگند چیزی در گوش‌هایم فرو نمی‌رود که من آن را فراموش کنم.

از شعبی نیز چنین سخنی نقل شده است. رسول خدا ﷺ در مورد خود و پیروانش فرمود: (نَحْنُ أُمَّةٌ أُمِّيَّةٌ لَا نَكْتُبُ وَلَا نَحْسِبُ) یعنی: «ما، ملتی بی‌سواد هستیم که نوشتن و حساب کردن را بلد نیستیم».

مشهور است که یکی از ویژگی‌های عرب‌ها، حفظ و قدرت حافظه بوده است. برخی از آن‌ها با یک بار شنیدن قصیده‌های بزرگ، آن را حفظ می‌کردند.

در مورد ابن عباس رضی الله عنه نقل می‌کنند که وی با یکبار شنیدن قصیده عمر بن ابی ربیع، آن را حفظ کرد. چنانچه این واقعه در کتاب‌های ادبیات و تاریخ ثبت است.

۳- ابوهریره رضی الله عنه و روایت‌های او که آن‌ها را از شخص رسول خدا صلی الله علیه و آله شنیده است: احمد امین می‌گوید: ابوهریره به روایت آنچه از پیامبر صلی الله علیه و آله به صورت مستقیم شنیده بود، اکتفا نکرد؛ بلکه روایاتی را که دیگران برای او از پیامبر صلی الله علیه و آله نقل می‌کردند، می‌پذیرفت و روایت می‌کرد. از جمله این روایت که گفت: پیامبر صلی الله علیه و آله فرموده است: (من أصبح جنباً فلا صوم له).. عائشه رضی الله عنها، این روایت را انکار نمود و گفت: بسا اوقات

در رمضان، فجر، طلوع می نمود و پیامبر ﷺ هنوز جنب بود؛ سپس غسل می نمود و روزه می گرفت.. زمانی که ابوهریره رضی الله عنه از این موضوع اطلاع یافت، گفت: عائشه در این مورد از من داناتر است. من، این را از خود پیامبر ﷺ شنیده ام؛ بلکه از فضل بن عباس شنیده ام.^۱

در این مورد از دو جهت باید بحث نمود:

الف) در اینکه ابوهریره رضی الله عنه برخی از احادیث را مستقیماً از رسول خدا ﷺ شنیده بود، بلکه از اصحاب دیگر نقل می کرد؛ در این باره باید گفت که ابوهریره در این عمل تنها نبوده است و بسیاری از جوانان صحابه و کسانی که دیرتر مسلمان شده بودند، چنین می کردند. چنانکه عائشه، انس، براء، ابن عباس و ابن عمر رضی الله عنهم و امثالشان، احادیثی را به پیامبر ﷺ نسبت داده اند که از یاران وی شنیده اند و علتش هم این بود که عدالت و صداقت اصحاب رضی الله عنهم برای آن ها مسجل و قطعی بود. لذا چنین عملکردی هیچ اشکالی ندارد.

به عنوان مثال ابن عباس رضی الله عنه از پیامبر ﷺ روایت می کند که فرمود: (أَنَا الرِّبَا فِي النِّسِيَّةِ) یعنی: «ربا، تنها در نسیه هست». و همینطور روایت می کند که: (أَنَّ النَّبِيَّ ﷺ لَمْ يَزَلْ يَلْبِي حَتَّى رَمَى جَمْرَةَ الْعُقْبَةِ) یعنی: «پیامبر ﷺ تا رمی جمره عقبه، تلبیه می گفت». هنگامی که در مورد حدیث اول، از وی جویا شدند، گفت: از اسامه بن زید شنیده ام.^۲ و در مورد حدیث دوم گفت: برادرم فضل بن عباس رضی الله عنه این حدیث را برایم بیان کرده است.^۳

ابن عمر رضی الله عنهما نیز از پیامبر روایت نمود که: (مَنْ صَلَّى عَلَيَّ جَنَازَةً فَلَهُ قِيْرَاطٌ). یعنی: «هر کس بر جنازه ای نماز بگذارد، برای او پاداش یک قیراط است». بعدها وی، این حدیث را به ابوهریره رضی الله عنه نسبت داد.^۴

قبلاً سخن انس رضی الله عنه را ذکر کردیم که گفت: ما تمام آنچه را که از پیامبر ﷺ نقل می کنیم، از خودش شنیده ایم؛ بلکه برخی از ما برای برخی دیگر نقل کرده اند.

۱- فجر الاسلام ص ۲۶۹

۱- بخاری و مسلم

۲- الاحکام از آمدی ۲۴۰/۱

۳- مصدر سابق

همینطور سخن براء رضی الله عنه که گفت: تمام احادیث را از پیامبر نشنیده ایم؛ بلکه یارانش از او برای ما حدیث نقل می‌کردند. زیرا محافظت و نگهداری شتران، ما را به خود مشغول گردانیده بود.

این نوع احادیث نزد علما تحت عنوان مرسل صحابه مشهور است و همه در مورد حجیت این احادیث، اتفاق نظر دارند و آن‌ها را جزو احادیث مرفوع می‌دانند. غیر از استاد ابواسحق اسفراینی که ایشان گفته است: در مراسیل صحابه، احتمال دارد صحابی از تابعی روایت کرده باشد. این دیدگاه اسفراینی، مردود است و اجماع اهل حدیث و اصول، برخلاف آن می‌باشد.

ابن صلاح در مقدمه‌اش می‌گوید: ما، مراسیل صحابه مانند روایات ابن عباس و سایر اصحاب جوان را که از پیامبر صلی الله علیه و آله نشنیده‌اند، در ردیف مراسیل ذکر نکرده‌ایم. زیرا این نوع مراسیل در حکم احادیث متصل و مسند، می‌باشند. چون آن‌ها از صحابه روایت می‌کنند و ناآگاهی صحابی، موجب طعن در حدیث نمی‌باشد. چرا که همه صحابه عادل هستند.^۱ باید گفت که محدثین در حجیت مراسیل صحابه، اختلاف نظر ندارند. اما اصولی‌ها در این باره، اختلاف نظر دارند. استاد ابواسحق اسفراینی معتقد به عدم استدلال از این نوع مراسیل است و بیشتر اصولی‌ها با وی مخالفند و به حجیت این احادیث معتقدند. امام نووی بعد از اینکه اختلاف در حجیت مرسل را ذکر می‌کند، می‌گوید: تمام این اختلافات در مورد مراسیل غیر صحابه است. اما مراسیل صحابه مانند اخباری است که از خود رسول خدا صلی الله علیه و آله نقل شده‌اند.

مذهب صحیح و مشهور که جمهور محدثین و اهل علم به آن اعتقاد دارند، حجت بودن مراسیل صحابه است.

تمام محدثینی که قایل به شروطی برای احادیث صحیح هستند و مرسل را حجت نمی‌دانند، بر حجت بودن مرسل صحابی و صحت آن، اتفاق نظر دارند. در صحیح بخاری و مسلم از این نوع احادیث به کثرت وجود دارد.

شیخ ابواسحق اسفراینی می‌گوید: مرسل صحابی، قابل احتجاج نیست و حکم سایر مراسیل را دارد مگر اینکه ثابت شود که این راوی، تنها از پیامبر صلی الله علیه و آله و یا از صحابی دیگری روایت می‌کند. زیرا صحابه از غیر صحابه یعنی از تابعین هم روایت کرده‌اند.

امام نووی، ذیل نظریه ابواسحق می‌گوید: نظریه نخست، درست است و مرسل صحابی، مطلقاً قابل احتجاج می‌باشد. چون روایت صحابی از غیر صحابی نادر می‌باشد و اگر چنین اتفاقی افتاده، لزوماً آن را بیان کرده‌اند. لذا زمانی که یک صحابی به صورت مطلق می‌گوید: «رسول خدا ﷺ چنین فرموده است»، معلوم می‌شود که از تابعی روایت نمی‌کند.^۱

این، دیدگاه علما در مورد مراسیل صحابه[ؓ] بود. پس روایت نمودن ابوهریره[ؓ] به صورت مرسل چه اشکالی دارد که مؤلف فجر الاسلام آن را با آب و تاب ذکر نموده است؟

(ب) حدیثی که مؤلف فجر الاسلام به عنوان شاهد ذکر کرده است، از چند جهت مورد بحث می‌باشد:

نخست: اینکه کتاب‌های صحیح، انکار عائشه را نقل نکرده‌اند، اما چنین نقل کرده اند که از ابوهریره[ؓ] در مورد جنب استفتاء شد. وی فتوا داد که روزه‌اش صحیح نیست. وقتی از عائشه[ؓ] در این باره سؤال شد، گفت: رسول خدا ﷺ گاهی در ماه رمضان در حالی صبح می‌کرد که جنب بود. وقتی این سخن عائشه[ؓ] برای ابوهریره[ؓ] نقل شد، ابوهریره از فتوای خود برگشت و گفت: آن‌ها (عائشه و ابن عباس) از من عالم ترند.

خوبست برای روشن شدن مطلب، به متن صحیح مسلم در این زمینه دقت نمایید: از ابوبکر بن عبدالرحمن بن حارث روایت است که گفت: از ابوهریره[ؓ] شنیدم که می‌گفت: کسی که فجر صادق را با جنابت دریابد، روزه‌اش درست نیست. این نظریه را برای عبدالرحمن بن حارث (پدرم) نقل کردم. وی، انکار نمود و جهت روشن شدن مسأله نزد عائشه و أم سلمه[ؓ] رفت و من نیز همراهش رفتم. آن‌ها گفتند: رسول خدا ﷺ در حال جنابت صبح می‌کرد و سپس روزه می‌گرفت.. ما نزد مروان برگشتیم؛ عبدالرحمن، موضوع را برای وی بیان کرد. مروان گفت: حتماً باید نزد ابوهریره[ؓ] بروی و کلامش را رد نمایی.

عبدالرحمن، نزد ابوهریره[ؓ] رفت و موضوع را برای وی توضیح داد. ابوهریره[ؓ] گفت: آن‌ها (ام سلمه و عائشه) به تو چنین گفتند؟ عبدالرحمن گفت: آری.

ابوهریره رضی الله عنه گفت: آن دو از من عالم ترند و من، این سخن را از فضل بن عباس رضی الله عنه شنیده ام، نه از شخص رسول خدا صلی الله علیه و آله. عبدالرحمن می گوید: ابوهریره رضی الله عنه از نظریه خود برگشت.

شارح مسلم الثبوت نیز بدین نکته اشاره کرده است؛ آنجا که می گوید: در این موضوع ردی از ناحیه عائشه رضی الله عنها بر ابوهریره رضی الله عنه دیده نمی شود و این موضوع (رد عائشه) هیچ سندی ندارد. وی می افزاید: آنچه در حاشیه مبنی بر رد ام المومنین عائشه بر ابوهریره رضی الله عنه به خاطر مخالفت سخنش با کتاب آمده، هیچ ثبوتی ندارد؛ بلکه وی صرفاً فعل پیامبر صلی الله علیه و آله را نقل کرده است.^۱

واقعاً عمل مؤلف فجر الاسلام عجیب و شگفت انگیز است؛ وی، نه اینکه تنها از موضعگیری شارح مبنی بر عدم رد عائشه رضی الله عنها چشم پوشی کرده، بلکه نقل این مطلب را به خود شارح حواله داده است. البته این عملکرد مؤلف فجر الاسلام در موارد زیادی دیده می شود. واقعاً رعایت این امانت علمی را به ایشان تبریک می گوئیم!

دوم: اگر ثبوت انکار عائشه رضی الله عنها را بپذیریم، باز هم به هیچ وجه نباید آن را تکذیب ابوهریره رضی الله عنه تلقی نماییم. بلکه مفهوم آن چنین خواهد بود که وی، حکم مسأله ای را مطابق دیدگاه ابوهریره رضی الله عنه سراغ نداشته و خلافش را می دانسته است که این عمل از نوع تصحیح اشتباهاتی است که احیاناً عائشه از اصحاب بزرگ مانند عمر و فرزندش و ابوبکر و علی و ابن مسعود و ابن عباس و زید بن ثابت و ابوسعید خدری رضی الله عنه می گرفته است.^۲ اغلب در میان یاران رسول خدا صلی الله علیه و آله معمول بود که اشتباهات یکدیگر را می گرفتند و این عمل را به هیچ وجه تکذیب، قلمداد نمی کردند، بلکه آن را نوعی تصحیح و ادای امانت می دانستند. زیرا پیامبر صلی الله علیه و آله فرموده است: (من کتم علماً أُلجمه الله بلجام من النار)^۳ یعنی: «کسی که علمی را بپوشاند، خداوند در روز قیامت به دهانش لگامی از آتش می بندد».

۱- شرح مسلم الثبوت: ۱۷۵/۲

۱- زرکشی در این مورد کتاب ارزشمندی به نام (الاجابة لإيراد ما استدرکته عائشة علی الصحابة) نوشته است.

۲- روایت ابوداود، ترمذی و...

سوم: در اکثر روایات، رفع این حدیث توسط ابوهریره رضی الله عنه به رسول خدا صلی الله علیه و آله، ذکر نشده تنها به عنوان فتوایی از خود ابوهریره رضی الله عنه نقل شده است. در برخی از روایات تصریح شده که ابوهریره رضی الله عنه، آن را به فضل رضی الله عنه و یا به اسامه رضی الله عنه نسبت داده است.

چهارم: علامه ابن حجر می‌گوید: ابوهریره رضی الله عنه از فتوای خود رجوع نمود؛ یا به خاطر رجحان روایت ام المؤمنین رضی الله عنها بر سایر روایات و یا اینکه وی معتقد بود که روایت عائشه رضی الله عنها، ناسخ روایات دیگر می‌باشد و نظر اکثر علما نیز همین است.

البته بنا به روایت ترمذی، برخی از تابعین، همچنان به فتوای ابوهریره رضی الله عنه، معتقد ماندند تا اینکه سرانجام بر خلاف دیدگاه وی یعنی بر اساس روایت عائشه رضی الله عنها اجماع شد. چنانچه نووی به این مطلب تصریح نموده است.^۱

۴- رد اصحاب رضی الله عنهم بر ابوهریره رضی الله عنه به خاطر کثرت روایت:

مؤلف فجر اسلام می‌گوید: برخی از صحابه، ابوهریره رضی الله عنه را از جهت کثرت روایت شدیداً مورد انتقاد قرار داده، در روایات وی تردید نمودند. چنانچه روایت مسلم بر این موضوع دلالت دارد. در صحیح مسلم آمده که ابوهریره رضی الله عنه می‌گوید: به زعم شما ابوهریره رضی الله عنه، احادیث زیادی از پیامبر صلی الله علیه و آله روایت می‌کند؛ خداوند خودگواه است که من، فردی مسکین بودم که رسول خدا صلی الله علیه و آله را به خاطر سیری شکم خدمت می‌کردم. مهاجرین در بازارها به خرید و فروش مشغول بودند و انصار نیز به کارهایشان اشتغال داشتند.. در حدیثی دیگر در مسلم آمده است که ابوهریره رضی الله عنه می‌گوید: مردم می‌گویند: ابوهریره زیاد روایت می‌کند و می‌گویند: چرا انصار و مهاجرین این همه حدیث بیان نمی‌کنند؟ من، علت این موضوع را برایتان توضیح می‌دهم؛ برادران انصارم را کار و کشاورزی و برادران مهاجرم را تجارت در بازارها مشغول کرده بود. من به خاطر سیری شکم همراه پیامبر صلی الله علیه و آله بودم؛ آن‌ها از حضور در مجلس پیامبر صلی الله علیه و آله باز می‌ماندند و من همواره در مجالس رسول خدا صلی الله علیه و آله حاضر بودم. آن‌ها فراموش می‌کردند و من حفظ می‌کردم.^۲

۱- فتح الباری: ۱۱۸/۴

۲- ص ۲۶۹

عبارت مؤلف فجر الاسلام عیناً همان عبارت گلدزیهر می‌باشد، با این تفاوت که در عبارت گلدزیهر بیشتر رعایت ادب به چشم می‌خورد و او، ابوهریره رضی الله عنه را به اینکه نزد صحابه رضی الله عنهم، متهم به دروغ بوده، توصیف ننموده است. بلکه فقط به این اکتفا نموده که گفته است: چنین به نظر می‌رسد که علم گسترده ابوهریره رضی الله عنه به احادیثی که همواره نسبت به آن‌ها حضور ذهن داشت، در وجود شاگردانش که از وی روایت می‌کردند، شک و تردیدهایی ایجاد کرده بود.^۱

چنانچه مشاهده نمودید، مستشرق شک و تردید را به شاگردان ابوهریره رضی الله عنه که تابعین باشند، نسبت داده، اما مؤلف فجر الاسلام این شک و بدبینی را به صحابه، نسبت داده است. بدین ترتیب مؤلف فجر الاسلام در ایراد طعن به ابوهریره رضی الله عنه از استاد خود، قدمی جلوتر گذاشته است.

به هر حال آنچه مؤلف فجر الاسلام از ابوهریره رضی الله عنه نقل نموده که ابوهریره رضی الله عنه در آن به دفاع از خود پرداخته، هیچگونه طعن و تردیدی در صداقت وی را نمی‌رساند. بدیهی است که ابوهریره رضی الله عنه از رسول خدا صلی الله علیه و آله روایات زیادی نقل نموده است؛ گرچه با تأخیر مسلمان شده بود. علت کثرت روایت وی، ملازمت و همراهی مستمرش با پیامبر صلی الله علیه و آله است که در سفر و حضر و همه جا در رکاب آن حضرت صلی الله علیه و آله بوده است.

اصلاً می‌توان گفت که ابوهریره رضی الله عنه شاگرد خصوصی رسول الله صلی الله علیه و آله بود و علاقه خاصی به جمع آوری و حفظ احادیث داشت. حتی پس از وفات آن حضرت صلی الله علیه و آله، مانند اصحاب نوجوان، برای شنیدن حدیث به اصحاب بزرگسال مراجعه نمود و بدین‌سان توانست در علم حدیث، پیشگام باشد.

در دوران خلافت راشدین زمانی که یاران پیامبر صلی الله علیه و آله در بلاد اسلامی پراکنده گردیدند، ابوهریره رضی الله عنه از ترس اینکه مبادا در صورت امتناع از بیان حدیث، مشمول وعیدی شود که در مورد کتمان علم آمده است، زندگی خود را وقف بیان احادیث پیامبر صلی الله علیه و آله نمود. چنانچه در حدیثی که بخاری و مسلم روایت نموده‌اند، می‌گوید: اگر این دو آیه قرآن نمی‌بود، هرگز به بیان احادیث نمی‌پرداختم. سپس این دو آیه را تلاوت نمود: ﴿إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنْزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالْهُدَىٰ مِنْ بَعْدِ مَا بَيَّنَّاهُ

۱- دائرة المعارف الاسلامیة ۴۰۸/۱ در شرح حال ابوهریره

لِلنَّاسِ فِي الْكِتَابِ أَوْلَئِكَ يَلْعَنُهُمُ اللَّهُ وَيَلْعَنُهُمُ اللَّعِينُونَ ﴿١٥٩﴾ إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا وَأَصْلَحُوا وَبَيَّنُّوا فَأُولَئِكَ أَتُوبُ عَلَيْهِمْ وَأَنَا التَّوَّابُ الرَّحِيمُ ﴿١٦٠﴾ [البقرة: ۱۵۹-۱۶۰].

ترجمه: «بی‌گمان کسانی که پنهان می‌دارند آنچه را که از دلایل روشن و هدایت فرو فرستاده ایم بعد از آنکه آن را برای مردم در کتاب بیان نموده ایم، خدا و نفرین کنندگان، آن‌ها را نفرین می‌کنند، مگر کسانی که توبه کنند و به اصلاح کار خود پردازند و (حقیقی را که پنهان می‌ساختند) آشکار سازند؛ توبه چنین کسانی را می‌پذیرم و من، بسی توبه‌پذیر و مهربان هستم».

البته طبیعی بود با توجه به تأخیر اسلام ابوهریره رضی الله عنه، کثرت روایات وی، برای برخی از تابعین و یا اصحابی که از محیط مدینه فاصله داشتند، سؤال برانگیز باشد، اما پس از آنکه ابوهریره رضی الله عنه علت این امر را برای آن‌ها توضیح داد، قانع شدند.

بنابراین آنچه پیرامون این موضوع در کتاب‌های حدیث آمده، بیانگر همین حیرت و تعجب برخی از اصحاب است که ظاهراً همه آن‌ها با پاسخی که ابوهریره رضی الله عنه به آن‌ها داد، قانع شدند. بدین سان مسأله به صورت شفاف بیان گردید و به نسل‌های بعد نیز منتقل شد. پس کجاست تکذیب ابوهریره رضی الله عنه توسط صحابه و مشاجراتی که مؤلف فجر الاسلام ادعا کرده است؟ این رویکرد صحابه رضی الله عنهم و مسلمانان نخستین، به حساسیت آن‌ها در مسایل دینی و بویژه در مسأله حدیث دلالت می‌نماید و اگر آن‌ها با پاسخ ابوهریره رضی الله عنه قانع نمی‌شدند، به هیچ وجه ساکت نمی‌نشستند و ابوهریره رضی الله عنه را آزاد نمی‌گذاشتند. مگر ممکن بود در جامعه‌ای که عمر بن خطاب - کسی که بیش از حد در اثبات مسائل دینی و احادیث از شدت و صلابت برخوردار بود - وجود داشته باشد و در مقابل فردی مانند ابوهریره، ساکت بماند؟ و آیا این امکان وجود داشت که اصحاب بزرگ و جمهور تابعین، در برابر او سکوت نمایند؟

تاریخ، گواه است که آن‌ها به هیچ عنوان در مقابل اشتباهات سکوت نمی‌کردند، بلکه بلافاصله جلوی اشتباهات را می‌گرفتند، هرچند اگر کسی همچون امیرالمؤمنین یا عائشه همسر پیامبر صلی الله علیه و آله در مسأله‌ای دچار خطا می‌گردید.

از سخنان ابوهریره رضی الله عنه چنین به نظر می‌رسد که معترضین، از جماعت صحابه و یا حداقل از پیشگامان صحابه نبودند. چنانچه می‌گوید: آن‌ها می‌گویند: چرا مهاجرین و انصار این تعداد حدیث که تو روایت می‌کنی، روایت نمی‌کنند؟ اگر گویندگان این

سخن، اصحاب پیامبر ﷺ بودند، ابوهریره ؓ این طور می‌گفت: چرا ما به اندازه ابوهریره ؓ حدیث روایت نمی‌کنیم؟

علاوه بر این ابوهریره ؓ در پاسخ اشکال آن جماعت، عذر مهاجرین و انصار را اینگونه بیان می‌کند: «برادران مهاجر و انصار من به خاطر مشغولیت‌ها از حضور در تمام مجالس پیامبر ﷺ باز می‌ماندند...».. اگر خود مهاجرین و انصار، معترض بودند، باید می‌گفت: «چون شما مشغول تجارت و زراعت بودید...».

و در حدیثی دیگر که بخاری رحمته نقل نموده، ابوهریره ؓ با صیغه غائب می‌گوید: (ویحضر ما لایحضرون و یحفظ ما لایحفظون)

اگر خود اصحاب معترض بودند، باید صیغه مخاطب (ما لایحضرون) یا (ما لایحفظون) بکار می‌برد.

بنا بر شواهد فوق، بنده به این نتیجه رسیدم که معترضین به ابوهریره ؓ، صحابه نبودند و برای این منظور سعی کردم تا به نام یکی از آن‌ها دست یابم. چنانکه سرانجام گمشده خود را در (الإصابة) ابن حجر یافتیم.

ابن سعد از طریق ولید بن رباح نقل می‌کند که وی از ابوهریره ؓ شنید که خطاب به مروان که هنوز به امارت نرسیده بود، در مورد مسأله‌ای گفت: چرا در کاری که مربوط به تو نیست، دخالت می‌کنی؟ مروان عصبانی شد و گفت: مردم می‌گویند: ابوهریره احادیث زیادی نقل می‌کند... روشن است که مروان، تابعی است.

به هر حال از گفته ابوهریره ؓ که به دفاع از خود پرداخته است، چنین به نظر می‌رسد که معترضین، اصحاب پیامبر ﷺ نبوده‌اند و اگر چنین مسأله‌ای اتفاق می‌افتاد، یقیناً از حافظه تاریخ، پنهان نمی‌ماند. همانگونه که رد بعضی از اصحاب بر بعضی دیگر نقل گردیده است.

ما در این بحث از نویسنده فجر الاسلام و استادان مستشرق وی و تمام همفکرانشان در گوشه و کنار دنیا می‌خواهیم اگر در ادعاهایشان صادقند، حداقل یک نص صحیح تاریخی عرضه نمایند که ثابت کند یکی از اصحاب معروف چنین گفته است یا اصحاب ؓ، ابوهریره ؓ را از بیان حدیث منع کرده و یا مردم را از شنیدن سخنان وی باز داشته‌اند. هرگز امکان ندارد به چنین دلایلی دست یابند؛ بلکه نصوص

تاریخی، بیانگر اذعان صحابه رضی الله عنهم به حفظ و صداقت ابوهریره رضی الله عنه می باشد و نشان می دهد که آنان قبول داشته اند که اطلاعات وی در حدیث از آن ها بیشتر است.

حتی گاهی عائشه و ابن عمر رضی الله عنهما و دیگران از برخی احادیث وی اظهار تعجب می کردند. اما دیری نمی گذشت که با اعتراف به احاطه علمی وی، احادیثش را می پذیرفتند.

روزی ابوهریره رضی الله عنه از پیامبر صلی الله علیه و آله روایت نمود که: (من اتبع جنازة فله قیراط). یعنی: «هر کس، جنازه ای را تشییع کند، پاداش یک قیراط به او می رسد».

ابن عمر رضی الله عنهما، این سخن را شنید و گفت: ابوهریره زیاده روی می کند. اما عائشه رضی الله عنها، ابوهریره رضی الله عنه را در روایت فوق تأیید نمود. ابن عمر رضی الله عنهما گفت: پس قیراط های زیادی را از دست داده ایم... از آن پس، خود ابن عمر رضی الله عنهما همین حدیث را با اسناد آن به پیامبر صلی الله علیه و آله روایت می نمود و می گفت: حدیثی ابوهریره. یعنی: «ابوهریره رضی الله عنه برایم حدیث بیان کرد که پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود...». بنابراین به ابوهریره می گفت: (لقد كنت أئزمننا لرسول الله صلی الله علیه و آله و أعلمنا بحديثه). یعنی: «تو بیش از ما با رسول خدا صلی الله علیه و آله همراه بودی و بیش از ما از احادیث وی اطلاع داری». همچنین بخاری در تاریخش و بیهقی در المدخل نقل کرده اند که روزی محمد بن عماره بن عمرو بن حزم در جمع شیوخ صحابه که بیش از ۱۰ نفر بودند، نشست بود. ابوهریره رضی الله عنه برای آن ها احادیثی از رسول خدا صلی الله علیه و آله بیان نمود که برخی از آن ها، از آن احادیث بی اطلاع بودند و چون در مورد آن پرس و جو می کردند، به آن پی می بردند و ابوهریره رضی الله عنه بارها برای شان حدیث روایت نمود. محمد می گوید: از آن روز فهمیدم که ابوهریره رضی الله عنه بیش از همه، حدیث، حفظ دارد.

۵- احناف در پاره ای از موارد حدیث ابوهریره رضی الله عنه را ترک می کنند.

صاحب فجر الاسلام می گوید: احناف، حدیث ابوهریره رضی الله عنه را در صورتی که با قیاس معارض باشد، ترک می کنند. چنانچه در حدیث (مصرأة) چنین کردند. این حدیث از این قرار است که ابوهریره رضی الله عنه می گوید: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: «شیر شتر و گوسفند را در پستانشان نگه ندارید (تا توجه مشتری جلب شود). اگر کسی چنین حیوانی را خرید و شیرش را دوشید (و سپس متوجه شد که این شیر از چند روز قبل بوده)،

مختار است که حیوان را نزد خود نگه دارد یا آن را با یک صاع خرما (در ازای شیری که دوشیده) به صاحبش برگرداند».

احناف می‌گویند: این روایت به خاطر اینکه ابوهریره رضی الله عنه فقیه نیست و حدیث مذکور با تمام انواع قیاس مخالف می‌باشد، اعتباری ندارد. زیرا این، نوعی تجاوز است و ضمان تجاوز را با مثل یا قیمت پرداخت می‌کنند و یک صاع، نه مثل آن و نه قیمت آن است.^۱

اشکالاتی که مؤلف فجر الاسلام در این مسأله می‌بیند، عبارتند از:

- ۱- احناف هنگام تعارض قیاس و خبر، به تقدیم قیاس بر خبر معتقدند.
 - ۲- آن‌ها درباره احادیث ابوهریره رضی الله عنه هنگام تعارض آن با قیاس، چنین رویکردی دارند.
 - ۳- ابوهریره رضی الله عنه از دیدگاه احناف فقیه نیست.
- اکنون روشن خواهد شد که مؤلف در هر سه مورد دچار اشتباه شده است.
- احناف، به تقدیم قیاس بر خبر معتقد نیستند. بلکه امام ابوحنیفه و صاحبین (امام ابو یوسف و امام محمد) و جمهور پیروان‌شان معتقدند که خبر، مطلقاً بر قیاس مقدم است. فرق نمی‌کند که راوی، فقیه باشد یا خیر. نظر امام شافعی، احمد و جمهور اصولی‌ها نیز همین است.
- اما فخر الاسلام و ابن ابان و ابوزید که حنفی هستند، معتقدند: راوی اگر فقیه باشد، خبرش مطلقاً بر قیاس مقدم است و اگر فقیه نباشد نیز چنین است، مگر اینکه با تمام انواع قیاس مخالف باشد و به عنوان مثال، حدیث مصراة را بیان کرده‌اند.
- این بود دیدگاه علما پیرامون تعارض خبر و قیاس و بدین ترتیب روشن گردید که جمهور احناف بویژه امام ابوحنیفه رضی الله عنه و یارانش معتقد به تقدیم خبر بر قیاس هستند؛ چه راوی فقیه باشد و چه غیر فقیه. پس آنچه مؤلف فجر الاسلام به این بزرگواران نسبت داده، نادرست می‌باشد.
- اینجا نیازی نیست که نظر تمام علمای اصول را در این زمینه یادآوری نمایم. چراکه دیدگاه‌شان در کتاب‌ها به تفصیل ذکر شده و در مبحث شرح حال امام ابوحنیفه رضی الله عنه بیان خواهد شد.

اما مورد دوم: این عملکرد، یعنی تقدیم قیاس بر خبر، نزد کسانی که چنین باوری دارند، تنها مربوط به ابوهریره رضی الله عنه نمی‌باشد، بلکه در مورد تمام راویان غیرفقیه چنین می‌گویند. برای ثبوت این مطلب به عبارت مسلم الثبوت و شرحش توجه نمایید: فخر الاسلام می‌گوید: اگر راوی، مجتهد باشد مانند خلفای اربعه، عبدالله بن مسعود، عبدالله بن زبیر و عبدالله بن عباس، روایتش مقدم است و اگر راوی به عدالت شهرت دارد و نه به فقاہت مانند ابوهریره و انس رضی الله عنهما و...، در این صورت نیز روایت به خاطر تعارض با قیاس ترک نمی‌شود مگر اینکه برای رأی و نظر راهی باقی نماند؛ همچون حدیث مصراة.. بنابراین تخصیص ابوهریره رضی الله عنه به این حکم، چنانچه از ظاهر سخن احمد امین بر می‌آید، نادرست است.

سوم: آنچه مؤلف فجر الاسلام در مورد عدم فقاہت ابوهریره رضی الله عنه به احناف نسبت داده، به هیچ وجه صحیح نیست. زیرا غیر از فخر الاسلام و دو تن از شاگردانش، کس دیگری چنین نظریه‌ای نداشته است و جمهور احناف، خلاف این نظریه را دارند و حتی کسانی را که چنین دیدگاهی دارند، مورد طعن قرار داده‌اند. ابن همام بعد از نقل نظریه فوق از مسلم الثبوت می‌گوید: ابوهریره رضی الله عنه فقیه است. ابن امیر الحاج، شارح مسلم الثبوت می‌گوید: ابوهریره رضی الله عنه در باب اجتهاد، هیچ کمبودی نداشت. وی در زمان اصحاب رضی الله عنهم فتوا می‌داد و در آن زمان هیچکس جز فرد مجتهد، نمی‌توانست فتوا صادر کند. بیش از ۸۰۰ صحابی و تابعی از جمله ابن عباس، جابر و انس رضی الله عنهم از وی حدیث روایت نموده‌اند. دیدگاه درست در مورد ابوهریره رضی الله عنه، همین است.^۱

آری! احناف با وجود اینکه خبر را بر قیاس به هنگام تعارض، مقدم می‌دانند، در این مسئله حدیث ابوهریره رضی الله عنه را ترک کردند، نه به خاطر اینکه روایت ابوهریره رضی الله عنه است و یا اینکه از اصولشان تخطی کرده باشند، بلکه بنا بر اصلی دیگر که عبارت است از اینکه هرگاه خبر با کتاب و سنت و اجماع، تعارض داشته باشد، به آن عمل نمی‌شود. جوابهای دیگری نیز در این مورد داده‌اند که ابن حجر در فتح الباری شش مورد را ذکر کرده و قوی‌ترین آن‌ها عبارت است از اینکه حدیث فوق، منسوخ شده است.

پس در مکتب احناف هیچ موردی وجود ندارد که بیانگر طعن بر ابوهریره رضی الله عنه باشد. حتی فخر الاسلام در عین حال که بر عدم فقاہت ابوهریره رضی الله عنه نظر داده، با صراحت تمام به عظمت، صداقت و امانتداری وی تصریح نموده است.

با این توضیح، وضعیت اشکالات سه گانه فوق روشن گردید و مشخص شد که مؤلف فجر الاسلام در این موارد نیز دچار اشتباهات اساسی گردیده است. اما اینکه چرا مؤلف مزبور، چنین موضعی دارد و این نظریه را از کجا اقتباس کرده است، در ادامه بحث، به آن اشاره خواهد شد. صداقت و دقت و امانت علمی مؤلف فجر الاسلام قابل رشک است!!

صاحب مسلم فصلی تحت عنوان اموری که وجودشان در راوی شرط است و اموری که وجودشان در راوی شرط نیست، آورده و اجتهاد را یکی از اموری دانسته که وجود آن در راوی، شرط نیست.

شارح مسلم ضمن بیان دیدگاه کسانی که بین راوی مجتهد و غیر مجتهد تفاوت قائلند، می گوید: آن‌ها (فخر الاسلام و موافقینش) به حدیث مصراة استدلال نموده‌اند که راوی ابوهریره رضی الله عنه می‌باشد. (و سپس روایت را ذکر می‌کند.)

شارح مسلم، پس از نقل دیدگاه فخر الاسلام و موافقینش، می‌گوید: شارحان، نظر فخر الاسلام را اینگونه بیان کردند و این نظریه شدیداً نیاز به بحث و تأمل دارد؛ زیرا ابوهریره رضی الله عنه، فقیه و مجتهدی است که در فقاہتش هیچ تردیدی نیست. وی در زمان رسول خدا صلی الله علیه و آله و بعد از آن نیز فتوا می‌داد و چه بسا با دیدگاهها و فتاوی ابن عباس رضی الله عنہما مخالفت می‌نمود. چنانچه در روایت صحیحی آمده است که وی با نظریه ابن عباس رضی الله عنہما در مورد عده زن حامله‌ای که شوهرش فوت نموده است، مخالفت نمود.

ابن عباس رضی الله عنہما، عده چنین زنی را طولانی‌ترین عده می‌دانست و ابوهریره رضی الله عنه عده چنین زنی را وضع حمل می‌دانست. همچنین سلمان فارسی رضی الله عنه، گاهی از ابوهریره رضی الله عنه استفتاء می‌نمود. بنابراین، حدیث مصراة به هیچ وجه دلیلی بر عدم فقاہت ابوهریره رضی الله عنه نیست.^۱

این بود عبارت شارح مسلم الثبوت. اما مؤلف فجر اسلام با نقل بریده و ناقص کلام شارح، این نظریه و همچنین تقدیم قیاس بر خبر را به احناف نسبت داده و ضمناً

توضیحات شارح، مبنی بر نفی فقاہت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ و دفاع از او را کاملاً نادیدہ گرفته است.

بنابراین در مورد مؤلف فجر الاسلام باید گفت: یا اینکه واقعاً کلام مصنف و شارح را نفہمیدہ و از نظرات مذاہب در این مسألہ اطلاع نداشتہ و در نتیجہ نظریات، برایش مشتبہ گردیدہ است. بنابراین نظر فخر الاسلام و موافقینش را بہ جمہور احناف نسبت دادہ است کہ چنین برداشتہ، واقعاً برای یک طالب و دانش پژوہ مبتدی بعید بہ نظر می‌رسد، چہ رسد بہ استاد احمد امین با آن ہمہ شہرت علمی! و یا اینکه مطلب را کاملاً فہمیدہ است، اما در بیان دیدگاہا و نسبت دادن آن بہ دیگران، از روی عمد مباحث را در ہم آمیختہ تا از این طریق روزنہ‌ای برای حملہ بہ ابوہریرہ رضی اللہ عنہ باز نماید و خوانندہ را نسبت بہ ایشان بدبین گرداند. بہ نظر من با توجہ بہ علم و دانش استاد احمد امین، این احتمال بر احتمال سابق ترجیح دارد. لاحول ولا قوۃ الا باللہ.

۶- سوء استفادہ جعل کنندگان حدیث از کثرت احادیث ابوہریرہ :

اما در مورد این ادعای مؤلف فجر الاسلام کہ جعل کنندگان حدیث از کثرت احادیث ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سوء استفادہ نمودہ‌اند،^۱ باید گفت کہ جعل کنندگان، احادیثشان را تنها بہ ابوہریرہ رضی اللہ عنہ نسبت نمی‌دادند، بلکہ آن‌ها احادیثی بہ نقل از عمر، علی، عائشہ، ابن عباس، ابن عمر، جابر و انس رضی اللہ عنہم و دیگران نیز جعل نمودند کہ بہ هیچ وجہ این مسألہ، باعث کسر شأن این اصحاب بزرگوار نمی‌شود.

اینجاست کہ دائرۃ المعارف الاسلامیہ گرہ کار را می‌گشاید و خبر می‌دہد کہ آنچه احمد امین بر آن تأکید نمودہ، نتیجہ‌ای است کہ گلدزیہر بہ آن دست یافتہ بود. آنجا کہ وی در بحثی پیرامون ابوہریرہ رضی اللہ عنہ می‌گوید: بسیاری از احادیثی کہ راویان بہ وی نسبت دادہ‌اند، در دورہ های اخیر جعل شدہ‌اند.

احمد امین با این بیان می‌خواہد در مورد روایات ابوہریرہ رضی اللہ عنہ شک و تردید ایجاد نماید. چنانچہ در جای دیگر می‌گوید: تمام این موارد، ما را بر آن می‌دارد تا نسبت بہ روایات ابوہریرہ رضی اللہ عنہ، موضع ترس و تردید داشته باشیم.

بدیهی است زمانی که گلدزیهر در بحث خود پیرامون ابوهریره رضی الله عنه به چنین نتیجه ای می‌رسد، شاگردش احمد امین نیز در بیان شرح حال ابوهریره رضی الله عنه، چنین دیدگاه‌های نادرستی مطرح می‌نماید.

آری! روشن گردید که صاحب فجرالاسلام در پیروی از دشمنان اسلام چقدر اخلاص داشته و از سوی دیگر تا چه حد خود را موظف نموده است تا در هر مناسبتی این شخصیت بی نظیر را مورد طعن قرار دهد؟ وی، هرگاه می‌خواهد از تردید صحابه نسبت به سخنان یکدیگر بحث نماید، اولین مثالی که می‌آورد، رد عائشه و ابن عباس رضی الله عنهما بر ابوهریره رضی الله عنه است.

و چون از شرح حال ابوهریره سخن می‌گویید، می‌افزاید که وی از حافظه‌اش حدیث بیان می‌کرده؛ گویا این عمل تنها به ابوهریره رضی الله عنه اختصاص داشته است. مگر دیگران از حافظه خود به بیان حدیث نمی‌پرداختند؟

وی، هنگامی که می‌خواهد گذشتگان را به قصور و کوتاهی در نقد متن احادیث متهم نماید که چرا به احادیثی که به زعم وی با واقعیت تضاد دارند، حکم صحت داده‌اند، برای نمونه جز روایت ابوهریره رضی الله عنه حدیث دیگری نمی‌بیند!

بدین ترتیب مؤلف فجر الاسلام حملاتی ناجوانمردانه با سبکی دقیق و اهدافی خاص، به این صحابی بزرگوار می‌کند. آن‌هم در راستای اثبات تفکر نادرستی که تراوش ذهن مستشرق هواپرستی است که می‌خواهد سیرت بزرگان دین اسلام را که شریعت الهی را به ما منتقل نموده‌اند، معیوب و زشت جلوه دهد. بنابراین ما، به احمد امین و مستشرقین قبل از وی و سایر کسانی که در این راستا حرکت می‌کنند، می‌گوییم:

ابوهریره رضی الله عنه ۴۷ سال تمام بعد از وفات رسول الله صلی الله علیه و آله، در محضر بزرگان و نزدیک‌ترین افراد رسول خدا صلی الله علیه و آله، اعم از یاران و ازواج مطهرات، حدیث بیان می‌کند و جز تجلیل و بزرگداشت، چیز دیگری نمی‌بیند و در شناخت احادیث به او مراجعه می‌شود، تابعین از هر گوشه دنیا به سوی وی رخت سفر می‌بندند و سید التابعین، امام پرهیزگار و شاهنامت، دختر ابوهریره رضی الله عنه را به عقد خویش در می‌آورد و حدود ۸۰۰ نفر از بزرگان قوم، از وی علم و فضل می‌آموزند و سیزده قرن تمام، در تاریخ اسلام از وی به عظمت یاد می‌شود؛ سؤال اینست که چگونه سایر مسلمانان و ائمه و اصحاب و تابعین

و محدثین، ابوهریره رضی الله عنه را نشناختند تا آنکه جنابعالی و آقای گلدزیهر یهودی و هم مشربان شما پرده از چهره واقعی ایشان برداشتید؟! بهتر است این موضع را به چهره کسانی کوید که چنین دیدگاهی دارند و این همه سبک سرند و باز هم مدعی علم و فضل هستند.

ابوریه و کتابش (أضواء علی السنة المحمدية)

اغلب انتقادات ابوریه از ابوهریره رضی الله عنه به تحقیر و توهین شخصیت این صحابی جلیل القدر و متهم نمودن وی به عدم اخلاص در اسلام و عدم صداقت در روایات و همین طور دنیاطلبی و شکم پرستی و طرفداری از بنی امیه و غیره بر می‌گردد که به تفصیل، پیرامون این موارد، سخن خواهیم گفت.

به عقیده من، ابوریه بی ادب ترین شخصی است که تا کنون در مورد ابوهریره رضی الله عنه لب به سخن گشوده و دست معتزله، روافض و مستشرقین را از پشت بسته است. این موضع ابوریه از سوء عقیده و خباثت و پلیدی باطن وی حکایت دارد که به زودی در دنیا و آخرت به سزای کردار نادرست خود خواهد رسید و در بارگاه الهی در صحیفه اعمال خویش، مجازات حقایقی را که تحریف کرده است، خواهد دید. اتهامات ابوریه به ابوهریره رضی الله عنه عبارتند از:

۱- اختلاف نظر پیرامون نام ابوهریره رضی الله عنه

ابوریه می‌گوید: ^۱ در مورد نام ابوهریره، به حدی اختلاف نظر وجود دارد که تاکنون نه در اسلام و نه در جاهلیت، در مورد اسم کسی چنین اختلافی وجود نداشته است. بنابراین کسی بطور قطع نمی‌داند نام واقعی ابوهریره که خانواده‌اش او را با آن می‌خوانده‌اند، چه بوده است.. وی، سپس به نقل از امام نووی می‌نویسد که از میان حدود ۳۰ قول درباره نام ابوهریره، این مورد ترجیح دارد که نام وی عبدالرحمن بن صخر بوده است. از قطب حلبی نقل شده که در مورد اسم ابوهریره و اسم پدرش چهل و چهار نظریه وجود دارد.

ابوریه با بیان این توضیحات، می‌خواهد این نکته را ثابت کند که ابوهریره، در میان اصحاب رسول خدا صلی الله علیه و آله، شخص معروف و شناخته شده‌ای نبوده است.

در جواب باید گفت:

۱- اختلاف در مورد نام یک فرد، به هیچ وجه از شأن و مقام آن شخص نمی‌کاهد. زیرا ارزش انسان، وابسته به کردار اوست نه به نامش. خداوند متعال هرگز رسیدن به بهشت و سعادت را منوط به نام‌ها و القاب ننموده و اگر کسی خلاف این را تصور نماید، واقعاً چنین شخصی نسبت به دین خدا جاهل است.

۲- پیرامون اسامی بسیاری از اصحاب پیامبر ﷺ، اختلاف نظر وجود دارد و این موضوع به هیچ وجه از مقام و خدمات آنان به اسلام و تقدیر مسلمانان از آن‌ها نکاسته است.

۳- در مورد علت اختلاف پیرامون اسم ابوهریره رضی الله عنه باید گفت: زمانی که ایشان مسلمان شد، به همین نام یعنی ابوهریره خوانده می‌شد. چنانکه امروزه بسیاری از مسلمانان نام اصلی خلیفه اول و صحابی بزرگ، ابوبکر رضی الله عنه را نمی‌دانند. چون ابوبکر صدیق رضی الله عنه با کنیه خود معروف شده است، حال آنکه نام وی، عبدالله می‌باشد. پس وقتی این مسأله، در حق ابوبکر رضی الله عنه اشکالی ایجاد نمی‌کند، چگونه به ابوهریره رضی الله عنه که از قبیله دوس و از منطقه‌ای دوردست می‌باشد، اشکال وارد می‌کند. اصلاً چه اشکالی دارد کسی نام اصلی ابوهریره رضی الله عنه را نداند؟

۴- اما اینکه اختلاف در مورد نام ابوهریره رضی الله عنه و پدرش به ۳۰ یا ۴۰ قول می‌رسد، حقیقت ندارد؛ زیرا در این باره فقط سه نظریه وجود دارد، نظریات دیگر صرفاً بر اثر توهم راویان می‌باشد و بر اساس تقدیم و تأخیر برخی از الفاظ بوده است.

چنانکه حافظ ابن حجر در الاصابة می‌گوید: برخی از نام‌هایی که به ابوهریره رضی الله عنه نسبت داده شده، شدیداً دچار تحریف و اشتباه گردیده. مانند، بر، بریر و یزید که هر سه در واقع یکی هستند یا مانند سکن و سکین و یا سعد و سعید که یکی می‌باشند. بررسی دقیق این نام‌ها، نشان می‌دهد که تعدادشان به ده مورد هم نمی‌رسد و صحیح‌ترین روایات در این مورد، فقط سه نظر می‌باشد که عبارتند از: عمیر، عبدالله و عبدالرحمن.^۱

در حقیقت اختلاف در مورد نام‌های ابوهیره رضی الله عنه، فقط در سه مورد می‌باشد و این در حالی است که در مورد نام ده‌ها تن از صحابه، چهار یا پنج و یا شش نظریه وجود دارد.

بدیهی است که جز تشویش اذهان و ایجاد بدبینی و اهانت، دلیل دیگری برای اینگونه مغلطه کاری‌ها از سوی ابوریه وجود ندارد.

۲- پیدایش و نسب ابوهیره رضی الله عنه

ابوریه می‌گوید: «همانطور که در مورد نام ابوهیره رضی الله عنه اختلاف شدیدی وجود دارد، در مورد پیدایش و تاریخ زندگانی وی نیز کسی چیزی جز آنچه خودش بیان نموده، نمی‌داند؛ چنانچه می‌گوید: با گربه‌ای کوچک بازی می‌کرده و فقیر و تنگدست بوده و در مقابل سیری شکم خود، کار می‌کرده است. تمام آنچه در مورد نسب و عشیره وی در دست می‌باشد، اینکه وی از طایفه سلیم بن فهم از قبیله ازد و دوس بوده است.^۱ ما، فکر نمی‌کردیم انسانی که برای خود احترام قائل است و ادعای علم و معرفت می‌نماید، نسبت به یک صحابی مشهور که شهرتش بر معاصرینش و نسل‌های دیگر پوشیده نیست، اینگونه اهانت نماید. در پاسخ باید گفت:

۱- ابوهیره رضی الله عنه از قبیله دوس می‌باشد. دوس، یکی از قبایل مشهور عرب بود که در میان قبائل عرب، جایگاه و موقعیت ویژه‌ای داشت.

۲- زندگی دوران جاهلیت اکثر صحابه رضی الله عنهم جز اندکی که تعدادشان از ده نفر هم نمی‌گذرد، معلوم و مشخص نیست. زیرا عرب‌ها در دوران جاهلیت، گمنام و محصور در جزیره العرب بودند و با جهان خارج ارتباطی نداشتند و امور مربوط به آنان نیز برای جهان خارج، چندان مهم نبود. روابط آن‌ها با جهان خارج فقط در چارچوب مبادلات تجاری بود که با برخی از تجار خارج از شبه جزیره عربستان داشتند. اما پس از ظهور اسلام و آنگاه که آنان، حاملان رسالت الهی شدند، هر یک برای خود سرگذشت و تاریخی پیدا کرد؛ از آن پس در مورد آن‌ها بحث شد و پیرامون زندگی‌شان چیزهایی به رشته تحریر درآمد.

آیا باید ابوهریره رضی الله عنه در این مورد با دیگران تفاوت داشته باشد؟ چرا مخفی ماندن تاریخ و وضعیت زندگانی ابوهریره رضی الله عنه در دوره جاهلیت، کسر شأن وی قلمداد می‌گردد، در حالی که این قاعده، شامل حال دیگران نمی‌شود؟

ابوریه، با چه دلیلی ادعا می‌نماید که هر کس، تاریخ دوران جاهلیتش پوشیده باشد، مقام و منزلتی نخواهد داشت و نباید روایاتش را پذیرفت؟

۳- باید از ابوریه در مورد هزاران تن از اصحابی سؤال کرد که آمارشان در حجة الوداع به یکصد و بیست و چهار هزار نفر رسید؛ آیا ابوریه، تاریخ دوران جاهلیت همه آن‌ها را بطور مفصل می‌داند؟ یقیناً جواب، منفی است. پس آیا به نظر ابوریه، بجز چند نفر که زندگی جاهلی آن‌ها مشخص است، سایر اصحاب پیامبر صلی الله علیه و آله و آن جمع عظیم، مقام و منزلتی ندارند و روایاتشان غیر قابل قبول است؟

آیا تحقیق علمی ابوریه که خودش، آن را بی نظیر می‌داند، همین است؟

۳- بیسواد بودن ابوهریره رضی الله عنه

ابوریه می‌گوید: ابوهریره رضی الله عنه، سواد خواندن و نوشتن نداشت.^۱

در هیچیک از ادوار تاریخ اسلام، بیسواد بودن صحابی، موجب طعن و خرده‌گیری بر وی نبوده است، جز دوران ابوریه که وی، این مورد را جزو نقاط ضعف ابوهریره رضی الله عنه برشمرده است.

این، در حالی است که سایر عرب‌هایی که رسول خدا صلی الله علیه و آله در میان آنان مبعوث گردید، چنین وضعیتی داشتند و بیشتر آنان جز تعداد انگشت شماری، از نعمت خواندن و نوشتن محروم بودند. بلکه تمام اصحاب که بنا بر روایتی، شمارشان به یکصد و بیست و چهار هزار نفر می‌رسید، بی سواد بودند و سواد خواندن و نوشتن نداشتند. بنابراین اختصاص ابوهریره رضی الله عنه به بیسوادی و ایراد اتهام به وی در این زمینه چه دلیلی دارد؟

قبلا بیان گردید که جز عبدالله بن عمر رضی الله عنه، دیگران، احادیث پیامبر صلی الله علیه و آله را نمی نوشتند؛ آیا ابوریه می خواهد روایات تمام اصحاب را به دلیل بی سواد بودن شان زیر سوال ببرد؟

۴- فقیر بودن ابوهیره رضی الله عنه

ابوریه، در موارد زیادی می کوشد تا ابوهیره رضی الله عنه، این صحابی بزرگوار را بخاطر اینکه فقیر و تنگدست بوده و در مقابل سیری شکمش، پیامبر صلی الله علیه و آله را همراهی می نموده است، تحقیر نماید و بارها تکرار می کند که ابوهیره رضی الله عنه در میان قبیله اش، فردی ناشناخته بوده و جزو اشراف و بزرگان نبوده است.

ما شنیده بودیم که افراد ثروتمند و دارای مقام و نفوذ، فقرا و مستمندان را تحقیر می کنند؛ همچنین دشمنان انبیا و کسانی که در برابر دعوت پیامبران می ایستادند، همین بهانه ها را می آوردند. چنانکه قوم نوح علیهم السلام به ایشان گفتند: ﴿مَا نَرَاكَ إِلَّا بَشْرًا مِّثْلَنَا وَمَا نَرَاكَ إِلَّا الَّذِينَ هُمْ أَرَادُوا لَنَا بِأَدَى الرَّأْيِ﴾ [هود: ۲۷]. یعنی: «ما می بینیم که کسی جز افراد فرومایه و کوتاه فکر و ساده لوح ما، از تو پیروی نکرده است».

همچنین شنیده بودیم کسانی که به خدا و روز آخرت ایمان ندارند، نعمت ها و اندوخته های دنیا را معیار ارزش و احترام قرار می دهند.

همچنین جوامع اشرافی و سرمایه داری، فقرا را مورد اهانت قرار می دهند، اما در مورد فردی مثل ابوریه فکر نمی کردیم که چنین ذهنیتی داشته باشد. آیا ابوریه ذهنیتی مشابه ذهنیت کسانی دارد که انبیای الهی را تکذیب کردند؟ پس به این فرموده خدا به نقل از نوح علیهم السلام دقت کند که می فرماید: ﴿وَمَا أَنَا بِطَارِدِ الَّذِينَ ءَامَنُوا إِنَّهُمْ مُلْقُوا رَبِّهِمْ وَلَكِنِّي أَرَأَيْتُمْ قَوْمًا جَاهِلُونَ﴾ [هود: ۲۹].

ترجمه: «من، کسانی را که ایمان آورده اند، طرد نخواهم کرد. آن ها با پروردگارش ملاقات خواهند نمود. ولی شما را گروهی نادان می بینم».

﴿وَلَا أَقُولُ لَكُمْ عِنْدِي خَزَائِنُ اللَّهِ وَلَا أَعْلَمُ الْغَيْبَ وَلَا أَقُولُ إِنِّي مَلَكٌ وَلَا أَقُولُ لِلَّذِينَ تَزْدَرِي أَعْيُنُكُمْ لَنْ يُؤْتِيَهُمُ اللَّهُ خَيْرًا اللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا فِي أَنْفُسِهِمْ إِنِّي إِذَا لَمِنَ الظَّالِمِينَ﴾ [هود: ۳۱].

ترجمه: «من نمی‌گویم: خداوند، به کسانی که در نظر شما حقیرند، خیری نمی‌رساند. خداوند از آنچه در درون دارند، بهتر آگاهی دارد؛ (اگر چنین کنم) آنگاه از ستمکاران خواهم بود».

ابوریه که در جامعه اسلامی، با ذهنیت و تفکری سرمایه داری چنین اظهار نظری می‌کند، باید اذعان داشته باشد که خداوند متعال، تقوا را ملاک برتری قرار داده است، نه ملاکهای مادی موجود در جوامع غیراسلامی. چنانکه می‌فرماید: ﴿إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَىٰكُمْ﴾ [الحجرات: ۱۳].

ترجمه: «همانا گرامی‌ترین شما نزد خدا، پرهیزگارترین شماست».

من از این نظریه نادرست و احمقانه ابوریه که در مورد فقر و گرسنگی ابوهیریه رضی الله عنه ارائه داده است، تعجب می‌کنم.

مگر بلال، مؤذن رسول خدا صلی الله علیه و آله که برده‌ای سیاه پوست بود، روز فتح مکه در برابر بزرگان و رؤسای قریش برای اعلان شعار اسلام بر خانه کعبه بالا رفت؟ مگر او و صهیب و دیگر فقرا و ضعفاى اصحاب، نزد عمر بن خطاب رضی الله عنه، بر بزرگان قوم مقدم شمرده نمی‌شدند؟ مگر نه اینکه بیشتر مسلمانان پیشگام از ضعفاء، فقرا و بردگان بودند؟ آیا این وضعیت از مقام و منزلت آنان نزد خدا و پیامرش یا از موقعیت آنها در تاریخ دعوت اسلامی و جهاد در راه خدا کاسته است؟

آیا مگر تاریخ اسلام، بهترین صفحات مجد و عظمت و اخلاص در راه حق و از خود گذشتگی در راه نشر دین را برای این دسته از فقرا و مستضعفان، ثبت نکرده است؟ آیا امکان دارد کسانی که کفار قریش و امثال ابوریه، آنها را شریف و بزرگوar می‌دانستند، به مقام و جایگاه این مستضعفان مخلص دست یابند یا خود را به مقام آنان نزدیک نمایند؟

خود ابوریه تا آنجا که ما سراغ داریم از فقرای قوم خود و از کسانی است که شهرت و منزلتی ندارد. پس براساس قاعده‌ای که خود طراح آن می‌باشد، نباید برای سخنانش ارزشی قائل شد.

۵ - اسلام آوردن ابوهریره رضی الله عنه و علت همراهی وی با رسول خدا صلی الله علیه و آله

قبلاً بیان گردید که ابوهریره رضی الله عنه در سال هفتم هجری در غزوه خیبر، به اسلام مشرف گردید؛ گفتنی است وی، مدت‌ها قبل از این تاریخ ایمان آورده بود، ولی هجرتش به مدینه و شرفیابی به حضور رسول خدا صلی الله علیه و آله در سال هفتم بوده است؛
اولاً: بدین دلیل که ابن حجر در شرح حال طفیل بن عمرو دوسی رضی الله عنه نوشته است که طفیل، قبل از هجرت اسلام آورد. سپس نزد قومش بازگشت و آن‌ها را به اسلام دعوت داد و جز ابوهریره رضی الله عنه و پدرش، کسی دیگر دعوتش را نپذیرفت.. در این روایت تصریح شده است که ابوهریره رضی الله عنه سال‌ها قبل از پیوستن به رسول خدا صلی الله علیه و آله ایمان آورده بود.

ثانیاً: مسلم و بخاری در موضوع مشاجره ابوهریره رضی الله عنه و ابان بن سعید بن عاص هنگام تقسیم غنائم خیبر، بیان نموده‌اند که ابان از رسول خدا صلی الله علیه و آله خواست که برای وی سهمی جدا کند. ابوهریره رضی الله عنه مانع این کار شد و گفت: او، قاتل ابن قوطل است. (ابن قوطل، همان نعمان بن مالک بن ثعلبه است که در جنگ احد به دست ابان به شهادت رسید. ابان در آن زمان هنوز مسلمان نشده بود).^۱

این ماجرا، بیانگر آن است که ابوهریره رضی الله عنه هنگام پیوستن به رسول خدا صلی الله علیه و آله در غزوه خیبر، تازه مسلمان نشده بود؛ بلکه مدت‌ها قبل ایمان آورده بود و به همین جهت اخبار جنگ‌ها و غزوه‌های رسول خدا صلی الله علیه و آله را می‌دانست.

متأسفانه ابوریه طبق عادتش از این واقعه نیز نتیجه نادرستی گرفته است. به هر حال اسلام ابوهریره رضی الله عنه، همچون اصحاب دیگر، خالص برای رضای الهی بوده است. ابوهریره رضی الله عنه نخستین بار دعوت اسلام را از طفیل بن عمرو دوسی شنید و دیری نگذشت که آن را پذیرفت و مشتاق ملاقات رسول خدا صلی الله علیه و آله شد تا اینکه در غزوه خیبر به رسول خدا صلی الله علیه و آله ملحق گردید.

اکثر روایات، بیانگر این است که آمدنش، مصادف با پایان غزوه خیبر بود. اما هنگام تقسیم غنائم حضور داشت و در بعضی روایات که صحیح و مورد اعتماد می باشد، چنین آمده است که رسول خدا صلی الله علیه و آله از مال غنیمت، سهمی هم به ابوهریره رضی الله عنه داد.

کاملاً طبیعی بود که محل اقامت ابوهریره رضی الله عنه در صفّه باشد. زیرا صفّه، مکانی در مسجد بود که صرفاً به طلاب علم و مجاهدین و کسانی اختصاص داشت که فاقد مسکن بودند. در این مکان بهترین یاران پیامبر صلی الله علیه و آله اقامت داشتند و پیامبر صلی الله علیه و آله همواره آن‌ها را اکرام می‌نمود و دیگران را نیز جهت اکرام و خدمت به آنان، تشویق می‌نمود.

ابوهریره رضی الله عنه همچنان تا واپسین روزهای زندگی رسول الله صلی الله علیه و آله، در خدمت ایشان بود. بنابراین برای ابوهریره رضی الله عنه زمینه‌ای فراهم شد که توانست در مدت کوتاهی احادیثی بشنود و جمع آوری کند که برای سایرین که زندگی خود را وقف ملازمت با پیامبر صلی الله علیه و آله و شنیدن سخنانش نکرده بودند، میسر نگردید.

این، ماجرای مسلمان شدن ابوهریره رضی الله عنه بود. اما در مورد هجرت وی به مدینه، بخاری و دولابی نقل کرده‌اند که مشتاقانه در مسیر هجرت چنین رجز می‌خواند:

فيا ليلة من طولها وعنائها علي أنها من دارة الكفر نجت^۱
یعنی: «شب طولانی و پرمشقتی است، اما به هر حال مرا از سرزمین کفر، نجات داد».

ابوهریره رضی الله عنه در مسیر هجرت، برده‌ای با خود داشت که در اثنای راه گریخت. وقتی ابوهریره رضی الله عنه نزد رسول خدا صلی الله علیه و آله آمد و با او بیعت کرد، آن برده نیز از راه رسید. رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: «ای ابوهریره! این، برده توست»؟ ابوهریره رضی الله عنه گفت: او را بخاطر خدا آزاد کردم.^۲

ابوهریره رضی الله عنه هنگام ملاقات رسول خدا صلی الله علیه و آله و بیعت با او بقدری شادمان شده بود که به هیچ چیزی فکر نمی‌کرد و تنها سرمایه‌اش را که غلامش بود، به شکرانه این نعمت عظیم آزاد نمود. اما ابوریه که قلبش، سرشار از عداوت ابوهریره رضی الله عنه است، در ماجرای مسلمان شدن و هجرت ابوهریره رضی الله عنه چیزی غیر از این نمی‌بیند که او از فرط گرسنگی برای سیر کردن خود از شهری به شهری دیگر آمده است.

آیا ابوریه ارائه چنین تصویری را برای خودش یا برای فرزندانش می‌پذیرد؟ و آیا برای یکی از دوستانش ارائه چنین سیمایی را قبول می‌کند؟

۱- در روایت دولابی لفظ نجتی ذکر شده است.

۲- فتح الباری ۸۳/۸ و الکنی و الاسماء ۶۱/۱

وی، چگونه راضی می‌شود از یکی از یاران رسول خدا ﷺ چنین تصویری ارائه دهد؟

تمام علمای اسلام از عصر تابعین تا امروز، ابوهیره رضی الله عنه را بهترین حامل امانت علمی رسول خدا ﷺ می‌دانند.

۶- ماجرای گرسنگی ابوهیره رضی الله عنه و ملازمت وی با رسول خدا ﷺ

۱- ابوریه از فقر ابوهیره رضی الله عنه زیاد سخن می‌گوید؛ فقری که سبب شد ابوهیره رضی الله عنه در صفه اقامت گزیند و یکی از چهره‌های شاخص آنجا باشد.

ابوریه از خدا و بندگانش شرم نمی‌نماید؛ زیرا فقر و سکونت در صفه، نزد خدا و رسولش و نزد انسان‌های شریف، هیچ عیبی محسوب نمی‌شود و فقط از نظر انسان‌های پست و فرومایه و کسانی که عزت و کرامت را در مال و مقام می‌دانند، عیب محسوب می‌گردد.

اگر ابوریه آیات قرآن را تلاوت می‌کرد، به خوبی متوجه می‌شد که خداوند متعال، با چه کیفیتی از طبقه سرمایه دار و اشرافی سخن می‌گوید که با دعوت انبیا و حرکت‌های اصلاحی در افتادند.

۲- ابوریه می‌کوشد تا ملازمت و مصاحبت ابوهیره رضی الله عنه با رسول خدا ﷺ را ناشی از فقر و گرسنگی او، جلوه دهد و قبول ندارد که ابوهیره رضی الله عنه بر اساس محبت و ایمان و هدایت، رسول خدا ﷺ را همراهی نموده است. همانطور که سایر اصحاب رضی الله عنهم بر اساس محبت و ایمان، پروانه وار گرد شمع نبوت می‌چرخیدند.

چنین ادعای احمقانه‌ای را کسی می‌کند که قلبش از بغض و عداوت مملو باشد و نارسایی عقلی داشته باشد و گرنه چگونه یک انسان عاقل، ادعا می‌کند که ابوهیره رضی الله عنه سرزمین، قبیله و شهر خود را ترک نماید و صرفاً برای خوردن و آشامیدن به رسول خدا ﷺ ملحق شود؟! آیا ابوهیره رضی الله عنه میان قوم خود، خوردنی و نوشیدنی نمی‌یافت؟ آیا سرزمین دوس که قبیله‌ای دارای موقعیت و مقام بود، سرزمینی خشک و بی آب و علف بود که ابوهیره رضی الله عنه مجبور گردد جهت سیر کردن شکمش از آنجا هجرت کند؟ چرا ابوهیره رضی الله عنه به مدینه آمد؟ آیا نمی‌توانست در سرزمین خود به تجارت و کشاورزی مشغول گردد و از این طریق امرار معاش نماید؟

واقعاً کوردلی و عداوت، با انسان چه کارها که نمی‌کند؟!
 ۳- روایتی که ابوریه از آن سوء استفاده نموده، بنا به روایت بخاری در کتاب بیوع از این قرار است که ابوهیره رضی الله عنه می‌گوید: من همیشه در کنار رسول خدا صلی الله علیه و آله بودم و به سیر شدن شکم خود قناعت می‌کردم. ابوهیره رضی الله عنه این سخن را در پاسخ اعتراض کسانی داد که به کثرت روایت‌هایش معترض بودند.
 چنانکه مسلم نیز در باب فضائل صحابه چنین روایت کرده است که ابوهیره رضی الله عنه می‌گوید: (كنت رجلاً مسكيناً أخدم رسول الله صلی الله علیه و آله علي ملء بطني).

در این روایات هیچ بحثی از مصاحبت نیست. بلکه ابوهیره رضی الله عنه علت کثرت روایات خود را اینگونه بیان می‌کند که مهاجرین رضی الله عنهم به تجارت و انصار رضی الله عنهم به کارهای کشاورزی اشتغال داشتند و من، از آن جهت که به سیر شدن شکم قانع بودم، ترجیح می‌دادم همواره در خدمت رسول خدا صلی الله علیه و آله باشم.

۴- در مورد این جمله که فرمود: (علي ملء بطني) نظرات مختلفی توسط علمای اسلام ارائه شده است که با نظریه و برداشت ابوریه بکلی فرق می‌کنند.
 امام نووی می‌گوید: هدف ابوهیره رضی الله عنه این بود که من به دنبال جمع آوری مال نبودم. بلکه به سیری شکم خویش قانع بوده، ملازمت پیامبر صلی الله علیه و آله را بر همه چیز ترجیح می‌دادم، نه اینکه سیری شکم به عنوان مزد به او می‌رسید.^۱
 حافظ ابن حجر نیز همین را گفته است.

علامه عینی می‌گوید: منظور این است که من، به روزی کفاف خود قانع بودم.
 خلاصه اینکه ابوریه می‌خواهد از ماجرای اسلام و مصاحبت ابوهیره رضی الله عنه با رسول خدا صلی الله علیه و آله نتیجه نادرستی بگیرد و در صداقت و اخلاص ابوهیره رضی الله عنه ایجاد شک و تردید نماید؛ در حالی که مصاحبت ابوهیره رضی الله عنه و عدم جمع آوری مال، یکی از قوی‌ترین نشانه‌های محبت وی با خدا و رسولش می‌باشد؛ محبت خالصانه‌ای که حب دنیا و رغبت به جاه و مال در آن هیچ جایی نداشت.

ابوهریره رضی الله عنه از آن روزی که تصمیم گرفت جز ملازمت رسول خدا صلی الله علیه و آله و فراگیری احادیث آن حضرت صلی الله علیه و آله و رسانیدن این امانت به نسل‌های آینده، به کار دیگری نپردازد، بکلی به دنیا پشت کرد.

با وجود حماقت و جسارتی که ابوریه دارد، نتوانسته است ابوهریره رضی الله عنه را به زراندوزی و جمع آوری مال متهم نماید.

ابن کثیر در تاریخ خود، مطالبی آورده است که واقعاً عظمت و منزلت ابوهریره رضی الله عنه را در دل مسلمانان، تثبیت می‌گرداند.

ابن کثیر، از سعید بن هند از ابوهریره رضی الله عنه نقل می‌نماید که وی می‌گفت: رسول خدا صلی الله علیه و آله به من فرمود: «آیا تو، همچون دوستانت، چیزی از این غنایم درخواست نمی‌کنی؟» ابوهریره رضی الله عنه می‌گوید: من گفتم: درخواست من از شما، اینست که آنچه را خداوند به شما تعلیم داده است، به من تعلیم دهید؟^۱

آیا صحنه‌ای زیباتر از این در باب اخلاص در راه خدا و فراگیری علم وجود دارد؟

ابن کثیر، واقعه دیگری نیز نقل کرده است که دختر ابوهریره رضی الله عنه روزی خطاب به پدرش گفت: ای پدر! دختران به من طعنه می‌زنند که چرا پدرت برای تو زیورآلات نمی‌خرد؟ ابوهریره رضی الله عنه گفت: دخترم! به آن‌ها بگو: پدرم، از آتش جهنم بر من می‌ترسد. همچنین در مورد جاه و مقام، باید اذعان داشت کسی که به خاطر هجرت در راه خدا حاضر می‌شود در خدمت قافله‌ای قرار بگیرد که به آن دیار در حرکت است و نیز حاضر می‌شود در صفا اقامت‌گزیند و در راه علم تلخی‌ها و مرارت‌های گرسنگی را تحمل نماید، بدیهی است که چنین فردی به مراتب از جاه طلبی بدور است.

چنانچه زمانی که عمر رضی الله عنه، ابوهریره رضی الله عنه را به امارت بحرین گماشت و او، مقداری از اموال بحرین را به مدینه آورد، برای بار دوم از رفتن به بحرین امتناع ورزید و گفت: می‌ترسم بدون علم سخن بگویم و بدون رعایت بردباری قضاوت نمایم.

این است سیمای واقعی ابوهریره رضی الله عنه در اسلام و مصاحبت وی با رسول خدا صلی الله علیه و آله. بنابراین ابوریه چگونه به خود اجازه می‌دهد تا حقایق را دگرگون نماید و تاریخ واضح و روشن را تغییر دهد و بر انسان‌های بی‌گناه افترا بینند؟!

۵- ابوریه می‌گوید: ابوهریره، فردی شکم پرست بود. هر روز در خانه پیامبر ﷺ یا یکی از اصحاب غذا می‌خورد. از این بابت آن‌ها از وی متنفر بودند.

این، یکی دیگر از اتهامات ابوریه نسبت به ابوهریره می‌باشد. اما اینکه ابوهریره رضی الله عنه، زیاد غذا می‌خورده، در هیچ روایت صحیحی نیامده است. به فرض اینکه چنین روایتی هم وجود داشته باشد، هرگز در عدالت و صداقت و منزلت ابوهریره رضی الله عنه تأثیر منفی نخواهد گذاشت. زیرا در هیچ آیین و مذهبی خوردن زیاد، موجب از بین رفتن عدالت و باعث جرح نمی‌باشد و چیزی جز جسارت و پلیدی باطن، ابوریه را وادار به این تهاجم ناجوانمردانه علیه این صحابی بزرگوار رسول خدا صلی الله علیه و آله نکرده است.

اما اینکه وی همواره در خانه پیامبر صلی الله علیه و آله یا یکی از اصحاب غذا می‌خورد، موضوعی است که قبلاً یادآوری نمودیم ابوهریره رضی الله عنه جهت حفظ و نقل اخبار و احادیث رسول خدا صلی الله علیه و آله به قوت روزانه خود در خانه پیامبر صلی الله علیه و آله یا یکی از اصحاب اکتفا می‌نمود.

چنانکه وقتی از طلحه بن عبیدالله رضی الله عنه در مورد کثرت روایات ابوهریره رضی الله عنه سؤال شد، گفت: هیچ شک و تردیدی ندارم که ابوهریره رضی الله عنه از رسول خدا صلی الله علیه و آله چیزهایی شنیده که ما نشنیدیم و چیزهایی فهمیده که ما نفهمیدیم؛ زیرا ما، قومی غنی و دارای خانه و کاشانه بودیم و فقط صبح و شام نزد رسول خدا صلی الله علیه و آله می‌آمدیم. اما ابوهریره رضی الله عنه فردی مسکین بود که نه خانه‌ای داشت و نه خانواده‌ای؛ لذا همه جا دستش در دست رسول خدا صلی الله علیه و آله بود. بدین جهت او، از مسایلی آگاهی یافته است که ما، از آن‌ها بی‌خبریم.^۱

حق و حقیقت، این بود که بیان گردید؛ اما تحقیق علمی ابوریه، وی را بر آن داشته که این فضیلت را نوعی عیب محسوب نماید و از ابوهریره رضی الله عنه چهره‌گدایی ترسیم نماید که به خانه این و آن، رفت و آمد می‌کرد و چون او را از منزلی می‌رانند، به منزل دیگری مراجعه می‌نمود.. خداوند، دروغگویان را لعنت نماید. ابوریه می‌افزاید: بنابراین پیامبر صلی الله علیه و آله به ابوهریره رضی الله عنه گفت: (زر غبا تردد حبا) یعنی: «کمتر ملاقات کن تا بیشتر مورد محبت قرار بگیری».

۱- البداية و النهاية ۱۰۹/۸؛ ابن حجر می‌گوید: این روایت را امام بخاری و ابویعلی با اسناد حسن روایت کرده‌اند. (فتح الباری ۶۱/۷)

این، افترا بی است که با توضیحاتی که خود ابوریه، داده است، دفع می‌شود؛ زیرا پیامبر ﷺ از ابوهیره رضی الله عنه پرسید: دیروز کجا بودی؟ ابوهیره رضی الله عنه جواب داد: نزد تعدادی از افراد خانواده ام رفته بودم.

البته حدیث فوق از نظر سند نیز به صحت نرسیده است. علامه سخاوی در این مورد می‌گوید: عقلی گفته است: این حدیث از طریق فردی به نام طلحه و افراد دیگری که همچون وی ضعیف هستند، روایت شده است.

اگرچه بعضی از این طرق بعضی دیگر را تقویت می‌نمایند، اما به هر حال این روایت، خالی از ضعف نیست.^۱

به فرض ثبوت حدیث فوق، هرگز رسول خدا ﷺ این سخن را تنها به ابوهیره رضی الله عنه نفرموده است؛ بلکه به حدود ده صحابی دیگر نیز آن را گفته است.

اما این پندار ابوریه که برخی از اصحاب از ابوهیره رضی الله عنه تنفر داشتند، دروغی محض است؛ بلکه بر اساس دعای رسول خدا ﷺ، سایر صحابه و همچنین مسلمانان بعدی، ابوهیره رضی الله عنه را دوست داشته و خواهند داشت.

۶- ابوریه می‌نویسد: ابوهیره رضی الله عنه بسا اوقات از شخصی، آیه‌ای سؤال می‌کرد که خودش آن را یاد داشت؛ وی، این کار را بدین خاطر می‌کرد که آن فرد، او را با خود به منزلش ببرد و به او غذا بدهد. این عمل را با جعفر بن ابی طالب انجام می‌داد و به همین جهت جعفر را بر ابوبکر، عمر، عثمان، علی و سایر اصحاب رضی الله عنهم ترجیح می‌داد.^۲

باید توجه داشت که در این موضوع، چندین دروغ و افترا بهم آمیخته شده‌اند: این مطلب که ابوهیره، آیه را می‌دانست و باز هم سؤال می‌کرد، در صحیح بخاری آمده است؛ ابوهیره رضی الله عنه می‌گوید: (إِنِّي لِأَسْتَقْرِي الرَّجُلَ...) یعنی: من از شخصی می‌خواستم که مرا دعوت کند و غذا بدهد، اما او فکر می‌کرد از او درخواست قرائت قرآن نموده‌ام و از این رو شروع به قرائت قرآن می‌نمود.

ابن حجر، سخن ابوهیره رضی الله عنه را اینگونه شرح داده است. سپس ابن حجر می‌افزاید: توضیح این مطلب در روایت ابن نعیم در (الحلیة) به نقل از ابوهیره رضی الله عنه

۲- المقاصد الحسنة ص ۲۳۲

چنین آمده است: باری ابوهیره رضی الله عنه، عمر رضی الله عنه را دید و به وی گفت: (أقرني) یعنی: مرا دعوت کن. عمر رضی الله عنه تصور نمود که منظورش قرائت قرآن است؛ لذا تعلیم قرائت به وی را شروع نمود و به او خوراک نداد. ابوهیره رضی الله عنه می گوید: من از وی غذا خواستم.^۱

اما تعریف ابوهیره رضی الله عنه از جعفر رضی الله عنه بدین جهت بود که هرگاه وی از جعفر رضی الله عنه درخواست میزبانی می کرد، جعفر رضی الله عنه او را به خانه می برد و غذا می داد. چنانچه ابوهیره رضی الله عنه می گوید: او، مرا به خانه اش می برد و به او غذا می داد.

به همین دلیل است که ابوهیره رضی الله عنه در مورد وی می گوید: او، بهترین فرد برای مساکین بود. چنین رویه ای از جعفر رضی الله عنه هیچ بعید نیست؛ زیرا مهمان نوازی و سخاوت جعفر رضی الله عنه بویژه نسبت به مساکین مشهور است. تا جایی که رسول خدا صلی الله علیه و آله لقب ابوالمساکین را بر او نهاد.^۲

آیا تعریف ابوهیره رضی الله عنه از فردی که پیامبر صلی الله علیه و آله او را ستوده و به وی لقب ابوالمساکین را داده، مایه ملامت است؟ پس اینکه ابوهیره رضی الله عنه در مورد جعفر رضی الله عنه گفته است: «پس از رسول خدا صلی الله علیه و آله کسی بهتر از جعفر رضی الله عنه بر روی زمین قدم نگذاشته است»، به خاطر خصلت خاص جعفر رضی الله عنه یعنی مجالست و همکاری با مساکین، بوده و به هیچ وجه این دعای ابوریه که می گوید: ابوهیره، جعفر را بر ابوبکر و عمر برتر می دانست، صحیح نمی باشد.

حافظ ابن حجر نیز آنجا که سخن ابوهیره رضی الله عنه را در تعریف جعفر رضی الله عنه نقل می کند، همین نظریه را ترجیح می دهد که تعریف ابوهیره رضی الله عنه از جعفر رضی الله عنه بدین معنا نیست که او، به صورت مطلق جعفر رضی الله عنه را بهترین انسان بداند؛ بلکه بدین معناست که او بهترین فرد برای مساکین است.

۷- سپس ابوریه به نقل از ثعالبی و بدیع الزمان همدانی در مورد غذای مخصوصی به نام مضیره می گوید: ابوهیره رضی الله عنه آن غذا را خیلی دوست داشت، تا آنجا که به وی می گفتند (شیخ المضیره). ابوریه در ادامه به سخنان عبدالحسین شرف الدین در مورد ابوهیره رضی الله عنه استدلال می نماید که گفته است: ابوهیره با علی رضی الله عنه

۲- فتح الباری: ۶۱/۷

۱- فتح الباری (۶۲/۷)

نماز می‌گزارد و با معاویه رضی الله عنه غذا می‌خورد و می‌گفت: علی، داناتر است و غذای معاویه، چرب‌تر می‌باشد.^۱

باید گفت در کتاب خدا و در سنت رسول خدا صلی الله علیه و آله و در اصول شریعت، در این مورد، هیچگونه نهی و یا ممنوعیتی نیامده که انسان، نوع خاصی از غذا را دوست داشته باشد. حتی رسول خدا صلی الله علیه و آله که سید انبیاء و سرور زاهدان بود، شانه گوسفند و غذای ترید را دوست داشت. در اسلام همانطور که رهبانیت جنسی وجود ندارد، رهبانیت شکم نیز وجود ندارد. بنابراین چه اشکالی بر ابوهریره رضی الله عنه وارد می‌شود که غذای خاصی را دوست داشته است؟ آیا جرمی بزرگتر از این برای ابوهریره رضی الله عنه سراغ ندارید؟! اما این سخن که وی نزد معاویه غذایی به نام مضیره می‌خورده و نماز را پشت سر علی می‌خوانده، مطلبی است که کتاب‌های شیعه و کتاب‌های ادبی مانند ثعالبی و همدانی که به صحت اخبار توجهی ندارند، نقل کرده‌اند.

آنچه ما به آن دست یافته‌ایم، این است که ابوهریره رضی الله عنه در مشاجرات بین علی و معاویه هیچ نقش و مداخله‌ای نداشته است.

۸- ابوریه به نقل از ابونعیم در کتاب الحلیة می‌گوید: ابوهریره رضی الله عنه در حال طواف بود و می‌گفت: آه از دست شکم؛ اگر سیرش کنم، نفس کشیدن برایم مشکل می‌گردد و اگر گرسنه‌اش نگه دارم، مرا دشنام می‌دهد و ناتوانم می‌گرداند. در این تردیدی نیست که ابونعیم در زمان خود از حفاظ بزرگ بوده است، اما در کتاب حلیة الاولیاء به ذکر روایات صحیح اکتفا نکرده و تعداد زیادی از روایات ضعیف و حتی موضوع و منکر را نیز آورده است که علما، ضعف آن‌ها را خاطر نشان نموده‌اند؛ از جمله همین روایت. زیرا راوی آن «فرقد سبخی» است که ملاقات او با ابوهریره رضی الله عنه ثابت نیست؛ ضمن اینکه مورد اعتماد هم نمی‌باشد.

به فرض اینکه این روایت، صحیح باشد، مگر چه سخن نادرستی در آن وجود دارد؟ انصافاً مگر ابوهریره رضی الله عنه در مورد شکم، واقعیت را نگفته است؟ مگر نه اینکه هرگاه شکم سیر شود، نفس انسان تنگ می‌گردد و هرگاه گرسنه باشد، انسان ضعیف و سست می‌شود. آیا مگر شکم خود ابوریه چنین وضعیتی ندارد. شاید شکم ایشان در همه حال یکسان است؟

۹- ابوریه به نقل از الحلیه می‌گوید: ابوهیره رضی الله عنه با کاروانی به جایی می‌رفت. آن‌ها در مسیر راه، سفره پهن کردند تا غذا بخورند. کسی را نزد ابوهیره رضی الله عنه فرستادند. ابوهیره رضی الله عنه مشغول خواندن نماز بود؛ به قاصد گفت: من روزه هستم. آن‌ها شروع به خوردن غذا کردند و هنوز تمام نکرده بودند که ابوهیره رضی الله عنه آمد و با آن‌ها شریک شد. حاضرین با تعجب به قاصد نگاه کردند. قاصد گفت: چرا به من نگاه می‌کنید؟ به خدا سوگند خودش گفت: روزه دارم. ابوهیره رضی الله عنه گفت: راست می‌گوید؛ من از رسول خدا صلی الله علیه و آله شنیدم که فرمود: «روزه رمضان و روزه گرفتن سه روز در هر ماه، روزه دهر محسوب می‌شود. من سه روز این ماه را در ابتدای ماه روزه گرفته‌ام و اکنون بر اساس رخصت الهی می‌خورم.^۱ باید گفت: ابوریه، در جستجوی معایب ابوهیره رضی الله عنه دچار اشتباه شده است. زیرا موارد ظرافت گویی و مزاح ابوهیره رضی الله عنه را تشخیص نداده است. آیا ماجرای فوق غیر از این است که صرفاً بیانگر شوخ طبعی و مزاح ابوهیره رضی الله عنه می‌باشد؟ ابوهیره رضی الله عنه در این موضوع خاص مرتکب چه گناهی شده که ابوریه درصدد کشف آن است؟

گذشته از این، امام احمد در مسند خود، مورد مشابهی درباره ابوذری رضی الله عنه نقل کرده است که می‌ترسم اگر آن را نقل کنم، ابوریه با اطلاع از آن به جان ابوذری رضی الله عنه بیفتد و او را نیز مانند ابوهیره رضی الله عنه مورد تاخت و تاز قرار دهد.

۱۰- ابوریه از کتاب (خاص الخاص) ثعالبی این سخن ابوهیره رضی الله عنه را نقل کرده است که می‌گوید: از بوی حرارت نان، عطری بهتر استشمام نکرده‌ام و از کره‌ای که روی خرماست، سوارکار بهتری ندیده‌ام.^۲ به فرض اینکه روایت ثعالبی را حجت قرار دهیم و به فرض اینکه روایت فوق با سند صحیحی از ابوهیره رضی الله عنه ثابت شود، چه چیزی در آن موجب طعن و خرده گرفتن بر ابوهیره رضی الله عنه می‌شود؟ کدامین خردمند، این روایت را موجب کسر شأن ابوهیره رضی الله عنه می‌داند؟

۱- ص ۱۵۸ به نقل از البدایة و النهایة (۱۱۲/۸)

۷- شوخی و یاوه گوئی

به زعم ابوریه، مورخین اتفاق نظر دارند که ابوهیره رضی الله عنه شوخ و یاوه گو بوده است. وی سپس به تشریح معنی «مهذار» پرداخته و گفته است: یعنی پرحرفی و خالی بندی.

نقل اجماع توسط ابوریه مبنی بر یاوه گوئی ابوهیره رضی الله عنه، افتزایی بیش نیست. حداقل ما چنین چیزی را از مورخین سراغ نداریم و از ابوریه می‌خواهیم تا در این مورد حتی یک روایت صحیح ارائه دهد.

ما همچنین از ابوریه می‌خواهیم که یکی از اصحاب، تابعین و یا مورخین قابل اعتماد را نام ببرد که ابوهیره رضی الله عنه را به یاوه گوئی متهم کرده باشد و گرنه برای همگان ثابت خواهد شد که ابوریه، دروغگوئی است که با آبروی بندگان خدا بازی می‌نماید.

اما شوخ طبعی ابوهیره رضی الله عنه از حُسن اخلاق وی سرچشمه می‌گرفت که خداوند، او را بدان آراسته بود.

مزاح و شوخی، در دین الهی هیچگاه ممنوع نبوده است. اما عکس آن یعنی تندخویی، امری ناپسند است. چنانکه خداوند به پیامبرش می‌فرماید: ﴿وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَأَنْفَضُوا مِنْ حَوْلِكَ﴾ [آل عمران: ۱۵۹].

یعنی: «اگر سخت و تندخو بودی، از اطرافت پراکنده می‌شدند».

از دیدگاه انسان‌های بزرگوار، هیچگاه شوخ طبعی عیب شمرده نمی‌شود؛ حتی شخص رسول خدا صلی الله علیه و آله گاهی با یاران خود مزاح می‌نمود و در میان اصحاب نیز شوخ طبعان زیادی وجود داشتند که در چارچوب شریعت و اخلاق نیک، مزاح و شوخی می‌کردند که از آن جمله می‌توان ابوهیره رضی الله عنه را نام برد. چنانکه وقتی امیر مدینه بود، گاهی سوار بر الاغ، از کنار مردم می‌گذشت و می‌گفت: راه را برای امیرتان باز کنید! گاهی بار هیزم بر دوش داشت و به شوخی می‌گفت: راه را برای امیرتان باز کنید!

بین، چه تواضعی! چه عظمتی! ولی صد افسوس که حسودان و کینه توزان، درک نمی‌کنند. گاهی هنگامی که کسی بر سفره‌اش می‌نشست، می‌گفت: استخوان را برای امیر بگذارید. مهمان فکر می‌کرد که ابوهیره رضی الله عنه به او گوشت می‌دهد، اما وقتی غذا را می‌آوردند، متوجه می‌شد که غذا چیزی دیگر است!

باری جوانی آمد و گفت: من روزه داشتم و از روی فراموشی غذا خوردم. ابوهیره رضی الله عنه گفت: اشکالی ندارد؛ خداوند، تو را مهمان کرده است. سپس آن جوان گفت: نزد خانواده ام رفتم، آن‌ها به من شیر دادند و من هم از آن نوشیدم. ابوهیره رضی الله عنه گفت: اشکالی ندارد. سپس آن جوان گفت: آب نوشیدم و با همسرم مقاربت کردم. ابوهیره رضی الله عنه گفت: مثل اینکه تو به روزه گرفتن عادت نداری!

از آنجا که ابوریه، جرمی دیگر برای ابوهیره رضی الله عنه سراغ نداشته، شوخی‌های او را به عنوان جرم و جنایت نابخشودنی مطرح کرده است. ای کاش ابوریه که مدعی اتفاق نظر مورخین در مورد یاوه گویی ابوهیره رضی الله عنه می‌شود، به این عبارت مورخ مورد اعتماد جهان اسلام یعنی ابن کثیر، توجه می‌نمود که بعد از ذکر لطائف ابوهیره رضی الله عنه در مورد ایشان می‌گوید: کسی که از صداقت، حافظه، دیانت، عبادت، زهد و عمل صالح، بهره وافری داشت.^۱

همچنین ای کاش ابوریه در کنار آن اجماع دروغین و مورد ادعایش، این اجماع مورخین را هم نقل می‌کرد که می‌گویند: ابوهیره رضی الله عنه فردی شوخ طبع و اهل مزاح بوده است. شاید ابوریه می‌خواهد مصداق این آیه باشد که می‌فرماید: ﴿وَمَنْ يُشَاقِقِ الرَّسُولَ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُ الْهُدَىٰ وَيَتَّبِعْ غَيْرَ سَبِيلِ الْمُؤْمِنِينَ نُوَلِّهِ مَا تَوَلَّىٰ وَنُصَلِّهِ ۗ جَهَنَّمَ وَسَاءَتْ مَصِيرًا﴾ [النساء: ۱۱۵].

یعنی: «و کسی که بعد از اینکه راه هدایت برایش آشکار گردید، با پیامبر به مخالفت پردازد و راه غیر مؤمنان را در پیش بگیرد، ما او را به همان سو (که به دوزخ منتهی می‌شود) و دوستش داشته است، بر می‌گردانیم و او را به دوزخ می‌رسانیم و چه بد مسیری است.»

امام بخاری در کتاب الادب المفرد از بکر بن عبدالله مزنی نقل نموده است که اصحاب رسول خدا صلی الله علیه و آله با خربزه یا هندوانه بازی می‌نمودند و آن را به سوی یکدیگر می‌غلطانیدند. اما وقتی که کار مهمی پیش می‌آمد، آن‌ها را مردانی جدی می‌یافتی.^۲

۱- البدایة و النهایة ۸/۱۱۰

۱- ص ۷۷

بدون تردید ابوهریره رضی الله عنه نیز یکی از آنان بوده است؛ اما اگر از ابوهریره رضی الله عنه نیز بازی کردن با هنداونه نقل می‌شد، ابوریه از آن کوهی می‌ساخت.

همچنین امام بخاری در الادب المفرد از عبدالرحمن بن عوف رضی الله عنه نقل می‌کند که اصحاب رسول خدا صلی الله علیه و آله انسان‌های بی‌جانی نبودند؛ آن‌ها در مجالس خود شعر می‌خواندند، از جاهلیت یاد می‌کردند و چون امر مهمی پیش می‌آمد، بقدری جدی و تیزبین می‌شدند که گویا چشمان‌شان از حلقه در می‌آمد.^۱

همچنین امام بخاری در الادب المفرد از عبدالرحمن بن زیاد بن انعم افریقی روایت می‌کند که وی از پدرش نقل می‌نماید که در زمان معاویه رضی الله عنه در جنگی دریایی بودیم. روزی قایق ما در کنار قایق ابویوب انصاری رضی الله عنه قرار گرفت؛ وقت نهار فرا رسید. از ابویوب خواستیم تا برای صرف نهار نزد ما بیاید. گفت: من روزه دارم، ولی چون دعوتم کردید، چاره‌ای جز پذیرفتن ندارم. زیرا از رسول خدا صلی الله علیه و آله شنیدم که فرمود: «حق مسلمان بر برادر مسلمانش شش چیز است؛ اگر یکی از آن‌ها را ترک کند، حق واجب را ترک کرده است: هنگام ملاقات سلام کند؛ دعوتش را اجابت نماید؛ عطسه‌اش را جواب دهد؛ اگر بیمار شد به عیادتش برود؛ وقتی از دنیا رفت، در تشییع جنازه‌اش شرکت کند و اگر از او درخواست نصیحت کرد، نصیحت نماید». می‌گوید: با ما در قایقمان فردی شوخ طبع بود که به یکی از همراهان که در سفره ما غذا خورده بود، گفت: جزاک الله خیراً و برأ. وی، چند مرتبه این جمله را تکرار کرد. آن مرد عصبانی شد. سپس این شوخ طبع از ابویوب رضی الله عنه سؤال نمود: نظرت در مورد کسی که به او جزاک الله خیراً و برأ بگویی و او عصبانی شود، چیست؟

ابویوب رضی الله عنه گفت: ما به چنین فردی که خیر و نیکی، او را اصلاح نمی‌کند، می‌گفتیم: شر، او را اصلاح می‌نماید.. آن صحابی شوخ طبع، فوراً رو به صحابی دیگر کرد و گفت: جزاک الله شرأ و عراً. با این جمله، عصبانیت آن صحابی برطرف شد و خندید و گفت: تو هیچ وقت دست از شوخی‌هایت بر نمی‌داری. آن صحابی شوخ طبع گفت: خداوند، به ابویوب انصاری جزای خیر دهد.^۲

اصحاب پیامبر ﷺ، داری چنین اخلاقی بودند. پس کسی که به شوخ طبعی ابوهریره رضی الله عنه خرده گرفته، در واقع یک امر مباح دینی را رد نموده است.

۸- مورد استهزا قراردادان ابوهریره رضی الله عنه

ابوریه می‌گوید: ^۱ از آنجا که روایات ابوهریره، زیاد و گوناگون بود، روایاتش را نادر دانسته، ریشخند می‌نمودند. از ابورافع روایت است که مردی از قریش نزد ابوهریره آمد؛ وی، جامه‌ای فاخر به تن داشت و خرامان راه می‌رفت. او، به ابوهریره گفت: از پیامبر ﷺ احادیث زیادی شنیده‌ای؛ آیا در مورد جامه من نیز چیزی شنیده‌ای؟ ابوهریره گفت: از ابوالقاسم شنیدم که می‌گفت: شخصی از امت‌های گذشته در جامه‌ای فاخر، خرامان راه می‌رفت؛ ناگهان خداوند، وی را به زمین فرو برد و تا روز قیامت در زمین فرو می‌رود. به خدا سوگند نمی‌دانم شاید آن فرد از قوم و طائفه تو باشد.

ابوریه این روایت را به ابن کثیر استناد داده، می‌گوید: از نوع سؤال آن فرد معلوم می‌شود که هدفش ریشخند بوده است، نه پرسش.

برای توضیح این موضوع باید به چند مورد توجه نمود:

۱- باید دانست که پرسشگر مورد نظر، نه صحابی بود و نه از تابعینی که شریعت و آداب آن را از اصحاب فرا گرفتند. وی، یکی از جوانان یاوه گوی قریش بود که انتظار نمی‌رود منزلت ابوهریره رضی الله عنه را می‌دانسته باشد. همچنین آنچنان فردی هم نیست که گفته یا دیدگاهش درباره ابوهریره رضی الله عنه مرجع یا منبع قابل استنادی باشد.

۲- جوان مرفهی به جامه فاخرش می‌نازید. طبیعتش، وی را بر آن داشت تا خطاب به ابوهریره رضی الله عنه بگوید: آیا در مورد جامه من چیزی می‌دانی؟ ابوهریره رضی الله عنه نیز حدیث پیامبر ﷺ را به خاطر داشت که فرمود: «شخصی از امت‌های گذشته با جامه‌ای فاخر راه می‌رفت که خداوند، او را به زمین فرو برد».

در بعضی روایات آمده^۱ که جوان مغرور و یاوه گو، به ابوهریره رضی الله عنه گفت: آن جوانی که به زمین فرو رفت، اینطور راه می‌رفت؟ در همین حال پایش لغزید و نزدیک بود بشکند.

ابوهریره رضی الله عنه این آیه را خواند: ﴿إِنَّا كَفَيْنَاكَ الْمُسْتَهْزِئِينَ﴾ [الحجر: ۹۵].
یعنی: «ما، تو را (از مکر و اذیت و آزار) استهزا کنندگان مصون می‌داریم».
این خود، بیانگر کرامت ابوهریره رضی الله عنه می‌باشد که خداوند از این جوان یاوه گو و متکبر انتقام گرفت.

۳- چنین ماجرای توسط مردی نادان و سبک سر روی داد و اگر مورد دیگری وجود داشت، حتماً ابوریه ذکر می‌کرد، ولی با این حال او، این مطلب را عمومی و فراگیر می‌داند و می‌گوید: آن‌ها، به احادیثش ریشخند می‌کردند.
بدین ترتیب ابوریه بار دیگر ثابت کرد که فردی هواپرست است که برای تأیید گفتار و پندار باطلش، به دنبال شبهه است، نه پژوهشگری که دنبال حقایق باشد.

۹- کثرت احادیث ابوهریره رضی الله عنه

ابوریه، کثرت احادیث ابوهریره رضی الله عنه را که تعدادشان چنانچه در مسند بقی بن مخلد آمده، ۵۳۷۴ حدیث می‌باشد، مورد انتقاد قرار داده است. در حالی که اسناد تمام این روایات نزد محدثین مورد قبول نمی‌باشد. ابوریه از کثرت این احادیث تعجب نموده، می‌گوید: این، در حالی است که ابوهریره رضی الله عنه سه سال بیشتر در مصاحبت رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم نبوده است.

قبلاً علت این موضوع را بیان کردیم و اکنون علاوه بر آن، مطلبی را که ابن کثیر نقل کرده، ذکر می‌کنیم:

زمانی که ابوهریره رضی الله عنه در مورد دفن حسن بن علی رضی الله عنه با مروان بن حکم درگیر شد، مروان با خشم و غضب به وی گفت: مردم می‌گویند: احادیث زیادی به پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم نسبت می‌دهی در حالی که اندک زمانی پیش از وفات رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم، به ملاقات وی مشرف گشته‌ای؟ ابوهریره رضی الله عنه جواب داد: آری؛ سال هفتم هجری که پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم در خیبر بود، به آن حضرت صلی الله علیه و آله و سلم پیوستم. من در آن زمان سی سال داشتم. نزد پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم

اقامت گزیدم تا اینکه وفات نمود. در آن زمان من تنگدست بودم. همیشه با او نماز می‌گزاردم و در رکابش به حج و جهاد می‌رفتم. به خدا سوگند، از همه نسبت به احادیث آن حضرت ﷺ آگاهتر بودم. بسیاری از قریشیان و انصار که سابقه‌ای طولانی در اسلام داشتند، بخاطر ملازمتی که من با پیامبر ﷺ داشتم، برای اطلاع از سخنان و احادیث ایشان به من مراجعه می‌کردند. حتی عمر، عثمان، علی، طلحه و زبیر رضی الله عنهم. به خدا سوگند هیچ حدیثی در مدینه بر من پنهان نبود؛ همین طور از وضعیت هر کسی که خدا و رسول را دوست داشت یا نزد رسول خدا ﷺ دارای منزلتی بود، اطلاع داشتم. چنانچه می‌دانم که ابوبکر رضی الله عنه یار وفادارش بود و می‌دانم که برخی از افراد را از مدینه تبعید کرد. (منظورش پدر مروان بود). سپس به مروان گفت: هر چه در این زمینه یا امثال آن می‌خواهی از من سؤال کن. چون علم و سخنان گفتنی زیادی نزد من وجود دارد. راوی می‌گوید: از آن به بعد، مروان از درگیر شدن با ابوهیره رضی الله عنه اجتناب می‌ورزید.

در روایت دیگری آمده که ابوهیره رضی الله عنه به مروان گفت: من، به اختیار و خواست خود هجرت نموده و اسلام آورده ام و شدیداً به پیامبر ﷺ علاقمند گشتم. اما شما اهالی مکه که در مرکز دعوت بودید، داعی دین را از سرزمین خود بیرون کردید؛ او و یارانش را شکنجه نمودید و در آن زمان که مسلمان شدن، برای شما سخت و ناخوشایند بود، دیرتر از من اسلام آوردید.. بدین سان مروان پشیمان شد.^۱

طبیعی است وقتی کسی از خانه و کاشانه خود به قصد فراگیری علم، به رسول الله ﷺ ملحق شود، از هر فرصتی استفاده نموده، حداکثر وقت و تلاش خود را صرف فراگیری علم می‌کند.

در مورد برخی از شاگردان که دوران شاگردی و همنشینی آن‌ها با استادشان، چندان طولانی هم نبوده، می‌خوانیم که مرجع مورد اعتماد تمام اخبار و جزئیات زندگی استاد خود شده اند؛ در حالی که این معلومات از دید شاگردان ارشدی که سال‌ها نزد استاد بوده‌اند، پنهان مانده است. بنابراین چه چیزی در این موضوع تازگی دارد؟ مهم صداقت است که هیچیک از اصحاب و تابعین در صداقت ابوهیره رضی الله عنه تردید نداشت. این است گواهی درست تاریخ، اما تمام آنچه ابویه مبنی بر تکذیب و تردید

اصحاب نسبت به روایات ابوهریره رضی الله عنه نقل نموده است، دروغ‌هایی برگرفته از کتاب‌هایی است که انسان شرم دارد آن‌ها را مصادر علمی بنامد.

در اینجا مختصراً به تشریح برخی از پندارهای نادرست ابوریه می‌پردازیم:

۱- ابوریه می‌گوید: عمر رضی الله عنه، ابوهریره رضی الله عنه را شلاق زد و گفت: تو، احادیث زیادی به رسول خدا صلی الله علیه و آله نسبت می‌دهی.

نخست ما از ابوریه می‌خواهیم آن روایت را از یک کتاب علمی مورد قبول ثابت نماید، نه از کتاب‌های ادبی‌ای که حق و ناحق را جمع می‌کنند و نه از کتاب‌های اهل بدعت که عداوت‌شان نسبت به ابوهریره رضی الله عنه بر هیچکس پوشیده نیست. گفتنی است با وجودی که ابوریه معمولاً روایاتش را با ذکر منبع بیان می‌کند، منبع این روایت را بیان نکرده است.^۱

۲- همچنین به گمان وی، عمر رضی الله عنه، ابوهریره رضی الله عنه را به تبعید به سرزمین خودش یا سرزمین «قرده» تهدید نموده است.

نباید فراموش کرد که عمر رضی الله عنه، تنها ابوهریره رضی الله عنه را از روایت حدیث منع نکرد. البته ثابت نیست که وی را به تبعید از مدینه تهدید کرده باشد. زیرا در آن زمان چنین مجازاتی رایج نبود. قبلاً عملکرد عمر رضی الله عنه را در این باره و نیز نظرش را در مورد نوشتن احادیث بیان کردیم.

ابوریه می‌گوید: عمر رضی الله عنه به ابوهریره رضی الله عنه گفت: «تو را به سرزمین قرده تبعید خواهم نمود».

این، تلبیس و حقه بازی ابوریه را می‌رساند. زیرا عبارت ابن کثیر در این باره چنین است: (قال عمر لكعب الأخبار: لتتركن الحديث (عن الاول) أو لألحقنك بأرض القرده).^۲ یعنی: «عمر رضی الله عنه به کعب اخبار گفت: از نقل روایات و اخبار بنی اسرائیل باز آی، و گرنه تو را به سرزمین قرده تبعید می‌کنم».

علاوه بر آن، ابن کثیر رضی الله عنه، ضمن اینکه نهی عمر رضی الله عنه در مورد ابوهریره رضی الله عنه را نقل می‌کند، می‌افزاید: نهی عمر رضی الله عنه محمول بر احادیثی است که احتمال داشت مردم از

۱- چنین به نظر می‌رسد که این روایت را از اسکافی نقل کرده؛ همچنانکه ابن ابی الحدید در شرح

نهج البلاغه آورده است ۳۶۰/۱

۲- البداية و النهایة ۱۰۸/۸

آن‌ها برداشت دیگری داشته باشند یا فکر می‌کرد شاید ابوهریره به خاطر کثرت روایاتی که نقل می‌کند، دچار خطا گردد؛ اما پس از اینکه مسأله، برایش روشن گردید به ابوهریره رضی الله عنه اجازه داد که حدیث، روایت کند. چنانچه ابن اثیر نیز مطلبی دارد که مؤید این نظریه است.

۳- ابوریه می‌گوید: صحابه، ابوهریره را به کذب متهم نمودند و عملکرد وی را نپسندید. بویژه عائشه، ابوبکر، عمر، عثمان و علی رضی الله عنه. سپس ابوریه می‌افزاید: این نظریه ابن قتیبه می‌باشد که در کتاب تأویل مختلف الحدیث ارائه داده است.

گفتنی است: ابوریه در انتساب این نظریه به ابن قتیبه دروغ می‌گوید. زیرا ابن قتیبه، این نظریه را از طرف «نظام» و امثال او نقل نموده و سپس خود، در مقام پاسخگویی و دفاع از ابوهریره رضی الله عنه سخن گفته است.

خوشبختانه کتاب تأویل مختلف الحدیث یک نسخه ندارد که صرفاً در دسترس ابوریه قرار داشته باشد تا بتواند به وی افترا ببندد و نظری را که ابن قتیبه از نظام نقل کرده است، به خود ابن قتیبه نسبت دهد. این کتاب در دسترس تمام علمای اسلام، قرار دارد. من در شگفتم که چگونه کسی که خود را مبتکر تحقیق علمی بی نظیری می‌داند، جرأت می‌کند مرتکب چنین دروغ آشکاری بشود؟
واقعاً ابوریه با این عمل خود روی دروغگویان و تحریف کنندگان تاریخ و حتی مستشرقین را سفید کرده است. لاحول و لا قوة الا بالله.

ما، ابوریه و تمام کسانی را که علیه ابوهریره رضی الله عنه جسارت می‌کنند، به مبارزه علمی طلبیده، از آن‌ها می‌خواهیم اگر می‌توانند، نص ثابت و صحیحی بیاورند که بیانگر تکذیب ابوهریره رضی الله عنه توسط ابوبکر یا عمر یا عثمان یا علی یا عائشه و یا یکی دیگر از اصحاب پیامبر صلی الله علیه و آله باشد. بطور قطع چنین نصی ارائه نخواهند داد و این آرزو را با خود به گور خواهند برد.

اما اگر از کتاب‌هایی مانند عیون الاخبار و بدائع الزهور و از روایانی مانند ابن ابی الحدید و اسکافی و متهمینی مانند نظام و امثالش عبارتی نقل کنند، در میدان علم و نزد علما، چنین عبارتی فاقد ارزش علمی است.

بدون تردید، عائشه رضی الله عنها گاهی از احادیث ابوهریره رضی الله عنه اظهار بی اطلاعی می کرد، اما وقتی ابوهریره رضی الله عنه به آن بانوی بزرگوار می گفت: شما درون خانه بودید و من همه جا در رکاب رسول الله صلی الله علیه و آله بودم، عائشه صدیقه رضی الله عنها، با ادب و احترام می پذیرفت و می گفت: شاید این طور باشد و بدین ترتیب در مقابل سخن حق، مؤدبانه و محترمانه تسلیم می گردید. چیزی که ابوریه و امثالش از آن محروم هستند.

در مورد اعتراض عائشه به ابوهریره پیرامون موضوع مهرا س، قبل از این توضیح دادیم که معترض، عائشه نبوده، بلکه فردی به نام - قین اشجعی - از یاران عبدالله بن مسعود رضی الله عنه بوده است.

همین طور اعتراض عائشه به ابوهریره در مورد روزه گرفتن جنب و اذعان ابوهریره رضی الله عنه به اینکه عائشه رضی الله عنها به علت آنکه در خانه رسول خدا صلی الله علیه و آله بوده، از وی در این مورد آگاه تر می باشد و بیان می کند که این حدیث را از کسی دیگر شنیده است. با وجود این، برخی از فقها، تابعین و مجتهدین به روایت ابوهریره رضی الله عنه تمسک جستند و بر اساس آن فتوا دادند.

۴- ابوریه، از این کثیر نقل می کند که زبیر رضی الله عنه در مورد احادیث ابوهریره رضی الله عنه گفت: راست و دروغ، با هم در آمیخته است.

باید گفت: ابوریه در نقل سخن زبیر رضی الله عنه، روش اهل کتاب را در پیش گرفته است. چنانچه خداوند تبارک و تعالی درباره آنان می فرماید: ﴿أَفْتَوْمُنُونَ بِنِعْضِ الْكِتَابِ وَتَكْفُرُونَ بِنِعْضِ﴾ [البقرة: ۸۵].

یعنی: «آیا به بخشی از (دستورات) کتاب (آسمانی) ایمان می آورید و به بخش دیگر آن کفر می ورزید؟»

ابن اثیر، سخن زبیر رضی الله عنه را اینگونه نقل نموده که عروه به پدرش زبیر رضی الله عنه گفت: اینکه می گویی: «راست و دروغ، با هم در آمیخته است»، معنایش چیست؟ زبیر رضی الله عنه گفت: در اینکه ابوهریره رضی الله عنه احادیث را از پیامبر خدا صلی الله علیه و آله شنیده است، تردیدی ندارم. اما برخی از آن ها را فهمیده و برخی را نفهمیده است..

شما به این روایت توجه نمایید. آیا واقعاً زبیر رضی الله عنه، ابوهریره رضی الله عنه را آنطور که ابوریه گمان می برد، تکذیب کرده یا او را تصدیق نموده است؟

اینکه زبیر رضی الله عنه می‌گوید: ابوهیره رضی الله عنه واقعاً سخنان پیامبر صلی الله علیه و آله را روایت می‌کند، اما برخی را نمی‌فهمد، آیا این سخن زبیر، هیچ ارتباطی به عدم صداقت و امانت ابوهیره رضی الله عنه دارد؟

۵- ابوریه می‌گوید: ابن مسعود رضی الله عنه این نظریه ابوهیره رضی الله عنه را که گفت: (من غسل میتاً فلیغسل و من حمله فلیتوضأ)^۱ شدیداً رد نمود و گفت: ای مردم! شما با دست زدن به مردگانتان پلید نمی‌شوید. ابوریه این مطلب را از ابن عبدالبر در کتاب جامع بیان العلم نقل کرده است.

این هم یکی دیگر از مواردی است که بیانگر خیانت علمی و تحریف حقائق، توسط این مرد می‌باشد. ابن عبدالبر در کتاب خود فصلی در مورد اختلافات فقهی علما و صحابه با یکدیگر در برخی مسائل آورده و مثال‌هایی نیز ذکر کرده است؛ از جمله: موضعگیری ابوبکر رضی الله عنه در مقابل همه صحابه در مسأله قتال با مرتدین و موضعگیری عائشه رضی الله عنها در برابر ابن عمر رضی الله عنهما در مسأله عذاب میت به خاطر گریه نمودن خانواده‌اش که عائشه فرمود: ابوعبدالرحمن در این مسأله دچار اشتباه شده است و نیز موضعگیری ابن مسعود رضی الله عنه در مقابل ابوموسی و سلمان بن ربیع رضی الله عنهما در مسأله میراث و همچنین موضعگیری ابن مسعود رضی الله عنه در مقابل ابوهیره رضی الله عنه در مسأله غسل میت. بدون تردید اختلاف نظر پیرامون مسائل فقهی، امری طبیعی است. بنابراین در این مسئله، ابن مسعود رضی الله عنه، فتوای ابوهیره رضی الله عنه را رد کرد. با این حال بسیاری از فقها به فتوای ابوهیره رضی الله عنه عمل نموده و برخی، غسل را بعد از تغسیل میت، واجب و برخی مستحب دانسته‌اند.

۶- ابوریه، تحقیق علمی و بی نظیرش را با این سخنان خاتمه می‌دهد: از ذکر یکایک انتقادات و اشکالات صحابه پیرامون احادیث ابوهیره به خاطر عدم گنجایش کتاب، خودداری می‌کنم.

این هم دروغ و بهتان دیگری است. چون وی، تمام آنچه را در مورد ابوهیره رضی الله عنه گفته شده، بررسی نموده و حتی از کتاب‌های ادبی که در این زمینه ارزش علمی

۱- یعنی: «کسی که جنازه‌ای را غسل دهد، باید خودش هم غسل نماید و هر کس، جنازه‌ای را حمل کند، وضو بگیرد».

ندارند، دریغ نکرده است. پس چه چیزی در این زمینه باقی مانده که وی از ذکر آن، صرف نظر کرده است؟

در اینجا لازم می‌دانم به صورت مختصر جملاتی پیرامون رد ابوهریره رضی الله عنه توسط برخی از صحابه بنویسم. معمولاً ابوهریره رضی الله عنه بدون هیچ گونه توجیه و تأویل، به ظاهر احادیث رسول خدا صلی الله علیه و آله عمل می‌نمود و صحابه به خاطر برداشت متفاوت، با وی مخالفت می‌کردند.

این مسأله، میان صحابه به کثرت اتفاق می‌افتاد. چنانکه از بررسی اخبار و احوال عمر، علی، ابن مسعود، ابن عمر، ابوموسی، عائشه و معاذ رضی الله عنهم و... این نکته کاملاً روشن می‌گردد. ابن عبدالبر در کتابش جامع بیان العلم فصل مستقلى، به این مسأله اختصاص داده است. این، کاملاً عادی است که اهل علم، سخنان یکدیگر را در مواردی رد می‌نمایند و البته این عملشان، به معنای ردِ صداقت، امانت و یا دیانت یکدیگر نمی‌باشد.

ابن قیم نیز در اعلام الموقعین و کتاب‌های دیگر، موارد زیادی از این قبیل ذکر کرده است. ابوهریره رضی الله عنه یکی از مفتیان بزرگ صحابه بود که تعداد زیادی از فتوهایش جمع آوری شده است.

۷- ابوریه بعد از فراغت از افتراها و دروغ‌های خود در مورد تکذیب ابوهریره رضی الله عنه توسط صحابه، روایت نادرست دیگری منسوب به ابوحنیفه رضی الله عنه را دستاویز خود قرار می‌دهد و ادعا می‌کند که ابوحنیفه رضی الله عنه، از احادیث ابوهریره رضی الله عنه استدلال نمی‌کرده است.

ما می‌دانیم که بطور قطع نسبت دادن این روایت به امام ابوحنیفه رضی الله عنه درست نیست. بلکه فقه حنفی منقول از امام ابوحنیفه مملو از احکامی است که بر اساس احادیث ابوهریره رضی الله عنه، استنباط شده‌اند. این سخن ابوریه در مورد فقه‌های حنفی که آن‌ها به فقاہت ابوهریره رضی الله عنه اعتقاد ندارند، سخنی است که از علم و منطق فاصله دارد. ما در

بحثمان در رد احمد امین توضیح دادیم که تمام فقهای حنفی در مورد فقهات ابوهریره رضی الله عنه اتفاق نظر دارند، جز افرادی مانند عیسی بن أبان و امثال وی.^۱

۸- ابوریه می گوید: این عمل ابوهریره رضی الله عنه و اصحاب دیگر مانند انس، معاذ و عبدالله بن عمر رضی الله عنه که از بزرگان صحابه، حدیث روایت می کردند و آن را به پیامبر صلی الله علیه و آله نسبت می دادند، نوعی تدلیس بود. سپس به ذکر دیدگاه‌های علما پیرامون تدلیس و مدلسین می پردازد.

بطور قطع این عمل ابوریه، خود، تدلیس بسیار زشتی است!

روایت صحابی از صحابی دیگر و نسبت دادن آن به رسول خدا صلی الله علیه و آله به هیچ وجه تدلیس نیست؛ بلکه ارسال است و بنابر اجماع علمای حدیث، مرسل صحابی مقبول می باشد. زیرا صحابی از صحابی دیگر نقل می کند، نه از کسی دیگر و تمام اصحاب، عادل و راستگو هستند.

اما روایت صحابی از تابعی، نه معقول است و نه منقول. پس این ادعای ابوریه که این عمل صحابه را تدلیس نامیده و به نقل اقوال علما پیرامون تدلیس و مدلسین پرداخته است، خودش، تدلیس به معنای واقعی کلمه می باشد.

۹- ابوریه، بر این باور است که ابوهریره رضی الله عنه به خود اجازه داده است تا در مواردی که سبب تحلیل حرام و یا تحریم حلال نمی شود، احادیثی را جعل نماید. ابوریه به پندار خود برای اثبات ادعایش به احادیث مرفوعی استدلال کرده که از ابوهریره رضی الله عنه روایت شده است؛ مانند: (إِذَا لَمْ تَحْلُوا حَرَامًا وَلَمْ تَحْرَمُوا حَلَالًا وَ أَصَبْتُمُ الْمَعْنَى فَلَا بَأْسَ بِهِ) یعنی: « هرگاه حرامی را حلال و حلالی را حرام نکردید و معنی را رساندید، مشکلی نیست». همچنین روایت دیگری بدین مضمون که: هر کس سخنی بگوید که مورد پسند خدا باشد، گویا من آن را گفته ام، اگر چه آن را نگفته باشم.

این نوع احادیث را ائمه حدیث کاملاً بررسی نموده و جعل کنندگان و راویان ضعیف آنها را شناسایی کرده‌اند و به هیچ وجه نسبت دادن آنها به ابوهریره رضی الله عنه درست نیست.

۱- شمس الائمہ سرخسی در این باره بحث مفصلی دارد که بیانگر دیدگاه ائمه احناف و اعترافشان به عدالت، ضبط و حفظ ابوهریره رضی الله عنه می باشد.

شگفت اینکه ابوریه یکی از این احادیث را به ابن حزم نسبت داده است. در حالی که خود ابن حزم مفصلاً در مورد جعل کننده آن، سخنان تندی گفته است. حال این عملکرد ابوریه را چه بنامیم؟ غیر از این است که وی درصدد فریفتن کسانی برآمده است که از علم حدیث اطلاعی ندارند.

۱۰- درجایی دیگر ابوریه، مدعی شده است که ابوهیره رضی الله عنه احادیث را از کعب احبار می‌گرفت و به رسول خدا صلی الله علیه و آله نسبت می‌داد.

این مورد نیز یکی از ادعاهای دروغین ابوریه می‌باشد که بر اساس حدس و گمان و تحریف نصوص، شکل گرفته است.

ابوریه می‌گوید: علمای حدیث در مورد روایت اکابر صحابه از اصغر، روایت ابوهیره و عبادله^۱ و معاویه و انس از کعب احبار را ذکر کرده‌اند.

از این عبارت ابوریه چنین بر می‌آید که آن‌ها، حدیث رسول الله صلی الله علیه و آله را از کعب فرا می‌گرفتند و این، دروغی است خنده آور. زیرا کعب، دوران پیامبر صلی الله علیه و آله را در نیافته است. پس چگونه اصحاب پیامبر صلی الله علیه و آله احادیث آن حضرت صلی الله علیه و آله را از او نقل می‌کرده‌اند؟ البته صحابه از کعب و علمای دیگر اهل کتاب که مسلمان شدند، اخبار و تاریخ امت‌های گذشته را روایت می‌کردند و رسول خدا صلی الله علیه و آله در این مورد فرموده است: (لاتصدقوا أهل الكتاب و لاتکذبوهم) یعنی: «اهل کتاب را نه تکذیب کنید و نه تصدیق».

اخبار اهل کتاب به خاطر پند و عبرت روایت می‌شوند، نه اینکه بر قرآن و مباحث آن ترجیح داده شوند. بلکه قرآن همواره برتر و فراتر از آن‌ها می‌باشد.

ابوریه می‌افزاید: کعب، همواره از ابوهیره رضی الله عنه تجلیل می‌نمود و اظهار می‌داشت که ابوهیره رضی الله عنه با وجود اینکه تورات را نخوانده است، از مطالب آن آگاهی دارد.

این نکته اگر چنانچه به صحت برسد، مورد خاصی در آن نیست. زیرا بسیاری از مردم، اخبار را از مجالس و محافل می‌شنوند، بدون اینکه کتابی بخوانند.

ابوریه بدین سان دلایل علمی خویش را عرضه می‌کند و می‌کوشد تا در ذهن خواننده این مطلب را بنشانند که ابوهیره رضی الله عنه احادیث را از کعب می‌شنیده و به رسول اکرم صلی الله علیه و آله نسبت می‌داده است.

۱- منظور، عبدالله بن مسعود، عبدالله بن عباس و عبدالله بن زبیر می‌باشد. (ویراستار)

یکی از دلایل جالب توجهی که ایشان در جایی دیگر ذکر کرده است، روایت مسلم از بسر بن سعید است که گفته: از خدا بترسید و در مورد احادیث دقت نمایید. به خدا سوگند ما با ابوهریره رضی الله عنه می نشستیم. او از پیامبر صلی الله علیه و آله برایمان روایت می کرد و همینطور از کعب احبار و سپس بر می خاست. من از برخی از کسانی که با ما بودند، می شنیدم که حدیث رسول الله صلی الله علیه و آله را به کعب و سخن کعب را به رسول الله صلی الله علیه و آله نسبت می دادند. از خدا بترسید و در مورد احادیث دقت نمایید.

خواننده‌ای که اندکی سواد داشته باشد، مفهوم این عبارت را به خوبی درک خواهد کرد که در آن هیچگونه اتهامی متوجه ابوهریره رضی الله عنه نیست.

در این روایت بسر بن سعید از قومی سخن می گوید که احادیث ابوهریره رضی الله عنه را می شنیدند. سپس روایات وی از رسول خدا صلی الله علیه و آله و از کعب احبار را خلط می کردند. بنابراین کسانی که سخنان کعب را به رسول خدا صلی الله علیه و آله نسبت می دادند، برخی از شنوندگان ابوهریره رضی الله عنه بودند نه خود ابوهریره رضی الله عنه.

اما صاحب تحقیق علمی بی نظیر، این موضوع را به عنوان دلیل دروغگویی ابوهریره که از کعب می شنید و به پیامبر صلی الله علیه و آله نسبت می داد، ذکر کرده است. به نظر شما علت این سوء برداشت، نادانی است یا بی دینی و یا بی حیایی و جسارتی که نه از خداوند، شرم می کند و نه از تاریخ و نه از خوانندگان باهوش؟!

یکی دیگر از تلبیس‌های ابوریه در این مورد، روایتی است که مسلم به نقل از ابوهریره رضی الله عنه روایت می کند. ابوهریره رضی الله عنه در ابتدای این روایت، می گوید: پیامبر صلی الله علیه و آله دستم را گرفت.. وی، سپس حدیثی در مورد آفرینش آسمان‌ها بیان می کند.. ابوریه از بخاری و ابن کثیر نقل می کند که ابوهریره رضی الله عنه این روایت را از کعب شنیده است.

ابوریه با بیان این نکته تصور نموده است که جمهور مسلمانان معتقد به صداقت ابوهریره را دچار چالش می کند. در حالی که اگر وی اندکی شعور داشت، پی می برد که بخاری و ابن کثیر، قصد متهم نمودن ابوهریره رضی الله عنه را نداشته‌اند و اصلاً معنای سخن آنان چیزی دیگر است.

قبلاً تحلیل این دو بزرگوار از مقام ابوهریره رضی الله عنه را بیان نمودیم که چگونه به صداقت، تقوا و امانت علمی و دینی وی اعتراف نموده‌اند.

علامه معلمی یمانی در کتاب (الأنوار الكاشفة) در این باره به تفضیل سخن گفته است.^۱

۱۰- گرایش ابوهریره رضی الله عنه به بنی امیه

ابوریه در این موضوع تمام دشنام‌ها و ناسزاهای موجد در کتب اهل بدعت علیه ابوهریره رضی الله عنه را جمع آوری نموده و چنین پنداشته که وی به مطالبی دست یافته که هیچکس تاکنون به آن‌ها دست نیافته است.

بدین ترتیب از آن جهت که قلبش از بغض و عداوت ابوهریره رضی الله عنه مملو می‌باشد، از نقل قول اهل بدعت در زمینه وارد کردن اتهام به اصحاب بزرگ مبنی بر بستن افترا به رسول خدا صلی الله علیه و آله به خاطر جلب رضایت معاویه رضی الله عنه دریغ نکرده است.

نباید فراموش کرد که ما اکنون در عصری زندگی می‌کنیم که برانگیختن اختلافات گذشته چندان خوشایند به نظر نمی‌رسد و کسی که چنین می‌نماید، او را تفرقه اندازی می‌دانیم که در راستای ایجاد تفرقه و دودستگی تلاش می‌کند. آن هم در عصری که دلیلی برای تفرقه و جدایی و ایجاد تنش بین اهل سنت و شیعه و فرق دیگر اسلامی وجود ندارد.

اما ابوریه به خاطر نشر کتابش در میان شیعیان و تظاهر به شیعه بودن، به ایراد اتهام به اصحابی پرداخته که از سوی شیعیان مورد اتهام هستند.

آری! ابوریه جهت نشر کتابش آزاد است هر راهی که می‌خواهد انتخاب نماید، اما اجازه ندارد که عملکرد خود را تحقیق جامع و بی نظیر بنامد.

اگر تازه کردن دروغ‌ها و افتراها بر ضد یاران رسول خدا صلی الله علیه و آله و اعتماد به کتاب‌هایی که مؤلفین‌شان به صداقت و دقت شهرت ندارند یا اینکه به عداوت شدید علیه برخی از صحابه بویژه ابوهریره رضی الله عنه معروفند، تحقیق بی نظیر علمی نام دارد، پس این علم و این تحقیق بر ابوریه مبارک باد. گمان نمی‌کنم برادران خردمند شیعه در اختلافات‌شان چنین فردی را حکم قرار دهند و در برابر اهل سنت به نظریات وی استدلال کنند؛ چه بسا یک فرد جاهل، نادان و مغرور نه تنها برای خود در دسر ایجاد

می‌کند بلکه برای دیگران نیز موجب شر و ناراحتی می‌گردد. گفته شده که: (ذوالوجهین لایکون عندالله وجیها).^۱ یعنی: «انسان دو رو، نزد خدا آبرویی ندارد».

آنچه ما به آن اعتماد داریم، این است که ابوهیره^ع از دوستداران اهل بیت رسول الله^ص بوده و در فضیلت حسن و حسین^ع چندین حدیث روایت کرده است و با مروان در مدینه به خاطر دفن حسن^ع در کنار جدش رسول خدا^ص درگیر شد که اثرات این درگیری تا وفات ابوهیره^ع میان او و مروان احساس می‌شد. ابوهیره^ع در روز حادثه شهادت عثمان^ع، مانند علی و حسن و حسین^ع از عثمان^ع دفاع نمود. ضمن اینکه وی، با تمام وجود به نشر و گسترش سنت و خدمت به دین روی آورده بود و از شرکت در فتنه‌ای که بین علی^ع و معاویه^ع اتفاق افتاد، مانند بسیاری از صحابه، اجتناب ورزید و ترجیح داد تا در مشاجرات مسلمانان دست نداشته باشد و همین رویه را مورد پسند خدا می‌دانست.

این، موضع ابوهیره^ع در قبال اختلافات بود و هرکس غیر از این را بگوید، دروغ گفته و به نفاق و جهل و سوء نیت دچار شده است.

از آنچه تاکنون در مورد ابوهیره^ع گفتیم، به نتایج ذیل دست می‌یابیم:

۱- ابوهیره^ع صحابی‌ای است که بیشترین روایات را از رسول خدا^ص نقل کرده است؛ او، از زمانی که اسلام آورد و مصاحبت رسول خدا^ص را اختیار کرد، به حفظ احادیث و جستجوی اخبار پیامبر^ص قبل از هجرت پرداختاریال به دنبال این تلاش‌های مداوم به چنان ذخیره‌ای از احادیث دست یافت که برای هیچ صحابی دیگری چنین توفیقی حاصل نشد. گرچه در بدو امر برخی از احادیثی که بیان می‌کرد، سؤال برانگیز بود و برخی، از کثرت روایاتش شگفت زده شده بودند، اما نهایتاً همگی اعتراف نمودند که وی نسبت به روایت و حفظ احادیث از مقام بالایی برخوردار می‌باشد و در این زمینه از همه سبقت گرفته است و در صداقتش تردید نکردند.

۱- بر سر زبان‌ها، چنین مشهور است؛ سیوطی آن را در جامع الصغیر با این لفظ ذکر کرده است: (ذوالوجهین فی الدنيا یأتی یوم القیامة و له وجهان من النار)؛ یعنی: «آدم دو رو در دنیا، روز قیامت در حالی می‌آید که دو چهره از آتش دارد». سیوطی آن را حسن قرار داده و مناوی آن را ضعیف دانسته است.

در اینجا به ذکر دو ماجرا می‌پردازیم که میان ابوهریره رضی الله عنه و برخی از کسانی که از کثرت روایات وی شگفت زده شده بودند، اتفاق افتاده است. بیشتر جواب قانع کننده ابوهریره به عائشه را در این زمینه ذکر کردیم.

الف) ابن سعد^۱ در طبقات خود از ولید بن عبدالرحمن نقل کرده است که ابوهریره رضی الله عنه این حدیث را از رسول خدا صلی الله علیه و آله نقل نمود که: (من شهد جنازة فله قیراط) یعنی: «هر کس در نماز جنازه‌ای شرکت کند، به او یک قیراط پاداش می‌رسد».

ابن عمر رضی الله عنهما گفت: ای ابوهریره! بین چه حدیثی بیان می‌کنی؛ تو احادیث زیادی از رسول خدا صلی الله علیه و آله روایت می‌نمایی؟ ابوهریره رضی الله عنه دست ابن عمر رضی الله عنهما را گرفت و او را نزد عائشه رضی الله عنها برد و خطاب به عائشه گفت: آنچه را که در این زمینه از پیامبر خدا صلی الله علیه و آله شنیده‌ای به ابن عمر رضی الله عنهما بگو.

عائشه رضی الله عنها، ابوهریره رضی الله عنه را تأیید نمود. سپس ابوهریره رضی الله عنه گفت: ای ابو عبدالرحمن! به خدا سوگند که غرس نهال و اشتغال در بازار، مرا به خود مشغول نساخته و از حضور در مجلس پیامبر صلی الله علیه و آله باز نداشته بود.

عبدالله بن عمر رضی الله عنهما گفت: ای ابوهریره! تو از ما نسبت به احادیث رسول خدا صلی الله علیه و آله آگاهتر و حافظ تر هستی.

ب) ابن کثیر^۲ در تاریخ خود از ابی الیسر بن ابی عامل نقل نموده که می‌گوید: من، نزد طلحه بن عبیدالله رضی الله عنه بودم. مردی وارد شد و گفت: ای ابومحمد (طلحه)! به خدا سوگند ما نمی‌دانیم این یمنی (ابوهریره) از شما نسبت به احادیث رسول خدا صلی الله علیه و آله بیشتر آگاهی دارد یا اینکه چیزی را به پیامبر صلی الله علیه و آله نسبت می‌دهد که از شخص آن حضرت صلی الله علیه و آله شنیده و یا اصلاً پیامبر صلی الله علیه و آله نگفته است؟

طلحه رضی الله عنه گفت: به خدا سوگند ما، هیچ تردیدی نداریم که ابوهریره رضی الله عنه از پیامبر صلی الله علیه و آله مطالبی شنیده است که ما شنیده ایم و چیزهایی می‌داند که ما نمی‌دانیم. ما قومی غنی و دارای زن و فرزند بودیم؛ از این رو فقط صبح و شام نزد رسول خدا صلی الله علیه و آله می‌رفتیم و سپس به منازلمان برمی‌گشتیم، اما ابوهریره رضی الله عنه فردی مسکین بود و

خانواده‌ای هم نداشت؛ لذا دستش در دست رسول خدا ﷺ بود؛ رسول الله ﷺ هر جا که می‌رفت، او نیز همراه آن حضرت بود.. ابن کثیر می‌گوید: ترمذی، روایتی همانند این را نقل کرده است.

این دو ماجرا که از طرق مورد اعتماد نقل شده‌اند، دهان کسانی همچون نظام و ابوریه را که علیه ابوهیره رضی الله عنه به طعن و تهمت گشوده می‌شود، می‌بندد.

۲- ابوهیره رضی الله عنه تا زمان وفاتش (یعنی سال ۵۸ یا ۵۹ یا ۶۰ هجری) به روایت احادیث پیامبر صلی الله علیه و آله ادامه داد و در آن زمان اصحاب زیادی وجود داشتند. مسلمانان نیز به مسائل دین اهمیت می‌دادند و آگاه بودند و دولت اسلامی نیز مقتدر بود.

علمای جوان، همچون پروانه گرد اصحاب پیامبر صلی الله علیه و آله حلقه می‌زدند و تشنگان علوم نبوت از راه‌های دور به قصد استفاده از ابوهیره رضی الله عنه نزد او می‌آمدند. چنانکه سرور بلامنزاع تابعین یعنی سعید بن مسیب نیز در خدمت ابوهیره رضی الله عنه بود و با دختر ایشان ازدواج کرد و تا وفات ابوهیره رضی الله عنه، نزد آن بزرگوار بود. امام بخاری نقل کرده است: شاگردان ابوهیره رضی الله عنه اعم از اصحاب و تابعین، بیش از هشتصد نفر بوده‌اند. این رقمی است که تعداد شاگردان سایر اصحاب به آن نمی‌رسد و خود، بیانگر آنست که ابوهیره رضی الله عنه، در بین صحابه و تابعین و دانشمندان زمان خود از مقام بسیار بالا و جایگاه رفیعی از صداقت و علم، برخوردار بوده است.

کسانی که از ویژگی‌های آن نسل ممتاز یعنی اصحاب رسول خدا صلی الله علیه و آله و تابعین، اطلاع داشته و از صفات برجسته آنان اعم از صداقت گفتار، حق طلبی، باطل ستیزی، مبارزه با منکر، ایستادگی در برابر اهل بدعت و برخورد شدیدشان با منحرفین از سنت، آگاه باشند، به یقین می‌دانند که اگر آن‌ها کوچک‌ترین تردیدی در صداقت ابوهیره رضی الله عنه داشتند، هرگز در مقابل او ساکت نمی‌نشستند. حتی اگر ابوهیره رضی الله عنه دارای قدرت و جاه و مقام بود؛ در حالی که وی، هیچیک از این‌ها را نداشت.

۳- قبلاً بیان گردید که ابوهیره رضی الله عنه چگونه در برابر مروان که والی مدینه بود و حکومت، در دست اموی‌ها قرار داشت، در ماجرای دفن حسن رضی الله عنه در کنار جدش رسول خدا صلی الله علیه و آله جبهه‌گیری نمود و با عصبانیت به مروان گفت: در کاری دخالت می‌کنی که به تو ربطی ندارد!

مروان، جهت ساکت کردن ابوهریره رضی الله عنه، بر کثرت روایات وی خرده گرفت. ابوهریره رضی الله عنه نیز پاسخ دندان شکنی به او داد.

آیا ممکن است فردی که در دیانت و صداقتش متهم است و با اموی‌ها همکاری دارد، چنین موضعی در برابر حاکم اموی مدینه اتخاذ نماید؟

۴- ابوهریره رضی الله عنه با وجود مشغولیت علمی و نشر سنت، مردی عابد، زاهد و بسیار ذاکر، نمازگزار و استغفار کننده بود. چنانکه ابن کثیر در تاریخ خود^۱ از ابوعثمان نه‌دی نقل نموده که ابوهریره رضی الله عنه یک سوم شب را خودش بیدار می‌ماند و در یک سوم دیگر همسرش را بیدار می‌کرد و در یک سوم دیگر، فرزندش را بیدار می‌نمود.

همچنین روایت دیگری از ابوهریره رضی الله عنه نقل کرده است که می‌گوید: شب را به سه قسمت تقسیم نموده‌ام. بخشی برای تلاوت قرآن، بخشی برای خواب و بخشی برای یادآوری احادیث رسول خدا صلی الله علیه و آله.

ابن کثیر از ابویوب نیز نقل می‌کند که ابوهریره رضی الله عنه داخل منزلش چند جای نماز داشت و همواره هنگام ورود به خانه یا خروج از آن، در هر یک از این محل‌ها نماز می‌خواند.

همچنین از عکرمه روایت شده که ابوهریره رضی الله عنه در هر شب دوازده هزار مرتبه تسبیح می‌گفت و می‌فرمود: من به اندازه گناهانم تسبیح می‌گویم. به خدا سوگند که این، آخرین درجه عبادت و خداپرستی است.

از میمون بن ابومیسره نیز روایت شده که ابوهریره رضی الله عنه معمولاً صبحگاهان با فریاد می‌گفت: شب رفت و روز آمد؛ آل فرعون بر آتش عرضه شدند.. وی، شامگاهان می‌گفت: روز رفت و شب آمد؛ آل فرعون بر آتش عرضه شدند.

هر کس این سخن ابوهریره رضی الله عنه را می‌شنید، از آتش جهنم به خدا پناه می‌جست. همچنین می‌فرمود: بر هیچ فاجری به خاطر نعمتی که به وی داده شده است، رشک نبرید. زیرا آتشی در انتظار اوست که خداوند درباره آن می‌گوید: ﴿كُلَّمَا خَبَتْ زِدْنَاهُمْ سَعِيرًا﴾ [الإسراء: ۹۷]. یعنی: «هر زمان که زبانه آتش (به سبب سوختن

گوشت و استخوان جهنمیان) فروکش کند، (با تجدید گوشت و استخوان‌شان) بر زبانه آتش می‌افزاییم».

همچنین روایت شده که ابوهریره رضی الله عنه در سجده‌اش از زنا، سرقت، کفر و گناه کبیره به خدا پناه می‌برد. شخصی به او گفت: مگر تو هم از این گناهان می‌ترسی؟ فرمود: چگونه در امان باشم، حال آنکه ابلیس، زنده است و مصرف القلوب، قلب‌ها را هر گونه که بخواهد، می‌چرخاند؟

ابوعثمان نهدی می‌گوید: از ابوهریره رضی الله عنه پرسیدم: چگونه روزه می‌گیری؟ گفت: اول ماه سه روز روزه می‌گیرم؛ اگر نتوانستم تا آخر ادامه بدهم، اجر کامل روزه یک ماه را به دست می‌آورم.

ابوهریره رضی الله عنه کنیز نافرمانی داشت. روزی به او گفت: اگر روز قیامت مسأله قصاص در کار نبود، تو را با این مسواک تنبیه می‌کردم. ولی اکنون تو را به کسی می‌فروشم که شدیداً به او نیاز دارم. سپس به او گفت: برو، به خاطر خدا آزاد هستی.

برای بیان صلاح و تقوای ابوهریره رضی الله عنه همین کافی است که در ایام عید در منی به اتفاق ابن عمر رضی الله عنهما تکبیر می‌گفت و مردم تکرار می‌نمودند.

ابوهریره رضی الله عنه در واپسین لحظات زندگانش، گریه نمود؛ از وی پرسیدند: چرا می‌گریی؟ گفت: به خاطر دنیای شما نمی‌گیرم. بلکه با توشه اندک، سفری طولانی در پیش دارم و در سراسیمی‌ای قرار گرفته‌ام که نمی‌دانم به بهشت منتهی می‌شود یا به دوزخ.

آیا این همه عبادت، نماز، تسبیح، وعظ، گریه و آزاد کردن بردگان و ترس از خدا، از عهده فردی که به ارتکاب بزرگ‌ترین گناه یعنی افترا بستن بر پیامبر صلی الله علیه و آله، گستاخ بوده، ساخته است؟ ﴿سُبْحٰنَكَ هَلٰذَا بُهْتَنُ عَظِيْمٌ﴾ [النور: ۱۶].

۵- ابوهریره رضی الله عنه مردی تنگدست بود و هرگاه چیزی بدستش می‌رسید، آن را صدقه می‌داد؛ ابوالزبیر عه کاتب مروان می‌گوید: مروان دویست دینار نزد ابوهریره رضی الله عنه فرستاد. چون صبح شد، مروان، دوباره کسی را نزد ابوهریره رضی الله عنه فرستاد و پیام داد که من به اشتباه آن‌ها را نزد تو فرستاده‌ام. هدفم کسی دیگر بوده است. ابوهریره رضی الله عنه گفت: من آن‌ها را انفاق کرده‌ام. بعداً آن‌ها را از حقوق من کم کن.

مروان با این عمل می‌خواست ابوهریره رضی الله عنه را بیازماید.^۱ اینک ابوهریره می‌گوید: «ابوهریره، قصری در عقیق و قصری در فلان مکان داشت»، تهمتی بزرگ و دروغی شاخدار است. زیرا ابن اثیر روایت کرده است: ابوهریره رضی الله عنه در منزل خود واقع در عقیق وفات کرد. داشتن منزل هیچگاه دلیل توانمندی و ثروت نبوده است. بلکه اکثر صحابه هر کدام دارای منزلی بودند و هیچکس جسارت نمی‌کند که بگوید: آن‌ها، قصر و کاخ داشتند.

۶- هنوز عصر صحابه و تابعین نگذشته بود که احادیث ابوهریره رضی الله عنه مورد توجه خاص ائمه حدیث قرار گرفت که به نقد و بررسی احادیث پرداخته، احادیث صحیح را از غیر صحیح تفکیک نموده، آن‌هایی را که دارای ضعف بودند، مشخص کردند. احادیث صحیح رضی الله عنه ابوهریره جای خود را در کتاب‌های حدیث باز کرد و بخش زیادی از آن‌ها را به خود اختصاص داد و در رأس مسانید قرار گرفت. قبل از اینکه نظام و اسکافی، ظهور کنند، بدون استثناء همه از احادیث ابوهریره رضی الله عنه استفاده می‌کردند.

۷- در شهرهای مختلف جهان اسلام، احادیث ابوهریره رضی الله عنه مورد توجه و عنایت فقها و ائمه مجتهدین بود. زمانی که صحت یکی از احادیث ابوهریره رضی الله عنه ثابت می‌شد، دیگر هیچکس اظهار نظر شخصی نمی‌کرد، البته به استثنای ابراهیم نخعی و برخی از علمای کوفه و اصحاب رأی که در پذیرفتن احادیث آحاد، دارای شروطی بودند. البته از جمهور فقهای اسلامی حتی خود ابوحنیفه رضی الله عنه ثابت نیست که در برابر احادیث ابوهریره رضی الله عنه موضعی شبیه ابراهیم نخعی و امثال وی اتخاذ کرده باشد.

۸- نخستین کسانی که نسبت به ابوهریره رضی الله عنه دهان به طعن گشودند، برخی از شیوخ معتزله مانند نظام بودند. آن‌ها نه تنها نسبت به ابوهریره رضی الله عنه بلکه نسبت به تعداد زیادی از اصحاب، مواضع منفی خاصی گرفتند. چنانچه در مورد سنت نیز رویه‌ای اتخاذ نمودند که بر اساس آن، بسیاری از احادیث ثابت و صحیح را تکذیب کردند. علتش، این بود که فلسفه یونان، چنان بر عقل و بینش آن‌ها سیطره پیدا کرد که تمام مسائل دینی را با عقل ارزیابی می‌نمودند و اگر ترس

از نقد جمهور مسلمانان نبود، احتمال می‌رفت که قرآن را هم مورد انتقاد قرار دهند. زیرا در قرآن نیز مانند احادیث، مطالبی وجود دارد که با عقل‌های یونانی آن‌ها سازگار نمی‌باشد. البته باید دانست که در این میان برخی از داده‌های قرآنی را مطابق باور عقلی خویش توجیه نمودند. آن‌ها معتقدند که فلسفه یونان بدون هیچ تردیدی برحق است.

در عصر حاضر، یک مبتدی و نوآموز علوم دینی می‌تواند پاسخ آن‌ها را در این تقدیس مضحک‌شان نسبت به فلسفه یونانی بدهد، اگرچه ابوریه آن‌ها را صاحبان عقول راجح و به عبارتی خردمندان برتر می‌داند.

در مورد اهل بدعت باید توجه داشت که تنها درباره ابوهیره رضی الله عنه چنین دیدگاهی ندارند؛ بلکه با اکثر صحابه جز تعداد انگشت شماری، موضعی خصمانه و کینه توزانه دارند، تا آنجا که اکثر فرقه‌های آنان، جمهور صحابه بویژه ابوبکر، عمر، سعد و خالد رضی الله عنه را تکفیر می‌کنند. حال آنکه خداوند، انسانیت را توسط آنان هدایت نمود و بشر را به سعادت رسانید.

اهل بدعت در این موضعگیری خود، بر اصلی که به آن اعتقاد دارند یعنی بغض کسانی که خلافت علی رضی الله عنه را نپذیرفتند، پایبند هستند. آن‌ها بدین دلیل که اصحاب بر خلافت ابوبکر رضی الله عنه اتفاق نمودند، با تمام صحابه دشمنی ورزیده، این عمل اصحاب را توطئه‌ای علیه علی رضی الله عنه و مخالفت با وصیت رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم می‌دانند که به زعم آن‌ها به جانشینی علی رضی الله عنه سفارش کرده بود.

البته چون این موضوع خارج از چارچوب بحثمان می‌باشد، نمی‌خواهم بیش از این به آن بپردازم، اما به هر حال به ابوریه می‌گویم: گرچه آنها، با تو در مورد ابوهیره هم رأی هستند، ولی نباید فراموش کرد که نسبت به ابوبکر و عمر رضی الله عنهما کینه بیشتری در دل دارند و افسانه‌های نادرستی به آنان نسبت می‌دهند. اگر شما، مطالب آنان را در مورد ابوهیره رضی الله عنه به عنوان مستندات علمی قابل اعتماد می‌پذیرید، یقیناً سایر مطالب به اصطلاح علمی آنان را نسبت به تمام صحابه خواهید پذیرفت.

باید دقت داشت که در شرایط کنونی مصلحت اسلامی، چنین ایجاب می‌نماید که اختلافات فوق دوباره احیا نشود و اگر موضعگیری ابوریه در این خصوص نبود، بنده

هم این بحث را مطرح نمی‌کردم. اما اجباراً جهت رد دروغ‌های وی که تحت عنوان تحقیق علمی بی‌نظیر مطرح کرده است، به این موضوع پرداختم. لازم می‌دانم در پایان این بحث، مطلبی از علامه محقق مرحوم احمد محمد شاکر ذکر کنم. وی در ابتدای مسند ابوهیره[ؓ] از کتاب مسند^۱ امام احمد بن حنبل می‌گوید: دشمنان سنت و دشمنان اسلام در عصر حاضر، جهت ایراد طعن به ابوهیره[ؓ] و متردد گردانیدن مردم در صداقت و روایت وی، شدیداً تلاش می‌کنند؛ اگر چه به ظاهر در پی دستیابی به احادیث صحیح و اکتفا به قرآن هستند، اما در واقع به پیروی از استادان مستشرق خود هدفی جز ایجاد تردید نسبت به اسلام ندارند و معمولاً احادیثی از دیدگاه آن‌ها صحیح است که با خواسته‌ها و شعارهای اروپایی آنان هماهنگ باشد. چه بسا قرآن را نیز به خاطر مطابقت با تمایلات و اهداف نادرست‌شان، توجیه می‌نمایند.

البته آن‌ها نخستین کسانی نیستند که در این زمینه به مبارزه علیه اسلام برخاسته‌اند. قبل از آن‌ها نیز اساتیدشان قد علم نموده و به میدان آمده‌اند. اما اسلام همچنان به مسیر خود با آرامش و اطمینان در حرکت است. بدون اینکه توجهی به هیاهوی آن‌ها داشته باشد و گاهی نیز آن‌ها را تار و مار نموده است. واقعاً عجیب است! آنچه امروز این‌ها می‌گویند، عیناً همان چیزی است که پیشینیان‌شان می‌گفتند. با این فرق که گذشتگان‌شان، اهل علم و دانش بودند و اغلبشان کسانی بودند که با وجود علم و دانش، گمراه شده بودند. اما معاصرین فقط بر اساس جهل و جسارت، لقمه‌های بزرگی را که از گذشتگان مانده است، به دهان می‌گیرند و در کفر خود مقلدند.

بنده در کتاب مستدرک (۵۱۳/۳) حاکم ابوعبدالله متوفی ۴۰۵ هـ سخن استاد استادانش یعنی امام الائمه ابوبکر محمد بن اسحاق بن خزیمه در رد ناقدین ابوهیره[ؓ] را یافته‌ام. مطلب ابن خزیمه بگونه‌ای است که گویا به رد ناقدین معاصر پرداخته است؛ چنانکه می‌گوید: «کسانی جهت رد روایات ابوهیره[ؓ] لب به سخن می‌کشایند که خداوند متعال، قلب‌هایشان را مسخ نموده و آنان، معانی اخبار را

۱- مسند احمد به شرح شیخ احمد محمد شاکر (۸۴/۱۲)؛ شرح مسند احمد، پس از وفات مرحوم احمد محمد شاکر، توسط شاگردانش تکمیل شد.

نمی‌فهمند. این‌ها، یا جهمی‌های اهل تعطیل هستند که اخبار ابوهریره رضی الله عنه را منافی مذهب کفرآمیز خود می‌دانند و به همین جهت به دشنام ابوهریره رضی الله عنه مبادرت می‌ورزند و به خاطر اینکه افراد کودن و ساده لوح را فریب دهند، وی را به چیزی متهم می‌سازند که خداوند او را از آن پاک گردانیده است.

یا خوارج هستند که به جهاد علیه امت اسلام معتقدند و از هیچ امام و خلیفه‌ای اطاعت نمی‌نمایند. این افراد نیز زمانی که روایات ابوهریره رضی الله عنه را منافی مذهب منحرف و گمراه کننده خود می‌بینند و دلیلی بر رد احادیث وی ندارد، ناگزیر به شخصیت ابوهریره رضی الله عنه هجوم می‌برند.

یا منکرین قضا و قدر الهی هستند که معتقد به تقدیر را کافر می‌دانند؛ این‌ها نیز وقتی با احادیث ابوهریره رضی الله عنه پیرامون اثبات تقدیر برخورد می‌کنند، ناگزیر اخبار ابوهریره رضی الله عنه را زیر سؤال برده، اظهار می‌نمایند که اخبار وی قابل استدلال نیست.

یا جاهلانی هستند که فقه را از غیر منبع آن جستجو می‌کنند و چون با آن دسته از احادیث ابوهریره رضی الله عنه مواجه می‌شوند که با دیدگاههای فقهی مورد نظرشان تضاد دارد، ناچار لب به طعن ابوهریره رضی الله عنه می‌گشایند و روایات ابوهریره را که مخالف مذهب تقلیدی آنان می‌باشد، رد می‌نمایند.

بعضی از این گروهها روایات ابوهریره رضی الله عنه را از آن جهت رد نمودند که مفاهیم و معانی آن‌ها را درک نکردند. بنده به برخی از این روایات اشاره خواهم نمود.

آنگاه ابن خزیمه رحمته الله علیه، به ذکر پاره‌ای از روایاتی می‌پردازد که سبب ایراد اشکال بر ابوهریره رضی الله عنه بوده است و سپس پاسخ این اشکالات را ارائه می‌دهد.

آنچه بیان شد حقایق پیرامون احادیث ابوهریره رضی الله عنه از نظر ائمه دین، بزرگان علم و فقهای اسلام، صاحبان حجت و برهان، اهل منطق و تاریخ صحیح و پژوهشگران راستین بود.

سخنی چند پیرامون ابوریه و کتابش

وقتی مقدمه این کتاب را می‌نوشتیم، نظری گذرا به کتاب ابوریه انداختم و مطالبی را در مقدمه کتاب، یادآوری نمودم. اما پس از اینکه مطالب کتابش را با دقت بررسی نمودم و پیرامون مطالبش تحقیق نمودم، به نتایج ذیل دست یافتیم:

۱- نویسنده در مطالبی که نقل می‌کند، به هیچ وجه صادق و مورد اعتماد نیست. بسا اوقات به خاطر همسو کردن متنی که نقل می‌کند با هدف مورد نظر خویش، کلمه‌ای در متن اضافه می‌نماید که معنا را خراب می‌کند و کلام را از مسیری که هدف نویسنده بوده است، منحرف می‌سازد. همچنین بسا اوقات کلماتی را به همین منظور از متن مورد نظر، حذف می‌نماید.

در بسیاری از موارد نیز مطالب را جهت گمراه نمودن خواننده، به فردی غیر از گوینده‌اش نسبت می‌دهد. نمونه‌هایی از این قبیل را در مباحث گذشته بیان نمودیم و اینک نیز برخی از این موارد، تقدیم حضورتان می‌گردد تا شما خوانندگان محترم، در زمینه امانت علمی این نویسنده و تحقیق وی، به آگاهی لازم دست یابید.

وی، در مورد عبدالله بن عمر رضی الله عنهما می‌گوید: ^۱ ابن عمر دارای کتاب‌های زیادی از اهل کتاب بود و آن‌ها را برای مردم از جانب رسول خدا صلی الله علیه و آله روایت می‌نمود. ابوریه، این مطلب را به ابن حجر در فتح الباری (۱۶۶/۱) حواله می‌دهد. حال آنکه در فتح الباری، لفظ (عن النبی) یعنی نسبت دادن احادیث توسط ابن عمر رضی الله عنهما به پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وجود ندارد.

ابوریه، لفظ عن النبی را اضافه نموده و سپس جهت گمراه نمودن خواننده کتابش، آن را به ابن حجر نسبت داده است!

ابوریه، صحابه را متهم می‌نماید که احادیث را از اهل کتاب می‌شنیدند و سپس به پیامبر صلی الله علیه و آله نسبت می‌دادند. وی به این بهتان و افترا اکتفا ننموده و این مطلب را به ابن حجر نسبت داده است. در حالی که نه تنها ابن حجر رحمته الله، چنین چیزی نگفته، بلکه هیچ مسلمانی که از وضعیت آن نسل بی‌نظیر در تاریخ انسانیت اطلاع دارد و از صداقت گفتار، استقامت در دین و رعایت حدود الهی توسط آنان مطلع می‌باشد، چنین چیزی نمی‌گوید. واقعاً برای دشمنان اسلام، چیزی خوشایندتر از اتهامات وارد شده از سوی ابوریه بر اصحاب رضی الله عنهم، وجود ندارد.

ابوریه از ابن کثیر^۱ نقل می‌نماید که عمر^{رضی الله عنه}، به کعب احبار گفت: روایت حدیث از رسول خدا^{صلی الله علیه و آله} را رها کن و گرنه تو را به (قرده) تبعید می‌کنم.

در حالی که عبارت ابن کثیر اینگونه است: «روایت احادیث و اخبار اسرائیلی را ترک کن...». اما امانت علمی ابوریه به وی اجازه داده است که جهت اثبات این مطلب که کعب، احادیش را به پیامبر^{صلی الله علیه و آله} نسبت می‌داد و اصحاب نیز چنین روایاتی را از کعب می‌پذیرفتند، نص فوق را اینگونه تحریف نماید. بدون شک این دروغ محض را مستشرقین یهودی امثال گلدزیهر اظهار نموده‌اند تا بدین سان اثرات یهودیت را در اسلام ثابت کنند؛ افرادی چون ابوریه، این دروغ‌ها را از آن‌ها دریافت نموده و با تزویر و فریب، در صدد اثبات آن برآمده‌اند.

همچنین ابوریه از ابن کثیر نقل نموده است که عمر^{رضی الله عنه}، ابوهیره^{رضی الله عنه} را تهدید نمود که اگر روایت حدیث را ترک نکند، او را به سرزمین دوس یا سرزمین قرده تبعید خواهد نمود. افزودن کلمه قرده در اینجا یکی دیگر از افتراهای ابوریه است؛ بلکه چنانچه پیشتر گذشت عمر بن خطاب^{رضی الله عنه}، کعب احبار را از نقل روایات امتهای پیشین باز داشت.

ابوریه در مواضع متعددی از کتابش، نصوصی را پیرامون ابوهیره^{رضی الله عنه} نقل کرده است که بیانگر رد عمر، عثمان، علی، عائشه^{رضی الله عنها} و دیگران بر ابوهیره^{رضی الله عنه} می‌باشد؛ وی، سپس این مطالب را به ابن قتیبه در کتاب تأویل مختلف الحدیث نسبت داده است.

ابوریه در حاشیه کتابش در شرح حال ابن قتیبه می‌نویسد: وی، برای اهل سنت دارای همان منزلتی از قدرت بیان و ارائه حجت است که جاحظ در بین معتزلی‌ها از آن برخوردار می‌باشد. هدفش از این توضیح، آنست تا به خواننده کتابش خاطر نشان سازد که ابن قتیبه، با آن مقام والا در میان اهل سنت نیز ابوهیره^{رضی الله عنه} را مورد طعن قرار داده است. این در حالی است که ابن قتیبه، کتاب تأویل مختلف الحدیث را علیه کسانی نوشته است که دهان به طعن ائمه حدیث از زمان صحابه^{رضی الله عنهم} تا دوران ابن قتیبه گشوده‌اند. وی، خاطر نشان ساخته که این افراد، بزرگان مکتب اعتزال مانند نظام و... هستند.

ابن قتیبه بعد از بیان این مطلب به بیان ناسزاگویی‌های نظام علیه ابوبکر، عمر، عثمان، علی، ابن مسعود، ابوهریره و بزرگان صحابه رضی الله عنهم پرداخته و در پایان، دیدگاه نظام را در مورد هر یک از اصحاب مذکور تخطئه و رد نموده است.

اما ابوریه، دیدگاه نظام در مورد ابوهریره رضی الله عنه را به ابن قتیبه نسبت داده و از رد ابن قتیبه بر نظام و اثبات نادرستی نظریه نظام توسط وی چشم پوشی کرده است. این است امانت و تحقیق علمی ابوریه!

ابوریه همچنین از مرحوم سید رشید رضا سخنی در مورد کعب و وهب نقل کرده که گفته است: شاید تمام روایات موقوف به این دو نفر بر گردد... در حالی که اصل عبارت رشید رضا اینگونه است: (و ما یدریک لعل تلك الروایات كلها...) یعنی: «چه می‌دانی، شاید تمام آن روایات...».

ابوریه، لفظ (تلك) را که مرحوم سید رشید رضا به روایات کعب و وهب بن منبه از اهل کتاب اشاره کرده، ساقط نموده و چنین وانمود کرده که تمام روایات صحابه رضی الله عنهم به این دو نفر بر می‌گردد.

این‌ها، نمونه‌هایی حاکی از تحریف نصوص توسط ابوریه و نسبت دادن آن به غیر گویندگان‌شان بود. به خدا سوگند که هیچیک از مستشرقین را سراغ ندارم که در دسیسه‌گری و در تحریف نصوص، اینقدر گستاخ باشد. اینک درباره علامه محقق و امین، چگونه باید قضاوت نماییم؟

۲- ابوریه بدین خاطر که برای خواننده کتابش وانمود کند که علمای گذشته نیز او را تأیید می‌نمایند، به متونی منسوب به علمای گذشته استدلال نموده که آن‌ها، آن متون را در موضوعی غیر از موضوع مورد نظر ایراد نموده‌اند.

به عنوان مثال موردی که ابوریه به عنوان اثبات تدلیس ابوهریره رضی الله عنه، بر آن انگشت گذاشته، چیزی است که تمام علما بدان اتفاق دارند. بدین‌صورت که ابوهریره رضی الله عنه و سایر اصحاب رضی الله عنهم حدیثی را از یک صحابی می‌شنیدند و آن را به پیامبر صلی الله علیه و آله نسبت می‌دادند؛ چنین حدیثی، مرسل صحابی نام دارد و همه به صحت آن حکم کرده‌اند. این عمل، از تعداد زیادی از اصحاب رضی الله عنهم سر زده است، اما ابوریه این عمل را تدلیس می‌نامد و به بیان دیدگاه علما در مورد جرح مدلس و سقوط اعتبار وی تا می‌پردازد تا

از این طریق ثابت کند که احادیث ابوهریره رضی الله عنه بر اساس اصولی که علما در نظر گرفته‌اند، قابل احتجاج نیست.

ابوریه نخست ابوهریره رضی الله عنه را به کذب متهم می‌نماید و سپس اقوال علما را در مورد بی اعتبار بودن راوی کاذب، ارائه می‌دهد و می‌افزاید که چنین روایاتی از دیدگاه بعضی از علمای حدیث برای بی اعتباری راوی، کافی است و بدین‌سان می‌کوشد تا دیدگاه‌های مورد نظر را بر ابوهریره رضی الله عنه تطبیق دهد؛ یعنی با چندین صغرا و کبرا، نتیجه مورد نظر خود را از آن استنباط نماید.

عملکرد ابوریه در تمام مباحثش، این چنین است. او، بدین منظور از منابع علمی معتبر به کثرت استدلال نموده، حال آنکه منابع مزبور موضعی کاملاً برعکس موضع وی دارند؛ هدف ابوریه از ذکر این منابع، صرفاً فریب دادن خوانندگانی است که در مورد اینگونه مباحث اطلاع کافی ندارند.

۳- ابوریه عمداً نصوص را نادرست می‌فهمد و سپس بر اساس برداشت خود در مورد آن‌ها حکم می‌نماید و به هیچ وجه بحث و روش علمی در کار نیست. چنانچه در مورد این سخن ابوهریره رضی الله عنه که می‌گوید: (علي ملء بطني)^۱ همین کار را کرده و در مورد سخن بُسر بن سعید نیز چنین رویکردی داشته است؛ چنانچه در صفحات قبل، نادرستی این عملکرد وی، بیان گردید. باید توجه داشت که این روش، روش مستشرقین متعصب می‌باشد.

۴- ابوریه برای تأکید بر تفکر غالب بر خویش، نصوصی را که علما بر صحت آن اتفاق دارند، رد می‌نماید و بر روایات دروغینی که علما، بر بطلانش تصریح کرده‌اند و نیز بر حکایات ادبی و روایاتی اعتماد می‌کند که خودش، از منابع غیرقابل اعتماد نقل می‌نماید. از این رو وی، حدیث ابوهریره رضی الله عنه را که ردای خویش را پهن نمود و پیامبر صلی الله علیه و آله برای قوت حافظه‌اش دعا کرد، رد نموده است. در حالی که این حدیث در کتاب‌های صحیح سنت، مانند بخاری، مسلم و سنن اربعه نقل شده است.

۱- ترجمه و نکات مربوط به این روایت در صفحات قبل آمده است.

جای بسی تعجب است که ابوریه، این روایت را ترک می‌کند، اما به کتاب‌هایی همچون الحیوان دمیری، شرح ابن ابی الحدید، مقامات بدیع الزمان همدانی و عیون الاخبار اعتماد می‌نماید!

این روش، عیناً روش مستشرقین متعصب می‌باشد که وی، همه تن به آن‌ها اقتدا نموده است.

۵- منابع ابوریه در ناسزا گفتن به ابوهیره^ع و تکذیب وی و ایجاد شک و شبهه در سنت و روایان آن، نوشته‌های گلدزیهر، شپرنگر، فون کریمر، و دائرة المعارف بریتانیا هستند. بلکه ابوریه، قدمی فراتر از آنان برداشته و جسارت و گستاخی بیشتری نموده است. مثلاً شپرنگر اعتراف می‌نماید که اکثر روایاتی که به ابوهیره نسبت داده شده‌اند، در زمان‌های بعدی ساخته و پرداخته شده‌اند. وی با این بیان گناه تمام احادیث جعلی را به گردن ابوهیره نمی‌اندازد. اما ابوریه، گناه تمام روایات جعلی را به حساب ابوهیره^ع می‌داند! شپرنگر، با الفاظی ابوهیره^ع را به کذب متهم می‌سازد که در مقایسه با الفاظ و عبارات مورد استفاده ابوریه، نوعی ادب قلمداد می‌گردد. چراکه ابوریه با دشنام و کلماتی زشت، ابوهیره^ع را به جعل حدیث برای امویان متهم می‌نماید.

قبلاً توضیح دادیم که ابوریه، بر این باور است که ابوهیره^ع به جواز جعل حدیث اعتقاد داشته، بشرطی که کذب مورد نظر موجب تحلیل حرام یا تحریم حلال نشود. ابوریه، سپس به احادیثی استناد می‌کند که به گمان وی، از نظر ائمه حدیث، روایاتی از زبان ابوهیره^ع هستند. آری! بدین سان شاگرد از استاد خود سبقت می‌گیرد، اما نه در ذکاوت، ادب و ژرف نگری، بلکه در گستاخی و بی ادبی و....

۶- ابوریه در مباحث خود آداب نقد عملی را رعایت نکرده و سخنانی گفته که در واقع سزاوار اهل بازار و مردم عادی می‌باشد و در شأن یک مؤلف و نویسنده نیست.

وی در ابتدای بحث خود ادعا نموده که دروغ، عبارت است از عدم مطابقت خبر با واقعیت؛ چه عمدی باشد و چه غیر عمدی. و سپس می‌افزاید: لعنت خدا بر کسانی که به عمد یا غیر عمد دروغ می‌گویند. این، در حالی است که وی معتقد است برخی از

بزرگان صحابه، محدثین، فقها و علما در پاره‌ای از موارد در روایات یا در فتوا و یا در تاریخ دچار اشتباه و وهم شده‌اند. پس ظاهراً ابوریه تمام این بزرگان را مشمول لعنت الهی می‌داند. خداوند متعال، با عدل خود به ما توفیق داد تا پاره‌ای از دروغ‌های عمدی ابوریه را روشن گردانیم؛ بدین صورت خودش نیز مشمول همین نفرین گردید. علاوه بر این الفاظ ناشایست و رکیک وی را در حق ابوهریره، معاویه و سایر کسانی که با بحث علمی بی نظیر وی مخالفند، ملاحظه نمایید و بنگرید که وی چگونه دشنام‌ها و ناسزاهای شدیدی را نثار این افراد نموده است.

هنگام مطالعه مطالبش، تعجب نمودم که فردی که برای خود احترام قائل است، چگونه چنین کلماتی بر زبان می‌آورد تا اینکه یکی از آشنایانش، بنده را از شخصیت واقعی وی مطلع ساخت و تعجبم را برطرف نمود. چون به قول معروف از کوزه همان تراود که در اوست.

۷- ابوریه جهت اثبات نبوغ خویش و اینکه ابتکاری نموده که گذشتگان از آن عاجز مانده‌اند و نیز برای اثبات اینکه در مورد ابوهریره رضی الله عنه به حقایقی دست یافته که از دید حدود هشتصد تن از علمای صحابه و تابعین پنهان مانده است، افرادی چون عمر رضی الله عنه را به غفلت و ساده لوحی، متهم نموده که به آن دسته از اهل کتاب که اسلام آوردند، اجازه داد تا علیه اسلام توطئه کنند و به رسول خدا صلی الله علیه و آله افترا ببندند و سپس دروغ‌های آن‌ها را نقل نمایند، بدون اینکه ذره‌ای از ذکاوت و تیزهوشی ابوریه را داشته باشند و بدین‌سان زمینه را برای دشمنان فراهم کنند تا مفاهیم و عقاید دینی را به فساد بکشند!

وی به همین اکتفا نکرده، بلکه نسل‌های پس از راویان فوق را که هزاران عالم، فقیه و محدث می‌باشند، به غفلت و عدم درک آنچه این محقق نابغه به آن دست یافته، متهم نموده و ادعا کرده است که آن‌ها از شناخت حقایقی که وی در کتاب علمی خویش گنجانیده و باید هزاران سال پیش این حقایق نگاشته می‌شد، محروم مانده‌اند و اکنون، برای نخستین بار است که این کار مهم توسط وی انجام می‌گیرد و مسیر تحقیقات علمی را دچار تحول می‌گرداند!

آنچه گذشت، مطالبی بود که وی با زبانش گفته و با قلمش نوشته است و می‌توان چنین ادعایی را در یکایک صفحات کتابش مشاهده نمود.

بدیهی است این ادعا و غرور و تکبر و خود خواهی، تنها دال بر یک چیز است و آن، اینکه میزان عقل و انصاف ابوریه را نشان می‌دهد.

ابوریه، معتقد است که می‌توان در نصوص بخاری تردید نمود، حال آنکه وی، در حکایات اسکافی اشکالی نمی‌بیند. همچنین بر این باور است که روایات صحیح مسلم ضعیفند، اما در صداقت ثعالبی، شکی نیست. وی، معتقد است که امام احمد اکاذیب را روایت می‌کند، اما ابن ابی الحدید، در همه منقولات خود صادق است.

من از کسی که چنین ادعاهایی نموده است، گله‌ای ندارم؛ اما از آن ادیب^۱ برجسته‌ای که بر این کتاب مقدمه نوشته و از کثرت منابعش شگفت زده شده است، می‌پرسم: آیا می‌توان صاحب چنین دیدگاههایی را عالم دانست و اصلاً در ردیف طلاب علم بشمار آورد؟ آیا واقعاً وی، بویی از علم برده است؟

۸- ابوریه معتقد است که کتابش را بر اساس اصول تحقیق علمی نگاشته است.

سؤال اینجاست که کتابش را بر اساس چه منهجی به نگارش در آورده است و

اصل یا اصولی که وی جهت تصحیح احادیث در نظر گرفته است، چیست؟ وی، ادعا نموده است که در کتابش دلائل زیادی آورده که هیچ ضعف و اشکالی در آن‌ها وجود ندارد.

برای درک حقیقت این ادعا، کافی است منابع و مراجع مورد استفاده‌اش را در برابر مخالفینش، بررسی نماییم تا روشن شود که وی، علیه مسلمانان نسل‌های مختلف از چه منابعی استفاده کرده است؛ منابعی که ابوریه از آن‌ها مطالبی را نقل کرده و یا پاره‌ای از مطالب را به آن‌ها ارجاع داده، عبارتند از:

حياة الحيوان: دميري

حلية الاولياء: ابونعيم

العمدة: ابن رشيق

تاريخ ابی الفداء

۱- ادیب مزبور دکتر طه حسین است که در برخی از مجلات مقاله‌ای پیرامون کتاب ابوریه نوشته و آن را تحسین نموده است؛ البته با این وصف انتقاد تندی نیز از وی در مباحث مربوط به ابوهیره رضی الله عنه کرده است، اما امانتداری محقق مزبور (ابوریه) را ببینید که تقدیر و تجلیل دکتر در وصف خویش را ذکر کرده، اما انتقاد وی را حذف نموده است.

المعارف: ابن قتیبه

الحيوان: جاحظ

تاریخ بغداد: خطیب

خاص الخاص: ثعالبي

رحلة ابن جبیر

خزانة الأدب: عبدالقادر بغدادی

ابوهریره: عبدالحسین شرف الدین

شرح نهج البلاغه: ابن ابی الحدید

النجوم الزاهرة: ابن تغری بردی

نهاية الأرب: نویری

معجم الحيوان: معلوف پاشا

البيان و التبيين: جاحظ

المسيحية في الإسلام: ابراهيم لوقا

تاریخ دمشق: ابن عساکر

الفخري: ابن طباطبا

الصداه و الصديق: توحيدى

نكت الهميان في نكت العميان: صفدى

معجم الأدباء: ياقوت

عيون الأخبار: ابن قتيبه

ثمار القلوب: ثعالبي

شرح لامية العجم: علوانى

تاریخ التمدن الاسلامى: جرجى زيدان

حضارة الاسلام: ابراهيم يازجي

تاريخ الشعوب الاسلامية: بروكلمن

العرب قبل الاسلام: جرجي زيدان

الحضارة الاسلامية: كريمر

السيادة العربية: فلوتن

العقيدة و الشريعة في الاسلام: گلدزير

دائرة المعارف الاسلامية (البريطانية)

الخطط: مقریزی

تاريخ العرب المطول: فيليب حتي، ادوارد جرجس و جبرائيل جبور

مصادر فوق نمونه‌ای بود از آنچه ابوریه در آخر کتابش درج نموده و ادعا کرده که دلایل و شواهدی را از آن‌ها اقتباس نموده است که هیچ شک و تردید و ضعفی در آن‌ها وجود ندارد.^۱

ابوریه بسیاری از نصوص موجود در بخاری، مسلم، مسند امام احمد، مؤطا، سنن نسائی و ترمذی و مراجع معتبر سنت را مطابق میل خود رد نموده است. چون به زعم وی در آن‌ها احتمال شک وجود دارد. اینک باید پرسید: پس با این ذخیره سنت چه کنیم؟ آیا همه را دور بیندازیم یا همه را بپذیریم؟ یا اینکه برخی را بپذیریم و برخی را ترک کنیم؟ در این مورد به چه اصلی تکیه نماییم؟ عقل؟ کدام عقل؟ آیا عقلی که

۱- در بیان منابع مورد استفاده ابوریه تاریخ ابن عساکر و حلیه ابی نعیم و تاریخ بغداد خطیب را ذکر نمودیم و سپس به نقد این مصادر پرداختیم. لازم به یادآوری است که خطیب، ابونعیم و ابن عساکر اگرچه در زمان خویش از حافظان بزرگ بودند، اما در کتاب‌هایشان خود را ملزم نکرده‌اند که حتماً روایات‌شان را از طرق صحیح ذکر نمایند؛ بلکه به جمع آوری تمام روایاتی پرداختند که با موضوع کتاب‌شان ارتباط داشت، قطع نظر از صحت سند یا ضعف آن و صدق خبر مورد نظر یا کذب آن؛ البته با ذکر سند مورد نظر و شناخت رجال آن می‌توان به میزان صحت روایت پی برد. از این رو در کتاب‌های مذکور بسیاری از احادیث واهی و ضعیف ذکر شده است که علما نیز پیرامون آن سخن گفته‌اند. به همین خاطر است که ذهبی در کتاب رساله الثقات، ص ۱۱ ذیل نام خطیب می‌گوید: (هو و ابونعیم و کثیر من علماء المتأخرین لأعلم لهم ذنبا أكبر من روايتهم الاحادیث الموضوعة فی تألیفهم غیر محذرين منها و هذا إثم و جنایة علی السنن فالله یعفو عنا و عنهم).

روایات ثابت را رد می‌نماید و حکایات دروغین را تأیید می‌کند، روایات بخاری را مردود می‌داند و حکایات اسکافی را می‌پذیرد؟ با احادیث ابوهریره رضی الله عنه چکار کنیم؟ آیا تمام روایات وی را دروغ بشماریم یا برخی از آن‌ها را تکذیب کنیم؟ برای شناخت صحیح از ضعیف بر چه اصلی تکیه نماییم؟

تنها کاری که ابوریه انجام داده، این است که به زعم خود نبوغ خویش را در پی بردن به غفلت علمای گذشته نشان داده و همینطور از هیچ تلاشی جهت ایجاد تردید در سنت و راویان، اعم از صحابه یا تابعین و نسل‌های بعدی فروگذار ننموده و در پایان ادعا کرده که هدفش، خدمت به سنت بوده است!

واقعاً این را تحقیق علمی می‌نامند؟ آیا این است تحقیق بی نظیری که به ادعای ابوریه، بر اصول علمی استوار است و در تاریخ، سابقه ندارد؟

آری! من نیز شهادت می‌دهم که قبل از ابوریه هیچیک از کسانی که برای خود و برای عقل خویش و برای خوانندگان، احترام قائل بوده‌اند، چنین تحقیقی ارائه نداده‌اند و ابوریه، نخستین کسی است که به چنین افتخاری نایل گردیده و مصداق این فرموده الهی شده که: ﴿قُلْ هَلْ نُنَبِّئُكُمْ بِالْأَخْسَرِينَ أَعْمَالًا ﴿۱۰۳﴾ الَّذِينَ ضَلَّ سَعْيُهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَهُمْ يَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ صُنْعًا ﴿۱۰۴﴾﴾ [الكهف: ۱۰۳-۱۰۴]. یعنی: «بگو: آیا شما را از زیانکارترین مردم آگاه سازیم؟ آنان، کسانی هستند که تلاش‌شان در زندگی دنیا هدر می‌رود و خود گمان می‌برند که به بهترین وجه کار نیک می‌کنند».

با توضیحاتی که بیان گردید، کتاب ابوریه بنا بر دو دلیل که عبارتند از فقدان منهج علمی و فقدان امانت علمی، فاقد ارزش می‌باشد.

﴿وَاللَّهُ يَقُولُ الْحَقَّ وَهُوَ يَهْدِي السَّبِيلَ ﴿۱﴾﴾ [الأحزاب: ۴]. ترجمه: «خداوند، حق را می‌گوید و او، به راه (راست) هدایت می‌نماید».

بخش سوم:

جایگاه سنت در تشریح اسلامی

فصل اول: سنت و کتاب الله

فصل دوم: قرآن چگونه حاوی سنت است؟

فصل سوم: نسخ سنت با قرآن و بالعکس

فصل اول:

سنت و کتاب الله

خداوند متعال، برای هدایت پرهیزگاران و دستور العمل زندگی مسلمانان و شفای دل کسانی که شفای دل‌هایشان را می‌خواهد، چراغ روشن و راه‌گشایی بر فراز راه انسان‌ها گذاشته است. خداوند ﷻ، قرآن را بر پیامبرش نازل فرمود. این کتاب آسمانی، حاوی اهداف متعددی است که خداوند، پیامبر اکرم ﷺ را به خاطر تحقق آن‌ها فرستاد. قرآن، مشتمل بر قانون، آداب معاشرت، ترغیب و ترهیب، حکایت و توحید است و بطور قطع همه مطالب آن، صحیح و بدون اشتباه می‌باشد و اگر کسی نسبت به حرف یا کلمه‌ای از آن، تردید نماید، کافر می‌شود.

مهمترین وظیفه یک عالم دینی، درک احکام الهی و شناخت اصول و قوانینی است که خداوند برای بندگانش در نظر گرفته است.

در عصر صحابه، مسلمانان قرآن را به صورت شفاهی از رسول اکرم ﷺ فرا گرفتند و نسل‌های بعدی به صورت متواتر به آن دست یافتند.

پیامبر ﷺ علاوه بر رساندن کتاب خدا به مردم، وظیفه دیگری نیز داشت که عبارت است از:

توضیح و شرح کتاب و تفصیل احکام مجمل و بیان قواعد عام آن. بنابراین مسلمانان علاوه بر شناخت کتاب الله لزوماً به بیان پیامبر ﷺ نیز نیازمند بودند. بدیهی است که فهم درست قرآن و دست یافتن به مقاصد بسیاری از آیات احکام، تنها با مراجعه به رسول خدا ﷺ میسر و ممکن می‌باشد؛ همان کسی که قرآن بر او نازل شد و موظف بود که آن را برای مردم بیان نماید.

از این رو تمام مسلمانان گذشته و حال - جز تعداد اندکی از فرقه‌های منحرف - از اتفاق نظر دارند که سنت رسول خدا ﷺ چه قولی باشد، چه عملی و چه تقریری، یکی از مصادر قانونگذاری اسلامی است که هیچ قانونگذاری نمی‌تواند در شناخت حلال و حرام از آن بی‌نیاز باشد. چنانکه در مباحث گذشته دلایلی از کتاب الله و سنت رسول

الله ﷺ در این زمینه بیان نمودیم و آنچه در این فصل مورد نظر ماست، جایگاه سنت نسبت به کتاب الله می باشد که آیا در یک درجه از اهمیت قرار دارند یا خیر؟ در اینکه متن قرآن، قطعی الثبوت است، تردیدی وجود ندارد. البته از نظر دلالت، برخی از آیات قطعی و برخی ظنی هستند. اما در میان انواع سنت‌ها، سنت متواتر، قطعی الثبوت است و غیرمتواتر، ظنی الثبوت. بدیهی است که جایگاه ظنی الثبوت چه از نظر دلالت قطعی باشد و چه ظنی، بعد از جایگاه قطعی الثبوت خواهد بود. بنابراین، جایگاه سنت پس از جایگاه کتاب الله می باشد.

از سوی دیگر سنت، یا توضیح کتاب الله و یا اضافه بر آن است. اگر بیان کتاب الله باشد، پس نسبت به قرآن در جایگاه دوم قرار می گیرد. زیرا اصولاً نص اصلی، پایه و اساس بوده و تفسیر، بعد از آن می باشد و اگر سنت، مطلب اضافه‌ای را در برداشته باشد، باز هم کتاب الله بر آن مقدم است.

این جنبه عقلانی قضیه بود که با بسیاری از اخبار و روایات تأیید گردیده است. از جمله با این روایت معاذ ﷺ است که ابو داود و ترمذی آن را روایت نموده‌اند: (کیف تقضي إذا عرض لك قضاء؟) قال: بكتاب الله؛ قال: (فإن لم تجد)؟ قال: بسنة رسول الله. قال: (فإن لم تجد)؟ قال: أجتهد برأيي؟

ترجمه: رسول خدا ﷺ از معاذ ﷺ پرسید: «چگونه قضاوت می کنی؟» گفت: با کتاب خدا. فرمود: «اگر (حکمش را در کتاب) نیافتی؟» گفت: با سنت رسول الله. فرمود: «اگر (حکمش را در سنت) نیافتی؟» گفت: به رأی خود، اجتهاد می کنم.

عمر ﷺ در نامه‌ای به قاضی شریح، نوشت: (إذا أتاك أمر فاقض بها في كتاب الله فإن أتاك بما ليس في كتاب الله فاقض بها سن فيه رسول الله ﷺ) یعنی: «هرگاه برایت مسأله‌ای پیش آمد، بنا بر آنچه در کتاب خداست، حکم کن و اگر مسأله‌ای برایت پیش آمد که در کتاب خدا نبود، بر اساس سنت پیامبر ﷺ حکم نما...».

در روایت دیگری آمده است: (إذا وجدت شيئاً في كتاب الله فاقض به ولا تلتفت إلي غيره)^۱ یعنی: «هرگاه در کتاب خدا، چیزی دیدی، به آن حکم نما و به چیزی دیگری

۱- روایت ابوداود؛ ترمذی هم آن را روایت کرده و گفته: سندش، نزد من متصل نیست. ابن عربی در شرح ترمذی، آن را حدیث مشهوری دانسته است.

توجه مکن». در روایت دیگری آمده است: (أَنْظِرْ مَا تَبَيَّنَ لَكَ فِي كِتَابِ اللَّهِ فَلَا تَسْأَلْ عَنْهُ أَحَدًا وَ مَا لَمْ يَتَبَيَّنْ لَكَ فِي كِتَابِ اللَّهِ فَاتَّبِعْ فِيهِ سُنَّةَ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ) این روایت نیز به مفهوم روایت پیشین می باشد.

از عبدالله بن مسعود رضی الله عنه نیز روایت شده که فرمود: «هر کس از شما که قرار شد قضاوتی بکند، پس به آنچه در کتاب خداست، قضاوت نماید و اگر حکمش را در کتاب الله نیافت، به سنت رسول الله ﷺ مراجعه نماید».

قبلاً گذشت که روش شیخین به همین منوال بود. هرگاه مسأله‌ای پیش می آمد، آنان، نخست حکمش را در کتاب الله می جستند و اگر حکمش را در کتاب الله نمی دیدند، به سنت پیامبر ﷺ مراجعه می کردند. چنین مواردی در اقوال صحابه، تابعین، ائمه و مجتهدین به کثرت وجود دارد.

البته در رد آنچه ذکر کردیم، از بعضی علما دیدگاه‌هایی ذکر شده مبنی بر اینکه سنت، در زمینه تشریح، اصل است. زیرا سنت، بیانگر مجملات کتاب الله می باشد؛ مطلق آن را مقید و عام آن را خاص می گرداند و از این رو گاهی ظاهر کتاب الله ترک می گردد و به سنت مراجعه می شود. چنانچه بسا اوقات نص کتاب دارای چند احتمال است که به وسیله سنت یکی از احتمالات تعیین می گردد و به آن احتمالی که توسط سنت تعیین شده است عمل می شود و مقتضی کتاب ترک می گردد. به عنوان مثال آیه سرقت، مقتضی است که دست هر سارقی قطع شود، اما سنت، آن را مختص سارقی می داند که سرقتش به میزان مشخصی رسیده باشد. همچنین ظاهر آیه سرقت، مقتضی آن است که دست سارق قطع شود و معمولاً از انگشتان تا آرنج را دست می نامند، ولی سنت، فقط میج دست را محل قطع می داند.

همچنین آیه زکات، همه اموال را شامل می شود، ولی سنت آن را به برخی از اموال تخصیص داده است.

همچنین قرآن می گوید: ﴿وَأَجَلٌ لَكُمْ مَّا وَرَاءَ ذَلِكَ﴾ [النساء: ۲۴]. این آیه، ازدواج با زنان را جز زانی که در آیه قبل از آن مشخص شده‌اند، جایز قرار می دهد، اما سنت، ازدواج همزمان با یک زن و خاله یا عمه‌اش را از این عمومیت مستثنی کرده است.

در نظر داشتن دلایل فوق چنین می‌طلبد که سنت بر کتاب مقدم باشد و یا اینکه در یک جایگاه قرار بگیرند. در جواب باید گفت: عملکرد سنت در چنین مواردی صرفاً توضیح منظور کتاب الله است. مثلاً سنت، حدود قطع دست را در آیه سرقه توضیح می‌دهد که از مچ دست باشد نه از آرنج و همینطور سنت توضیح می‌دهد که منظور از سارق در کتاب خدا، سارق نصاب مشخص است. بنابراین سنت در این موارد حکم جدیدی را ثابت نمی‌کند؛ بلکه مجمل کتاب الله را توضیح می‌دهد.

حدیث معاذ^۱ را نیز برخی قبول ندارند و ترمذی در مورد آن می‌گوید: سندش، نزد من متصل نیست.^۱

جوزجانی آن را در ردیف موضوعات شمرده و درباره‌اش گفته است: حدیث بی‌اساسی است که در هیچیک از اصول شریعت نمی‌توان به آن اعتماد نمود. در جواب باید گفت: عمل بزرگان صحابه مانند ابوبکر، عمر، ابن مسعود، ابن عباس^۲ و دیگران که از طرق صحیح، ثابت شده و نیز عمل علمای سلف، برای اثبات این مطلب کافی است.

در مورد احادیث آحاد که در طرق ثبوتشان ظن و گمان وجود دارد، بدون تردید در مقام بعد از قرآن قرار دارند و نباید فراموش کرد که از حیث اجتهاد و فهم نصوص، قبل از تنفیذ ظاهر نصوص قرآن، ناگزیر باید به سنت مراجعه نمود. زیرا احتمال تخصیص، تقیید و شرح و بیان کتاب توسط سنت وجود دارد. بنابراین از این ناحیه سنت با کتاب مساوی است. یعنی اینکه باید نصوص کتاب و سنت را با هم مقایسه نمود و راههای جمع بین آنها را بررسی کرد.

آیا سنت، یک منبع قانونگذاری مستقل است؟

علما اتفاق نظر دارند که نصوص سنت بر سه قسم است:

۱- سنتی که مؤید احکام قرآن است و از لحاظ اجمال و تفصیل، با کتاب الله موافق می‌باشد. مانند احادیثی که صرفاً وجوب نماز، زکات و روزه را می‌رسانند و هیچ اشاره‌ای به شرایط و ارکان آنها ندارند. چنین احادیثی کاملاً با کتاب الله موافق هستند. مانند حدیث: (بني الإسلام علي خمس شهادة أن لا إله إلا الله وأن محمداً رسول الله وإقام الصلاة وإيتاء الزكاة وصوم رمضان وحج البيت

۱- ترمذی به شرح ابن عربی (۷۰/۶)

من استطاع إليه سبيلاً) یعنی: «اسلام بر پنج چیز استوار شده است: اقرار به شهادتین، اقامه نماز، ادای زکات، روزه رمضان و حج خانه خدا برای کسی که بتواند و استطاعت داشته باشد».

این حدیث با آیات ذیل کاملاً مطابق است:

﴿وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَعَآتُوا الزَّكَاةَ﴾ [البقرة: ۸۳]. یعنی: «و نماز را برپای بدارید و زکات

بدهید».

﴿يَتَأْتِيهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِن

قَبْلِكُمْ﴾ [البقرة: ۱۸۳]. یعنی: «ای مؤمنان! روزه بر شما فرض شده همچنانکه بر گذشتگان شما فرض شد».

﴿وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا﴾ [آل عمران: ۹۷]. یعنی: «حج

خانه خدا، واجب الهی است برای کسانی که توانایی رفتن به آنجا را دارند».

در حدیث آمده است: (لا یحل مال امریء مسلم الا بطیب نفسه) یعنی: «خوردن مال هیچ مسلمانی، حلال نیست مگر آنکه او، با طیب خاطر راضی باشد».

حدیث مذکور، با این آیه همسو می‌باشد: ﴿يَتَأْتِيهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا تَأْكُلُوا

أَمْوَالَكُم بَيْنَكُم بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَن تَرَاضٍ مِّنْكُمْ﴾ [النساء: ۲۹]. یعنی:

«ای اهل ایمان! اموال یکدیگر را بناحق نخورید مگر اینکه داد و ستدی باشد که از رضایت (دو طرف) سرچشمه بگیرد».

۲- نوع دوم، احادیثی هستند که بیانگر احکام قرآن از لحاظ تقیید مطلق، تفصیل مجمل و تخصیص عام می‌باشند؛ مانند احادیثی که احکام نماز، روزه، زکات، حج و بیوع و معاملات را بیان می‌کنند که در قرآن به صورت مجمل ذکر شده‌اند. اغلب روایات و احادیث از این نوع هستند.

۳- قسم سوم احادیثی هستند که بیانگر حکمی می‌باشند که در قرآن نه تصریح شده و نه منتفی شده است. مانند احادیث دال بر حرمت جمع بین زن و عمه یا خاله اش و احکام شفعه، رجم زانی متأهل، تبعید زناکار مجرد، مسأله ارث جده و...

در مورد دو نوع اول باید گفت که احکامشان، به صورت مستقل ثابت است و بیشتر احادیث، از این نوعند و اختلافی در میان علما در این مورد وجود ندارد. اما در مورد قسم، سوم اختلاف نظر وجود دارد که آیا این نوع احادیث مستقلاً احکام جدیدی را ثابت می‌کنند یا باید به نوعی، آن‌ها را تحت نصوص قرآن درآورد، هرچند که با تأویل باشد؟

صاحب موافقات و دیگران، نظریه دوم و جمهور، نظریه اول را ترجیح داده‌اند. بهتر است نخست عبارتی از امام شافعی رحمته در این زمینه نقل کنیم و سپس به توضیح و شرح این اختلاف پردازیم؛ امام شافعی می‌گوید: ^۱ در اینکه سنت‌های پیامبر صلی الله علیه و آله بر سه قسم است، در میان اهل علم هیچ اختلافی سراغ ندارم.. سپس می‌گوید: اهل علم بر دو نوع آن اتفاق دارند:

- ۱- سنتی که مؤید نص موجود در کتاب خداست.
- ۲- سنتی که در مورد آن در کتاب الله به صورت مجمل، حکمی بیان شده و پیامبر صلی الله علیه و آله مراد آن حکم مجمل را بیان کرده است. در این دو مورد اختلافی نیست.

اما قسم سوم، سنتی است که در کتاب الله پیرامون آن نصی وجود ندارد. در این مورد علما دیدگاه‌های متفاوتی دارند:

- ۱- عده‌ای می‌گویند: خداوند تعالی اطاعت پیامبر صلی الله علیه و آله را در حالی فرض گردانیده است که می‌دانسته و راضی بوده که پیامبرش، پیرامون برخی از مسایل، احادیثی بگوید که حکم مربوطه در کتاب خدا وجود ندارد.
- ۲- برخی می‌گویند: از طرف پیامبر صلی الله علیه و آله هیچ حکمی صادر نشده است مگر اینکه ریشه‌ای در کتاب خدا دارد؛ چنانچه سنت پیامبر صلی الله علیه و آله در مورد بیان تعداد رکعات نماز، مبتنی بر اصل فرض بودن نماز از جانب خداست. همینطور تمام سنت‌های پیامبر صلی الله علیه و آله در مورد بیوع و سائر شرائع؛ زیرا خداوند متعال به طور اجمال فرموده است:

﴿وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا﴾ [البقرة: ۲۷۵]^۲

۱- الرسالة، ۹۱

۱- بقره: ۲۷۵؛ یعنی: «خداوند، داد و ستد را حلال نموده و ربا را حرام کرده است».

﴿لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ﴾ [النساء: ۲۹]^۱

بنابراین آنچه رسول خدا ﷺ حلال یا حرام گردانیده، در واقع تبیین حکم الهی است؛ همانطور که نماز را تبیین نموده است.

۳- برخی گفته‌اند: هر آنچه که رسول خدا ﷺ بیان نموده، در مورد آن از جانب خداوند ﷻ مأموریت داشته است.

۴- برخی گفته‌اند: تمام سنت‌های پیامبر ﷺ مطالبی است که بر وی الهام شده است.

لازم به یادآوری است که هدف امام شافعی از ذکر اختلاف در قسم سوم، اختلاف بر سر وجود یا عدم وجود آن نیست، بلکه اختلاف در مورد جایگاه آن می باشد.

دلایل کسانی که به مستقل بودن سنت در قانونگذاری معتقدند

۱- تا زمانی که عصمت پیامبر ﷺ از خطا، ثابت است، عقلاً مانعی از استقلال در تشریع وجود ندارد. الله متعال از هر طریقی که بخواهد می‌تواند پیامبرش را به تبلیغ احکام دستور دهد، چه از طریق کتاب و چه از طریق غیر کتاب و چون برای این امر عقلاً مانعی وجود ندارد و عملاً نیز به اتفاق تمام علما تحقق یافته است، پس چه دلیلی برای عدم پذیرش آن وجود دارد؟

۲- نصوص زیادی در قرآن وجود دارد که بیانگر وجوب اطاعت از رسول الله ﷺ است. بدون اینکه تفاوتی بین سنت‌های مبینة و موکده و مستقله بیان نماید. بلکه برخی از این نصوص به استقلال سنت اشاره دارند. چنانچه الله ﷻ می‌فرماید: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِن تَنَزَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ إِن كُنتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ﴾ [النساء: ۵۹].

ترجمه: «ای مؤمنان! از خدا و از پیامبر و والیان امر اطاعت نمایید. پس اگر در چیزی اختلاف کردید، آن را به خدا برگردانید اگر واقعاً به خدا و روز واپسین ایمان دارید.»

۲- نساء: ۲۹؛ یعنی: «اموال یکدیگر را بناحق نخورید».

بدیهی است ارجاع یک مسأله به خداوند متعال، به معنای رجوع به کتاب الله است و برگرداندن به سوی رسول الل ﷺ، به مفهوم مراجعه به سنت های پیامبر ﷺ بعد از وفاتش می باشد.

در جایی دیگر خداوند ﷻ می فرماید: ﴿وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأَحْذَرُوا فِان تَوَلَّيْتُمْ فَأَعْلَمُوا أَنَّمَا عَلَى رَسُولِنَا الْبَلَّغُ الْمُبِينُ﴾ [المائدة: ۹۲]. یعنی: «از خدا و از پیغمبر فرمانبرداری کنید (و از مخالفت با فرمان خدا و پیامبر) برحذر باشید». هدف از تمام آیاتی که در آنها اطاعت از رسول خدا ﷺ با اطاعت از خداوند ﷻ مقارن شده، اطاعت از ایشان در احکامی است که در کتاب خدا وجود ندارد. زیرا اگر این احکام در قرآن وجود داشت، نیازی نبود که مستقلاً اطاعت از رسول الله ﷺ را بیان نماید. چنانکه می فرماید: ﴿فَلْيَحْذَرِ الَّذِينَ يُخَالِفُونَ عَنْ أَمْرِهِ أَنْ تُصِيبَهُمْ فِتْنَةٌ أَوْ يُصِيبَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾ [النور: ۶۳].

ترجمه: «پس کسانی که با دستور رسول الله ﷺ مخالفت می کنند، باید از این بترسند که دچار فتنه شوند یا عذابی دردناک بدیشان رسد». در این آیه پیامبر خدا ﷺ به چیزی اختصاص داده شده که در قرآن وجود ندارد و باید از آن پیروی کرد؛ یعنی سنت رسول الله ﷺ.

همچنین می فرماید: ﴿مَنْ يُطِيعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ﴾ [النساء: ۸۰]. یعنی: «هر کسی که از پیامبر اطاعت کند، پس در واقع از خدا اطاعت کرده است». ﴿وَمَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا﴾ [الحشر: ۷]. یعنی: «آنچه پیامبر به شما داد، آن را بگیرید و از آنچه شما را از آن منع کرد، بازآیید».

﴿فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّى يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا يَجِدُوا فِي أَنْفُسِهِمْ حَرَجًا مِمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا﴾ [النساء: ۶۵]. یعنی: «اما نه! به پروردگارت سوگند که آن ها مؤمن نمی شوند تا تو را در اختلافات و درگیریهای خود به داوری نطلبند و سپس ملالی در دل خود از داوری تو نداشته و کاملاً تسلیم (قضاوت تو) باشند».

این آیه در مورد قضاوتی که رسول خدا ﷺ بین زبیر ﷺ و یکی از انصار ﷺ در مورد استفاده از آب کشاورزی کرده بود، نازل گردید که حکم آن در قرآن نبود.

بدین ترتیب تمام دلایل قرآن بیانگر این است که آنچه پیامبر ﷺ آورده و نیز امر و نهی آن حضرت ﷺ، از نظر حکم با قرآن یکی است.

۳- احادیث زیادی وجود دارد مبنی بر اینکه شریعت از دو اصل شکل گرفته است که عبارتند از: کتاب خدا و سنت پیامبر. از طرفی سنت، شامل مطالبی است که در قرآن وجود ندارد و عمل به احکامی که در سنت آمده‌اند، همانند عمل به احکام برگرفته از کتاب الله، واجب و ضروری است. چنانچه رسول خدا ﷺ فرموده است: «به زودی یکی از شما خواهد گفت: این، کتاب خداست. آنچه را که در آن حلال است، حلال می‌دانیم و آنچه در آن حرام است، آن را حرام می‌دانیم. آگاه باشید به هر کس از جانب من حدیثی رسید و او، آن را تکذیب نمود، همانا خدا و رسولش را تکذیب کرده است».^۱

قبل از این نیز حدیث دیگری را در این موضوع ذکر کردیم و این، دلیل آن است که در سنت احکامی وجود دارد که در کتاب وجود ندارد.^۲

۴- سخنی در این مورد از علی ﷺ نقل شده که گفته است: (ما عندنا إلا کتاب أو فهم أعطیه رجل مسلم و ما فی هذه الصحيفة...). یعنی: «تنها چیزی که نزد ماست، قرآن یا فهمی است که به یک مسلمان داده شده و نیز آنچه در این صحیفه هست...».

و در حدیث معاذ ﷺ نیز آمده است: بماذا تحکم؟ قال: بکتاب الله. قال: فإن لم تجد؟ قال: فبسنة رسول الله ﷺ.^۳

در این روایت، به صراحت روشن است که سنت، مشتمل بر احکامی است که در قرآن وجود ندارد و این همچون سخن علماست که گفته‌اند: (ترك الكتاب موضعا للسنة و ترك السنة موضعا للقرآن)^۴ یعنی: «قرآن، جاهایی برای سنت و سنت نیز جاهایی برای قرآن گذاشته است».

۱- روایت طبرانی در الاوسط از جابر؛ ابن عبدالبر آن را در جامع بیان العلم (۱۸۹/۲) آورده است.

۱- الموافقات (۱۵/۴)

۲- در صفحات قبل ترجمه و تخریج این روایت بیان شده است.

۳- الموافقات ۱۶/۴-۱۷

دلایل منکرین استقلال سنت در زمینه تشریح

گروه دیگری برای اثبات دیدگاه خود از دلایل ذیل که نظر شاطبی نیز هست، استدلال می‌کنند:

از آنجا که سنت برای بیان مجمل، مشکل و توضیح اختصار کتاب الله آمده، با کتاب یکی است. زیرا تفسیر کتاب است؛ چنانچه آیه‌ای در قرآن نیز گویای همین مطلب است: ﴿أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ الَّذِي كَرِهْتَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ﴾ [النحل: ۴۴].

یعنی: «ما، قرآن را بر تو نازل کردیم تا برای مردم آنچه را به سوی آنان فرو فرستاده شده است، تبیین نمایی».

پس هیچ امری در سنت وجود ندارد مگر اینکه قرآن، یا به صورت مجمل و یا به صورت مفصل به معنی آن دلالت دارد.

همینطور تمام دلایلی که بیانگر منبع بودن قرآن و کلی بودن آن در زمینه تشریح می‌باشند، دلیل این نظریه هستند.

همچنین خداوند متعال، می‌فرماید: ﴿وَإِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ﴾ [القلم: ۴]. یعنی: «تو، دارای خلق و خوی بس سترگی هستی».

عائشه رضی الله عنها برای بیان اخلاق پیامبر صلی الله علیه و آله همین آیه را بیان کرد و گفت: (کان خلقه القرآن) یعنی: «خلق و خوی او، قرآن بود».

معلوم می‌شود که قول، فعل و تقریر پیامبر صلی الله علیه و آله به قرآن بر می‌گردد و اخلاق نیز در همین موارد محصور می‌باشد. از سوی دیگر خداوند متعال، قرآن را بیانگر هر چیز قرار داده که لازمه اش، اینست که سنت زیر مجموعه قرآن می‌باشد.

چنانکه می‌فرماید: ﴿مَا فَزَّطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ﴾ [الأنعام: ۳۸]. یعنی: «در کتاب هیچ چیز را فروگذار نکرده ایم».

﴿الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ﴾ [المائدة: ۳]. یعنی: «امروز دین‌تان را برای شما تکمیل کردم». منظور از این تکمیل، نزول قرآن است. خلاصه اینکه سنت، بیانگر قرآن و تفسیر آن است.^۱

این گروه در جواب کسانی که به استقلال سنت در تشریح معتقدند، می‌گویند: ما، بر این باوریم که سنت، بیانگر کتاب است و منظور از آیاتی که شما جهت اثبات وجوب اطاعت از خدا و رسول ذکر نمودید، اطاعت از رسول الله ﷺ در شرح و بیان کتاب الله می‌باشد. یعنی کسی که مطابق بیان رسول الله ﷺ عمل نماید، آن فرد به مقصود و منظور الهی در کلامش عمل کرده و ضمناً از رسول خدا ﷺ نیز اطاعت نموده است و اگر کسی بر خلاف بیان پیامبر ﷺ عمل نماید، از خدا نافرمانی کرده است. زیرا بر خلاف منظور کلام الهی عمل کرده و ضمناً از پیامبر خدا ﷺ نیز نافرمانی نموده است. بنابراین نباید از آیاتی که به پیروی رسول الله ﷺ دستور می‌دهند، چنین استدلال کرد که در سنت چیزی وجود دارد که در قرآن وجود ندارد.

آنچه آن‌ها از داوری پیامبر ﷺ به نفع زبیر رضی الله عنه ذکر کردند و ادعا نمودند که در کتاب الله وجود ندارد، درست نیست. بلکه این داوری برگرفته از احکام و نصوص قرآن است. چنانچه در فصل آینده بحث خواهد شد.

ما می‌پذیریم که در سنت، احکامی افزون بر احکام قرآن وجود دارد، اما زیادتشان، دال بر آن نیست که اصلی در قرآن ندارند. زیرا شرح نیز نوعی زیادت بر متن است، ولی هیچکس، آن را مطلب اضافه‌ای تلقی نمی‌کند.

در مورد حدیث (یوشک رجل منکم...) گفته‌اند: در سند آن فردی به نام زید بن جاب وجود دارد که امام احمد در مورد او گفته است: او، راستگوست و البته اشتباهات زیادی دارد. ابن حبان نیز در مورد این فرد، نظریه مشابهی دارد. وی احادیثی از سفیان ثوری روایت کرده که آن احادیث نزد علما، جای بحث و مناقشه دارند. به همین جهت امام بخاری و مسلم، احادیث وی را ترک کرده‌اند.

اختلاف نظر، بر سر استقلال یا عدم استقلال سنت در زمینه تشریح، اختلاف در واژه هاست

از نظریات فریقین چنین بر می‌آید که هر دو گروه، معتقدند که در سنت، احکامی وجود دارد که در کتاب الله، به صراحت نیامده است. با این تفاوت که گروه اول می‌گوید: وجود این نوع احکام، بیانگر استقلال سنت در تشریح است. زیرا احکامی توسط سنت ثابت می‌شود که در کتاب الله وجود ندارند.

گروه دوم نیز وجود چنین احکامی در سنت را که صراحتاً در قرآن نیستند، قبول دارند، اما آن‌ها، این نوع احکام را به نحوی، در نصوص قرآن داخل می‌دانند. آن‌ها معتقدند که هیچ حدیث صحیحی وجود ندارد که حکمی را ثابت نماید و آن حکم در قرآن نباشد مگر اینکه تحت نص و یا قاعده‌ای از قواعد قرآن در می‌آید و اگر حدیثی پیدا شود که چنین نباشد، قطعاً صحت آن حدیث، ثابت نیست و عمل کردن به آن درست نمی‌باشد.

از آنجا که هر دو گروه به وجود احکامی در سنت اذعان دارند که در قرآن وجود ندارند، می‌توان نتیجه گرفت که اختلاف‌شان لفظی است، نه حقیقی.

فصل دوم:

قرآن چگونه حاوی سنت است؟

آنطور که شاطبی و موافقینش می‌گویند و با توجه به آیه ۸۹ سوره نحل و نیز آیه ۳۸ سوره انعام، سنت، مبین قرآن است و قرآن شامل همه احکامی است که اجمالاً یا تفصیلاً در سنت بیان شده‌اند و از طرفی شاهد بسیاری از احکامی هستیم که در قرآن نیامده‌اند؛ پس این شمول و دلالت چگونه صورت گرفته است؟
علما در بیان این مطلب، پنج نوع دلالت را ذکر کرده‌اند:

اول: قرآن به وجوب عمل به سنت دلالت دارد؛ هر عملی که مطابق داده‌های سنت انجام شود، در واقع عمل به قرآن است. این، نظریه به عبدالله بن مسعود^{رضی} منسوب است. چنانکه زنی از بنی اسد نزد ایشان آمد و گفت: ای اباعبدالرحمن! اطلاع یافتم که شما زنانی را که خالکوبی کرده یا موهای صورتشان را می‌گیرند یا بین دندان‌هایشان فاصله ایجاد می‌کنند و خلقت الهی را تغییر می‌دهند، نفرین نموده‌اید؟ عبدالله بن مسعود^{رضی} گفت: چرا کسانی را که پیامبر^{صلی} آنان را نفرین نموده و خداوند، آنان را در کتابش نفرین کرده، نفرین نکنم؟ آن زن گفت: من تمام قرآن را خواندم و چنین چیزی نیافتم. عبدالله بن مسعود^{رضی} گفت: اگر آن را با دقت می‌خواندی، حتماً نفرین خدا را می‌یافتی؛ مگر خداوند نمی‌فرماید: ﴿وَمَا آتَيْنَاكَمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَأْتِهِمْ﴾ [الحشر: ۷]^۱ یعنی: «آنچه پیامبر به شما داده است، برگزید و از آنچه شما را نهی کرده است، بازآید».

همچنین عبدالرحمن بن یزید، فردی را در احرام دید که به جای لباس احرام، لباس‌های معمولی خود را پوشیده بود. عبدالرحمن، او را از این عمل نهی نمود. آن شخص گفت: آیه‌ای از کتاب الله برایم بیاور که لباس‌هایم را از تنم در آورد. عبدالرحمن بن یزید، آیه فوق را تلاوت نمود.^۲

۱- الموافقات ۲۴/۴ و جامع بیان العلم ۱۸۸/۲.

۲- الموافقات ۲۵/۴ و جامع بیان العلم ۱۸۹/۲.

همچنین روایت است که طاووس بعد از نماز عصر دو رکعت نماز می‌خواند. ابن عباس رضی الله عنه گفت: این دو رکعت را نخوان. طاووس گفت: این دو رکعت زمانی ناجائز است که به عنوان سنت اتخاذ شوند. ابن عباس رضی الله عنه گفت: پیامبر خدا صلی الله علیه و آله از خواندن نماز بعد از نماز عصر نهی کرده است و من نمی‌دانم شما با خواندن این دو رکعت سزاوار عذاب می‌شوی یا مستحق پاداش؟ زیرا الله جل جلاله می‌فرماید: ﴿وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا مُؤْمِنَةٍ إِذَا قَضَى اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَمْرًا أَنْ يَكُونَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ مِنْ أَمْرِهِمْ﴾ [الأحزاب: ۳۶]. ترجمه: «هیچ مرد و زن مؤمنی در کاری که خدا و رسولش داوری کرده باشند، اختیاری از خود در آن ندارند».

دوم: منظور همان روش مشهور نزد علماست که کتاب، مجمل است و سنت، بیانگر آن. مانند احادیثی که در توضیح احکام اجمالی قرآن وارد شده‌اند و بیانگر کیفیت عمل، اسباب، شروط، موانع، لواحق و امثال آن می‌باشند. مثلاً در مورد نماز، بیان وقت، رکوع، سجود و سائر احکام آن یا در مورد زکات، بیان مقدار، وقت و نصاب. و همینطور احکام روزه، حج، ذبائح، نکاح، بیوع، جنایات و... که جزئیات آن‌ها در کتاب الله ذکر نشده، اما توسط سنت بیان گردیده است. ظاهراً در این آیه همین مطلب بیان شده است: ﴿وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ﴾ [النحل: ۴۴]. یعنی: «ما، قرآن را فرو فرستادیم تا برای مردم توضیح بدهی آنچه را که بسوی آن‌ها فرستاده شده است».

از عمران بن حصین رضی الله عنه روایت است که به شخصی گفت: تو، فردی نادان هستی. آیا در کتاب الله دیده‌ای که نماز ظهر چهار رکعت است و باید خفیه خوانده شود؟ سپس زکات و... را نیز به عنوان مثال متذکر شد و افزود: آیا تفصیل این احکام را می‌توان در کتاب الله یافت؟

آری! کتاب الله، این موارد را مبهم گذاشته است تا سنت آن‌ها را تفسیر نماید.^۱ شخصی به مطرف بن عبدالله بن شخیر گفت: جز قرآن از چیز دیگری برایمان سخن نگو.. مطرف گفت: سوگند به خدا که ما نیز نمی‌خواهیم برای قرآن جایگزینی بیاوریم. اما دنبال کسی هستیم که او نسبت به ما در مورد قرآن بیشتر آگاهی دارد.^۲

۱- الموافقات ۲۶/۴؛ جامع بیان العلم (۱۹۱/۲).

۲- مصدر سابق

به همین دلیل است که اوزاعی می‌گوید: کتاب خدا، بیشتر به سنت نیازمند است تا سنت به کتاب.

ابن عبدالبر می‌گوید: منظور اوزاعی این است که سنت، بیانگر اهداف قرآن می‌باشد.^۱

از امام احمد در مورد این سخن سؤال شد که: (سنت، حکم قرآن را نسخ می‌کند)؛ احمد رضی الله عنه گفت: من جرأت نمی‌کنم چنین بگویم، اما معتقدم که سنت، کتاب را تفسیر و تبیین می‌نماید.^۲

سوم: در نظر گرفتن مفاهیمی کلی که در نصوص مختلف قرآن از نظر قانونگذاری ملحوظ است و احکامی که در سنت آمده، از این مقاصد و معانی جدا نیست. تفصیل مطلب بدین شکل است که قرآن جهت تحقق سعادت مردم در دنیا و آخرت آمده و اصولاً سعادت در سه چیز خلاصه می‌شود:

- ۱- ضروریات که عبارتند از: حفاظت دین، نفس، نسل، مال و عقل.
 - ۲- نیازها: یعنی تمام احکامی که باعث ایجاد آسانی و رفع تنگی و حرج می‌شود؛ مانند خوردن روزه در سفر و بیماری.
 - ۳- تحسینات: یعنی احکامی که مربوط به حسن اخلاق و رفتار نیکند.
- امور سه گانه فوق و متعلقاتشان را قرآن به عنوان اصولی بیان نموده است که بسیاری از احکام را در بر می‌گیرند. امور مذکور در سنت نیز به عنوان مسایل برگرفته از کتاب ذکر شده و تفصیل آن بیان گردیده است و با تجزیه و تحلیل، تمام نصوص سنت به اصول سه گانه فوق منتهی می‌شوند.

چهارم: بسا اوقات قرآن، دو حکم متقابل را صراحتاً بیان می‌دارد و مواردی نیز وجود دارد که با این دو حکم تشابه دارند. آنگاه سنت می‌آید و این مشابها را بر حسب تناسب به یکی از آن‌ها ملحق می‌نماید. همچنین قرآن به وجود یک علت در یک حکم تصریح می‌نماید. سپس سنت رسول خدا صلی الله علیه و آله از طریق قیاس، مسائلی را که علت مزبور در آن‌ها وجود دارد، به آن‌ها ملحق می‌گرداند.

مثال‌هایی در مورد دو حکم متقابل:

۳- جامع بیان العلم ۱۹۱/۲

۱- مصدر سابق؛ الموافقات (۲۶/۴)

۱- خداوند متعال، طیبیات را حلال و خبائث را حرام گردانیده است. در این میان چیزهایی وجود دارند که معلوم نیست جزو طیبیاتند یا جزو خبائث؟ سنت، می‌آید و در مورد آن اشیاء قضاوت می‌کند که جزو کدام گروهند. چنانچه رسول خدا ﷺ از خوردن حیوانات درنده و پرندگان دارای چنگال نهی نموده است. همینطور از خوردن گوشت الاغ اهلی نیز نهی کرده و خرگوش و برخی پرندگان و سوسمار را جزو طیبیات قرار داده است.

۲- یکی از طیبیاتی که خداوند حلال گردانیده، شکار دریاست و یکی از خبائثی که در قرآن تصریح شده، حیوان خودمرده است. در این میان حکم خودمرده دریا مشتبه بود تا اینکه رسول خدا ﷺ آمد و فرمود: «آب دریا پاک است و خودمرده آن حلال»^۱ و در جایی دیگر فرمود: (أحلت لنا میتتان و دمان؛ أما میتتان فالسّمک و الجراد و أما الدمان فالکبد و الطحال)^۲ در این حدیث به حلال بودن ماهی و ملخ و نیز حلال بودن جگر و طحال تصریح شده است.

۳- خداوند متعال، حیوان خودمرده را حرام و حیوان ذبح شده را مباح گردانید. اما حکم جنین حیوان ذبح شده همچنان مشتبه بود تا اینکه رسول خدا ﷺ در این باره فرمود: (ذکاة الجنین ذکاة أمه)^۳ یعنی: «ذبح جنین، ذبح مادرش می‌باشد».

چند مثال در مورد صدور احکام خاص پیرامون مسائل دو جانبه:

۱- خداوند متعال، نکاح و ملک یمین را حلال و زنا را حرام گردانید، اما حکم نکاحی که براساس رعایت شروط انجام نشود، همچنان مشتبه بود تا اینکه رسول اکرم ﷺ فرمود: (أیما امرأة نکحت بغير إذن ولیها فنکاحها باطل فنکاحها باطل، فنکاحها باطل. فإن دخل بها فلها المهر بما استحل منها)^۴

۱- روایت ابوداود، نسائی، ترمذی و ابن ماجه.

۲- روایت ابن ماجه و حاکم و بیهقی از ابن عمر رضی الله عنهما.

۳- روایت ابوداود، حاکم، ترمذی و ابن ماجه؛ ترمذی، آن را حسن دانسته است؛ ابن حبان و دارقطنی نیز این حدیث را روایت کرده‌اند.

۴- روایت ابوداود و ترمذی با اختلاف اندکی در الفاظ.

یعنی: «هر زنی که بدون اجازه ولی خود ازدواج کند، نکاحش باطل است، نکاحش باطل است، نکاحش باطل است؛ اگر در این صورت با او همبستر شد، مهریه کامل پرداخت نماید».

۲- همچنین خداوند در مسأله قتل عمد، قصاص و در قتل خطا، دیه را مقرر نموده و در مورد آسیب رساندن به اعضای بدن دیگران، در صورت عمدی بودن، به قصاص و در صورت خطا، به دیه حکم کرده که احکامش را سنت، بیان نموده است.

اما حکم جنینی که از شکم مادر در اثر ضربه کسی سقط می‌شود، بیان نشده است. جنین از طرفی مشابه اعضای بدن انسان است و از طرفی نیز بخاطر اینکه خلقتش تکمیل شده، شبیه یک انسان کامل می‌باشد. در سنت می‌بینیم که دیه آن، غلام یا کنیزی مقرر شده و این حکم، مخصوص جنین است. زیرا نه عضو محض است و نه انسان کامل. مثالی چند پیرامون الحاق احکام زیر از طریق قیاس:

۱- خداوند ﷺ ربا را حرام گردانیده است. ربای مرسوم در جاهلیت بدین شکل بود که بستانکار به بدهکار می‌گفت: یا طلبم را پرداخت کن و یا در مقابل تأخیر پرداخت، مبلغی به آن می‌افزایم.

از آنجا که علت ربا در این عمل سود بلا عوض بود، رسول خدا ﷺ بسیاری از معاملات را به خاطر وجود این علت، حرام گردانید. رسول خدا ﷺ فرموده است: (الذهب بالذهب و الفضة بالفضة و البر بالبر و الشعير بالشعير و التمر بالتمر و الملح بالملح مثلاً بمثل سواء بسواء يداً بيداً فمن زاد أو ازداد فقد أربى فإذا اختلفت هذه الأصناف فبيعوا كيف شئتم إذا كان يداً بيداً)^۱ یعنی: «طلا را در مقابل طلا و نقره را در مقابل نقره و گندم را در مقابل گندم و جو را در مقابل جو و خرما را در مقابل خرما و نمک را در مقابل نمک، به صورت مساوی و نقد معامله کنید. اگر یک طرف اضافه بود، ربا محسوب می‌شود، اما در صورت اختلاف جنس، هرگونه که بخواهید، معامله کنید بشرطی که نقدی و دست به دست باشد».

۱- حدیث مشهوری است که تمام کتاب‌ها آن را با الفاظی نزدیک به هم ذکر کرده‌اند و روایت مذکور، روایت مسلم، ابوداود و احمد می‌باشد.

۲- خداوند متعال، ازدواج همزمان با دو خواهر را حرام گردانید؛ در قرآن آمده است: ﴿وَأَحِلَّ لَكُمْ مَا وَرَاءَ ذَلِكَ﴾ [النساء: ۲۴]. یعنی: «علاوه بر این‌ها سایر زنان برای شما حلال شده است».

سنت با توجه به علت حرمت ازدواج همزمان با دو خواهر که عبارت است از سست شدن پایه های صلہ رحم و خانواده، ازدواج همزمان با یک زن و عمه یا خاله‌اش و نیز جمع بین برادرزاده و عمه، و خواهرزاده و خاله را حرام قرار داد. زیرا علتی که جمع بین دو خواهر به سبب آن حرام شده، در این مسأله نیز موجود است.

۳- خداوند متعال ازدواج با مادران و خواهران رضاعی را حرام گردانید؛ رسول اکرم ﷺ از طریق قیاس، سایر بستگان رضاعی مانند عمه، خاله، دختر برادر، دختر خواهر و امثال‌شان را نیز حرام گردانید و فرمود: (إِنَّ اللَّهَ حَرَّمَ مِنَ الرِّضَاعَةِ مَا حَرَّمَ مِنَ النَّسَبِ).^۱ یعنی: «خداوند، آنچه را که از نسب حرام کرده، از شیرخوارگی و رضاعت نیز حرام نموده است».

پنجم: ارجاع تمام احکام تفصیلی موجود در سنت به احکام تفصیلی موجود در قرآن؛ به عنوان مثال:

۱- ابن عمر رضی اللہ عنہما زنش را در حالت حیض طلاق داد. پیامبر صلی اللہ علیہ و آله و سلم به عمر رضی اللہ عنہ فرمود: «به او بگو: به زنش رجوع نماید، سپس او را بگذارد تا پاک شود و بعد از آن وقتی دچار حیض گردید و از آن پاک شد. اگر خواست او را نگه دارد یا اینکه قبل از مقاربت طلاقش دهد. این است عده‌ای که خداوند متعال، زنان مطلقه را به گذاراندن آن دستور داده است».

این دستور پیامبر صلی اللہ علیہ و آله و سلم مصداق این آیه است: ﴿يَتَأْتِيهَا النَّبِيُّ إِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَطَلَّقُوهُنَّ لِعِدَّتِهِنَّ﴾ [الطلاق: ۱]. یعنی: «ای پیغمبر! وقتی که خواستید زنان را طلاق دهید، آنان را در وقت فرا رسیدن عده طلاق دهید».

۲- اما در مورد حدیث فاطمه بنت قیس رضی اللہ عنہا که شوهرش او را طلاق داد و پیامبر صلی اللہ علیہ و آله و سلم برای او نفقه و سکنی در نظر نگرفت در حالی که مستحق مسکن بود، نه نفقه، باید گفت: به خاطر اینکه او بدزبان و تندخو بود.

۱- روایت مسلم و ترمذی و نسائی و شافعی با الفاظی نزدیک به این.

این حکم پیامبر ﷺ عیناً تفسیر این آیه است که می‌فرماید: ﴿وَلَا يَخْرُجَنَّ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَنَّ بِفَحِشَةٍ مُّبِينَةٍ﴾ [الطلاق: ۱]. یعنی: «و زن از هم (تا پایان عده، از منازل شوهران‌شان) بیرون نروند، مگر اینکه کار زشت آشکاری انجام دهند».

۳- حدیث سبیهه اسلمی که پانزده روز بعد از وفات شوهرش وضع حمل نمود و پیامبر ﷺ به وی اطلاع داد که عده‌اش تمام شده است.^۱ پس آیه ۲۳۴ سوره بقره، مخصوص زنان غیر حامله است: ﴿وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذُرُونَ أَزْوَاجًا لَا يَنْزُبْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا﴾ [البقرة: ۲۳۴]. یعنی: «و کسانی از شما که می‌میرند و همسرانی پس از خود بجای می‌گذارند، همسران‌شان باید چهار ماه و ده شبانه روز عده بگذرانند».

و آیه ۴ سوره طلاق: ﴿وَأُولَاتُ الْأَحْمَالِ أَجَلُهُنَّ أَنْ يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ﴾ [الطلاق: ۴]، عده زنان باردار را بیان می‌کند، چه مطلقه باشند و چه غیرمطلقه.

چنین اخباری در سنت به کثرت وجود دارد، اما نصوص قرآن در تمام موارد از چنین گستره‌ای برخوردار نیستند.

شاطبی می‌گوید: این قاعده در همه جا صدق پیدا نمی‌کند. چنانچه در نصوص مربوط به نماز، حج، زکات، حیض، لقطه، مساقات و... مصداق نمی‌یابد مگر اینکه مدعیان این قاعده، تکلف به خرج دهند و کلام را از محتوای آن خارج سازند. کاری که سلف صالح و علمای راسخ بدان راضی نمی‌شوند.^۲

این‌ها، مهمترین دلایلی بود که بیانگر شمولیت قرآن بر مطالب بیان شده در سنت می‌باشد و نشان می‌دهد که سنت، زیر مجموعه قرآن است.

حکایات موجود در سنت:

برخی از روایات به شکل حکایات، امثال و مواعظ هستند. این نوع روایات، یا تفسیر برخی از آیات می‌باشند؛ مانند احادیث وارده در تفسیر آیه ﴿وَادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا﴾ [البقرة: ۵۸]، پیامبر ﷺ فرمود: (دخلو یزحفون علی اوراکهم)^۳ یعنی: «با خزیدن بر

۱- این حدیث جز در سنن ابی داود، در سایر کتاب‌های شش گانه حدیث آمده است.

۱- الموافقات: ۵۲/۴

۲- روایت بخاری و ابوداود.

نشیمنگاه‌هایشان وارد شدند». خدای متعال می‌فرماید: و همینطور در تفسیر ﴿فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا قَوْلًا غَيْرَ الَّذِي قِيلَ لَهُمْ﴾ [البقرة: ۵۹]. فرمود: (قالوا حبة في شعرة) و امثال این‌ها.^۱

یا اینکه تفسیر آیه‌ای از آیات قرآن نیستند و حاوی تکلیف اعتقادی و عملی نیز نمی‌باشند. لزومی ندارد که این نوع احادیث، اصلی در قرآن داشته باشند؛ ولی با این حال نیز از حیث ترغیب و ترهیب در ردیف قصص قرآنی هستند و در نوع اول داخلند. مانند حکایت سه نفر از ملت‌های گذشته که یکی نابینا و دیگری پیس و سومی کچل بود. یا روایت مربوط به جریان جریج عابد و همچنین داستان سه نفر که به غار پناه بردند.

۳- ابوهیره رضی الله عنه می‌گوید: رسول اکرم صلی الله علیه و آله فرمود: به بنی اسرائیل گفته شد: ﴿وَأَدْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا وَقُولُوا حِطَّةً﴾ [البقرة: ۵۸] یعنی: «با فروتنی از دروازه آن شهر وارد شوید و بگویید: خدایا گناهان ما را ببخش». اما آنان با نشیمنگاه‌هایشان خزیدند و عقب عقب، وارد شدند و به جای حطه که به معنای طلب آمرزش است، گفتند: (حبة في شعرة) یعنی: دانه ای در جو... نگا: صحیح بخاری، حدیث (۴۴۷۹). [ویراستار]

فصل سوم:

نسخ سنت با قرآن و نسخ قرآن با سنت

نسخ قرآن با قرآن

علما، در مورد جواز نسخ کتاب با کتاب اختلافی ندارند؛ البته بنا به روایتی ابومسلم اصفهانی، منکر وجود نسخ در قرآن شده است. همینطور در جواز نسخ سنت با سنت نیز اختلافی وجود ندارد. با این تفصیل که اگر سنت، متواتر باشد، ناسخش نیز باید متواتر باشد و اگر حدیث از آحاد است، ناسخش باید متواتر و یا در حد خودش باشد. برای این موضوع نمونه های زیادی از احادیث ذکر کرده اند؛ از جمله: (كنت نهیتکم عن زیارة القبور إلا فزوروها)^۱ یعنی: «شما را قبلاً از زیارت قبرها نهی می کردم، اکنون می توانید آن ها را زیارت کنید».

اما در مورد نسخ سنت با کتاب و نسخ کتاب با سنت، اختلاف نظر وجود دارد. ما، این دو مورد را به اختصار بیان می کنیم و تفصیلش را به عهده خوانندگان می گذاریم تا به کتاب های اصول مراجعه نمایند.

نسخ سنت با قرآن

نسخ سنت با کتاب، نزد جمهور صورت می گیرد و عملاً نیز تحقق یافته است. در این مورد مثال های متعددی ذکر شده است. مانند: نسخ استقبال بیت المقدس با استقبال کعبه. چنانکه پیامبر ﷺ و مسلمانان در بدو هجرت به مدینه، مدت چندین ماه به سوی بیت المقدس نماز می خواندند و در این زمینه در قرآن نصی وجود ندارد. سپس این حکم که بر اساس سنت بود، با این آیه نسخ گردید: ﴿قَدْ نَرَى تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِي السَّمَاءِ فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبْلَةً تَرْضَاهَا فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ﴾ [البقرة: ۱۴۴]. یعنی: «ما روگرداندن تو را هر از چندگاهی به سوی آسمان می بینیم؛ پس تو را به

سوی قبله‌ای متوجه می‌سازیم که از آن راضی خواهی شد و لذا رو به سوی مسجد الحرام کن».

همچنین در مسأله بازگرداندن مسلمین به قریش به مقتضای صلح حدیبیه، برگردانیدن زنان مهاجر با این آیه نسخ گردید: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا إِذَا جَاءَكُمْ الْمُؤْمِنَاتُ مُهَاجِرَاتٍ فَاْمْتَحِنُوهُنَّ ۗ اللَّهُ أَعْلَمُ بِإِيمَانِهِنَّ ۗ فَإِنْ عَلِمْتُمُوهُنَّ مُؤْمِنَاتٍ فَلَا تَرْجِعُوهُنَّ إِلَى الْكُفَّارِ لَا هُنَّ حِلٌّ لَهُمْ وَلَا هُمْ يَحِلُّونَ لَهُنَّ﴾ [الممتحنة: ۱۰]. یعنی: «ای اهل ایمان! هنگامی که زنان مؤمن به سوی شما مهاجرت کردند، ایشان را بیازمایید؛ خداوند از ایمان آنان آگاه‌تر است. هرگاه ایشان را مؤمن یافتید، آنان را به کافران برنگردانید. این زنان، برای آن مردان و آن مردان، برای این زنان، حلال نیستند».

ولی امام شافعی می‌گوید: سنت با قرآن نسخ نمی‌شود. عده ای، دلیل امام شافعی را اینگونه بیان کرده‌اند که اگر سنت به وسیله قرآن نسخ شود، دشمنان پیامبر ﷺ از این مسأله سوءاستفاده نموده، ادعا می‌کنند که خداوند متعال، احکام صادره از سوی پیامبرش را نپذیرفته و آن‌ها را نسخ کرده است.

البته خود امام شافعی در الرسالة، دلیل بهتری ارائه داده است؛ آنجا که می‌گوید: «سنت را فقط سنت نسخ می‌کند؛ زیرا اگر خداوند به چیزی غیر از آنچه پیامبرش به وسیله سنت مشروع کرده است، حکم نماید، پیامبر ﷺ آن را برای مردم بیان خواهد کرد تا عملاً برای مردم ثابت نماید که بخشی از سنتش، بخشی دیگر را منسوخ می‌گرداند. اما اگر در مورد یکی از سنت‌ها و احادیث رسول الله ﷺ بگوییم که با قرآن نسخ شده است، در حالی که از رسول خدا ﷺ در تأیید نسخ، حدیثی گفته نشده، آنگاه هر کس می‌تواند در مورد سایر احادیث پیامبر ﷺ بگوید: این حدیث به وسیله فلان آیه نسخ شده است. مثلاً بگوید: احادیثی که در آن‌ها برخی از معاملات منع گردیده، با آیه ۲۷۵ سوره بقره و رجم زانی به وسیله آیه ﴿الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا مِائَةً جَلْدَةً﴾ [النور: ۲]. و مسح بر موزه‌ها توسط آیه وضو نسخ شده یا میزان سرقه که چهار درهم تعیین شده و مشروط به مال محرز بوده، با آیه ﴿فَأَقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا﴾ [المائدة: ۳۸]. نسخ شده است و می‌توان دست هر دزدی را در مقابل هر چیز اندک قطع کرد و

بدین صورت راهی به سوی ترک عمل به سایر سنت‌ها و ادعای نسخ آن‌ها با آیات قرآن، باز می‌شود»^۱.

لازم به یادآوری است که محققین شوافع، نظریه جمهور را دارند و پاسخ‌های مختلفی در برابر این نظریه امام شافعی ارائه نموده‌اند.

نسخ قرآن با سنت

در این موضوع دو نظریه وجود دارد:

۱- احناف می‌گویند: نسخ کتاب با سنت متواتر و مشهور جائز است، اما با اخبار آحاد جائز نیست.

احناف، دلیل خود را اینگونه بیان می‌کنند که متواتر، بدین خاطر که مانند قرآن قطعی الثبوت است و مشهور نیز با توجه به شهرت و عمل فقها به آن، عملاً متواتر است و هر یک از آن دو، وحی غیر متلو هستند، پس نسخ کتاب با آن‌ها جائز است. احناف، به عنوان مثال حدیث مسح خفین^۲ را که حدیثی مشهور و ناسخ است و همین طور وجوب وصیت را که در آیه ﴿كُتِبَ عَلَيْكُمُ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ إِنْ تَرَكَ خَيْرًا الْوَصِيَّةَ لِلْوَالِدَيْنِ وَالْأَقْرَبِينَ بِالْمَعْرُوفِ﴾ [البقرة: ۱۸۰]^۳ آمده و به وسیله حدیث مشهور (لا وصیة لوارث) نسخ شده است، ذکر کرده‌اند.

۲- جمهور می‌گویند: نسخ کتاب با حدیث جائز نیست و تفاوتی ندارد که حدیث متواتر باشد یا مشهور و یا آحاد. امام شافعی، از طرف جمهور اینگونه استدلال می‌کند که خداوند می‌فرماید: ﴿مَا نَنْسَخُ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِّنْهَا أَوْ مِثْلَهَا﴾ [البقرة: ۱۰۶] یعنی: «هر آیه‌ای که نسخ کنیم یا آن را فراموش گردانیم (و از یادها ببریم)، بهتر از آن و یا مانند آن را می‌آوریم».

این، در حالی که سنت نه مثل قرآن و نه بهتر از آن است.

۱- الرسالة: تحقیق مرحوم احمد محمد شاکر، صص ۱۰۸-۱۱۳

۱- امام سرخسی این مطلب را در اصول خویش به نقل از کرخی از ابویوسف آورده است. (۶۷/۳)
 ۲- بقره: ۱۸۰؛ یعنی: «هنگامی که یکی از شما را (امراض مرگبار و اسباب و علل) مرگ فرا رسد، اگر دارایی فراوان از خود بجای گذاشت، وصیت واجب شده است و باید برای پدر و مادر و نزدیکان، بطور شایسته وصیت نماید».

همینطور می‌فرماید: ﴿قُلْ مَا يَكُونُ لِي أَنْ أُبَدِّلَهُ مِنْ تَلْقَائِي نَفْسِي إِنْ أَتَّبِعُ إِلَّا مَا يُوحَىٰ إِلَيَّ﴾ [یونس: ۱۵] یعنی: «بگو: مرا نسزد که خودسرانه و به میل خود، آن را تغییر دهم؛ من، تنها به دنبال چیزی می‌روم (و چیزی را می‌گویم) که بر من وحی گردد».

از این آیه نیز معلوم می‌شود که رسول خدا ﷺ صرفاً از آنچه به وی وحی می‌شد، پیروی می‌نمود و هرگز تغییردهنده و ناسخ وحی نبود.

همچنین در آیه ﴿لِتَّبِينِ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ﴾ [النحل: ۴۴]، خاطر نشان شده است که وظیفه پیامبر ﷺ، تبیین وحی برای مردم است. پس اگر پیامبر ﷺ ناسخ کتاب باشد، پس چگونه آن را تبیین خواهد کرد؟

همچنین باید راهی در پیش گرفت که در آن رسول خدا ﷺ مورد اتهام و طعن دشمنان قرار نگیرد و اگر جائز باشد که رسول خدا ﷺ حکمی صادر نماید که بر اساس آن، حکمی از کتاب الله نسخ شود، دشمنان خواهند گفت: محمد (ﷺ) خود، نخستین کسی است که بر خلاف آنچه بر وی نازل شده، عمل می‌نماید. پس چگونه به سخنان وی اعتماد کنیم؟ همچنین اگر او سخنی بگوید که آیه‌ای در قرآن بر خلاف آن باشد، خواهند گفت: پروردگارش، او را تکذیب می‌کند، آنگاه ما چگونه او را تصدیق نماییم؟ چنانکه خداوند می‌فرماید: ﴿وَإِذَا بَدَلْنَا آيَةً مَكَانَ آيَةٍ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يُنَزِّلُ قَالُوا إِنَّمَا أَنْتَ مُفْتَرٍ﴾ [النحل: ۱۰۱]. یعنی: «هرگاه آیه‌ای را جایگزین آیه‌ای دیگر نمایم - و خدا بهتر می‌داند که چه نازل می‌کند - می‌گویند: تو (ای محمد!) بر خدا دروغ می‌بندی!»!

خداوند ﷻ پاسخ این تکذیب را می‌دهد و می‌فرماید: ﴿قُلْ نَزَّلَهُ رُوحُ الْقُدُّسِ مِنْ رَبِّكَ بِالْحَقِّ﴾ [النحل: ۱۰۲]. یعنی: «بگو: آن را جبرئیل از جانب پروردگارت به حق آورده است».

بنابراین روشن گردید که نسخ کتاب به وسیله کتاب، اشکالی ندارد. چون طعن و اتهامی متوجه رسول خدا ﷺ نمی‌شود. اما در نسخ کتاب به وسیله سنت، رسول اکرم ﷺ در معرض طعن و اتهام قرار می‌گیرد. پس لازم است بهتر عمل نمود تا دروازه

چنین اتهاماتی بسته شود؛ زیرا ما معتقدیم که رسول خدا ﷺ از هر نوع طعن و اتهامی مبرا است.^۱

نظر جمهور صحیح‌تر به نظر می‌رسد و نیز ثابت نشده که سنت، مواردی از داده‌های کتاب را نسخ نموده باشد؛ مثال‌هایی از قبیل مسح خفین و وصیت که احناف ذکر کردند، در این باب مطرح نیست؛ چراکه به نظر بنده، اختلاف بر سر جواز و عدم جواز است نه از حیث وقوع و عدم وقوع. زیرا آنچه که احناف به عنوان وقوع نسخ ادعا می‌کنند، درست نیست و با دقت در دلائلی که ذکر کرده‌اند، روشن می‌شود که جای بحث همچنان باقی است.

در پایان خدا را سپاس می‌گوییم که به توفیق او توانستیم مباحث مربوط به سنت، از قبیل تلاش‌های علما در راستای حفظ و تدوین و پاکسازی سنت و پاسخ شبهات وارده در این موضوع و جایگاه سنت در قانونگذاری اسلامی و نیز ارتباطش با قرآن کریم را بیان نماییم.

اکنون بحث را با بیان موضع ائمه اربعه پیرامون سنت و بیان جایگاه آنان و نیز با نگاهی گذرا به زندگی صاحبان کتب سته و توضیح مختصری در مورد کتاب‌هایشان ادامه می‌دهیم.

۱- اصول سرخسی (۲/۶۷، ۶۸) و همین‌طور مراجعه شود به کتاب (الرسالة) امام شافعی: ۱۰۶-

زندگینامه ائمه اربعه و صاحبان کتب ششگانه حدیث

امام ابوحنیفه (۸۰-۱۵۰ هجری)

وی، ابوحنیفه نعمان بن ثابت بن زوطی و اهل کوفه است. قبل از سه امام دیگر به دنیا آمد و پیروان مذهبش نیز از پیروان مذاهب دیگر بیشترند. تولدش، به یک روایت در سال ۶۳ هـ و به روایتی دیگر در سال ۷۰ هـ و یا در سال ۸۰ هـ بوده است.

امام ابوحنیفه در سال ۱۵۰ هـ در بغداد وفات نمود و امروز نیز قبرش در محله اعظیمه بغداد وجود دارد.

وی، در کوفه پرورش یافت. در آن زمان کوفه از بزرگترین شهرهای اسلامی بود. شهری که علمای فرقه های مختلف در آن وجود داشتند. بویژه ائمه لغت و ادبیات عرب.

ابوحنیفه نخست به فراگیری علم کلام پرداخت و در آن به چنان مهارتی دست یافت که زبانزد عام و خاص گردید. سپس به حلقه درس شیخ کوفه، حماد پیوست. حماد شاگرد ابراهیم نخعی و او شاگرد علقمه و علقمه، شاگرد عبدالله بن مسعود رضی الله عنه بود. زمانی که حماد در سال ۱۲۰ هـ وفات نمود، شاگردانش در یک تصمیم همگانی، ابوحنیفه را بر کرسی درس استاد نشانند. بدین سان ابوحنیفه در رأس مکتب فقهی کوفه قرار گرفت که بعدها به نام مکتب اهل رأی شهرت یافت؛ بدین ترتیب ابوحنیفه، امام فقهای کوفه شد و آوازه اش در سراسر جهان اسلام پیچید.

ابوحنیفه در بصره، مکه و مدینه با مشهورترین علمای زمان خود نشست و با آنها پیرامون مسائل مختلف به بحث و تبادل نظر پرداخت. در حلقه علمی ایشان محدثین بزرگی همچون عبدالله بن مبارک و حفص بن غیاث و فقهای بزرگی چون ابویوسف، امام محمد، زفر، حسن بن زیاد و زهاد و عابدان بزرگی چون فضیل بن عیاض و داود طائی گرد هم آمدند.

زندگی ابوحنیفه، وقف علم و عبادت و زهد و اطاعت خدا و پیامبر صلی الله علیه و آله و عمل برای رفاه عموم مسلمانان بود.

اصول مذهب امام ابوحنیفه

بیهقی از یحیی بن خریس نقل کرده که می‌گوید: نزد سفیان بودم که مردی آمد و گفت: از ابوحنیفه شنیدم که می‌گوید: نخست به کتاب الله مراجعه می‌کنم و اگر حکمی را در آن نیافتم، به سنت رسول الله ﷺ مراجعه می‌نمایم و اگر آنجا هم نیافتم، به قول صحابه پیامبر ﷺ مراجعه می‌کنم و از قول آنان، به دیدگاه کسی دیگر رجوع نمی‌کنم و اگر مسأله به افرادی چون ابراهیم، شعبی، ابن سیرین، حسن، عطاء، ابن مسیب و امثالشان ختم گردید، آن‌ها کسانی بودند که اجتهاد کردند و من هم مانند آن‌ها اجتهاد خواهم نمود.^۱ در روایتی آمده که اگر در کتاب الله ندیدم، به سنت پیامبر ﷺ و روایات صحیحی که نزد افراد ثقه هستند، مراجعه می‌کنم.

اما در مواردی که در کتاب و سنت، پیرامون آن‌ها نص و یا قولی از صحابه وجود ندارد، مرجع امام ابوحنیفه رحمته قیاس بوده است و استحسان، یکی از انواع قیاس نزد وی می‌باشد که از آن به عنوان قیاس خفی در برابر قیاس جلی، یاد می‌کند.

هیاهو و جنجالی بزرگ درباره ابوحنیفه

آنچه بیان گردید، اصول عام مذهب ابوحنیفه در فقه و اجتهاد بود. چنانچه ملاحظه نمودید، اصول مذهب ابوحنیفه تفاوتی با اصول سایر ائمه بخصوص ائمه ثلاثه ندارد و از آنجا که ابوحنیفه رحمته، اصول فقه را بنا نهاد و علمای بزرگی را به دنیا تقدیم نمود، جا داشت که علمای جهان اسلام به پاس خدمات شایسته‌اش به اسلام و مسلمین، همواره نام وی را به نیکی یاد می‌کردند. ولی می‌بینیم که عده‌ای در حیات آن بزرگوار و همچنین بعد از وفاتش نسبت به شخصیت آن بزرگوار کم لطفی کردند. مردم در مورد ایشان دارای دو دیدگاه می‌باشند. گروهی به فضل، علم و امانتش اذعان و اعتراف دارند که این‌ها جمهور مسلمانان هستند. و گروهی نسبت به ایشان حسد ورزیده، مردم را از فقهش متنفر ساخته و نسبت به ایشان و یارانش بدگمانی ایجاد نموده‌اند.

اما سؤال اینجاست که علت این بدگمانی چیست و این‌ها چه کسانی هستند؟

عوامل این هیاهو

۱- ابوحنیفه رحمته نخستین کسی بود که در استنباط احکام فقهی و استخراج فروع بر اساس اصول و در نظر گرفتن حوادث احتمالی که هنوز واقع نشده بود، از سایر علمای زمان خود سبقت گرفت. این در حالی بود که علمای قبل از وی این عمل را نادرست دانسته، آن را ضایع کردن وقت و سرگرم نمودن مردم به چیزهای غیرمفید قلمداد می کردند.

هرگاه از زید بن ثابت رضی الله عنه در مورد مسأله‌ای سؤال می شد، نخست می پرسید که آیا تحقق یافته است؟ اگر جواب منفی بود، می گفت: بگذارید تا تحقق یابد.

اما ابوحنیفه رحمته طوری دیگر می اندیشید و تمهید فقه را وظیفه مجتهد می دانست و معتقد بود که حوادثی که در زمان مجتهد روی نداده است، به زودی تحقق خواهد یافت.

برای پی بردن به دیدگاه ابوحنیفه رحمته بهتر است آنچه را که خطیب در این باره ذکر کرده است، ملاحظه نمایید:^۱

«هنگامی که قتاده وارد کوفه شد، ابوحنیفه از وی سؤال نمود: نظر شما در مورد مهریه زنی که شوهرش سال هاست از خانه بیرون رفته و وی به گمان اینکه شوهرش مرده است، ازدواج می کند و سپس شوهر اولش بر می گردد، چیست؟ قبل از این ابوحنیفه، به یارانش گفته بود: اگر در این مورد حدیثی بیان کند، دروغ گفته است و اگر از طرف خود اظهار نظر نماید، مرتکب خطا می شود. قتاده گفت: آیا این قضیه روی داده است؟ ابوحنیفه گفت: خیر.

قتاده گفت: پس چرا در مورد قضیه‌ای سؤال می کنی که هنوز اتفاق نیفتاده است؟ ابوحنیفه گفت: ما، قبل از اینکه مشکل پدید آید، خود را مهیا می کنیم تا هنگام بروز مشکل بدانیم از چه راهی وارد شویم و از چه راهی خارج..

بدین دلیل بود که مکتب فقهی ابوحنیفه به عنوان آرائیون (اهل رأی) مشهور گردید. زیرا آن‌ها از مسائلی که تحقق نیافته بود، با این عبارت سؤال می کردند: رأیت لو حصل کذا؟! یعنی: «اگر چنین شود، نظرت چیست؟»

چنانچه یکی از شاگردان ابوحنیفه روزی از امام مالک در مورد مسأله‌ای سؤال کرد؛ امام مالک جوابش را داد. سپس آن شخص گفت: اگر چنین شود، رأی شما چیست؟ امام مالک عصبانی شد و گفت: مگر تو از اهل رأی هستی و از عراق آمده‌ای؟ ابن عبدالبر از امام مالک نقل می‌نماید که گفت: زمانی مردم این سرزمین از قیل و قالی که اکنون رواج دارد، متنفر بودند. ابن وهب می‌گوید: منظور امام مالک از قیل و قال، مسائلی است که در مورد آن‌ها به کثرت سؤال می‌کنند.

امام مالک می‌گوید: مردم در گذشته براساس آنچه می‌دانستند و می‌شنیدند، فتوا می‌دادند و قیل و قالی که اکنون رواج دارد، در آن زمان نبود.

ابن عبدالبر نقل می‌کند که عبدالملک بن مروان از ابن شهاب در مورد مسأله‌ای سؤال کرد. ابن شهاب گفت: ای امیر المومنین! آیا این مسأله تحقق یافته است؟ عبدالملک گفت: خیر.

ابن شهاب گفت: بگذار هرگاه چنین مسأله‌ای تحقق یابد، خداوند، خودش راه حلی برای آن خواهد گشود.^۱

ابن عبدالبر به نقل از شعبی که از ائمه عراق بود، می‌گوید: «از این قوم چنان متنفرم که از زباله‌های خانه ام آنقدر بیزار نیستم». من گفتم: ای اباعمر! منظورت کیست؟ گفت: اهل رأی.

شعبی می‌گوید: از جمله آن‌ها حکم و حماد و یارانش هستند. (حماد، استاد ابوحنیفه است).

در جایی دیگر از شعبی نقل می‌کند که می‌گوید: هیچکس نزد من مبعوض تر از اهل رأی نیست.^۲

این نوع استدلال و استخراج گسترده ابوحنیفه رحمته الله سبب شد تا مسائل استنباطی وی آنطور که صاحب (العناية في شرح الهداية) نقل کرده است، به صدها هزار مسأله برسد.^۳

شاید این رقم، مبالغه آمیز به نظر رسد، اما تردیدی نیست که از هیچ امام دیگری اینقدر مسئله نقل نشده است. حتی بعضی از منتقدان حسود ایشان، خشم و کینه

۱- جامع بیان العلم ۱۴۳/۲

۱- جامع بیان العلم ۱۴۶/۲

۲- النکت الطریفه، ص ۵

خود نسبت به وی را اینگونه ابراز نموده‌اند: او، نسبت به آنچه اتفاق افتاده، از همه نادانتر و نسبت به آنچه هنوز اتفاق نیفتاده، از همه آگاهتر است.^۱

۲- امام ابوحنیفه در پذیرفتن اخبار و روایات، خیلی سختگیری می‌کرد و با توجه به گسترش جعل حدیث، به شرایط سختی در پذیرفتن حدیث قائل بود و از طرفی در آن زمان عراق مرکز فعالیت حرکت‌های مهم فکری و انقلابی جهان اسلام بود و به همین دلیل نیز جعل حدیث به کثرت در آن رواج داشت تا آنجا که امام ابوحنیفه مجبور گردید احتیاط و دقت فوق العاده‌ای از خود نشان دهد و تنها احادیث مشهوری را بپذیرد که در اختیار افراد مورد اعتماد بود. به همین جهت وی نسبت به محدثین دیگر از احتیاط و دقت بیشتری برخوردار بود و این امر، او را بر آن داشت تا بسیاری از احادیث را که نزد سائر محدثین، صحیح و مقبول بود، ضعیف بداند.

۳- از سوی دیگر امام ابوحنیفه، بر خلاف سائر محدثین، به احادیث مرسل به شرط اینکه از طرق ثقه نقل شده باشند، استدلال می‌نمود و این باعث شد تا احادیثی که نزد دیگران ضعیف و قابل عمل نبودند، نزد وی، مورد استدلال قرار بگیرند.

۴- در نتیجه سختگیری ابوحنیفه در عمل به حدیث و شرائطی که وی جهت مطمئن شدن از احادیث در نظر گرفته بود، ناگزیر شد تا به قیاس و رأی روی بیاورد و بحق در این زمینه از استعداد عجیب و بی نظیری برخوردار بود و طبعاً استفاده از قیاس، بین او و اهل حدیث فاصله ایجاد کرد. چنانچه بین او و بسیاری از فقها که به قیاس عمل نمی‌کردند نیز فاصله انداخت.

۵- ابوحنیفه در استنباط و استخراج مسائل، دقت فوق العاده عجیب و عمیقی داشت. چنانکه ابن ابی العوام از محمد بن حسن چنین نقل می‌نماید که ابوحنیفه را به بغداد دعوت کرده بودند. شاگردانش زفر، اسد بن عمرو و سایر فقها و محدثین نزد وی جمع شدند و با خود مشورت نمودند که نخست از وی پیرامون مسأله‌ای که بعد از بحث و تبادل نظر و دقت زیاد به آن حکم نموده ایم، سؤال کنیم تا ببینیم چه پاسخی خواهد داد.. وقتی سؤال کردند، ابوحنیفه، برخلاف تصور و حکمی که آن‌ها صادره کرده بودند، جواب داد.

آن‌ها از گوشه و کنار جلسه فریاد برآوردند و گفتند: ابوحنیفه! تو را چه شده است؟ آیا غربت، ذهن و ذکاوتت را از بین برده است؟ ابوحنیفه گفت: آرام باشید، آرام باشید. شما چه می‌گویید؟ آن‌ها گفتند: نظر ما، غیر از این است.

ابوحنیفه گفت: آیا نظرتان را با دلیل می‌گویید یا بدون دلیل؟ گفتند: با دلیل. ابوحنیفه گفت: دلیل‌تان را بیاورید.

آن‌ها، دلیل‌شان را عرضه نمودند؛ ابوحنیفه، آنچنان با آن‌ها به مباحثه پرداخت تا اینکه از نظریه خود برگشتند و به صحت دیدگاه ابوحنیفه اذعان نمودند.

آنگاه ابوحنیفه گفت: اگر ثابت شود که نظر شما درست بوده، آنگاه چه می‌گویید؟ آن‌ها گفتند: چنین چیزی امکان ندارد، نظر شما صحیح است.

ابوحنیفه بار دیگر با آن‌ها چنان مناظره نمود و نظریه سابق خود را رد کرد که همه قانع شدند و گفتند: تو بر ما جفا کردی و نظریه ما را رد نمودی.

پس ابوحنیفه گفت: چه می‌گویید؟ اگر ثابت شود که نظریه سومی غیر از این دو نظریه درست باشد و دو دیدگاه ارائه شده نادرست؟ آن‌ها گفتند: به هیچ عنوان چنین چیزی ممکن نیست.

آنگاه ابوحنیفه، پیرامون مسأله یادشده، نظریه سومی ارائه داد و در اثبات آن، چنان دلایل قوی‌ای ارائه کرد که حاضرین پذیرفتند و قانع شدند و گفتند: ای ابوحنیفه! اکنون باید حقیقت این مسأله را به ما بگویی.

آنگاه ابوحنیفه گفت: حکم واقعی این مسأله همان بود که بار اول گفتم.

بدیهی است وقتی کسی دارای چنین توان فوق العاده‌ای در بیان احتمالات متعدد در یک مسأله باشد و بتواند برای هر یک از آن‌ها دلایل قانع کننده‌ای ارائه دهد، از توانایی زیادی در استنباط و استخراج مسائل فقهی برخوردار می‌باشد. بنابراین امام مالک رحمته الله علیه گزاف نگفته است که: اگر این فرد (ابوحنیفه) بخواهد ثابت کند که این ستون از طلاست، می‌تواند.

بنابراین مخالفت امام ابوحنیفه رحمته الله علیه در استنباط‌هایش با سایر علما و اهل حدیث که اغلب به ظاهر احادیث می‌نگرند و از علت یابی و سنجش احادیث خودداری می‌نمایند، جای تعجب ندارد؛ بویژه اینکه در میان محدثین، گروهی از عوام و توده مردم راه یافتند که یحیی بن یمان در مورد آن‌ها می‌گوید: آن‌ها صرفاً حدیث را می‌نویسند بدون

اینکه فهم و تدبری داشته باشند؛ هرگاه از یکی از آنها پیرامون مسأله‌ای سؤال شود، دست روی دست می‌گذارد.^۱

حتی برخی بقدری بیسواد بودند که از آنها فتواهای خنده دار بجا مانده است. چنانکه یکی از آنها بعد از استنجاء، نماز وتر می‌خواند تا به گمان خود به این حدیث عمل کند که می‌گوید: (من استجمر فلیوتر). در حالی که منظور، این است که برای استنجا با سنگ، باید از تعدادی سنگ به صورت فرد استفاده کرد. همچنین یکی از آنها حدود چهل سال، از تراشیدن موهای بدنش قبل از نماز جمعه، اجتناب می‌ورزید. چون در حدیث دیده بود که: (نهی رسول الله ﷺ عن الحلق قبل الصلوة يوم الجمعة) در حالی که منظور این حدیث، حلقه زدن و جلسه گرفتن بود.

دیگری از حدیث (نهی أن یسقی الرجل ماء زرع غیره) عدم آبیاری باغ‌های همسایگان را فهمیده بود؛ در حالی که منظور، مقاربت با کنیز حامله‌ای است که از شوهر سابق خود حامله می‌باشد.

همچنین از فردی در مورد حکم چاهی پرسیدند که مرغی در آن افتاده بود. گفت: چرا سر چاهت را نبستی تا مرغ در آن نیفتد؟

روشن است که چنین افرادی از دقت ابوحنیفه رحمته در احادیث ناخشنود می‌شوند و چه بسا استنباط‌های وی را درک نمی‌کنند و به سرعت به او بدبین می‌شوند و او را به اهمیت ندادن به حدیث متهم می‌نمایند.

۶- ابوحنیفه در عصر خود رقیبان و هم‌ردیفانی داشت و طبعاً رقابت، باعث ایجاد حسادت می‌شود. بویژه در مورد شخصی که شهرتش فراگیر و پیروانش زیاد باشند، این حسادت، بیشتر می‌گردد.

از چنین رقابت و حسادتی حتی علما نیز در امان نمی‌مانند، مگر کسانی که قلبشان مملو از هدایت و آرامش باشد.

۱- جامع بیان العلم ۱۲۱/۲ لازم به یادآوری است لطائفی که مؤلف به برخی محدثین نسبت داده، سخنان طنزآمیزی است که ساخته و پرداخته افراد شوخ طبع می‌باشد و حقیقت ندارد. واقعاً غیرمنصفانه است که چنین سخنانی را به یک دانش آموز ابتدایی دین نسبت دهیم تا چه رسد به محدثین بزرگوار که پاسداران واقعی دین بوده‌اند. (ناشر)

ابن عبدالبر در جامع بیان العلم بحث ویژه‌ای به بیان رقابت علما با یکدیگر اختصاص داده و در ابتدا این سخن ابن عباس رضی الله عنه را نقل کرده است که می‌گوید: علم و دانش علما را بشنوید و فرا گیرید، اما سخنان آن‌ها علیه یکدیگر را باور نکنید. سپس ابن عبدالبر در این بحث به بیان گوشه‌ای از سخنان علما علیه یکدیگر پرداخته است؛ مانند اقوال مالک در مورد محمد بن اسحاق و سخنان یحیی بن معین در مورد شافعی و سخنان حماد در مورد اهل مکه و همینطور سخنان زهری در مورد اهل مکه.

مقام، شهرت و جایگاه ابوحنیفه رضی الله عنه باعث شد که معاصرین وی در مجالس مختلف، علیه او لب به اعتراض بکشایند و از ناحیه او مطالبی نادرست به خلیفه برسانند تا آنجا که ابوحنیفه در مورد یکی از آن‌ها که عبدالرحمن بن ابی لیلی نام داشت و قاضی کوفه بود، گفت: ابن ابی لیلی نسبت به من چنان به خود اجازه لب‌گشایی داده است که من نسبت به حیوانات به خود چنین اجازه‌ای نمی‌دهم.

۷- با توجه به مجموعه عوامل فوق مردم از ابوحنیفه مطالبی را نقل کردند که به هیچ وجه درست نیست و هرگز ابوحنیفه چنین اجتهادی نداشته است. این مطالب منسوب به ابوحنیفه، به علمای مناطق دوردست رسید و آن‌ها نیز بر اساس مطالب منسوب به ابوحنیفه که به آن‌ها رسیده بود، علیه او سخنانی گفتند. چه بسا عده‌ای از آن‌ها بعد از اینکه به واقعیت امر پی بردند، از موضع خود رجوع نموده، به تعریف و تمجید وی روی آوردند.

چنانکه صاحب الخیرات الحسان نقل کرده است که اوزاعی در بدو امر قبل از اینکه با نظریات ابوحنیفه دقیقاً آشنایی داشته باشد، نسبت به وی بدبین بود تا اینکه به عبدالله بن مبارک گفت: این مبتدع که در کوفه ظهور کرده و کنیه اش، ابوحنیفه است، کیست؟

ابن مبارک قبل از اینکه به او در این مورد چیزی بگوید، پاره‌ای از مسائل پیچیده و مشکل را بیان نمود و حکم مربوط به هر یک از آن‌ها را بیان کرد. اوزاعی گفت: این فتواها را چه کسی داده است؟

ابن مبارک گفت: توسط شیخی که در عراق ملاقات کردم.
اوزاعی گفت: شیخی بزرگوار است؛ باید از وی بیشتر استفاده کنی.
ابن مبارک گفت: او، همان ابوحنیفه است.

بعد از مدتی اوزاعی و ابوحنیفه، در مکه با یکدیگر ملاقات نمودند. آن‌ها، مسائلی را که ابن مبارک یادآوری نموده بود، با یکدیگر مورد بررسی قرار دادند و برای اوزاعی روشن گردید که صاحب آن فتاوا ابوحنیفه بوده است. چون از یکدیگر جدا شدند، اوزاعی به ابن مبارک گفت: به کثرت علم و کمال عقلش رشک بردم؛ استغفرالله. من، کاملاً در اشتباه بودم؛ این فرد را رها مکن. او، بر خلاف آن چیزی است که به من رسانیده بودند.^۱

دیدگاه امام مالک و دیگران در مورد ابوحنیفه

در این بحث جا دارد تا دیدگاه‌های مختلف علمای بزرگ و معاصر امام ابوحنیفه رحمته را در مورد وی بررسی نماییم.

در مورد ایشان از مالک، ثوری، اوزاعی، سفیان بن عیینه، عبدالله بن مبارک و دیگران اقوال گوناگونی نقل شده است. این مطلب را در بحثی که خطیب با ذکر روایات مدح و ذم ابوحنیفه نقل کرده، به وضوح می‌توان دید. ما نیز مانند عیسی بن ابوبکر ایوبی^۲ و دیگران، روایات منسوب به علمای بزرگ را در طعن ابوحنیفه تکذیب می‌نماییم.

البته با توجه به عواملی که قبلاً ذکر کردیم بعید نیست که برخی قبل از آشنایی با افکار و عقاید ابوحنیفه، چنین موضعی اتخاذ نموده باشند و این، بهترین توجیه در زمینه دیدگاه‌هایی است که علیه ابوحنیفه توسط علمای معاصرش گفته شده است. بعد از اینکه ابوحنیفه سفرهای متعددی به مکه، مدینه، بصره و بغداد نمود و علمای ایشان را از نزدیک ملاقات کردند، به فضل و مقام وی اعتراف نمودند. چنانچه گفته اند: حدود پنجاه و پنج بار به حج رفته و یقیناً در این سفرها با علمای شهرهای مختلف ملاقات و گفتگو داشته است.

ماجرای ذیل نمونه‌ای از این اعترافات است:

قاضی عیاض در کتاب المدارك نقل می‌کند که روزی ابوحنیفه و مالک در مدینه با هم نشستند. لحظاتی بعد مالک در حالی که خیس عرق بود، بیرون آمد. لیث بن سعد از وی سؤال نمود: چرا این همه خیس عرق هستی؟

۱- الخیرات الحسان، ص ۳۳

۲- در کتابش به نام السهم المصیب فی کبد خطیب

مالک گفت: ای مصری! با ابوحنیفه نشستہ بودم. او، واقعاً فقیه است. همچنین امام مالک، کتاب‌های ابوحنیفه (یعنی کتاب‌های شاگردانش) را به کثرت مطالعه می‌نمود.^۱

اصحاب امام مالک و مؤلفین بزرگ مذهب وی، به تعریف و تمجید امام مالک از امام ابوحنیفه اذعان نموده و توجیہات متعددی در مورد انتقادات و ایرادهای وی بر ابوحنیفه، ارائه داده‌اند.

امام ابو جعفر داودی صاحب النامی علی الموطأ عذر امام مالک را اینگونه بیان می‌کند که وی در حالت عصیانیت چنین کلمات تندی را اظهار کرده است. حافظ ابن عبدالبر معتقد است: روایات طعن از طریق شاگردان حدیث امام مالک نقل شده است. اما شاگردان فقیه وی چنین روایاتی را قبول ندارند. از طرفی ابوالولید باجی در شرح خود بر مؤطاً نسبت دادن این اقوال به امام مالک را کاملاً منتفی دانسته و گفته است: امام مالک به هیچ وجه در مورد فقها اظهار نظر نکرده و فقط در مورد میزان حفظ راویان اظهار نظر نموده است.

باجی در این مورد به تجلیل وصف ناپذیر امام مالک از عبدالله بن مبارک که از یاران خاص ابوحنیفه می‌باشد، استدلال نموده است.

اما در مورد سخنان منسوب به امام شافعی در مورد ابوحنیفه، هیچ تردیدی نیست که ساختگی هستند. زیرا امام شافعی، با امام ابوحنیفه ملاقات نکرده است؛ بلکه با شاگردانش بویژه امام محمد، ملاقات نموده و از ایشان استفاده کرده و اذعان نموده است که بغداد را در حالی ترک کردم که دو بار شتر از علم محمد بن حسن را با خود همراه داشتم.

همچنین از امام شافعی نقل شده که در مورد ابوحنیفه گفته است: مردم در فقه عیال و نیازمند ابوحنیفه هستند.

امام احمد نیز با امام ابوحنیفه رحمته ملاقات نکرده، بلکه با ابویوسف ملاقات نموده و در آغاز فراگیری علم در حلقه درس وی نشستہ است. این سخن مشهور از امام احمد نقل شده که: در مدت سه سال، از علم ابویوسف سه قفسه کتاب نوشتم.^۲

۱- تأییب الخطیب ص ۳

۲- حسن التقاضی فی سیره ابی یوسف القاضی ص ۲۸

همچنین نقل شده که امام احمد کتاب‌های محمد بن حسن را مطالعه می‌نمود. از وی سؤال شد که این جواب‌های دقیق را از کجا یادگرفتی؟ فرمود: از کتاب‌های محمد بن حسن.^۱

البته تردیدی وجود ندارد که از امام احمد بن حنبل در مورد مسلک فقهی ابوحنیفه انتقاداتی نقل شده است. اما نه در مورد شخصیت خود ابوحنیفه. زیرا آن‌ها در تمسک به سنت، روش‌های متفاوتی داشتند.

امام احمد می‌گفت: حدیث ضعیف نزد من بهتر از رأی رجال است، اما امام ابوحنیفه در صحت حدیث شدیداً احتیاط می‌ورزید و حدیث را تنها از افراد ثقه می‌پذیرفت.

طبیعی است که اینگونه اختلاف نظرها باعث ایراد طعن به یکدیگر نمی‌شود.

پیامدهای جنجال علیه ابوحنیفه رحمته

آنچه پیرامون عوامل این جنجال در مورد شخصیت ابوحنیفه بیان شد، سبب گردید تا این شخصیت، از هر طرف هدف حملات شدیدی قرار بگیرد و دیدگاه‌ها و عقایدی به وی نسبت داده شود که هرگز آن‌ها را نگفته و به آن‌ها اعتقاد نداشته است. برخی، وی را مُرَجئی و عده‌ای، او را قدری و بعضی هم وی را قائل به تناسخ دانستند و عده‌ای ایشان را منکر حدیث خواندند و برخی نیز گفتند: او در دین خدا، دیدگاه‌ها و خواسته‌های خود را دخالت داده است.

اما دیری نپایید که بعد از وفات ابوحنیفه و انتشار فقه وی توسط شاگردانش در گوشه و کنار جهان، پوچی این نظریات نادرست درباره ابوحنیفه رحمته آشکار گردید. ولی آن دسته از اتهامات وارده از جانب دشمنان ابوحنیفه که تا امروز به قوت خود باقی مانده، دو نوع اتهام است که عبارتند از:

۱- عدم بضاعت ابوحنیفه در حدیث.

۲- مقدم نمودن رأی و قیاس بر حدیث صحیح توسط ابوحنیفه.

اکنون با توجه به حقائق ثابت در تاریخ ابوحنیفه و آنچه از فقه و اجتهاد وی نقل شده است، این دو مورد را بررسی خواهیم کرد.

آیا واقعاً ابوحنیفه در حدیث بضاعت چندانی نداشته است؟

خطیب بغدادی روایات مختلفی ذکر کرده که در آن نسبت به عدم بضاعت ابوحنیفه در حدیث سخن به میان آمده است. چنانکه این سخن ابن مبارک را نقل کرده که می‌گوید: (کان ابوحنیفه یتیماً فی الحدیث) یعنی: «ابوحنیفه در حدیث، یتیم بود».

همچنین از ابن قطن نقل نموده است که: (کان زمناً فی الحدیث). یعنی: «ابوحنیفه در حدیث، ناتوان بود».

از یحیی بن سعید قطان نیز نقل نموده است که: (لم یکن صاحب حدیث). یعنی: «ابوحنیفه، صاحب حدیث نبود». به عبارتی دانش چندان در زمینه حدیث نداشت.

از ابن معین نقل نموده است که: (أیش کان عند ابی حنیفة من الحدیث حتی تسأل عنه). یعنی: «چه چیزی از حدیث نزد ابوحنیفه است که از او بپرسی؟»

از احمد بن حنبل نقل نموده است که: (إنه لیس له رأی و لا حدیث). یعنی: «او، نه صاحب نظر و نه صاحب حدیث است».

از ابوبکر بن ابوداود نقل نموده است که: (جمع ما روی عن ابی حنیفة من الحدیث مائة و خمسون حدیثاً أخطأ فی نصفها). یعنی: «تمام احادیثی که از ابوحنیفه نقل شده، یکصد و پنجاه حدیث می‌باشد که در نصف آنها، دچار اشتباه شده است».

از ابن مدینی نقل نموده است که: (إنه روی خمسين حدیثاً أخطأ فیها).^۱ یعنی: «او، پنجاه حدیث روایت کرده و در آن دچار اشتباه شده است».

ما در این بحث درصدد آن نیستیم تا این روایات را از جهت سند مورد بررسی قرار دهیم؛ زیرا قبل از ما محققین به رد این روایات پرداخته و علت جسارت خطیب را در ذکر این اقوال بیان کرده‌اند.^۲ اما می‌خواهیم تا اندیشه‌ای را که دشمنان ابوحنیفه و بلکه دشمنان سنت، همواره در سر می‌پروراندند و بعضی از مورخین نیز با کمال میل آن را ذکر می‌کنند، مورد نقد و بررسی قرار دهیم. چنانچه ابن خلدون در مقدمه‌اش با

۱- تاریخ خطیب ج ۱۳ ص ۴۴۴.

۲- مراجعه شود به کتاب تأنیب الخطیب علی ما ساق فی ترجمة ابی حنیفة من الاکاذیب، اثر شیخ محمد زاهد کوثری

صیغه ترمیض بیان نموده که گفته شده: روایات ابوحنیفه از هفده مورد تجاوز نمی‌کند.

واقعاً این پندار بسیار خطرناکی است که معتقد باشیم یکی از بزرگ‌ترین ائمه مسلمین و صاحب گسترده ترین مذهب فقهی که دهها میلیون مسلمان در شرق و غرب به مذهبش اعتقاد دارند، سرمایه‌اش در حدیث هفده الی یکصد و پنجاه حدیث بوده است. آیا واقعاً این نظریه درست می‌باشد؟

۱- باید گفت که به اتفاق موافقین و مخالفین، امام ابوحنیفه، مجتهد بوده است و یکی از شرایط اجتهاد، این است که مجتهد بر احادیث احکام که هزاران حدیث می‌باشند و یا بر اکثر آنها چنانچه برخی حنابله گفته‌اند، احاطه علمی داشته باشد. پس چگونه جایز است و می‌توان پذیرفت که امام ابوحنیفه در حالی اجتهاد نموده که فاقد مهمترین شرط اجتهاد بوده است؟ و اساساً ائمه چگونه اجتهادش را معتبر دانستند و فقهش را مورد توجه قرار دادند و آن را به گوشه و کنار جهان رساندند؛ در حالی که فقهش، اساس و پایه‌ای نداشته است؟!

۲- اگر کسی مذهب امام ابوحنیفه را با دقت مطالعه نماید، صدها مسأله را موافق احادیث صحیح می‌بیند. چنانکه شارح قاموس (سید مرتضی زبیدی) در کتابی به جمع آوری احادیث مسانید امام ابوحنیفه پرداخته است که در روایت‌شان اصحاب کتب سته هم توافق داشته‌اند. وی، این کتاب را (عقد الجواهر فی أدلة ابي حنيفة) نامیده است.

اگر ابوحنیفه بیش از ده یا پنجاه یا صد و پنجاه حدیث یاد نداشته، پس چگونه اجتهادش با صدها حدیث صحیح موافق داشته است؟

۳- ابن ابی شیبه در مصنف کبیر خود بابتی را به ذکر مسایلی اختصاص داده که ابوحنیفه در آن مسائل با حدیث صحیح مخالفت ورزیده است. تعداد آنها از صد و بیست و پنج مسأله تجاوز نمی‌کند.

از آنجا که ابن ابی شیبه در جمع آوری اینگونه مسائل دقیق عمل کرده است، به این نتیجه می‌رسیم که سایر مسائل مطرح شده توسط ابوحنیفه، موافق حدیث می‌باشند.

بنابراین اگر مسائل ابوحنیفه حداقل هشتاد و سه هزار مسأله باشد، در حالی که برخی روایات از یک میلیون و دویست هزار مسأله حکایت دارد، در این تعداد انبوه به

اعتقاد ابن ابی شیبیه، ابوحنیفه فقط در صد و بیست و پنج مسأله دچار اشتباه شده است. و اگر در بقیه و یا در برخی از آن‌ها حدیث وارد شده باشد، لازم‌هاش این است که صدها و هزاران حدیث نزد ابوحنیفه وجود داشته که این مسائل را از آن‌ها استنباط کرده است.

۴- ابوحنیفه از کسانی است که دیدگاه‌هایش در زمینه مصطلح حدیث، ذکر می‌شود؛ پس چگونه امکان دارد وی در حدیث، بی‌بضاعت باشد و با این حال علمای حدیث، نظریات وی را در اصول حدیث و رجال ثبت کنند؟

۵- ابوحنیفه از چهار هزار شیخ، حدیث روایت نموده است تا آنجا که ذهبی وی را در ردیف حفاظ ثبت نموده است. یحیی بن نصر می‌گوید: روزی وارد اتاق ابوحنیفه شدم. دیدم مملو از کتاب است. گفتم: این‌ها چه کتاب‌هایی هستند؟ گفت: این‌ها مجموعه‌ای از احادیثند تنها مقدار اندکی از آن‌ها را که مفید بود، روایت نمودم.

۶- ابوحنیفه اگرچه مانند سایر محدثین، حلقه روایت حدیث تشکیل نداد و همچون امام مالک کتابی در این زمینه ننوشت، اما شاگردانش، احادیث وی را در کتاب‌ها و مسانید جمع آوری نمودند که بالغ بر ده کتاب می‌باشند و مشهورترین آن‌ها عبارتند از:

کتاب الآثار از امام ابویوسف.

کتاب الآثار المرفوعة از امام محمد.

الآثار المرفوعة و الموقوفة از امام محمد.

مسند حسن بن زیاد لؤلؤی.

مسند حماد بن امام ابوحنیفه.

علاوه بر این مسانیدی از امام ابوحنیفه توسط علمای بزرگی مانند: وهبی، حارثی بخاری، ابن مظفر، محمد بن جعفر العدل، ابونعیم اصفهانی، قاضی ابوبکر محمد بن عبدالباقی انصاری، ابن ابی العوام سعدی و ابن خسرو بلخی جمع آوری شده است.

چنانکه قاضی القضاة ابوالمؤید محمد بن محمود خوارزمی متوفی ۶۶۵ هـ این

مسانید را در کتاب بزرگی تحت عنوان جامع المسانید بر اساس ترتیب ابواب فقهی با حذف اسناد مکرر جمع آوری نموده و در مقدمه‌اش گفته است: در شام از برخی از

کسانی که مقام ابوحنیفه را درک نکرده‌اند، مطالبی شنیدم که موجب کسر شأن و اهانت به امام بود و با استناد به مسند امام شافعی و مؤطاء امام مالک، ابوحنیفه را به بی‌بضاعتی در حدیث متهم می‌کردند و چنین می‌پنداشتند که امام ابوحنیفه دارای مسندی نیست و جز چند حدیث، چیز دیگری روایت ننموده است. این موضوع، باعث شد تا غیرت دینیم به جوش آید و پانزده کتاب از مسانید امام ابوحنیفه را که توسط بزرگترین علمای حدیث جمع آوری شده‌اند، یکجا تدوین نمایم. کتاب فوق در ۸۰۰ صفحه چاپ گردیده است.

از جمله کسانی که مسانید مذکور را به سه صورت قرائت، سماع و کتابت، روایت نموده‌اند، محدث دیار شام حافظ شمس الدین بن طولون در فهرست اوسط و محدث دیار مصر حافظ محمد بن یوسف صالحانی هستند.

صالحانی در کتاب عقود الجمان می‌گوید: ابوحنیفه از بزرگ‌ترین حفاظ حدیث و از سرشناسان این جماعت بود و چنانچه نسبت به حدیث توجه شدید نمی‌داشت، موفق به استنباط این همه مسائل فقهی نمی‌گردید. ذهبی ایشان را در طبقات حفاظ قرار داده است.

صالحانی می‌افزاید: علت قلت روایات ابوحنیفه، اشتغال وی به استنباط احکام بوده است؛ کما اینکه تعداد احادیث روایت شده از امام مالک و شافعی نیز نسبت به احکامی که استنباط کرده‌اند، کمتر است. همینطور روایات منسوب به بزرگان صحابه همچون ابوبکر و عمر رضی الله عنهما نسبت به آگاهی و اطلاعی که داشتند، کمتر می‌باشد؛ در حالی که از دیگران روایات زیادی وجود دارد.

صالحانی سپس به بیان اخباری می‌پردازد که حاکی از کثرت روایات ابوحنیفه است و همینطور بحث مفصلی در بیان اسانید تدوین کنندگان مسانید امام ابوحنیفه دارد.

حافظ شمس الدین بن طولون نیز اسانید مسندهای هفده گانه امام را در فهرست اوسط ذکر کرده است.

افزون بر این، زمانی که خطیب به دمشق مسافرت می‌نماید، مسند امام ابوحنیفه اثر دار قطنی، مسند امام ابوحنیفه اثر ابن شاهین، مسند امام ابوحنیفه اثر خود خطیب را همراه خود در سفر بر می‌دارد و این سه مسند غیر از مسانید هفده‌گانه می‌باشند.

بدرالدین عینی در تاریخ کبیرش آورده است: مسند ابوحنیفه اثر ابن عقده به تنهایی مشتمل بر بیش از هزار حدیث می‌باشد. این مسند نیز غیر از مسانید فوق است.

سیوطی در کتاب التعقیبات می‌گوید: ابن عقده، از کبار حفاظ و جزو افراد ثقه است و تنها متعصبان، او را ضعیف قلمداد کرده‌اند.

امام زفر نیز دارای کتابی به نام الآثار است که در آن از ابوحنیفه به کثرت روایت می‌نماید؛ کتاب‌های امام زفر در زمینه حدیث را حاکم در کتاب معرفة علوم الحدیث ذکر کرده است.^۱

این بود بحث مربوط به بی بضاعتی ابوحنیفه رحمته در زمینه حدیث و همچنانکه بطلان این موضوع هویدا گردید، واضح شد که اتهام وارد شده بر ابوحنیفه مبنی بر اینکه فقط ده و اندی حدیث یاد داشته است، اتهامی مردود می‌باشد. زیرا اتهام مزبور در هیچ کتاب معتبری ذکر نشده و کسی غیر از ابن خلدون، آن را ذکر نکرده است و عبارت ابن خلدون^۲ نیز صریح نیست. به هر حال این سخن ابن خلدون به هیچ وجه نمی‌تواند صحیح باشد. زیرا مسانیدی که از امام ابوحنیفه به صحت رسیده و روایاتی که در فقهش از وی نقل شده است، بیش از صدها حدیث می‌باشند.

ضرورتی نمی‌بینم این اشتباه برخی از نویسندگان را تجزیه و تحلیل کنم که گفته‌اند: ابوحنیفه در کوفه، اقامت داشته و کوفه، مرکز حدیث نبوده است. البته یادآوری این نکته کافی است که این، اشتباه بزرگی می‌باشد و علتش، ناآگاهی معترضین از جایگاه علمی کوفه و سفرهای علمی ابوحنیفه به شهرهای مهم مسلمانان است.

۱- تأنیب الخطیب ص ۱۵۶

۲- به احتمال زیاد علت اشتباه ابن خلدون، این است که امام محمد شاگرد امام ابوحنیفه، مؤطا را از امام مالک روایت نموده و در آن سیزده حدیث از ابوحنیفه و چهار حدیث از ابویوسف روایت کرده است؛ بنابراین کسانی که از علم تهی بودند، چنین پنداشتند که روایات مزبور تمام مرویات صحیح ابوحنیفه می‌باشد. با این حال نیز باید بیشتر تحقیق شود تا روشن گردد که ابن خلدون، این نظریه را از کجا گرفته است؟

اما در مورد کوفه باید گفت که این شهر، از بدو تأسیس یعنی از سال ۱۷ هـ محل اقامت بزرگان صحابه بوده است. چنانچه عمر فاروق رضی الله عنه، عبدالله بن مسعود رضی الله عنه معروف به ابن ام عبد را که ششمین صحابه از نظر تقدم در اسلام می‌باشد، برای تعلیم قرآن و آموزش دین به مردم آن سرزمین، به آنجا فرستاد و فرمود: من شما را بر خودم در استفاده از عبدالله ترجیح دادم.

یقیناً این نکته، بیانگر آن است که خلیفه مسلمانان در مرکز خلافت شدیداً به عالمی توانا چون ابن مسعود رضی الله عنه احتیاج داشته است.

رسول خدا صلی الله علیه و آله نیز فرموده است: (من أراد أن یقرأ القرآن غصاً کما أنزل فلیقرأه علی قراءة ابن أم عبد...). یعنی: «هر کس می‌خواهد قرآن را باطراوت بخواند آنگونه که نازل شده، پس مانند ابن مسعود بخواند».

عمر رضی الله عنه در مورد وی می‌گوید: گنجینه‌ای سرشار از علم است.

به هر حال روایات وارده در وسعت علم و مناقب عبدالله بن مسعود رضی الله عنه زیادند. صحابی بزرگواری چون عبدالله بن مسعود رضی الله عنه، از زمان اعزامش توسط عمر رضی الله عنه تا اواخر خلافت عثمان رضی الله عنه تعلیم اهل کوفه را با عنایت و جدیت وصف ناپذیری به عهده داشت که به پیدایش تعداد زیادی از قاریان و فقیهان در کوفه انجامید؛ از این رو علی رضی الله عنه با تعجب بسیار از کثرت فقهای کوفه، خطاب به ابن مسعود رضی الله عنه می‌گوید: (ملأت هذه القرية علما و فقها). یعنی: «این قریه را از فقه و علم پُر کردی».

گفتنی است: تعداد شاگردان و نیز شاگردان شاگردانش به چهارهزار تن می‌رسد که هر کدام برای کوفه، چراغی تابان بود.

بعد از انتقال علی رضی الله عنه و قاریان صحابه به کوفه، توجه بیشتری به تعلیم فقه به اهل گردید و کوفه به خاطر سکونت فصیح‌ترین قبائل عرب و اقامت جمع کثیری از صحابه در آن، یکی از شهرهایی شد که در کثرت فقها و محدثین و همچنین متخصصین علوم قرآنی و لغت، بی نظیر بود.

اگر شرح حال شاگردان ابن مسعود رضی الله عنه، جمع آوری شود، ناگزیر کتاب بزرگی پدید خواهد آمد.

عجلی، آمار صحابه را که فقط در کوفه سکونت داشتند، ۱۵۰۰ نفر بیان کرده و این، غیر از تعداد اصحابی است که در سایر شهرهای عراق اقامت نمودند.

مسروق بن اجدع تابعی می‌گوید: علم یاران رسول خدا ﷺ به شش نفر منتهی می‌شود که عبارتند از: علی، عبدالله، عمر، زید، ابودرداء و ابی بن کعب^۱؛ سپس علم این شش نفر به دو نفر منتهی می‌گردد: ۱- علی^۲ - عبدالله بن مسعود^۳.

مسافرت‌های ابوحنیفه

امام ابوحنیفه، ده‌ها مرتبه به بصره و مدینه مسافرت نمود. مدت شش سال (از ۱۳۰ هـ تا ۱۳۶ هـ) در مکه اقامت داشت. در دو شهر مقدس مکه و مدینه با اکثر علما و مشاهیر آن دیار و علمای مشهور مناطق دیگر امثال امام اوزاعی ملاقات نمود. در این دو شهر، علم ابن عباس^۴ را از شاگردانش در مکه و علم عمر^۵ را از شاگردانش در مدینه فرا گرفت و همینطور از برخی ائمه اهل بیت مانند زید بن علی زین العابدین و محمد باقر و ابومحمد بن عبدالله بن حسن نیز علم فرا گرفت.^۱

خطیب در تاریخش آورده است: روزی ابوحنیفه به مجلس منصور وارد شد و عیسی بن موسی نیز آنجا حضور داشت.

عیسی بن موسی به منصور گفت: این فرد، ابوحنیفه عالم دنیاست.

منصور به ابوحنیفه گفت: علم را از چه کسانی آموختی؟

ابوحنیفه گفت: از عمر^۶ توسط یارانش؛ از علی^۷ توسط یارانش؛ از عبدالله بن مسعود^۸ توسط شاگردانش. ابن عباس^۹ در دوران خودش از همه عالم‌تر بود؛ علم او را نیز از شاگردانش فرا گرفتم.

منصور گفت: واقعاً یافته‌هایت را محکم کردی؟^۲

بنابراین منصفانه نیست که در مورد امامی همچون ابوحنیفه که علم مشهورترین اصحاب زمان خود را در سینه‌اش جای داده، ادعا شود که چون در شهری مانند کوفه اقامت داشته و در کوفه، احادیث زیادی نبود، پس ابوحنیفه در حدیث بی بضاعت است.

آیا ابوحنیفه دیدگاه خویش را بر حدیث مقدم می‌نمود؟

۱- ر.ک: کتاب مناقب ابی حنیفة اثر مکی

۲- تاریخ بغداد: ۳۳۴/۱۴

با توضیحاتی که قبلاً پیرامون اصول مذهب امام ابوحنیفه بیان گردید، به وضوح روشن شد که امام ابوحنیفه به هیچ وجه نه نظر خود را بر حدیث صحیح مقدم می نمود و نه قیاس و نه استحسان را.

چنانکه ابن ابی العوام از امام ابویوسف نقل نموده که می گوید: «هرگاه مسأله ای پیش می آمد، امام ابوحنیفه می گفت: آیا اثری در این مورد دارید؟ و چون روایات را ذکر می کردیم و دیدگاه هایمان را پیرامون مسأله بیان می نمودیم، همان دیدگاهی را که دارای روایات بیشتری بود، اختیار می کرد و اگر دیدگاه ها در یک سطح بودند، همه اقوال بررسی می نمود و یکی را ترجیح می داد.^۱

موفق خوارزمی با سند خود از ابی مقاتل حفص بن سلم سمرقندی در کتاب العلم و المتعلم از ابوحنیفه نقل نموده است: «تمام سخنان پیامبر ﷺ را چه آن را شنیده و چه نشنیده ایم، بر سر و چشم می نهیم و به آن ایمان داریم و شهادت می دهیم که چنان است که پیامبر خدا ﷺ فرموده است».

ابن عبدالبر در کتاب (الانتقاء) از امام ابوحنیفه نقل نموده است که فرمود: «خدا لعنت کند کسی را که با رسول خدا ﷺ مخالفت ورزد در حالی که خداوند ما را به وسیله او گرامی داشت و ما را به وسیله او نجات داد».

بیهقی در کتاب المدخل از ابن مبارک نقل نموده است: از ابوحنیفه شنیدم که می گفت: (إذا جاء عن النبي ﷺ فعلي الرأس والعين وإذا جاء عن اصحاب النبي ﷺ نختار من قولهم وإذا جاء من التابعين زاحمناهم).^۲ یعنی: «اگر از رسول خدا ﷺ روایتی به ما برسد، بر سر و چشم قبول است و اگر اقوال اصحاب پیامبر ﷺ به ما برسد، از بین آن ها یکی را اختیار می کنیم و اگر از تابعین برسد، در مقابل دیدگاه آنان، ما نیز اظهار نظر می نماییم».

ابن عبدالبر از محمد بن حسن نقل می نماید که علم بر چهار قسم است: آنچه در کتاب خدا تصریح شده است و امثال آن؛ و آنچه در سنت منقول پیامبر ﷺ وجود دارد و آنچه اصحاب بر آن اتفاق نموده اند و آنچه اصحاب در آن اختلاف کرده اند. در مسایل

۱- تأنیب الخطیب، ص ۸۶

۲- مفتاح الجنة ص ۳۱

اختلافی، گزینه انتخاب شده، علمی محسوب می‌شود که می‌توان خیلی از مسایل را بر آن قیاس نمود. و چهارم آنچه فقهای مسلمین آن را نیک بدانند. پس علم از این چهار مورد خارج نیست.^۱

شعرانی در کتاب المیزان از ابوحنیفه نقل نموده که هر کس، بگوید: ما قیاس را بر نص (قرآن و سنت) ترجیح می‌دهیم، بطور قطع دروغ گفته و بر ما افترا بسته است. آیا مگر با وجود نص، نیازی به قیاس هست؟

و همینطور از وی نقل نموده است که: (نحن لانقيس إلا عند الضرورة الشديدة و ذلك أننا ننظر في دليل المسألة من الكتاب والسنة أو أقضية الصحابة فإن لم نجد دليلاً قسناً حينئذ مسكوتاً عنه علي منطوق به). یعنی: «ما، تنها در ضرورت شدید، به قیاس روی می‌آوریم و آن، هنگامی است که پس از بررسی کتاب و سنت و قضایای صحابه، دلیلی برای مسأله نمی‌یابیم. در این صورت، مسأله‌ای را که درباره اش چیزی گفته نشده، بر مسأله‌ای قیاس می‌نماییم که پیرامونش چیزی گفته شده است».

و همینطور نقل نموده اند: (إننا نأخذ أولاً بكتاب الله ثم بالسنة ثم بأقضية الصحابة و نعمل بما يتفقون عليه فإن اختلفوا قسناً حكماً علي حكم بجامع العلة بين المسألين حتي يتضح المعني). یعنی: «ما، ابتدا کتاب خدا و سپس سنت و آنگاه قضایای صحابه را می‌گیریم و به آنچه بر آن اتفاق کرده‌اند، عمل می‌کنیم و چنانچه اختلاف نموده باشند، حکمی را بر حکمی دیگر با وجود علت مشترک در میان دو مسأله، قیاس می‌کنیم تا معنا، واضح گردد».

همچنین نقل شده که گفته است: (ما جاء عن رسول الله ﷺ فعلي الرأس و العين بأبي و أمي و ليس لنا مخالفة و ما جاء عن أصحابه تخيرنا و ما جاء عن غيرهم فهم رجال و نحن رجال).^۲ یعنی: «آنچه از رسول خدا ﷺ به ما برسد، بر سر چشم قبول است و پدر و مادرم فدایش که ما حق مخالفت با آن حضرت ﷺ را نداریم و اگر از اصحاب وی به ما

۲- جامع بیان العلم ۳۶/۲

۱- متون فوق از کتاب المیزان اثر شعرانی گرفته شده است. (۵۱/۱)

برسد، می‌پذیریم و اگر از افراد دیگری به ما برسد، آنان مردانی هستند و ما نیز مردانی هستیم و به خود اجازه اجتهاد می‌دهیم».

امام محمد رحمه الله در المبسوط فصلی پیرامون استدلال از خبر واحد آورده و در آن تعداد زیادی از روایات و عمل صحابه را ذکر نموده است. همین مطالب را امام شافعی نیز در کتاب الرسالة ذکر کرده است.

آنچه بیان گردید بخشی از نصوص و متون متعددی بود که نشان می‌داد امام ابوحنیفه رحمه الله به هیچ وجه رأی و قیاس را بر حدیث صحیح مقدم نمی‌شمرد. بلکه ابن حزم نقل می‌کند که فقهای عراق اتفاق نظر دارند که حدیث ضعیف بر قیاس ترجیح دارد.

همچنین ابن قیم در اعلام الموقعین می‌گوید: یاران ابوحنیفه اتفاق دارند بر اینکه نزد ابوحنیفه حدیث ضعیف بر قیاس و رأی ترجیح دارد و مذهبش بر این اصل بنا شده است. چنانچه حدیث قهقهه را با وجود ضعفش بر قیاس ترجیح داده و همینطور حدیث وضو با افشردن خرما در سفر را با آنکه ضعیف می‌باشد، بر قیاس ترجیح داده و از قطع دست سارق که کمتر از ده درهم سرقت نموده باشد، منع نموده است. در حالی که حدیث روایت شده در این خصوص، ضعیف است. همچنین برای اقامه نماز جمعه، شهر بودن را شرط قرار داده است؛ حال آنکه حدیثی که در این باره آمده نیز ضعیف می‌باشد و در مسائل مربوط به آبار (چاهها) به جهت وجود احادیثی غیرمرفوع، قیاس و نظر را ترک کرده است.

بنابراین تقدیم حدیث ضعیف و آثار صحابه بر قیاس و رأی، نظر امام ابوحنیفه و امام احمد بن حنبل می‌باشد. البته منظور از «ضعیف» در اصطلاح سلف غیر از ضعیف در اصطلاح متأخرین است و چه بسا احادیثی که را متأخرین حسن می‌نامند، نزد سلف ضعیف هستند. البته احادیثی که امام ابوحنیفه به آنها استدلال نموده است و محدثین آنها را ضعیف قرار داده‌اند، لزوماً نزد خود امام ابوحنیفه ضعیف نیستند؛ بلکه حتماً نزد وی با توجه به اصولی که دارد، باید صحیح باشند و در چنین مواردی چه بسا نظر علما با هم متفاوت می‌باشد و بسیار اتفاق می‌افتد که احادیثی را که یک امام صحیح قرار می‌دهد، از دیدگاه امام دیگری، ضعیف قلمداد می‌شوند.

نتیجه اینکه اذعان افرادی مثل ابن حزم و ابن قیم مبنی بر تقدیم خبر ضعیف بر قیاس به عنوان اصول مذهب احناف، بیانگر خلاف آن چیزی است که برخی می‌پندارند.

علاوه بر این قبلاً توضیح دادیم که پذیرفتن احادیث مرسل و تقدیم آن‌ها بر قیاس، نظر ابوحنیفه است. در حالی که امام شافعی مراسیل را با شرایط خاصی می‌پذیرد و تمام محدثین، مراسیل را رد می‌کنند؛ بدون تردید پذیرفتن مراسیل، مذهب کسی است که به قیاس روی نمی‌آورد مگر اینکه اثر صحیحی در اختیار نداشته و چاره‌ای جز روی آوردن به قیاس نداشته باشد. با این وصف تقدیم قیاس بر حدیث توسط ابوحنیفه به عنوان یک افتراء، از کجا پدید آمد؟

خطیب بغدادی در تاریخش تعدادی از راویان را ذکر می‌کند که احادیثی بر ابوحنیفه عرضه نمودند، ولی او آن‌ها را رد نمود. چنانچه از یوسف بن اسباط نقل می‌کند که ابوحنیفه، چهارصد حدیث یا بیشتر از آن را نپذیرفت.

همچنین از وکیع نقل می‌نماید که ابوحنیفه با دویست حدیث مخالفت نمود. از حماد بن سلمه نقل می‌کند که ابوحنیفه، آثار و سنن را با دیدگاه‌های خود رد می‌نمود.

در رابطه با صحت نسبت این اقوال به صاحبانشان جای بحث وجود دارد؛ زیرا برخی از آن‌ها کسانی هستند که در مصاحبت با امام و استفاده از وی چنان شهرت دارند که صحت انتساب چنین سخنانی به آنان بعید به نظر می‌رسد.

به هر حال تردیدی وجود ندارد که بعضی از محدثین در زمان وی نسبت به ترک برخی از احادیثی که از دیدگاه آنان صحیح بود، اعتراضاتی داشتند.

مشهور است که ابن ابی شیبه در صد و بیست و پنج مسأله مخالفت ابوحنیفه را با ۱۲۵ حدیث متذکرشده است. با توجه به آنچه از امام شافعی نقل شده است که اهل علم اتفاق نظر دارند که برای هیچ مسلمانی مخالفت با حدیث صحیح رسول خدا ﷺ جایز نیست و نیز با توجه به اقوالی که از شخص امام ابوحنیفه نقل شد، چگونه ممکن است که ابوحنیفه با احادیث رسول خدا ﷺ مخالفت ورزد؟ این اشکال را از چند جهت می‌توان جواب داد:

۱- نخست اینکه در تصحیح و تضعیف یک حدیث از نظر راویان، دیدگاه‌های متفاوتی وجود دارد؛ مثلاً کسی که نزد امام ابوحنیفه، ثقه و عادل می‌باشد،

شاید کسی دیگر در ثقه بودن آن فرد اشکال وارد نماید. روشن است که اطلاعات ابوحنیفه نسبت به شیوخش از دیگران کاملتر بوده و در موارد زیادی بین ابوحنیفه و صحابی فقط دو راوی وجود دارد و در چنین مواردی برای ابوحنیفه نقد دو راوی مزبور به جهت نزدیکی زمان و وجود افرادی که نسبت به آنها آشنایی دارد، خیلی آسانتر است. اما در مورد افرادی که با ابوحنیفه نسبت استادی ندارند - مانند راویان حجاز و شام - اغلب، امام ابوحنیفه، در مورد آنها سکوت می‌نماید و بسا اوقات نظرش در مورد آنها غیر از نظر شاگردانشان می‌باشد. از این رو امام ابوحنیفه به احادیثی که دیگران صحیح قرار داده‌اند، عمل نکرده است؛ چنانچه دیگران به برخی از احادیثی که از دیدگاه او به صحت رسیده‌اند، عمل ننموده‌اند.

۲- گاهی اتفاق می‌افتد که مجتهد، در حدیثی که نزد او و دیگران به صحت رسیده است، بنا بر دلیلی که به آن پی برده، از ظاهر حدیث صرف نظر می‌کند. مثلاً علتی مخفی در آن می‌بیند یا به وهمِ راوی و یا منسوخ بودن روایت و یا مخصوص بودن و... پی می‌برد. اینجاست که محدثی دیگر این عمل مجتهد مزبور را ترک عمل به حدیث می‌داند. به همین خاطر است که لیث بن سعد در نامه‌ای که به امام مالک می‌نویسد، به وی خاطر نشان می‌نماید که ۷۰ حدیث صحیح را ترک نموده است^۱ و آنها احادیثی هستند که خود امام مالک در کتابش مؤطا آورده است.

بنابراین کمتر امامی پیدا می‌شود که به جهت برخی دلائل که خود به آنها پی برده است، برخی از احادیث صحیح را ترک نکرده باشد. اصولاً این موارد را محدث در نظر نمی‌گیرد و تفاوت بین فقیه و این چنین محدثی، همان سخنی است که امام ابوحنیفه فرموده است: کسی که حدیث را جستجو می‌نماید و فقه نمی‌آموزد، مانند داروفروشی است که داروها را جمع آوری می‌نماید و نمی‌داند برای چه دردی در نظر گرفته شده‌اند. طالب حدیث، به همین شکل توجیه حدیث را نمی‌داند تا اینکه فقیه توجیه آن را بیان می‌کند.^۲

اهمیت این مطلب از روایت ذیل روشن می‌شود:

۱- جامع بیان العلم ۱/۱۴۸

۲- موفق مکی فی المناقب ۲/۹۱

ابن عبدالبر از ابویوسف شاگرد امام ابوحنیفه نقل نموده است که: اعمش از من در مورد مسأله‌ای سؤال نمود که غیر از من و او کسی دیگر آنجا نبود و من جوابش را دادم. او، به من گفت: ای یعقوب! این جواب را از کجا آوردی؟ گفتم: با استدلال از آن حدیثی که خودت برایم روایت نمودی! و سپس آن حدیث را برایش روایت نمودم. گفت: ای یعقوب! این حدیث را من از زمانی حفظ دارم که هنوز پدر و مادرت با هم ازدواج نکرده بودند، اما تاکنون به این مسأله پی نبرده بودم.

همینطور ابن عبدالبر از عبید الله بن عمر نقل می‌نماید که وی می‌گوید: در مجلس اعمش بودم؛ مردی آمد و از وی در مورد مسئله‌ای سؤال نمود، اما او جواب نداد و به ابوحنیفه نگاه کرد و گفت: نعمان! نظرت چیست؟ امام ابوحنیفه سؤال آن شخص را جواب داد. اعمش گفت: این جواب را از کجا آوردی؟

ابوحنیفه گفت: از همان حدیثی که خودت برایم روایت نمودی!

اعمش گفت: ما، داروفروش هستیم و شما پزشک هستید.^۱

۳- ما منکر آن نیستیم که برخی از احادیثی که به ابوحنیفه نرسیده، از وی پنهان مانده است. زیرا یاران رسول خدا ﷺ در شهرهای مختلف پراکنده شدند و در هر شهری غالباً احادیثی وجود داشت که در سایر شهرها نبود. همچنین هیچکس نه در زمان صحابه و نه در زمان تابعین و نه در نسل‌های بعدی ادعا نکرده که بر همه احادیث احاطه دارد.

روزی جوانی در حضور شعبی حدیثی بیان کرد. شعبی گفت: ما چنین حدیثی را نشنیده‌ایم. آن جوان گفت: مگر تمام علوم را شنیده‌ای؟ شعبی گفت: خیر. جوان گفت: آیا نصفش را شنیده‌ای؟ شعبی پاسخ داد: خیر. آن جوان گفت: این حدیث، جزو همان نصفی است که نشنیده‌ای!^۲

حتی تعداد زیادی از اصحاب بزرگ پیامبر ﷺ با آنکه با رسول خدا ﷺ معاصر بودند، بسیاری از احادیث را نشنیده بودند. به عنوان مثال فردی چون عمرؓ حدیث تعیین جزیه بر مجوسیان^۳ و نیز حدیث ربا را نمی‌دانست تا اینکه عبدالرحمن بن عوفؓ او

۱- جامع بیان العلم ۱۳۱/۲

۲- تدریب الراوی: ۱۰۸

۳- نگا: بخاری (۳۱۵۶ و ۳۱۵۷). [ویراستار]

را از این دو حدیث آگاه ساخت. همچنین عمر رضی الله عنه حدیث «استئذان»^۱ را از زبان ابوموسی رضی الله عنه شنید.

همچنین عبدالله بن مسعود رضی الله عنه و عمر رضی الله عنه از حدیث تیمم خبر نداشتند، اما عمار رضی الله عنه و دیگران از آن اطلاع داشتند.

و حدیث مسح بر خفین از دید عائشه، ابن عمر و ابوهریره رضی الله عنه پنهان مانده بود، علی و حذیفه رضی الله عنه از آن اطلاع داشتند.

همچنین حکم طواف زن حائض برای عمر رضی الله عنه و زید بن ثابت رضی الله عنه مشخص نبود، ولی ابن عباس رضی الله عنه و ام سلیم رضی الله عنها از آن اطلاع داشتند.

و نیز ابن عباس رضی الله عنه از تحریم متعه خبر نداشت تا اینکه دیگران وی را مطلع نمودند.

چنین مواردی به کثرت وجود دارد که یاران رسول خدا صلی الله علیه و آله از برخی احادیث اطلاع نداشتند، اما دیگران اطلاع داشتند، با این حال هیچکس آن‌ها را متهم نکرده که از احادیث رسول خدا صلی الله علیه و آله بی اطلاع بوده‌اند. چه بسا این بزرگواران، قبل از اینکه به برخی روایات، علم داشته باشند، برخلاف محتوای آن فتوا دادند. بنابراین در چنین مواردی امام ابوحنیفه را باید به طریق اولی معذور دانست.

۴- باید دانست که امام ابوحنیفه رضی الله عنه با توجه به شیوع کذب و گسترش جعل حدیث در زمان وی، در پذیرفتن احادیث شرایط ویژه و دقیقی داشت که در ذیل به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود:

* خبر واحد، با اصول جامعی که وی بعد از بررسی موارد شرع در نظر گرفته است، معارض نباشد. از این رو اگر خبر واحد با اصول مزبور تعارض داشت، به خاطر عمل به دلیل قویتر، آن خبر را ترک نموده، آن را شاذ می‌دانست.

* خبر واحد با ظواهر و داده‌های عمومی کتاب الله تعارض نداشته باشد. از این رو در صورت تعارض، به ظاهر کتاب عمل می‌نمود و آن خبر را ترک می‌کرد؛ اما اگر خبر واحد بیان مجمل نص بود، به عنوان حکم جدیدی به آن عمل می‌نمود.

* خبر واحد با سنت مشهور چه قولی و چه عملی، تعارض نداشته باشد.

۱- اشاره به همان حدیثی است که: «هر گاه یکی از شما، سه بار اجازه خواست و به او اجازه (ورود)

داده نشد، باز گردد». نگا: بخاری، شماره (۶۲۴۵)، مسلم (۲۱۵۳) و ابوداود (۵۱۸۰) [ویراستار]

* خبر واحد با خبری مثل خود تعارض نداشته باشد. اگر چنین بود یکی از آن دو را بنا بر یکی از وجوه ترجیح داده، بر دیگری مقدم می‌نمود. مثلاً اینکه یکی از دو صحابه‌ای که راوی حدیث هستند، نسبت به دیگری فقیه تر باشد یا یکی فقیه و دیگری غیرفقیه باشد یا یکی جوان و دیگری خیلی سالخورده باشد.

* اینکه راوی بر خلاف حدیثش عمل ننموده باشد. مانند حدیث ابوهریره رضی الله عنه در مورد هفت بار شستن ظرفی که سگ لیسیده و یا دهانش را در آن داخل کرده است. این روایت ابوهریره رضی الله عنه با فتوای خود او تعارض دارد.

* حدیث مورد نظر در زیادت در متن و سند، منفرد نباشد. در چنین موردی به احادیثی که دارای آن زیادت نیستند، از جهت احتیاط در دین عمل می‌شود.

* خبر واحد، بیانگر مسأله‌ای نباشد که همه مردم با آن سر و کار دارند. زیرا در چنین موردی باید آن خبر به حد شهرت یا تواتر می‌رسید.

* در حکم مسأله‌ای که دو صحابی در آن اختلاف دارند، به حدیثی استدلال نشده باشد که به آن دو نسبت داده می‌شود. زیرا اگر آن حدیث ثابت می‌بود، حتماً آن دو، به آن حدیث استدلال می‌نمودند.

* هیچیک از سلف، بر حدیث مورد نظر خرده نگرفته باشد.

* از روایات متفاوت در زمینه حدود و مجازات‌ها، به روایتی عمل شود که بیانگر تنبیه خفیف تر است.

* حفظ راوی نسبت به روایتش از زمان فراگرفتن تا زمان اظهار آن، ادامه داشته و در این فاصله، دچار فراموشی نشده باشد.

* حدیث مورد نظر، با عملی که صحابه و تابعین بدون اختصاص به یک شهر، از یکدیگر دریافت نموده و به آن عمل کرده‌اند، مخالف نباشد.

* راوی تنها به خطش اعتماد نکند، اگر روایت را به یاد ندارد.

موارد فوق مهمترین شرائطی بود که امام ابوحنیفه برای صحت خبر واحد و عمل به آن در نظر گرفته است.^۱

البته محدثین در اکثر شرائط فوق با وی موافق نیستند و در بعضی از این شرائط با وی اختلاف نظر دارند؛ ما در این مبحث درصدد آن نیستیم تا از نظریاتش دفاع

۱- نگا: اصول سرخسی ۳۶۴/۱ و کشف الاسرار بزدوی و التقرير و شرح آن و نیز مسلم الثبوت و شرحش در بحث خبر واحد.

نماییم. فقط آنچه در این مبحث برای ما حائز اهمیت است شناخت دلایل و نیز عذر ابوحنیفه در ترک بعضی از اخبار واحد می‌باشد.

با این توضیح روشن گردید که آنچه در مورد ابوحنیفه گفته شده که وی احادیث را ترک نموده و به قیاس مراجعه کرده است، اگر از روی اجتهاد بوده، اشکالی ندارد. چون دیگران نیز چه قبل از او و چه پس از او چنین نموده‌اند و اگر از روی هوا و عناد بوده که هرگز ابوحنیفه اهل این حرفها نیست. بلکه جایگاه والا و نیز تقوا و تسلیم بودنش در برابر حدود خدا و سنت‌های پیامبر ﷺ بر همه آشکار است.

نمونه‌هایی از دیدگاه‌های ابوحنیفه در مورد برخی از احادیث:

۱- باری ابوحنیفه و اوزاعی با یکدیگر به مباحثه پرداختند. اوزاعی گفت: چرا شما هنگام رفتن به رکوع و نیز هنگام برخاستن از آن رفع یدین نمی‌نمایید؟

ابوحنیفه گفت: در این مورد از رسول خدا ﷺ چیزی به صحت نرسیده است. اوزاعی گفت: چگونه؟ حال آنکه زهری از سالم از پدرش نقل نموده است که رسول خدا ﷺ وقتی که نماز را شروع می‌کرد و هنگام رفتن به رکوع و نیز هنگام برخاستن از رکوع، دست‌ها را بلند می‌نمود.

ابوحنیفه گفت: حماد از ابراهیم، از علقمه و اسود، از عبدالله بن مسعود نقل نموده است که رسول خدا ﷺ غیر از تکبیر تحریمه، در جایی دیگر دست‌ها را بلند نمی‌کرد. اوزاعی گفت: من از زهری از سالم از ابن عمر برایت حدیث روایت می‌کنم و تو از حماد از ابراهیم روایت می‌کنی؟

ابوحنیفه گفت: حماد از زهری فقیه تر است و ابراهیم از سالم و علقمه در فقه کمتر از ابن عمر رضی الله عنه نیست. اگر چه ابن عمر فضیلت صحابی را دارد، اما اسود هم دارای فضیلت زیادی است و در روایتی دیگر آمده که «اگر فضیلت صحابی بودن ابن عمر رضی الله عنه نمی‌بود، می‌گفتم: علقمه از او فقیه تر است». اوزاعی، ساکت شد و چیزی نگفت.^۱

۲- سفیان بن عیینه با ابوحنیفه مقالات نمود و از وی سؤال کرد: آیا درست است که تو فتوا داده‌ای هرگاه فروشنده و مشتری بعد از ایجاب و قبول بحث دیگری

۱- حجة الله البالغة ۳۳۱/۱ و محاسن المساعي فی سيرة اوزاعی و فتح القدیر از ابن همام ۲۱۹/۱ و

عقود الجواهر المنیفة ۶۱/۱

را شروع کردند، اگر چه از مجلس تکان هم نخورند، اختیار فسخ معامله ساقط می شود؟

ابوحنیفه گفت: آری. سفیان گفت: چگونه چنین فتوایی می دهی در حالی در حدیث صحیح آمده است: (البیعان بالخیار ما لم یتفرقا)؟ یعنی: «خریدار و فروشنده تا از هم جدا نشده‌اند، اختیار فسخ معامله را دارند». ابوحنیفه گفت: اگر آن دو، سوار کشتی یا در زندان و یا در سفر باشند، جدا شدن آن‌ها از یکدیگر چگونه است؟

در این بحث مشاهده می‌نمایید که امام ابوحنیفه حدیث را رد نکرده، بلکه برداشت وی از تفرق و جدایی، تفرق اقوال است نه تفرق اجسام و علتش هم در نظر داشتن مقاصد عقود و رعایت حکمت در رخصت مزبور است تا بیشتر فراگیر شود و مسافرین یک کشتی یا همراهان یک سفر و یا زندانیان دربند در یک زندان را که ماهها و روزها با هم هستند، شامل گردد. آیا می‌توان در مورد چنین افرادی گفت: تا زمانی که با هم هستند و از یکدیگر جدا نشده‌اند، اختیار فسخ معامله را دارند؟ حمل تفرق مزبور بر اقوال نیز درست است. زیرا در قرآن کریم آمده است: ﴿وَأَعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا﴾ [آل عمران: ۱۰۳] یعنی: «همه به ریسمان (ناگسستی) خدا چنگ بزنید و پراکنده نشوید».

همینطور در حدیث آمده است که پیامبر ﷺ فرمود: (افترقت الیهود...). لذا کسی که به دقت نظر و باریک بینی امام ابوحنیفه در این استنباط توجه نکند، به محض شنیدن این فتوای ابوحنیفه که هرگاه خریدار و فروشنده ایجاب و قبول نمودند، اگرچه در یک مجلس باشند، اختیارشان سلب می‌شود، بلافاصله ادعا می‌نماید که ابوحنیفه با حدیث مخالفت ورزیده است، در حالی که چنین نیست.

۳- به نمونه‌ای از ایرادات ابن ابی شیبیه به ابوحنیفه دقت نمایید:

ابن ابی شیبیه با سند خود به نقل از محمد بن نعمان روایت می‌کند که پدرش نعمان بن بشیر، غلامی را به وی هدیه داد و نزد رسول خدا ﷺ رفت تا آن حضرت ﷺ را بر این عملش شاهد بگیرد.

پیامبر ﷺ به نعمان فرمود: آیا به هر یک از فرزندان چنین هدیه‌ای داده‌ای؟
نعمان پاسخ داد: خیر.

پیامبر ﷺ فرمود: پس غلام را از فرزندت پس بگیر.

این ابی شیبه همین حدیث را از دو طریق دیگر نیز با الفاظ متفاوت ذکر نموده، در آخرش می‌افزاید: ابوحنیفه در مورد دادن هدیه به یک فرزند گفته است اشکالی ندارد.

جوابش چنانچه در کتاب النکت الطریفه اثر کوثری آمده، چنین است:

الفاظ راویان در حدیث نعمان بن بشیر با یکدیگر متفاوت می‌باشد و از این رو دامنه اجتهاد برای ائمه فقه در مورد این مسئله را گسترانده است. جمهور ائمه یعنی امام مالک، لیث، شافعی، ابوحنیفه و یاران، امر تساوی هدیه را که در حدیث آمده، حمل بر استحباب نموده‌اند و برخی، این نوع هدیه را با کراهت جائز دانسته‌اند. ضمن اینکه رعایت تساوی نزد همه بهتر است. عده‌ای هم با توجه به الفاظ بعضی از روایات، تساوی را واجب دانسته‌اند. مانند: ابن مبارک، احمد و ظاهریه. اسحاق نیز همین نظریه را داشت، ولی سرانجام به نظریه جمهور رجوع کرد.

وقتی علما اجماع دارند به اینکه یک شخص می‌تواند همه مالش را به یک اجنبی ببخشد، پس نظر جمهور در مورد مسأله هدیه دادن به فرزند تأیید می‌شود. بیهقی نیز با ذکر ده دلیل، صیغه امر در حدیث فوق را استحبابی دانسته است. اگرچه برخی با وی در این دلائل مخالفت نموده‌اند.

اختلاف نظر در این مسأله ناشی از الفاظ متفاوت حدیث است؛ بدین صورت که در روایات مختلف آمده است: (فارجعه)، (أشهد علی هذا غیري) و در روایت دیگری آمده است: (أیسرک أن یکونوا فی البر سواء). این‌ها، بر استحباب دلالت دارند و الفاظی مانند (لا أشهد علی جور) بیانگر وجوب رعایت تساوی در میان فرزندان است مگر اینکه منظور از جور در اینجا محض تمایل باشد. قاضی عیاض می‌گوید: جمع بین احادیث باب، بهتر از ترک برخی از آن‌هاست؛ همچنین بهتر است به جای آنکه آن‌ها را مضطرب و آشفته بدانیم، آن‌ها را حمل بر استحباب کنیم.

وی در شرحی که بر صحیح مسلم نوشته، دلیل حمل احادیث فوق بر استحباب را نیز ذکر نموده است.

پس ابوحنیفه در این مسأله تنها نیست؛ بلکه جمهور فقها، دیدگاهی همچون دیدگاه او دارند.

امام شافعی تصریح کرده که در بذل و بخشش، ابوبکر رضی الله عنه، عایشه رضی الله عنها را و عمر رضی الله عنه، عاصم را بر سایر فرزندانشان ترجیح داده‌اند. همینطور عمل برخی دیگر از صحابه با توجه به دلائل فوق که مراد از امر مزبور در حدیث، استحبابی است، یکی دیگر از قویترین دلائل دیدگاه امام ابوحنیفه می‌باشد.^۱

آنچه گذشت نمونه‌ای از ایرادات ابن ابی شیبه به ابوحنیفه بود مبنی بر اینکه در ۱۲۵ مورد احادیث را ترک نموده و با توضیحی که دادیم، روشن گردید که امام، عمل به هیچ حدیثی را به خاطر ترجیح و تقدیم رأی، ترک نکرده است؛ بلکه در مواردی اجتهاد نموده و مجتهد، معذور است. چنانکه مجتهدین دیگر در موارد اجتهادی خود معذور می‌باشند. در اکثر این مسائل، ابوحنیفه تنها نیست. بلکه فقهای دیگری نیز با او هم رأی هستند.

جلسات علمی ابوحنیفه رحمته الله علیه

با جرأت می‌توان گفت: کسی که منهج و شیوه ابوحنیفه با شاگردانش را در زمینه اجتهاد بداند و از جلسات علمی وی که با حضور بزرگترین اندیشمندان آن روز تشکیل می‌شد، آگاهی داشته باشد، مطمئناً پی خواهد برد که امام ابوحنیفه بالاتر از این اتهامات است.

ابن ابی العوام می‌گوید: طحاوی گفته است: ابن ابی ثور نامه‌ای به من نوشت که نوح بن ابوسفیان به او خبر داده که مغیره به حمزه گفته است: آن دسته از یاران ابوحنیفه که کتاب‌ها را به اتفاق وی تدوین نمودند، چهل تن از بزرگترین علمای وقت بودند.

ابن ابی العوام می‌افزاید: دانشمندانی مانند ابویوسف، زفر بن هذیل، داود طائی، اسد بن عمرو، یوسف بن خالد و یحیی بن زکریا بن ابی زیاده از شاخص‌ترین چهره‌های مذکور بودند.

همچنین می‌گوید: در پاره‌ای از موارد، علمایی که در جلسات علمی ابوحنیفه رحمته الله علیه حاضر می‌شدند، در مورد مسأله‌ای با یکدیگر اختلاف می‌نمودند و به بیان دلایل خود می‌پرداختند. سپس مسأله را به امام ابوحنیفه می‌سپردند و ابوحنیفه، فوراً پاسخ لازم

را می‌داد؛ آن‌ها سه روز تمام در مورد یک مسأله بحث و تبادل نظر می‌نمودند و سپس آن را در دفتر بزرگ ثبت می‌کردند.

اسحاق بن ابراهیم می‌گوید: یاران ابوحنیفه با وی در مسأله‌ای بحث و تبادل نظر می‌نمودند. در مواردی که عافیه بن زید حضور نداشت، ابوحنیفه می‌گفت: مسأله را مطرح نکنید تا عافیه بن زید حاضر شود. زمانی که عافیه حاضر می‌شد و با آن‌ها موافق بود، ابوحنیفه دستور می‌داد تا مسأله را ثبت کنند، اما هنگامی که عافیه با دیدگاه دیگران موافق نبود، امام ابوحنیفه می‌گفت: مسأله را ننویسید.

یحیی بن معین در کتاب (معرفة التاریخ و العلیل) به نقل از فضل بن رکین می‌گوید: از امام زفر شنیدم که می‌گفت: بنده و ابویوسف و محمد بن حسن گاهی در مسأله‌ای با ابوحنیفه اختلاف می‌نمودیم و ما مسائل را از زبان وی می‌نوشتیم.

زفر می‌افزاید: روزی ابوحنیفه به ابویوسف گفت: ای یعقوب! مواظب باش؛ هر چه از من می‌شنوی، ننویس. زیرا امروز نظری دارم و فردا از آن رجوع می‌کنم. فردا نظری دارم و پس فردا از آن رجوع می‌نمایم.

اینجاست که به درستی سخن موفق مکی پی می‌بریم که می‌گوید: ابوحنیفه به خاطر اجتهاد در دین و خیرخواهی برای خدا و رسول و مؤمنین، مذهبش را بر اساس رأی شورا تدوین نمود، نه براساس دیدگاه‌های شخصی خود.^۱

و همین‌طور به ظرافت آنچه خطیب^۲ از ابن کرامه نقل کرده، پی می‌بریم که می‌گوید: روزی نزد وکیع بودیم. فردی گفت: ابوحنیفه دچار اشتباه شده است. وکیع گفت: چطور ممکن است ابوحنیفه، مرتکب اشتباه شود، در حالی که افرادی چون ابویوسف و زفر در قیاس و یحیی بن ابی زائده، حفص بن غیاث، حبان و مندل در حفظ حدیث و قاسم بن معن در شناخت زبان عربی و داود طائی و فضل بن عیاض در زهد و تقوا در مجلس وی حضور دارند؟

کسی که چنین چهره‌های شاخصی با او همنشین باشند، کمتر اتفاق می‌افتد که دچار اشتباه شود. زیرا آن‌ها، اشتباهات وی را تصحیح می‌نمایند.

البته ما با وکیع در اینکه امام ابوحنیفه به هیچ وجه اشتباه نکرده است، موافق نیستیم؛ اما ما بر این باوریم که امامی چون ابوحنیفه که دارای چنین یارانی باشد و از

۱- حسن التقاضی ص ۱۲

۲- تاریخ بغداد: ۴۷/۱۴

موقعیت قرب زمانی به صحابه و نیز از درک عمیق و اجتهاد دقیق در دین برخوردار باشد، به هیچ وجه سزاوار چنین حملات ظالمانه‌ای نیست.

خطیب بغدادی می‌گوید: ابوحنیفه و هیچیک از یارانش از جمله ابویوسف و زفر و محمد، در مورد قرآن سخنی نگفته‌اند؛ بلکه بشر مریسی و ابن ابی داود در مورد قرآن سخن گفتند و باعث متهم شدن یاران ابوحنیفه گشتند.^۱

سخنی منصفانه

در پایان این بحث جا دارد تا سخنان حافظ ابن عبدالبر در کتاب جامع بیان العلم^۲ را تقدیم خوانندگان نماییم: اهل حدیث در نکوهش ابوحنیفه دچار افراط شده‌اند؛ علتش هم اعتبار و ترجیح دادن رأی و قیاس بر آثار و احادیث است. در حالی که اکثر اهل علم می‌گویند: هرگاه اثری (خبر) به صحت رسید، قیاس و نظر، باطل می‌شود و اعتبار ندارد.

باید گفت که اکثر اخبار آحاد که توسط ابوحنیفه رد شده‌اند، محتمل تأویل بوده‌اند و قبل از وی، دیگران نیز چنین کرده‌اند. اغلب، مواردی است که وی از ابراهیم نخعی و اصحاب ابن مسعود[ؓ] پیروی نموده است. با این تفاوت که ابوحنیفه و یارانش در طرح فرضیه‌ها و مسائل ذهنی و پاسخ نظری آن‌ها افراط نمودند و همین، باعث گردید تا از طرف مخالفین شدیداً مورد نکوهش قرار گیرند. هیچیک از اهل علم را سراغ ندارم که درباره برخی از آیات و احادیث دارای نظریاتی نباشد و در نتیجه حدیثی را با توجیهی مناسب یا ادعای نسخ ترک نکرده باشد؛ البته در این زمینه ابوحنیفه از دیگران سبقت گرفته است.

همچنین ابن عبدالبر می‌افزاید: هیچیک از علمای امت چنین نیست که حدیثی از رسول خدا^ﷺ برایش ثابت باشد و آن را رد نماید، مگر اینکه با استناد به حدیثی دیگر ادعای نسخ حدیث مزبور را نموده یا در سندش متوجه مشکلی شده است. اگر چنین نباشد، عدالت چنین فردی ساقط می‌شود، چه رسد به اینکه او در جایگاه امامی مورد قبول، قرار بگیرد.

۱- تاریخ بغداد: ۳۳۷/۱۳

۲- ۱۴۸/۲

همچنین ابوحنیفه را به ارجاء (مرجئه بودن) متهم نمودند. البته این اتهام را به بسیاری از علما وارد کردند. گفتنی است اتهامات دیگران چندان مورد توجه قرار نگرفت؛ بلکه اتهامات نادرست در مورد امام ابوحنیفه به خاطر مقام و امامتش، بیشتر مورد توجه قرار گرفت.

از سوی دیگر امام ابوحنیفه مورد حسادت کینه توزان نیز قرار گرفته بود و به همین دلیل مطالب نادرست و جعلی به وی نسبت دادند. حال آنکه بسیاری از علما، او را ستوده و به فضیلتش اعتراف کرده‌اند.

ابن عبدالبر، پس از ذکر ستایش برخی از علما نسبت به ابوحنیفه، می‌گوید: گفته‌اند: اختلاف نظر مردم در مورد فردی از پیشینیان، دلیل عظمت آن فرد است و نیز گفته‌اند: دو گروه، در مورد علی علیه السلام خود را هلاک نمودند:

۱- محبان افراطی.

۲- کینه توزان افراطی.

این، یکی از ویژگی‌های مردان بزرگ است. کسانی که در دین و فضل به والاترین درجات رسیدند. والله علم.

امام مالک (۹۳-۱۷۹ هجری)

زندگی و مقام علمی مالک

وی، ابو عبدالله مالک بن انس، امام دار الهجرة و مشهورترین محدث آن دیار می‌باشد.

در سال ۹۳ هجری و طبق تحقیق ابن ربیع شیبانی (در مقدمه تیسیر الوصول)، در سال ۹۵ هجری در مدینه چشم به جهان گشود و همانجا زندگی کرد و سرانجام در سال ۱۷۹ هـ در سن ۸۶ سالگی درگذشت.

علم را از فقهای بزرگ تابعین فرا گرفت. احادیث بسیاری از زهری روایت کرده است. به همین جهت مشهورترین شاگرد وی محسوب می‌شود. از نافع، غلام ابن عمر رضی الله عنه نیز روایات زیادی نقل نموده که در عرف محدثین، روایت وی از نافع از ابن عمر رضی الله عنه را سلسله الذهب می‌گویند.

مالک در علم و فضل در حجاز به مقام امامت رسید و به امام دارالهیجره معروف گردید و شهرتش در جهان اسلام پیچید و طالبان علوم دینی از گوشه و کنار جهان به سراغش آمدند.

وی با کمال وقار و ادب و فروتنی در حالی که بهترین لباس‌هایش را می‌پوشید و از مواد خوشبو استفاده می‌کرد و صدایش را به خاطر احترام رسول الله ﷺ پایین می‌آورد، حلقه درس حدیث تشکیل می‌داد.

اصول مذهب امام مالک

مالک، در فقه و حدیث شهرت داشت و در استدلال از احادیث مرسل مانند ابوحنیفه، مشهور بود. تعدادی از احادیث مرسل را در کتاب خود، مؤطا نقل نموده است.

اصول مذهبش، همان اصولی است که نزد سائر ائمه اعتبار دارد؛ یعنی کتاب، سنت، اجماع و قیاس، باضافه دو چیز دیگر که عبارتند از:

۱- عمل اهل مدینه.

۲- مصالح مرسله.

البته مصالح مرسله را می‌توان جزو اصول مورد اتفاق دانست، اما عمل اهل مدینه را فقط مالک به عنوان دلیلی معتبر پذیرفته است. البته به شرطی که اهل مدینه بر آن اتفاق داشته باشند.

امام مالک معتقد است که اهل مدینه بر هیچ عملی التزام نمی‌نمایند مگر اینکه حتماً آن عمل، امری مشروع بوده و صحابه در زمان پیامبر ﷺ به آن عمل کرده‌اند و پیامبر ﷺ نیز آن‌ها را تأیید نموده و نسل در نسل باقی مانده است.

نزد امام مالک عمل اهل مدینه از احادیث آحاد نیز قوی‌تر است. بنابراین هنگام تعارض عمل اهل مدینه و حدیث واحد، عمل اهل مدینه را ترجیح می‌داد.

به همین سبب است که لیث بن سعد هفتاد حدیث را متذکر شده که امام مالک آن‌ها را در کتاب خود آورده، اما آن‌ها را ترک نموده است. البته سایر ائمه با وی در این باره موافق نیستند.

یکی از کسانی که به مخالفت با امام مالک در این زمینه پرداخت، امام شافعی است. همچنین یکی از مشهورترین کسانی که حجیت عمل اهل مدینه را در مقابل

امام مالک رد نموده است، ابن حزم می‌باشد. وی در کتاب الإحکام فی أصول الأحکام به شدت با امام مالک مخالفت کرده و در کتاب المحلی نیز در مباحث متعددی، این نظریه امام مالک را رد نموده است. معمولاً ابن حزم با هر کس به مخالفت می‌پردازد، خیلی تند و زنده برخورد می‌کند.^۱

مذهب امام مالک در بسیاری از کشورهای اسلامی بخصوص در مغرب و مصر انتشار یافته است.

جایگاه، روایات و احادیث و شروح کتاب موطأ

شاید مهمترین چیزی که سبب شهرت امام مالک شده، کتابش مؤطا باشد. کتابی که بنا بر پیشنهاد منصور، نوشته شد. منصور از امام مالک خواسته بود تا کتاب جامعی جمع آوری نماید که در آن از سختگیری‌های ابن عمر^{رضی الله عنه} و رخصت‌های ابن عباس^{رضی الله عنه} اجتناب شده باشد. امام مالک، پذیرفت و کتاب مؤطا را نوشت.

علامه سیوطی سبب نامگذاری این کتاب به مؤطا را اینگونه بیان نموده که امام مالک گفته است: من کتاب خود را بر هفتاد فقیه مدینه عرضه کردم. همه آن را پسندیدند؛ بنابراین نام آن را موطأ یعنی متفق علیه گذاشتم.

سپس خلیفه وقت، مهدی، برای انجام مناسک حج به مدینه آمد و کتاب مؤطا را از امام مالک شنید. آنگاه دستور داد تا پنج هزار دینار به امام مالک و هزار دینار به هر یک از شاگردانش بدهند.

همچنین هارون الرشید به اتفاق فرزندانش به حرمین آمد و کتاب مؤطا را از امام مالک شنید. حتی هارون الرشید علاقمند بود تا کتاب مؤطا به عنوان صحیح ترین کتاب، در خانه کعبه نصب شود و عمل به آن برای همه مردم الزامی گردد. اما امام مالک نپذیرفت و گفت: ای امیرالمومنین! چنین مکن؛ زیرا یاران رسول الله^{صلی الله علیه و آله} در فروع با یکدیگر اختلاف داشتند و در شهرهای مختلف پراکنده شدند و هر کدام در نظریه‌اش برحق می‌باشد.. هارون الرشید با شنیدن سخنان امام مالک از خواسته خویش منصرف گردید. (الحلیه).

خداوند، مقبولیت مؤطا را در دل‌ها جای داد و از هر طرف برای فراگرفتن و شنیدن آن روی می‌آوردند و مشهورترین امامانی که مؤطا را از امام مالک شنیدند، امام

اوزاعی، شافعی و محمد می‌باشند که روایت امام محمد، معروف به مؤطای محمد از مشهورترین و معتبرترین روایات مؤطا است.

امام مالک در تألیف کتاب مزبور و جمع آوری احادیث صحیح در آن، نهایت سعی خویش را مبذول داشت. تا آنجا که گفته‌اند: وی به مدت ۴۰ سال تمام به تصحیح و تهذیب کتاب خویش پرداخته است. چنانکه سیوطی از اوزاعی در مقدمه اش بر شرح مؤطا نقل کرده که اوزاعی گفته است: ما، در مدت چهل روز، مؤطا را از مالک فرا گرفتیم. مالک گفت: کتابی را که من در چهل سال جمع آوری کرده‌ام، شما در چهل روز فرا می‌گیرید؛ چه اندک در آن می‌اندیشید و فقه اندکی از آن خواهید گرفت.

شیوه امام مالک در تدوین مؤطا بدین نحو است که وی، کتابش را به ابواب و بخشهای مختلف علم تقسیم نموده و در هر باب، احادیثی از پیامبر ﷺ و آثار صحابه و تابعین که همه اهل مدینه بودند، ذکر کرده است. زیرا امام مالک همیشه در مدینه بوده است.

امام مالک، در پاره‌ای از موارد بعد از ذکر حدیث، الفاظ آن را تفسیر می‌کند و مفهوم برخی جمله‌ها را روشن می‌نماید و در برخی از ابواب که احادیث آحاد در آن ذکر شده و مخالف عمل اهل مدینه است، امام مالک به عمل اهل مدینه تصریح می‌نماید.

علما در مورد جایگاه مؤطا در سنت، دیدگاه‌های مختلفی دارند؛ برخی می‌گویند: به جهت جایگاه امام مالک و دقتی که ایشان در انتخاب احادیث داشته، کتابش بر صحیحین مقدم می‌باشد و همین کافی است که وی، کتابش را در مدت ۴۰ سال نوشته است. ابن عربی، یکی از کسانی است که این نظریه را دارد و از آن دفاع می‌کند و نظر جمهور مالکی‌ها نیز چنین است.

عده‌ای نیز آن را با صحیحین در یک درجه قرار می‌دهند. چنانچه علامه شاه ولی الله دهلوی در کتاب (حجة الله البالغة) در بحث طبقات سنت، مؤطا و صحیحین را در طبقه نخست قرار داده است.

برخی هم مؤطا را در مرتبه بعد از صحیحین قرار داده‌اند و این، نظریه جمهور محدثین است. ابن حجر در این باره می‌گوید: کتاب امام مالک، نزد وی و پیروانش، صحیح است؛ این در حالی است که امام مالک احادیث مرسل و منقطع را قابل احتجاج می‌داند.

پیشتر بیان گردید که احادیث مرسل و منقطع، نزد محدثین دیگر قابل احتجاج نیستند و به همین جهت نزد آن‌ها کتاب مؤطا در درجه پایین تری از صحیحین قرار دارد. البته صاحبان دو نظریه فوق، وجود مرسل و منقطع را در مؤطا اینطور توجیه نموده‌اند که اینگونه احادیث از طرق دیگر، سند متصلی دارند؛ بنابراین صحیح می‌باشند. یکی از کسانی که به متصل بودن احادیث مرسل، منقطع و معضل موجود در مؤطا تأکید دارد، حافظ ابن عبدالبر می‌باشد که می‌گوید: تعداد تمام احادیثی که امام مالک در مورد آن‌ها گفته است: (بلغني) و (عن الثقة)، شصت و یک حدیث می‌باشد که تمام آن‌ها از طرق دیگر، متصلند جز چهار حدیث که عبارتند از:

۱- (إني لا أنسي و لكن أنسي).

(إن رسول الله ﷺ أرى أعمار الناس قبله أو ما شاء الله من ذلك، فكأنه تقاصر أعمار أمته ألا يبلغوا من العمل مثل الذي بلغ غيرهم في طول العمر فأعطاه الله ليلة القدر).

قول معاذ: آخر ما أوصاني به رسول الله ﷺ أن قال: (حسن خلقك للناس).

(إذا نشأت بجرية (سحابة) ثم تشاءمت فتلك عين غدقة).

البته علماء در دفاع از چهار حدیث فوق گفته‌اند: معانی این احادیث هیچ اشکالی ندارد. علما در این رابطه به احادیث دیگری نیز استدلال کرده‌اند. شیخ شنقیطی در کتاب إضاءة الحالك اتصال احادیث فوق را از ابن صلاح نقل کرده و سیوطی نیز بر همین نظریه تأکید کرده است؛ چنانکه می‌گوید: اینکه احادیث مؤطا بطور مطلق صحیحند، بدین دلیل است که مراسیل موجود در مؤطا همانطور که نزد امام مالک و موافقینش بدون هر قید و شرطی قابل استدلال هستند، نزد ما نیز حجت می‌باشند. زیرا هرگاه مرسل با حدیثی دیگر تقویت شود، می‌توان به آن استدلال نمود و هیچ روایت مرسلی در مؤطا وجود ندارد، مگر اینکه با حدیثی دیگر تأیید شده است.^۱

ابن حزم بر این باور است که در مؤطا احادیث ضعیفی وجود دارد که علما آن‌ها را ضعیف قرار داده‌اند. اما علامه لکهنوی در رد ابن حزم می‌گوید: احادیث ضعیف مؤطا به درجه بی اعتباری و وضع نرسیده‌اند. و شاید سخن ابن حزم در مورد ضعیف قرار

دادن احادیث مؤطا توسط برخی از علما، ناشی از حکم آن‌ها بر اساس طریقی باشد که به آن‌ها رسیده‌اند. اما امام مالک این احادیث را از طریق خود، صحیح دانسته است. پس بهتر است که نظر امام مالک را در مورد شیوخش پذیرفت، نه دیدگاه دیگران را. زیرا وی نسبت به شیوخ و اساتید خود داناتر بوده است.

روایات متداول مؤطا به سی نسخه می‌رسد که مشهورترین آن‌ها عبارتند از: مؤطا یحیی بن یحیی الیثی، مؤطا ابن بکیر، مؤطا ابن مصعب، مؤطا ابن وهب و مؤطا محمد بن حسن. تفاوت نسخه‌های فوق به اعتبار تقدیم و تأخیر الفاظ، زیادت و نقصان و نیز به خاطر اختلاف زمانی در روایت از امام مالک و تجدید نظرهایی می‌باشد که از طرف امام مالک بر کتابش صورت گرفته است.

از این رو در مورد تعداد احادیث موجود در مؤطا، اختلاف نظر وجود دارد. ابوبکر ابهری می‌گوید: تعداد تمام احادیث موجود در مؤطا از احادیث پیامبر ﷺ گرفته تا آثار صحابه و تابعین، (۱۷۲۰) روایت می‌باشد. از این تعداد، ششصد حدیث، مسند؛ و دویست و بیست و دو حدیث، مرسل و ششصد و سیزده حدیث، موقوف و دویست و هشتاد و پنج اثر از تابعین است.

مؤطا محمد بن حسن از مشهورترین نسخه‌های مؤطا می‌باشد و در حرمین و هند دارای شهرت فراوانی است. تعداد تمام احادیث مرفوع و آثار موقوف صحابه و دیگران با در نظر گرفتن احادیث مسند و مرسل و منقطع هزار و صد و هشتاد حدیث می‌باشد. هزار و پنج حدیث از امام مالک، سیزده حدیث از امام ابوحنیفه، چهار حدیث از امام ابویوسف و بقیه از دیگران است.

در طول تاریخ، مؤطا مورد توجه علما بوده و بر آن شرح‌هایی نوشته شده و احادیثش تخریح گردیده است و یکی از شارحان مؤطا، حافظ ابن عبدالبر می‌باشد که دو شرح بر مؤطا نوشته است:

۱- (التمهید لما فی الموطأ من المعانی و الأسانید). وی، در این کتاب شیوخ امام مالک را به ترتیب حروف الفبا ذکر نموده است. ابن حزم در مورد این کتاب می‌گوید: در فقه حدیث، چنین شرحی سراغ ندارم و نمی‌دانم که آن را چگونه تحسین نمایم.

۲- (الإستذکار فی شرح مذاهب علماء الأمصار).

علمای دیگری نیز به شرح موطأ پرداخته اند؛ از جمله: حافظ ابوبکر محمد بن عربی (۵۴۳ هـ)، جلال الدین سیوطی (۹۱۱ هـ)، زرقانی مالکی (۱۱۲۲ هـ)، دهلوی (۱۱۸۰)، ملا علی قاری مکی (۱۰۱۴ هـ) و لکهنوی (۱۳۰۴ هـ) در کتاب (التعلیق الممجد علی موطأ الامام محمد).

افراد زیادی نیز مؤطا را مختصر نموده اند؛ مانند ابوسلیمان خطابی (۳۸۸ هـ)، ابن عبدالبر (۴۶۳ هـ) و ابن رشیق قیروانی (۴۶۳ هـ).

همینطور کتاب‌های زیادی در شرح واژه‌های بیگانه و سخت موطأ و نیز شواهد و رجال آن نوشته شده که حاکی از توجه و عنایت علمای امت به این کتاب ارزشمند می‌باشد.

موطأ، کتاب فقه یا حدیث؟

تمام علما اتفاق نظر دارند که موطأ قدیمی‌ترین کتاب بجای مانده از سلف می‌باشد که در قرن دوم، در زمینه حدیث نوشته شده است. چنانچه ملاحظه نمودید، این کتاب همواره مورد توجه علما بوده است. هرگاه از کتاب‌های حدیث نام می‌برند، یقیناً نام موطأ قبل از همه می‌درخشد؛ البته در مورد جایگاه آن در میان کتب حدیث اختلاف نظر وجود دارد.

در این عصر که مستشرقین نسبت به تاریخ علما و یاران رسول خدا ﷺ زبان درازی و جسارت کرده و می‌کنند، برخی از مسلمانان می‌گویند: موطأ امام مالک کتابی فقهی است، نه کتابی حدیثی. چنانکه دکتر علی حسن عبدالقادر در کتابش (نظرة عامة في التاريخ الفقه الاسلامي) موطأ را کتابی فقهی دانسته است.

شبهه فقهی بودن کتاب موطأ

دکتر علی حسن عبدالقادر، در کتاب مذکور^۱ مدعی شده است که موطأ، نخستین کتاب فقهی است که اکنون در دست ما می‌باشد و نمی‌توان آن را نخستین کتاب در زمینه حدیث بشمار آورد؛ هرچند این کتاب و مؤلفش، در اسلام از جایگاه والایی برخوردارند. زیرا این کتاب در اصل به عنوان کتاب حدیث در نظر گرفته نشده و در

ردیف کتب سته قرار نگرفته است و فقط اهل مغرب آن را جزو کتب سته می‌دانند. البته متأخرین، آن را از روی احتیاط در ردیف کتب صحاح قرار داده‌اند.

وی، سپس تأکید می‌نماید که این کتاب، کتاب صحیحی به معنای واقعی کلمه نیست و هدف مؤلف نیز صرفاً جمع آوری احادیث صحیح نبوده است؛ بلکه هدفش بررسی فقه و قانون و عادات و عرف اهل مدینه بوده است. از این رو می‌بینیم فتاوی‌ای ائمه بزرگ را پیرامون یک مسأله ذکر می‌کند تا نظریه موافق را از خلال آن‌ها استنتاج نماید. اگر مؤلف موطأ، محدث بود، احادیث را ذکر می‌کرد، نه فتاوا را.

آنگاه دکتر علی حسن عبدالقادر بعد از بحثی طولانی می‌گوید: اینجاست که پی می‌بریم امام مالک، تدوینگر و جمع‌آوری‌کننده احادیث نبوده است؛ بلکه فرتر از آن از نقطه نگاه علمی، شارح احادیث بوده است. وی، پس از ذکر اینکه امام مالک در مواردی، به رأی و قیاس استدلال کرده، می‌گوید: اینجاست که در می‌یابیم امام مالک، محدث نبوده و به حدیث، به عنوان مرجع اکتفا نکرده است؛ چراکه عرف مردم مدینه را به عنوان حجت پذیرفته است. البته هرچند امام مالک، به معنای واقعی کلمه محدث نبوده، اما برای محدثین نتیجه خوبی ارائه کرده و آن، اینکه نقد تاریخی را با اسلوبی ارزشمند، حمایت نموده است. علاوه بر این، اسناد از دیدگاه امام مالک امری ضروری نبوده، زیرا در موطأ خود احادیث مرسل را آورده است.

در بحث طولانی دکتر علی حسن عبدالقادر در کتابش، دو نکته اساسی وجود دارد:

۱- امام مالک، محدث نبوده است!

۲- موطأ، کتابی حدیثی نیست، بلکه کتابی فقهی است.

پاسخ شبهه فوق:

۱- اینکه امام مالک رحمته الله علیه محدث نبوده، ادعایی غیرمنصفانه و دور از واقعیت است و بر خلاف دیدگاه همه علمای امت می‌باشد. چراکه امام مالک از بزرگ‌ترین محدثین زمان خود بوده و حلقه‌های حدیثش معروف و مشهور است و علما از نقاط دوردست، جهت فرا گرفتن حدیث به او مراجعه می‌نمودند.

مالک علاوه بر اینکه در حدیث، مقام امامت را داشت، در فقه نیز امام بود. او مانند محدثینی نبود که صرفاً احادیث را ردیف می‌کنند و در فقه حدیث و مسائل اجتهادی،

صاحب نظر نیستند؛ مانند یحیی بن معین، اعمش و... . فقهای تابعین نیز چنین بودند و اغلب، هم از علم حدیث برخوردار بودند و هم از فقه.

اما اینکه چون مالک در پاره‌ای از موارد که نصی وجود نداشت، از رأی خود استفاده می‌کرد، محدث نبوده و فقط فقیه بوده است، نشانه عدم آگاهی از شیوه محدثین از عصر صحابه تا زمان امام مالک می‌باشد.

ابن مسعود رضی الله عنه که یکی از بزرگ‌ترین راویان حدیث است، در جایی که نصی وجود نداشت، اجتهاد می‌کرد. در حالی که ابن عمر رضی الله عنهما به عنوان یکی از بزرگ‌ترین محدثین، به نص بسنده می‌کرد و از اجتهاد و اظهار نظر شخصی پرهیز می‌نمود. از این رو کسی که اجتهاد و استنباط نماید، از دائره محدث بودن بیرون نمی‌شود. چنانچه چنین نیست که هیچ محدثی، با وجود نصوصی که در اختیار دارد، نظریه خود را اعمال نکند. به عنوان مثال در بین تابعین افرادی همچون اوزاعی و ثوری وجود دارند که هم در حدیث و هم در فقه، امام هستند.

اما علت اینکه امام مالک در کتاب خود احادیث مرسل و منقطع را ذکر کرده، این است که وی اساساً به صحت احتجاج به مرسل و منقطع معتقد بوده است؛ البته نه بدین دلیل که اسناد نزد وی، اهمیتی نداشته است.

چگونه امکان دارد امام مالک به اسانید اهمیت ندهد، در حالی که خود می‌گوید: چه بسا شیوخی که تمام روز برای ما حدیث بیان می‌کردند، ولی ما حتی یک روایت آن‌ها را نقل نکردیم. و در جایی دیگر می‌گوید: (لَا يُوْخَذُ الْعِلْمُ عَنْ أَرْبَعَةٍ... .) که قبلاً این موضوع را توضیح دادیم. [منظور، همان سخن امام مالک است که: «از چهار نفر علم، فرا گرفته نمی‌شود: * فردی که به جهالت و سبک‌سری مشهور است؛ هرچند بیش از همه، علم داشته باشد. * کسی که در سخن گفتن با دیگران مرتکب دروغ شود؛ اگرچه دروغی را به رسول خدا صلی الله علیه و آله نسبت نداده باشد. * اهل هوا و هوس و کسی که دیگران را به هواها و خواسته‌های نفسانی خود فرا می‌خواند. * شیخی که دارای فضل و عبادت است، اما از محتوای احادیثش چیزی نمی‌داند»].^۱

۱- مطلب داخل کروشه را به خاطر یادآوری سخن امام مالک، مجدداً ذکر کردیم. (ویراستار)

علاوه بر این معاصرین امام مالک، به امامت وی در حدیث و دقت نظر وی در این زمینه اذعان نموده‌اند. سفیان بن عیینه می‌گوید: مالک، فقط احادیث صحیح را روایت می‌کرد و تنها از راویان ثقه، حدیث می‌گفت.

یحیی بن سعید قطان می‌گوید: مالک در زمینه حدیث، امام بود.

ابن قدامه می‌گوید: مالک، بیش از همه معاصرانش، حافظ احادیث بود.

۲- این ادعا که مؤطا کتاب حدیثی نیست، با عنایتی که علمای مکاتب مختلف به آن داشته‌اند، در تضاد می‌باشد. چنانکه امام محمد بن حسن که از یاران امام ابوحنیفه رحمته می‌باشد، با عنایت تمام آن را روایت کرده است.

اوزاعی که خود امامی دارای مذهب است، مؤطاً را از مالک روایت نموده است. همین طور امام شافعی نیز آن را از امام مالک روایت کرده است.

از سوی دیگر علمای حنفی و شافعی به شرح و اختصار مؤطاً پرداخته‌اند. البته مالکی‌ها بیش از دیگران آن را مورد توجه قرار داده‌اند. چراکه کتاب امام و صاحب مذهب‌شان می‌باشد.

اگر مؤطاً، کتابی فقهی بود، به هیچ وجه این چنین مورد توجه علما و مذاهب مختلف قرار نمی‌گرفت. اینکه ابواب کتاب مؤطاً بر اساس مقاصد و مباحث فقهی مرتب شده، به هیچ وجه آن را از ردیف کتاب‌های حدیث در نمی‌آورد؛ چنانچه امام بخاری کتابش را که به اتفاق علما کتاب حدیث است، بدین شکل بخش بندی و مرتب نموده است. همین‌طور امام ترمذی در کتاب خود سعی نموده تا در هر بابی اختلافات علما و دیدگاه‌هایشان را ذکر نماید. علاوه بر این ابوداود نیز چنین کرده است.

همچنین ذکر دیدگاه صحابی یا تابعی در کتابی حدیثی، به هیچ وجه مستلزم آن نیست که آن کتاب از ردیف کتاب‌های حدیث خارج شود. بخصوص نزد کسانی که عنوان حدیث را بر آثار صحابه و تابعین نیز اطلاق می‌نمایند.

اینکه کتاب مؤطاً را در ردیف کتب سته شمرده‌اند، بدین دلیل است که در آن احادیث مرسل آمده است.

چنانکه کتاب مسند امام احمد به اتفاق علما از کتب حدیث است، اما بنا بر ملاحظات خاصی، علما آن را در ردیف صحاح سته قرار نداده‌اند.

این گفتار دکتر که می‌گوید: تقوای متأخرین، آن‌ها را بر آن داشت که موطأ را جزو کتب صحاح نشمارند، شیوه مستشرقین است و گر نه مگر تقوای متأخرین در این باب از تقوای متقدمین بیشتر بوده است؟

چگونه می‌توان چنین سخنی را پذیرفت، در حالی که امام شافعی می‌گوید: من هیچ کتابی علمی در روی زمین سراغ ندارم که از کتاب مالک صحیح‌تر باشد.

ابن صلاح سخن شافعی را اینگونه توجیه می‌کند: شافعی، این سخن را پیش از تدوین صحیح بخاری و مسلم گفته است.^۱ یعنی در زمانی این سخن گفته شده که صحیح بخاری و مسلم تدوین نشده بود.

آیا این نظریات بیانگر توجه و عنایت خاص آنان به موطأ امام مالک به عنوان یک کتاب حدیثی نمی‌باشد؟ در غیر این صورت چه نیازی بود که ابن صلاح، سخن امام شافعی را توجیه نماید. اگر ابن صلاح، موطأ را کتابی فقهی می‌دانست، توجیه عادی سخن شافعی این بود که بگوید: موطأ، کتابی است فقهی و صحیح بخاری و مسلم، کتاب‌هایی روایی و حدیثی هستند.

امام شافعی (۱۵۰-۲۰۴ هجری)

زندگی و مقام علمی شافعی

وی، ابو عبدالله محمد بن ادريس بن عباس بن شافع است و نسبش، به قصى مى رسد و در عبدمناف با نسب رسول خدا ﷺ يکى مى شود.

در سال ۱۵۰ هجری در غزه به دنيا آمد. دو سال داشت که مادرش، او را به مکه آورد. در مکه بزرگ شد و قرآن را در آنجا فرا گرفت.

حدود ۱۰ سال میان قبيله هذيل ماند و لغت و شعر را از آن‌ها فرا گرفت. به همين جهت در شناخت اشعار هذیلی‌ها از همه آگاه تر بود.

روایت شده است که اصمعی، اشعار هذیلی‌ها را نزد امام شافعی تصحيح مى نمود.

شافعی، فقه را از مفتی مکه، مسلم بن خالد زنجی (زنگی) آموخت و سپس رهسپار مدینه گردید و نزد امام مالک، موطأ را فرا گرفت. امام مالک به ذکاوت، قدرت حافظه و تیزهوشی شافعی پی برد. بنابراین به تربیت و آموزش او توجه بیشتری مبذول داشت.

شافعی مدتی در یکی از ولایات یمن به انجام شغلی دولتی مشغول شد. ولی به خاطر پخش شایعاتی علیه او مبنی بر اینکه شیعه هست، توسط هارون الرشید به بغداد احضار گردید. این ماجرا در سال ۱۸۴ هجری اتفاق افتاد.

محمد بن حسن شیبانی نزد هارون الرشید به دفاع از امام شافعی پرداخت و خلیفه را نسبت به برائت وی قانع گردانید. اینجا بود که رابطه امام شافعی با امام محمد برقرار شد و علم زیادی از وی فرا گرفت تا آنجا که هنگام خروج از بغداد گفت: در حالی از بغداد بیرون آمدم که یک بار شتر از علم محمد بن حسن را با خود داشتم.

شافعی پس از آن به مکه بازگشت و از آن به بعد همواره بین عراق و حجاز رفت و آمد داشت تا اینکه در سال ۱۹۹ هجری در مصر اقامت گزید و مذهب جدید خود را در آنجا تدوین نمود و سرانجام در سال ۲۰۴ هجری در حالی که جهان را از علم و اجتهاد خود مملو ساخته بود، دار فانی را وداع گفت. جویندگان علم در مصر و عراق، پیرامونش جمع شده بودند و چون دارای علم فراوان، نطق گویا، ذکاوت فوق العاده و ذهن حقیقتجو بود و بر کتاب و سنت و علم لغت تسلط داشت، دل همه را از محبت و بزرگداشت خویش و اذعان به امامتش تسخیر کرده بود.

نقش امام شافعی در دفاع از سنت

امام شافعی علاوه بر جایگاه والای فقهی، دارای مقام رفیعی نزد اهل حدیث می باشد. او کسی است که اصول روایت را مقرر نمود و از سنت به بهترین شکل دفاع کرد و این نظریه خود را مطرح ساخت که هرگاه حدیث با سند متصل از رسول خدا ﷺ ثابت گردد، عمل به آن واجب می شود، بدون توجه به اینکه با عمل اهل مدینه موافق باشد، آنطور که مالک می گوید و نیز بدون هیچ قید و شرطی، آنگونه که ابوحنیفه می گوید.

بدین ترتیب وی در کنار اهل حدیث قرار گرفت تا آنجا که لقب ناصر السنة را به خود اختصاص داد.

در واقع کتابهای الرسالة و الأم، از با ارزش ترین کتابهایی هستند که در دفاع از حجیت سنت و مقام آن در قانونگذاری نوشته شده اند. آن هم باه سبکی قوی و محکم و با دلایلی واضح و روشن. هر عالمی که در مورد مصطلح حدیث یا مباحث سنت چیزی نوشته است، خود را مدیون نوشته های امام شافعی می داند.

محمد بن حسن، خیلی جالب گفته است که: اهل حدیث با زبان شافعی سخن می گویند.

و همینطور زعفرانی می گوید: اهل حدیث، خواب بودند؛ شافعی، آنان را بیدار کرد. پس بی جهت نیست که علمای حدیث از وی تجلیل به عمل آورده و از او به خوبی یاد کرده اند.

احمد بن حنبل می گوید: هیچکس، قلم و دواتی به دست نگرفته است، مگر اینکه منت و احسان امام شافعی بر گردن اوست.

و در جایی دیگر می گوید: ما، مجمل و مفسر و ناسخ و منسوخ حدیث پیامبر ﷺ را نمی دانستیم تا اینکه با امام شافعی نشستیم.

عبدالرحمن بن مهدی می گوید: هنگامی که کتاب الرسالةی امام شافعی را دیدم، متحیر ماندم؛ زیرا در این کتاب، کلام انسان عاقل، فصیح و خیرخواه را دیدم. به همین جهت همواره دعاگوی شافعی هستم.

کرایسی می‌گوید: ما نمی‌دانستیم کتاب و سنت چیست تا اینکه از شافعی شنیدیم. من، کسی مانند شافعی را ندیده‌ام و خود شافعی نیز کسی مثل خود را ندیده است. من، فصیح‌تر و آگاه‌تر از او ندیده‌ام.

اصول مذهب امام شافعی

اصول مذهب امام شافعی مانند اصول مذهب سائر ائمه است. یعنی کتاب، سنت، قیاس و اجماع. البته با این تفاوت که دایره عمل به سنت نزد ایشان به خاطر استفاده از اخبار آحاد وسیعتر از دایره آن نزد مالک و ابوحنیفه می‌باشد. البته دایره عمل به سنت نزد شافعی، به خاطر ترک عمل به مراسیل، از دایره آن نزد آن دو بزرگوار، محدودتر است، مگر در مورد مراسیل تابعین بزرگ مانند سعید بن مسیب.

ضمناً از امام شافعی جز مسند شافعی به روایت ابوالعباس اصم و سنن شافعی به روایت طحاوی، کتاب مستقلی در حدیث نقل نشده است. ظاهراً چنین به نظر می‌رسد که این کتاب توسط شاگردانش جمع‌آوری شده است، نه توسط خودش. مانند مسانید منسوب به امام ابوحنیفه؛ و علتش، آن است که امام شافعی مانند سایر محدثین به بیان احادیث و جمع روایات و طرق آن‌ها نپرداخت، بلکه او به عنوان یک امام مجتهد، در سنت به جستجوی اصول تشریح بود. پس او به دنبال حدیث بود تا آن را پایه اجتهاد و فقه خود قرار دهد، نه اینکه با جمع‌آوری آن دفاتر را پر کند. و همین است فرق محدثینی که صرفاً احادیث را جمع‌آوری کرده‌اند با امامانی که فقه و تشریح را مورد توجه قرار داده‌اند.

امام احمد (۱۶۴-۲۴۱ هجری)

زندگی و مقام علمی احمد

وی، ابو عبدالله احمد بن حنبل شیبانی می‌باشد که در سال ۱۶۴ هجری در بغداد چشم به جهان گشود و در همانجا پرورش یافت. نخست در مجلس امام ابویوسف (شاگرد امام ابوحنیفه) حضور یافت و بعد از آن به فراگیری حدیث روی آورد. وی در طلب حدیث و ملاقات با شیوخ و استفاده از آنان چنان کوشید که در حفظ سنت و تسلط بر آن به بالاترین مقام علمی رسید و در زمان خود به اتفاق تمام علما، امام السنة لقب گرفت.

امام احمد، فقه را از شافعی آموخت و شافعی، حدیث را از وی فرا گرفت. امام بخاری و مسلم از شاگردان وی هستند. او، در زهد، تقوا، امانتداری و دقت، دارای جایگاه والایی بود. در ماجرای خلق قرآن، مورد آزمایش قرار گرفت و از زمان مأمون تا دوران متوکل بر موضع خویش استقامت نمود. موضع مهم وی در ماجرای فوق اثرات عمیقی در تثبیت قلوب توده مردم، بر حق و حقیقت گذاشت. استقامت شکوهمند وی در این آزمایش، جایگاه احمد حنبل را در قلوب مردم و اعترافشان به امامت وی را تثبیت نمود.

علمای راستین، به حقانیت امام احمد رحمته گواهی داده‌اند که در اینجا فقط به شهادت امام شافعی اکتفا می‌نماییم. امام شافعی می‌گوید: از بغداد در حالی بیرون شدم که کسی را برتر، عالم‌تر و پرهیزگارتر از احمد بن حنبل در آنجا بر جای نگذاشتم. امام احمد سرانجام در سال ۲۴۱ هجری در بغداد وفات نمود و جنازه‌اش در میان جمع عظیم و بی‌سابقه‌ای تشییع گردید.

اصول مذهب امام احمد بن حنبل

اصول مذهب وی همان اصول مذهب سه امام دیگر است؛ یعنی کتاب، سنت، اجماع و قیاس.

امام احمد بقدری به سنت متمسک بود که می‌فرمود: از دیدگاه من حدیث ضعیف، از رأی مردمان، برتر است.

وی، از آثار صحابه نیز زیاد استفاده می‌کرد. حتی اگر در مسأله‌ای دو نظریه از صحابه منقول بود، او نیز در آن مسأله دارای دو نظریه می‌شد. بنابراین برخی، او را در شمار فقها ندانسته‌اند. چنانچه ابن عبدالبر در کتاب الانتقاء و ابن جریر طبری در اختلاف الفقهاء بدین مطلب تصریح کرده‌اند.

اما واقعیت، این است که احد حنبل، مجتهد و فقیه توانایی بود، اگرچه رنگ حدیث، بر او غالب بود.

احادیث و جایگاه مسند احمد

یکی از جاویدان‌ترین، مفیدترین و مؤثرترین آثار امام در باب سنت، مسند وی می‌باشد که از مجموع ۷۵۰ هزار حدیثی که در حافظه امام وجود داشت، ۴۰ هزار را که ده هزار آن، مکرر می‌باشد، در این کتاب جمع آوری کرده است. شیوه امام احمد

در تألیف این کتاب از این قرار بود که احادیث هر صحابی را در باب مستقلی جمع آوری می‌کرد. مثلاً روایات مختلف ابوبکر را در یک باب و همچنین بقیه را در ابواب جداگانه جمع آوری نموده است.

علما در مورد جایگاه مسند احمد دیدگاه‌های متفاوتی دارند؛ بعضی، تمام احادیث موجود در مسند احمد را حجت و صحیح دانسته‌اند. دلیل آنان، این سخن امام احمد می‌باشد که گفته است: «هر گاه در مورد حدیثی اختلاف کردید، به این کتاب مراجعه نمایید و اگر آن حدیث را در این کتاب نیافتید، پس حجت نیست». ابوموسی مدینی از این دسته از علما می‌باشد.

برخی هم گفته‌اند: در مسند، هم احادیث ضعیف و هم احادیث صحیح وجود دارد؛ ابن جوزی یکی از این افراد می‌باشد که ۲۹ حدیث از مسند را در کتاب الموضوعات خود آورده و حکم جعلی بودن آن‌ها را داده است. حافظ عراقی نیز ۹ حدیث دیگر به این رقم افزوده و به آن‌ها حکم وضع داده است و در رد کسانی که گفته‌اند: امام احمد، شرط نموده که احادیث صحیح را در مسندش ذکر کند، می‌گوید: منظور امام، این است که هرچه در این کتاب نمی‌باشد، حجت نیست؛ نه اینکه هر چه در این کتاب هست، حتماً حجت می‌باشد.

برخی هم موضع میانه‌ای دارند و می‌گویند: در مسند احمد، هم حدیث صحیح و هم حدیث ضعیف نزدیک به حسن وجود دارد. علامه ذهبی، ابن حجر، ابن تیمیه و سیوطی، چنین دیدگاهی دارند. آن‌ها در رد ابن جوزی و عراقی که ادعا نموده‌اند در مسند احمد احادیث ضعیفی وجود دارد، شواهدی برای احادیث مزبور پیدا نموده و شدیداً از امام احمد دفاع کرده‌اند که البته این دفاعیه، خالی از تکلف نمی‌باشد. چنانچه ابن حجر، نهایتاً به وجود سه یا چهار حدیث بی‌اصل و موضوع در مسند احمد اعتراف نموده و عذر امام احمد را اینگونه بیان نموده است که وی قبل از وفاتش به حذف کردن این چند حدیث سفارش نموده بود.

البته از آنجا که امام احمد بن حنبل در احادیث فضائل، متساهل می‌باشد و در جرح و تعدیل نیز میانه رو است و از طرفی فرزندش عبدالله و راویش ابوبکر قطیعی، زیادات غیرمعروفی در مسند وی افزوده‌اند، روشن است که نظر ابن جوزی و عراقی در مورد مسند احمد از نظر دیگران مقدم است. زیرا آن‌ها از ماهرترین ناقدان حدیث هستند که نه تنها سند را نقد می‌نمایند، بلکه بسا اوقات به نقد متن احادیث نیز

می پردازند و دفاع ابن حجر و سیوطی از امام احمد ناشی از تعصب و حمیت دینی از امام السنه می باشد.

البته به هیچ وجه وجود چنین احادیثی در مسند، به جایگاه این امام بزرگوار خدشه ای وارد نمی سازد.

چنانکه علامه ابن تیمیه در کتاب منهاج السنه می گوید: یکی از شروط امام احمد در مسندش، عدم روایت از کسانی است که به کذب معروفند؛ اگرچه برخی از روایانش ضعیفند. فرزندش پس از وی و همینطور ابوبکر قطیعی، اضافات نادرستی بر آن افزوده اند که در میان این اضافات، احادیث موضوعی وجود دارد که برخی ناآگاهان گمان می کنند که این احادیث موضوع، در اصل مسند بوده است.

امام بخاری (۱۹۴-۲۰۶ هجری)

وی، ابو عبدالله محمد بن اسماعیل بن ابراهیم بن مغیره بن بردزبه جعفری می باشد. امام بخاری، بطور مطلق استاد حفاظ و امام المحدثین است. او در روز جمعه ۱۳ شوال ۱۹۴ هجری در بخارا چشم به جهان گشود. هنوز ده سال از عمرش نگذشته بود که به حفظ حدیث روی آورد و در جستجوی حدیث به مشهورترین شهرهای علمی آن زمان مسافرت نمود. چنانچه خودش می گوید: به شام و مصر رفتم و دوبار به جزیره و چهار بار نیز عازم بصره شدم و شش سال در حجاز اقامت نمودم. بارها به کوفه و بغداد مسافرت کردن و نزد محدثین رفتم.

نام هیچ شیخی از محدثین به گوشش نمی رسید، مگر اینکه آهنگ او می کرد، او را می آزمود و از او سؤال می نمود. در حفظ، قدرت حافظه و درک علل اسانید و متون آن نابغه روزگار بود.

ماجرای بخاری در بغداد زمانی که علمای آن سرزمین، قصد امتحان او را داشتند، مشهور است و بیانگر میزان حفظ و امامتش در این فن می باشد.

خداوند متعال در برابر صبر، بردباری و تحمل مشقت های سفر و سختی های راه فراگیری سنت، وی را در دنیا سربلند گردانید و همواره عموم مسلمانان از او به خیر و خوبی یاد می کنند. محمود بن ناظر بن سهل شافعی می گوید: من به بصره، شام، حجاز و کوفه رفتم و با علمای آن دیار دیدار نمودم. هرگاه از محمد بن اسماعیل بخاری یاد می شد، آنها، وی را بر خود ترجیح می دادند.

یک بار بخاری از شیخ خود اسحاق بن راهویه شنید که خطاب به شاگردانش گفت: ای کاش کتاب مختصری از احادیث صحیح رسول الله ﷺ جمع آوری می نمودید.

امام بخاری می گوید: «این سخن استاد در قلبم نشست و از آن پس به جمع آوری جامع صحیح پرداختم».

امام بخاری شانزده سال تمام به جمع آوری و تصحیح کتاب خود مشغول بود. وی هرگاه می خواست حدیثی در کتابش بگنجانند، غسل می نمود و دو رکعت نماز می خواند و سپس استخاره و طلب خیر می کرد.

او، هیچ حدیثی در کتاب خود نیاورده مگر آنکه از ثبوت صحت آن از رسول اکرم ﷺ با سند متصل، همراه با ثبوت عدالت، قدرت حفظ راویان و ملاقات رجال آن، مطمئن شده است.

امام بخاری در مورد رجال حدیث به امکان معاصر بودن شاگرد با شیخ، اکتفا نکرد؛ بلکه ثبوت سماع و ثبوت ملاقات را نیز شرط قرار داد. به همین دلیل است که کتاب بخاری نخستین کتابی است که در حدیث دارای شروط دقیق و حساس می باشد و از احادیث ضعیف و حسن خالی است و فقط احادیث صحیح را در خود دارد.

امام بخاری کتابش را مطابق ابواب فقهی ترتیب داده و در استنباط هایش دارای نظری ژرف و عمیق است. به همین جهت احیاناً توافق عناوین ابواب با احادیث موجود در ابواب، پیچیده به نظر می رسد. بسا اوقات خواننده حدیثی را در بابی می بیند که اصلاً در ذهنش خطوط هم نکرده است که این حدیث در این باب باشد.

ضمناً بخاری، تعلیقاتی نیز در کتاب خود بر احادیث موقوف، معلق، فتاوای صحابه و تابعین و دیدگاههای علما افزوده است.

چنانچه ابن حجر در مقدمه فتح الباری می گوید: تعداد احادیث صحیح بخاری با مکررات و بدون معلقات، متابعات و موقوفات ۷۳۹۷ حدیث می باشد که بدون تکرار احادیث متصل، به ۲۶۰۲ حدیث می رسد.

امام بخاری پس از اتمام و تصحیح کتابش، آن را به امام احمد و ابن معین و ابن مدینی عرضه نمود؛ آن‌ها، به صحت تمام احادیث آن به استثنای چهار حدیث، شهادت دادند.

عقیلی می گوید: در آن چهار حدیث نیز نظر امام بخاری ترجیح دارد.

از آن پس شهرت بخاری در آفاق پیچید و مردم از مسافت‌های طولانی جهت فرا گرفتن آن، آهنگ او کردند، تا آنجا که جمعاً حدود صد هزار نفر کتاب بخاری را رد و بدل نمودند و نسخه هایش در شهرهای اسلامی منتشر گردید و مردم به حفظ، خواندن، شرح و تلخیص آن پرداختند. در واقع تألیف کتاب الجامع الصحیح توسط امام بخاری، شادی‌بخش‌ترین خبر برای محافل علمی آن زمان بشمار می‌رفت.

ذهبی می‌گوید: کتاب صحیح بخاری از مهمترین و بهترین کتاب‌های جهان اسلام بعد از کتاب الله است. اگر کسی برای شنیدن آن، مسافت هزار فرسنگ را بپیماید، ارزش دارد.

حفاظ حدیث بر ۱۱۰ حدیث از احادیث بخاری انگشت گذاشته‌اند که از این میان ۳۲ حدیث را مسلم نیز تخریح کرده است.

حافظ ابن حجر در مقدمه کتابش پیرامون این احادیث می‌گوید: «البته تمام احادیث مزبور مورد طعن نمی‌باشد. با این تفصیل که جواب اغلب آن‌ها داده شده و در بعضی از آن‌ها احتمال برطرف کردن ایراد وجود دارد و در تعداد اندکی از پاسخ‌های ارائه شده، تکلف و اشتباهاتی دیده می‌شود».

بررسی دقیق احادیث مورد انتقاد، نشان می‌دهد که انتقاد، بر اصل حدیث نیست و صرفاً ظاهری می‌باشد که ناشی از احتیاط و دقت عمل علماست؛ مانند اعتراض بر حدیثی مبنی بر اینکه مرسل است. در حالی که ظاهراً مرسل است و در واقع، اتصالش مورد اتفاق علما می‌باشد.

مثلاً حدیثی را بعضی از راویان به صورت مرسل روایت نموده‌اند؛ همان حدیث توسط معاصرین راوی، به صورت متصل روایت شده است. البته امام بخاری در چنین مواردی هر دو روایت را ذکر می‌نماید تا شبهه مرسل بودن از روایت اول را برطرف کند. ابن حجر در مقدمه خود در این زمینه بحث مفصلی دارد.

همچنین حفاظ حدیث، ۸۰ تن از رجال بخاری را مورد نقد قرار داده‌اند که اکثر آن‌ها، شیوخ و اساتید امام بخاری هستند؛ کسانی که امام با آن‌ها ملاقات نموده و با آن‌ها مجالست داشته و بر احوال و اخلاق آن‌ها از همه آگاهتر بوده است.

به هر حال یکی از دلایلی که مانع تأثیر انتقادات به رجال و یا متن احادیث بخاری می‌باشد، مقبولیت آن نزد علمای امت به عنوان صحیح‌ترین کتاب بعد از کتاب

خداست. البته علما در اینکه تمام احادیث موجود در بخاری، قطعی است و یا خیر، اختلاف نظر دارند.

این صلاح به قطعی بودن صحت احادیث بخاری معتقد است؛ اما امام نووی می گوید: هر چند احادیثش از لحاظ صحت، دارای درجه والایی هستند، ولی باز هم مفید ظن و گمان می باشند و جمهور نیز همین نظریه را دارند.

سرانجام امام بخاری در سال ۲۵۶ هجری چشم از جهان فرو بست. جالب توجه است که علمای اسلام بعد از قرآن به هیچ کتابی همچون کتاب بخاری اهتمام و توجه نکردند، تا آنجا که آمار شروح، مختصرها و شرح حال رجال وی به رقم خیلی بالایی رسیده و همین کافی است که فقط تعداد شرح هایش بیش از ۸۲ شرح می باشد.

چهار شرح ذیل از مشهورترین شروح بخاری هستند:

- ۱- التتقیح، اثر بدرالدین زرکشی (۷۹۴هـ)
- ۲- فتح الباری، اثر شیخ الاسلام ابن حجر (۸۵۲هـ) که مشهورترین و مفیدترین شرح بخاری است.
- ۳- عمدة القاری، اثر علامه عینی حنفی (۸۵۵هـ).
- ۴- التوشیح اثر جلال الدین سیوطی (۹۱۱هـ)

امام مسلم (۲۰۴-۲۶۱ هجری)

امام مسلم بن حجاج قشیری نیشابوری، یکی از ائمه و مشاهیر حدیث می باشد که در سال ۲۰۴ هجری در نیشابور متولد شد. از دوران کودکی به طلب علم پرداخت و بدین منظور به عراق، حجاز، شام و مصر سفر نمود و از مشایخ آن دیار و از شیوخ امام بخاری و دیگران بهره جست.

وی به امام بخاری محبت وافری داشت و همواره به وی احترام می گذاشت. از این رو کتاب صحیح خویش را نیز به شیوه امام بخاری در الجامع الصحیح گردآوری نمود، اما در اواخر عمر، ارتباطشان مقداری به تیرگی گرایید.

سرانجام امام مسلم در سال ۲۶۱ هجری در نیشابور درگذشت.

کتاب امام مسلم که به نام صحیح شهرت دارد و از مهمترین کتب حدیث می‌باشد، در ردیف کتاب بخاری قرار گرفته است، اما اکثر علما بنا بر امور ذیل بخاری را بر مسلم ترجیح داده‌اند:

- ۱- شرط ملاقات راویان با یکدیگر و عدم اکتفا به هم عصر بودن از دیدگاه بخاری.
 - ۲- دقت فقهی امام بخاری و مشتمل بودن کتابش بر استنباط‌های فقهی.
 - ۳- دقت امام بخاری در مورد رجال، بگونه‌ای که تعداد راویانی که حفاظ حدیث بر آن‌ها در بخاری انگشت گذاشته‌اند، ۸۰ نفر است. در حالی که در کتاب مسلم تعداد آن‌ها به ۱۶۰ تن می‌رسد.
 - ۴- در بخاری فقط ۷۸ حدیث از طرف برخی به شاذ و معلول بودن متهم است، در حالی که در صحیح مسلم ۱۳۰ حدیث با این اتهام مواجه می‌باشد.
- از این رو بیشتر علما، صحیح بخاری را بر صحیح مسلم ترجیح داده، بر برتری امام بخاری بر امام مسلم در زمینه حدیث اتفاق دارند؛ خود امام مسلم نیز بر این امر اعتراف نموده است. از سویی امام مسلم، شاگرد امام بخاری است. البته کتاب صحیح مسلم از نظر برخی امور فنی مربوط به تألیف کتاب، بر صحیح بخاری ترجیح دارد. چنانکه پیدا کردن حدیث در مسلم، به مراتب از پیدا کردن حدیث در بخاری آسانتر است.

علاوه بر این، مسلم، مقدمه زیبایی بر کتابش نوشته و در آن به شرح شیوه خود در جمع‌آوری احادیث پرداخته است.

در مورد برتری بخاری یا مسلم، چنین سروده‌اند:

قالوا: لمسلم فضل قلت: البخاري أعلي

قالوا: المکرر فيه قلت: المکرر أحلي

«گفتند: مسلم، دارای فضل است؛ گفتم: بخاری، برتر می‌باشد. گفتند: در بخاری، احادیث تکراری آمده؛ گفتم: تکرار، شیرین تر است.»

تعداد احادیث مسلم، بدون تکرار ۴۰۰۰ حدیث و با تکرار ۷۲۷۵ می‌باشد. تعداد زیادی از حفاظ حدیث به شرح کتاب امام مسلم پرداخته‌اند که صاحب کشف الظنون پانزده شرح را ذکر کرده است. مشهورترین آن‌ها شرح امام حافظ ابوزکریا یحیی بن شرف نووی شافعی (۶۷۶ هـ) است. همینطور تعداد زیادی از علما صحیح مسلم را

اختصار نموده‌اند که مشهورترین آنان، احمد بن عمر قرطبی (۶۵۶هـ) و حافظ زکی الدین عبدالعظیم منذری (۶۵۶هـ) می‌باشند.^۱

امام نسائی (۲۱۵-۳۰۳) هجری

نام وی، حافظ ابو عبدالرحمن احمد بن شعیب خراسانی است که در زمان خود امام و الگوی محدثین بود. در سال ۲۱۵ هجری در یکی از شهرهای خراسان به نام نساء متولد شد. وی از ائمه حدیث خراسان، حجاز، عراق، مصر و شام حدیث فرا گرفت.

او، بسیار متقی و پرهیزگار بود و در علوم حدیث مهارت و حفظ وصف ناپذیری داشت؛ تا آنجا که علامه ذهبی می‌گوید: نسائی از مسلم نیز حافظ تر بوده است. نسائی در سال ۳۰۳ هجری در رمله وفات نمود.

امام نسائی نخست کتاب السنن الکبری را که شامل احادیث صحیح و معلول بود، تألیف نمود، سپس آن را در سنن صغری مختصر کرد و آن را المجتبی نامید. کتاب نسائی از نظر رتبه، بعد از صحیحین می‌باشد. زیرا کمتر از دیگر کتاب‌های سنن، احادیث شدید الضعف دارد.

علامه جلال الدین سیوطی بر آن شرح مختصری به نام (زهر الربی علی المجتبی) نوشته است.

ابوالحسن محمد بن عبدالهادی سندی حنفی (۱۱۳۸ هـ) نیز بر آن شرح مختصر و مفیدی نگاشته است.^۲

امام ابوداود (۲۰۲-۲۷۵) هجری

وی، سلیمان بن اشعث بن اسحق اسدی سجستانی است. در سال ۲۰۲ هجری چشم به جهان گشود و برای فراگیری علم به عراق، شام، مصر و خراسان عزیمت نمود و از شیوخ آن دیار علم فرا گرفت. حتی از شیوخ بخاری، مسلم و از امام احمد و ابن ابی شیبه و قتیبه بن سعید و دیگران نیز استفاده نمود. امام نسائی و برخی دیگر از علمای حدیث، از امام ابوداود حدیث فرا گرفتند.

۱- تهذیب الأسماء از نووی ۹/۲ و مفتاح السنة ص ۴۶

۲- تهذیب الاسماء از نووی ۸۹/۲ و مفتاح السنة ص ۷۹

علما، ابوداود را به خاطر علم وسیع و قوت حافظه و تقوا و دیانتش ستوده‌اند. حاکم در این مورد می‌گوید: ابوداود در زمان خود به اتفاق تمام علما، امام اهل حدیث بود.

وی، سرانجام در سال ۲۷۵ هجری در بصره وفات یافت.

امام ابوداود، کتاب سنن خود را از میان پانصد هزار حدیث انتخاب نمود. تعداد احادیث آن، ۴۸۰۰ حدیث می‌باشد. ابوداود در این کتاب به بیان احادیث احکام اکتفا نموده است. به همین سبب از میان اصحاب سنن و صحاح، او، نخستین کسی است که در باب احکام کتاب نوشته است.

سنن ابوداود، شامل سایر احادیثی است که فقهای اسلام، احکام دین را از آن‌ها استنباط نموده‌اند. به همین دلیل امام ابوسلیمان خطابی در معالم السنن می‌گوید: باید دانست که کتاب سنن ابوداود در علم دین، بهترین کتابی است که نظیرش تا کنون تألیف نشده و مورد پسند همگان قرار گرفته است. این کتاب، در میان علما و فقهای طبقات مختلف، نقش حکم را دارد و هر گروه در آن بهره‌دیار اسلامی است، اما اهل خراسان، اغلب، شیفته کتاب صحیح بخاری و مسلم و کتاب‌هایی هستند که طبق شروط آن دو نوشته شده است. البته کتاب ابوداود از نظر ترتیب و محتوای فقهی از همه بهتر است و کتاب ابوعیسی ترمذی نیز کتاب جالبی است.

شیوه تألیف این کتاب، به گفته خود ابوداود، آنطور که ابن صلاح در مقدمه خویش نقل کرده، از این قرار است:

«در این کتاب احادیث صحیح و مشابه و نزدیک به صحیح را ذکر نموده‌ام. اگر حدیثی دارای ضعف شدید بوده است، حتماً آن را بیان کرده‌ام و احادیثی که در مورد آن‌ها چیزی نگفته‌ام، صحیحند که البته بعضی از آن‌ها از بعضی دیگر صحیح‌تر هستند»^۱.

ابن منده می‌گوید: وقتی ابوداود سند قوی نیابد، سند ضعیف را ذکر می‌کند؛ چراکه معتقد است حدیث ضعیف از رأی و دیدگاه افراد، قوی‌تر است. بسیاری از علما، شرحهایی بر کتاب سنن ابوداود نوشته‌اند که از آن جمله می‌توان این‌ها را نام برد:

خطابی (۳۸۸ هـ)، قطب الدین یمنی شافعی (۷۵۲ هـ)، شهاب الدین رملی (۸۴۴ هـ) که شرح وی توسط حافظ منذری (۶۵۶ هـ) مختصر گردیده و سپس همین مختصر توسط ابن قیم (۷۵۱ هـ) اصلاح شده است.

همینطور شرف الحق عظیم آبادی، تحت عنوان عون المعبود شرحی بر سنن ابوداود نوشته است. از علمای معاصر، شیخ محمود خطاب سبکی، شرح مفصلی بر سنن ابوداود، نگاشته است.

امام ترمذی (۲۰۹-۲۷۹) هجری

وی، ابو عیسی محمد بن عیسی ترمذی است که در سال ۲۰۹ هجری در ترمذ متولد شد. ابن ربیع شیبانی، ولایت ترمذی را در سال ۲۰۰ هجری نقل کرده است. از محدثین زیادی چون قتیبہ بن سعید، اسحاق بن موسی، سفیان بن وکیع و محمد بن اسماعیل بخاری و دیگران حدیث فرا گرفت. او، به شهرهای مختلفی سفر نمود. از خراسانیها، عراقیها و حجازیها، حدیث فرا گرفت، تا آنجا که در علم حدیث، دیانت و تقوا و نیز حفظ و ثقه بودن، امام زمان خود گردید.

ابویعلی خلیلی درباره اش می گوید: ثقه و قابل اعتماد است و همه بر ثقه بودن او، اتفاق نظر دارند؛ همین برای ثقه بودن او کافی است که امام المحدثین محمد بن اسماعیل بخاری به او اعتماد می کرد و از او حدیث فرا می گرفت. ترمذی، در سال ۲۷۹ هجری در شهر ترمذ وفات یافت.

امام ترمذی کتابش را به ترتیب ابواب فقهی تألیف نمود و کتابش، مشتمل بر احادیث صحیح، حسن و ضعیف می باشد. در هر باب و پیرامون هر حکمی دیدگاه های صحابه و علما را ذکر کرده است. یکی از خصوصیات کتاب ترمذی، این است که در خاتمه آن فصلی به عنوان علل که شامل اصول و قواعد علوم حدیث می باشد، پیوسته شده است.

علمایی که بر کتاب ترمذی، شرح نوشته اند، عبارتند از:

ابوبکر بن عربی (۵۴۳ هـ)، جلال الدین سیوطی، ابن رجب حنبلی (۷۵۹ هـ) و اخیراً عبدالرحمن مبارکپوری هندی (۱۳۵۳ هـ) تحت عنوان (تحفة الاحوذی).

امام ابن ماجه (۲۰۷-۲۷۳) هجری

وی، حافظ ابو عبدالله محمد بن یزید بن ماجه است و در سال ۲۰۷ هجری چشم به جهان گشود و در طلب علم حدیث مسافرت‌ها نمود و از شاگردان مالک و لیث بن سعد حدیث فرا گرفت.

ابویعلی خلیلی قزوینی می‌گوید: امام ابن ماجه در این فن عالم بود و دارای تصانیف زیادی در تاریخ و سنن است. او، به عراق، مصر و شام عزیمت کرد. ابن کثیر می‌گوید: ابن ماجه، صاحب سنن مشهوری است و همین، بیانگر علم، عمل، تبحر و اطلاع وی از سنت و نیز اتباع او از سنت در اصول و فروع می‌باشد. سنن ابن ماجه مشتمل بر ۳۲ کتاب و ۱۵۰ باب و ۴۰۰۰ حدیث می‌باشد که تمام احادیثش جز تعداد اندکی، جید هستند. ابن ماجه در سال ۲۷۳ هجری وفات نمود.

جایگاه کتاب سنن ابن ماجه

بسیاری از متقدمین و متأخرین، کتاب‌های اصلی را پنج کتاب می‌دانستند؛ یعنی صحیح بخاری، مسلم، نسائی، ابوداود و ترمذی. سپس با توجه به اهمیت و مفید بودن کتاب ابن ماجه، آن را نیز به کتاب‌های اساسی حدیث افزودند. اولین فردی که این عمل را انجام داد، ابوالفضل محمد بن طاهر مقدسی (۵۰۷ هجری) بود. البته برخی با این نظریه مخالفت نمودند و این جایگاه را به سنن دارمی دادند. زیرا ابن ماجه در کتاب خود از افرادی حدیث روایت نموده است که به کذب و سرقت احادیث متهم می‌باشند.

عده‌ای هم مؤطای مالک را ششمین کتاب قرار داده‌اند. سیوطی در شرح المجتبی می‌گوید: ابن ماجه از راویانی که به کذب و سرقت حدیث متهم هستند، احادیثی نقل کرده است.

شارحان سنن ابن ماجه عبارتند از: محمد بن موسی الدمیری (۸۰۸ هـ) و همچنین سیوطی که (مصباح الزجاجة علی سنن ابن ماجه) را نوشته است. این بود آنچه خداوند به ما توفیق گردآوری آن را داد.

و صلی الله علی محمد و آله و أصحابه و سلم و الحمد لله رب العالمین

ضمیمه

۱- بیابید راه نفوذ دشمن را مسدود نماییم

هر کس، تاریخ اسلام را از آغاز بعثت رسول الله ﷺ تا به امروز مطالعه نماید، با پدیده‌ای کاملاً روشن مواجه می‌شود و آن، اینکه اسلام همواره به میادین و صحنه‌های متعددی کشانیده شده است و دشمنان، برای نابودی اسلام و رویگردانی مسلمانان از آیین راستین الهی، دسیسه‌های زیادی چیده‌اند.

این دسیسه‌ها، از جانب دشمنان، سنجیده، برنامه‌ریزی شده و قوی بوده است؛ ولی مسلمانان غافل بوده و فقط در مواردی چند، با دفاعی سطحی در مقابل توطئه‌های دشمن ایستاده‌اند. در صورتی که اسلام، دین آسمانی و الهی نبود، یکی از این دسیسه‌ها برای یکسره کردن کار اسلام کافی بود.

دسیسه‌های خصمانه بر ضد اسلام در هر زمانی شکل خاصی دارد. وقتی دشمنان اسلام، قدرت و توانایی مسلمانان را می‌بینند، از طریق تهاجم فرهنگی و انهدام اخلاقی و اجتماعی وارد صحنه می‌شوند. اما چنانچه بدانند که مسلمانان، ضعیف و ناتوانند، از طریق نظامی برای نابودی مسلمانان دست بکار می‌شوند و اگر از طریق نظامی به اهداف‌شان نرسند، نقشه‌های دیگری پیاده می‌کنند و درصدد فریب انسان‌های غافل بر می‌آیند؛ در نتیجه در داخل سرزمینهای اسلامی دسته‌هایی پدید می‌آیند که از عقاید اسلامی منحرف شده، به عقاید و افکاری روی می‌آورند که با مبادی اساسی اسلام، در تضاد است و اهداف مورد نظر دشمنان اسلام را تحقق می‌بخشد.

ایجاد شک و تردید در سنت صحیح پیامبر ﷺ به عنوان یکی از اساسی‌ترین باورهای مسلمین و نیز تضعیف بنای شکوهمند فقه اسلامی که در روی زمین هیچ ملتی نظیرش را ندارد، از نمونه‌های بارز تلاش‌های شوم دشمنان اسلام، در گذشته و حال است.

این توطئه، در گذشته در افکار بسیاری از فرق اسلامی تأثیر گذاشت و امروز نیز برخی از نویسندگان مسلمان مانند احمد امین و... از آن درامان نماندند.

بطور قطع این، یک توطئه بزرگ و حساب شده است که مستشرقین یهودی و متعصب در نوشته‌هایشان شدیداً بر آن اصرار دارند و در دانشگاه‌های غربی، همواره می‌کوشند تا در زمینه علوم اسلامی، توجه دانشجویان مسلمان را با دقت تمام به این موضوع جلب نمایند. از این رو به هیچ دانشجویی اجازه نمی‌دهند تا موضوع پایان نامه اش را به رد افتراها و دروغ‌هایی اختصاص دهد که آنان به سنت و راویان آن، نسبت داده و می‌دهند.

تابستان گذشته، زمانی که برای معالجه در آلمان بسر می‌بردم، یکی از دانشجویان دختر که مسلمان و اهل آلمان بود و در رشته علوم اسلامی در دانشگاه فرانکفورت تحصیل می‌کرد، با من تماس گرفت و پیرامون پایان نامه‌اش از من کمک خواست. او اظهار داشت که موضوع پایان نامه‌اش با اصرار رئیس دانشکده، بررسی زندگی ابوهریره تعیین شده است. رییس دانشکده از این دانشجو خواسته بود که جوانب مختلف این موضوع را مورد بررسی قرار دهد و پیرامون آنچه در مورد ابوهریره گفته شده، تحقیق نماید و اقوال فرقه‌های اسلامی غیر از اهل سنت را در این باره تجزیه و تحلیل نماید.

چند سال قبل کنفرانسی پیرامون تحقیقات اسلامی در لاهور پاکستان برگزار شد. علمای مسلمان، از کشورهای مختلف از جمله سوریه و مصر در این کنفرانس حضور یافته بودند. همچنین تعدادی از مستشرقین نیز حضور داشتند. نهایتاً علمای مسلمان حاضر در این کنفرانس، متوجه شدند که پیشنهاد برگزاری این کنفرانس از جانب مستشرقین و برخی از شاگردان آن‌ها در هند و پاکستان بوده است.

یکی از مستشرقین متعصب به نام «اسمیت» که از همه جاهل‌تر و احتمالاً یهودی بود، در این کنفرانس حضور داشت. آنچه مستشرقین بر آن تأکید می‌نمودند، بحث پیرامون سنت و وحی بود که می‌کوشیدند تا این موضوع را با قواعد علمی مورد نظر خود تطبیق دهند.

بعضی از شاگردان آن‌ها نهایتاً وحی را که یکی از مصادر تشریح اسلامی است، انکار کردند و اسلام را صرفاً مجموعه‌ای از افکار اصلاحی دانستند که توسط محمد (ﷺ) دیکته شده است. در سال گذشته جنجالی در پاکستان بوجود آمد. گروهی از روشنفکران اسلامی، خواستار لغو سنت به عنوان یکی از مصادر اسلامی شده بودند. بعداً روشن گردید که آنان شاگردان مستشرق مزبور یعنی «اسمیت» بوده‌اند.

زمانی که ایوب خان، قانون اساسی مورد نظرش را بر پاکستان تحمیل نمود، کمیسیون جبهت نظارت و تحقیق بر مصوبات پارلمان تشکیل داد. البته روشن بود که گنجانیدن این ماده جهت جلب نظر توده مردم مسلمان پاکستان بود، اما تمام اعضای کمیسیون مورد نظر، شاگردان «اسمیت» بودند و هیچیک از علمای مسلمان پاکستان در آن عضویت نداشت.

زمانی که یک فرد جاهل و مغرور، پیرامون سنت کتابی نوشت و در آن تمام گنجینه سنت را مورد تهاجم قرارداد و کینه و عداوت خویش نسبت به بزرگترین راوی سنت یعنی ابوهریره رضی الله عنه را ابراز نمود، گروه‌های استعماری و اجنبی، کتاب مزبور را چاپیدند و به دانشگاه‌های غربی ارسال نمودند.

هر انسان آگاه و منصفی که این رویدادها را دنبال نماید، تردیدی به خود راه نمی‌دهد که این حرکت‌ها، یکی از حلقه‌های بهم پیوسته دسیسه‌ها بر ضد سنت نبوی و علیه بزرگترین راویان و محدثین می‌باشد.

در چنین شرایطی کسانی که نسبت به ابوهریره رضی الله عنه دیدگاه‌های خاصی دارند، از فرصت سوءاستفاده می‌نمایند و کتاب‌هایی مملو از دروغ و افترا علیه این صحابی بزرگوار می‌نویسند. کاری که عبدالحسین در کتاب خود به نام ابوهریره کرده است.

به نمونه‌ای دیگر از بیداری دشمنان اسلام و توطئه‌های دقیق‌شان علیه اسلام توجه نمایید؛ منظورم، سوءاستفاده آنان از اختلافی است که در صدر اسلام بین صحابه پیرامون خلافت و جانشینی پیامبر صلی الله علیه و آله به وقوع پیوست. اختلافی که نظیر آن در هر ملت و در هر عصری اتفاق می‌افتد، اما هیچ ملتی مانند مسلمانان تا چهارده قرن تمام درگیر چنین مسأله‌ای نمی‌شود.

نخستین دسیسه توسط یهودی مکار عبدالله بن سبا آغاز گردید. آنگاه رهبران ملحد فارس که اسلام، مردم ستم‌دیده آن‌ها را از سیطره نظام‌های ظالمانه و عقاید ملحدانه نجات داد و دل‌های آنان را با نور حق منور گردانید، نقشه‌های ابن سبا را ادامه دادند. برای آن‌ها پس از شکست نظامی در مقابل سپاهیان اسلام، راهی برای انتقام گرفتن از مسلمانان وجود نداشت جز اینکه برای ضربه زدن به اسلام و ارائه سیمایی زشت از آن، به انتشار اخبار و اقوال دروغین پردازند.

روشن‌ترین دلیل این ادعا، این است که دشمنی این انسان‌های کینه‌توز، متوجه افتخارآفرینان تمدن اسلامی یعنی دانشمندان و رهبران و فرماندهان نظامی و

مسئولان اداری آن بوده است. بویژه کسانی که علوم اسلامی را منتشر نمودند و علم را با چنان امانت و اخلاصی به نسل‌های بعدی انتقال دادند که نظیرش در تاریخ دیده نمی‌شود.

عملیات و فعالیت حساب شده دشمن، آثار عمیقی در ایجاد تفرقه بین مسلمانان و در نتیجه ضعف تدریجی آن‌ها در نسل‌های بعدی به جای نهاد. البته با این حال اندیشمندان مخلص اسلامی، متوجه توطئه دشمن می‌شدند و درصدد پاسخ آن بر می‌آمدند. اما متأسفانه بسیاری از آن‌ها جهت بیرون آوردن امت از منجلاب جهالت و عقب ماندگی و سوق دادن آن به سوی میادین علم، قدرت و تمدن، قلم حق و حقیقت را به دست نگرفتند؛ بلکه تمام نوشته‌ها و تلاش‌هایشان در احیای اختلافات گذشته خلاصه می‌شد. بگونه‌ای که آتش تفرقه را میان خودشان شعله ور می‌ساخت و زمینه را برای سوءاستفاده دشمنان فراهم می‌نمود.

اگر از کسانی که دامنه اختلاف را گسترش می‌دهند، سؤال شود که این تلاش‌ها برای چیست و نیز اگر به آنان گفته شود: این کوشش‌ها که امت را از احیا و بازسازی حیثیت از دسته رفته باز می‌دارد و به استعمار اجازه می‌دهد تا باری دیگر اهداف استعماری خود را در به ذلت کشاندن امت اسلامی و چپاول دارایی‌های آن عملی نماید، برای چیست، تنها پاسخی که می‌دهند، این است که ما، از حق ضایع شده خود دفاع می‌کنیم! از این‌ها باید پرسید: آیا ملتی را سراغ دارید که وقت خود را در بازگو کردن اختلافاتی بگذرانند که چهارده قرن پیش، بین اجدادشان رخ داده است؟ آیا امروز در دنیا ملتی وجود دارد که برای خود احترام قائل باشند و ارزش خویش را مورد توجه قرار دهند و با این حال با اختلافات درونی خود چنان دست و پنجه نرم کنند که از خطرات جدی موجود که از هر سو آن‌ها را احاطه کرده است، بگذرند و اختلافات را نادیده بگیرند؟

این، نمونه‌ای از بیداری دشمنان و دقت‌شان در دسیسه‌گری بر ضد امت و شریعت و تاریخ ماست و مثال گویایی از غفلت و سهل‌انگاری مسلمانان می‌باشد که ناآگاهانه در مسیر اهداف دشمن حرکت می‌کنند.

آری! این جریان در طول تاریخ اسلام، تکرار شده است. این، نمونه‌ای از بیداری دشمنان اسلام در دسیسه‌گری بر ضد اسلام و تاریخ اسلامی و در مقابل، غفلت و ناآگاهی ما از برنامه‌های دشمن می‌باشد. مسلمانان، زمانی این خطر بزرگ را احساس

می‌کنند که خود را کاملاً اسیر دام دشمنان می‌یابند و دیگر دست و پا زدن و مبارزه سودی ندارد.

آیا این دسیسه‌ها، برآمده از خباثت دشمنان و بی‌زاری آنان از اسلام است یا طبیعت خیر و شر در هر زمانی چنین می‌باشد؟

آیا فقط طبیعت دوران گذشته چنین بوده که وسائل و ابزار کشف توطئه‌ها، جرائم و خیانات وجود نداشته است؟

اگر چه ممکن است هر یک از این موارد درست باشد، اما آیا وقت آن نرسیده که مؤسسات و نهادهایی تشکیل شوند تا آثار این دسیسه‌ها و اهداف دشمنان را کنترل نمایند و در هر یک از کشورهای اسلامی جهت بررسی پیامدهای سیاسی و نظامی برنامه‌های دشمن سازمان‌هایی ایجاد گردد؟

یقیناً تداوم این غفلت، جرمی است نابخشودنی که نه برای تاریخ قابل بخشش است و نه برای نسل‌های آینده. اگر یکی از کشورهای اسلامی یک دهم بودجه خود را به کشف این دسیسه‌ها اختصاص می‌داد، یقیناً به شرف بزرگی در تاریخ بشریت نائل می‌گردید که عبارت است از شرف خشکانیدن ریشه‌های شری که درصدد نابودی خیر برآمده است؛ آن هم خیری که نابودی آن، به بدبختی انسانیت و از میان رفتن بشریت منجر می‌شود.

آیا وقت آن نرسیده که تمام اندیشمندان و نویسندگان اسلامی و کسانی که از اختلافات مذهبی ارتزاق نمی‌کنند، به وحدت و یکپارچگی فرا خوانده شوند و آثار اختلافات گذشته را نابود سازند و چنان عمل کنند که خطرات همه‌جانبه را دفع نمایند و صادقانه و مخلصانه، همچون افرادی در کنار هم فعالیت کنند که خواهش‌ها و هواهای نفسانی به قلوبشان و توطئه‌ها به مغزهایشان سرایت نکرده و محمد ﷺ را الگوی خویش قرار دهند و نجات مسلمانان و تبلیغ رسالت اسلام و نشر هدایت و نور آن را در جهان، هدف اساسی خود بدانند تا فتنه از جهان ریشه کن شود و دین از آن خدا گردد.

۲- هرگز؛ هرگز ای دشمن خدا! با حق و حقیقت، بینی دشمن را به خاک می‌مالیم

وقتی این کتاب آماده چاپ می‌شد، کتابی از محمود ابوریه به دستم رسید که مؤلفش به گمان خود در آن، سنت را با شیوه دقیق، علمی و بی نظیری پاکسازی نموده بود.

هنگامی که کتاب را مطالعه کردم، از تحریف حقایق، بازیچه قرار دادن نصوص، جهالت نسبت به تاریخ سنت، ناسزاگویی و حمله علیه تمام یاران رسول خدا ﷺ از بزرگان‌شان مانند ابوبکر، عمر و عثمان گرفته تا انس و عبدالله بن عمرؓ و...، شگفت زده شدم و قلب نویسنده مذکور را نسبت به ابوهیرهؓ، صحابی بزرگوار رسول خدا ﷺ که حافظ سنت آن حضرت ﷺ بود و این سرمایه عظیم علمی را به علمای صحابه و تابعین انتقال داد، مملو از کینه و عداوت یافتم!

پس از مطالعه کتاب متوجه شدم که نویسنده اش، با دشمنان اسلام همگام است و یکی از توطئه گرانی می‌باشد که برای تخریب کیان سنت نبوی و خدشه دار نمودن ساحت یاران رسول خدا ﷺ و پیام آوران علم و هدایت، قلم به دست گرفته است.

بدین‌سان یقین نمودم که آقای ابوریه، فردی جاهل، مغرور، دروغگو، بی‌حیا و تحریف‌گر نصوص می‌باشد و گستاخی‌اش به حدی رسیده که دست بزرگان مستشرقین را از پشت بسته است. همچنین او، فردی بی ادب و زبان‌دراز است که از این طریق درصدد کسب شهرت می‌باشد؛ مانند آن بادیه نشینی که در موسم حج در چاه زمزم ادرار نمود. وقتی علت این کار را از وی پرسیدند، گفت: می‌خواستم مردم از من یاد کنند، هرچند این یاد کردن با لعن و نفرین باشد.

امانت و غیرت علمی، مرا بر آن داشت تا ابوریه و کتابش را مورد بررسی قرار دهم و در این تحقیق مختصر، به بررسی جهالت و افتراهای وی نسبت به خدا و رسولش و علما و نیز به تحریفاتی بپردازم که در نصوص اعمال کرده است؛ در این بررسی، روشن می‌شود که کتاب ابوریه به هیچ عنوان ارزشی علمی ندارد؛ بلکه آکنده از دروغ و افترا می‌باشد.

همینطور پرده از این ادعای مغرورانه و دروغینش برداشته می‌شود که مدعی بی‌نظیر بودن کتابش می‌باشد؛ چنانچه ادعا نموده که کتابش، باید هزار سال قبل نوشته می‌شد. گویا حاملین علم اعم از تابعین و ائمه مجتهدین و علمای فقه و رجال حدیث در طول این هزار سال، دارای چنین ذکاوتی نبودند که خداوند به ابوریه عنایت

کرده!!] و خواست خدا بوده که افتخار این بحث علمی به وی عنایت شود تا تاریخ را تحریف کند، تحقیقات اسلامی را واژگون جلوه دهد و به گمان خودش نگاه مستشرقین و پیشگامان علم جدید را به سوی خود به عنوان یک مجدد و مصلح در آخر الزمان، جلب نماید!

در سال ۱۹۶۱ میلادی زمانی که جهت معالجه در قاهره بودم، کتاب بنده چاپ شد. نویسنده مزبور با شنیدن این خبر غافلگیر شده بود؛ البته نه بدین جهت که پرده از جهالت و اشتباهاتش برداشته شد. زیرا او، برای چیزها ارزشی قائل نیست. آنچه برایش مهم می‌باشد، خدمت به دشمنان سنت بویژه دشمنان و استعمارگرانی است که همواره و با هر وسیله ممکن در راستای نابودی اسلام تلاش می‌کنند.

در آن روزها، وزارت فرهنگ و ارشاد مصر، در شرف چاپ نمودن کتاب مختصری از وی در این زمینه بود. زمانی که مسئولین اداره مزبور از کتاب بنده در رد کتاب وی اطلاع یافتند، از همکاری با ابوریه برای چاپ کتابش خودداری کردند.

همچنین کسانی که از ظاهر علمیش، یعنی عمامه و جبه‌اش فریب خورده بودند، متوجه شدند که سرابی بیش نبوده و جز خودنمایی و فریب توده مسلمانان کار دیگری نداشته است. چنانچه خدای متعال می‌فرماید: ﴿يُخَلِّدُ عُنَّ اللَّهُ وَالَّذِينَ ءَامَنُوا وَمَا يَخْدَعُونَ إِلَّا أَنفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ﴾ ﴿۱۰﴾ ﴿۹﴾ [البقرة: ۹-۱۰].

یعنی: «(این‌ها به گمان خودشان) خداوند و کسانی را گول می‌زنند که ایمان آورده‌اند؛ در صورتی که فقط خود را می‌فریبند، ولی نمی‌فهمند. در دل‌هایشان بیماری (حسادت و کینه توزی با مؤمنان) است و خداوند (نیز با یاری دادن و پیروز کردن حق) بیماری ایشان را افزایش می‌دهد و عذاب دردناکی به سبب دروغ‌گویی آنان در انتظارشان می‌باشد».

ابوریه با کوله باری از بغض و عداوت به خانه‌اش برگشت و عقده‌هایش را در کتابی جدید و مملو از دشنام و ناسزاگویی به صحابی بزرگوار ابوهیره رضی الله عنه گردآوری نمود.

بنده رد علمی، تحقیقی و مفصلی علیه کتاب جدیدش را به چاپ دوم کتاب پیش رویتان موکول می‌نمایم و امیدوارم خداوند متعال، صحت و سلامتی عنایت فرماید تا بتوانم به رفع اشتباهات چاپ اول کتاب اشراف داشته باشم، اما با این حال نیز لازم

می‌دانم تا به برخی از مواردی که در کتاب دوم ابوریه آمده است، در این بحث اشاره نمایم:

نویسنده گستاخ در هر دو کتابش، علمای ازهر را شدیداً مورد حمله قرار داده و مدارک علمی آن‌ها را زیر سؤال برده و آن‌ها را به جمود فکری و تحجر متهم نموده است. البته از انسانی که خود لباس علمای ازهر را پوشیده و به خود لقب شیخ داده است، چنین سخنی عجیب به نظر می‌رسد، اما وقتی که واقعیت را از زبان همشهریان و آشنایان وی شنیدم، تعجبم برطرف شد.

ابوریه در بدو امر در ازهر بوده، اما وقتی به مرحله متوسطه می‌رسد، با وجود چندین مرتبه شرکت در امتحانات، موفق به اخذ مدرک نمی‌گردد. سپس در دفتر روزنامه جهت تصحیح اشتباهات چاپی استخدام می‌شود.

چند سالی به این کار مشغول بوده تا اینکه نهایتاً در شهرداری شهر خود به عنوان منشی جذب می‌شود.

ابوریه زمانی که از ازهر بیرون رفت و یا به تعبیر دیگر ازهر، او را از خود راند، سر راه دانشجویان ازهر می‌نشست و آن‌ها را به باد تمسخر می‌گرفت و از اینکه آن‌ها خود را به فراگرفتن علوم دینی و شریعت منحصر نموده بودند، به آنان طعنه می‌زد و این عمل آن‌ها را نوعی جمود فکری و عقلی می‌دانست.

آری! این چهره واقعی ابوریه بر اساس اظهارات علما و متفکرین شهرش می‌باشد؛ کسی که در مرحله متوسطه قبول نشد، نه در حضور استادی نشست و نه علم را از عالمی فرا گرفته و روزنامه نگاری بیش نبوده که علم را از روزنامه‌ها آموخته است. این است راز کینه ابوریه نسبت به علما و جرأت وی در تحریف اقوال صحابه و تابعین.

وی در کتاب جدیدش، بنده را شامی خطاب نموده و به تعبیر وی حماقتی که شامیها به آن شناخته شده‌اند، باعث شده است که در برابر او بایستم.

البته این، برای من مهم نیست که او، بنده را به حماقت توصیف نموده است. زیرا خوانندگان در مورد بنده و ایشان قضاوت می‌کنند، نه افراد کینه توزی همچون خودش؛ اما آنچه برای من مهم است، توجه به حقیقت و دیانت این فرد می‌باشد که به تعصب قومی و جاهلی گرفتار شده است. اگر او، واقعاً مسلمان است، حتماً می‌داند که سرزمین‌های اسلامی به منزله یک وطن است؛ لذا در این صورت از اینکه بنده را شامی

و خود را مصری معرفی نماید، شرم می‌کرد. بدون تردید حقایق علمی، چنین نیست که از شهروندان یک کشور قبول شود و از مردم کشوری دیگر قبول نشود.

اگر وی اهل علم بود، حتماً می‌دانست که مصریها چقدر از شامی‌ها و شامی‌ها چقدر از مصری‌ها استفاده نموده‌اند. همچنین هر دو گروه چقدر از عراقی‌ها و به همین منوال علمای تمام سرزمین‌ها چقدر از علمای سایر بلاد اسلامی بهره‌جسته‌اند.

حماقتی که این مرد، شامی‌ها یعنی اهالی سوریه، لبنان، فلسطین و اردن را به آن توصیف نموده، دلیلی دیگر بر عدم دیانت و کینه توزی وی و برانگیختن عداوت‌های دیرینه‌ای است که در اثر آن، فتنه‌های خونینی در صدر اسلام بوجود آمد و از افکار تجاوز نمود و در کتاب‌های ادبی هم پدیدار گشت که از آن سبب لطائفی دروغین از حماقت اهل شام و عراقی‌ها را در آن کتاب‌ها مشاهده می‌کنیم؛ تا آنجا که شاعر مشهور شام به هجو و ناسزاگویی مصریان می‌پردازد.

لازم است خواننده گرامی به عمق کینه و بدزبانی این فرد توجه نماید که وی با این وصف چگونه ادعای تحقیق علمی و بی‌نظیری را دارد؟

نکنه دیگری که پرده از خباثت باطنی و شهرت طلبی وی بر می‌دارد، این است که وی ادعا نموده که کتاب اولش چنان غوغایی به پا کرد که هیچ کتابی عربی جز کتاب طه حسین چنین کاری نکرد.

همچنین ایشان افتخار می‌کند که کتابهایی در رد کتابش نوشته شده و در مجله‌ها نیز کتابش مورد نقد قرار گرفته است. این است ابوریه و اخلاص وی.

ابوریه انسانی جاهل، شهرت‌طلب و فاجر است که گرفتار شهوت شهرت‌طلبی شده است. یقیناً انسانی که می‌خواهد در محافل منحرفین و کینه‌توزان که لعنت خداوند و فرشتگان و سایر مؤمنان نثارشان باد، خود را مطرح نماید، بدبخت‌ترین انسان روی زمین است.

در اینکه ابوریه مشهور می‌شود، شکی نیست. زیرا نسخه‌های کتاب اولش توسط یکی از سفارت‌های اجنبی در قاهره، خریداری و به کتابخانه‌های دانشگاه‌های غربی فرستاده شد تا به دست دشمنان کینه‌توز اسلام و نیز دشمنان پیامبر ﷺ و صحابه رضی الله عنهم بیفتد و از دروغ‌ها و اباطیل آن در مباحث خاورشناسان استفاده شود. کتاب دومش نیز فوراً بعد از چاپ در بازار نیاب گردید و ما توسط یکی از دوستان توانستیم بر آن

دست یابیم. ظاهراً این کتاب در شرق و غرب، به صورت رایگان و فی سبیل الله [!] توزیع می‌شود!

واقعاً باید به ابوریه، این شهرتش را تبریک گفت. اما آیا فراموش کرده است که در کتاب اولش سوگند خورده بود که جز رسیدن به حق، هدفی دیگر از نشر این کتاب ندارد؟

به هر حال ما از حسودانِ شهرت وی نیستیم، بلکه دلمان، به حالش می‌سوزد و برایش متأسفیم.

در مقدمه کتاب دومش، در مورد بنده گفته است: در سال ۱۹۶۱ میلادی در یک بیمارستان اسرائیلی، بستری بوده است و من به عیادت‌اش رفته ام. همچنین وی، اظهار داشته که یک بار برای سباعت تبریک عید فرستاده ام، با این حال بجای اینکه جواب احسان مرا بدهد، علیه من مقاله‌ای در روزنامه الاهرام منتشر نموده است. در این مورد نیز باید بگویم که اولاً بیمارستان مزبور، اسرائیلی نبود، بلکه یک بیمارستان نظامی و مصری بود و از سوی دیگر بر خلاف پندار ابوریه، حق، تابع روابط نیست. پس نباید از من انتظار داشته باشد که به خاطر کارت تبریکی که برایم فرستاده و ملاقاتی که با من کرده است، از نظریاتم بگذرم و با وی سازش کنم و یا در برابرش سکوت نمایم.

چگونه در مقابل کسی سکوت نمایم که در مورد سنت و بزرگ‌ترین راویان آن (یعنی صحابه)، چشم دشمنان اسلام را خنک گردانیده است؟

آیا با کسی سازش کنم که بر باطل خویش اصرار می‌ورزد و علیه صحابه پیامبر ﷺ همچنان زبان درازی می‌کند؟

خیر. تو، با حق درآویخته و از هدایت روی برتافته‌ای. تیشه به دست گرفته و به بنای شامخ سنت حمله برده‌ای و با این عمل، دشمن خدا شده‌ای و آب به آسیاب دشمنان اسلام ریخته‌ای. بنابراین، چگونه از تو بگذرم؟ چگونه با تو سازش کنم؟ هرگز؛ هرگز؛ ای دشمن خدا! بلکه همچنان پرده از چهره واقعی و گمراه‌کننده‌ات بر می‌دارم و آرزوهایت را خراب می‌کنم و دروغ‌هایت را آشکار می‌سازم تا اینکه خداوند ﷻ ببینی‌ات را به خاک ذلت بمالد و مکر و توطئه تو و دشمنان اسلام اعم از استعمارگران و ملی‌گرایان را به خودتان بازگرداند و شما را در تارهایی به بند بکشد که پشت پرده علیه این امت و دینش می‌تنید.

باید بدانید که هر قدر شما در باطل خویش لجاجت ورزید، ما نیز در حق استقامت می‌ورزیم و هیچ بیمی از عداوت، کینه و دشنام‌های شما نداریم. خداوند نیز از ما تعهد گرفته و بهشت را به ما وعده داده است. او، ما را با کمک و توفیق خویش یاری می‌کند و ما را دچار سستی و شکست نخواهد کرد؛ ﴿وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لُبِّيئْتُهُ لِلنَّاسِ وَلَا تَكْتُمُونَهُ﴾ [آل عمران: ۱۸۷].

یعنی: «زمانی که خدا از کسانی که به آن‌ها کتاب داده شده است، پیمان گرفت که آن را برای مردم تبیین کنید و آن را کتمان ننمایید».

همچنین رسول خدا ﷺ فرموده است: (لا تزال طائفة من أمتي و [في رواية و هم من أهل الشام] ظاهرين علي الحق لا يضرهم من خالفهم حتي يأتي أمر الله) ^۱ یعنی: «گروهی از امت من، بر حق استقامت خواهند ورزید. مخالفت دیگران به آنان ضرری نمی‌رساند تا اینکه امر خدا فرا رسد». در روایتی بر خلاف میل ابوریه آمده است: آنان، اهل شام هستند.

در قسمت پایانی جا دارد مطالبی پیرامون صدر الدین شرف الدین بیان نمایم که کتاب ابوریه را به بغل گرفته و علاوه بر چاپش، مقدمه‌ای نیز بر آن نوشته است. صدرالدین، پیش بینی می‌کند که بنده، ابوریه را به تغییر مذهب متهم خواهم کرد؛ چنانچه درگذشته نیز چنین کرده ام. وی، ادعا نموده است که ابوریه به نظر وی به تمام معنا محقق است.

بنده، صدر الدین را به خاطر این اظهاراتش معذور می‌دانم. زیرا ارتباط من با وی به ماجرای بر می‌گردد که در شماره نهم مجله حضارة الاسلام، سال اول، کاملاً توضیح داده شده است. بنده در آن مبحث از سوءاستفاده های اقتصادی وی از تعصبات مذهبی، پرده برداشتم.

۱- حدیث صحیحی است؛ بخاری، مسلم و احمد آن را روایت نموده‌اند، اما لفظ (اهل الشام) را بخاری در تاریخش روایت کرده است. ر.ک: تهذیب ابن عساکر اثر بدران (۵۴/۱) و همینطور زادالمسلم (۱۹۳/۵) به نقل از بخاری که این سخن از معاذ بن جبل رضی الله عنه است. نگا: احادیث فضائل الشام و دمشق اثر ربیعی به تخریج شیخ ناصر الدین آل‌بانی رحمته الله، ص ۸

از طرفی من در مقدمه کتاب پیش رویتان پیرامون کتاب پدرش عبدالحسین تحت عنوان «ابوهریره» که در آن به تکفیر ابوهریره رضی الله عنه پرداخته و او را دوزخی قلمداد نموده نیز مطالبی بیان نمودم.

آری! عبدالحسین با شاگرد مکتب پیامبر صلی الله علیه و آله که چندین حدیث پیرامون محبت پیامبر صلی الله علیه و آله با حسن و حسین و به آغوش گرفتن آنها و دعا برای دوستداران آنها، روایت نموده است، اینگونه برخورد می‌کند.

سزای عبدالحسین با خداست و نباید فراموش نمود که کتاب وی، مهمترین منبع و سند ابوریه در ایراد اتهام و ناسزاگویی‌هایش به ابوهریره رضی الله عنه بوده است.

من، منکر این مطلب نیستم که در آنجا گفتم: ابوریه با این عملش، هم‌مرامان عبدالحسین و سایر پیروان این مذهب را راضی کرده است، اما آنگونه که صدرالدین ادعا می‌نماید، ابوریه را به تغییر مذهب متهم نکرده‌ام. البته بدون شک ابوریه، احساسات عموم مسلمانان جهان که ابوهریره رضی الله عنه را بزرگترین حافظ و راوی احادیث و فردی صادق و امین می‌دانند، برانگیخته است. زیرا یقیناً برای مسلمانان دشوار است که چنین فحش و ناسزاگویی زنده و تندی را نسبت به این صحابی بزرگوار بشنوند.

این، در حالی است که می‌بایست تلاش علمای مخلص دو فرقه در راستای وحدت کلمه و تفرقه زدایی در برابر خطرات گسترده علیه اسلام و عقاید بنیادین اسلامی مبذول می‌گردید. خطراتی که باعث دین‌گریزی جوانان شده است.

من در مقدمه این کتاب گفتم: این پندار بیهوده‌ای است که برخی افراد به ایجاد وحدت تمایل نشان می‌دهند و در عین حال به تألیف کتاب‌هایی روی می‌آورند که موجب تفرقه می‌شود. چنانچه خود عبدالحسین چنین کرده است.

بنده با ایشان در شهر صور ساعت‌ها از ضرورت وحدت دعوت‌گران اسلامی و لزوم برگزاری کنفرانسی با حضور علمای دو طرف در این خصوص، صحبت نمودم. او نیز اظهار علاقه و تمایل شدیدی به این مسأله نشان داد. اما متأسفانه از سوی دیگر مشغول چاپ دوم کتابش به نام ابوهریره بود و به قصد اجر و ثواب!! به همه نویسندگان اجازه می‌داد تا کتاب مزبور را به زبان‌های مختلف ترجمه نمایند.

این‌ها مطالبی بود که در مقدمه کتاب پیش رویتان در مورد عبدالحسین گفته‌ام. یقیناً این مطالب، باعث خشم و عصبانیت فرزندش صدرالدین گردیده بود. از مقدمه عبدالحسین بر کتاب فرزندش صدرالدین چنین به نظر می‌رسد که این پدر و پسر، فوق

العاده به یکدیگر احترام می‌گذارند. صدرالدین در کتاب خود، اصحاب بزرگوار رسول الله ﷺ را که توسط پیامبر خدا ﷺ، به آن‌ها بشارت بهشت داده شده، و پیامبر ﷺ با رضایت کامل از آن‌ها دنیا را وداع گفته، از فضیلت صدق و راستی، وفا و اخلاص و غیرت و حمیت اسلامی عاری قلمداد نموده است. صدرالدین علاوه بر این آن‌ها را که به اعتراف سرسخت‌ترین دشمنان اسلام، شاخص‌ترین، ماندگارترین، روشن‌ترین و بزرگوارترین چهره‌های فرهنگ و تمدن اسلامی هستند، به مکر، نیرنگ، منفعت‌طلبی، دروغ‌گویی و صفاتی متهم نموده که هیچکس به فرومایه‌ترین انسان‌ها روا نمی‌دارد.

یقیناً همین بی‌ادبی‌های صدرالدین بوده که وی را بیش از حد محبوب پدر گردانیده است. چنانچه عبدالحسین در مقدمه کتاب فرزندش می‌گوید: «من، حکایت مسلمان شدن عمار بن یاسر را در این کتاب به قلم فرزندم صدرالدین خواندم. این داستان را قبلاً صدها مرتبه خوانده بودم. اغلب کسی که با نویسنده‌ای آشنایی دارد و کتاب‌هایش را مطالعه می‌نماید، شگفتی و علاقه‌اش به آن نویسنده، دارای حد و مرز خاصی می‌شود. اما من شهادت می‌دهم که کتاب‌های فرزندم صدرالدین را به کثرت مطالعه نمودم و علاقه و شگفتی‌ام نسبت به وی از حد خاصی تجاوز نموده است. هرچه بیشتر کتاب‌هایش را می‌خوانم، علاقه و احساساتم نسبت به وی بیشتر می‌شود؛ هر سطری که می‌خوانم روزنه جدیدی از محبت در دلم گشوده می‌شود...».

با توجه به این محبت عمیق این پدر و پسر، خشمگین شدن صدرالدین به خاطر انتقادی که از پدرش شده، طبیعی به نظر می‌رسد.

البته تقدیر و تجلیل وی از علم ابوریه با وجود آشکار شدن جهل و دورغ‌های نام‌برده از دو حال خالی نیست:

یا واقعاً فردی جاهل و نادان است و یا لجوج و معاند می‌باشد.

بنده نمی‌دانم بر کدام یک از این دو قهرمان رشک ببرم؟ آیا به صدرالدین حسد ورزم که به چنین گنجی گرانبها و علمی وسیع در وجود ابوریه دست یافته است یا به مجدد اسلام در قرن بیستم رشک ببرم که صدرالدین به علم و فضلش پی برده و کتابش را چاپ و منتشر نموده است؟ خداوند معال، می‌فرماید: ﴿وَمَنْ يَعِشْ عَنِ ذِكْرِ الرَّحْمَنِ نُقِضْ لَهُ شَيْطَانًا فَهُوَ لَهُ قَرِينٌ ۗ وَإِنَّهُمْ لَيَصُدُّونَهُمْ عَنِ السَّبِيلِ وَيَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ مُّهْتَدُونَ﴾ [الزخرف: ۳۶-۳۷].

یعنی: «هرکس از یاد خدا غافل و رویگردان شود، شیطانی را با او هم‌نشین می‌سازیم و آن‌ها، آنان را از راه راست باز می‌دارند (بگونه‌ای که) گمان می‌برند هدایت‌یافتگان حقیقی هستند».

پایان ترجمه: چهارشنبه ۱۴ رمضان المبارک ۱۴۲۲ هـ. ق.
عبدالحکیم عثمانی - زاهدان